

**ИСТОРИЈА
БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ
И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ**

ИСТОРИЈА БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ
И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ

Уредник
Раде Михаљчић

Редакциони одбор
Небојша Иваштанин
Танасије Гаковић
Гојко Шербула
Милан Ђурђевић
Гојко Вујановић
Хикмет Хациалагић
Звонко Вонић

Рецензенти
Васо Чубриловић
Сима М. Ћирковић
Борислав Јовановић
Кемал Хреља
Снежана Ферјанчић

Ликовни уредник
Борислав Прпош

Бајо Кривокапић • Ранко Цвијић • Боривој Човић
Иво Бојановски • Нада Милетић • Пејо Тошковић
Јелена Мргић • Милан Ђурђевић • Енес Пелидија
Галиб Шљиво • Ђорђе Микић • Милан Вукмановић
Душан Лукач • Рајко Кузмановић

ИСТОРИЈА БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА ДО 1985. ГОДИНЕ



Градишка
2008

Одбор за реализацију пројекта
Историја Босанске Градишке и њене околине

Никола Крагуљ, предсједник

Чланови:

Љубо Бабић

Радован Макић

Танасије Гаковић

Драго Малешевић

Миле Струнић

Небојша Иваштанин

Јован Тодоровић

Раде Михаљчић

Витомир Лукић

Бранко Поткоњак

Хикмет Хаџиалагић

Звонко Вонић

Милан Ђурђевић

Цвјетко Буловић

Хусреф Хаџиалагић

Борислав Шокчевић

Теуфик Касумовић

Гојко Шербула

Гојко Вујановић

(Одбор у наведеном саставу формиран је Рјешењем Скупштине општине Градишка, број: 01-111-245, од 27. децембра 2005. године, чиме је стављено ван снаге Рјешење о именовању чланова Одбора општине Босанска Градишка, од 4. марта 1986. године.)

САДРЖАЈ

Уводне напомене	7
Предговор	11
Бајо Кривокапић РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСKE ОДЛИКЕ	15
Ранко Цвијић ГЕОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПОТЕНЦИЈАЛ ГЕОЛОШКИХ РЕСУРСА	39
<u>Боривој Човић</u> ПРАИСТОРИЈСКО ДОБА	49
<u>Иво Бојановски</u> БОСАНСКА ГРАДИШКА И ЛИЈЕВЧЕ ПОЉЕ У АНТИЦИ	65
<u>Нада Милетић</u> БОСАНСКА ГРАДИШКА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ	87
Пејо Ћошковић БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД XII ДО XIV ВИЈЕКА	93
Јелена Мргић БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА ОД ПОЛОВИНЕ XIV ВИЈЕКА ДО ПАДА ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ	115
Милан Ђурђевић ПОДРУЧЈЕ ГРАДИШКЕ У СВЈЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА	129
Енес Пелидија ГРАДИШКА И ЊЕНА ОКОЛИНА ОД 1535. ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА	137
Галиб Шљиво БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД 1788. ДО 1878.	159

Ђорђе Микић БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД 1878. ДО 1918.	207
<u>Милан Вукмановић</u> ДРУШТВО И ПРИВРЕДА ОД 1918. ДО 1941.	265
Ђорђе Микић ПОЛИТИЧКИ, ПРОСВЈЕТНИ И КУЛТУРНИ РАЗВОЈ ОД 1918. ДО 1941.	313
<u>Душан Лукач</u> БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ	343
Рајко Кузмановић НАРОДНА ВЛАСТ И ДРУШТВЕНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ У ВРИЈЕМЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ИЗГРАДЊЕ	513
Бајо Кривокапић ПРИВРЕДА	597
Регистар имена	621

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Идеја о научноистраживачком пројекту *Историја Босанске Градишке и њене околине* (од најстаријих времена до најновијег доба) рођена је у годинама материјалне и духовне обнове и изградње босанско-градишког краја послје Другог свјетског рата. Она је произашла из самосвијести историјског бића људи овог поднебља, које се, стицајем геополитичких и цивилизацијских околности, готово увијек налазило на магистралним токовима балканских и европских историјских збивања.

Идеја о пројекту нераскидиво је везана за двојицу истакнутих југословенских и српских историчара, поријеклом из босанскоградишког краја, академике Васу Чубриловића и Раду Михаљчића.

Историја је највјеродостојније свједочанство о трајању човјека и човјечанства. Све што постоји, или је постојало, има своју историју. Тако и ова књига која је пред читаоцима.

Оновремено руководство Скупштине општине Босанска Градишка препознало је у идеји уважених академика и свој интерес, схватајући да се освјетљавањем пута којим су људи овог краја прошли јасније види и пут који је пред њима. Тако је 1985. године реализација овог амбициозног пројекта повјерена Институту за историју у Бањалуци, са којим је о томе склопљен уговор. Институт је, у складу са пројектним задатком, сачинио изведбени пројекат, одредио стручни тим експерата и кренуо у реализацију посла. Општина Босанска Градишка је извршиоцу посла ставила на располагање сву архивску грађу којом је располагала и испоштовала све уговорне обавезе. Нажалост, извршилац послова своје обавезе није испунио ни како је договорено, ни у предвиђеном року. Готово сви ангажовани аутори значајно су одступили од изведбеног пројекта, премашујући договорени обим радова, чак и по неколико пута. Умјесто коначног текста спремног за штампу, са илустрацијама и пратећом документацијом, Институт је наручиоцу посла доставио нескраћене, а тиме за наручену књигу неприкладне текстове, уз то још нелекторисане и нередиговане, у већини случајева и без илустрација на које се у својим радовима аутори позивају. Ту се крију прави разлози због чега наручена књига није на утврђен начин, и у очекиваном року, штампана. Каснији ратни догађаји на тлу бивше Југославије условили су да радови на овом научном пројекту потпуно

стану, што је једном броју аутора послужило као изговор да своје обимне текстове штампају у виду посебних књига, иако су знали да су ти радови власништво општине Градишка, јер их је она финансирала.

Но и поред суочења са неочекиваним неугодностима, као и чињенице да се правни наследник извршиоца радова потпуно дистанцирао као институција од било каквих даљих обавеза према наручиоцу посла, руководство општине Градишка није одустало од реализације изворног пројекта, како због очувања властитог достојанства, тако и због пијетета према идејном аутору пројекта и свом, у међувремену преминулом суграђанину, академику Васи Чубриловићу.

Начелник општине Градишка, Никола Крагуљ, уврстио је 2005. године довршење овог пројекта у ред капиталних општинских инвестиција, а послове координације недовршених послова повјерио књижевнику Небојши Иваштанину.

Највећи дио стручних послова у финалној реализацији пројекта прихватио је, на молбу Општине, да уради Раде Михаљчић. Он је скратио већину ауторских радова на мјеру утврђену изведбеним пројектом и ранијим уговором, прихватио се уредничких послова на књизи, на чему му општина Градишка исказује јавно признање и дугује велику захвалност.

Саставни дио овог пројекта чине текстови са списком погинулих партизанских бораца, и списком цивилних жртава геноцида у босанско-градишком крају, који су починиле хрватске усташе у чијим редовима је био и одређен број муслимана и припадника националних мањина. Велику захвалност на реализацији ових текстова општина Градишка дугује Савезу удружења бораца Народноослободилачког рата у Босанској Градишци и новинару Гојку Шербули, преживјелом логорашу, који су утврдили, именом и презименом, да су из босанскоградишког краја у току Другог свјетског рата, на бојиштима широм Југославије погинула 1542 партизанска борца, а да је у етничком чишћењу градишког Поткозарја и усташком геноцидном погрому поморено 11.206 цивила, међу њима и 4792 дјеце до 14 година старости, што остаје непреболна рана грађана општине Градишка. Нажалост, ни овај документовани број страдалих цивила, посебно дјеце, које драматично допуњују ранија драгоцјена истраживања Драгоје Лукића, није коначан, јер су у градишком Поткозарју у потпуности уништене стотине породица, читави засеоци и насеља, заједно са матичним и црквеним књигама, што ствара велике тешкоће у утврђивању коначног броја жртава.

Општина Градишка благодари на драгоцјеним сугестијама свом суграђанину, познатом револуционару, политичару и дипломати, Љуби Бабићу, који је несебично помогао да се најдраматичнији и најсложенији период у историји Босанске Градишке – Други свјетски рат, свестраније сагледа у свјетлу глобалних свјетских и домаћих збивања.

Велику захвалност општина Градишка дугује назначеним рецензентима књиге и појединих радова, ликовном уреднику књиге, као и сарадницима који су Редакцији ставили на располагање значајан број илустрација (Гојку Шербули, Милану Ђурђевићу, Цвјетку Буловићу, Раду Димитријевићу, Бориславу Шокчевићу, Хусрефу Хаџиалагићу, Неди Спасенић, Јови и Божани Обрадовић, Јови Ћеранићу, Мари Дринић и Душку М. Петровићу).

Рукописи су уређени по правопису савременог српског језика, и општина Градишка посебно захваљује лектору и коректору Милутину Вујићу на уложеном труду и показаном умијећу да тај посао успјешно и професионално обави.

Законом Народне скупштине Републике Српске, назив општине Босанска Градишка преименован је 1992. године у: Градишка. У народу се овај скраћени назив и раније превасходно користио. Међународне организације и институције равноправно су користиле (и користе) оба назива. У неким радовима аутори су, из чисто практичних језичких разлога, користили често, и прије 1992. године, скраћени назив: Градишка, подразумијевајући да је читаоцу јасно да се ради о Босанској Градишци. Приређивач књиге је на титуларним страницама користио оба назива.

По идеји начелника општине Градишка, академик Михаљчић сачинио је и резиме ауторских текстова ове књиге под истим насловом, који је преведен на енглески језик у редакцији академика Светозара Кољевића.

Свјесни пословичне недоречености овакве врсте радова, и других посљедичних мањкавости, задовољни смо што је избјегнута бар она највећа – да књига не буде објављена.

Неки од аутора нису доставили илустрације, па је њихов избор извршила редакција.

Редакција моли добронамјерне читаоце да укажу на евентуалне материјалне грешке и друге пропусте који су се могли поткрасти ауторима и приређивачу, и позива будуће истраживаче историје босанско-градишког краја да овај пројекат научно и критички дограђују.

Оригинални текстови аутора, повезани и укоричени у довољном броју примјерака, чувају се у надлежним институцијама Републике Српске и општине Градишка.

Редакција

ПРЕДГОВОР

КАПИЈА БОСНЕ

Чврст, оцједит и неплављен положај на десној обали Саве био је веома погодан за развитак насеља, поред кога се налазио *брод* (Gradišchi brod), или *газ*, односно повољан прелаз преко ријеке. Оно се развијало на раскрсници пловног и копненог пута. Отуда изузетан стратешки значај овог мјеста. Насеље градинског типа на раскрсници путева замијенио је римски Servitium, једна од трију римских лука на Сави (Siscia, Servitium, Sirmium). Преко њега стизало се у Подунавље, али Градишка је била и остала отворена капија Босне. Привлачила је трговце и освајаче, било да су долазили са запада или истока. Овдје су Турци изградили погранично утврђење Бербир. Послије аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, ово мјесто се и службено звало Bosnisch Gradiška (Verbir).

Средином XIX вијека овим крајевима пропутовали су фра Иван Фрањо (Франо) Јукић и Иван Кукуљевић Сакцински. Франо Јукић свједочи о беспштедном уништавању шума. Он је преко Шимића, Мичија и Турјака путовао до Градишке рубним предјелима Лијевча поља за које каже да је „преплеменита“ шумом покривена равница. „Једна гора од шест сати (хода) раширила се је у даљину, којој ријетко је видјети друго дрво већ сами храст у небо гране ширећи“. Јукић је с тугом гледао како мре наша шума. Устало је „мало и велико“ да је утамани. Храст је сјечен за лађе и бродове, а велика количина храстовине коришћена је за израду дуге која је извозена у западне земље. Долазили су трговци чак из Француске и Енглеске. Храстовина се превозила и преко Саве и у Славонији продавала као огрев. Чобани су сјекли храст беспосличећи и засијецали га из обијести, да се осуши. Сјеча је узимала такав мах да је Јукић изразио бојазан како ово неће трајати задуго. Десетак година касније ове крајеве обишао је познати сакупљач старина Иван Кукуљевић Сакцински. Пошто је прешао Саву код Градишке, упустио се у напорно путовање са кирицијом Омером, чија дрвена кола „комадић гвожђа никад видила нису“. Сакцински је

наилазио на пусте шуме, ту и тамо посјечена дрва, мало кућа, претежно необрађена поља, мочваре и ливаде покривене грмљем и шикаром.

Вијековима је трајао процес унутрашње колонизације, односно крчење шума због проширења обрадиве, култивисане земље. Називи многих мјеста у саставу општине Градишка говоре о настајању насеља крчењем. То су: Дубраве, Дубраве Ламинци, Ламинци Брезици, Брестовчина, Буковац, Лужани, Буквик, Церовљани. За други вид унутрашње колонизације путем исушивања мочвара, као сложенијем колективном подухвату, бар када је ријеч о даљој прошлости, нема поузданих података.

Започела у XIX вијеку, непланска и беспошtedна голосјеча довела је Лијевче, а добрим дијелом и Поткозарје, до површина са оскудном, често другоразредном шумском вегетацијом. Голосјеча шума мијењала је животну средину. На њену промјену указује пресушивање врела, претварање рјечица у потоке, видно смањење питке воде. Некада су Врбашка и Јурковица имале довољно воде за изграђени канал широк 25, а дуг 160 м, који је с јужне стране затварао Сервицијум. Канал је служио као склониште за шајке, као лука за римску ријечну флоту. Данас је Јурковица осјетно смањила водоток. Она није изгубила име на извору. Њен водоток се скратио, а ушће помјерено у изграђени канал. Са садашњим малим дотоком воде не би ни стигла до некадашњег увира.

Сваки цјеловити преглед открива непроучене или недовољно обрађене дијелове теме. На то упорно указују аутори ове монографије, посебно археолози и медиевисти. Природно, најоскуднија су сазнања о најстаријој прошлости. Овдје постоје осјетне или, још горе, потпуне бјелине. Превасходно и једнострано усмјерена на бронзано и гвоздено доба и налазишта у Доњој Долини, запостављена су истраживања палеолитског и мезолитског периода, иако су били повољни услови за опстанак ловаца и сакупљача плодова (Боривој Човић). Далеко већу пажњу заслужује истраживање Сервицијума, утврђене базе и значајне луке савске флоте. Римљани су на Сави основали три ријечне флоте (Siscium, Servitium и Sirmium), а није познато када је Сервицијум „постао матична лука ове флотиле, јер се овдје није никад истраживало него само рушило“. Непотпуно је и блиједо познавање Лијевча у античко доба. Приликом преоравања или градње уништено је доста античких објеката, или су они послужили као погодан грађевински материјал. Очекује се темељнија обрада случајних налаза античких старина.

Уз један глагољски натпис, пронађен на локалитету Манастириште у Горњим Кијевцима, наша сазнања о раном средњем вијеку ослањају се на археолошке остатке. На територији општине Градишка откривен је сразмјерно велики број *градишта* од којих би се већи дио могао убројати у групу вишеслојних налазишта. То су праисторијска *градишта*, дограђена и настањена у ранословенском периоду. Међутим, за доба сеобе народа нема ни налазишта, ни случајних налаза. У ријетким фрагментима словенске керамике једва се наслућују трагови насељавања Словена (Нада Милетић).

Ни за доба развијеног феудализма нема довољно изворне грађе (Пејо Ћошковић, Јелена Мргић). Зато се локална историја често губи у општим збивањима држава које су управљале Градишком и околином. Отуда и толики несразмјер у обиму текста који је посвећен праисторији, античком добу, раном и позном средњем вијеку, у односу на период од XVI до XX вијека. Природно, највише мјеста дато је Другом свјетском рату – добу најтрагичнијих збивања у прошлости српског народа.

Раде Михаљчић

Бајо Кривокапић

РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ

1. ПОЛОЖАЈ

Подручје општине Босанска Градишка се налази од $44^{\circ} 57'$ до $45^{\circ} 14'$ сјеверне географске ширине и од $16^{\circ} 55'$ до $17^{\circ} 28'$ источне географске ширине од Гринича. Рубни дијелови подручја су: Горњи Подградци на западу, Орубица на истоку, Горња Јурковица на југу и Орахова на сјеверу.

Укупна површина подручја износи 762 км^2 .

Сјеверни и сјевероисточни дио подручја захвата акумулациону раван ријека Саве и Врбаса, са притокама, а јужни и југозападни је брдско-планински простор Поткозарја.

На топографски најважнијем мјесту овог дијела Посавине, са прелазом преко Саве, развило се насеље Градишка као гравитационо жариште и саобраћајно чвориште. Великом транзитном значењу овог подручја допринио је његов смјештај сјеверног прочеља на Сави, на дужини од око 60 км. Удаљеност пристаништа на Сави у Босанској Градишци (римског *Servitiuma*), до Сремске Митровице (*Sirmiuma*), износи 344 км, а до Сиска (*Siscie*) – 103 км.¹ Ова природно предиспонирана окосница за пловидбу давала је импулсе за насељавање у непосредној околини.

Атрактивност макроеографског положаја овог подручја појачана је отвореношћу према југу, долином Врбаса у правцу динарских превоја: Макљена и Купрешких врата, према Јадранском приморју. Природне предиспозиције олакшавале су током историјске прошлости, посредством и простора Босанске Градишке, комуникативност између трију великих географских цјелина: Панонске низије, Динарида и Јадранског

¹ Д. Дукић, *Пловидба на Сави*, Географски гласник XXXII, Загреб 1970.

приморја. У савремено доба посебан значај има друмска комуникација која спаја аутопут Београд-Загреб са магистралним путем Бихаћ-Јајце. Савремени саобраћајни правци су од изузетног значаја за јачање посредничке транзитне улоге подручја Градишке.

Потпунијим активирањем савремених саобраћајних праваца, који се природно укрштају у Градишци, реактивираће се и транзитна саобраћајна функција Саве.

2. РЕЉЕФ, ГЕОЛОШКЕ И ХИДРОГЕОЛОШКЕ ОСОБИНЕ ПОДРУЧЈА

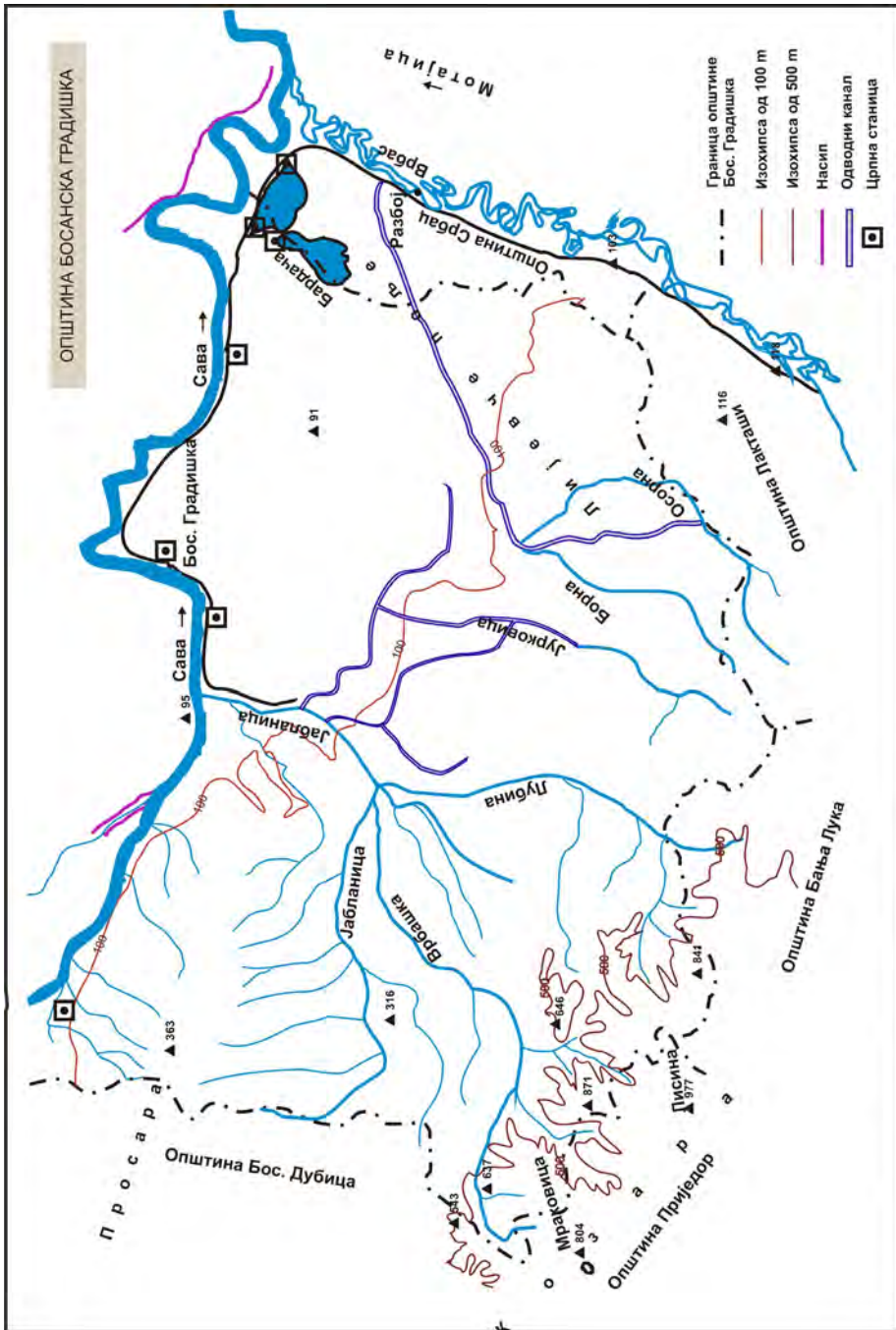
Најистакнутији дио рељефа општине Градишка чине на југозападу врхови Козаре изнад 800 м. Од највећих висова према сјевероистоку, брдско-планински рељеф Поткозарја опада, прелазећи постепено у брежуљкасте узвисине.

Рељеф геоморфолошки отварају и прстенасто рашчлањују некадашње или садашње притоке Саве: Јабланица, Врбашка, Лубина, Јурковица, Борна и Осорна.

Токови посљедњих трију ријека су преусмјерени каналима при прелазу у равницу. Јурковица је усмјерена према Јабланици, а Борна и Осорна у правцу Врбаса.

У периоду високог водостаја Саве и Врбаса и синхронизованог прилива површинских вода, сувишне подземне воде неопходно је одстрањивати коришћењем уређаја на црпним станицама. Засад постоје такве четири црпне станице: „Лиман“, „Матура“, „Бајинци“ и „Горња Долина“. Повременим црпљењем вода из унутрашњости ублажавају се штетне посљедице условљене издизањем њиховог нивоа. Ублажавању поплава и издизању нивоа подземних вода доприноси мрежа изграђених канала за одводњавање.

Заштита, регулација и коришћење подземних и површинских вода, које стоје у дијалектичкој повезаности и условљености, у датим природним условима има огроман значај за друштвено-економску валоризацију читавог подручја.



Топографско-хидрографска карта

Експлоатација обилатих и квалитетних подземних вода за урбане сврхе Градишке отпочела је тек 1958. године. Отада се експлоатише 7,5 л воде/сек. на локалитету Урије. Касније су изграђена још три бунара чија се вода користи наизмјенично за водоснабдијевање, зависно од потреба. Укупна количина воде која се користи из подземља у ове сврхе износи сса 60 л/сек. На овај начин су тренутно задовољене потребе за питком водом, бар што се тиче урбаног центра, а планира се отварање нових црпилишта, капацитета 600 литара у секунду. Поред тога од изузетног је значаја експлоатација подземне воде за наводњавање у пољопривреди. Од рационалне експлоатације подземних и површинских вода зависи организација цјелокупног друштвеног и привредног живота ове општине.

3. КЛИМА И ХИДРОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ САВЕ И ВРБАСА

Подручје општине Градишка је са сјевера широко отворено континенталним утицајима, а са југозапада је рељефно изоловано обронцима Козаре и Мотајице.

Висина и распоред температура и падавина показују да подручје Градишке има умјереноконтиненталну климу. Средње мјесечне температуре опадају у свим мјесецима што се иде од запада према истоку, а и годишња количина падавина. У годишњем просјеку регистровано је нешто мање падавина у Доњој Долини од јануара и априла, а више у јуну и августу. Подаци о просјечној годишњој висини падавина и температура само на први поглед показују да постоје оптимални услови за пољопривреду. Међутим, оптимални услови се знатно умањују и захтијевају интервенцију људског фактора и науке, како би се тло као најиздашнији природни ресурс што боље искористило за биолошку репродукцију.

За постизање оптималних приноса на њивама, ливадама и пашњацима са плитким и осредње дубоким тлом, које нема довољно дубок физиолошки активан профил, потребно је наводњавање током више мјесеци за вријеме сушних година, а на површинама са глиновитим тлом и оним захваћеним инудацијама подземних вода, неопходно је одводњавање у годинама са сувишним падавинама.

На климатске елементе битно утиче отвореност рељефа према Панонској низији на сјеверу и релативна затвореност на југу према широком и високом динарском залеђу и Медитерану.

Просјечан број дана током године са једнаком и већом количином падавина од 10 мм износио је 30, са једнаком и већом количином од 1 мм – 85, и једнаком и већом количином падавина од 0,1 мм – 93 дана. Очигледно да је више него сваки четврти дан у току године кишовит, а сваки 37. са дневним интензитетом преко 10 мм. Већи интензитет и количина падавина у брдско-планинском дијелу године од оног регистрованог у нижим предјелима, на метеоролошким станицама, појачава ерозију на обешумљеним падинама брдско-планинског простора са трошним литолошким саставом, као и акумулацију у нижим предјелима.

Сава има мање уравнотеженији водостај током године од Врбаса, а повећан у прољећном и јесењем дијелу године, што се подудара са повећаном количином падавина у сливном подручју и дотоком воде притокама и каналима из Поткозарја. Повећани водостај Саве у том периоду условљава поплаве и успорава доток вода у Саву подземним путем кроз шљунковиту водопрпусну акумулациону основу и оних површинских преко притока и канала. У тим критичним периодима подвирне воде Саве, испод изграђених насипа, врше притисак на издизање подземних вода у залеђу изграђених насипа, па је неопходно вјештачким путем снижавати повећани ниво издани, помоћу црпних станица савременог типа.

У поратном периоду, и раније, нерегулисане подземне воде и заштита од поплава представљале су велики проблем. То је један од основних разлога који је отежавао и успоравао интензиван развој урбаног дијела Градишке у првим поратним годинама, јер је било неопходно бранити ово и сусједна насеља од агресивних подземних и надземних вода. Слична је ситуација била и у дијелу општине уз лијеву обалу Врбаса, само што тамо није било урбаних центара.

Ријека Врбас успорава отицање подземних вода у источној половини Лијевча поља, гдје је и дебљина крупнијег и чистијег шљунковитог и пјесковитог наноса већа.

4. ТЛО

Тло представља растресити покривач на површини и битан услов за развој биљног покривача, а истовремено у укупним природним условима и највеће природно богатство којим подручје општине Градишка располаже.

На педогенезу овог тла битно утиче приказани рељеф, посредно и непосредно, својом висином, нагибом, експозицијом и петрографским саставом, затим клима преко температуре и падавина, надземне и подземне воде, биљни покров, микроорганизми и човјек својом активношћу. Антропогени чинилац све више добија на значењу, јер од њега зависе квалитет и квантитет тла и његова репродуктивна способност.

На подручју општине Градишка има 27 разних врста тла. Тако, на примјер, земљишта Нове Тополе су плитка и средње дубока, са шљунцима, без утицаја подземних вода. Добро су природно дренирана. Основна им је слаба страна недостатак влаге у сушном периоду. Захтијевају и посебан начин наводњавања помоћу вјештачке кише, јер би се на други начин дио воде брзо изгубио.

У ширем простору равничарског дијела Градишке надовезују се долинска смеђа и сивосмеђа глејна тла. Ова земљишта су дубока и са повољним механичким својствима. Близина подземне воде повољно утиче на културе у сушном периоду, а неповољно у оном са превеликом влагом.

Ближе Сави налазе се минерално-мочварна тла која заузимају релативно велике површине. Ова су земљишта подложна честим поплавама због свог ниског географског положаја. Само у микродепресијама, попут неких отока, развијена су органогено-минерална земљишта. Ова земљишта се морају заштитити од поплава надземних и подземних изданских вода.

У долинама притока Саве, некадашњих и садашњих, велике површине заузимају долинска подзоласта псеудоглејна земљишта, или како то народ каже – „долинске прахуље“. Ова земљишта имају релативно неповољан водни режим, па се морају дренирати, јер имају често плитак физиолошки активан профил са неповољним физичким и хемијским својствима. То је разлог што се ова тла морају вјештачким путем поправљати да би дала већу продуктивност биомасе.

У брежуљкастом и брдско-планинском простору Поткозарја преовладавају плитка смеђа земљишта, која су на подовима и терасама релативно повољна за воћарство, а у већим висинама за узгој шуме. На обешумљеним и нагнутим теренима ова су тла ерозијом разривена, па су подложна негативној даљој еволуцији. Таква тла је неопходно заштитити планским пошумљавањем.

Са гледишта пољопривредних наука и употребне вриједности најчешће се тла дијеле на осам бонитетских класа. Према тој класификацији, земљишта I – IV класе су прикладна за култивисање, а она од V до VIII нису.

Издвојене су четири основне категорије употребне вриједности земљишта за потребе пољопривреде. Она покривају 66,6% укупне површине општине, а остатак површине отпада на тла погодна за узгој шуме.

Према процјени категорисаног пољопривредног земљишта II категорији припада 55,6% површине. То су најквалитетнија алувијална и делувијална земљишта равничарског дијела општине. Претежно су средње дубока на шљунцима, повољног механичког састава, погодна за обраду, наводњавање и одводњавање. Највећи дио површине ових земљишта је заштићен од поплава Саве и гравитационих површинских и подземних вода дренажним каналима и црпним пумпама.

Удио III категорије у укупно категорисаном пољопривредном земљишту износи око 20,5%. Захвата претежно валовита и бреговита земљишта на прелазу у равничарски дио општине. Ту су претежно подзоласта псеудоглејна земљишта на ободу долина и брежуљака: смонице, смеђа деградирана тла, пелосол и друга. У нижим, периодично поплавама захваћеним подручјима, ова тла немају повољна физичка својства, па их је потребно поправљати пољопривредним мелиорацијама. Код ове категорије најчешће су нагиби падина испод осам степени, а дебљина тла средња и дубока, па је могућа употреба савремених агротехничких средстава. Ова тла је неопходно користити само за интензивну пољопривредну производњу.

Четврта категорија земљишта учествује у укупно категорисаној пољопривредној површини око 4,5%. Земљишта ове категорије доминирају у незаштићеном дијелу од поплава, уз Саву и Јабланицу. Имају превелику влажност, што неповољно утиче на обраду земљишта и узгој појединих култура. То су алувијална, карбонатна и пјесковита земљишта

уз Саву, а затим минерално-мочварна, оглејана карбонатна и бескарбонатна.

Земљиштима V до VIII категорије припада 19,4% укупно категорисане пољопривредне површине. Ова се земљишта најчешће налазе на падинама чији се нагиб креће од 12 до 30 степени. Нису прикладна за интензиван узгој култура. Ту спадају претежно испрана сива кисела земљишта (тзв. „пепељуше“), средње дубине на пошумљеним падинама, а на огољелим плитка и разривена ерозијом. Површине ових земљишта су претежно под шумама или ливадама. Данас се само дјелимично користе за обраду као оранице, јер је становништво из ових крајева проријеђено услед интензивне деаграризације након Другог свјетског рата.

5. БИЉНИ СВИЈЕТ

Природну вегетацију општине Градишка изнад водопоплавног подручја чини биљна заједница храста китњака и обичног граба (*Querceto-Carpinetum Croaticum*). У већим висинама Козаре и Просаре су мјешовите шуме храста, букве и јеле, рјеђе букве и храста.

У водопоплавном подручју је биљна заједница храста лужњака (*Querceto-Genestetum elatae*), позната у народу под именом „славонски хрст“. Та заједница је у прошлости захватала далеко већу површину у приобалном савском простору испод 100 м надморске висине. Данас је она само фрагментарно сачувана у облику гајева уз Саву и њене притоке.

На подручју општине доминирају три групе травњака: брдски, низијски и мочварни.

У прву групу спадају травњаци изнад водопоплавне линије на равном брежуљкастом простору. Доминирају заједнице росуље (*Agrostidetum vulgaris*). Ова заједница је везана за кисела и храњивим састојцима дефицитарна тла.

Другу групу чине низијски травњаци уз Саву, Јабланицу, Врбашку и Лубину (*Agrostedum albae*). Доминира ливада бијеле росуље и лисичјег репа (*Alopecuretum proteusis*) на алувијалним и глиновитим наслагама.

Мочварни травњаци долазе највише до изражаја на најнижим терасама уз Саву. Главни представници су шашеви са ситинцима и пиревином.

На ограниченим површинама су три коровске заједнице: пољске дјетелине трескавице (*Trifolium arvense* Sceleratus annus), вучје стопе (*Aristolochia clematis*) и заједница шибасте жутенице (*Chondrilla juncea*).

У укупним катастарским површинама о р а н и ц е учествују са 29.530 ха или са 49,7% (1985). Релативни удио ове категорије је смањен у односу на 1965. годину за 0,5%.

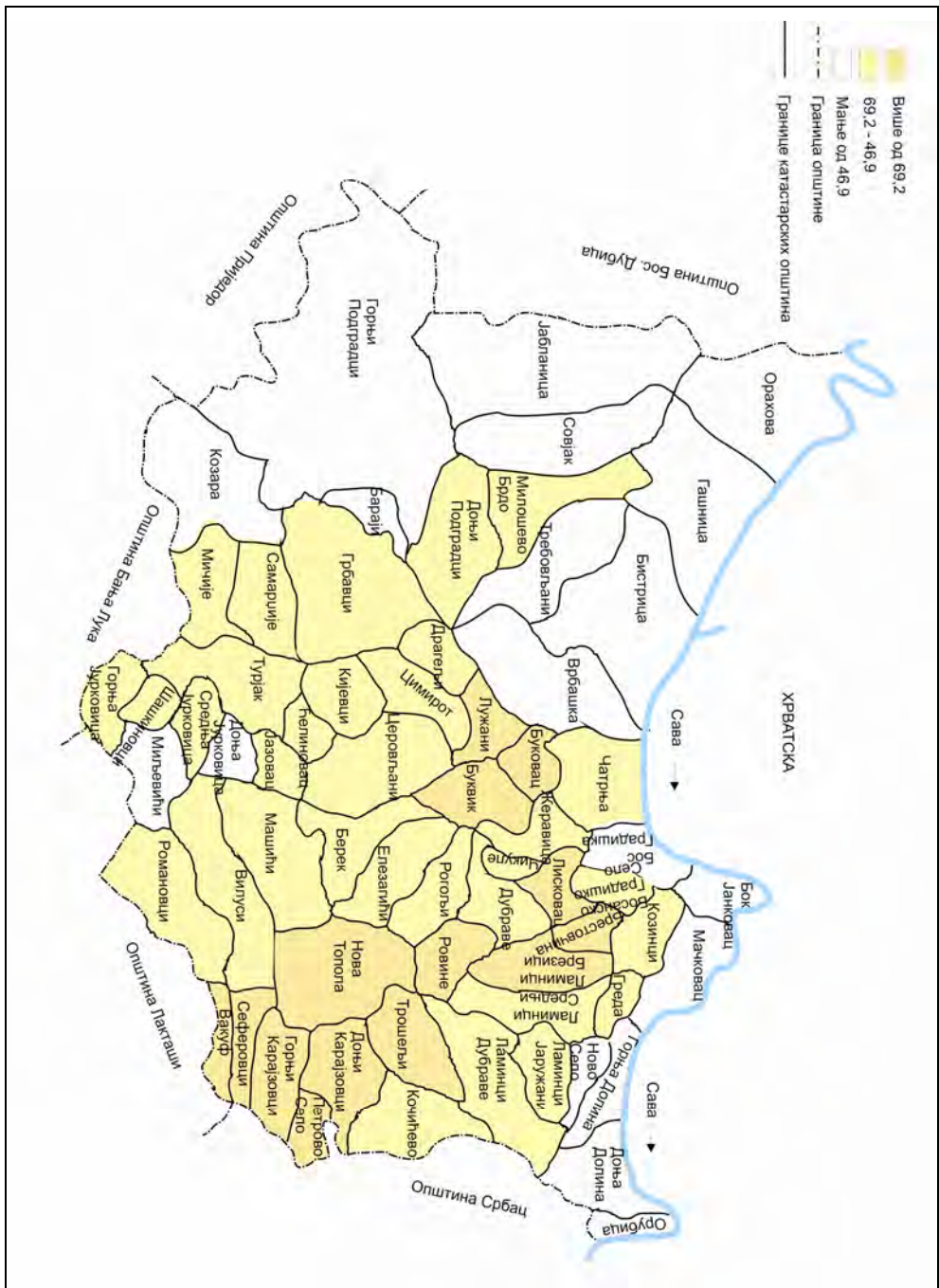
В о ћ њ а ц и захватају 2.129 ха (1985), или 2,2% укупне површине општине. Ова се површина смањила у односу на 1965. годину за 0,6 процентних поена. Од укупно 65 катастарских општина мањи удио од 6,3% у укупним површинама имале су 62 к.о. равничарског дијела општине, а већи – преостале три: Доња Јурковица (19%), Јабланица (15,0%) и Јазовац (6,8%), на терасастом земљишту сјеверног Поткозарја.

В и н о г р а д и заузимају занемарљиво мало, свега око 10 ха.

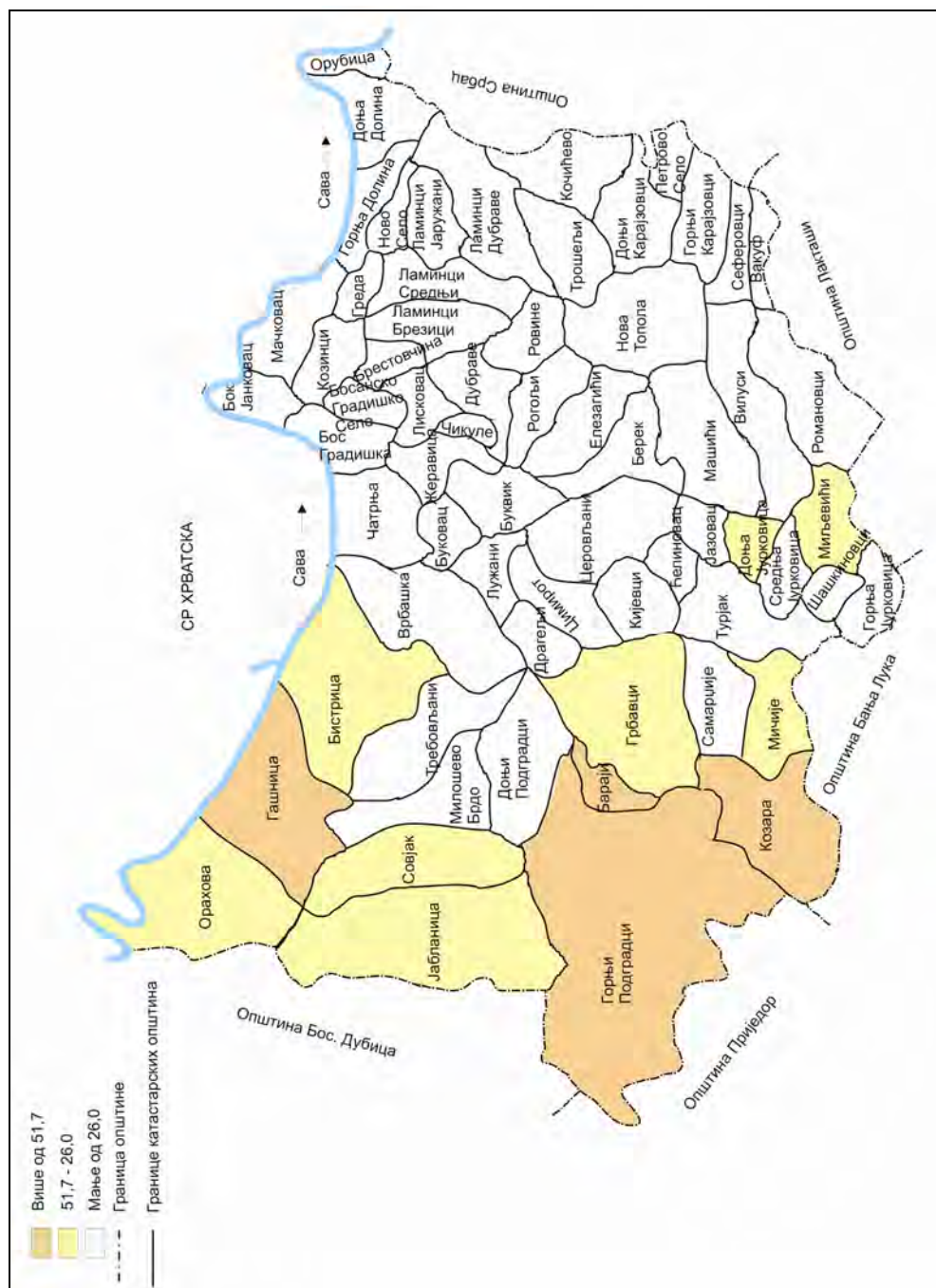
Л и в а д е заузимају 7.234 ха или 9,5% (1985). Удио ове категорије је релативно повећан у односу на 1965. годину за 1,6 процентних поена. Релативно највећи удио површине под ливадама имала је к.о. Ново Село (26,3%), а најмањи к.о. Горњи Карајзовци и Топола (испод 0,1 %).

П а ш њ а ц и учествују у укупној површини општине са 3.536 ха, или 4,6% (1985). Релативно највећи удио ових површина је имала к.о. Доња Долина (20,2%), а најмањи к.о. Буквик (0,1%).

Р и б њ а ц и т р с т и ц и су учествовали са свега 0,4% од укупне површине општине (1985), што је мање него 1965. године. Од укупно 65 к.о. њих 11 има већи проценат под рибањацима и трстицима од просјека општине, што указује да постоји још релативно велики дио простора који је угрожен подвирним и подземним водама.



Удио ораница у укупним површинама 1985. године по катастарским општинама у %



Удио шуме у укупним површинама 1985. године по катастарским општинама у %

Катастарска површина под шумама износила је 6.849 ha, или 27,2% укупне површине општине (1985), што је за 0,2 процентна поена мање него 1965. године. Са релативно највећим удјелом шуме истицала се к.о. Горњи Подградци (77,3%), а са најмањим к.о. Нова Топола и Ровине (0,4%). Удио шуме, као природног биљног покривача, од великог је значаја за заштиту од ерозије сјеверних падина Поткозарја. Посебно је њена улога значајна у индустријској преради, јер чини сировинску основу најстарије индустријске гране овог подручја. Шума се још користи много за грејв у сеоским домаћинствима.

Удио неплодног земљишта износио је 5,8% од укупне површине општине (1985), а то је више за 0,9 процентних поена у односу на 1965. годину. Запажа се да су релативно већи удио неплодног земљишта имале к.о. приградског карактера и град Градишка.

Дио врло квалитетног земљишта до IV категорије заузет је грађевинским објектима, те трајно одузет од пољопривреде.

6. СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА

Између првог (1948) и посљедњег (1981) пописа становништва број становника се повећао на подручју општине за 23%, урбаног центра за 161% и број становника претежно руралне околине за 6%.

Кретање укупног броја становника од 1948. до 1981. године (1948 = 100)

Година	Укупно		Градишка		Остала насеља	
	Број	%	Број	%	Број	%
1948	47317	100	5154	100	42163	100
1953	49490	105	5348	104	44144	105
1961	50134	106	6363	123	43771	104
1971	53581	113	9585	186	43996	104
1981	58095	123	13475	261	44620	106

Подаци показују да је у току 33 године послеријатног развоја дошло до јаке концентрације становништва у Градишци као урбаном средишту. Број становника се у градском средишту повећао за 2,61

пут, док је број становника у околини незнатно порастао (6%). До наглог пораста становништва у урбаном центру долази послије 1961. године. Град је имао највећу стопу пораста између 1961. и 1971. године (4%), а општина као цјелина од 1971. до 1981. године (0,8%). Претежно аграрна околина лагано је повећала број становника када је дошло до дисперзије секундарних и терцијарних дјелатности у околини.

Петнаест к.о. је имало пораст становништва више од 15% и шест – до 25%.

Веће опадање становништва од 25% имало је 12 к.о, а мање опадање од 25% преосталих шест.

Релативно највећи пораст својег становништва имала је к.о. Чатрња (252%) као приградска, а највеће опадање – к.о. Орубица (47%).

Број становника у току 33 године послеријатног развоја опадао је у рубним дијеловима брдско-планинског простора општине и у поплавама угроженим подручјима, а растао у градском и приградским насељима уз важније комуникације.

Релативно већу густину насељености од 200 становника по км² имале су при посљедњем попису (1981) четири градске и приградске к.о.: Градишка (6152), Дубраве (293), Лисковац (265) и Чатрња (203).

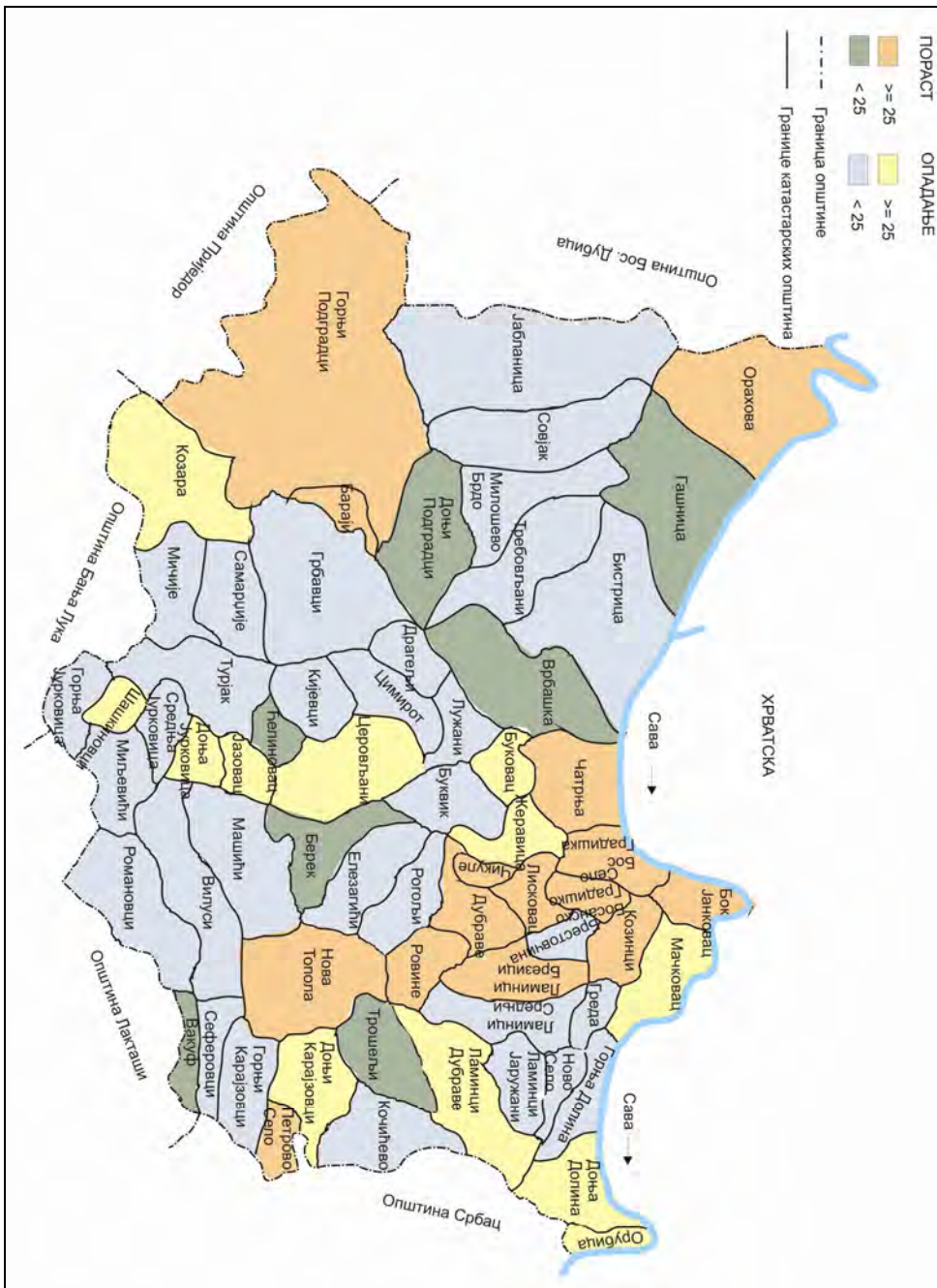
Густину насељености од 100 до 200 становника на км² имале су к.о. уз важније саобраћајнице: Босанскоградишко Село (112), Чикуле (168), Брезици (132), Орахова (106), Ново Село (133), Нова Топола (103) и Трошељи (111).

Преостале 54 к.о. имале су испод 100 становника на км².

7. УДИО ПРИРОДНЕ И МЕХАНИЧКЕ КОМПОНЕНТЕ У КРЕТАЊУ БРОЈА СТАНОВНИКА

У међупописном периоду од 1961. до 1971. укупан природан прираштај општине износио је 6.510, а од 1971. до 1981. године 4.942 становника. Пораст становништва у првом периоду, утврђен пописима, износио је 3.447, а у другом 4.513 становника. Разлика између природног прираштаја и утврђеног пораста пописима показује негативан миграциони салдо.

Природни прираштај у посљедњој деценији се смањио у односу на претпоследњу за 24,1%, а иселјени дио (негативан миграциони салдо) чак за 86%.



Кретање укупног броја становника од 1948. до 1981. године по катастарским општинама у %

У периоду од 1953. до 1981. године стопа наталитета у општини се смањила од 30,6% на 15,6%, стопа морталитета од 10,4% на 6,7% и стопа природног прираштаја од 20,3% на 8,9%.

Поређење са стопама у региону показује да је стопа наталитета у општини била мања за 1,2%, стопа природног прираштаја за 2,0%, а стопа морталитета већа за 0,8% него у региону.

8. МИГРАЦИЈЕ

Од укупно 58.095 становника општине Градишка, колико их је било 1981. године, њих 4.196 је било на привременом раду у иностранству, што у односу на укупно становништво износи 7,2%. У односу на претходни попис, 1971. године, удио становништва у иностранству се повећао 1981. године за 1,5 процентних поена.

Релативно највећи удио становништва у иностранству имала је к.о. Горња Долина (20,8%), а најмањи Орубица (0,8%).

Резултат пописа становништва из 1981. године показује и степен просторне и временске покретљивости радника који станују на територији општине. Од укупно 12.415 таквих радника (1981) радило је у истој општини 11.066, или 89 %. Преосталих 1.349 радника радило је на територији неке друге општине.

9. СТАРОСНА И ПОЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Удио младог становништва смањен је од 54,6% 1948. на 33,0% 1981. године, удио зрелог доба (20 – 59) повећан је од 41,4% на 56,0%, и удио старог становништва – од 4,0% на 10,8%. Очигледно је да становништво општине Градишка стари. Подаци посљедњег пописа становништва (1981) показују да још доминира категорија радно-способног становништва зреле доби.

Добна и полна структура становништва подручја
Градишке по основним старосним категоријама у %

Доба старости	1948		1961		1981	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Претфертилно (0-14)	21,4	20,8	18,9	18,2	12,4	11,9
Фертилно (15-49)	29,6	26,1	22,4	25,4	27,3	26,2
Постфертил.(50 и +)	4,0	5,1	7,0	8,1	9,5	12,5
Младо (0-19)	27,6	27,0	22,6	22,2	16,9	16,1
Зрело (20-59)	18,8	22,6	23,1	25,9	27,8	28,2
Старо (60 и +)	1,6	2,4	2,6	3,6	4,5	6,3
УКУПНО	48,0	52,0	48,3	51,7	49,2	50,6

У укупној популацији удио жена се смањио од 52,0% (1948) на 50,6% (1981). Смањење удјела жена по фертилним скупинама је веома изражено. У претфертилној скубини дошло је до веома израженог смањења, што је последица веће репродукције мушког пола, од 20,8% на 11,9%. У фертилној скубини забиљежено је незнатно повећање од 26,1% (1948) на 26,2% (1981). У постфертилној скубини је дошло до повећања удјела жена, од 5,1% на 12,5%, што је највише последица неједнаких ратних губитака по половима.

Поремећаји полне структуре се запажају код свих старосних скупина, што је условљено, зависно од старости, неуједначеном природном репродукцијом полова, неједнаком емиграцијом мушког и женског становништва и последицама рата. На старосној пирамиди из 1981. године запажа се да је еволуција полне структуре текла у корист већег удјела мушкараца код младог становништва и већег удјела жена код старијег становништва.

Релативно највећи поремећаји полне структуре се запажају у младој фертилној скубини (15 – 34 године). У тој скубини удио жена је већи у урбаној зони за 2,8%, а у руралној мањи за 2,2%. Чињенице потврђују сељење млађих жена из села у град и указују на њихову еманципацију. Показало се да жене остварују равноправнију улогу у друштву у условима урбане средине.

10. ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Поређење броја становника основношколског узраста (7–14 година) са евидентираним бројем ученика основне школе (1981) показује да је обухватност генерације основним школовањем потпуна (у општини 103,2% и у Републици 103,4%), чак и више од тога, јер су основну школу дјелимично похађала и дјеца са непуних седам година и старија од 14 година (понављачи).

Обухватност средњошколског контингента (15–19 година) средњошколским образовањем износила је 51,7%, а у БиХ 55,9%. Разлике у обухватности школовањем запажају се и код високошколског узраста (20–24 године), тако да је обухватност школовањем овог контингента износила у општини 8,8% и Републици 15,5% (скоро двоструко више).

Достигнути ниво образовања становништва у односу на БиХ
Образовна структура становништва у 1981. години у %

Степен образовања	Општина Градишка			БиХ		
	Укупно	М	Ж	Укупно	М	Ж
Становништво од 15 и више година	100,0	48,8	51,2	100,0	49,2	50,8
Без школске спреме	24,8	6,4	18,4	22,8	5,6	16,6
Непотпуна основна школа	30,2	15,9	14,3	27,2	12,6	14,6
Завршена основна школа	23,3	12,5	10,8	24,2	13,5	10,7
Завршена средња школа	18,6	11,9	6,7	21,7	14,5	7,2
Завршена виша и висока школа	2,7	1,8	0,9	4,3	2,8	1,5

Податак о образовној структури непосредно иза рата даје попис становништва из 1948. године за територију бившег среза, која се знатно разликује од територије садашње општине.² Овим најстаријим

² Сви коришћени подаци за насеља из пописа 1953. и 1948. сведени су, ради упоредивости, на територијалне оквири општине Градишка из 1981. године. Новостворена општина настала је корекцијом граница бившег среза Босанска Градишка, који је у свом саставу имао осам општина и 68 насеља. Новостворена општина Градишка, након укидања среза, добила је од Дубице насеље Орахова (2087 становника,

послијератним пописом регистрована је постојећа образовна структура према степенима, али у односу на укупно становништво. Удио становништва без школске спреме тада је био 71,7% (М – 29,4%, Ж – 42,3%), са основном школом 29,5% (М – 17,0%, Ж – 8,9%), са средњом школом (нижом и вишом) 2,4% (М – 1,5%, Ж – 0,9%) и вишом и високом школом 0,1% (М – 0,1%, Ж – 0,0%).

Индекс пораста квалификационе структуре
становништва од 1961. до 1971. године (1961=100)

Квалификација	Општина Градишка			БиХ		
	Укупно	М	Ж	Укупно	М	Ж
Без школске спреме	82	78	85	86	81	89
Један разред осн. шк.	120	111	134	132	115	161
Основна школа	413	391	442	315	315	314
Школа за КВ и ВКВ	269	275	253	185	181	200
Гимназија	213	187	264	260	236	298
Средње стручне школе	329	282	408	261	239	346
Виша школа	719	737	670	285	251	447
Факултет и висока школа	343	350	218	233	234	228

На основу података запажамо да је током седме деценије експанзија скоро свих облика образовања била већа у општини него у БиХ (осим гимназијског).

11. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА

Најпотпуније податке о националној структури даје посљедњи попис становништва (1981).

1953) и од Српца насеље Орубицу (212 становника 1953). Сусједној општини Лакташи припало је насеље Мрчевци (865 становника 1953).

Новостворена општина Градишка је након свих територијалних промјена имала већу површину за 40 км² и број становника за 1434 у односу на бивши истоимени срез.

Насеље Крајишник се појављује након пописа 1953. године. Име села Јунузовци се мијења у Кочићево (Сл. лист БиХ, бр. 12 од 4. 6. 1951).

Укупна површина новостворене општине Градишка повећана је за 5,5 % и број становника за 3 % у односу на укинута истоимени срез.

По величини удјела у националној структури долазе до изражаја Срби (56,50%), Муслимани (22,42%), Хрвати (6,10%) и остали (14,98 %).

У скупињу „остали“ спадају и они који су се определијели као Југословени.

Развој националне структуре становништва
према пописима од 1948. до 1981. године у %

Година	Укупно	Хрвати	Муслимани	Срби	Остали
1948 (срез)	100,0	10,73	15,83	71,3	2,14
1961	100,0	8,87	14,67	69,57	6,69
1971	100,0	8,24	23,68	65,39	2,69
1981	100,0	6,10	22,42	56,50	14,98

У односу на републичку, у општинској структури се запажа релативно веће учешће Срба и Југословена.³

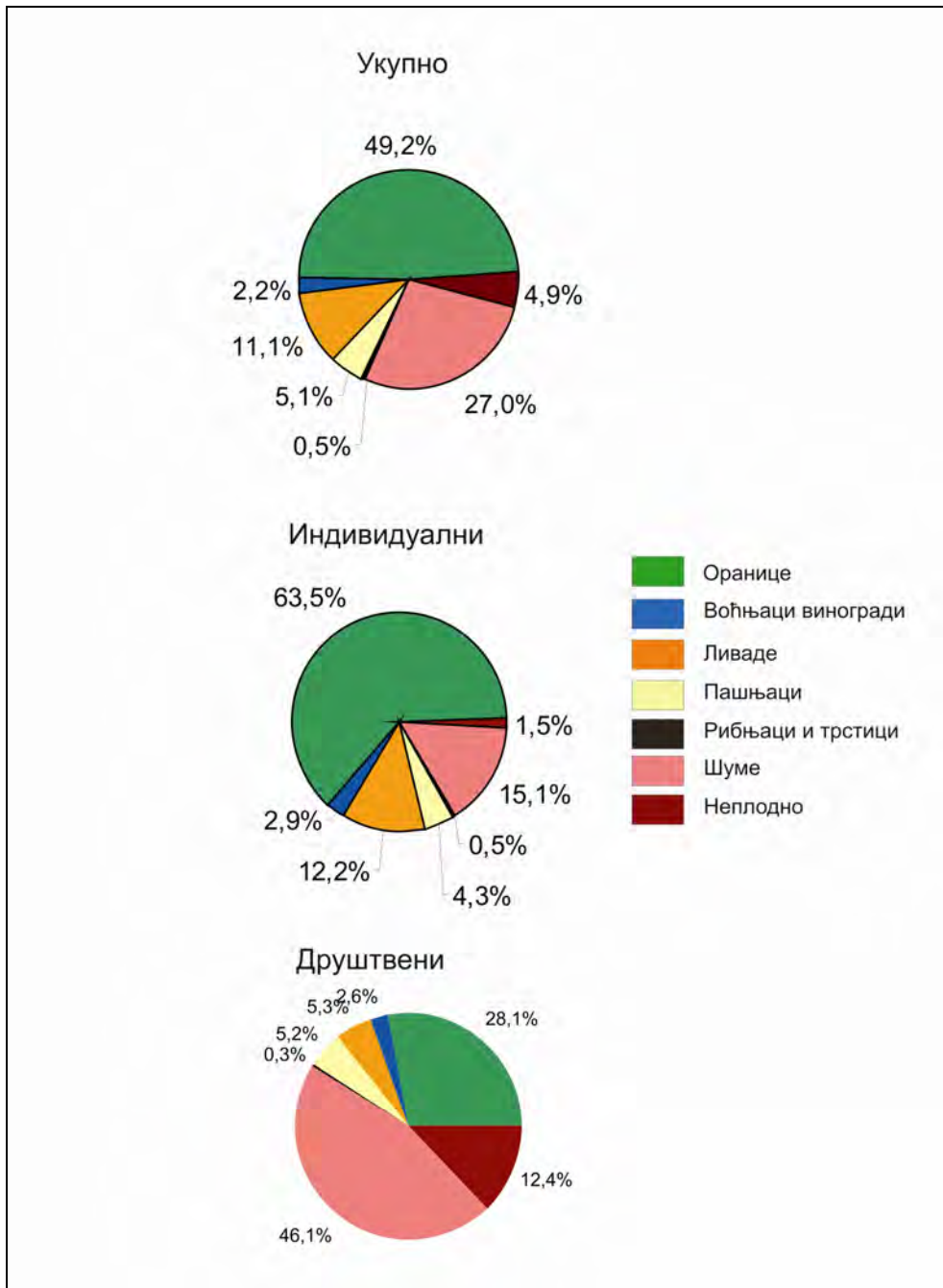
Оваквој националној структури становништва општине су допринијели, поред историјских околности, погранични и посредни положај подручја између Панонске низије, на сјеверу, и Динарида, на југу.

12. ПРОЦЕС УРБАНИЗАЦИЈЕ И ДЕАГРАРИЗАЦИЈЕ

Између свих насеља по степену урбанизације предњачи градско насеље Градишка. У њој, као урбаном средишту општине, ради 99% активних становника у непољопривредним дјелатностима, у односу на укупно активно становништво насеља (1981), или 41% у односу на укупно становништво општине.

У насељу Градишка број становника се повећао од 1948. до 1981. године за 2,6 пута, а број активних непољопривредних становника само од 1953. до 1981. године 4,2 пута. То практично значи да је градски центар у том раздобљу добијао у просјеку годишње по 156 активних становника запослених у непољопривредним дјелатностима.

³ Поређење националне структуре последњег пописа са претходним може се вршити само уз одређена ограничења, јер су се услови, везано за идентификацију, временски мијењали.



Структура катастарских површина у општини Босанска Градишка по секторима својине 1985. године

Развој Градишке, као главног урбаног насеља шире околине, у послијератном раздобљу успоравао је, истовремено, недостатак воде за урбане потребе и велика угроженост поплавама.

Интензитет развоја овог урбаног средишта у поратном периоду најбоље репрезентује висина пораста просјечне годишње стопе становништва по међупописним периодима. Њена висина је била: 0,7% од 1948. до 1953. године, 2,3% од 1953. до 1961, 4,2% од 1961. до 1971. и 2,4% од 1971. до 1981. године.

Процес урбанизације општинског центра најбрже је текао током седме деценије XX вијека.

13. ОКОЛИНА БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ

У околини градског центра и у просторним оквирима садашње општинске територије, број становника у насељима се повећао од 1948. до 1981. године незнатно, свега за 6%. То значи да је процес деаграризације временски текао паралелно са процесом урбанизације у насељу Градишка.

Број активних пољопривредних становника се смањио у околини од 17.186 (1953) на 8.707 (1981), или за 49%, а број непољопривредних активних становника се повећао за 3,2 пута, од 2.713 (1953) на 8.597 (1981). Трансфер активног пољопривредног становништва из пољопривреде је био већи у току 28 година развоја од прилива активних становника у непољопривредне дјелатности за 2595 активних становника, или за 44%. То значи да околина Градишке није могла апсорбовати све раднике у непољопривредним дјелатностима који су били ослобођени из пољопривреде процесом деаграризације. Процес деаграризације у околини урбаног центра брже је текао од процеса урбанизације, што је имало за посљедицу да се вишак становништва из пољопривреде одлива у непољопривредне дјелатности, у годишњем просјеку - 93 активна становника, не рачунајући природни прираштај. То је и разумљиво јер у околини доминирају рурални елементи над урбаним. Тако, на примјер, у околини Градишке је било 1981. године 92% станова са уграђеним електричним инсталацијама и 34% са уграђеним водоводним и канализационим системима. Удио новоизграђених станова послје 1971. године је износио 37% у односу на укупан број, што је за два процентна поена мање него у центру општине.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

- D. Dukić, *Plovidba na Savi*, Geografski glasnik XXXII, Zagreb 1970.
- J. Kovačević, *Bosanska i Stara Gradiška*, Geografski pregled VII, Geografsko društvo BiH, Sarajevo 1963.
- S. Jovanović, *Prilog poznavanju tercijarnih sedimenata između Une i Vrbasa*, Geološki glasnik 16, „Geoinžinjering“, Sarajevo 1972.
- B. Krivokapić, *Geografski aspekt oštećenja od zemljotresa 13. 8. 1981. godine u banjalučkom seizmičkom području*. Zbornik saveznog simpozijuma o metodologiji geografskog proučavanja prirodnih nepogoda, Ljubljana 1983.
- Karte: 1: 200000, 1: 100000, 1: 50000 i 1: 25000.
- J. Plakić, *Hidrogeološke karakteristike terena na području Lijevča Polja i Bos. Gradiške* (elaborat) knjiga I, „Geoinžinjering“, Sarajevo 1983.
- S. Romandić, *Geolektrična istraživanja Bosanske Gradiške* (elaborat) „Geofizika“, Zagreb 1982.
- V. Jakšić, *Pedološka istraživanja Lijevča polja* (elaborat), Zavod za pedološka istraživanja, Sarajevo 1985.
- Hidrološki godišnjak (1949 – 1965)*, Savezni hidrometeorološki zavod, Beograd.
- Meteorološki godišnjak I (1949 – 1965)*, Savezni hidrometeorološki zavod, Beograd.
- Pedološka karta Jugoslavije 1: 50000, tla sekcije Banja Luka 1,2; Pakrac 1,3 i Požega 3*, Zavod za agropedologiju, Sarajevo.
- R. Lukić, *Karta upotrebne vrijednosti zemljišta opštine Bosanska Gradiška 1 : 25000 sa komentarom*, Poljoprivredni zavod AIPK, Banja Luka 1986.
- M. Kurtagić, *Studija problema melioracije odvodnje i navodnjavanja Lijevča polja*, Zavod za agropedologiju, Sarajevo-Zagreb 1958.
- Popis stanova 1981. Rezultati po naseljima i opštinama*, knj. VII, SZS, Beograd 1975.
- Popis stanovništva. Rezultati po naseljima, Tabela 194*, SZS, Beograd 1984.
- Statistički godišnjak 1945 – 1953, NR BiH*, Zavod za statistiku i evidenciju, Sarajevo 1954.
- Popis stanovništva 1971, RSZ*, Sarajevo 1973.
- Popis stanovništva 1981, SB 86, RSZ*, Sarajevo 1983.
- Popis stanovništva 1981, (Tabela 194, 195, 196)*, SZS, Beograd 1984.
- Katastar opštine Bosanska Gradiška* (površine za 1965. i 1985. godinu).
- Statistički pregled za opštine, RSZ*, Sarajevo 1965.
- Stanovništvo i domaćinstva po opštinama, RSZ*, Sarajevo 1973.
- Aktivno stanovništvo 1981. godine za opštinu Bosanska Gradiška, RSZ* (podaci računskog centra), Sarajevo.

Opštine SR BiH 1963 – 1973., RSZ, Sarajevo 1974.

Popis stanovništva 1953, knj. XV, SZS, Beograd 1960.

Popis stanovništva 1961 (rezultati po naseljima), Beograd 1964.

Popis stanovništva 1971, knj. X, Beograd 1974.

Statistički godišnjaci SR BiH od 1965. do 1985. godine.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. III 1984, knj. II, Beograd 1981.

S. Šobot, *Društveni proizvod i zaposlenost za opštinu Bosanska Gradiška, od 1966 – 1983. godine (posebna statistička istraživanja)*, Odjeljenje za statistiku, RSZ, Banja Luka.

B. Krivokapić, *Demografski aspekt poremećaja ravnoteže i ravnopravnosti polova u banjalučkoj regiji 1981. godini*, Simpozijum o ulozi masovnih medija u ostvarivanju društvenih stavova o humanizaciji polova..., Banja Luka 1985.

Ранко Цвијић

ГЕОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПОТЕНЦИЈАЛ ГЕОЛОШКИХ РЕСУРСА

Геолошка историја терена општине Градишка започела је у тријасу. Тада је на југу настала Динарска карбонатна платформа, а сјеверно од ње почело је отварање једног дубокоморског басена, који у то вријеме није имао океанско дно. На сјеверној падини поменуте карбонатне платформе, а према том басену, одвијала се седиментација серије рожнаца и радиоларита са прослојцима глинаца. Веома карактеристични за те услове таложења су били повремени шокови карбонатног материјала, поријеклом са ивице карбонатне платформе. Њихово присуство у силицитској серији то јасно документује. Ова седиментација се одвијала у дубинама већим од 2000 метара.

У јури сјеверни дубоки басен је потпуно отворен и у њему је формирано право океанско дно. То значи да је дно басена било састављено од различитих вулканита испод којих је била, прво, зона магмата са дајковима, па комплекс габроида и, коначно испод њих, серпентинити и перидотити. Тако су успостављене три седиментационе средине. Јужно је била карбонатна платформа, у средини њена падина са седиментацијом рожнаца и радиоларита, а на сјеверу дубоки океански ров. У рову се одвијало хаотично одлагање олистостронског материјала развојног поријекла у глиновитом и алевролитском матриксу. Ове посљедње творевине, тектонском прерадом претворене су у меланж познат под називом дијабаз – рожначка формација.

У горњој јури, за вријеме веома јаким младокамбријским покрета, дошло је до интензивног али непотпуног затварања сјеверног океанског басена и то под утицајем снажних латералних притисака са сјевера. Они су проузроковали набирања и велика навлачења силицита са падине дијабаз – рожначке формације, са знатним јужно вергентним тектонским транспортом. У току тих покрета силицити су навучени преко сјеверног обода карбонатне платформе а дијабаз – рожначка формација је,

исто тако, у виду простране навлаке прекрила Пискавачке рожнаце. На тај начин је почело успостављање фундаменталне структуре терена Козаре а и ширег подручја сјеверне Босне. У исто вријеме новонастали пакет структура је издигнут и претворен у копно које је постојало све до горње креде.

Кроз креду сјеверно од већ формираних терена Козаре заостао је још отворен сјеверни дио океанског басена. У њему је на југу постојао дубоки ров, у средини вулкански лук, а на сјеверу залучени басен. У овом последњем настали су дубокоморски сјајни шкриљци, који се данас налазе у систему Просаре. У маргиналном вулканском луку одвијала се емисија дијабаза и кварцпорфира, а у рову је, прво, настао горњокредни офиолитски меланж сјеверне Козаре а потом турбидити.

У вријеме нешто закашњелих ларамијских покрета у палеоцену затворен је дефинитивно и сјеверни остатак басена. Скраћивањем простора цијели океански басен је интерно имбрикован према југу, а у цјелини обдукован преко већ постојећих консолидованих структура јужне Козаре. Тако је настала навлака сјеверне Козаре и навлака Просаре. У ширем сјевернодинарском простору, међутим, дошло је у исто вријеме на правцу југ – југозапад до обнављања навлачења цијелог козарачког пакета навлака и то по доњој површини Пискавачке навлаке.

При крају палеоцена и почетком еоцена са знатним дијелом будућих унутрашњих Динарида толико је терен спуштен да је претворен у релативно простран, али разуђен басен. У почетку то је било плитко море са карбонатном седиментацијом. Из тог времена су остали кречњаци препуни фосила, међу којима су нарочито биле важне алге, које показују да дубина мора није била већа од неколико десетина метара. Овај басен се поступно продубљавао и већ око средине еоцена је имао особине не јако дубоког, турбидитног басена. Тада је у њему настао „еоценски флиш“, састављен од секвенца Та-б и ријетко Та-ц типа. Ови услови су опстали све до краја средњег еоцена и прекинути су илирским компресионим покретима, када су еоценске флишне творевине интензивно убрале у метарске и декаметарске наборе са б-осама, правца ЗСЗ-ИЈИ. Тада је ово подручје опет претворено у копно.

Велика разламања, спуштања и издизања у неколико екстензионих фаза током олигоцена и почетком миоцена представљају увод у неотектонске покрете, који су захватили и ове терене. Тада је почело издизање Козаре. У доњем миоцену формирали су се већи језерски басени у сјеверном и јужном подручју планине.

Даља спуштања ширег сјеверног подручја и издизање трупа Козаре у средњем миоцену су претворили ову планину у обалу на јужној периферији Панонског басена. Палеогеографски услови су били прави морски и то сублиторални.

Развитак овог подручја довео је до даљег постепеног издизања Козаре и плитководну седиментацију у перипанонским заливима и полуиздвојеним басенима. При томе, морска вода је постепено ослађивана. За вријеме доњег сармата је била бракична седиментација, а у панону и понту каспибракична, да би у плиоцену постала потпуно слатководна. То је вријеме када се седиментација већ обављала у полуиздвојеним језерским басенима и у мочварама па се зато у понтијским седиментима налазе и угљеви. Језерска и мочварна седиментација по периферији Козаре су имале знатну улогу и у плеистоцену.

Током квартара Козара је све више постепено постаја планина каква је и сада. На то су углавном утицали њено постепено издизање и ерозивни рад текућих вода.

Крајем плиоцена формирана је депресија Лијевча поља. Таложeње наслага у језерско-барским условима настављено је и током плеистоцена, а на суженим просторима и до данас. Неотектонским покретима током плеистоцена, гдје је и вршено даље издизање Козаре и Просаре, имамо ерозијом стварање делувијалних и пролувијалних наслага. Тако је током плиоквартара у данашњој долини Јабланице вршено таложeње језерских наслага које су каснијим обликовањем попримиле облик терасе.

За вријеме горњег плеистоцена и холоцена средишњи и јужни дијелови депресије Лијевча поља благо се издижу, због чега се формира прва и друга ријечна тераса Врбаса, у чије седименте је Врбас касније усјекао своје корито.

У подручју сјеверног дијела Лијевча поља барски седименти се формирају од средњег и горњег плиоцена. На суженом подручју наставља се седиментација барског типа до данас. У холоцену се формирају алувијони Саве и Врбаса, а такође и алувијално-поплавни седименти мртваја. Ти процеси и данас трају.

Према томе, подручје општине Градишка састављено је од двију група геолошких јединица и то од мезозојских и палеогених формација које изграђују планински масив Козаре и млађих неогених творевина развијених на периферији и у подножју планине.

Најстарије стијене територије општине Градишка издвојене су на јужним дијеловима и то су кречњаци, доломитични кречњаци и доло-

мити који се јављају као олистолити у јурском меланжу (T_3). Поред њих значајно распрострањење имају тријаски и јурски силицити који су представљени серијом рожнаца и радиоларита у којима се налазе прослојци пелитских стијена и појединачни слојеви кречњака (T, J).

Јурска дијабаз-ројначка формација обухвата јужне терене општине. Састоји се од матрикса и олистолитских блокова различитог састава и димензија. Матрикс је представљен црним, пјесковитим и силицоидним глинцима, зеленкастим граувакама, плочастим рожнацима сиве, црне и црвенкасте боје, који су значајно тектонски деформисани. Олистолитски блокови имају различит састав и поријекло, гдје се прије свега истичу магматски, затим метаморфни и седиментни блокови стијена. Од седиментних нарочито упадљиво је присуство тријаских кречњака, плочастих рожнаца и рјеђе бречоконгломерата. Од магматских и метаморфних стијена разликујемо перидиотите, серпентините и амфиболите, затим габрове, долерите, дијабазе и спилите, гдје ове групе стијена потичу из горњих дијелова омотача и вулканског и вулканогено-седиментног слоја јурског океанског дна.

Кредне формације представљене су горњокредним кластитима састављеним од бреча, конгломерата и пјешчара ($1K_2^3$); горњокредним офиолитским меланжом ($2K_2^3$), гдје је матрикс алевритски до пјешчарски и шкриљав, а олистолити разних димензија и састава - од пјешчара, рожнаца, дијабазе, серпентинисаних перидотита и амфиболита; затим горњокредног комплекса Просаре састављеног од аргилошиста и метапјешчара (ArK_2^3), кварц-пјешчарско-хлоритско-карбонатних шкриљаца и аргилита ($SqmK_2^3$) и гнајсева и микашиста (GK_2^3).

Палеогене формације леже трансгресивно преко офиолитског меланжа и представљене су дисконтинуираном зоном банковитих и масивних кречњака (PcE); регистроване су у дијелу Просаре појаве кварцпорфира и гранитпорфира (σ_1); и на крају формација „козарачког флиша“ са упадљиво турбидитним особинама ($E_{1,2}$).

Неогене формације леже трансгресивно и дискордантно у виду преко старијих творевина, а састављене су хетерогене серије језерских творевина: слабо везаних конгломерата, пјешчара и пјесковитих глина ($M_{1,2}$); у неколико изданаких зона констатовани су баденски кречњааци, лапорци и кластити (M_2^2), преко којих леже доњосарматски кластити (M_3^1), а преко ових су развијени панонски кластити (M_2^3). Неоген на овом подручју завршава се развојем понтијских кластита са угљем ($P1_1$).

Квартарни период почиње таложењем глиновито-пјесковито-шљунковитог материјала на граници *плиоцена и квартара* (P1,Q), гдје се развијају пролувијалне наслагае (pr), наслагае ријечних тераса (t_2, t_1) и холоценско-алувијалне наслагае као барски седименти (b), седименти плавних подручја (ar) и алувијона (a).

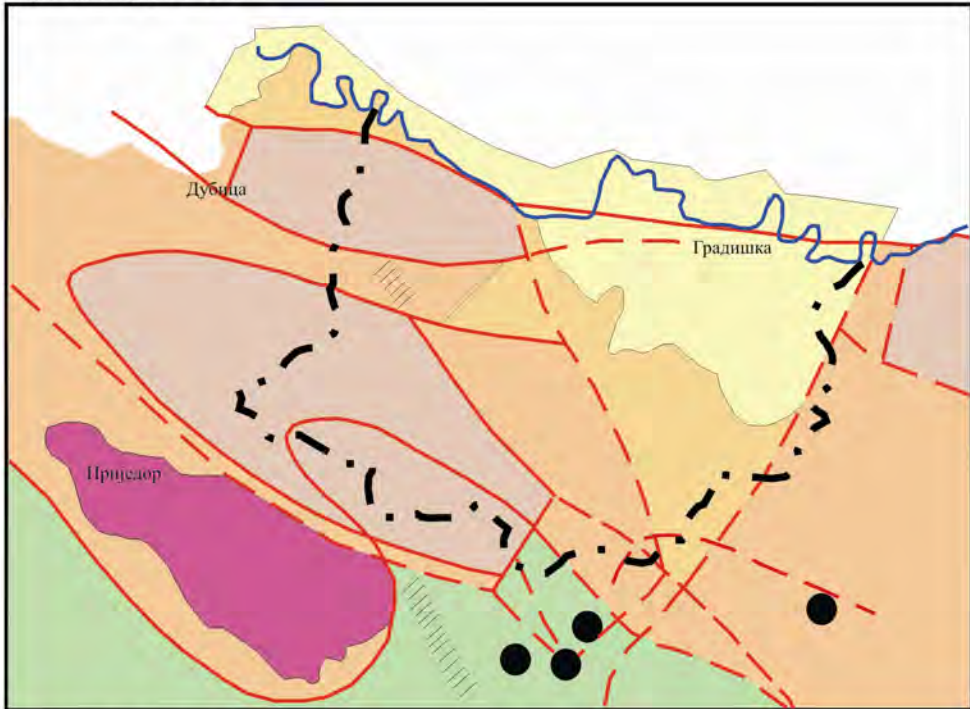
Предочена историја стварања терена и геолошка грађа општине указује да на овом подручју има навлака, набора и расједа. Показало се да се на овом терену јасно могу издвојити старије и млађе структуре. Прве су настале до средине палеоцена, а друге послје тога. У првима основне структуре су навлаке, а у другим расједи, а набори су настали и уз једне и уз друге и по томе се разликују. Тако се територија општине Градишка налази између унутрашњих Динарида на југу и Вардарске зоне на сјеверу као тектонских јединица вишег реда. Тако унутрашњим Динаридима припада тектонска јединица сјевероисточне Козаре, а Вардарској зони структурна јединице Просаре, басени Поткозарја, Ножичког и депресија Лијевча поља. На основу тога произлазе и савремене сеизмичке карактеристике и активности, које су у непосредној вези са тектонским збивањима у блиској прошлости геолошке историје.

Узимајући у обзир геолошке, тектонске и др. карактеристике могуће је прогнозировать постојање корисних минералних сировина на основу оцјењивања перспективности територије. То су недовољно истражени ресурси. Досад на подручју општине регистроване су појаве сљедећих минералних сировина: шљунак и пијесак, техничко-грађевински камен (дијабаз, кератофир, лајтовачки кречњаци, тријаски кречњаци), украсни камен, бентонити, каолин, керамичке глине, полиметалично оруђење (бакар, жива, олово, цинк, сребро и др.), нуклеарне сировине, нафта и гас, угаљ и др. У експлоатацији се налазе шљунак и пијесак, техничко-грађевински камен (дијабаз) и украсни камен (мермер).

У долини Црне ријеке, једне од изворних кракова Врбашке у сјеверној Козари, откривене су веома занимљиве стијене. Изданци тих стијена налазе се на мјесту гдје у Црну ријеку утиче, са десне стране, поток Крвавац, затим у самом том потоку, као и у рејону Црне ријеке нешто низводније од наведеног ушћа.

У поменутих изданцима, и у ширем подручју, налазе се вулканске стијене базичног састава, познате у науци под називом базалти, стари око 80 милиона година. Те стијене су се излиле на дубоком океанском дну у вријеме горње креде.

Обрадили: Р. Цвијић, Е. Салчин



5 0 5 10 15 20 Km

- Подручја са најинтензивнијим тоњењем у плиоцену
- Подручја са slabим издизањем у холоцену
- Подручја са неравнојерним издизањем
- Подручја са slabим интензитетом издизања
- Интензивно издигнуто хорстом
- Подручја издигнута до 1000 m у неогену и квартару
- Попречне греде
- Расједи изражени у рељефу и претпостављени
- Епицентри земљотреса
- Административна граница општине Градишка

Неотектонска карта подручја општине Градишка и шире (по Арсовском М. 1978)

У вулканским стијенама налазе се мјестимично искидана, заливена лавама, а често и изломљена, тијела црвених гвожђевитих кречњака који имају форму „јастучастих лава“. Ова тијела обично нису већа од неколико метара, али су упадљива због своје црвене боје. Кречњаци су слојевити, ламинирани, чисти су, или садрже мању количину силикопјесковите компоненте. У њима се налазе љуштурице микрофосилних и сличних морских организама, који доказују кредну старост ових слојева.

Ова локалност, и ове стијене, представљају сигуран доказ да су на простору данашње Козаре прије 80 милиона година постојали океански услови. То је, засад, прво и једино такво мјесто у јужној Европи и због тога му се посвећује особита пажња у науци, а заслужује, такође, да се обезбиједи и заштити као веома значајан елемент геонаслјеђа које је откривено на подручју општине Градишка. Ову изузетно значајну геолокацију, која је научно верификована, посјетиле су досад десетине свјетских експерата из разних научних области које се баве историјом настанка Земљине коре.

ЛИТЕРАТУРА

Arsovski M. (1971): *Geomorfologija Bosanske Krajine*, Fond стручне документације Geoinžinjeringa, Sarajevo.

Atanacković M. (1963): *Fauna II Mediterana na sjeveroistočnim padinama planine Kozara*, Geološki glasnik 8, Sarajevo.

Atanacković M. (1969): *Paleontološka i biostratigrafska analiza tortonske faune sjeveroistočnog Potkozarja (okolina sela Turjaka i Miljevića)*, Acta geologica, JAZU 6, Prirodoslov. istraž., 36, Zagreb.

Brusina S. (1897): *Građa za neorgansku malakološku faunu Dalmacije, Hercegovine i Srbije*, Djelo JAZU 18, Zagreb.

Brusina S. (1902): *Iconografia moloscorum fossilium in telure tertiaria Ungariae, Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae, Bosniae, Herzegowinae, Serbiae et Bulgariae inventorum*, Zagreb.

Dimitrijević M. D. (1974): *Dinaridi: jedan model na osnovama „nove globalne tektonike“ metalogenija i koncepcija geotektonskog razvoja Jugoslavije*, Rudarsko-geološki fakultet, Beograd.

Dimitrijević M. D. (1982): *Dinarides an outline of the Tectonics*, Earth evol. scie., 2/1, 4-24, Wiesbaden.

Jelaska V, Panić J. (1979): *Sedimentacijski i magmatski procesi mlađeg mezozoika na području sjeverne Bosne – indikatori subdukcije Dinarida i naftno-*

geološko značenje tih pojava, IV god. Znan. skup Znan. savjeta za naftu (sekcija geol., geofiz., geokem.) JAZU, A, 7, Zagreb.

Jovanović R. (1971): *Regionalna hidrogeološka istraživanja sjeverne Bosne*, Fond Geoinžinjeringa, Sarajevo.

Jovanović Č. (1973): *Prilog poznavanju geologije tercijarnih sedimenata između Une i Vrbasa*, Geološki glasnik 16, Sarajevo.

Golub LJ. (1962): *Petrografija i petrogeneza eruptivnih stijena planine Kozara*, Acta geologica, 31 JAZU, Zagreb.

Katzer F. (1921): *Pregledna geološka karta BiH 1: 200 000*, III šestine, lista Banjaluka, Sarajevo.

Katzer F. (1912): *Formationsumriss – spezialkarten et. Blatt 5*, Bos. Građiška– Orahova, 1:75 000, Wien.

Katzer F. (1926): *Geologija Bosne i Hercegovine*, 1. paleozoik, Sarajevo.

Koch F. (1924): *Geotektonische Beobachtungen in alpinodinarischen Grenzgebiete*, Zbornik radova posvećen J. Cvijiću, Beograd.

Miladinović M. (1966): *O nekim problemima geologije i tektonike sjevernog dijela Bosanske Krajine*, Geološki glasnik 11, Sarajevo.

Miladinović M. (1974): *Tektonska građa sjevernih dijelova jugoslovenskih Dinarida*, Geološki glasnik, Beograd.

Milojković M. (1929): *Stratigrafski pregled geoloških formacija BiH*, Sarajevo.

Miljuš P. (1961): *Rezultati geoloških kartiranja Bosanske Posavine*, Geološki glasnik, 5, Sarajevo.

Miljuš P. (1963): *Nov prilog poznavanju geologije sjeverne Bosne*, Geološki glasnik, 8, Sarajevo.

Miljuš P, Sirynek M. (1974): *Tektonska građa Bosne i dijela Hrvatske*, Nafta 1, Zagreb.

Muldini – Mamužić S. (1965): *Rezultati mikrofaunističkog istraživanja oligocenskih i miocenskih naslaga Panonske kotline na području Hrvatske*, Acta geologica 5, (Prirod. istraž. JAZU, 35), Zagreb.

Petković K. (1961): *Tektonska karta FNRJ*, Glas SANU, CCXLIX, 22, Beograd.

Pilar Đ. (1882): *Geološka zapažanja u zapadnoj Bosni*, Rad JAZU 33, Zagreb.

Stevanović P. (1952): *Nomenklatura tercijarnih slojeva, u prvom redu domaćih neogenih terena*, 1. savjetovanje geologa Jugoslavije, Zagreb.

Trubelja F. (1966): *Magmatske i piroklastične stijene sjevernog dijela planine Kozara*, Glasnik Zem. muz. prir. nauka 5, Sarajevo.

Varićak D. (1956): *Kvarcporfiri planine Prosare*, Geološki glasnik 1, Cetinje.

Varićak D. (1957): *Metamorfne stijene Prosare i njihova pripadnost facijama metamorfita*, Zapisnici Srpskog geološkog društva, Beograd.

Vilovski S. (1977): *Geologija jugoistočnog dijela Kozare, između Lisine i Vrbasa*, Geološki glasnik 22, Sarajevo.

Derković B, Đorđević D, Jurić M. i dr. (1975): *Osnovna geološka karta 1: 100 000*, list Prijedor, Savezni geološki zavod, Beograd.

Jovanović Č. (1980): *Geneza pretortonskih sedimenata na prostoru između Drine i Une*, Posebna izdanja Geološkog glasnika, knj. XV, Sarajevo.

Jovanović Č, Magoš N. (1986): *Osnovna geološka karta 1: 100 000*, list Kostajnica, Savezni geološki zavod, Beograd.

Karamata S. i dr. (2004): *The bedded Sequences of Uzlomac (Bosnia) an Association formed at the slope beneath the Dinaridic upper triassic – jurassic carbonate Platform*, *Bulletin*, Academie Serbe des Sciences et des Arts, T. CXXXVIII, Classe des sciences mathematique et naturelles, N° 42, Belgrade.

Karamata S. i dr. (2004): *Zapadni gornjotrijaski do gornjokredni ofiolitski pojas vardarske zone*, Zbornik radova I savjetovanja geologa BiH, Kladanj – Sarajevo.

Mojičević M, Vilovski S. i dr. (1976): *Osnovna geološka karta 1:100 000*, list Banjaluka, Savezni geološki zavod, Beograd.

Čvorović LJ. (1977): *Mineralne vode u zoni horstova i rovova – Majevisa, Kozara, Motajica i Prosara*, Geološki glasnik 22, Sarajevo.

Šparica M, Buzeljko R. (1983): *Osnovna geološka karta 1: 100 000*, list Nova Gradiška, Savezni geološki zavod, Beograd.

Grubić A, Radoičić R, Knežević M, Cvijić R. (2006): *The cross – Section of Late Cretaceous Formations in Crna Rijeka (Northern Kozara)*, international Symposium „Mesozoik ophiolite belts of the northern part of the Balkan peninsula“, Serbian Academy of sciences and arts, Committee of Geodynamics, Academy of sciences and arts of Republic of Srpska, committee of geosciences, Belgrade – Banjaluka.

Cvijić R, Milovanović D. (2005): *Non – metallic Resources as respectable economic potentials for sustainable Development*, Tehnika 2, Beograd.

Cvijić R. (2005): *Energetske mineralne sirovine Republike Srpske*, „Energetičar“ 2 – 3, Banjaluka.

Cvijić R, Grubić A, Raković N. (2004): *Diabases of the Kozara mountain as building Materials*, Evropska konferencija o građevinskim materijalima, Zbornik radova, Sarajevo.

Cvijić R, Milovanović D. (2003): *Nemetalične mineralne sirovine u XXI vijeku i potencijali Republike Srpske*, Sedmo savjetovanje hemičara i tehnologa RS, Banjaluka.

Боривој Човић

ПРАИСТОРИЈСКО ДОБА

Подручје општине Босанска Градишка припада југозападној граничној зони средњег Подунавља. Омеђено је вишеструко значајним водо-током ријеке Саве. Претежно је равничарско, што је у неким периодима праисторије представљало предност, а у другим отежавало живот услед поплава, великих површина прекривених мочварама и сл. Испресијецано је коритима мањих ријека и потока чији горњи токови воде у брежуљкасте и брдовите терене на обронцима Просаре и Козаре. У комуникацијском смислу ослоњено је првенствено на долину Саве, што је у току праисторијског доба условило трајну повезаност са средњоподунавским, а дјелимично и са источноалпским простором. Ипак, ваља имати на уму и то да се, преко превоја на Козари, ово подручје повезује и с крајевима око Сане и Уне, а да долином Врбаса, с којом наше подручје непосредно гранични, иде праисторијска комуникација из Паноније ка срцу сјеверозападног Балкана.

Климатске прилике доживјеле су многе, често веома дубоке промјене. У епохама које проучава праисторијска археологија, смјењивали су се, најприје, периоди глацијација с топлијим раздобљима. По завршетку посљедње од неколико узастопних глацијација Würmskog, леденог доба, око 10.000 г. прије н.е, прошло је и ово подручје кроз више климатских фаза, у којима су се смјењивали различити типови климе, топлији или хладнији, влажнији или сувљи. На прелазу из шестог у пети миленијум наступило је побољшање климе, што је било од битног значаја за ширење неолитских култура с њиховом земљорадничко-сточарском економијом. Током посљедњих двају миленијума п.н.е, која су и у археолошком погледу најбоље документована, падају три изразита погоршања с влажном, релативно хладном климом: прво – на прелазу из трећег у други миленијум, друго – средином другог миленијума, и треће – почетком првог миленијума. У зависности од климатских при-

лика промјене су доживљавали и рељеф, и хидрографија, и биљни и животињски свијет, а тиме и услови за живот људских заједница.¹

Мада се не може рећи да истраживању праисторијских налазишта на подручју данашње општине Босанска Градишка није посвећивано довољно пажње, истина је и то да су та истраживања била дуго временна прилично једнострано усмјерена на бронзано и гвоздено доба, а посебно на комплекс налазишта у Доњој Долини. У новије вријеме (од 1960. и даље) радило се доста на систематском откривању, картирању и сондажном ископавању археолошких налазишта, а међу њима је било доста праисторијских.

Најновија систематска ископавања налазишта бронзаног доба, започета 1986. у оквиру пројекта „Бронзано доба сјеверне Босне“, дала су веома охрабрујуће резултате.² С друге стране, читаве епохе (палеолит, мезолит) посве су неиспитане, а о другим (неолит, енеолит) располажемо само случајним налазима или тек прелиминарним подацима, па је слика о њима још посве фрагментарна.

Налазишта палеолитског и мезолитског доба нису досад откривена на нашем подручју, мада су услови за опстанак ловаца и скупљача плодова у појединим дужим раздобљима тог огромног временског интервала и у овим крајевима били повољни. Највјероватније је да се ради о недовољној истражености. Налазишта из средњег, а нарочито из млађег палеолита, откривена су у импозантном броју у централном дијелу сјеверне Босне, с посебном густоћом око средњих и доњих токова Босне, Усоре и Украине, али их има и даље на западу.³ За нас су најинтересантнија налазишта из непосредног сусједства: Брдашце у Лакташима, гдје је, испод слојева насеља касног бронзаног доба, у компактној сивожутој иловачи, нађено 11 млађепалеолитских артефаката, Мало Блашко у Лакташима,⁴ те Пећине–Козарица у Клашницама, на крајњим југозападним обронцима Козаре, гдје је Б. Граљук констатовао више станица средњег и млађег палеолита.⁵ То су добре основе за претпоставку да је и подручје Босанске Градишке било повремено насељавано током средњег, а нарочито млађег палеолита. При томе су брежуљкасти терени око горњих токова Јабланице, Врбашке, Јурковице, Борне и

¹ Т. Шегота, 1979, Ј. М. Coles–А. F. Harding, 1979, 4-5, 32-33.

² М. Ђурђевић, 1987.

³ Ђ. Баслер, 1979.

⁴ Ibid. 314; О. Јамаковић у: АЛБХ 2, 54, с. в. Стара црква.

⁵ Б. Граљук, 1983, 23-24.

других ријека и рјечица пружили добре могућности за подизање привремених или трајних боравишта палеолитских ловаца, па их тамо треба и тражити. Што се тиче мезолитског доба, оно је и у Босни и у сусједној сјеверној Хрватској посве неистражено, тако да нема основа ни за постављање радних хипотеза. Једноставно, засад не знамо шта се у току та четири миленијума (ска 10.000 – 6.000 г. п.н.е.) на тим просторима догађало.

Па ни из млађег каменог, неолитског доба доскоро није било никаквих поузданих података, изузев понеког случајно нађеног каменог артефакта. Тек је 1988. године М. Ђурђевић открио неолитско насеље у Ламинцима, прво налазиште тог периода у западном дијелу сјеверне Босне.⁶ Налази још нису детаљније обрађивани, али се, по свој прилици, ради о насељу из средњег неолита, вјероватно из четвртог миленијума п.н.е. Смјело би се претпоставити да је насеља из средњег и млађег неолита у овом крају по свој прилици било више. Карактеристично је да се у том периоду насеља подижу и у равничарским дијеловима Савске долине.

Географски посматрано, подручје Босанске Градишке могло би у раном енеолиту припадати ареалу распрострањања касне сопотске културе (степен III по С. Димитријевићу⁷), у средњем енеолиту оном ласињске, а у касном енеолиту оном вучедолске културе.⁸ То јасно произлази из чињенице да су налазишта тих култура поуздано потврђена у крајевима сјеверно и јужно од нашег подручја - у Славонији с једне, а на подручјима Босанског Новог, Приједора, Бањалуке и Прњавора, с друге стране.⁹ Засад је овај период документован само бакарном сјекиром нађеном на подручју Доње Долине,¹⁰ те површинским прикупљеним уломцима енеолитске керамике из Ламинаца.¹¹ Смјело би се претпоставити да ће будућа истраживања и у овом случају документовати интензивнију насељеност босанскоградишког подручја. При томе би насеља развијеног и касног енеолита поново требало очекивати на об-

⁶ Необјављено; за податке дугујем захвалност М. Ђурђевићу, археологу из Босанске Градишке.

⁷ С. Димитријевић, 1979, 266–269; уп. и Б. Граљук 1983, 27–29.

⁸ С. Димитријевић, 1979, а) 139–142.

⁹ С. Димитријевић, 1979, б) 273, 308–309; Б. Маријановић 1988, 19–20, АЛБХ 1, с. в. *Сопотска култура, Ласињска култура, Вучедолска култура*.

¹⁰ Б. Маријановић, *Доња Долина*, АЛБХ 2, 1988, 48.

¹¹ Необјављено; за податак сам захвалан М. Ђурђевићу.

ронцима Просаре и Козаре, који су пружали могућност подизања насеља на позицијама погодним за одбрану, што је дјелимично карактеристично и за ласињску, а посебно за вучедолску културу у сјеверозападној Босни.¹²

Почетком другог миленијума п.н.е. завршава се и у овом крају енеолитско, а почиње бронзано доба које ће затим трајати више од хиљаду година, до око 800. г. п.н.е. кад отпочиње гвоздено доба у ужем смислу.¹³ Битно је нагласити да се није радило само о промјени у технологији (легура бакра и коситра – бронза, замјењује бакар као основну сировину у изради оружја, оруђа, накита и др.), већ и о дубоким промјенама у саставу популације, у друштвеној организацији и у многим облицима материјалне и духовне културе.¹⁴ На широком простору од средњег тока Дунава до Јадрана дезинтегрисао се тада вучедолски културни комплекс, а настао низ нових, локално обиљежених култура раног бронзаног доба. Старо вучедолско становништво само на неким тачкама одржало се још у раном бронзаном добу (Зецови код Приједора, стратум IV), али да су носиоци даљег културног развоја морале бити посве нове групе становништва које су се у ове крајеве досељавале, асимилујући остатке старијих, енеолитских популација.¹⁵ У току тог доста дуготрајног процеса појавила се у сјеверној Босни културна група Барице–Гређани. Прво налазиште те групе истражено је још 1958. године, али је тек касније Б. Белић открио читаву серију њених налазишта и поставио тезу да се ради о феномену чији коријени сежу до у рано бронзано доба, а који се даље може пратити током средњег и почетком касног бронзаног доба.¹⁶ Истраживања извршена касније у Славонији и на подручју Босанске Градишке омогућила су да се та културна група у основним контурама дефинише. Она је проширена у знатним дијеловима Славоније и сјеверне Босне. Насеља су јој отвореног типа, смјештена у равници, без фортификација од трајног материјала. Како је културни слој релативно танак, може се претпоставити да су и насеља била релативно кратког трајања, можда, током живота дви-

¹² Уп. АЛБХ 1, с. в. *Градина*.

¹³ За основну оријентацију в. Б. Човић 1988, с наведеном литературом.

¹⁴ Б. Човић, 1983.

¹⁵ *Ibid.* 822–824.

¹⁶ Белић, 1964; исти, 1966 (*Насеље у Добоју*; у истом броју АП објављена су још два рада истог аутора, релевантна за ово питање).

ју до трију генерације, што би указивало на нешто покретнији начин живота и можда на преминање сточарске компоненте у њиховој привреди. О организацији насеља и облицима кућа не зна се још довољно, али се може рећи да су им грађевине биле надземне, с носивом конструкцијом од вертикалних дрвених ступаца и греда и са зидовима од облица и лијепа, доста немарно изведена и скромно опремљена огњишта и пећи. Још су се употребљавала и оруђа од глачаног камена и кремена, вјероватно усљед недовољне снабдјевености бронзом. Карактеристичан је начин сахрањивања. Мртве су редовно спаљивали, а пепео је полагао на земљу или у плитку јаму и поклапан земљаном здјелом. Уз пепео, односно остатке спаљених костију, понекад су стављани прилози (накит, земљане посуде), али су много чешћи гробови без прилога. Старије некрополе имале су облик веће земљане хумке (тумула) у коју су укопавани гробови (по неколико десетина), а млађе припадају типу тзв. равних гробалја, с густо поређаним гробовима описаног типа, укопаним у плиће јаме. И у једним и у другим некрополама запажани су трагови обреда посвећеног мртвим, посебно жртава паљеница.

Група Барице–Гређани траје до у касно бронзано доба, а њен крај је, по свој прилици, проузрокован продором носилаца средњоподунавске културе поља са урнама из Славоније у сјеверну Босну.¹⁷ Времену живота и развоја групе Барице–Гређани припада и кратки бронзани мач типа *Ара*, нађен у Доњој Долини, а, можда, и нешто старији бодез и сјекира из истог локалитета.¹⁸

Посљедња четвртина другог миленијума пр.н.е. испуњена је бурним догађајима и снажним покретима становништва у читавој средњој и јужној Европи, а једна од покретачких сила тих збивања била је експанзија носилаца средњоподунавске културе поља са урнама.¹⁹ Нема никакве сумње да је њено ширење било од одлучујућег значаја за цјелокупан даљи развој оног дијела Босне који нас овдје интересује. Култура поља са урнама у дравско-савском међурјечју доживјела је свој највиши процват, али и територијалну експанзију која је захватила и сјеверну Босну. Старије културне групе, како у Славонији тако и у сјеверној Босни (Вировитица, Барице–Гређани), биле су апсорбоване. На под-

¹⁷ В. АЛБХ 1, с. в. *Барице–Гређани*, културна група.

¹⁸ АЛБХ 2, 48, Т. 7, 5.

¹⁹ К. Вински–Гаспарини, 1983, 547–549, 617–637.

ручју Босанске Градишке тај се процес одражава најприје у преузимању појединих елемената културе поља са урнама, што је видљиво у типологији млађих налазишта групе Барице – Гређани, а затим ишчезавањем те групе и појавом насеља с чистим карактеристикама културе поља са урнама, као и садржајем оставе из Мачковца, с типичним облицима оружја, оруђа и накита старије фазе те културе. Изгледа да је поред оног првог (крајем XIII или почетком XII в. п.н.е.) постојао и други вал насељавања панонске популације у ове крајеве (крајем другог миленијума п.н.е.), али детаљи тих процеса још нису довољно познати. Стога, период од краја XIII па до почетка VIII вијека, овдје посматрамо као јединствено раздобље касног бронзаног доба и прелаза ка гвозде-ном добу.²⁰

Број становника је у овом периоду значајно порастао, па не треба сумњати да је осам досад евидентираних локалитета (у Цимиrotима, Доњој Долини, Кијевцима, Ламинцима, Турјаку и Врбашкој) само дио од знатно већег броја насеља која су током овог периода постојала на подручју општине Босанска Градишка. Карактеристично је да су од наведених само два утврђена насеља градинског типа (Главица у Цимиrotима и Вис у Кијевцима), док је отворених насеља, смјештених у равници три пута више.²¹ Да ли у том односу неку улогу игра и хронолошки момент, засад није јасно. О самој организацији насеља зна се мало, јер су досадашња ископавања на простору тзв. *Старијег насеља* у Доњој Долини и на Главици у Цимиrotима била мањег обима, а и резултати су само дјелимично објављени. Ипак, захваљујући темељној студији о Доњој Долини,²² може се рећи да је привреда у ово доба била знатно развијенија него у претходном раздобљу (у раном и средњем бронзаном добу). Поред традиционалног сточарства и земљорадње, као и лова и риболова, сада је важна грана и металургија бронзе. Бројни калупи за изливање сјекира, чекића, мачева, копаља, накита и сл, нађени у Доњој Долини, сврставају *Старије насеље* у ред значајнијих левачких центара свог доба у западном дијелу средњег Подунавља. Размјена добара с ближим и удаљенијим крајевима, такође, добро је документована.

²⁰ Уп. и: АЛБХ 1, с. в. *Култура поља са урнама* (с наведеном литературом).

²¹ АЛБХ 2, 41–55.

²² З. Марић, 1964.



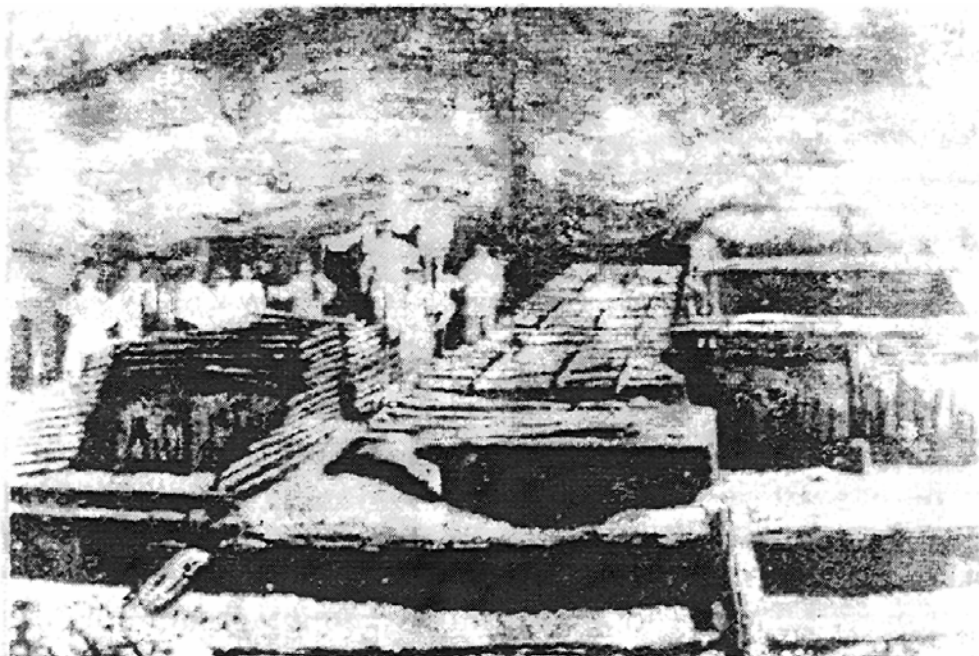
Бронзани накит – старије насеље у Доњој Долини

Што се тиче духовне културе, релативно оскудна документација информише нас углавном о неким аспектима религије и о основним естетским тенденцијама у примијењеној умјетности носилаца културе поља са урнама у овом крају. У култу мртвих и даље доминира спаљивање, али се за разлику од праксе у групи Барице–Гређани, изгорјеле кости сахрањују у урнама, обично поклопљеним здјелом или каменом плочом, и то у тзв. равним некрополама (Дубрава, Коса у Турјаку). Ријетко кад се у гробове стављају и прилози (бронзани накит, земљане посуде). Укупан однос показује да је чином спаљивања био завршен непосредни однос између умрлог и живих чланова заједнице, а уједначеност и сиромаштво у прилозима вјероватно одражавају на првом мјесту специфична схватања о загробном животу, а тек секундарно, можда и одређени ниво друштвене равноправности велике већине чланова људских заједница које су биле носиоци те културе. Налази из Доње Долине пружио су податке и о важности Сунчевог култа у њиховој религији, као и о жртвовању воденим божанствима. Примијењена умјетност нашла је свој медиј у ситној бронзаној пластици (представе водених птица које играју важну улогу у симболици соларног култа), у изради накита од бронзе и у керамици гдје доминира „анорнаментални“ манир украшавања који се своди на вјештину моделовања посуде, те на игру свјетла и сјенке, што се постиже оштрим моделовањем детаља, фацетама и канелурама.

Мада је производња гвожђа и у сјеверозападној Босни отпочела, по свој прилици, већ у IX в. п.н.е,²³ границу између бронзаног и *гвозденог* доба обично постављамо око 800. г. пошто се тек у току VIII в. тај метал у већој количини појављује у археолошким налазиштима. То је доба најснажнијег развоја аутохтоне културе у сјеверозападној Босни, са подручјем Босанске Градишке и Доњом Долином као најважнијим насељем. С тог подручја евидентирано је у литератури 12 налазишта гвозденог доба. Од тога су три градинска насеља: Главица у Цимироти-ма (горњи слој), Градина у Требовљанима и Вис у Кијевцима, шест равничарских насеља: Босанска Градишка, Градина у Береку, Градина и Манастириште у Кијевцима, Градина у Доњој Долини (горњи слојеви насеља) и Лисичји бријег у Ламинцима, једно сојеничко насеље: Градина у Доњој Долини (доњи слојеви насеља), једна велика дуготрајна некропола: Доња Долина („на гредама“), те мање гробље из млађег гвозденог доба: Ламинци.²⁴

²³ АЛБХ 1, с. в. *Металургија*.

²⁴ П. Трухелка, 1901.



Сојеничко насеље у Доњој Долини код Градишке. Радови из 1901. године

Ископавања великог обима, изведена у Доњој Долини, омогућила су да се о овом периоду створи много јаснија слика него о свим претходним. Тако се могло констатовати да су становници старијег насеља у Доњој Долини, смјештеног на издуженој греди уз обалу Саве, око 700. г. п.н.е. то насеље напустили и подигли насеље сојеничког типа на локалитету који данас носи назив „Градина“. Разлог за ту промјену могле су бити честе поплаве које су онемогућиле живот у старијем насељу, а оне се доводе у везу са замуљењем корита Саве и подизањем њеног водостаја, што су биле посљедице дуготрајног погоршања климе у првим вијековима првог миленијума п.н.е.²⁵ Дрвене куће, дводјелне или тродјелне, често с тријемовима, биле су подигнуте на платформама од дрвених греда и облица, подигнутим на великом броју јаких хрстових пилона. Куће су међусобно биле спојене мостовима. Између редова кућа били су ископани канали који су одводили атмосферске и поплавне воде у корито Саве. Простор уз обалу служио је као пристаниште за рибарске и транспортне чамце, а вјероватно и као трг. У цјелини, то

²⁵ З. Марић, 1964, 10–11.

ново насеље показује висок степен организованости и развијену стамбену културу. Као насеље сојеничког типа, та агломерација је постојала око два вијека, да би касније постала стандардно равничарско насеље с редовима кућа и комуникацијама између њих, трасираним управно на ток Саве. Вјероватно је у међувремену нарасли културни слој образовао довољно висок плато да насеље буде сигурно од поплава, а можда су се средином првог миленијума побољшале и климатске прилике.²⁶



Чамац из Доње Долине

²⁶ Марић, 1964, 11-19; уп. и: Б.Човић, 1984, 140-142.

Археолошки налази из насеља на Градини у Доњој Долини, као и из гробова његових становника на „гредама“, показују да се ради о раслојеном друштву у којем се богатством и угледом истиче слој ратника и чланова њихових породица. Разноврсна производња керамике, гвозденог и бронзаног оружја и оруђа, накита и других предмета свакодневне употребе, упућују на претпоставку да су и различите занатлије (лончари, ливци, ковачи, кујунције), такође могли представљати засебан друштвени слој, а врло је вјероватно да су се неки од становника овог насеља бавили и трговином као главним занимањем. Привреда је била разграната. Поред земљорадње (више врста житарица и махуњача), сточарства (свиње, говеда, овце, козе, коњи), лова и риболова (добро документованог костима јелена, срне, дивље свиње, дивљег говечета, као и остима, удицама, пловцима и теговима за мреже), важна привредна грана била је и трговина. Правци и досег те трговине могу се добро пратити анализом импорта (израђевина од бронзе, гвожђа, стакла, јантара и керамике) од југоисточних Алпа, до Гласинца и Македоније. Основни предмети извоза могли су бити пољопривредни производи, а прије свега гвожђе у инготима или у облику готових производа. У томе је пресудну улогу имао одличан географски положај Доње Долине, смјештене на тако важној комуникацији као што је долина Саве и са гвожђем богатим залеђем. Радило се углавном о природној размјени у којој је Доњој Долини припадала улога посредника, тек у посљедњим вијековима п.н.е. у оптицај улази и новац (келтске и римске републиканске емисије).

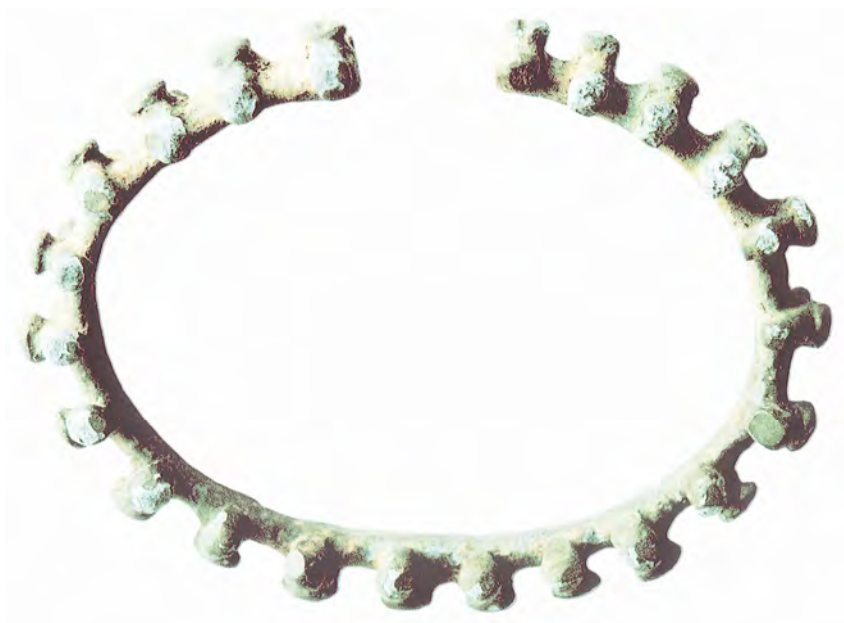
Што се тиче духовне културе, она се развија даље на основама створеним у касно бронзано доба. Сунчев култ је и даље важан дио религијског система који се постепено обогаћује. То још више долази до изражаја у култу мртвих. Ту настају промјене не само у основном ритусу (инхумација преовлађује, а спаљивање се све мање практикује), већ и у укупном поступку приликом сахране. Уз мртве у гробове се ставља одјећа, накит, оруђе, посуде за јело и пиће. Одређени обреди се обављају на гробљу и након сахране, што показује да је однос између живих чланова заједнице и њихових мртвих сродника и предака дубљи и да се изражава различитим вањским манифестацијама. Умјетност је и даље ограничена на обликовање и украшавање предмета свакодневне употребе и у тим оквирима показује понекад високе занатске домете, али значајнијих оригиналних остварења је, ипак, мало.²⁷

²⁷ З. Марић, 1964, 31, и д.: посебно, 51–57; Б. Човић, 1976, 170–180; З. Жеравица, 1985; Б. Човић, 1987, посебно: 267–286.



Бронзани накит са Градине у Доњој Долини

Ако смо о друштвеној организацији, привреди и начину живота, о битним манифестацијама материјалне, а дјелимично и духовне културе становништва овог подручја у гвоздено доба релативно добро обавијештени, о њиховом поријеклу, језику, племенској припадности и политичкој историји зна се релативно мало.



Келтска наруквица из Доње Долине

Становници сјеверне Босне у гвоздено доба вјероватно су припадали великој породици панонских племена, те да би подручје Босанске Градишке припадало панонским Осеријатима.²⁸ Њихови јужни сусједи били би Мезеји, док је дио Поуња, око Бихаћа, у то доба припадао Јаподима. Источни сусједи Осеријата били су Бреуци.²⁹ О старијој историји наведених народа не зна се ништа – они се у писаним изворима појављују у времену римских освајања у Панонији и на сјеверозападном Балкану. Значајан историјски догађај морало је бити досељење Келта у Панонију, вјероватно у другој половини четвртог в. п.н.е.³⁰ Велики пожар који се запажа у одговарајућем слоју насеља у Доњој Долини

²⁸ З. Марић, 1964, 58–78.

²⁹ Ibid. 72–73, Прилог 5; уп. и: АЛБХ 1, с.в. *Бреуци, Јаподи, Мезеји, Осеријати*.

³⁰ З. Марић, 1963, 63–70; исти, 1964, 44–51.

могао би бити у вези с освајачким походом Келта. То је проблем који стоји још отворен. У сваком случају, насеље у Доњој Долини било је након тог пожара обновљено и живјело је све до учвршћења римске власти у овим крајевима, почетком н.е. У том раздобљу (од краја четвртог до краја првог в. п.н.е.) запажају се доста изразити келтски утицаји, како у Доњој Долини, тако и у некрополи у Ламинцима, који показују изразито келтски карактер. Али, и аутохтона компонента још је веома снажна, па се на основу археолошке грађе не би дало закључити да је дошло до смјене становништва, или до келтизације домаћег живља у том периоду. Питање да ли је било политичке хегемоније Келта у том периоду, не може се ријешити грађом којом оперише праисторијска археологија.³¹

ЛИТЕРАТУРА

Đ. Basler, *Nalazište paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini*, PJZ I, 1979, 313–330.

Б. Белић, *Прилози за познавање касног бронзаног доба сјеверне Босне*, ЗКМ II, 1964, 19–35.

Б. Белић, *Добој, Центар – насеља бронзаног доба*, АП 8, 1966, 27–29.

J. M. Coles – A. F. Harding, *The Bronze Age in Europe*, London 1979.

В. Човић, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.

В. Човић, *Zaključna razmatranja*, PJZ IV, 1983, 807–827.

В. Човић, *Grupa Donja Dolina–Sanski Most*, PJZ V, 1987, 232–284.

В. Човић, *Željezno doba*, ALBH 1, 1988, 21–23.

S. Dimitrijević, *Sjeverna zona*, PJZ II, 1979, 229–360.

S. Dimitrijević, *Lasinjska kultura*, PJZ III, 1979 (a), 137–181.

S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, PJZ III, 1979 (b), 267–341.

М. Ђурђевић, *Barice/Laminci, bronzanodobno naselje i nekropola*, AP 1986, LJublana 1987, 50–51.

В. Граљук, *Novija arheološka otkrića i ispitivanja na području Banjaluke i okolice*, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Zbornik I, Sarajevo 1983, 23–40.

З. Марић, *Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine*, GZM n.s.A. XVIII, 1963, 63–83.

³¹ Уп. о том питању: З. Марић, 1964, 48–49; З. Жеравица 1985, 29–40; Б. Човић 1987, 284–286.

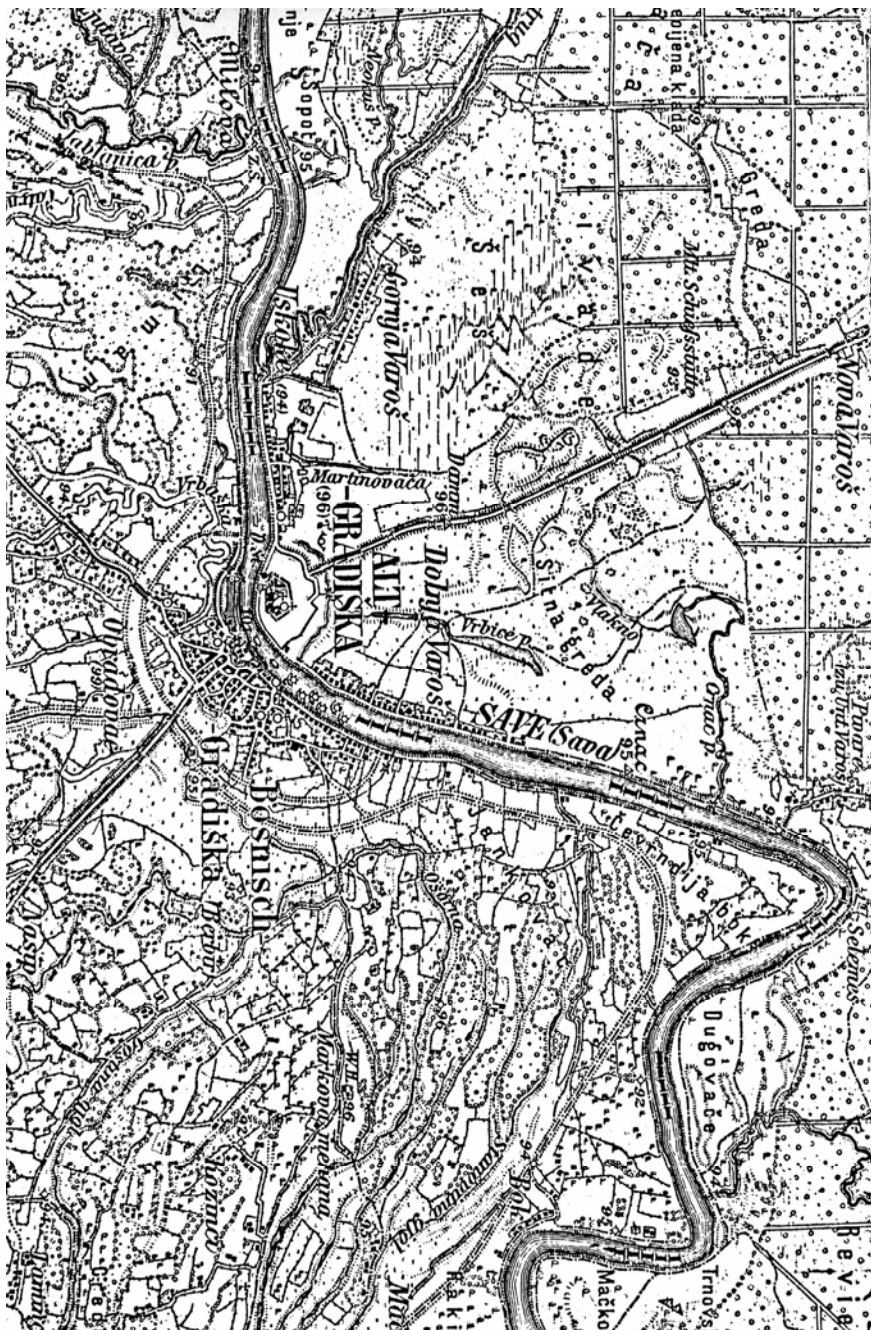
- Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM n.s.A. XIX, 1964, 5–128.
- B. Marjanović, *Eneolitsko doba*, ALBH 1, 1988, 19–20.
- K. Minichreiter, *Pregled istraživanja nekropola Grupe „Gređani“ u Slavoniji*, Anali, Zavod za znanstveni rad u Osijeku 2, 1982/1983, 7–122.
- T. Šegota, *Paleoklimatske i paleogeografske promjene*, PJZ I, 1979, 21–33.
- Ć. Truhelka, *Rezultati prehistoričkog ispitivanja u Bosni i Hercegovini*, GZM XIII, 1901,
- K. Vinski–Gasparini, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, PJZ IV, 1983, 547–646.
- L. Žeravica–Z. Žeravica, *Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške*, ZKM VI, 1974, 215–233.
3. Жеравица, *Нова истраживања млађег жељезног доба на подручју сјеверозападне Босне*, Материјали XX, Савез археолошких друштава Југославије, Београд 1985, 29–45.

Иво Бојановски

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ЛИЈЕВЧЕ ПОЉЕ У АНТИЦИ

Свој значај у прошлости и садашњости Босанска Градишка дугује чврстом и неплављеном положају на прелазу (у ствари, периодичном газу) преко ријеке Саве, на мјесту преко којег је од најудаљенијих времена водио значајан стратегијски и трговачки пут у Подунавље. Колико нам то досадашњи материјални налази показују, на том се положају (101 м н.в.) развило домаће панонско насеље још у почецима металног доба због контроле самог прелаза. Управо је тај фактор дао обиљежје насељу готово све до наших дана. У римско доба то насеље градинског типа замијениће јаче утврђено склониште римске војне флоте на Сави, које нам је из савремених извора познато под именом *Servitium* (Плин. III, 148 и др.), изведено од илирског коријена ⁺*ser-*, у основном значењу „тећи“ = њем. *“fliessen“*, у слободном преводу „насеље на ријеци“, или, најпросто – „Ријека“.

Насеље је и послје Римљана, који су се овдје задржали пуна четири вијека, сачувало свој одбрамбени и саобраћајни значај, пролазећи кроз разне мијене и с новим словенским именом Градишка. Остаци насеља из раног средњег вијека нису потврђени материјалним (археолошким) налазима, јер је пресељено каснијим градњама, а није било ни испитивања. Но, у то не треба сумњати, јер су и тада дјеловале оне исте силнице које су утицале на његов постанак негдје у старије, гвоздено доба. Помиње се тек у касном средњем вијеку, тако 1463. г. *„parato punte in Gradischi brod“*, 1465. „на Броду савском на Градишћих“, 1480. *„in castris exercitus nostri ad vadum Zawy fluminis“*, и 1525. *„in Gradischi brood“*, и *„in vado Gradische in reversu ex Jaucz“*, а у једном дубровачком извјештају *„ad vadum Savii“*. (В. Клаић, 1973, IV 62, 79, 147, 408, 410; V 151). И Турци који су Лијевче поље заузели у зиму и прољеће 1558. године, након пада Јајца (1526), валоризовали су положај Градишке као кључни у војном погледу и на њему касније изградили пограничну тврђаву Б е р б и р, порушену након окупације.



План Босанске Градишке из 1880. године
(специјална карта 1:75000 з.25 сол. XVI), допуњен 1909.

У народу је, свакако, и даље живјело старо име Градишка која се и даље развијала као мање градско насеље, док је Бербир тврђава, подигнута на мјесту римског Сервицијума, на површини од 266 м дужине и 150 м ширине (М. Ђурђевић, 1988), сасвим прекрила остатке римског Сервицијума. Читав простор изван Бербира био је (већ) подводан (вис. 94 до 98 м). Када су 1878. године у Босну и Херцеговину ушле аустро-угарске трупе, турско утврђење на Бербиру је порушено (иста је судбина задесила и све друге пограничне утврде: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Брод и др.). Службени назив мјеста био је тада „*Bosnisch Gradiška (Berbir)*“, а данас га, за разлику од Старе Градишке на лијевој обали Саве (96 м н. в.), називамо Б о с а н с к а Г р а д и ш к а.

Око турске тврђаве Бербир развило се и мање градско насеље, чији нам се план сачувао на аустроугарској војној карти (Р. 1 : 75.000) из 1880. године. Цијело је насеље, заједно с утврђењем Бербир, које је лежало на самој (високој) обали Саве (101 м), било с јужне стране заштићено широким јарком, што се лијепо види и на споменутој карти (плану), а водом су га снабдијевале рјечице Врбашка и Јурковица. Тај се јарак (*fossa*) и данас, након великих мелиорација, види као депресија, која је по свој прилици вјештачки прокоп из ближе и даље прошлости. Није утврђено када је настао, да ли у средњем вијеку или у турско доба, али с обзиром на улогу Сервицијума, можда, и у римско доба, као склониште за шајке војне флоте која је била стационирана у Сервицијуму. Јарак је широк 25, а дуг 160 м (М. Ђурђевић 1988). Јужно од јарка, између путева за Врбашку и пута према Лакташима, највећи је дио земљишта био подводан и мочваран, што је само отежавало приступ утврђењу на Бербиру. Подводно тло се пружало отприлике све до линије Шибића Хан – Карајзовци, гдје је Лијевче поље преграђено ниском природном преградом која се спушта с Козаре на западу ка Мотајици на истоку. Ово нас питање оvdје занима у првом реду ради утврђивања хипографске ситуације каква је била у римско (античко) доба: да ли је и у римско доба сјеверно од тог природног града (око 105м) на линији Шибић Кула – Карајзовци и Сеферовци, било трајнијих насеља? Истраживања су показала да у том подводном (сјеверном) дијелу поља римска насеља леже само на издигнутијем терену уз путеве који су водили вишим и оцједитијим тереном. Трагови насеља из римског доба су распоређени око Сефероваца, Маглајана и Лакташа, гдје је терен био нешто више издигнут, иако је био изложен повременим инундацијама Врбаса. Значајнија су насеља била и јужније, код Трна, и

у Рамићима, већ на путу према Приједору и Козари. Данас се и у приватном дијелу поља ситуација битно измијенила, јер су у посљедњих стотинак година проведене опсежне мелиорације, па се путнику и тај дио доима као плодна, култивисана равница.

Данас, након пуних стотину година истраживања антике на том подручју (прве податке је објавио *K. Patsch*, 1897. године о римским објектима – *villae rusticae*, у Мрчевцима и Маглајанима), чини се да ваља донекле мијењати слику о насељености Лијевча поља у римско доба, а посебно о бројности пољопривредних заселака (*villae rusticae*) на том простору. У питању је свега десетак локалитета: Мрчевци, Маглајани, Маховљани, Гламочани и Лакташи, те јужно од њих, Барловци, Рамићи и Трн, све насеобински локалитети који су се ослањали на пут који је долазио из Бањалуке (*Castra*), а на Саву излазио у Сервицијуму. Римски трагови су евидентирани и на градинама у Бакинцима, Шушњарима и Буковици код Лакташа, те Хрваћанима код Трна. Биле су то мање утврде на истакнутијем положају које су надзирале саобраћај путем, али ни оне нису истражене па их не можемо поближе датирати. На широј територији око Босанске Градишке мање је трагова античког градитељства, највише због угрожености терена од вода: Бербир у самој Градишци, Манастириште у Цимиротима (Горњи Кијевци), Црквина у Горњим Подградцима, и у Ламинцима Дубравама, Сеферовцима (Градина) и на Градини у Доњој Долини, познатом насељу из протоисторијске фазе. Слабијих трагова насељености било је још у Врбашки, Гашници и Требовљанима. Све су то објекти на којима су нађени материјали, техника и структуре античког градитељства (обрађени камен, опека и цријеп, кречни малтер). То не мора значити да таквих насеља није било и више, али су у току времена пропала, а материјал разнесен, или су била изграђена од лаганог (домаћег) материјала, дрвета, ћерпича, сламе и сл, како се у Панонији дуго градило. На ширем подручју Босанске Градишке, осим у Бербиру, откривени су и остаци мањих тврђава у Миљевићима и на Цинтору у Ламинцима Сређанима. Сличне стражарнице уз пут постојале су и на комуникацији *Siscia* (Сисак) – *Sirmium* (Сремска Митровица), која је водила преко Просаре. С тог пута је у Јабланици нађен и миљоказ подигнут у вријеме цара Елагабала (218 – 222).

Значење Сервицијума и његовог подручја није само у његовом чврстом и доминантном положају на прелазу преко Саве (*in vado*), него и у томе што је од најстаријих времена на тим ширинама био погодан

улазак у дубину Босне. У ствари, то су била „врата Босне“, отворена трговцима, али и освајачима. Овамо су врло рано стигли и грчки трговци, путујући ријечним долинама (Дунава, Мораве, Саве, и другим). Њихову робу (и не само грчку) налазимо још у VII в. п.н.е. у Доњој Долини, великом сојеничком насељу на Сави. То се велико насеље у напону снаге простирало на неких 40 ha, од чега је испитано само нешто више од десетине (Б. Човић 1966, 164 д.). Захваљујући своме погодном положају, великој и пловној ријеци, на раскршћу важних путева, Доња Долина се развила у један од највећих трговачких и занатских центара сјеверозападног Балкана (Р. Васић 1975, 90). Своје су производе овамо довозили и путујући трговци из Паноније и Норика, Илирије и Италије (из грчких колонија Спине и Адрије), из Трансилваније и Македоније. Цвјетно доба ове панонске Венеције свога времена, удаљене од Босанске Градишке само девет и по километара низводно, пада у старије гвоздено доба, између VII и IV в. п.н.е. Археолошка истраживања у Доњој Долини су, између осталог, указала и на рани грчки импорт (бронзани привјесци, укоснице, фидуле-копче, тзв. „илирско-грчке“ шлемове).

Ти најранији трговачки додири грчких трговаца и морнара с народима Подунавља нашли су одјека и у грчким митолошким причама о путовању Аргонаута Дунавом (грч. Истрос) и Савом на божанском броду Арго. Била су то пјеснички обрађена легендарна казивања, у ствари њихов одјек о древним путовањима грчких трговаца у подунавске и посавске крајеве још у VII в. старе ере, па и нешто раније. Уједно су то и прва свједочанства колико су Грци у то (рано) доба познавали подунавске крајеве. Према епу Аполонија Рођанина (*Argonautica*) из III в. ст.е, Аргонаути, хероји и полубогови митског карактера и поријекла, на свом су путовању на сјеверозапад у Дунав (Истрос) упловили из Црног мора, па из Дунава у Саву (за Саву су сматрали да је западни крак Дунава!). Пловећи даље на запад стигли су у Јадранско море на висини Тршћанског залива, те се срећно вратили у Грчку. Тако се у IV в. јавила представа о Дунаву који се дијели у два крака, од којих западни утиче у Јадранско, а источни у Црно море (Р. Катићић 1970, 71 дд.). У ствари, био је то, у пјесничкој верзији, трговачки пут, поистовјећен с токовима Дунава и Саве. Западни ток Истра (Дунава) је, у ствари, трговачки пут којим су древни трговци путовали до Трста Посавином. Како потврђује Страбон, пут од Трста (*Tergeste*) до Дунава био је дуг 1200 стадија (око 135 римских миља), а на њему су вјероват-

но лежали и градови Сисција и Сирмијум (VII 5, 2). У питању је врло стари панонски пут, у ствари, љетни пут (*Sommerweg*) (И. Бојановски 1984, 253). И док су тако Аргонаути „пловили Дунавом“ видјели су, каже легенда, како „...дивљи пастири од страха пред бродовима остављају безбројна стада на мочварним ливадама“ (*Apoll. Rhod. IV, 317 – 318*). То су најстарији реалнији утисци Грка о панонским и скитским сточарским племенима и о њиховој мочварној земљи, које је грчки свијет имао о Подунављу још у III в. п.н.е. Да та митска причања имају и стварну основу, потврдила су модерна археолошка испитивања не само у Доњој Долини, него и по алпским долинама у залеђу Трста, до којих је допирала грчка роба путујућих трговаца. Ту легендарну (митску) слику исправили су тек Римљани на својим освајачким походима на прелазу из старе у нову еру и утврдили да Дунав нема два тока, те да Сава нема везе са Јадраном. Према тим грчким митолошким причама, сјеверно од Дунава су живјели Скити помијешани с Трачанима, Сигини и други народи (*Apoll. Rhod. IV, 320 – 322*).

О становништву Босанске Посавине из античких извора мало се зна, знају се само имена неких племенских заједница. Много више података о њиховој духовној и материјалној култури дала су археолошка ископавања, у првом реду она у Доњој Долини. Сјеверна Босна је у етничком и културном смислу кроз цијело материјално доба припадала сјеверозападној Панонији. Непрекинути културни развој десне Паноније може се по археолошком материјалу пратити током пуних дванаест вијекова, све до млађег бронзаног доба, до римске окупације. Читав металодобни развој заснивао се на елементима тзв. „културе жарних поља“ (КЖП), у којем су кроз дуго раздобље доминантне некрополе (гробља) спаљених покојника у урнама, или у гробовима покривеним урнама. Но, на припадност Посавине западнопанонском културном комплексу, оштро издвојеном од јужног илирског културног комплекса, не указује само посмртни ритуал и разна вјеровања повезана с њим, него и цјелокупни археолошки материјал (З. Марић 1964, 177 дд.). Штавише, елементима културе жарних поља била су прожета готово и сва племена уже Босне, али су код њих врло изражени и елементи *ил и р-с к е* културе, као што је скелетно укопавање у тумулима (З. Марић 1964, 180). У Босанској Посавини је живио непоремећен исти етнички супстрат и након појаве Келта у Подунављу, у IV в. п.н.е. Келтски утицаји су нешто израженији у средњем и касном латену, када су већ ојачали трговачки и други додир старосједјелаца и келтских освајача, па

се све до римског времена развој наставио у непрекидној линији на основама културе поља с урнама (КЖП=УФК) (У. Марић 1964, 183 дд.).

У то су се вријеме из панонске етничке масе већ била издвојила поједина племена којима су Римљани дали статут peregrинских жупа (*civitates peregrinae*), зависних о римској војној управи. Била су то редом низ Саву, и с обје стране Саве племена: *Colapiani, Oseriates, Breuci, Cornacates i Amantini* (*Plin. II 148; Ptol. II, 14, 2 i 13, 2*). Осеријате (*Oseriates, Plin. III 148; Ptol. II 14, 2*) савремена наука смјешта управо у Лијевче поље, сјеверно од Лакташа (*Ad fines, Tab. Peut.*), па до јужне границе Иаса у Славонији; на западу су на Козари граничили с Колапијанима, а источно на Мотајици с Бреуцима (*A. Mócsy 1959, 26 i 1962, 606; G. Alföldy 1968, 51; 3. Марић 1964 73; Иво Бојановски 1974, 195, 1988, 337д. и др.*). О њиховој се *civitas* (жупи) не зна ништа, не зна се ни гдје је јој је био центар. Можда, у Доњој Долини. Или, можда, сјеверно од Саве? Почетком III в. н.е. је свакако и њихова *civitas* прерасла у самоуправни (муниципални) град римског типа, али ни о томе нема података. Мање је вјероватно да је то био *servitium*, јер је војна власт била одвојена од цивилне, оне се у ствари искључују. Но, постоји и много примјера да се одмах уз војни центар, на примјер логор, развио и грађански центар, било у форми *kanaba* – логорског села, а касније и муниципија, па и колоније. Понекад је долазило и до њиховог уједињења. Но, на сва та питања одговоре могу дати само ископавања на Бербиру. Не знамо, наиме, ни како је изгледала морнаричка база на Бербиру, ни када је и докле овдје боравила јединица савске флоте. Након одласка флоте из Сервиција теоретски се и ту могао развити – *municipium* као управни центар цијеле жупе, као што је након одласка војске (легије) био случај с *Vurnitum*, легијским логором у Далмацији, у којем је за Хадријана био основан *municipium*.

Прве вијести о земљи, која ће касније бити названа Панонијом, доноси Херодот у V в. п.н.е. (Хдт. V 9), који сјеверно од Истра (Дунава), како смо видјели, смјешта *Sigine*. О Сигинима говори и Страбон, али не одређује њихову земљу (XI, 11, 8). Одређеније су тек вијести римских аутора раног царства, али они доносе податке само за јужну и западну Панонију коју су Римљани боље упознали у освајачким ратовима у Аугустово доба. За њих је Панонија слабо насељена, хладна и мочварна, тмурна и негостољубива земља (*Strab. VII 5, 10; Plin. III 148; Cass. Dio XLIX 36*). Каснији описи доста су повољнији јер су у међувремену Римљани и њихови колонисти учинили доста напора да уреде

своју провинцију (*Expos. tot. mun.* из IV в. н.е.; *Solinus XXI 2*, и други). Само име њених становника *Pannonii* (на грчком Паионес, рјеђе Панониои), први спомиње Полибије (фрг. 64), писац II в. п. н.е. Апијан Паноне (*Panonce*) разликује од правих Илира који живе јужније (III, 1, 14, 6, 29). Земља је названа Панонијом (*Pannonia*) по имену становника тек на прелазу из старе у нову еру, у Аугустово доба.

Панонија је била шумовита (*hylodes App. III. 14*) и жировна (*glandifera Plin III, 147*) земља. Покривале су је шуме (*immanes silvae: silvae glandiferae* и *silvae vulgaris*), али и *arvi* (оранице), *prati* (ливаде) и *pas-cua* (пашњаци) (*Aur. Vict. Caes. 40, 9*). На многим је мјестима била мочварна, па су већ Римљани изводили велике мелиорације: регулација Љубљанице (*CIL III 32246*), исушивање мочвара на Вуки (*Hiulca palus Tab. Peut.*), копање одводних канала какав је Јарчина недалеко од Сремске Митровице (*statio Fossis Itin. Hieros. 563, 10; Vita Probi 21, 2*), регулација Босута и шумског ревира Спачве (И. Бојановски 1984, 258 дд.). Није утврђено да ли су Римљани вршили регулацију у Лијевчу пољу (Врбас, Врбашка, Јурковица и др.), али вјероватно јесу. Водни јарак од ушћа Врбашке до Јурковице, широк 25, а дуг 160 м, који је Сервицијум затварао с југа, очигледно није природни лиман Саве него дио фортификација на Бербиру, а могао је служити и као идеално склониште за римску флоту (шајке), о чему је већ било говора (*classis prima Pannonica Servitii, Not. dign. occ. 32, 55*).

Главни пољопривредни производи панонског региона били су јечам и просо, у мањим количинама и друге житарице (пшеница, раж и зоб), вјероватно лан и конопља. Сијали су и грашак. Традиционални извоз у Италију (преко Паноније је водио трговачки пут и у барбарикум) била је стока и сточни производи, и робови (*Strab. V 1, 8*). Године 383. је забиљежен и извоз жита у Оталики (*A. Mócsy 1962, 668*). Као извозни артикал наводи се и љековито биље - дешпик (*saliunca Plin. XXI 7, 43*). Од проса и јечма су припремали омиљено домаће пиће *sabaia* и *sabaium*, слично пиву (*Cass. Dio XLIX 36; Hieronym. comm. in Isai. VII 19 (292); Amm. Marc. 26, 8, 2 за г. 365; Hekatej kdo Athen. X 447 d. (u F. Gr. H. 1, 154)*). Осим грашка узгајали су и (неке) друге врсте поврћа, а повртњаке стављали под заштиту Силвана (*Silvano herbario sacrum Septimia Constantia CIL III 3498*); од воћака се помињу бадем, орах и шљива.

Жито су мљели на жрвњу који се састојао од двију обних плоча израђених од млинског камена, повезане гвозденом осовином, од доње непомичне и мало конвексне и горње покретне и конвексне. Тај тип руч-

ног млина сусреће се код нас и у предримским насељима (*A. Mocsy 1962, 668 d.*).

Од домаћих животиња узгајали су овце, говеда и коње у великим стадима („безбројна стада на мочварним ливадама“, *Apoll. Rhod. IV, 316 – 317*). Сточни производи су били главни трговачки артикл, месом су се уз то хранили, вуном и кожом одијевали. Посебно је био проширен узгој оваца и прерада вуне, како на сеоском тако и на великом посједу. У насељима су биле честе предионице (*yn. V. Hoffiller – B. Saria, AII n. 264*).

Један од познатијих центара вунарске мануфактуре и заната био је Сисак (*Siscia*), у који је Купом допремана и вуна бољег квалитета из крашких крајева на извору Купе (*Calapis*). Вуна се свакако и извозила. Шуме су биле пуне дивљачи. Наводе се у изворима медвјед, вепар и дивља мачка, а у току археолошких истраживања су откопане и кости јелена и срне, дивљег говечета (тур) и вука. Лов је био врло развијен, а и рибарење, не само на ријекама него и у рибњацима (*A. Mocsy 1962, 671*). Рибњака је, вјероватно, било и у Лијевчу пољу, а такође и бара, старача и млака.

О изгледу и материјалу сеоских кућа и штала (торова) не знамо готово ништа, јер су биле грађене од меког материјала, од ћерпича, плетера, блата и дрва, а покривене сламом од зоби и ражи. Римске материјале (камен, опека, кречни малтер), технике и структуре увели су тек Римљани, првенствено у градовима и на посједима (*villae rusticae*). Циглане су биле војне, градске или царске на великим царским посједима, али већ од краја I в. н.е. и приватне. Циглане с Лијевча поља, у Барловцима и Рамићима (В. Скорић, 1924 н. 32 и 33), такође, и друге, најчешће су на посједима (*fundi*). Куће су биле (обично) једносратне, грађене од тврдог (римског) материјала: зидови су од камена, ријетко од цигле, покривене су цријепом (*tegulae, imbrices*), често с текућом водом (у градовима и на посједима, најчешће), с уређајима за централно (етажно) загријавање (*hypocaustis*) и купање (*balneae*, рјеђе *balnea*). Те су тековине градске културе постале приступачне и домаћем свијету у доба Севера (поч. III в.). То је уједно био и период највећег процвата Паноније. Вода се до већих агломерација доводила гравитационим каналима, понекад и с већих удаљености; на вилама са сусједног обзиданог врела, а на селима помоћу дрвених, керамичких или оловних цијеви, или вадила из бунара. Водоводне цијеви су и код нас чести налази, али, колико је познато, досад на градишком подручју нису откопане. Са-

свим је вјероватно и нормално да је Сервицијум као војни центар имао водовод. Биле су то цивилизацијске благодати које је донијела римска цивилизација.

Прве, доста шкрте вијести о земљи Ранопа(са) везане су за провале Келта у Подунављу у IV и III в. п.н.е. Нешто су одређеније вијести о римским опсадама панонске Сегестике (као данашњег Сиска) 156. и 119. г. ст. е. Није јасно јесу ли Панони у тим борбама против Римљана били савезници келтских Скордиска, или су, што је вјероватније, Скордисци своју власт наметнули Панонима. Но, када су Римљани 88. г. ст. е. сломили превласт Скордиска те их потиснули у Срем (*App. III 3 и 5*), Панони су постали значајна војна и политичка снага у Панонији. Трећи римски напад на Сегестику и на Паноне повео је 35. г. ст. е. римски војсковођа цар Аугуст. Октавијан је, што оружјем а што дипломатским средствима, заузео цијелу Панонију између Драве и Саве. Тако је у круг римских интереса ушла и Босанска Градишка – *Servitium*. Нешто су конкретнији подаци из 13. г. ст. е, који би се могли везати и за Сервицијум, када су Панони дигли устанак против Римљана, али га је угушио Марко Агрипа, Октавијанов војвода и зет (*Vell. II 96; Cass. Dio LIV 28, 1*). Нови, још крвавији устанак избио је 12. године, који је, након тешких борби (*magnum et atrox bellum Vell. II 96*), угушио Тиберије, Аугустов пасторак и каснији цар (14 – 37). Циљ ове римске освајачке политике био је (у првом реду) да осигурају пролаз до својих посједа на источном Балкану и Малој Азији, који је водио долинама Драве и Саве. У тим борбама је било уништено и велико сојеничко насеље у Доњој Долини, како смо истакли једно од највећих трговачких и занатских центара на сјеверозападном Балкану. Постоји реална претпоставка да су Римљани (већ) тада заузели и важан „мостобран“ на Сави код Босанске Градишке – *Servitium* (Бербир), али о томе нема података.

Римљани су дефинитивно завладали Панонијом за великог (и посљедњег) илирског устанка 6 – 9. г. н.е. у којем су главну улогу одиграли панонски Бреуци. Тешке борбе су се водиле у Панонији и Далмацији. Устанак је познат и под именом Батонов рат (или устанак), по Батону Деситијатском, вођи Деситијата, који су живјели у долини Босне око Сарајева. Након пораза Бреука и њиховог вође Батона Бреучког 8. г. н.е, на чело устанка је дошао Батон Деситијатски, али је већ идуће године и ова највећа и најкрвавија побуна Илира и Панона сломљена.

До царева Веспазијана (69 – 79) и његових синова Римљани су основали на Сави за заштиту границе и за надзор кретања побијеђених

Панона три ријечне флоте (*Siscia, Servitium i Sirmium*). Једна је била стационирана у Сервицију – *classis prima Pannonica, Servitti (Not. dign. occ. XXXII 55)*, у којем је било и сједиште њеног префекта (*praefectus*). Нека одјељења била су распоређена и на другим локацијама под њеном надлежношћу. Флотилу је основао још Октавијан – Аугуст 35. г. ст.е, у вријеме опсаде Сегестике. Не зна се када је *Servitium* постао матична лука ове флотиле, јер се овдје није никад истраживало него само рушило. О дјелатности ове савске јединице у Босанској Градишци није се сачувало никакво значајније писано и материјално свједочанство, па би једно, макар ограничено, истраживање на Бербиру, на којем се налазио штаб флоте (*classis prima Pannonica*), могло донијети добре резултате.

Цареви из породице Флавијеваца (*Flavii*), нарочито Веспасијан, почели су се све више ослањати и на домаће људе који још тада нису имали римско грађанско право (*civitet*). Били су лично слободни, али без основних грађанских права (права гласања и бирања; права женидбе и трговања). Домаћи су по уговору с Римљанима били перегрини, што значи исто што и „туђинци“, а само су римски грађани (*cives Romani*) могли учествовати у политичком и друштвеном животу. Веспасијан је први дијелио обилније римска грађанска права појединцима за њихове заслуге, чиме су и они постали *cives Romani*. Овај цар је иницирао и велики пројект урбанизације Паноније, тј. претварања племенских жупа (*civitates*) у градове муниципалног карактера. Ову политику ће наставити и каснији цареви, па су тако од почетка III вијека постепено сви перегрини – римски грађани.

Засад нема података да би се уз гарнизон на Бербиру развило и цивилно насеље. Сусједна Доња Долина можда је била и центар слободне племенске жупе Осеријата, али је ово насеље у борбама с Римљанима уништено или сведено на незнатно (насеље). Гдје се онда могло налазити административно средиште ове жупе, којој су након окупације Римљани признали аутономију (*Oseriates Plin. III 148; Iásioi dé pros anatólas kai hypáutous Oseriátes – „Iasi према истоку, а испод њих Oseriati“, Ptol. II 14, 2*), то јест статус *civitatis peregrina*? Можда су и Осеријати, као и њихови западни сусједи *Colapiani* (Колапијани) и источни Бреуци (*Saus per Colapianos Breucos-que ac. defluit Plin. III 148*) живјели с обију страна Саве (то и произлази из наведеног Птоломејевог цитата), па им се племенски центар налазио сјеверно од Саве. Но, ни за такав закључак немамо правог доказа, јер се о судбини Осеријата не зна ништа (А. Мócsy 1969, 26 д.; 1962, 606).

Велики значај Босанске Градишке и њене регије у протеклим миленијумима произлази, дакле, из географских и топографских предности њеног положаја и економских фактора. Ти исти елементи, који су дјеловали у прошлости, дјелују и данас, појава коју сусрећемо и код других (бројних), већих и мањих агломерација, израслих на (важним) ријечним прелазима, преко којих су водили (и воде) значајни војни и трговачки путеви, као што су Рим и Париз, Лондон итд. Па и сама чињеница што се Босанска Градишка налазила у мочварном појасу Саве, више јој је користила него штетила. (Данас Градишка постаје све више центар плодне пољопривредне регије, а мање фактор одбране, што јој није ни најмање ослабило положај.) Па и поред великог саобраћаја и одбрамбеног положаја Сервицијума, о њему се врло мало зна: свака млађа епоха рушила је старију. На Бербиру је суперпонирано неколико грађевинских фаза које су једна другу слиједиле и поништавале. Међу њима је управо римска једна од краћих, дуга свега четири до пет вијекова (I до VI в. н. е.). Када је *Patsch* 1897. објавио први извјештај о римским остацима на Лијевчу пољу, он истиче како „из котара градишког нема доселе никаквих (спец. И. Б.) римских нахођаја“ (*K. Patsch* 1897, 516). Из Градишке, за коју се и прије по римским врелима нагађало да је идентична с античким *Servitium*-ом (*Th. Mommsen, W. Tomaschek, H. Kiepert*), *Patsch* је у истом броју Гласника објавио да је Мирко пл. Ђурковечки, посједник из Босанске Градишке, у Мрчевцима јужно од Градишке (данас на подручју Лакташа), исте године открио остатке римског засеока, грађеног у римској техници и материјалу (*volla rustica*), а слично насеље и у Маглајанима, недалеко од Мрчеваца (*K. Patsch* 1897, 516 д.). Одраније су већ била позната већа насеља у Трну (*V. Radimsky* 1892, 221д.), а мања бања у Лакташима (*I. Kellner* 1890, 55 дд.). Сliku насељености Лијевча поља касније су продубили и проширили (још) В. Скарић (Отаџбина, 1924, н. 31) и Е. Пашалић (1957, 63 дд.; 1960, 27). Нове податке дали су и Л. и З. Жеравица у прилогу *Археолошка налазишта у околини Босанске Градишке* (Зборник КМ VI, 1974), раду који је засад најкомплетнији.

И поред тога познавања римске (античке) прошлости Лијевча поља, и даље је доста блиједо и непотпуно, јер није било систематских истраживања с ископавањима. Доста је античких објеката који су били грађени од камена и опека уништено приликом обраде и преоравања земљишта, а материјал из старих објеката уграђен у нове зграде и остале градње. (Досад су на Лијевчу пољу систематски истражени илирски

објекти у Доњој Долини и Ламинцима, те средњовјековна гробља у Маховљанима, Петошевцима и Јунузовцима.) Сви подаци о античким објектима су случајни налази, најчешће недовољно обрађени. У најновије вријеме Завод за заштиту споменика из Бањалуке почео је ископавање римског насеља у Рамићима, засад само руину касноантичке базилике.

О антици на подручју општине Лакташи писала је Н. Милетић у публикацији *Лакташи* (1971). Стога се овдје ограничавамо на налазе с данашњег подручја општине Босанска Градишка. Када говоримо о овом присавском дијелу Лијевча поља, рецимо да је у антици статус вода у том подручју био нешто повољнији него што је био прије мелиорације у посљедњих стотинак и више година. Док није било насипа, воде су се природно разлијевале, а водотоци нису били замуљени. Сојеничко насеље у Доњој Долини, на самој Сави, било је повремено плављено, дјелимично и уништено од великих вода (Ћ. Трухелка, 1901, 233 д.; З. Марић, 1946, 16. д.). Рушилачке инундације Саве биле су доста ријетке.

Најзначајније римско насеље у присавском дијелу поља био је *Servitium*. Била је то утврђена база и склониште савске флотиле с њеним рефлектом, већа ипак од кастела (Ћ. Баслер, 1972, 54) с обзиром на димензије Бербира – дужина 265, а ширина 150 м (податак М. Ђурђевића, 1980). У античким изворима се помиње као путна станица (*mansio*) у којој су се укрштали итинерарски путеви који су долазили из Салоне, Сисције и Сирмија. На *Tabula Peutingeriana*, Путној мапи из IV в, означена је вињетом бање (*thermae=aquae*) и именом *Servitio* (важан податак за путнике који су се овдје могли окупати!). На другом путном „водичу“, званом „*Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*“ из III в. н.е. означено је име *Servitii* и удаљености изражене у римским миљама (*Itin. At. 268, 7*) до сусједних станица *Urbate*=Србац, XXV м. п, а до станице *Ladios*=Трн, XXIII м. п. И на Табули су забиљежене дистанце, али нешто другачије – до станица *Ad Fines* Лакташи (бања), XVI м. п. = око 24 км; до станице *Ad Pr(a)etorium* на путу према Сисцији (данас Баћин) XXX м. п, а до *Urbate* (Србац) на путу према Славонском Броду (*Marsonia*) XXIII м. п. (И. Бојановски, 1984, 151 д.). У спису *Notitia dignitatum (omnium tam civilium quam militarium)*, касноантичком (око 430. г.) шематизму Царства Сервицијум се наводи као сједиште префекта 1. панонске флоте: *praefectus classis primae Pannonicae, Servitii* (*Not. dign. occ. XXXII 55*), што бисмо данас рекли „штаб префекта 1. панонске флоте у Сервицију“. Податак се односи на старије ври-

јеме које се не може (без истарживања) поближе одредити. С мањом промјеном имена *Serbition* помиње га још у II в. н.е. учени географ Птоломеј (II 15, 4). Исти коријен, с латинским суфиксом – *Serbitium* има анонимни географ из Равене из VI в. (Рав. IV 19), што би указивало на коријен *серб*-овог топонима. Постојање Сервиција може се, дакле, по изворима пратити од II до VI в, пуних пет вијекова. Но, нема сумње да су га Римљани држали још од самог почетка I в. н.е.

У науци се дуго расправљало о локацији *Servitiuma* (коријен *Серб*-(itium) би више вукао на *Срб*-ац). Превладала је локација у Босанску Градишку – Бербир, због доста релативних случајних налаза у Бербиру, па су отпале идентификације са Старом Градишком, Српцем и друге.

Континуитет насељености Бербира и у римско доба потврдио је римски материјал прикупљен површински и у сондама које су 1955. биле ископане због испитивања тла за градњу школе и болнице. У сонди дубокој око 3 м оцртавала су се у профилу три културна слоја, најстарији (најдоњи!) који се ослањао на здравицу, испуњен паљевином и ситним комадима предисторијске керамике која припада старијем гвозденом добу; средњи слој, дебљине (висине) од око 1,5 м, римским материјалом (очигледно од римског Дербира) који покрива антику најмање од II па до VI в. н.е.; најгорњи (најмлађи) слој, дјелимично се формирао и од насипа приликом рушења турског Бербира након окупације, дебљине око 1 м (Е. Пашалић 1957, 60).

Од римског грађевинског материјала нађене су: велике подне опеке, притесани камен и комадићи кровног цријепа (*tequiae i imbrices*), док зидова у сондама није било; млински жрвањ, комадићи керамике од судова



Амфора нађена на Бербиру прије 1904. године, сада у Земаљском музеју у Сарајеву.

(Фото: Миодраг Радовановић)

и од једне стаклене посуде (Е. Пашалић 1957, 67 и 1960, 27); земљана лампица (*lucerna*) и касноантичка фидула (копча) и др. (В. Пашквалин, 1988, 47 н. 12). Бројни нумизматички налази, њих 58 примјерака само с Бербира (чувају се у Земаљском музеју у Сарајеву) покривају вријеме од I до IV в, од цара Аугуста до Аркадија из IV в. (Г. Краљевић 1978, 137 д.). Нешто их је нађено с подручја око Бербира: с обале Саве (2), Градишке (2), Обрадовца (3); највише их је пропало, а нешто је отишло и у друге музеје и збирке. У Земаљски музеј је дошао и комплетни депо из Мокрица, око 2 км јужно од Градишке, а више од двије хиљаде новчића царева Валентијана I и Валенса, а и других царева (IV в.). Налаз је откопан 1914. а за науку га је спасио Мирко пл. Ђурковечки из Босанске Градишке.

Већу музеолошку вриједност имају два налаза са Бербира:

1. Висока и витка (по *Patschu schlanke*) амфора са кратким грлом и дугом ногом, без печата, свјетлијег тона земље, нађена на Бербиру приликом планирања турске тврђаве. Димензије: укупна висина 0,96, а највећи промјер преко стомака 0,28 и грла 0,19 м. Добро је сачувана, с незнатним оштећењем ноге. Изложена је на изложби античке археологије у Земаљском музеју. Ову амфору Земаљског музеја послао је Дервиш Бајрић из Босанске Градишке, 21. априла 1904. године. У инвентар ју је уписао С. Patsch под бр. 486/1 – ситни предмети. Амфоре су коришћене као рецепијенти (амбалажа) за течности (уље, вино), за жита и слично.

2. Римски војнички шљем, пронађен на обали Саве под самим Бербиром (М. Ђурђевић, 1988) који се чува у збирци Завичајног музеја у Босанској Градишци (М. Ђурђевић, 1983, 135). Пунктирани натпис (графит) с доње стране вратобрана ваља допунити: *M. Veroni (centuria) L. Atili coh(ors) Octa(va)*, иначе позната с атрибутом *voluntariorum civium Romanorum* којег на шљему нема. *Centurion L. Atilus* је познат с једног натписа исте кохорте из Тилурија (код Триља), гдје је био стални логор кохорте дуго вријеме (И. Бојановски, 1984, 192 и 1988, 357). Ово је једини римски натпис из Босанске Градишке. Верони, а чини се и Атили, су Италици. У добровољачким кохортама служили су само римски грађани, што указује на раније вријеме принципата. Досад нема потврда да су вексилације *coh. VIII vol. C. R.* служиле изван Далмације. Можда је једна њена центурија, или њен дио, неко вријеме провела у Сервицију, или је, евентуално, Веронус по неком службеном послу

боравио на Сави. Датира из друге половине I в. н.е, као и натпис из Триља.

У ширем подручју данашње општине Босанска Градишка евидентирано је још неколико римских налазишта мањег значаја.



*Зимски војнички шлем с Бербира, пронађен на обали Саве
(Фото: М. Ђурђевић)*

У Г о р њ и м П о д г р а д ц и м а (Тенцерићи, на Црквини, у литератури се јавља и топоним Њива), леже остаци римског објекта, грађеног од тесаног, односно притесаног камена, покривеног римским цријепом. Чини се да је у питању једна рустична вила (Е. Пашалић, 1957, 69 и 1960, 27; Л. и З. Жеравица, 1974, 226 д.). Римске цигле је нађено и на „Маријин граду“, свега стотинак метара од Црквине. Вјероватно је и ова опека донесена на средњовјековни „Маријин град“ (Врбашки град, Орбаз, *Wrbaz*, Врбаз) са Црквине у Тенцерићима. Римски објект на Црквини не треба бркати са средњовјековним локалитетима на Лукама и Црквишту (Л. и З. Жеравица 1974, 225 д.), гдје се налазило подграђе Врбашког града и црква св. Гргура из 1334. године.



*Римски надгробни споменик с натписом, из Доњих Подградаца
(Земаљски музеј Сарајево, инв. бр. 206 – натписи)*

Из Доњих Подградаца потиче римски надгробни споменик, који је *Potamilia Proba* поставила брату *Ursioni* и сестри *Sirmii* (Сирмији), те мајци *Hyginiae* (Хигинији). *D(is)_M(anibus) / Ursioni et / Sirmiae. Po/tamilia Proba⁽⁵⁾ fratri et sorori / pientissimis / et Hyginiae (ili Yginiae?) matri* (C. Patsch 1924, 229, sl. 1; D. Sergejevski 1938, 101, n. 5, sl.).

Споменик је нађен на сеоском гробљу на рецентном гробу, значи у секундарном положају, у октобру 1901. Нашао га је већ спомињани М. пл. Ђурковечки из Босанске Градишке и 1902. послао у Земалски музеј (инв. бр. 206). Имена Урсио и Сирмија, Потамилија Проба и *Huginia* припадала су робовима или слободњацима и очигледно су повезана с неким пољопривредним имањем (можда из *Irmiuma*, како то сматра *Patsch?*). Је ли споменик довучен из Горњих Подградаца, како то мисле неки други, није сигурно, али је могуће. О томе нема података. Свакако је вила морала бити у близини.

Сличан објект онеме у Горњим Подградцима налазио се и у Ц и м и р о т и м а (по неким, у Горњим Кијевцима), на старом путу из Турјака у Врбашку, гдје се уз десну обалу Лубине налазила нека римска недефинисана грађевина. Ту се на потезу њива Манастириште – Карановац, на уздигнутом платоу ораница, налазе зарасли у шикару средњовјековни објекти (темељи цркве), али и знатније количине римске опеке, и остаци архитектуре, наводно и табла с натписом (Е. Пашалић, 1957, 69, и 1960, 27; Л. и З. Жеравица, 1974, 223 д.; М. Ђурђевић, 1988.) С овог локалитета потиче и одломак глагољског натписа обле глагољице, а потиче из неке цркве на Манастиришту (М. Вего, *Зборник натписа IV*, 1970, 94095 н. 277). Налази се у Завичајном музеју у Бањалуци (X-XI в.).

У М и љ е в и ћ и м а, на сјевероисточним обронцима Козаре с погледом на Лијевче поље, на Миљевачкој коси, уз пут на падини брда Градина, лежи на локалитету Бријег римски грађевински материјал (камен, опека), мање римске утврде (*burgus ili specula?*) за надгледање тог краја (Л. и З. Жеравица, 1974, 222). Сличне мање утврде су нађене и у јужном дијелу поља, у Бакинцима, Шушњарима и Буковици(?), све на подручју Лакташа; на Градини у Хрваћанима (општина Прњавор) и, вјероватно, на Лисичјем бријегу – Цинтору у Ламинцима Сређанима. Њихов размјештај показује да су Римљани у извјесном раздобљу имали потешкоћа с јавном безбједношћу подручја.

У Г а ш н и ц и, на самој Сави узводно од Босанске Градишке, био је и у римско доба каменолом, функционално везан због транспорта за Саву и пут који је водио поред Саве (*Siscia – Sirmium Tab. Peut.*) (И. Бојановски, 1984, 145 дд.). У Сави се приликом вађења шљунка ваде и квадри квалитетног мермера и камена. Наводно је у каменолому недавно (1972) нађена камена табла с римским натписом и неки други налази, али су загубљени (М. Ђурђевић, 1984, 171, биљ. 22). Из Гашнице је и

Трајанов новчић (106. г.). Н. Милетић је из Гашнице објавила стрелицу у виду „ластиног репа“, која већ припада раном средњем вијеку (АЛ БиХ 1988, 49; 1984, 422).

За саобраћајницу Сисак – Сремска Митровица (*Siscia – Sirmium Tab. Peut.*) преко Просаре функционално је повезан миљоказ из Ј а б л а - н и ц е који је био постављен 219. године у част цара Елагабала, када је цар путовао Панонијом (И. Бојановски, 1974, 100 и 1984, 169 и 250 д.). Сада се чува у Заводу за заштиту споменика културе у Бањалуци.

Тај пут се појављује и у Т р е б о в љ а н и м а на више мјеста (код „грчке цркве“, код куће О. Зрнића и на Црквисту, код некадашње цркве њемачке колоније). Ту се налази на дијелове римске (?) цигле. Пут је све од Јабланице водио изнад корита ријеке Јабланице. Да ли се на том прелазу налазио камени мост („Камени мост“, М. П. Катанчић, Обр. Ант., 1, 329), као сјећање на трасу римског пута, нисам могао провјерити, јер је регулацијама ток Врбашке измјештан (И. Бојановски 1984, 171 д. и б љ. 30: опис пута по подацима М. Ђурђевића).

И у В р б а ш к о ј нађено је нешто римске керамике на локалитету Бабића кула, те један римски новчић, доста оштећен, сада у Завичајном музеју у Босанској Градишци (М. Ђурђевић, 1988). На „Бабића кули“ виде се, у ствари, двије рушевине, од којих је једна очигледно турска (Л. и З. Жеравица, 1974, 227), док би друга могла бити и римска, или средњовјековна, јер је кроз Врбашку пролазио римски магистрални пут *Siscia–Sirmium (Tab. Peut.)*, што оправдава и појаву римске керамике, али и средњовјековне.

У источном дијелу Лијевча поља такође су позната нека римска насеља. Тако је Е. Пашалић у С е ф е р о в ц и м а, јужно од Ламинаца, на њиви Градина, с лијеве стране потока Аржаба, наишао на слабије остатке објекта који је био грађен од камена и римске опеке у кречном малтеру који су мјештани одавно користили за нове градње. Наводно је у Сеферовцима негдје око 1920. године била нађена и табла с натписом, али се загубила (Е. Пашалић, 1957, 65 д., и 1960, 25 д.).

У Л а м и н ц и м а С р е ђ а н и м а било је неко предримско насеље на ораници Иваштани, које је постојало и у римско доба, што потврђује латенска керамика с разгнутим ободом и наглашеним раменима (Л. и З. Жеравица, 1974, 220). На сусједном Лисичјем бријегу – Цинтору, који је од Иваштана одвојен Црквеном јаругом, али издигнут од сусједног терена око 3 м, елипсоидног облика (дим. око 150 x 120м), стајала је и једна римска грађевина (вјероватно утврда) покрај пута

који је водио у Доњу Долину. Лисичји бријег је комплексно археолошко налазиште с налазима из латена, антике и средњег вијека – гробље (по томе и Цинтор), те, можда, и један од бројних раносредњовјековних градишта типа берек (тел) на Лијевчу пољу. Антика је потврђена само керамиком и опекама (И. Бојановски, 1984, 177; Л. и З. Жеравица, 1974, 220; М. Ђурђевић, 1983, 225 дд.).

У Л а м и н ц и м а Д у б р а в а м а истражено је једно гробље спаљених покојника, сахрањених у урнама. Ова некропола је била активна и у римско доба. Уз покојнике је био приложен накит и оружје, које припада средњем и касном латену и римском добу. Накиту припадају појасне споне (језичци), затим фибуле (копче) средњолатенске и каснолатенске схеме, те провинцијалне фибуле, наруквице, каричице, игле, прстење и др., а оружју – копље, сулице, ножеви (Ћ. Трухелка, 1901, 16 дд.; Л. и З. Жеравица, 1974, 221). У овом ископавању је учествовао и већ познати Мирко пл. Ђурковечки, посједник из Босанске Градишке. Ламинци су због оцједитијег терена били континуирано насељени од бронзаног доба (око 1200 г. ст. е.), што потврђују насеља у Борковићима (Брезици Ламинци), (М. Ђурђевић, Ал БиХ 1988, 47 н. 10), на Барицама (Б. Човић, Ал БиХ 1988, 47 н. 6), и на Лукића барама, у профилу насипа (М. Ђурђевић в. И. Бојановски, 1984, 178), што указује на дуги континуитет живота.

Најзначајније насеље у посљедњих хиљаду година старе ере била је Доња Долина, која је настрадала у борбама с Римљанима. По неким налазима са Градине у Доњој Долини може се закључити да је овдје и у римско доба тињао живот. Још у току првих истраживања, између 1899. и 1904. године, откопао је Ћ. Трухелка и неке предмете из римског доба (1901, 222 = З. Марић, 1964, 50). Ту су се нашле и римске цигле (К. Patsch 1902, 407, бил. 4.). Појединачних налаза било је и у току новијих истраживања 1976–1980, као што су комади глеђисаних посуда, имитација *terrae sigillatae*, сиве келтске керамике (што је већ био запазио и З. Марић), па римске фибуле и разне алатке (сјекире, мотике, ножићи, итд.) (З. Жеравица, 1974, 220; АП 18, 49 д.). Ћ. Трухелка је у Горњој Долини запазио и пут који својом конструкцијом одговара римском (1901, 229). Пут је водио према Ламинцима. З. Марић сматра да се живот у Доњој Долини обновио тек у III в. н.е. (1964, 50 и бил. 309.) Из Доње Долине потиче и царски новац Галијена (253 – 268) и Грацијана (367 – 383) (цф. И. Бојановски, 1984, 175, и Б. Маријановић Ал БиХ, 1988, 48 д. н. 27).

Слаби трагови римског насеља у Б а ј и н ц и м а (Србац), који леже уз лијеву обалу Врбаса, нису у литератури тачно топографски одређени, али је насеље потврђено новчићима цара Клаудија II (268 – 270) и накитом (бронзани прстен, стаклена перла), (Г. Краљевић, 1978, 137 д. и Б. Човић – Б. Маријановић, 1988, н. 5). Из Бајинаца је познато девет новчића.

Из М о к р и ц а, село Жеравице, око два километра јужније од Босанске Градишке, потиче заједнички налаз с око двије хиљаде новца, претежно царева Валентијана I, и брата му, Валенса (Г. Краљевић, 1978 137). Чини се да се негдје код Мокрица налазило раскршће двију великих комуникација, оне са запада (Сисција – Сирмијум, Таб. Пеут.) и оне с југа (Сакона – Сервицијум, Итин. Ант. и Таб. Пеут.).

О п у т е в и м а само укратко, јер је о томе већ било овдје говора мјестимично. Изградња путева у освојеним земљама је без сумње цивилизацијски потхват Рима. Оба магистрална пута која су пролазила преко Лијевча поља била су слично изграђена: на тврду планирану подлогу набачен је ријечни пијесак дебљине око 30 цм, што се најбоље види на дијелу пута преко Просаре (И. Бојановски, 1984, 166 – 173). Магистрални пут Сисција-Сирмијум (Таб. Пеут.), у ствари, само дио пута Аквилеја – Цариград, на подручју Босанске Градишке ушла је у Јабланицу, у којој је нађен и миљоказ цара Елагабала. Спомиње се и у исправи 13. априла 1429, као *magna via qu(a) e duceret in Vrbaz*. Даље је настављао кроз Хадино Село, Совјак, Милошево Брдо, Требовљане и Врбашку (кроз Врбашку је водила високом гредом Дубраве), све пратећи ток Јабланице изнад њене лијеве обале. По разореном ријечном шљунку може се пратити све до раскршћа у мјесту Врбашка, па и даље. На цијелом одсјеку од Јабланице до Врбаса се уз ову стару комуникацију сусрећу и ранословенска градишта, типа „берек“ у форми круга с телом у средини (М. Ђурђевић, 1983, 225 – 229 + карта). Код Босанске Градишке (Бербира) на њега се укључивао магистрални пут који је долазио с југа из Салоне: *Salona – Servitium* (Итин. Ант. и Таб. Пеут.), односно *ad fines provincie Illyricum (CIL III 3198a=10156)*, који је изградио намјесник Тиберијев Публије Корнелије Долабела, 17. г. н. е. Долазио је преко Бањалуке (*Castra*), Трна (*Ad Ladios*), Лакташа (*Ad Fines*), Маховљана и Рогоља. Путеви су се састали негдје код Мокрица, јужно од Градишке – Сервиција (в. напријед). У самој Градишци је био прелаз преко Саве у дубину Паноније (мост није потврђен). Пут *Siscia–Sirmium* се настављао преко терцијарне завале Ли-

јевча поља, али му се на плавном терену изгубио траг. Претпоставља се да је ишао правцем Врбашка, Буковац, Батар, Лисковац, Липовача и Мокрице, те даље преко Ламинаца у Србац (*Urbate*) и даље у Славонски Брод (*Marsonia*). На Цаганграду (Цагани) у Српцу откопани су остаци неког објекта затрпаног наносом са брежуљака Србац и Свињар, преко 2,5 м, можда склониште одјељења *classis I Pannonica*, чији је префект имао сједиште у Сервицију (И. Бојановски, 1974, 126, и 1984, 179). Но, пожељна су нова истраживања. О путу Салона – Сервицијум, уп. и Е. Пашалић, 1957, дд. и 1960, 27. д.

Оба магистрална пута су Сервицијум повезивала са цијелим античким свијетом и била плодносна не само римском Сервицијуму, него и словенској Градишци кроз многе вијекове, док их није уништило вријеме и људски фактор.

Нада Милетић

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Сасвим оскудни историјски подаци о догађањима на овом подручју у току раног средњег вијека упућују нас на закључке и претпоставке у оквиру општепознатих историјских збивања и на, такође, не тако богату засад познату археолошку грађу. У бурним догађањима у току сеобе народа, овај крај, смјештен у граничном појасу између провинције Паноније и провинције Далмације, подијељен и границом између провинције Савије (*Pannonia Superior*) и Паноније Сирмиенсис (*Inferior*), у времену од 493. до 540. године нашао се у склопу источно-готског краљевства, под водством, најприје, *Teodorika Velikog*, а затим *Athalariha*, *Theodahada* и *Vitiges*.¹ Међу бројним упадима аваро-словенских хорди у предјеле јужно од Саве, нарочито након пада Сирмијума 582. године, савремени византијски извори забиљежили су снажни, рушилачки продор 597. године дуж магистралног пута Сервицијум (Босанска Градишка) - Салона, који је резултирао освајањем Салоне око 610. године, чији је пад означио историјску прекретницу.² Период дефинитивне стабилизације Словена обиљежен је и формирањем првих друштвенополитичких цјелина, по систему жупа, са зачецима ранофеудалних односа, као и недовољно јасним, краткотрајним смјењивањем врховних власти, да би у првим деценијама X вијека овај крај чинио дио територије означене као „ничија земља“.³ Касније, подручје Босан-

¹ Н. Милетић, *Рани средњи вијек у археолошким истраживањима на подручју сјеверозападне Босне*, Зборник Археолошког друштва Босне и Херцеговине I (у даљем тексту: Н. Милетић 1983), Сарајево 1983, 217-218; иста, *Рани средњи вијек*, у: *Културна историја Босне и Херцеговине*, Сарајево 1984² (у даљем тексту: Н. Милетић 1984), 376.

² Н. Милетић, 1984, 389-390, 392.

³ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, Prilog III i IV; N. Miletic 1983, 219.

ске Градишке припадало је двјема жупама формираним током XI и XII вијека, жупи Дубици и жупи Врбас.⁴

Археолошки остаци из периода сеобе народа нису досад откривени ни у каквом облику, ни као налазишта, ни као случајни налази. Најстарије остатке представљају тек трагови словенског насељавања, наслућени у ријетким фрагментима словенске керамике на праисторијским локалитетима, на појединим градинама или у оквиру пространог сојеничког насеља у Доњој Долини, заправо у његовом сегменту у Горњој Долини.⁵



Село Берек – локалитет Градина

Најизразитије и најзначајније остатке представљају насеља типа тзв. *градишта*, датирана у временски распон IX - XIII вијека, специфична за равничарске, мочварне предјеле, познате у многим словенским земљама, а у сјеверозападној Босни откривена у већем броју тек у пос-

⁴ М. Вего, *Хисторијска карта средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.

⁵ Н. Милетић, 1983, 219.

љедњих неколико деценија.⁶ То су земљана утврђења кружног облика, опасана и заштићена рововима (шанцима) са водом и са једним или два насипа, различитих димензија, поријеклом свакако из некадашње сјеверне постојбине. Како истраживања на овим локалитетима нису вршена, њихова унутрашња конструкција (бедеми и палисаде) засад остаје непозната. Овај основни облик разрађен је у више варијаната с обзиром на опсег утврђења и број насипа. Релативно велики број градишта откривених на подручју Босанске Градишке може се сврстати у групу вишеслојних налазишта, поријеклом већ у праисторијским периодима и поново употријебљеним и дограђеним, и у групу градишта насталих у ранословенском периоду.



Село Ламинци Дубраве – локалитет Збјег

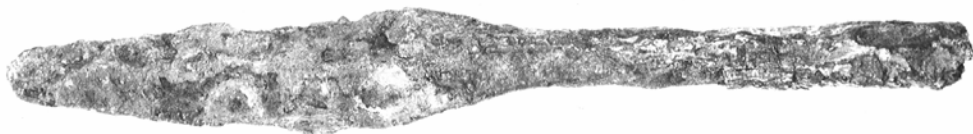
⁶ Н. Милетић, *Ранословенско доба*, у: *Културна историја Босне и Херцеговине*, Сарајево 1966, 383; иста 1983, 220; иста, 1984, 394, 395; Л. Жеравица – З. Жеравица, *Археолошка налазишта у околини Бос. Градишке*, Зборник крајишких музеја VI, Бања Лука 1974, 215-233; Л. Жеравица, *Археолошка топографија сјеверозападне Босне*, Зборник крајишких музеја VII, Бањалука, 1983, 83; иста, *Mittelalterliche Verteidigung bauten auf dem Boden vom Bosnien und Herzegowina, Balcanoslavica 11-12*, Прилеп 1984-1985, 123 - 124; М. Ђурђевић, *Ранославенске градине на подручју Бос. Градишке*, Зборник Археолошког друштва Босне и Херцеговине I, Сарајево 1983, 225 - 229.

У прву групу спадају градине (назив карактеристичан за праисторијска утврђења касног бронзаног и раног гвозденог доба) у Совјаку, Бистрици, Турјаку (засеоци Самарције и Шмитрани), Јабланици (заселак Котуреви), Требовљанима и Береку, или Варошанка у Цимиротима, са утврђењима заштићеним једним насипом, осим Градине у Јабланици која има два насипа. Другу групу чине Паланка у Врбашкој, Берек у Рогољима, Баћин и Збјег у Ламинцима (засеоци Сређани и Дубраве), Градина у Сеферовцима и Хумке у Петровом Селу, међу којима су Баћин и Градина заштићени са два насипа, док је Збјег конструисан само од моћног насипа. Примјетно је да је релативно често употријебљен топоним Берек, једном за назив локалитета, други пут за назив села, и трећи пут за назив потока, чему би требало посветити дужну пажњу. Врло је вјероватно да ће будућа истраживања у овом крају открити нова насеља овог типа, као што је сасвим сигурно да су током дугог времена, па и у најновије доба (Рогољи) многа и уништена.



Село Кочићево (некадашњи Јунузовци) – накит са археолошког локалитета Тучић

На самом почетку овог, XX вијека, 1904. године, случајно је откривена и уништена ранословенска некропола на локалитету Тучић у Кочићеву (некадашњи Јунузовци), са које је у Земаљски музеј доспио дио гробних налаза, углавном бронзаног накита и једно гвоздено копље. Торквес, наушнице, огрлице од дводјелних привјесака и лунула, наруквица са змијским главама и прстење типолошки припадају Бјелобрдској културној групи са датацијом у X и XI вијек, док је једноставно копље франачког поријекла датирано у IX вијек.⁷ Однос некадашње некрополе на Тучићу и утврђења Збјег у блиском сусједству тек треба испитивати.



*Гвоздено копље франачког поријекла са локалитета у Кочићеву
(некадашњи Јунузовци)*

У сасвим ријетке појединачне случајне налазе спада гвоздена стрелица у виду „ластиног репа“ са тордираним тулцем, из Гашнице, која својим изузетним димензијама (17,5 цм) представља најмаркантнији примјерак овог типа стрелице, широко распрострањеног и датираниог у широки временски распон од VII до XIV вијека. Други налаз, такође случајан, откривен у секундарној употреби у Требовљанима, поријеклом вјероватно са Градине, представља група гвоздених стрелица-сулица, истовјетног облика, карактеристичних за период касног средњег вијека, али познат и са неколико градишта ван овог подручја, са свакако старијом датацијом.⁸

Најмлађи налаз, изузетно значајан, представља табла са глагољским натписом, откривена 1958. године на локалитету Манастириште – Карановац у Горњим Кијевцима, међу остацима архитектонског комплекса, вјероватно сакралног карактера, и некрополе са стећцима. Натпис је дешифрован као Радену, и према најновијој анализи датиран у XII вијек.⁹

⁷ П. Коршоц - Врачко, *Раносредњовјековни налаз у Јунузовцима*, ГЗМ LIV, Сарајево, 1943 (1942), 271 фф, сл. 1 - 16; Н. Милетић, *Накит и оружје IX - XII в. у Некрополама Босне и Херцеговине*, ГЗМ XVIII, Сарајево 1963, 160, сл. 7а.

⁸ Н. Милетић, 1983, 223; иста 1984, 421 – 422.

⁹ Б. Фучић, *Глагољски натписи*, Загреб 1982, 212, бр: 209, сл. 344.

Пејо Тошковић

БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД XII ДО XIV ВИЈЕКА

Непознато насеље на мјесту данашње Босанске Градишке, у распону од краја XI вијека до 1527. године није ни приближно имало значај какав данас има Босанска Градишка. Расположива изворна грађа у поменутом раздобљу не познаје насеље тог имена на десној обали Саве, односно на територији средњовјековне врбаске жупаније, која је била формирана у порјечју доњег тока истоимене ријеке. Историјском географијом доњословенских жупанија Дубице, Сане и Врбаса до данас се релативно мало бавило¹, што је знатно отежавало наше истраживање, а ни географске границе средњовјековних жупанија не подударaju се са данашњим административним јединицама.

Када се говори о почецима насеља, познатог данас под именом Босанска Градишка, може се наићи на податак да се 1295. узима као година првог познатог помињања Градишке,² али насеље се није налазило на мјесту данашње Босанске Градишке, него је било смјештено на супротној обали ријеке Саве. Данас се на релативно кратком простору налазе чак три мјеста у чијем се имену сачувао спомен на средњовјековно насеље из 1295. Већ сама та чињеница упућује на потребу утврђивања које од тих мјеста има дужу прошлост, односно која је од њих непосредни баштиник истоименог средњовјековног насеља. Нимало није случајно што се за једно од њих усталио назив Стара Градишка, која се налазила на лијевој обали Саве а надомак ње је Нова Градишка, док је на супротној страни ријеке смјештена Босанска Градишка, данас

¹ L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 225-250; F. Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék*, 232-251, 322-361, 433-465, 478-493.

² T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, VII, 214-215, 416; L. Thallóczy, *Dubica, Vrba i Sana*, 26; M. Vego, *Naselja*, 123-124.

већа и познатија од других двију, што свакако није довољно за тврдњу да је баш она одржала континуитет с истоименим насељем из 1295.³

Будући да смо већ истакли да се Босанска Градишка као насеље поименице не помиње у историјским изворима у раздобљу од краја XI в. до пропасти Јајачке бановине 1527, овом приликом ћемо покушати дати глобални преглед тадашње историје ширег простора данашње босанскоградишке општине на основу данас доступног извора материјала о врбаској жупанији. Данашње подручје босанскоградишке општине смјештено је у сјеверном дијелу средњовјековне врбаске жупаније, а омеђено је са сјевера ријеком Савом, на истоку Врбасом, док се осталим својим дијелом наслања на територију данашње босанскодубичке општине на западу, те приједорске, бањалучке и лакташке дуж јужне граничне линије. На том простору данас се налазе села: Орахова, Гашница, Бистрица, Совјак, Јабланица, Милошево Брдо, Требовљани, Врбашка, Горњи и Доњи Подградци, Чатрња, Жеравица, Лисковац, Дубраве, Чикуле, Буковац, Лужани, Буквик, Рогољи, Ровине, Елезагићи, Берек, Церовљани, Цимироти, Драгељи, Грбавци, Бараји, Кијевци, Телиновац, Самарције, Козара Село, Мичије, Турјак, Јазовац, Доња Јурковица, Средња Јурковица, Горња Јурковица, Шашкиновци, Миљевићи, Романовци, Машићи, Вилуси, Нова Топола, Сеферовци, Вакуф, Горњи Карајзовци, Доњи Карајзовци, Петрово Село, Кочићево, Трошељи, Ламинци Дубраве, Ламинци Јаружани, Ламинци Сређани, Ламинци Брезици, Доња Долина, Горња Долина, Ново Село, Брестовчина, Козинци, Мачковац, Бок Јанковац и наравно, сам град Босанска Градишка. С изузетком Турјака и Јабланице ниједно друго село се поименице не помиње у изворима да је постојало од краја XI вијека до 1527. и нису у свом имену сачувала успомену на насеља из којих су се развила или у чијој су непосредној близини настала. Додуше, село Врбашка у свом имену неодољиво подсећа на средњовјековни град сличног имена, Врбас, односно Врбаски Град, док Доњи и Горњи Подградци несумњиво чувају успомену на свој настанак и упућују да је у близини некад морао постојати неки град под којим се несумњиво у давнини почело развијати насеље као подграђе, односно *suburbium* средњовјековних латинских исправа.

³ Н. Станојевић, *Босанска Градишка*, Гласник Српског географског друштва, 112-116.

Поуздано се може говорити о врло раној насељености територије данашње босанскоградишке општине, о чему свједочи археолошки материјал пронађен на локалитетима у селима Козинци, Мачковац, Доња Долина, Кладари, Кочићево, Дубраве, Берек, Миљевићи, Ламинци, Турјак, Горњи Кијевци, Драгељи, Горњи Подградци, Доњи Подградци, Врбашка, Требовљани и на подручју саме Босанске Градишке. У неким од наведених мјеста налазе се и средњовјековни локалитети као, на примјер, у Ламинцима, Кочићеву, Береку, Кијевцима, Турјаку, Горњим Подградцима, Врбашкој и на подручју самог града.⁴

У току XII вијека дубички жупан био је једини представник угарске краљевске власти на читавом простору између ријека Уне и Врбаса, те је под његовом управом било и подручје данашње босанскоградишке општине. Такав закључак нам изгледа тим вјероватнији, с обзиром на углед који је у то вријеме дубички жупан уживао на будимском краљевском двору.

С тим у вези није наодмет навести мишљење Наде Клаић, која је истакла да средњовјековна Славонија у вријеме када је дошла под власт Арпадовића још није била „дозрела“, што објашњава њеним географским положајем, који је могла надвладати тек једна јача политичка власт. У конкретном случају у тој улози су наступили Арпадовићи који су након преласка преко Драве политички овладали земљом и наметнули јој први пут чвршћу политичку и црквену организацију⁵, која се као таква задржала до XIII вијека, тако да је у то доба у Славонији постојало 15 малих жупанија организованих око краљевских градова.

Средином XII вијека Босна је у тијесној вези с Угарском, па њен бан Борић 1154. судјелује у угарско-византијском рату око Браничева, како о томе изричито пише византијски историчар Јован Кинам.⁶ Борба за превласт на Балкану између двију зараћених страна потрајала је и у току наредних година, а војне операције јужно од Саве и Дунава вођене су с промјењивом ратном срећом, уз напомену да је тадашњи византијски цар Манојло Комнен на крају, ипак, успио постићи значајан успјех

⁴ Л. Жеравица – З. Жеравица, *Археолошка налазишта у околини Босанске Градишке*, ЗКМ VI, Бањалука 1974, 215-227; Л. Жеравица, *Археолошка топографија сјеверозападне Босне*, ЗКМ VII, Бањалука 1983, 81-84; Д. Ковачевић-Којић, *Привредни развој*, 89.

⁵ N. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 3.

⁶ В. Ћоровић, *Бан Бопућ*, 48; V. Klaić, *Poviest Bosne*, 49, нап. 14; *Poviest* I, 201-202; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 42-43.

освајањем 1166. дијелова Хрватске, Далмације, Срема и Босне.⁷ Подручје данашње босанскоградишке општине у то вријеме није представљало пресудније поприште тих промјена и догађаја, али се са извјесном поузданошћу може тврдити да су сасвим сигурно и поданици угарског краља на простору између Саве, Уне и Врбаса, такође, служећи у војсци најнепосредније судјеловали у успјесима и поразима угарске балканске политике. У току 1180. године у Босни је дошао на пријестоље Кулин бан, који је почео проширивати границе своје власти на сусједне области, док је угарски краљ Емерик годину дана касније (1181) вратио круни св. Стјепана дио Хрватске, Далмације и Срем.

Иако поменуте промјене стоје у најтјешњој вези с тадашњом угарском балканском политиком и у складу с тим односе се на много шири простор него што је територија данашње босанскоградишке општине, оне су сасвим сигурно снажно утицале и на даљи развој прилика на том малом простору. Имајући то у виду није наодмет напоменути да су на средњовјековну историју данашњег босанскоградишког простора значајно утицали, с једне стране ширење босанске власти према западу у области Доњи Краји и појава јереси у Кулиновој држави, те одлучност угарских владара да пред тим опасностима заштите своје земље. Када је босански бан Кулин запосјео Доње Краје, припојио их је својој држави без већих политичких потреса и заплета у његовим односима с Угарском.⁸ Умјесто уобичајених отворених протеста, какви се у таквим ситуацијама обично упућују другој страни, изгледа да се у овом случају угарски краљ задовољио само властитом иницијативом да реорганизује своје пограничне области према Босни и прилагоди их одбрани у новонасталим приликама. Почетком XIII вијека извршена је реорганизација жупанијског система јужно од Саве, тако да је успостављена жупанијска организација у порјечјима Сане и Врбаса, што нас овдје посебно интересује иако не треба испустити из вида ни чињеницу да су на истом принципу организоване и бановине Усора и Соли. Ван домања ових реформи остала је прва Босна која се наставила развијати под влашћу домаћих банова.⁹

Према томе, на оном простору Доње Славоније, који се налазио између Уне и Врбаса, сада су биле формиране жупаније: дубичка, вр-

⁷ V. Klaić, *Poviest Bosne* 52-53; I. Fesler, *Geschichte der Ungarn I*, 270-271; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 153; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 43.

⁸ В. Ђоровић, *Територијално ширење*, 45.

⁹ В. Нóman, *Geschichte I*, 333-334.

баска и санска, које у то вријеме нису припадале Доњим Крајима, него су признавале власт угарског краља.

Историјску географију доњославонских жупанија Дубице, Врбаса и Сане, па у складу с тим и топографију простора данашње босанско-градишке општине није могуће озбиљније проучавати без дубљег познавања старог кастелског система какав је својевремено постојао на подручју поменутих жупанија. Историја и топографија врбаске жупаније у свом сјевероисточном дијелу се подудара с територијом данашње босанскоградишке општине. У ствари се може рећи да је врбаска жупанија (*comitatus seu districtus de Vrbaz*) била смјештена у доњем току ријеке Врбас. Сјеверну границу жупаније у основи је представљала Сава, уз напомену да је, неколико мјеста, за која се поуздано зна да су јој тада припадала, било смјештено на другој обали поменуте граничне ријеке. Источну границу је знатно теже детаљније одредити, будући да се врбаска жупанија простирала с обију страна ријеке Врбас. У тим крајевима врбаска жупанија је имала заједничку границу са сусједном глашком жупанијом, за коју се каже да је лежала „*in metis Wzore*“¹⁰, премда Талоци тврди да је на истоку допирала до ријеке Босне.¹¹ Према истом истраживачу, јужна граница је била врло нестална и да би се могла повући нешто јужније од данашње Бањалуке, гдје се граничила са жупом Земљаник. На крајњем југозападном дијелу граница врбаске жупаније је избијала на ријеку Мошћаницу, гдје су се додиривале три доњославонске жупаније.

На тако омеђеном простору средњовјековне врбаске жупаније помиње се поименице више мјеста. Свакако, главно насеље бијаше град Врбас (*Orbasz*), који је представљао административно сједиште краљевског жупана. Од других градова на овом подручју, према Талоцију, ваља споменути Бањалуку, Долац (*Dolacky*), Јишек (*Eszek*), Галас (*Galaci*), Кочелац (*Gocselocz*), Ливач (*Levacz*) и Мрачај (*Mrathay*). Осим поменутих градова, Талоци је у изворној грађи пронашао имена 64 мања мје-

¹⁰ Т. Smičiklas, *Cod. dipl.* IV, 227-228; I. Tkalčić, *Mon. hist. eccl.* II, 91; *Poviest* I, 227; M. Vego, *Naselja*, 147-148.

¹¹ I. Kukuljević – Sakcinski, *Priorat Vranski*, 27-28; L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 234; X. Шерић, *Из прошлости Дубице*, 162; P. Čošković, *Dubica*, 48; П. Гаковић, *Бањалука је Земљаник*, 24 (сматра да је јужна граница средњовјековне врбаске жупаније допирала до Клашница).

ста за која се тврди да су припадала врбаској жупанији.¹² Будући да је услед крупних демографских промјена у овим крајевима у међувремену изгубљен континуитет тих насеља, многа од њих више није могуће поузданије убицирати. Претпоставља се да се град Врбас (*Orbasz*), односно Врбаски град (*Orbaszvara*) налазио на мјесту данашњих Горњих Подградаца, што има снажну потврду не само у доступној писаној изворној грађи него се такав закључак намеће и на основу навода на старим географским картама.¹³ Неки су сматрали да би град Врбас требало потражити на мјесту данашње Бањалуке.¹⁴ Међутим, оваквом закључку се противе историјски извори у којима се неко вријеме у истим документима истовремено помињу оба града.¹⁵

Нема историјских извора који би недвосмислено потврђивали да Босанска Градишка има дубоку прошлост, нити су нам познати неки моменти из њене средњовјековне прошлости. Умјесто тога, у писаним документима о Градишци се обично говори као о мјесту прелаза преко Саве, премда је готово сасвим сигурно да се ту морало налазити и неко насеље.¹⁶ С тим у вези ваља напоменути да се помињањем градишког газа (*Gradischi brod, vadum Zawy fluminis*) не подразумејева ситуација на десној обали Саве, него мјесто на супротној страни. Ако бисмо ипак жељели поближе одгонетнути које је мјесто било на десној обали Саве насупрот градишком прелазу, тада нам се чини да је оправдана претпоставка да би га ваљало подразумејевати под именом мјеста Бебрине, за коју се каже да је била посјед породице *Cserneki*, односно локалних племића *Dessewffy*.¹⁷ На овакав закључак упућује с једне стране чињеница да је на мјесту Босанске Градишке касније било мјесто познато под именом Бербир, док је с друге стране изворним подацима потвр-

¹² L. Thallóczy, *Poviest banovine*, 234 – 241. V. Klaić, *Poviest Bosne*, 22; G. Heller, *Comitatus Posegiensis*, 84 и 179; П. Гаковић, *Из историје Босанске крајине*, 52 (уз напомену да аутор гријеши кад Козару сматра градом врбаске жупаније, премда је она несумњиво припадала сусједној санској жупанији).

¹³ L. Thallóczy, *Повијест бановине*, 235 - 238; N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*; П. Гаковић, *Бањалука је Земљаник*, 24; Г. Седић, *Бањалука и околица на неким картама*, 169.

¹⁴ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić*, 6; M. Vego, *Naselja*, 134-135.

¹⁵ L. Thallóczy, *Dubica, Vrbaš i Sana*; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, *Naše starine* I, 26; M. Vego, *Naselja*, 134-135.

¹⁶ Цит. *ad vadum Gradischi*; N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*; D. Gjurić, *Povijesni spomenici*, 185; Dj. Szabo, *Sredovječni gradovi*, 117.

¹⁷ L. Thallóczy, *Дубица, Врбас и Сана*, 173, 271, 275, 291.

ђено да су управо на том простору врбаске жупаније поменуте племићке породице имале своје земљишне посједе.

В. Клаић је насеље Бербир поистовјетио с Босанском Градишком.¹⁸ Покушајем идентификације ових двају мјеста истраживачи су индиректно потврђивали да се тврђење расположивих историјских извора, који поименице помињу Градишку, не односе на насеље смјештено на десној обали Саве. Неки истраживачи су бранили тезу да се ти подаци односе на данашњу Босанску Градишку. Треба свакако напоменути да су истраживања на том простору додуше потврдила да је поменуто мјесто настало на подручју старог римског насеља за које се сматра да би могло бити Сервицијум.¹⁹ Што се тиче исправе у којој се у историјским изворима први пут сигурно помиње насеље под именом Градишка крајем XIII вијека, ваља истаћи да не садржи никакве податке на основу којих би се нешто више сазнало о самом том мјесту, његовој евентуалној тврђави, као и о стварном значају који је имало не само за своје тадашње природне господаре из моћног славонског рода Бабоњића, него и за привредну и политичку прошлост средњовјековне врбаске жупаније, која је с неколико посједа прелазила и на супротну обалу ријеке Саве, уз напомену да је то шире подручје у средњем вијеку административно било подијељено између крижевачке и пожешке жупаније.²⁰

Територија средњовјековних жупанија дубичке, санске и врбаске, па у складу с тим и подручје данашње босанскоградишке општине, у XIII вијеку припадало је Загребачкој бискупији²¹ и калочко-бацкој надбискупији²². На простору између Уне и Врбаса био је успостављен дубички архиђаконат с три дистрикта: дубичким, санским и врбаским, а с друге стране мрежа жупа и самостана у тим крајевима није ни приближно установљена. У таквој ситуацији могуће је на основу расположивог изворног материјала говорити тек о Дубици као мјесту у коме своје

¹⁸ V. Klaić, *Opis zemalja*, 137; V. Borockij, *O nekim znatnijim gradovima*, 279.

¹⁹ E. Pašalić, *Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške* 84; P. Ракић, *Из прошлости Босанске Градишке*, 63.

²⁰ V. Klaić, *Opis zemalja* I, 170; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, 122-123; G. Heller, *Comitatus Posegiensis*, 84, 179, 206.

²¹ F. Šišić, *Priručnik* I, 366-367; I. Tkalčić, *Prieporod biskupije zagrebačke*, 133; Mon. hist. Zagrab. I, CVIII; A. Hoffer, *Dva odlomka*, 66; M. Vego, *Srednjovjekovni bihaćki spomenici*, 258; N. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 26.

²² N. Klaić, *Povijest Hrvata* I, 497-507; Tkalčić, *Prieporod biskupije zagrebačke*, 122; Mon. hist. Zagrab. I, CVII; Hóman, *Geschichte* I, 343.

самостане и цркве врло рано подижу припадници појединих католичких црквених редова, као на примјер павлини, темплари, хоспиталци или ивановци и доминиканци.²³ С обзиром на то да у првој половини XIII вијека још нема изворних података о постојању цркава на ширем подручју између Уне и Врбаса, с разлогом би се могло претпоставити да су дубички редовници вршили вјерске обреде и службу и на простору данашње босанскоградишке општине, утолико прије што су неки од њих имали своје земљишне посједе у тим крајевима, као што се то, на примјер, дословно наводи за темпларе који су посједовали Врбас у врбаској жупанији.²⁴

Генерално се може рећи да је овај крај између Уне и Врбаса у току XIII вијека уз крунске посједе око слободних краљевских градова био подијељен на феуде разних племићких породица и црквених редова, па се таква представа може примијенити и на уже подручје средњовјековне врбаске жупаније, односно на територију данашње босанскоградишке општине.

У вријеме снажења и ширења босанске цркве у доступном изворном материјалу нема података на основу којих би се дало закључити да ли је она црква у то вријеме продрла међу становништво доњославонских жупанија Дубице, Врбаса и Сане, па самим тим и на територију данашње босанскоградишке општине. Будући да ови крајеви у вријеме крсташких похода нису представљали поприште отворених непријатељстава, постаје сасвим извјесно да их јерес није захватила, као на примјер друге области јужно од Саве.

Католичку офанзиву у Босни почетком четрдесетих година XIII в. прекинула је провала Татара у Угарску, па су тада страдале и хрватске земље. Након пораза угарске војске на ријеци Шају, од задобивених рана умро је херцег Коломан у Чазми, док се сам краљ Бела IV прво склонио у Аустрију, али се одатле вратио у Загреб, одакле је кренуо даље на југ према далматинским градовима Клису и Трогиру, гдје се налазио у марту 1242. На том бијегу краља су прогониле татарске чете пустошећи у налету крајеве кроз које су пролазиле. Пошто нису успјели ухватити краља Белу, њихови одреди су се вратили преко Босне, Србије и

²³ Н. Šerić, *Katoličke crkve i samostani u Dubici*, 72 – 88; I. Kukuljević-Sakcinski, *Priorat Vranski*, 43; I. Tkalčić, *Prieporod biskupije zagrebačke*, 142; В. Номан, *Geschichte II*, 250.

²⁴ I. Kukuljević-Sakcinski, *Priorat Vranski*, 36; Dj. Szabo, *Средовјечни градови*, 117.

Бугарске у крајеве сјеверно од Црног мора.²⁵ Чини се да је оправдана претпоставка да је подручје данашње босанскоградишке општине остало ван домашаја Татара, не само док су прогнали угарског краља него и при њиховом повратку. Има вијести о врбаској жупанији и њеном жупану који је несумњиво био угледни поданик угарског краља, као што то несумњиво произлази из Белиних исправа од 29. јануара²⁶ и 5. јуна 1243. године²⁷, у којима се међу достојанственицима спомиње и извјесни Стјепан, мештар краљевских коњушара у својству врбаског жупана.

Средином идућег мјесеца (1. до 30. јуна) боровио је у граду Глажу на граници Усоре²⁸, проваљујући одатле у земље босанског бана. Захваљујући сачуваној изворној грађи прилично је добро позната краљева активност у граду Глажу, па се с тим у вези најчешће истиче да је ту краља затекло млетачко посланство уз чије посредство се Бела IV измирио са Сињоријом препустивши јој Задар.²⁹

На простору данашње босанскоградишке општине и даље се осјећала власт Арпадовића, те се средином четрдесетих година XIII вијека међу угледним достојанственицима у јавним исправама поред других помиње и Стјепан, мештар краљевских коњушара, као врбаски жупан³⁰, а у једној Белиној даровници од 21. марта 1244. помиње се жупанов син Бенеценцује, који је тада вршио дужност острогонског жупана.³¹

Располажемо изворним подацима на основу којих се сазнаје да су у овим крајевима своје земљишне посједе имали припадници великог рода Бабонића (Благајских). С тим у вези ваља поменути да се у једном сачуваном документу славонског бана Стјепана говори о посједу званом

²⁵ О татарској најезди опширније извјештава сплитски архиђакон Тома, *Kronika*, 123 – 145; уп. I. A. Fessler, *Geschichte von Ungarn I*, 375; V. Klaić, *Poviest Bosne*, 75-76; *Poviest I*, 226-227; B. Hóman, *Geschichte II*, 139-153; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 65; N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 320-321.

²⁶ *Stephano Agazonum et Comite de Vrbaz Magistris*, G. Wenzel, *Cod. dipl.* VII, 133.

²⁷ *Stephano Agazonum et Comite de Vrbaz*, G. Fejér, *Cod. dipl.* IV/1, 294.

²⁸ T. Smičiklas, *Cod. dipl.* IV, 233; G. Fajér, *Cod. dipl.* IV/1, 317-318, 323-324; G. Wenzel, *Cod. dipl.* VII, 157-158; Š. Ljubić, *Listine I*, 65-66; Ráth, *A magyar kiralyok kadjaratan utazasai es tartozhodasi helyok, Gyor 1866.*, 18; уп. V. Klaić, *Poviest Bosne*, 78; F. Šišić, *Itinerari vladaoca hrvatskih i ugarsko-hrvatskih*, 47; *Poviest I*, 227. О положају Глажа писао је М. Благојевић (в. даље текст Ј. Мргић - Радојчић).

²⁹ Š. Ljubić, *Listine I*, 65-66; *Poviest I*, 227; N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 470.

³⁰ G. Wenzel, *Cod. dipl.* VII, 157, 170; XI, 340; G. Fejér, *Cod. dipl.* IV/1, 324, 329; I. Tkalčić, *Mon. hist. episc.* Zagrab. I, 84-86.

³¹ G. Fejér, *Cod. dipl.* IV/1, 340 – 342.

Пољана, који су кнезу Бабонићу за 150 пензи продали припадници Војсковог племена, Вукодруг, син Абрахамов, Кумиков син по имену Мојдруг и Добромир³², који су пред поменутим славонским баном саставили купопродајни уговор у коме су уз утврђену своту новца исплаћену у готову, прецизно одредили и међе проданог посједа. Према наводима из поменуте исправе јасно се може закључити да је продани земљишни посјед био на подручју тадашње дубичке жупаније. Иако данас није могуће поузданије утврдити његове границе у складу с данашњом топографијом, с обзиром на то да се већина граничних топонима из овог купопродајног уговора, барем на нивоу данашње историјске географије доњославонских жупанија, не може прецизније лоцирати, ипак нам се чини да се он мањим својим дијелом простирао и на територији тадашње врбаске жупаније. Према Н. Билогривићу, данашњи поток Раковица звао се у средњем вијеку Војска (*Voyzka*), по Војсковог племену које је у тим крајевима имало своје земљишне посједе³³, а успомена на њих сачувана је до данас у називу села Војска.

Косин Зденац (*Kossyn Zdenech, Coysin Zdenech, Coyziusdeuek, Kossivzdenech*) је представљао полазиште при одређивању границе посједа званог Пољана и треба га несумњиво потражити нешто источније од ријеке Војске, будући да се у купопродајној исправи изричито наводи да је граница одатле равно ишла на поменуту ријеку. У исправи се, нажалост, не каже шта се подразумева под именом Косин Зденац, али би се из стилизације реченице могло претпоставити да је у питању потоцић који се код мјеста Бахолбо (*Biaholbo*), на супротној обали, улијевао у ријеку звану Војска, те је несумњиво служио као природна граница проданог посједа. Према за ондашње вријеме прецизно утврђеним границама, посјед је на истоку допирао до данас непознате рјечице под именом *Alseunicha (Alsewnicha)*, за коју се тек зна да се улијевала у Саву и да се налазила на подручју Међеђе (*Medvegak, Meduegak*) и одатле је граница скретала на запад преко Дубоке (*Dolbocha*) и Калишта јавним путем, а затим обронцима Просаре до данас непознатог утврђења *Terlevilik*³⁴, које несумњиво треба потражити у близини Косиног Зденца којим је почело навођење земљишних граница посједа званог Пољана.

³² G. Fejér, *Cod. dipl.* VII/4, 102; L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 11; N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 184; H. Šerić, *Katoličke crkve*, 83.

³³ N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 184; H. Šerić, *Katoličke crkve*, 83.

³⁴ Детаљни опис међа усп. код G. Fejér, *Cod. dipl.* VII/4, 102; L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 11- 12.

Билогривић, међутим, напомиње да је поменуто земљиште остало у посједу Бабонића (Благајских) до доласка тих крајева под турску власт, као и да су га нови власници у току свог посједовања постепено проширивали, те се у тим проширеним границама простирао између Јасеновца и данашње Босанске Градишке.³⁵

Једна исправа Беле IV из 1255, којом краљ ослобађа извјесног *Ugrišu de Tolzconth* и његово племе да више не морају плаћати сајмовину на дубичком сајмишту, а смањује им и плаћање истих дажбина, и даље подлијежу њихови кметови.³⁶ Из тога се могу извести закључци о снази краљевске власти у прекосавским крајевима, па у складу с тим и у врбаској жупанији. Из исправе Беле IV од 1258. сазнајемо да за покој душе свога претходника краља Коломана поклања земљиште цистерцитима св. Марије из Костајнице у Крањској (*de Landestrost*). Поменуто земљиште се налазило у врбаској жупанији на подручју Турјака (*apaud Sanctum Johannem*), између двају потока од којих је један лако идентификовати, будући да се помиње под именом Турјак (*Turia*), док је други много теже одредити. О величини дарованог земљишта се каже да је оно износило три плуга,³⁷ односно 450 рали земље.³⁸ Један плуг, односно дан орања, као земљишна мјера износио је 150 рали, што значи да су цистерцити том приликом од краља Беле добили пространо земљиште од 450 рали земље.

Из исте године потиче још једна краљева исправа на основу чијих се наводи сазнаје о спору који је у то вријеме избио око неког земљишта између петорице поименице наведених дубичких слободњака (*jobagiones castri*) и извјесног Хетинка (*Hetynk*). Дубичани су, наиме, тврдили да је спорно земљиште познато под називом Костајница (*Coztonicha, Coztanicha*) од давнина припадало дубичкој тврђави. Према описаним границама дало би се закључити да је у питању врло пространо земљиште чија међа почиње од ријеке Уне и протеже се на исток до потока Турјак, а одатле иде на поточић звани Полошка, гдје се уступљено земљиште додиривало с црквеним посједом и одвајало се од оног које

³⁵ N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 184.

³⁶ T. Smičiklas, *Cod. dipl.* 49-50; V. Klaić, *Marturina, slavonska daća*, 168; H. Šerić, *Iz prošlosti Dubice*, 178-179.

³⁷ L. Thallóczy, *Dubica, Vrbaš, Sana*, 7; N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 188.

³⁸ V. Mažuranić, *Pravno-povijesni riječnik I*, 7; M. Влаинац, *Речник наших старих мера у току векова I*, Београд 1961, 119-121; N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 188.

је и даље за себе задржао извјесни Хетинк. Будући да је овакав споразум двију страна постигнут пред загребачким каптолом, краљ је, како сам наводи, својом исправом желио заштитити Хетинкова посједовна права, како овога поданика и његове наслједнике не би убудуће узнемиравали због спорног земљишта.³⁹ За нас је посебно занимљиво истаћи да се дио уступљеног земљишта по свему судећи налазио на простору данашње општине босанскоградишке, будући да нисмо могли пронаћи неки други поточић под именом Турјак на простору доњославонских жупанија између Уне и Врбаса.

У међувремену је част врбаског жупана припала сину њитранског великог жупана *Csaka*.⁴⁰ Исти врбаски жупан се помиње међу достојанственицима и у једној Белиној исправи из 1267. године,⁴¹ међутим није сигурно да ли се на њега односе и подаци из Белине поближе недатиране исправе из 1269. у којој се, додуше титуларно, помиње врбаски жупан, али се његово име не наводи⁴², иако Талоци сматра да је и тада млађи *Csak* вршио дужност врбаског жупана.⁴³

Као представник краљевске власти на подручју тадашње врбаске жупаније, па у складу с тим и на територији данашње босанскоградишке општине, помиње се дворски судија Александар⁴⁴, али у тој служби очито није дуго остао (1272 – 1273), као што то наводи и Талоци⁴⁵, будући да га је још у току 1273. на поменутој функцији накратко наслиједио шопроњски кнез Ловро. Краљ вјероватно није одмах попунио упражњено мјесто врбаског жупана након унапређења кнеза Ловре, будући да се у том својству у јавним исправама помиње кнез Петар тек 1275. године.⁴⁶

Захваљујући подацима уговора од 30. априла 1273. сазнаје се о продаји баштинског посједа Липје у врбаској жупанији.

³⁹ G. Wenzel, *Cod. dipl.* VII, 483-484; L. Thallóczy, *Dubica, Vrbas, Sana*, 6.

⁴⁰ G. Fejér, *Cod. dipl.* IV/3, 378; L. Thallóczy, *Cod. De Blagay*, 17-18; T. Smičklas, *Cod. dipl.* V, 393; L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 242; N. Klaić, *Poviest Hrvata* II, 345.

⁴¹ G. Fejér, *Cod. dipl.* IV/3, 405.

⁴² G. Wenzel, *Cod. dip.* XI, 582 – 583; I. Tkalčić, *Mon. hist. episc. Zagrab.* I, 146-147; L. Thallóczy, *Dubica, Vrbas i Sana*, 12-13.

⁴³ L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 242.

⁴⁴ G. Fejér, *Cod. dipl.* V/2, 57, 71 – 72, 75, 78, 85, 120; G. Wenzel, *Cod. dipl.* IX, 5, 11. *Hazai okmánytár* VII, 146; *Zichy, Cod. dipl.* I, 33. L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 242.

⁴⁵ L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 242

⁴⁶ G. Fejér, *Cod. dipl.* V/2, 271; L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 242.

Изричито се каже да се Липје налазило на територији врбаске жупаније, а по опису његових граница дало би се с разлогом закључити да га треба потражити на подручју данашње босанскоградишке општине. На такав закључак упућује помињање потока Лубне око кога је у другој половини XIV вијека живјело истоимено племе на подручју Турјака. Узимајући поменути поток као једино поуздано полазиште при одређивању локације том приликом проданог посједа, несумњиво и неки други наводи упућују на помисао да га треба потражити у нижим предјелима врбаске жупаније, као што је помињање мочваре с којом граничи. Међутим, како смо већ видјели на подручју Турјака, краљ Бела је 1258. даровао пространо земљиште цистерцитима, али се према опису њихових граница сасвим поуздано може утврдити да се Липје није налазило у непосредном сусједству с тим посједом. Граница посједа Липје почињала је на утоку рјечице Поток у већу рјечицу звану Осорница (*Ozornicha*) и простирао се узводно између њих, потока Лубне и поименице непознате баре на истоку.⁴⁷

Бабонићи су без већих противљења проширили своју државину на простору између Гвозда и Саве. На том подручју једину озбиљну сметњу њиховом ширењу представљали су Гисинговци, који су и по дубичком мировном уговору задржали доњославонске жупаније Врбас и Сану, одакле их је најкасније 1285. истиснуо Стјепанов брат Радолав, будући да се у једној својој исправи из наведене године помиње као жупан Глажа, Врбаса и Сане.⁴⁸ Успон Бабонића одразио се и на стварање њихових пространих земљишних посједа на широј територији између Саве и Врбаса.

О друштвеним односима и економским приликама на подручју врбаске жупаније у ово вријеме не зна се много, али према расположивој изворној грађи може се закључити да ни ови крајеви нису били поштеђени појаве ропства, будући да се у току 1282 –1283. помиње робље поријеклом из крајева на Сани и Врбасу.⁴⁹ Осим тога, може се наићи и на понеки податак који говори да су млади људи из ових обла-

⁴⁷ L. Thallosy, *Dubica, Vrbas i Sana*, 18-19; G. Wenzel, *Cod. dipl.* IX, 43-44; T. Smičiklas, *Cod. dipl.* V, 29.

⁴⁸ T. Smičiklas, *Cod. dipl.* VI, 544; I. Tkalčić, *Mon. hist. episc. Zagrab. I*, 218; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 5, 242, нап. 16; N. Klaić, *Povijest Hrvata I*, 349.

⁴⁹ Г. Чремошник, *Канцеларијски списи I*, Београд, 1932, 115; К. Жиречак, *Историја Срба I*, 193; А. Вабич, *Društvo srednjovjekovne Bosne*, 37; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Привредни развој*, 93.

сти одлазили у приморске градове ради изучавања заната, као што се то изричито каже за неког Илију Ловрина из Благаја, који се обавезао дрводјелји (веслару) Стјепану из Сења да ће му својим алатом и на свој трошак у току три године правити нова весла.⁵⁰

У току осамдесетих година XIII вијека збиле су се крупне промјене и на ширем простору јужно од Саве. Босански бан Пријезда оженио је свог сина Стјепана I Котроманића Јелисаветом, кћерком Стефана Драгутина. Иако је у то вријеме босанска бановина са сјевера осјетно била скучена губитком Усоре и Соли, ипак је њен владар и надаље успио задржати жупу Земљаник на Врбасу, коју је исправом од 8. маја 1287. даровао својој кћери и зету Радославу Бабонићу.⁵¹

Иако је Радослав Бабонић још у току 1291. ступио у везу с напуљским Анжувинцима, он је и наредних година остао у милости свог законитог владара, угарског краља Андрије III, који му је према исправи загребачког каптола од 27. септембра 1293. за његове заслуге и вјерну службу додијелио и у трајно наслеђе даровао Врбас, Глаж, Петрињу, Винодол, Селен, Окић (*Oclich*), Подгорје и Самобор. С тим у вези краљ је одредио младог Гргура, архиђакона Дубице, Врбаса и Сане, да бана Радослава уведе у поменуте посједе. У исправи се такође наводи да је текст привилегија уручен и бану Радославу и да се нико даровници није успротивио.⁵² Да је и оспоравани угарски краљ Андрија III у то вријеме на подручју доњославонских жупанија даривао своје приврженике, свједоче подаци из једне његове исправе од 27. марта 1292, у којој се као предмет даривања поименице помињу два утврђења: Зонук и Козар.⁵³ Првом је тешко одредити идентитет, док је други град Козара у санској жупанији.

Иако је бан Радослав 1293. добио од краља Андрије III знатно про- страније земљишне посједе од оних које је посједовао неколико година раније као *comes de Glaas, Vrbaz et Zana*, слога између њега и угарског владара по свему судећи није још дуго потрајала. Између славонског

⁵⁰ N. Klaić, *Povijest Hrvata I*, 132.

⁵¹ T. Smičiklas, *Cod. dipl.* VI, 588-589; L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 53-54; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 5; В. Ћоровић, *Територијални развој*, 24; исти, *Бан Борић*, 56; *Poviest I*, 237; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 74; N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 477; Д. Ковачевић-Којић, *Привредни развој*, 91-92

⁵² *Hazaí okmánytár VII*, 235-236; L. Thallóczy, *Дубица, Врбас, Сана*, 24-25; исти, *Повијест бановине*, 235.

⁵³ V. Elemar, *Okleveltar a tomay*, 36.

великаша и његова владара у међувремену дошло је до раздора. Наиме, краљица-мајка Томасина Морсини је 1295. као „*ducissa totius Sclavonie*“ у знак оданости и вјерног служења наградила Тврдислава и Блажа, синове извјесног Грубача из Врбаса, који су се истакли у разним војнама, а нарочито при заузећу на јуриш Врбашке, тврђаве невјерног бана Радослава. Истичући храброст поменуте браће, који су том приликом задобили смртоносне ране, краљица подсећа и на своју обавезу да их за њихове заслуге праведно награди, па им у складу с тим уступа пола прихода од скеларине која је убирана при прелазу преко Саве у пристаништу званом *Alsogradisca*. Одатле је пут водио према Врбасу на њихову земљу звану Шалплату (*Schalplatu*), чију је половину држао Десиславов син Никола.⁵⁴ Непуне двије године касније, 18. јануара 1297. даровницу своје мајке поменутој браћи на њихово упорно тражење потврдио је краљ Андрија III својом исправом.⁵⁵ Како је сасвим сигурно угарски краљ средином деведесетих година био у непријатељству с баном Радославом и његовим братом, занимљиво је поменути да је према наводима једне краљеве исправе од 1. августа 1299. међу њима дошло до измирења. За нас је овом приликом занимљиво истаћи да су браћа као цијену постигнутог измирења морали Андрији III вратити три краљевска града: Сусед, Врбас и Глаж, које су, како се наводи, неправедно заузели и дотада их држали. Заузврат краљ је вратио сада већ бившем бану посједе који су у вријеме њиховог сукоба дошли у краљевске руке.⁵⁶

Није јасно колико је потрајала слога успостављена између оспораваног угарског владара и Бабонића, али је сасвим извјесно да није била дугог вијека, јер су колебљиве славонске великаше, по свему судећи, ипак, више мамиле привилегије којима је напуљски краљ Карло и даље даривао поданике угарског краља, па стога не чуди да су незадовољни постигнутим измирењем с Андријом III ускоро поново ступили у везу с напуљским Анжувинцима. Као и у претходном случају, када је напуљ-

⁵⁴ *Hazai okmánytár* VIII, 361-362; T. Smičiklas, *Cod. dipl.* VII, 214-215; L. Thallóczy, *Dubica, Vrbas, Sana*, 25-26; N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 181; P. Ракић, *Из прошлости Босанске Градишке*, 63; G. Heler, *Comitatus Posegiensis*, 206.

⁵⁵ L. Thallóczy, *Dubica, Vrbas, Sana*, 26-27; N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 182.

⁵⁶ L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 65-67; T. Smičiklas, *Cod. dipl.* VII, 351-353; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 6; N. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 350; ista, *Povijest Zagreba* I, 331; ista, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, 55.

ски краљ исправом од 14. јула 1299. на препоруку бана Павла Шубића потврдио кнезу Хрватину посјед Доње Краје⁵⁷, тако је и Бабонићима, исправом од 8. маја 1300. признао њихова посједовна права на простране земље које су имали „*a Theotonia videlicet usque in Bosnam*“.⁵⁸ У јеку тих надметања значајно поприште представљала је, како смо видјели, и територија данашње босанскоградишке општине.

Баш у то вријеме у сачуваној изворној грађи помиње се Градишка (*Alsogradisca*) и то не као неко познато насеље него искључиво као мјесто прелаза преко ријеке Саве (*portus supra Zawam*), гдје је у то вријеме убирана и одговарајућа такса, од које је половину краљица-мајка Томасина Моросини поклонила 1295. браћи Тврдиславу и Блажу у знак њихове вјерне службе и јунаштва исказаног приликом заузимања града Врбашке коју је тада држао невјерни славонски бан Радослав Бабонић.

Западне области данашње Босне стајале су у то вријеме под снажнијим утицајем Шубића и приврженика напуљске странке, док је у крајевима источно од Врбаса с претедентским амбицијама отворено наступао Стефан Драгутин, уз кога је пристајао и босански бан Стјепан I Котроманић.

Почетком маја 1314. Бабонићи су по други пут дијелили. Кнезу Ивану додијелени су приходи од пореза Глажа, Врбаса, тешко одредивог мјеста званог Пукуртуи, Храстовице, Јастребарског и Топуског, као и дубичка тридесетница, док су трећем од браће, Радославу, одређене простране области уз ријеку Сану.⁵⁹

Остаје нејасно да ли с овом диобом Бабонића треба довести у везу и податке из једне исправе краља Карла Роберта од 27. јуна 1315, у којој се помињу градови Козара (*Kozarwar*) и највјероватније у исквареном облику Врбас (*Vrbou*).⁶⁰ Из исправе од 23. септембра 1320. сазнаје се да је тада бан Иван боравио у свом граду Врбасу. Изгледа да је бан Иван одабрао град Врбас за једно од својих омиљених сједишта, будући да је у поменутом граду поново боравио и средином маја 1321, када

⁵⁷ T. Smičiklas, *Cod. dipl.* VII, 342-343; Rad JAZU XVIII, 222; E. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 18; V. Klaić, *Poviest Bosne*, 91; нап. 32; В. Ђоровић, *Територијални развој*, 28; *Poviest* I, 241.

⁵⁸ T. Smičiklas, *Cod. dipl.* VII, 388; V. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 12; В. Ђоровић, *Територијални развој*, 28-29; N. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 351, нап. 316.

⁵⁹ L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 76-79; T. Smičiklas, *Cod. dipl.* VIII, 359; V. Klaić, *Hrvatski hercezi*, 161; *Povijest Hrvata* II, 34; M. Vego, *Naselja*, 36; N. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 353; *Medvedgrad i njegovi gospodari*, 61.

⁶⁰ V. Elemar, *Oklevetar a tomaj*, 42.

је под Врбаским градом (*sub castro Vrbaziensi*) издао исправу којом је посинио свог синовца, кнеза Ивана, препоручивши му своју супругу као и кћери и синове свога брата Радослава.⁶¹

Приближно у исто то вријеме догађале су се крупне политичке промјене у сусједној босанској бановини, гдје је у вријеме поменутих заплета у Хрватској и Угарској своју власт учвршћивао бан Стјепан II Котроманић, па су као резултат тих његових настојања босанској држави биле припојене простране области Соли, Усора, Доњи Краји и Хумска земља, које амбициозни бански владар уноси у своју титулацију.⁶² Осим тога, треба такође нагласити да се у то вријеме у власти босанског бана Стјепана II нашла и жупа Земљаник, чији је господар био кнез Павао Хрватинић.⁶³ Остаје, међутим, поближе непознато када су Бабонићи изгубили поменуту жупанију за коју се поуздано зна да су је као мираз 1287. добили од босанског бана Пријезде.

Враћање Земљаника под власт босанског бана несумњиво представља крупан корак у ширењу Босне у подручју између Уне и Врбаса у области Доњих Краја, у непосредном сусједству доњославонских жупанија Дубице, Врбаса и Сане. Почетком двадесетих година XIV вијека као господар врбаске жупаније, па у складу с тим и подручја данашње босанскоградишке општине, помиње се бан Иван Благајски. Треба истаћи да се он, иако незадовољан свргавањем с банске части, релативно брзо помирио с тим, покоривши се краљу 1323, након чега је прешао на двор у краљевску службу заједно са синовима свог брата Радослава, који су, како смо видјели, некако у то вријеме изгубили жупу Земљаник.

О дјелатности бана Ивана Бабонића на подручју доњославонских жупанија, посебно оног дијела који се подудара с територијом босанскоградишке општине, зна се више пошто је прешао у дворску службу. Иако сљедећи податак није у непосредној вези с локалном историјом која

⁶¹ L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 88-89; T. Smičiklas, *Cod. dipl.* IX, 12-13; V. Klaić, *Hrvatski hercezi*, 164; N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 356.

⁶² L. Thallóczy, *Studien*, 7-8; *Istraživanja*, 403; исти, *Unter-suchungen*, 239-240; A. Соловјев, *Одабрани споменици*, 105; F. Šišić, *Iz arhiva u Körmendu*, VZA VII, 217-218; *Poviest I*, 252; B. Homan, *Geschichte II*, 302; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 100; *Etnička povijest*, 27; N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 636; J. Šidak, *Studije*, 255; A. Babić, *Društvo srednjovjekovne Bosne*, 82; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Привредни развој*, 99.

⁶³ L. Thallóczy, *Studien*, 12-13; исти, *Istraživanja*, 405-406; исти, *Untersuchungen*, 242; A. Соловјев, *Одабрани споменици* 108; В. Ћоровић, *Територијални развој*, 32; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, 103-104; N. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 635-636.

нас овдје занима, ипак нам се чини да није наодмет споменути да је бивши бан Иван 22. септембра 1328. zaloжио свој град Зрин с многим земљиштима за 200 марака. Међу заложеним имањима поред других помињу се Лубина, Кенесе, Тисовац, Тустан (*Thusthan*), за које се са извјесним разлогом може претпоставити да су се налазили на простору између Уне и Врбаса.⁶⁴ Услјед насталих прилика, државина Бабонића крајем двадесетих и почетком тридесетих година XIV вијека била је расута и раздијељена, па је тако на истоку од донедавно простране области, Радослављевим синовима остао тек крај између ријека Уне и Сане, што их је довело у тјешњу везу с Босном и упутило да почну утицати на развој тамношњих прилика. Осим тога, ваља такође истаћи да се у служби краља Карла од Радослављевих синова посебно истакао кнез Никола, коме је угарски владар 9. децембра 1330. године издао исправу којом му је за вјерну службу и заслуге стечене у рату с влашким војводом даровао град Острожац и земљу звану Доберница, уз ријеку Уну до града Крупе.⁶⁵

У исправи краља Карла од 29. маја 1330. за магистра Николу из Пожеге, помиње се посјед Градишка чије је границе на захтјев поменутог Николе утврдио краљев повјереник Иван, што је потом потврдио и пожешки каптол издавши о утврђеним границама одговарајућу исправу.

Наводи из ове исправе поуздано свједоче да су тадашња *liberam villam de Gradisca* као и пространи земљопосјед (*possessionem Gradisca vocatam*) с прецизно наведеним границама били на лијевој обали Саве. У прилог таквом мишљењу недвосмислено говори чињеница да је посјед зван Градишка био нешто удаљенији од Саве, будући да ниједним својим дијелом није допирао до поменуте ријеке, којој се највише приближавао код слободне краљевске вароши зване Градишка. У опису граница градишког посједа се изричито наводи да је поменуто земљиште јужним својим дијелом граничило с имањем Абрахамова сина Павла и да је тамношњи међаш Николина градишког посједа био постављен „*prope liberam villam de Gradisca*“⁶⁶, што несумњиво значи да се између тог имања и Саве налазило градско насеље звано Градишка, по коме је добио назив и оближњи прелаз преко поменуте ријеке. Исправа краља Карла Роберта од 29. маја 1330. поуздано свједочи да је пространи земљишни посјед зван Градишка у то вријеме био власништво пожешког

⁶⁴ L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 106-108; G. Fejér, *Cod. dipl.* VIII/3, 326-328.

⁶⁵ L. Thallóczy, *Cod. de Blagay*, 110-114; V. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 68.

⁶⁶ G. Fejér, *Cod. dipl.* VIII/3, 443.

племића, магистра Николе, који је, по свему судећи, због лоших граница имао неприлика са својим сусједима, што је желио избјећи утврђивањем граница свог посједа. Осим тога, важно је поменути да је варош Градишка у то вријеме имала статус слободног краљевског града, што значи да није била у власти локалних династа.

У организационом погледу подручје дубичке, санске и врбаске жупаније било је у саставу Загребачке бискупије још од времена њеног оснивања. Према попису из 1334, дубички архиђаконат је имао свега 42 жупе распоређене у три дистрикта, па је тако у дубичком било 11, санском 18, а у врбаском 13 жупа.⁶⁷

Према овом попису жупа тада су на подручју врбаског дистрикта постојале жупне цркве св. Миховила у Војски, св. Луке, св. Мартина *sub castro*, св. Миховила у Турјаку, св. Јурја у Бискупцима *de Biscopci*, св. Ивана Крститеља, св. Илије *de campo*, св. Елизабете *de foro*, затим црква *de Raschich*, св. Јурја у Осику (*de Ozek*) и св. Николе у Глазу *in metis Wzore*⁶⁸ Средњовјековно мјесто Војска (*Voyzka*) истраживачи данас изједначавају с Војсковом, код Дубице. Међутим, према данашњој територијално-административној подјели поменуто мјесто припада дубичкој општини. У сачуваној изворној грађи, која се односи на средњовјековно раздобље, ово мјесто се помиње више пута.⁶⁹ Истраживачи нису успјели одредити у ком се мјесту налазила црква св. Луке.⁷⁰

Убикација цркве св. Мартина *sub castro* зависила је о одређивању смјештаја града Врбаса. Имајући у виду цјелокупан попис жупа врбаског дистрикта чини нам се да цркву св. Мартина треба тражити на подручју данашњих Подградаца и њихове уже околине. Сљедећа жупна црква која се поименице помиње 1334. налазила се у Турјаку, а била је посвећена св. Миховилу. Међу истраживачима нема сумње о убикацији наведеног мјеста и тамошње цркве, а олакшавајућу околност представ-

⁶⁷ J. Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, 70-72; A. Krčelić, *Historiarum cathedr. ecclesiae Zagrabienensis I*, Zagrabiae 1770, 24; I. Tkalčić, *Mon. hist. episc. Zagrab. I*, 303 D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, 65, 179-180; погрешно тврди да је сански дистрикт по попису Ивана Горичког из 1334. имао 22, умјесто 18 поименице наведених жупа.

⁶⁸ J. Butuarac, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, 72; исти, *Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. Zbornik Zagrebačke biskupije 1094 – 1944*, Zagreb 1944, 431-432; I. Tkalčić, *Mon. hist. episc. Zagrab. II*, 90-91; F. Rački, *Popis župa*, 212-213.

⁶⁹ L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 240; M. Vego, *Naselja*, 132.

⁷⁰ L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 240

ља и чињеница да и данас у том крају постоји село истог имена.⁷¹ Према резултатима археолошких истраживања Лидије и Зденка Жеравице црква св. Миховила у Турјаку се налазила на локалитету Коса.⁷² О убицији цркве посвећене св. Јурју „*de Gradech*“ истраживачи нису јединствени.

О цркви св. Петра у Видушима (*de Vidusy*) ништа се више не зна, будући да у расположивом изворном материјалу ни она ни мјесто у коме се налазила нису оставили никаквог трага, па је ни Талоци не наводи у свом попису мјеста врбаске жупаније. Не зна се много више ни о жупној цркви св. Јурја у Бискупцима, коју Талоци није покушао поближе убицирати, устврдивши само да је у XIV вијеку припадала врбаском дистрикту.⁷³ Сљедећа црква која се помиње у том попису је *ecclesia sancti Johannis baptiste* за коју већина истраживача сматра да се налазила на подручју данашњег мјеста Ивањска.⁷⁴ Истраживачи су много једноставнији у одређивању мјеста на коме се налазила жупна црква св. Илије *de campro*, коју би требало потражити на подручју данашњег села Драксенића.⁷⁵

Иван Горички у свом попису жупа Загребачке бискупије из 1334. помиње и цркву св. Елизабете *de foro*, за коју Талоци сматра да је била у граду Врбасу.⁷⁶ У попису жупа Загребачке бискупије из 1334. помиње се у врбаском дистрикту и жупна црква св. Николе „*de Galaas in metis Wzore*“, око чијег се убицирања истраживачи углавном слажу, наводећи да је у питању мјесто Глаз, на простору око извора ријеке Усоре.⁷⁷

⁷¹ J. Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, 72; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 6; N. Bilogrivić, *Naselja*, 108; Л. Жеравица и З. Жеравица, *Археолошка налазишта*, 223.

⁷² Л. Жеравица и З. Жеравица, *Археолошка налазишта*, 223.

⁷³ L. Thallóczy, *Povij. banovine*, 238; us. A. Benković, *Naselja*, 38; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 6.

⁷⁴ M. Vego, *Naselja*, 49; J. Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije*, 72; L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 240, наводи да је краљ Бела IV исправом из 1258. даровао цистерцитим „*quandam terram in comitatu de Vrbaz sufficientem ad tria aratra, apud Sanctum Johannem, inter fluvium Turia et Cercyka existentem*“. A. Benkovića, *Naselja*, 62.

⁷⁵ N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška*, 185; H. Šerić, *Katoličke crkve*, 78, 83; A. Benković, *Naselja*, 89.

⁷⁶ L. Thallóczy, *Povijest banovine*, 238

⁷⁷ J. Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije*, 72; M. Vego, *Naselja*, 147-148. Thallózy, *Povijest banovine*, 238; (сматра да би Глаз и његову жупну цркву требало можда потражити у Голешима, западно од Бањалуке.

Д. Мандић истиче да су жупници црква наведених у попису Ивана Горичког били свјетовни свештеници, те да су овима на поменутом простору помагали доминиканци и јовановци из самостана у Дубици.⁷⁸ На територији данашње босанскоградишке општине у току XIV вијека фрањевци нису имали својих самостана.

Иако је још у току двадесетих година XIV в. на ширем подручју Загребачке бискупије растао отпор против убирања црквене десетине, тек средином тридесетих година отворено незадовољство је захватило и поданике загребачког бискупа на територији врбаске жупаније у саставу дубичког архиђаконата.⁷⁹ Убирање десетине од житарица, вина и стоке одређени су рокови којих се требало држати, али су обвезници и даље ускраћивали плаћање десетине. Дошло је до озбиљног сукоба па је и сам папа ауторитетом своје власти намјеравао натјерати црквене поданике на плаћање црквене десетине, под изговором да ће је употребљавати против непријатеља католичке вјере.⁸⁰

Сва та настојања око регулисања убирања црквене десетине на подручју Загребачке бискупије остала су без жељених резултата. Бискуп Ладислав де Кобол је кренуо с наоружаним људима у чазмански, иванићки и дубравски котар, што је, међутим, изазвало отпор и побуну тамошњих поданика, захвативши убрзо читаву бискупију. Магистер Никола, тадашњи врбаски жупан и све племство у оквиру његовог комитета, с одушевљењем су примили вијест о отпору и побуни против утјеривања црквене десетине из 1333. године.⁸¹

У регистрима за два трогодишта (1332–1337) ниједном ријечју се не помиње плаћање свештенства из врбаског дистрикта, као што се, на примјер, помињу своте које је уплатило свештенство Дубице, за које се на примјер изричито каже да су за прву годину платили двије марке, за другу марку и 15 денара, док је за трећу годину дубички архиђакон Иван платио 2,5 марке, а свештенство његова архиђаконата шест пенза.⁸²

⁷⁸ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, 480.

⁷⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 563-581; *Povijest Zagreba* I, 351-373; I. Tkalčić, *Odpor i buna radi desetine*, 204-206; T. Čubelić, *Borbe protiv crkvene desetine u Zagrebačkoj biskupiji tokom prve polovine XIV stoljeća*, 3-15.

⁸⁰ A. Theiner, *Mon. Hung.* I, 600-601; I. Tkalčić, *Odpor i buna radi desetine*, 206; T. Čubelić,

Borbe protiv crkvene desetine, 11-12.

⁸¹ I. Tkalčić, *Odpor i buna radi desetine*, 205.

⁸² *Monumenta Vaticana* I/1, 162-166; A. Theiner, *Mon. Hung.* I, 553-574; I. Tkalčić, *Odpor i buna radi desetine*, 202.

Јелена Мргић

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА ОД ПОЛОВИНЕ XIV ВИЈЕКА ДО ПАДА ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ

Настала на повољном „броду“ на Сави, Градишка се развила у значајни трг и центар транзитне трговине између сјеверозападне Босне и Славоније. Један пут је долазио из правца Бањалуке, слиједећи трасу римске магистрале, други је повезивао Градишку са Дубицом, и даље са Костајницом, а један огранак пута ишао је, преко Козаре, у долину Саве. Поред копнених путева, ријека Сава се такође користила као важна саобраћајна артерија. Први сигуран помен насеља на десној обали Саве, на мјесту данашње Босанске Градишке, потиче из 1295. године. Тада је угарска краљица Томазина, мајка посљедњег Арпадовића – Андрије III (1290-1301), наградила двојицу властелина за њихову „вјерну службу“. Тврдислав и Блаж, синови Групца из Врбаса, одузели су град Врбас бунтовном кнезу Радославу Бабоњићу. Заузврат, краљица им дарује „половину прихода од луке на Сави под именом Доња Градишка (Alsogradisca)“.¹ Посматрано са сјевера из Будима, простор и насеља јужно од Саве добијали су ознаку „доњи“ и „онострани“, попут „доње Славоније“ и „оностраног Срема“ (данашња Мачва). Заједно с насељем на супротној, лијевој обали Саве, обје Градишке су чиниле једну целину, али се њихова средњовјековна историја не може детаљније пратити услед недостатка сачуване писане грађе.

Понешто се ипак може рећи о ширем залеђу Босанске Градишке, простору који је познат под именом *Лијевче поље*. Ова алувијална равница слијеве обале доњег тока Врбаса, низводно од Клашница, свој назив дугује средњовјековном *граду Левачу*, чија ће историја овдје бити кратко представљена. Данас је Лијевче поље изразито аграрни крај,

¹ L. Thallóczy – S. Horváth, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum – comitatum Dubicza, Orbasz et Szana (Also-Szlavoniai okmánytar)*, Monumenta Hungariae Historica 36, Budapest 1912, 25-26.

скоро у цијелости под ораницама, воћњацима и ливадама, и са веома оскудном, углавном секундарном и терцијарном шумском вегетацијом, што није био случај колико прије стотинак година. Посавски дио, гдје је смјештена Босанска Градишка, алувијално-баровитог је карактера и дјелимично је изложен годишњим изливањима ријеке Саве, али ипак, у мањој мјери од славонске стране.² Савремена насеља, међу којима нема ниједног по имену Левач (Лијевче), нижу се у скоро непрекинутом ланцу с обију страна магистралног пута Босанска Градишка–Бањалука. Овакав културни пејзаж не одговара средњовјековним приликама и он је последица великих промјена животне средине, које су се одвијале у лугом историјском току.

Како је изгледао средњовјековни крајолик, може се донекле наслутити из неколико сачуваних путописа. Иако временски припадају нововјековном периоду, њихови подаци су вјеродостојни за ситуацију прије извођења обимних мелиоризационих радова и, нарочито, процеса индустријализације, који је отпочео тек крајем XIX вијека и у наредном столјећу довео до формирања данашњег изгледа Лијевча поља. Тако Иван Кукуљевић Сакцински пише 1858. године како је прешао Саву код Градишке, гдје га је сачекао кириција Омер са колима која „komadić gvožđa nikada vidila nisu“. Таквим дрвеним колима он се упустио у напорно путовање: „Kad preplivasmo mlake što rese gradske prostorine gradiškanske, dodjosmo, na moje najveće udivljenje, na kaldrmani drum što vodi napred čitava pol sata uz velike močvare i općinske paše... Duskora dodjosmo na stari bosanski drum, i tu je valjalo opet skakati po grabama i plivati po blatu i močvarah. Našli smo i nekoliko mostovah načinjenih za silu iz drveta bez ikakovih zaslonah, ali ponajviše stoje jamine proste, kako ih je blaga kišica i vodna bujavica stvorila, pa konji moradoše gaziti do trbuha, a putnik mora zadovoljan biti ako i on ne pliva. Kad pogledaš oko sebe, ne vidiš drugo do *pustih šumah i neuredjenih gajevah*, u kojih leže simo tamo posiječena drveta, a ispod njih vire stari, na po sažgani panjevi... Kad ostaviš šume, dodješ do *polja, većom stranom neobradjena*, i na livade pokrivene grmljem i šikarom. Svuda je zemlja izrovana od vode i kiše, a *kućah nije viditi ni na široko ni na daleko*... Lijevče polje, nakitjeno zelenimi gajevima, a za nasladu putnika, opet jamami i mlakami. Do skora stigismo i veliku rijeku Vrbas, gdje počimlje široko vrbaško polje. Ja sam tu strijelao na jastre-

² Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија*, Београд 1957, 65-66; Г. Трбић, *Лијевче поље – климатске карактеристике*, Бања Лука 2004, 17.

be i divje golube, kojih u toj divjači na jata imade. S lijeva, na brdu preko Vrbasa, stoji selo Piškorci, a ovamo s desna Jakorovac.“³

Општи утисак Кукуљевића, у стилу њему савременог романтизма, говори о прилично слабој насељености и великој запуштености читаве области, гдје се умјесто ораница и воћњака, смјењују јаруге, мочваре, шикаре и гајеви. Према његовом свједочењу, сеоска насеља су била веома ријетка, што треба с резервом прихватити као податак о ситуацији из средњег вијека.

Нешто раније од Кукуљевића, 1847. године, фра Иван Франо (Франьо) Јукић забиљежио је процес уништавања шума (дефорестације), који је у његово вријеме тек отпочео, да би све више добијао на маху. То је уједно и почетак стварања данашњег културног пејзажа житородне равнице Лијевча, настале на тлу густих хрстових и букових шума. Јукић је у једном наврату путовао из Ивањске до Градишке, преко села Шимића, Мичија и Турјака, и пролазећи западним ободом Лијевча поља, оставио је своју биљешку: „Ravnica jedna preplemenita, a posred pružila se šuma *Savski Lug*... Jedna gora od 6 sati raširila se je u daljinu, u kojoj rijetko je vidjeti drugo drvo već sami *hrast* u nebo grane šireći. Kroz njega prolazeć mogao sam sve od žalosti plakati gledajući kako je malo i veliko ustalo da ga utamani. Jedni duge na hiljade sijeku; drugi za lađe i brodove, treći za vatru, prodavajući preko Save u Slavoniju. Čobani, kojim niko ne zabranjuje, od besposlice posijeku najveći hrast, drugoga nasijeku pa se osuši. Najviše, pako, naselilo se u tom lugu nekoliko kuća pa pali hrastove i cijelu šumu da se može orati i sijati. Čak iz Francuske i Engleske trgovci ovdje za brodove sijeku hrastove koje oni izaberu, al bojati se da neće zadugo!“⁴

У средњем вијеку, Босанска Градишка и њена шира околина биле су организоване као угарска *жупанија Врбас*, током двају периода. Први период угарске власти трајао је од око половине XIII до посљедње деценије XIV вијека, док је други наступио након пропасти Босанског краљевства (1463) и трајао је до успостављања османске власти (1530-их). Заједно са сусједним жупанијама Саном и Дубицом, жупанија Врбас је чинила цјелину под називом „Доња Славонија“, како се јавља у угарској дипломатичкој грађи. Она се простирала од ријеке Моштанице на западу, гдје се граничила с Дубичком жупанијом, до Саве на сјеверу и Врбаса на истоку, док је на југу допирала до обронака Козаре и рјечице

³ I. Kukuljević Sakcinski, *Putovanje po Bosni*, u: M. Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima*, Banja Luka 1962, 43-44.

⁴ I. Franjo Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski spisi*, Sarajevo 1953, 88-89.

Црквене. Њено сједиште се налазило у *Врбашком Граду*, који се идентификује с археолошким остацима „Маријиног Града“, изнад данашњег села Горњи Подградци, на ријеци Врбашкој. Осим овог града, у позно-средњовјековној историји остала су забиљежена још три градска насеља – *Левач*, *Глаж* и *Тетумио*.⁵

У црквеном погледу, на овом простору је организован врбашки котар дубичког архиђаконата под јурисдикцијом Загребачке надбискупије. Поред Градишке, сједишта католичких жупа (парохија) налазила су се у *Врбашком Граду*, *Војсци*, *Турјаку*, *Вилусима*, *Ивањској*, *Глажу*, *Осику*, *Растићу*, „*св. Илије у пољу*“, и у насељу гдје је била црква „*Блажене Елизабете на тргу*“.⁶

Вјерска структура на подручју Лијевча поља ипак се, временом, промијенила, јер се од 70-их година XIV вијека у папским документима изричито наводи да „на границама Босне према Угарској, као и у мјесту званом Глаж и у многим другим мјестима, помијешано живе како хришћани, тако јеретици и шизматици“. Према устаљеној терминологији ових извора, „хришћанима“ су се означавали само припадници Католичке цркве, под „јеретичима“ су се подразумевјевали припадници домаће, јеретичке босанске цркве, док се термин „шизматици“ односио на православне вјернике. Овако рано присуство православног становништва у сјеверозападној Босни изискивало је, свакако, изградњу православних цркава и манастира на овом простору, о чему говори и сачувана народна традиција. Она приписује оснивање најзначајнијих храмова краљу Драгутину, који је у периоду од 1284. до 1316. године управљао читавим подручјем сјеверне Босне.⁷

Пажњу истраживача дуго је привлачило питање идентификације и убикације *града Глажа*. Ово насеље се први пут помиње у писаним изворима 2. јуна и 15. јула 1244, када је угарски краљ Бела IV издао два документа, први „*in castris iuxta castrum Gallaz*“, а други „*apud castrum Galaas*“.⁸ Затим се јавља 1285, када се налази у власти славонског бана Радослава Бабонића, заједно са градом Врбасом (Врбашким градом) и

⁵ Ј. Мргић-Радочић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 249. и даље.

⁶ F. Rački, *Popis župa zagrebačke županije 1334. i 1501.g.*, Starine JAZU 4 (1872), 212-213; *Arheološki leksikon BiH* (ALBiH), Sarajevo 1988, 3.23, 3.96.

⁷ T. Smičiklas, CD XIV, 494; Ј. Мргић-Радочић, *Доњи Краји*, 141-146, 152-155, са картом *Црквена организација у „земљи“ Доњи Краји*.

⁸ Š. Ljubić, *Listine I*, Zagreb 1868, 65; T. Smičiklas, CD IV, 233.

Саном (дан. Козарац).⁹ У већ поменутом попису католичких парохија из 1334. забиљежена је црква св. Николе у Глажу, за који се каже да се налазио „на граници Усоре“ („in metis Usorae“).¹⁰ Одредница „Усора“ не односи се само на порјечје истоимене ријеке, лијеве притоке Босне. У ово вријеме, у првој половини XIV вијека, под Усором се подразумева знатно шире подручје на коме је постојала истоимена угарска бановина. Име Усоре веома рано се проширило и на подручје са десне обале доњег тока Босне – најкасније до 1244. године у Усору се рачунао и простор омеђен Босном и Толисом.¹¹ Западна граница „земље“ Усоре слиједила је доњи ток Врбаса. Веома близу њене лијеве обале, уз 45° сјеверне географске ширине у данашњим Сређанима (Вакуф), на локалитету Градина налазио се средњовјековни *град Глаж*. Поуздана идентификација је омогућена чињеницом да се подграђе Глажа, његова варош звала *Среда*.¹²

Сјеверозападна граница босанске државе у вријеме бана Стјепана II Котроманића допирала је до ушћа Врбаса у Саву, и затим је скретала на југ слиједећи његову десну обалу све до у висини Бањалуке. Градишчанска околина и Лијевче поље су у ово вријеме били изван граница Босанске бановине, али ће се ситуација потпуно промијенити до краја XIV вијека. Даље од Бањалуке на југ, у порјечју Врбаса и Сане, простирала се велика територијално-управна цјелина („земља“) под именом *Доњи Краји*, гдје се у ово вријеме учврстила племићка породица Хрватинићи. По ступању на престо, бан Твртко (1353-1391) суочио се са снажном експанзијом Угарског краљевства, с енергичним Лајошем (Лудовиком) Анжујским (1342-1382) на челу, који је почео да значајно смањује територију босанске државе. Он је на своју страну привукао и тројицу Хрватинића – кнеза Влатка Вукославића и браћу Павловиће, кнезове Гргура и Владислава. У замјену за своје баштинске посједе – градове Кључ, Гребен (дан. Крупа на Врбасу) и Гламоч, они су стекли нове посједе у Славонији. На овај начин су се и три гране Хрватинића

⁹ Т. Smičiklas, CD VI, 544.

¹⁰ Ф. Раčki, *нав. дјело*, 213.

¹¹ Ј. Мргјић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, ЛИЧ 1-2 (2000), 27-41.

¹² М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд 1995, 69-75; ALBiH 3.61 – Градина – Вакуф, Сређани.

одселиле трајно из босанске државе, чија се државна територија, али и углед владара знатно смањило.¹³

Заправо тек након смрти краља Лајоша, користећи настали грађански рат у Угарском краљевству, краљ Стефан Твртко и Хрватинићи, са великим војводом Хрвојем Вукчићем на челу, почињу да поново освајају некадашње босанске области, а затим и да значајно проширују границе босанске државе. Војвода Хрвоје је заузео територију читаве жупаније Врбас у периоду између 10. јануара 1383, када се посљедњи пут у изворима помиње кнез и кастелан Врбашког Града, као представник угарске власти, и 1391. када се Хрвојев брат, Драгиша Вукчић, јавља као *жупан Глажа*.¹⁴

Овдје није ријеч о жупану једног града, већ се ради о формирању нове територијално-управне јединице, тачније *жупе Глаж* са центром у истоименом граду. Њену територију је могуће реконструисати на основу података о насељима које доноси повеља краља Стјепана Томаша (1444-1461) из 1446. године за унуке поменутог Драгише Вукчића, тачније, синове војводе Иваниша Драгишића – за кнеза Павла, Марка и Јурја. Не може се утврдити да ли су овом приликом побројана сва насеља на територији жупе Глаж, али, с обзиром да је ријеч о унуцима жупана Драгише, може се претпоставити да је највећи дио насеља улазио у њихову баштину. Ради лакше анализе насеља жупе Глаж, представимо их табеларно.¹⁵

<i>Насеље</i>		<i>Убикација</i>
град <i>Глаж</i> и Срида варош		На простору двају села Сређана – у Сеферовцима и у Кукуљама, Градина у Вакуфу (3. 61), 18 и 20 км ЈИ од Градишке
1	село Подграђе	С обзиром на своје име, ово насеље се налазило у непосредној близини града Глажа
2	село Батун	-

¹³ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 58-69.

¹⁴ L. Thallóczy – S. Horváth, CD Alsoszlavonia, 97-98; T. Smičiklas, CD XVIII, 372; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 75-76, 249.

¹⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, Бања Лука – Београд 2006², 438-440; М. Благојевић, *Северна граница*, 69-75; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 254-255.

3	село Плитнане	-
4	село Батар	истоимено (око 14-16 км СЗ од града Глажа)
5	село Врана	-
6	село Шћавница	-
7	село Гвозница и друга	-
8	Гвозница	
9	село Црипов Поток	-
10	село Топоница	Нова, Доња, Средња и Горња Топола (око 5-7 км З-СЗ од Глажа)
11	село Прибиновци	-
12	село Добро Поле	-
13	село Причишница	-
14	село Болесавац	-
15	село Тврди	-
16	село Лазарићи	-
17	село Поцтиње	-
18	село Дубнице	-
19	село Кожухе	-
20	село Градишћа	-
21	село Поповац	заселак села Драгочаја (око 24 км ЈЗ од Глажа)
22	село Мачак	село Мачковац (око 17-19 км С-СЗ од Глажа)
23	село Радочаиник	? данашње село Драгочај (око 24 км ЈЗ од Глажа)
24	село Трстено	Данас потес Трстен, на лијевој обали Саве, преко пута Мачковца
25	село Чришњевац	Данас потес Цришњев, на лијевој обали Саве, сјеверно од Мачковца (Славонског)
26	село Драги Дружац	-

27	село Рилевацу	-
град <i>Тетумио</i> и варош		-
1 2	село Липовацу и други Липовацу	Липовац, код данашњег села Вилуси (око 7 км западно од Глажа)
3	село Раковац	заселак Раковац села Драгочаја (око 25 км ЈЗ од Глажа)
4	село Стубао	-

Жупа Глаж би, на основу убикације њених насеља поменутих у овој повељи, обухватала област источно од ријеке Јурковице и Осорне, на запад до Врбаса, и на југ до Бањалуке, па би на тај начин заузимала скоро цио простор данашњег Лијевча поља. У њој се поред града Глажа налазило и досад неидентификовано градско насеље по имену „Тетумио“, коме су припадала села наведена послје њега – Липовац и Раковац. Према њиховој убикацији, град Тетумио је могао да се налази негдје у јужном дијелу Лијевча поља, односно жупе Глаж. Пажњу привлаче и досад неиспитани археолошки остаци средњовјековне камене фортификације на Ђурића брду у Машићима.¹⁶ Поред села у жупи Глаж, браћи Драгишић је истом приликом потврђено и „село у Градишћих“, што значи село које је припадало градском котару Градишке.¹⁷

Жупа Глаж је била привремена територијално-управна јединица, јер је трајала колико и власт босанске државе на простору Лијевча поља – до њеног уништења 1463. године. Послје тога, у склопу противофанзиве краља Матије Корвина 1463-64. године, власт Угарског краљевства се обнавља и поново се формира жупанија Врбас, што ће потрајати све до османског освајања током четврте деценије XVI в. Подаци о насељима и посједима у Врбашкој жупанији су сачувани за период од средине XIV до средине XV вијека, и доносимо их табеларно.¹⁸

¹⁶ М. Благојевић, *Северна граница*, 69-75; ALBIN, 3.34; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 249-256.

¹⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438-440.

¹⁸ Попис насеља који је коригован и дат у табели потиче из: L. Thallóczy, *Povijest Jajca (banovine, grada i varoši) 1450-1527*, prev. M. Šufflay, Zagreb 1916, 234-241; L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszalavonia*, passim.

	<i>Насеље, посед</i>	<i>Убикација</i>
1.	<i>Ezeek, Ozechck</i> (1351-1525) – Osik	- сједиште католичке парохије 1334.
2.	<i>Gochalowcz, Gothlowacz</i> – Gučalovac, Kučalovac	Нешто прије 1479. подигнуто и утврђење на посједу У попису нахије Лефче 1604. помиње се село <i>Гочиловац</i> , другим именом <i>Трошељи</i> , под којим називом и данас постоји насеље, југоисточно од Градишке
3.	<i>Lewach, Lewacz</i> – Levač	- Ламинци (Сређани)
4.	<i>Orbas, Orbazvasarhely</i> – Vrbaški Grad и вашариште	Локалитет Маријин Град у Горњим Подградцима - сједиште католичке парохије 1334.
5.	<i>Dukaharaztya</i> - ?	1383. – граничи се са вароши Врбашког града, негдје у околини Г. Подградаца
6.	<i>Prizawya, Pryzawye</i> – Prisavlje	- у близини обале Саве
7.	<i>Voyzka, Woyzka</i> – Vojskovo	- данашња Војскова, око 15 км сјеверо-западно од Врбашког града
8.	<i>Rastigh, Rasthych, Raschygh</i> - Rastić	- сједиште католичке парохије 1334.
9.	<i>Kopeel</i> – Kopel	
10.	<i>Laaz</i> – Laz	- Старе Лазе, сјеверно од Орубице у Славонији
11.	<i>Polyna</i> – Poljana	- потес Пољанско, јужно од Б. Орубице, - село Пољане, сјеверно од Б. Градишке, али је топоним могао да буде било гдје у равници
12.	<i>Tharnowcz</i> – Trnovac	- данас постоји Трњак Поље између Осорне и Нове Тополе, као и село Трњачани, уз лијеву обалу Врбаса сјеверно од Сређана, и најзначајније од њих - насеље Трн, сјеверно од Бањалуке
13.	<i>Kwchyan</i> – Kućan	-
14.	<i>Hareyouch, Haroyeuch</i> - ?	-
15.	<i>Petrouch</i> – Petrovac	-
16.	<i>Lubna</i> – Lubna	- ријека Лубина, десна притока Врбашке

17.	<i>Poluchia, Podlusya</i> - Podlužje	- данас постоји село Лужани, на десној обали Врбашке ниже ушћа Лубине, али је раније топоним могао да буде више распрострањен због обилније вегетације
18.	<i>Okluka, Oklywycz (!)</i> – Okuka	-
19.	<i>Verhowch</i> – Vrhovac	- Врховци Градски и Врховци Црквени, јужно од Славонске Пожеге
20.	<i>Therztencz, Theczthenyca (!), Chertzhenz (!)</i> - Trstenac, Trstenica	- Трстено у жупи Глаж 1446. - данас постоји потес Трстен, на лијевој обали Саве, сјеверно од Мачковца
21.	<i>Bebrina, Felsew i Alsobebryna</i> - Gornja i Donja Bebrina	- данас постоје Г. и Д. Бебрина код Славонског Брода, на лијевој обали Саве
22.	<i>Muthnok</i> - Mutnik	- Мутничко, са лијево обале Саве, сјеверно од Орубице
23.	<i>Mlaterma</i> - Матура	1443. – „aquis piscaturis“ – данашња Матура, стари ток Врбаса
24.	<i>Mrathsyn (!), Mrachay</i> - Мрачај	1514. – castellum - Мраковица, превој на Козари, око 15 км југозападно од Врбашког града
25.	<i>Wythkowacz</i> – Vitkovac	-
26.	<i>Lezkowacz</i> – Leskovac	- данас постоји Лисковац, неколико км југоисточно од Бос. Градишке, и потес Љесковац јужно од Трна
27.	<i>Werbowacz</i> – Vrbovac	-
28.	<i>Kozyryewach</i> - Kozirevac	? Козинци, неколико километара источно од Градишке
29.	<i>Hyzdaricha</i> - ?	-
30.	<i>Mylkowcz</i> – Milkovac	-
31.	<i>Zurakowcz, Zwrakowcz, Zwrachkowcz</i> ? Đurakovac	? Јурковица
32.	<i>Bakyth</i> – Бакић	? Бакинци, у горњем току Осорне, на западном рубу Лијевча поља
33.	<i>Czernye</i> - Černje, (Cerje? - Cerovljani)	-
34.	<i>Ozornycha</i> – Ozornica	У близини ријеке Осорне, притока Борне

Занимљиво је примијетити да осим села Трстена, нема никаквог поклапања топонима између познатих насеља жупе Глаж (о.1391-1463) и жупаније Врбас (о.1250-о.1391, 1463-1530). Већина горе пописаних насеља и посједа у Врбашкој жупанији припадала је властеоској породици Дешфи Церничких (*Desewfy Cserneki*), који су имали посједе и у Пожешкој жупанији. Осим Церника, њима је припадала и Шаговина код Нове Градишке, (Старо) Петрово Село, Липље, Горња Трнава и други.¹⁹ Неки топоними са територије некадашње Врбашке жупаније и жупе Глаж данас се могу опазити управо у крајњем јужном дијелу Пожешке жупаније, недалеко од лијеве обале Саве, гдје су се простирали посједи фамилије Церничких, као што су Мачковац, Трстено, Цришњев, Мутничко, (Старе) Лазе. Сасвим је могуће да је до премјештања топонима дошло досељавањем становништва са простора јужно од Саве.²⁰ Неколико посједа у Пожешкој жупанији било је имовина славонске гране Хрватинића – Нелипчића од Добре Куће, код Дарувара.²¹

Град *Левач*, по коме је читав предио добио своје име, није припадао Драгишићима, који су држали жупу Глаж. Он се развио из посједа који су 1449. године чинили замак (*castellum*), као утврђена властеоска резиденција, и село. Те године су потомци исељене гране Хрватинића, Павловићи-Нелипчићи од Добре Куће, свој посјед Левач дали у закуп Радивоју Остојићу, брату босанског краља Стефана Томаша (1443-1461) и његовом тасту, славонском великашу Николи Величком.²²

Након пропасти средњовјековне босанске државе 1463, град Левач је био у саставу угарске *Јајачке бановине*, све до њеног нестанка 1527/28. године. Бан Балтазар Баћањи је 1496. г. предао град Левач са тврђавом новим јајачким бановима Ладиславу Кањижаиу и Ивану Бебеку. Али, првих дана априла 1501, Турци су спалили трг – варош (*oppidum*), замак и *фрањевачки самостан* у Левчу, и претворили га у пепео, како се наводи у писму угарског палатина Петра Гереба. Сљедеће године је послата помоћ да се он обнови и изгледа да је то и ура-

¹⁹ L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszalavonia*, 196, 200-202, 205, 206-208, 211, 270-272, 273-277 и даље.

²⁰ Ово досељавање би, према С. Павичићу, датирало из времена после 1691. године, када су се Османлије повлачиле из Славоније, а хрватско и српско становништво је напуштало своја насеља у средњем и доњем Поврбасју и прелазило на лијеву обалу Саве – *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953, 243-244.

²¹ L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszalavonia*, 86, 173, 196, 217, 231, 271, 275.

²² L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszalavonia*, 174-178.

ђено, јер се 1504. г. помиње у списку расхода Јајачке бановине.²³ То је уједно и посљедњи пут да се овај утврђени град јавља у предосманским писаним историјским изворима, тако да је вјероватно поново страдао у турско-угарским сукобима, будући да се не помиње у мировном уговору из 1519. године.²⁴ У попису жупа Загребачке бискупије из 1501. године наводе се само парохије дубичког архиђаконата, док су сански и врбашки изостављени, што се може објаснити несређеним приликама на овом простору.²⁵

Остаци позносредњовјековног утврђења на локалитету „Лисичји бријег – Цинтор“ у Ламинцима, уз оближње градиште у Сређанима, према свом положају одговарају граду *Левачу*, онако како су га приказивали и стари картографи. Прије мелиоризације, ова градина је била опкољена потоком Црквена јаруга. Пронађена је керамика из XIV и XV вијека, а километар јужније откривен је велики депо новца од 1550 комада из доба краља Матије Корвина (1456-1490) и Владислава II Јагелонца (1490-1516).²⁶ Према оваквој убикацији, Левач се налазио на око осам километара југоисточно од Босанске Градишке и само неколико километара јужно од обале Саве, с тим да треба допустити и мању раздаљину, с обзиром на промјене корита ове ријеке. Такође, треба претпоставити да је град Левач био изграђен највише употребом дрвене грађе, али би ипак цио локалитет требало систематски испитати. Убрзо након што је успостављена турска власт, тачније већ 1540. основана је посебана *нахија Левач (Лефче)*, у чијем саставу је била Босанска Градишка, која је освојена 1535. године. Османлије су обновиле тврђаву Левач, чији се назив проширио на читаво подручје „Врбашког поља“.²⁷

²³ L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszalavonia*, 249, 253-254, 257; L. Thallóczy – S. Horváth, *Jajca (bansag, var, varos) története 1450-1527*, Monumenta Hungariae Historica 36, Budapest 1912, 181; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 126-131.

²⁴ L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszalavonia*, 279-286; J. Мргић-Радојчић, *нав. дјело*, 128-129.

²⁵ F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501*, 211-213.

²⁶ L. Žeravica – Z. Žeravica, *Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške*, Zbornik Krajiških muzeja 6 (1974), 220-221; Г. Седић, *Бања Лука и околица на неким картама XVI-XVIII вијека*, ИЗ 3 (1981), 169; М. Благојевић, *Северна граница*, 65-66; ALBiH 3.3, 3.83, 3.85; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 252-253.

²⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982², 180.



Босанска Градишка и околина у средњем вијеку

Милан Ђурђевић

ПОДРУЧЈЕ ГРАДИШКЕ У СВЈЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Подручје које данас обухвата општина Градишка у ширем географском смислу припада граничној зони средњег Подунавља. Са сјевера је омеђено ријеком Савом а са истока ријеком Врбас. Са запада овај простор затворен је планином Просаром, јужно се простиру ниски брежуљци сјеверних обронака Козаре. Нешто даље уз Врбас простор затвара планина Мотајица. Највећи дио је алувијална равна испресијецана бројним мањим и већим ријекама. Такав географски положај омогућио је човјеку да настани ово подручје још у најранија времена.



Јурковачка пећина

Ово подручје човјек насељава у палеолитику (старијем каменом добу). Најстарија насеља човјека на овом подручју датирају од 60 000 до 10 000 година прије Христа. У најраније вријеме човјек насељава сјеверне и источне брежуљке планина Козаре и Просаре до 200 м надморске висине. Користи насеља на отвореном или пећине као своје станиште (Јурковачка пећина). Касније кад се клима побољшала након међуледених доба, праисторијски човјек силази у долину ријека Саве и Врбаса. Око 5000 године прије Христа оснива своје насеље на обали пра-ријеке у данашњем селу Ламинци (локалитет Лађина). То је период млађег каменог доба или неолитик. Ово доба је карактеристично по стабилизацији климатских прилика и нешто мирнијим периодом кретања праисторијског становништа.



Камена сјекира из Вилуса – енеолит

Тако ће у скоро истим условима живота непримјетно настати посве нов вид привреде. Јавља се метал као сировина за израду оруђа и оружја. Овај период називамо метално доба или енеолит. Бројна су налазишта овог периода, како у равничарском дијелу нашег подручја, тако и на брежуљцима Козаре и Просаре. Употреба бакра у овом периоду у привреди праисторијског човјека била је ограничена јер је бакар био неподесан због својих својстава. Проналазак бронзе (легууре бакра и коситра) развиће металску индустрију тога доба до неслућених размјера. На нашем подручју у то вријеме појавиће се насеља која су била центар привреде и друштвених збивања бронзаноodobног човјека. На подручју Ламинаца формираће се културна група Барице–Гређани која представља крајњи западни супстрат подунавских културних утицаја на нашем подручју.

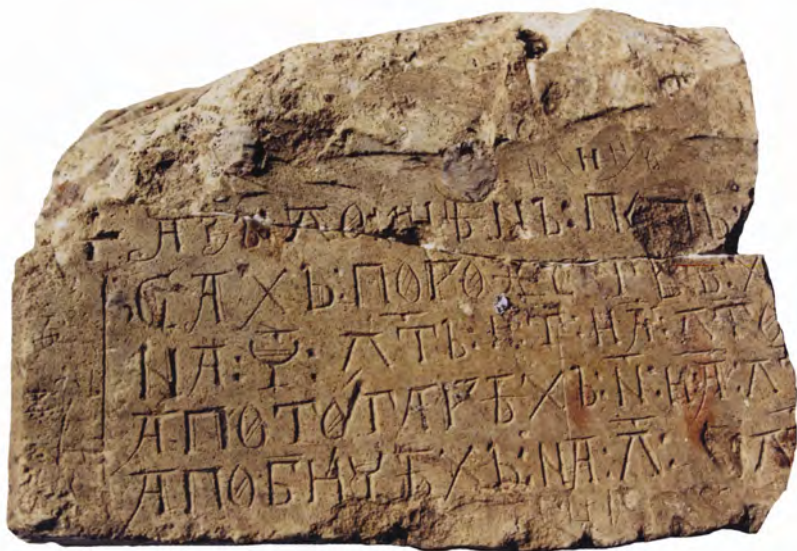


Барице – Јаружани Ламинци, тумулус 1

Око 800. године на нашем подручју долази до масовне употребе гвожђа. Из овог периода треба поменути Доњу Долину као једно од највећих и најзначајнијих насеља овог доба не само у нашим крајевима, него и у јужној Европи тога доба. Насеље у Доњој Долини одиграће велику улогу почетком првог вијека послје Христа, током римског освајања ових крајева.

Римљани су ове крајеве освојили након 9. године послје Батоновог устанка. Цијелу област су подијелили на двије провинције: Панонију и Далмацију. Подручје Градишке припало је Панонији. Одмах након освајања Римљани праве путеве и војне логоре. На простору данашње Градишке формирају Сервицијум (Servitium), војни логор и сједиште римске флоте. На нашем подручју укрштала су се два магистрална пута Римског царства: пут Салона – Сервицијум (Солин – Градишка) и крак магистралног пута Сисциа – Сервицијум – Сирмијум (Сисак – Градишка – Митровица). Римски путеви и комуникације одиграће велику улогу

у најезди бројних народа са истока у наше крајеве крајем IV и V вијека. Појава словенских племена присутна је на границама Римског царства још одраније али се велики покрет одиграо почетком VI вијека. Словенска племена искористиће станишта старосједилаца или ће формирати своја насеља слична насељима из којих су дошли. Тако ће на нашем подручју формирати бројна градишта и посебна насеља, данас позната као берек (од старословенске ријечи брег). Најпознатија налазишта из раног периода насељавања Словена су Баћин (Ламинци), Варошанка (Кијевци), Паланка (Врбашка), Берек (Берек) и многа друга.



*Ђирилични натпис из припрате цркве на локалитету Манастириште
(АЗ /ja/ ЛОМНИЦИН ПОП ПИСАХ ПО РОЖЕСТВУ ХРИСТА НА 1000 ЛЕТ НА 300 И 1 ЛЕТ ...)*

У касном средњем вијеку (XII - XVI вијек) градишко подручје је у саставу кнежевине Славоније. Већим дијелом је у жупанији Врбас а касније и у жупанији Глаж. И у средњем вијеку овај крај је веома насељен. Бројна су сеоска имања и утврђени градови од којих треба поменути Врбашки град, град Глаж, Тетумио и град Ливач по коме је и источни дио нашег подручја назван Лијевче поље. Сам град Градишку Турци су освојили 20. августа 1536. године.

Подручје данашње општине Градишка у средњем вијеку административно је припадало кнежевини Доњој Славонији, а територијално регији или жупанији Врбас. Крајем XIII вијека помиње се тврђава ВР-

БАШКА у Врбашкој жупанији – castrum Wrbasclu in comitatu de Orbasz. Град је смјештен на брду Паветњак (кота 337), које се готово окомито спушта у долину ријеке Врбашка, на њеној лијевој обали. Ту је задњи кланац козарачких брда. Почетком деведесетих година прошлог вијека извршено је дјелимично систематско истраживање овог града.

Град је грађен смјелим архитектонским потезима. Зидови су грађени од козарачког камена на начин који је био уобичајен за градитељство онога времена. Зидар је уредно озидо само вањско и унутрашње лице, а простор међу њима испунио смјесом камења и креча. У зиду се познају трагови греда, које су биле као окосница док се малтер не учврсти. Град је у доста рушевном стању. Очуван је само западни зид у дужини од 21-ог метра и висини од пет метара.



Очувани западни зид Врбашког града

При врху зида видљиви су четвртасти отвори за дрвене греде које су носиле такође дрвени дио по ком је ходала стража или браниоци града. Према тадашњим утврђеним градовима који су били скучени и тамни, наш град је био великих димензија. Има неправилни четвртасти облик, прилагођен самом терену. На свим угловима постојале су куле. Унутар зидина налазила се кула извидница са које се голим оком могло

видјети дубоко у Славонију. Господари града дуго времена били су славонски великаши Бабонићи, касније названи Благајски.

Током дуге историје свога постојања овај град је био више пута рушен и обнављан, што се може примијетити анализом откопних слојева у пробним сондама унутар града.



Пробна сонда у југозападном углу унутрашњости града

У профилу сонде видљива су два слоја изгорјеле и печене земље, што упућује на разарање града.

Испод града господари Врбашке саградили су цркву већих димензија са полукружном апсидом. Околу цркве бројне су гробне конструкције обиљежене каменим плочама без знакова. Како су Бабонићи узели за свог заштитника св. Ђорђа, претпоставља се да је и ова црква посвећена истом свецу.

Испод града формирано је и подграђе које данас носи назив Подградци.



Археолошка карта подручја Градишка

ЛИТЕРАТУРА

- D. Basler: *Paleolitska nalazišta u Sjevernoj Bosni*, GZM, Sarajevo 1963, 18.
Radni materijal, *Paleolit Sjeverne Bosne (područje Gradiška)*
Praistorija jugoslovenskih zemalja 2, Neolit, Sarajevo 1979.
- A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo 1946.
- M. Đurđević: *Neolitsko naselje u J. Lamincima*, AP, Ljubljana 1987.
Praistorija jugoslovenskih zemalja 4, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- M. Đurđević, *Barice, J. Laminci*, AP, Ljubljana 1988.
- B. Čović, *Sjeverna Bosna i Karpatski bazen u rano i srednje bronzano doba*, Zbornik AD BiH, 1983.
- Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM, 1964, 19.
- M. Đurđević, *Ranoslovenske gradine na području Bosanske Gradiške*, Zbornik AD BiH, 1983.
- M. Ђурђевић, *Врбашка, Г. Подградци. Б. Градишка*, АП 23, Београд 1983.
- M. Ђурђевић, *Црквина Милошево Брдо*, Гласник удружења музејских радника РС 3, Бањалука 2005.
- M. Ђурђевић, *Новооткривени средњовјековни натпис са локалитета Манастириште у Горњим Кијевцима*, Гласник удружења музејских радника РС 4, Бањалука 2006.

Енес Пелидија

ГРАДИШКА И ЊЕНА ОКОЛИНА ОД 1535. ДО КРАЈА ХВИИ ВИЈЕКА

ГРАДИШКА И ЊЕНА ОКОЛИНА У ХВИ ВИЈЕКУ

Послије пада босанског краљевства под турску власт 1463. многа мјеста данашње Босне и Херцеговине и даље су остала под угарском управом или посљедњих средњовјековних феудалних породица. Међу њима се налазила и Градишка. Међутим, турски освајачки напади нису престајали, а посебан замах добили су ступањем на престо султана Сулејмана (1520–1566). У то вријеме је за босанског санџак-бега постављен одважни војсковођа Хусрев-бег (1520–1541) који је стално организовао походе на сусједне турске области. Године 1535. сукобио се са султановим вазалом Стеваном Бериславићем. Титуларни српски деспот и „сремски капетан“ (*capitaneus sirmiensis*) је поражен¹; градови уз ријеку Саву, који су били под његовом контролом (изузев Брода), припојени су Босанском санџаку². Тада је и Градишка потпала под турску власт³.

¹ *Историја народа Југославије, од почетка ХВИ до краја ХВИИ вијека*, књига друга, Београд 1960, 170 (у даљем тексту: *Историја II*).

² *Исто*, 196.

³ Nazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982², 180 (у даљем тексту: Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*). Неки историчари старије генерације сматрали су да је Градишка пала под турску власт 1537, в.: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980², 7, 77 (у даљем тексту: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije*). Исту годину записао је и познати путописац Евлија Челеби, видј: Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Prevod, uvod i komentar napisao Nazim Šabanović, Sarajevo 1967, 216 (у даљем тексту: Evlija Čelebi, *Putopis*). Такође, *Enciklopedija Jugoslavije A-B*, Zagreb 1955, 698 (у даљем тексту: *Enciklopedija*). Сафвет–бег Башагић као годину турског заузећа Градишке навео је 1538, видј: Safvet-beg Vašagić Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, Sarajevo 1900, 31 (у даљем тексту: Safvet-beg Vašagić Redžepašić, *Kratka uputa*).

У турским документима Градишка је често уписивана под називом Бербир⁴.

У административном организовању новоосвојених крајева, Градишка је припала нахији Лефче. Названа је по Ливач-пољу, које се простира између угла Саве и Врбаса. У турским документима нахија Лефче, са Градишком као њеним средиштем, помиње се 1540. У судском погледу Градишка је припадала Кобашком кадилуку⁵. У попису Босанског санџака из 1563. нахија Лефче (са Градишком) уписана је као припадајућа Новоселском кадилуку⁶. Нове административне промјене услиједиле су након оснивања Босанског пашалука 1580. Градишка је крајем вијека припојена Бањалучком кадилуку. Уз прекиде крајем XVII и у XVIII вијеку, када је била под хабзбуршком управом, административносудска организација остала је непромијењена до краја XVIII вијека⁷.

Лијевче је било изразито транзиционо подручје у миграционим кретањима, посебно влашког становништва, према западу и према сјеверу. Према попису из 1541. сусједна нахија Врховине имала је 641, а Лијевче 175 кућа; двадесетак година касније (1563) у Врховини је пописано 188 а у Лијевчу 830 кућа⁸.

Географски положај условио је војнички значај Градишке. Њена тврђава била је исходиште бројних освајачких акција али и одбрамбени бедем хабзбуршким војнама. Угарски великаш и каснији бан Петар Ердеди 1552. спалио је град, похарао околину, али није успио заузети тврђаву⁹.

Вјероватно је тада већ била формирана Градишка капетанија. Иако година оснивања капетаније није прецизно утврђена, сматра се да је Градишка капетанија прва формирана у Босанском санџаку. Спомиње се

⁴ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije*, 77; Evlija Čelebi, *Putopis*, 216; *Enciklopedija*, 698.

⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 180; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije*, 77.

⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 214.

⁷ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 230.

⁸ Милан Васић, *Етничке промјене у Босанској крајини у XVI вијеку*, Изабрана дјела, књига I: Исламизација на Балканском полуострву, Источно Сарајево 2005, 41.

⁹ Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr fra Ignacije Gavran, Sarajevo 1981, 124 (у даљем тексту: N. Lašvanin, *Ljetopis*).

већ 1558¹⁰. У писму датираном 8. јула 1558. Петар Ердеди обавјештава Јурја Сиглштрафера и Мартина Гала да су му се јавили босански хеџаја и *капетан Градишке*. Предлагали су састанак у Иванићу на којем би се разговарало о одржавању мира и утврђивању Чазме у коју је требало да дође 5000 турских војника¹¹.

Тадашњи *капетан и ага ријеке Саве* био је Махмуд-бег¹². Историја је оставила више података о његовом наслѣднику, Џафер–бегу. Средином јула 1560 (21. шевал 976) Порта је одлучила да увећа зијамет *капетана Џафера, аге ријеке Саве*, а да се седморици његових војника додијеле тимари као награда за војне заслуге. Дан касније (16. јула 1560) новом одлуком Порта је додијелила капетану Џаферу 30-40 пустих села са десне стране ријеке Саве. Та села су раније била прикључена зијамету претходног капетана Махмуда, али *будући да је он умро, то се на приједлог босанског санџакбега Малкоча та села дају капетану Џаферу под истим условима*¹³. Малкоч–бег је био Џаферов отац; Џафер је био ожењен султановом унуком, кћерком Касум–паше¹⁴.

Сам положај наметао је Џафер–бегу често ратовање. Крајем августа и почетком септембра 1560. четовао је са оцем Малкоч–бегом у Хрватској и Славонији. У том походу погинуо је у боју код Чазме¹⁵. И аустријски официр, лајтнант Вид Херак, обавијестио је (15. септембра 1560) писмом из Вараждина генерала Херберштајна да је Џафер–бег погинуо у боју са хрватским харамијама¹⁶.

Порта је 14. септембра 1560 (23. зилхице 967) Џафер-беговим синовима Дервишу, Арслану и Махмуду додијелила тимар у нахији Сармише, који је дотад уживао њихов стриц Хусеин. На очев предлог

¹⁰ Hazim Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI, Sarajevo 1961, 220 (у даљем тексту: Н. Šabanović, *Vojno uređenje*); Н. Kreševljaković, *Kapetanije*, 77; *Istoriја* II, 123.

¹¹ Н. Kreševljaković, *Kapetanije*, 77-78; Н. Šabanović, *Vojno uređenje*, 220.

¹² Н. Šabanović, *Vojno uređenje*, 220. Х. Крешевљаковић тврдио је да је у том времену градишки капетан био Џафер–бег, син намјесника клишког санџака Малкоч-бега Караосмановића, Н. Kreševljaković, *Kapetanije*, 77-78.

¹³ Н. Šabanović, *Vojno uređenje*, 220-221.

¹⁴ Behija Zlatar, *O Malkočima. Prilog pitanju begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXVI/1976, Sarajevo 1978, 109 (у даљем тексту: В. Zlatar, *O Malkočima*).

¹⁵ Тијело Џафер–бега пренијето је у Бањалуку и сахрањено код Халил–пашиног турбета, Н. Kreševljaković, *Kapetanije*, 78.

¹⁶ Н. Šabanović, *Vojno uređenje*, 221.

Хусеин је тада именован за новог градишког капетана. У том звању помиње се и у попису Пакрачког санцака из прве декаде реби ул–евела 971 (19–30. октобра 1563)¹⁷.

Помињање у изворима *капетана Саве* и *капетана Градишке* стварало је у науци недоумице: поједини историчари (Х. Крешевљаковић, А. Ханџић) сматрали су да је Градишка капетанија имала два капетана. Према Ханџићу, њихови послови били су прецизно раздвојени и различито плаћени. *Капетан Саве*, уз учешће у војним акцијама, искључиво је бринуо о пловним објектима на Сави¹⁸. Преовлађује ипак становиште Х. Шабановића да је у питању једна личност, која је у турским документима титулисана као *капетан Саве* а у западним *капетан Градишке*¹⁹.

Сматра се да је у то вријеме територија Градишке капетаније обухватала само тврђаву са околним селима²⁰. Посадом у тврђави командовао је диздар. Уживао је приходе са тимара у оближњем селу Додушки (?). У тврђави су се налазили мустахфизи, коњаници, азапи, тобџије, а вјероватно и представници других војних родова. Тимари мустахфиза налазили су се у Путишу и другим околним селима, као и у нахији Лашви и селу Рамановићима (?), у Бањалучком кадилуку. Као тимарлија помиње се заповједник коњаника Ахмед. Држао је (1554) у закупу двије парцеле Софи Мехмед-пашиног вакуфа у Бањалуци, убирајући на име мукате 30 дирхема²¹. По роду азапа, лаке пјешадије која је своју службу обављала у пограничним крајевима, прозвано је истоимено село²². Тимаре су уживали и у долини Лашве²³.

Погранични положај Градишке условио је да је у њеној тврђави било стационарирано знатно више војника и њихових старјешина у односу на тврђаве сличне величине. Опасност по Градишку, а тиме и друга насеља и утврђења у унутрашњости Босанског санцака, долазила је и са копна и од хабзбуршких лађа. Малкоч-бег је средином јула 1560.

¹⁷ Н. Šabanović, *Vojno uređenje*, 221; В. Zlatar, *O Malkočima*, 111.

¹⁸ Adem Handžić, *O organizaciji vojne krajine Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću. Sjeverna i sjeverozapadna granica*, Prilozi Instituta za istoriju 24, Sarajevo 1988, 59 (у даљем тексту: А. Handžić, *O organizaciji vojne krajine*).

¹⁹ Н. Šabanović, *Vojno uređenje*, 220.

²⁰ Н. Kreševljaković, *Kapetanije*, 78.

²¹ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, МТНСМI, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knj. 1, Sarajevo 1985, 98.

²² Н. Kreševljaković, *Kapetanije*, 24.

²³ Н. Kreševljaković, *Kapetanije*, 26.

предложио Порти значајно повећање контингента азапа, оспособљених да као лака пјешадија ратују дуж граничних мјеста на великим пловним ријекама. За заповједника градишких азапа предложио је Перван-агу. И прије званичног Портиног именована, Перван-ага је обављао послове азап-баше. Зато му је умјесто плате Малкоч-бег додијелио тимар са приходом од 5800 акчи. Тимар са приходом од 2800 акчи уживао је и његов ћехаја, извјесни Алија.

Нешто касније, непосредно после смрти сина Џафера, градишког капетана, Малкоч-бег је обавијестио Порту да се султанови поданици у Посавини и у долини ријеке Уне налазе у сталном страху од напада хабзбуршке војске. У једном препаду порушена је и тврђава у Јасеновцу, чија се посада спасила бјекством у Градишку. Босански санџак-бег молио је Порту да обрати пажњу на те крајеве, јер би се раја, насељена дуж ријеке Саве, могла разбјежати²⁴.

Из тог времена вјероватно потичу четири недатирана документа, у којима се наглашава потреба обнове утврђења чврстим материјалом, каменом и опеком²⁵. Првобитно је градишка тврђава била саграђена од дрвета. Како се наводи, због недовољне пажње њена посада сведена је са 600 нефера (војника) на 200. Порта је извођачима радова сугерисала да се обрате појешком санџак-бегу, како би се превазишли проблеми у вези са недостатком грађевинског материјала, посебно камена, у близини Градишке. За превоз пијеска биле су обезбијеђене двије шајке²⁶. У међувремену, довољне количине пијеска обезбиједио је Ејне хан, спахија Појешког санџака. Пијесак се налазио у кадилуку Велика, на обалама Саве. Кадилук је припадао санџаку Зачасна²⁷.

Након завршетка грађевинских радова, тврђава је снабђевена додатним наоружањем. Порта је наредила смедеревском санџак-бегу и београдском кадији да из ратних резерви, похрањених у Београду и Смедереву, за потребе градишке посаде пошаљу два већа и четири мања тврђавска топа и друго наоружање које им буде затражио тадашњи босански санџак-бег Ферхад Соколовић (1574–1583)²⁸.

²⁴ Ešref Kovačević, *Mühimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, MTHSMI, Tomus quintus, Serija III, knjiga 1, sv. 1, Sarajevo 1985, 52, dok. 84, 8. I 968 (29. IX 1560).

²⁵ ANU BiH, *Mühimme defteri* V/1, 43-2, inv. br. 139/II, XVI vijek.

²⁶ ANU BiH, *Mühimme defteri* V/1, 28-4.

²⁷ ANU BiH, *Mühimme defteri* V/1, 40-3; f.r.

²⁸ ANU BiH, *Mühimme defteri* V/1, 57-2; f.r.

Ове активности пратило је и незадовољство градишке посаде. Војници су се жалили на мјесне емине (повјеренике) који су самовољно присвајали по 20 акчи од њихових ионако слабих и нередовних плата. Од нефера, уживалаца тимара, такође самовољно, емини су захтијевали по три дневнице. Реагујући на жалбе, Порта је средином јуна 1576. наредила санџак-бегу да испита њихову истинитост и ако се покажу тачним, да од узурпатора одузме новац а они да се казне²⁹.

Санџак-бег Ферхад Соколовић обавијестио је 1578. Порту да је у близини Градишке откривен рудник гвоздене руде, предлажући да се што прије почне са њеном експлоатацијом. За почетак радова Порта је задужила скопског назира (надзорника) Пирија. Ангажовани су рударски стручњаци из скопског инспектората као и њихове колеге са Косова³⁰.

У посљедњој деценији XVI вијека до изражаја је дошао значај Градишке као пограничне тврђаве. Намјесник Босанског пашалука, Хасан-паша Предојевић (1591–1593) свакодневно је иницирао упаде на хабзбуршку територију. Иако 1591. Турско и Хабзбуршко царство нису били у сукобу, Хасан-паша је у августу те године опсједао Сисак. Одбрану Сиска успјешно је водио каноник Никола Микац; Хасан-паша је био принуђен да се повлачи према Градишци. Није се базирао на протестна писма надвојводе Ернеста о безразложном кршењу примирја³¹. Посаде турских шајки на Сави и Уни истицале су се у пљачкашким акцијама. Њихов заповједник, Ибрахим-ага, резидирао је у Градишци. Са својим људима учествовао је и у турском освајању Бихаћа 1592.

Тврђава у Градишци тада је имала бројну посаду. У нападу Хасан-паше на Сисак, почетком јуна 1593, градишки капетан командовао је јединицама од око 1000 војника³². Велики пораз турске војске и погибија Хасан-паше довели су до избијања Дугог рата (1593-1606). На почетку рата Градишка је располагала великим артиљеријским парком, док је њена ријечна морнарица располагала са 29 шајки. Шајке су у пратњи четири велике транспортне лађе превозиле топове за потребе

²⁹ ANU BiH, *Ahkam defteri*, inv. br. 75, копија 359, str. 589, 14. rebi-ul evvel 984 (11. VI 1576).

³⁰ Богумил Храбак, *Привреда Бањалуке и шире околине до рата 1683–1699*, Историјски зборник Института за историју у Бањалуци I/1, Бањалука 1980, 109 (у даљем тексту: Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*).

³¹ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I dio (1463–1739), Sarajevo 1910, 75 (у даљем тексту: М. Prelog, *Povijest Bosne*).

³² Н. Крешевлјаковић, *Капетаније*, 78.

ратишта у Поуњу. Стратешки положај и близина Бањалуке, сједишта пашалука, условили су да је преко Градишке упућивана главнина турске војске и наоружања на ратишта у Угарску. Тако је 1805. наређено тадашњем валији Хадим Хусрев-паши (1605–1606) да иде у Будим са 25 топова, 30 000 ђулади и 25 центи барута. Ово оружје и муниција, похрањени дотад у бањалучкој и градишкој тврђави, подијељено је турској војсци у Мохачу³³.

Током цијелог рата у близини Градишке водиле су се борбе зараћених страна. Једна од запаженијих догодила се 1596. у селу Свињару³⁴.

Послије потписивања мира у Житви 1606. дошло је до урбаног развоја Градишке³⁵. Крајем XVI вијека била је једна од осредње насељених касаба у пашалуку.

ГРАДИШКА И ЊЕНА ОКОЛИНА У XVII ВИЈЕКУ

Одмах послје заузимања Градишке турске власти обратиле су пажњу на насељавање тих крајева. У Градишку су се насељавали чиновници и војници, муслимани. Подигнута је и царска џамија, једна од бројних у Босанском санџаку која је саграђена за владавине Сулејмана Законодавца³⁶. У каснијем периоду подигнуто је више исламских сакралних објеката. У првој половини XVI вијека исламизација домаћег хришћанског становништва још није била интензивна.

Због повољног географског и стратешког положаја, као и скеле која је била једна од најважнијих пристаништа Босанског санџака (од 1580. и пашалука у цјелини), повећавало се и насеље. Према попису Босанског санџака из 1604, у нахији Лефче поред градишке тврђаве налазила се махала са 78 кућа и десет нежењених и повлашћених. За разлику од муслиманских, бројније - 93 уписане хришћанске куће биле су неповлашћене. Значи, почетком XVII вијека Градишка је имала 171

³³ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 105.

³⁴ N. Lašvanin, *Ljetopis*, 138.

³⁵ *Историја II*, 478.

³⁶ Adem Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću. Sjeverna i sjeverozapadna granica*, Prilozi za orijentalnu filologiju (у даљем тексту POF) XXV/1975, Sarajevo 1977, 135.

кућу и десет неожењених и повлашћених становника³⁷. Пописом није била обухваћена мјесна посада.

Слично другим насељима, и Градишка је постепено попримала оријентални изглед са свим репрезентативним елементима - тврђава, чаршија, махале, џамије.

У XVII вијеку Градишка је била стална брига турских власти и њених војних заповједника. Тврђава је редовно оправљана, а због повећања посаде повремено и проширивана. Између 1586. и 1616. број граничара је учетворостручен – са 140 људи разврстаних у 14 ода на 649 војника распоређених у 65 ода. Иако се не може утврдити тачан број тимарлија, може се приближно одредити бројно стање градишке посаде – око 900 људи, са заповједницима. Половина од њих, 452 војника, распоређена у 49 ода, била је стационирана у новом дијелу тврђаве³⁸. Међу војним редовима који су сачињавали посаду доминирали су азапи. Од 860 војника (1643), 714 су били азапи, а остали мустахфизи, тобџије и мартолоси³⁹. Градишки капетан тада је службено био заповједник првог џемата азапа⁴⁰.

И у вријеме крхког мира са Аустријом, из градишке тврђаве иницирани су војни препади на хабзбуршку територију. Под вођством харамбаше Мустафа-аге, 83 војника су 1617. изненадно напали и похарали села у близини Иванића⁴¹.

Поменуто 1643. посада се побунила због нередовних и малих плата. Представници нефера дошли су у Бањалуку гдје се тих дана затекао и босански дефтердар; од њега је изричито захтијевано да лично дође у Градишку и провјери истинитост примједби посаде. На побуну је реаговала и Порта. Наредила је намјеснику Дели Хасан-паши (1641–1644) да са алајбеговима, заимима и тимарлијама испита тачност вијести, као и да открије, ухапси и казни виновнике и организаторе побуне, а њу саму што прије угуши⁴². Вјероватно је Порта страховала да се побуна

³⁷ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sarajevo 2000, 513-515; Adem Handžić, *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća*, POF 32-33/1982-83, Sarajevo 1984, 144.

³⁸ A. Handžić, *O organizaciji vojne krajine*, 53.

³⁹ A. Handžić, *O organizaciji vojne krajine*, 51.

⁴⁰ A. Handžić, *O organizaciji vojne krajine*, 54.

⁴¹ Н. Креševљаковић, *Капетаније*, 77.

⁴² ANU BiH, Maliye defteri (dalje: M.d), inv. br. 139/3; документ се налази у дефтеру написаном од 1. IV 1642. до 10. II 1644 (почетак мухарема 1052–почетак зилхидета 1053). Оригинал у *Başbakanlık arşivi, Istanbul (BBAI)*.

не прошири и на друга утврђења у пашалуку. Такође, Хасан–паши је наређено да незаконито узети новац буде враћен оштећенима. Према добијеним информацијама, само су нефери на име плата од раје узурпирали око 200 хиљада акчи. И поред изричите забране, посада је од раје из Кобаша наплаћивала филурију⁴³. Хасан–паша је вјероватно успјешно извршио задатак, с обзиром на то да у наредним мјесецима нису забиљежене вијести о започетој побуни.

За вријеме Кандијског рата (1645–1669) Градишка је била важан центар у који су из других области Царства допремани храна, одјећа, обућа и наоружање. Одатле је највећи њихов дио транспортован на ратиште дуж границе пашалука са Далмацијом⁴⁴. Ријеком Савом је 1646. у градишко пристаниште допремљен већи број топова, намијењених за фронт према Далмацији⁴⁵; 1649. преко Градишке три топа су отпремљена у ливањску тврђаву⁴⁶.

У непосредној близини Градишке средином XVII вијека радила је ливница за израду топовске ђулади. О величини производње говори податак да је 1650. у Цариград упућено 10 500 топовских ђулади⁴⁷. Тих година Савом је пловило више транспортних бродова, који су углавном из Београда у Градишку и у супротном правцу превозили оружје, муницију и други ратни материјал, али и животне намирнице⁴⁸. Најчешће су из Београда долазили бродови са храном, која је из градишке луке даље отпремана у унутрашњост ејалета, посебно у Каменград, Стари Мајдан и Ливно, затим у мање паланке и на фронт⁴⁹.

Разлози војне побуне 1654. опет су биле нередовне и мале плате. Крајем децембра кајмакам Ахмед–ага ухапсио је и затворио капетана Мехмед–бега и друге угледне личности Градишке. Уз кауцију од 5,5 тавара акчи привремено су ослобођени капетан Мехмед–бег и угледни становник Градишке Алај–бег. Међутим, побуна је и даље трајала. Командир страже и чувара градишке обале изјавио је 25. фебруара 1655 (14. реби ул–евела 1065) пред бањалучким кадијом Хусеин–ефендијом

⁴³ А. Handžić, *O organizaciji vojne krajine*, 54.

⁴⁴ Богумил Храбак, *Западна Босна у збивањима Кандијског и Морејског рата*, Историјски зборник Института за историју у Бањалуци 3, Бањалука 1982, 7 (у даљем тексту: Б. Храбак, *Западна Босна*).

⁴⁵ Б. Храбак, *Западна Босна*, 8.

⁴⁶ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 112.

⁴⁷ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 105.

⁴⁸ Б. Храбак, *Западна Босна*, 10.

⁴⁹ Б. Храбак, *Привреда Бањалуке*, 108.

да су одметници (*ешкија*) порушили судницу (*мехкему*), да нападају мирне грађане те да су из гроба извадили тијела хазнадара (благајника) Мехмед–челебије и другог ризничара Хусеина и бацили их у ријеку. Страхујући и сам за живот, заповједник обалске страже скривао се у шуми пуних 14 дана, послје чега је успио доћи у Бањалуку и о свему обавијестити кадију Хусеин–ефендију.

Власти су тек у прољеће 1655. припремале акцију да би угушиле побуну. На челу већих војних одреда у Градишку је 1. јуна 1655 (20. рецепа 1065) ушао Фазли–паша. Неки од иницијатора побуне су послје суђења погубљени, док су други ослобођени. Не постоје прецизнији подаци о обиму и вођама побуне. Фазли–паша је поставио новог команданта посаде и новог ђехају⁵⁰. Наредних година не помињу се сличне побуне.

У Градишку је 1660. дошао чувени турски путописац Евлија Челеби. Градишка је тада имала цивилног управника (*hakim-i örf*), војводу којег је постављао бањалучки мутеселим, градског заповједника (*диздара*), посаду (*неферат*) и тржишног надзорника (*мухтесиб*). Према Евлији, Градишка је била угледно мјесто у рангу кадилука од 150 акчи. Наводи да се од 26 исламских богомоља (*ibadet-hane*) у осам клањала цума. Од цамија је истакао Капетанову, Хаџи Бекирову и Цареву, која се налазила у тврђави. Изван града (*kal'a*) налазила се ливница (*ma'den*) топовских ђулади. Тада је њен управник био Јусуф–ага Биоградлија⁵¹. Нешто касније, 1670, као заповједници градишке тврђаве помињу се Ибрахим и Реис Каралић⁵².

Новији подаци који се односе на Градишку потичу из предвечерја новог турско–аустријског рата. У склопу турских припрема за рат, из Градишке је почетком 1682. царски топчибаша хаџи Алија обавијестио Порту да су му за отпремање топова потребне веће количине дрва које су се налазиле у сусједним кадилуцима. Порта је послала одређену суму новца за исплату дневница. О свему је обавијештен и градишки кадија⁵³. Кадији је крајем године стигло наређење да из свог кадилука пошаље што већи број мајстора у београдско градилиште ради изград-

⁵⁰ Н. Крешељјакović, *Капетаније*, 80.

⁵¹ Е. Челеби, *Путопис*, 216–217.

⁵² Н. Крешељјакović, *Капетаније*, 80.

⁵³ ANU BiH, M.d, inv. br. 114/I, 2926/278-2; 15. safer 1093 (24. II 1682). Оригинал у ВВАИ.

ње 60 шајки. Посао је требало завршити до прољећа 1683, а наведено је да ће радници бити исплаћени према утврђеној цијени⁵⁴.

У огромној турској војци, која је почетком прољећа 1683. под вођством великог везира Кара Мустафа–паше кренула на Беч, налазио се и градишки капетан Мухамед–бег Абдулахагић, заједно са братом Мустафа–бегом и двојицом синова, Ахмед–агом и Мустафа–бегом. Капетан Мухамед–бег погинуо је августа 1684. приликом аустријског заузимања мјеста Ујваза⁵⁵.

Према извјештају провидура Зена млетачком Сенату, датираном 24. маја 1688, босански намјесник Топал Хусеин–паша (1687–1690) намјеравао је да те године са већим војним снагама упадне у Далмацију. Од реализације плана је одустао због напада аустријске војске на градишку тврђаву⁵⁶. Пашин покушај да тврђаву одбрани показао се безуспјешним. Аустријске чете, предвођене маркгрофом Лудвигом Баденским и хрватским баном Ердедијем, у прољеће и љето 1688. загосподариле су над више мјеста Босанског пашалука, а међу њима и Градишком⁵⁷. Валија Хусеин–паша извијестио је да је градишка посада премјештена у травничку тврђаву, а да је хабзбуршка војска порушила тврђаву у Градишци. Наредне, 1689. године, Хусеин–паша је обавијестио Порту да је на мјесту старе потребно подићи нову тврђаву, коју би опет запосјела војска дислоцирана у Травник⁵⁸. На основу овог извјештаја може се закључити да су се аустријске чете убрзо послѣје рушења тврђаве повукле⁵⁹.

⁵⁴ ANU BiH, M. d, zbirka I, 2926/290–2; 22. zil hidže 1093 (22. XII 1682). Оригинал у ВВАИ.

⁵⁵ Н. Креševljaković, *Капетаније*, 80.

⁵⁶ Бошко Десница, *Историја котарских ускока 1684–1749*, св. 2, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 3, Београд 1951, док. 204, 227.

⁵⁷ Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973, 41; М. Prelog, *Povijest Bosne*, 107; N. Lašvanin, *Ljetopis*, 158.

⁵⁸ ANU BiH (ВВАИ), M. d, inv. br. 139/III, 33, 124/I, 657/I, 14. X 1689–10. V 1690 (документ се налази у дефтеру написаном од краја зилхице 1100. до почетка шабана 1101) ф.р.

⁵⁹ Већина историчара сматрала је да се Градишка налазила под хабзбуршком влашћу од 1688. до 1693, видј: *Enciklopedija*, 698.

Порта се сложила са предлозима Хусеин–паше. Ферманом је 1691. за мухафиза (команданта већег утврђења) именован Мустафа–бег⁶⁰, за кога се сматра да је млађи син погинулог капетана Мухамед–бега Абдулахагића. Осим обнове тврђаве, турске власти су се ангажовале и на повратку избјеглог муслиманског становништва, које се усљед ратних операција још од 1688. исељавало на територију Јајачког кадилука⁶¹.

Поход Еугена Савојског 1697. заобишао је Градишку. Царска војска је долином Босне напредовала према Сарајеву, заузела град и спалила га⁶². До краја рата у околини Градишке нису вођене значајније борбе.

Одредбама мировног уговора у Сремским Карловцима, јануара 1699, Градишки кадилук и капетанија остали су у саставу Турског царства. Послије великих територијалних губитака турске државе, Босански пашалук тада је постао гранична, истурена провинција у њеном европском дијелу.

ГРАДИШКА И ЊЕНА ОКОЛИНА У XVIII ВИЈЕКУ

Послије склапања Карловачког мира 1699. Градишка добија значај доминантно одбрамбеног утврђења. Порта је 1700. наредила босанском намјеснику дефтердар Тосе Халил–паши (1698–1702) да у што краћем времену оправи више пограничних утврђења. Зворнички алај–бег Ахмед–бег са својим људима био је задужен за чишћење шарампоа око градишког утврђења, за шта је издвојена сума од 3000 гроша⁶³. Из артиљеријског парка требало је издвојити два топа и поставити их на раније изграђене табије⁶⁴. Дужност капетана, све до пада Градишке под аустријску власт 1716, обављао је раније поменути Мустафа–бег⁶⁵.

⁶⁰ У изворима се помиње и са титулом *паше*, ANU ВиН (ВВАИ), М. д, 44, 124/1, 679/3; 2. III –10. X 1691 (документ се налази у дефтеру написаном од џемазијел ахира 1102. до средине мухарема 1103) ф.р.

⁶¹ Н. Кређевић, *Каретаније*, 81.

⁶² Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, књига 1, Сарајево 1985, 129 (у даљем тексту: В. Скарић, *Сарајево и његова околина*).

⁶³ ANU ВиН (ВВАИ), М. д, 38, 26/1, 23/3; 24. IV –13. X 1700 (документ се налази у дефтеру датираном од средине зилкаде 1112. до краја реби ул ахира 1113) ф.р;

⁶⁴ ANU ВиН (ВВАИ), М. д, 25, 26/1, 18/5; 24. IV –13. X 1700 (документ се налази у дефтеру датираном од средине зилкаде 1112. до краја реби ул ахира 1113) ф.р; Enes

Обновљена је и тврђавска џамија, оштећена за вријеме Бечког рата. Новац за њено реновирање затражен је 1702. Поред ње, подигнута је и џамија у граду, а уз њу и сибјан–мектеб, у коме су муслиманска дјеца стицала основно образовање. Први имам био је Ахмед Муфтић са платом од 23 акче; дневна примања ваиза (проповједника) шејха Мехмеда Исхакефендића износила су 15 акчи, а првог мујезина Ахмеда и другог Осман Челебије – десет акчи. Вјероучитељ је плаћан 12, а његов замјеник десет акчи. Укупне плате вјерских службеника и других људи везаних за џамију и мектеб износиле су 345 чурук акчи. Такву расподелу одобрио је везир Халил–паша⁶⁶.

Поред ових, богатији мјештани подигли су још двије џамије – једну потпуно нову, а другу на темељима раније џамије, срушене у рату. Од Порте је затражено одобрење за клањање џуме и бајрам–намаза у тим џамијама⁶⁷.

Градња нових џамија свједочанство је бројности муслиманског становништва у Градишци. Оно је вјероватно увећано досељавањем избјеглог муслиманског становништва из крајева који су након Бечког рата припали Хабзбуршкој монархији и Млетачкој републици.

Док су финансијска питања у вези са џамијом и мектебом била прецизно дефинисана, дотле су новчани спорови око скеле на Горњој Сави били редовна појава. Приходе су убирали службеници царске џамије, на шта се жалила посада Старог Мајдана, позивајући се на ранију Портину одлуку да дио прихода са скеле припада њима. Порта је уважила њихову жалбу и приходи са скеле су дијељени према плану⁶⁸.

Када је избио нови турско–млетачки рат, крајем 1714, у Градишку су упућивани војна појачања и додатно наоружање⁶⁹. Ратне операције на тој страни почеле су ступањем Хабзбуршке монархије у рат средином 1716. Предводећи посавске крајишнике, на османску територију упадао је пуковник Максимилијан Петраш. Након почетних успјеха, Петраш је одлучио да нападне градишку тврђаву. Распоредио је четири

Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699–1718)*, Sarajevo 1989, 99 (у даљем тексту: Е. Pelidija, *Bosanski ejalet*).

⁶⁵ Е. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 107.

⁶⁶ ANU BiH, *Sarajevski sidžil* br. 97, inv. br. 952, 145, 121, 65/1; 20–25. VIII 1702 (крај реби ул евела 1114) ф. р.

⁶⁷ ANU BiH, *Sarajevski sidžil* br. 97, inv. br. 95 a, 126, 121, 55/3; 2. 12. 1703 (21. рецепа 1115).

⁶⁸ Е. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 114.

⁶⁹ Е. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 193.

чете у позадину Градишке да би осујетио упућивање помоћи посади. Прво одјељење под командом капетана Исаковића и Илића напало је у Лијевчу пољу турску војску која је ту била стационирана, заробивши 112 војника и тројицу њихових заповједника⁷⁰. Аустријска војска уживала је подршку домаћег хришћанског становништва.

Петраш је 20. августа 1716. наредио напад на градишку тврђаву. У борби су погинули командант тврђаве Хасан–бег, његов замјеник Лутви–бег, тројица ага, два барјактара и неколицина турских војника. Преостала посада, предвођена капетаном Мустафа–бегом, дислоцирана је у Бањалуку⁷¹. Међу заплијењеним наоружањем нашла су се и два топа.

Заузимање Градишке био је први већи успјех хабзбуршке војске у овој рату на простору Босанског пашалука. Знатне територијалне губитке, међу њима и појас јужно од ријеке Саве ширине од шест до десет километара са Градишком, Турска је признала међународним уговором у Пожаревцу, 21. јуна 1718⁷².

Нови аустро–турски рат (1737–1739) донио је и значајне промјене. За напад на Бањалуку аустријска војска у јачини од 17 000 до 18 000 људи требало је да се окупи код Градишке. Због поплава, насталих услед обилних киша, главнокомандујући, генерал Хилдбургхаузен смјестио је свој штаб на мочварном и нездравом земљишту. Велики број војника и старјешина оболио је од маларије. Крајем августа 1737. број обољелих износио је 5158, више од трећине цјелокупне аустријске војске на овом дијелу фронта⁷³. Пораз хабзбуршке војске у бици код Бањалуке почетком августа 1737. био је потпун.

Мировним уговором између Турског и Хабзбуршког царства, потписаним у Београду 1739, Градишка је поново потпала под султанову власт. Хабзбуршке трупе повукле су се из мјеста тек 1741.

⁷⁰ Gustav Bodestein, *Povijest naselja u Posavini 1718–1739*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XIX, Sarajevo 1907, 576–77 (у даљем тексту: G. Bodestein, *Povijest naselja u Posavini*); Фр. Ваничек, *Историја војничке крајине или историја васцелог српског народа са ове и оне стране Дунава, Саве, Уне, Врбаса, тако и Приморја (од 1538. до 1873=335 година)*, прва књига, Нови Сад 1880, 257–258 (у даљем тексту: Фр. Ваничек, *Историја војничке крајине*); Драг. М. Павловић, *Пожаревачки мир (1718)*, Летопис Матице српске, књ. 207, св. 3, Нови Сад 1901, 43.

⁷¹ Н. Креševljaković, *Капетаније*, 152.

⁷² Видј. напомену 68; такође: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 93.

⁷³ Adem Handžić, *Bosanski namjesnik Hekim oğlu Ali–paša*, POF V, Sarajevo 1955, 161.

У бици код Бањалуке погинуо је и некадашњи градишки капетан Мустафа–бег. Како није имао синова⁷⁴, на његово мјесто босански намјесник Хећим оглу Али–паша (1736–1740) поставио је Џина, човјека из своје пратње, који се истакао у поменутом боју. Капетан Џино оже-нио се удовицом Мустафе–бега са којом је добио синове Ибрахим–бега и Мехмед–бега. Џино је био родоначелник градишке капетанске породице Џино Капетановић (Џино Капудан заде).

Послије повлачења аустријске војске 1741, градишки капетан узурпирао је 14 гедик тимара у селу Путишу. Бератом из 1744. одређено је да се поменути тимари врате ранијим уживаоцима, а ако њих нема, тек онда да се уступе новим⁷⁵.

Поучене ранијим искуствима, турске власти нису одмах у градишку тврђаву вратиле цјелокупну њену посаду. И 1742. у бањалучкој тврђави налазила су се 543 војника из градишке тврђаве, са дневном платом од 994 акче. Да би сви прешли у Градишку, требало је обезбједити неопходне услове, о чему је Порта обавијестила и намјесника Јеген Мехмед–пашу (1742–1744)⁷⁶.

Царском наредбом из 1743. одређен је оцаклук за плате градишких нефера. Новац је обезбјеђен од више врста пореза (*авариз*) сакупљених у Скопљу. Предлагач таквог рјешења био је Јеген Мехмед–паша. Наиме, увидом у пореске књиге утврђено је да се у Скопљу на име разних пореза може прикупити 8650 гроша, што је превазилазило новчане потребе градишке посаде, које су износиле 6324,5 гроша. Таквом одлуком требало је превазићи раније честе неспоразуме у вези са мјесечним примањима градишке посаде⁷⁷.

Због харања куге намјесник Јеген Мехмед–паша наредио је 22. септембра 1743 (3. шабан 1156) да се трговинска размјена са хабзбуршком државом смије одвијати само преко скеле код Брода. Скела код Градишке извјесно вријеме била је затворена⁷⁸.

⁷⁴ Н. Крешевићковић, *Капетаније*, 81.

⁷⁵ Н. Крешевићковић, *Капетаније*, 81.

⁷⁶ ANU BiH, BBAI, M. d, III, inv. br. 1143/II A–24–2; 1754 (1154, без навођења прецизног датума)ф.р.

⁷⁷ ANU BiH, BBAI, M. d, III, inv. br. 1143/II A–52–3; 14. VIII 1743 (22. демазијел ахира 1156).

⁷⁸ Hatidža Čar, *Jedna bujuruldija bosanskog namjesnika Jegen Mehmed paše iz 1743*, POF 27/1977, Sarajevo 1979, 286.

У документима из првих мјесеци 1743. као градишки капетан помиње се Ибрахим–бег, син Цина капетана⁷⁹. Ибрахим–бег је тада био дијете, па су у његово име вјероватно управљали други. У тврђави су тада били стационарани пјешаци и коњаници. Преминулог заповједника азапа хаџи Смаил–агу наслиједио је његов син Осман са истоветном дневном платом од 40 акчи. Наводи се да је Османово постављење предложио капетан Ибрахим а одобрио валија Јеген Осман–паша⁸⁰.

Користећи малољетност капетана Ибрахима, костајнички капетан Омер покушао је да присвоји мукату (годишњи закуп) од царине на градишкој скели као и од других врста тамошњих пореза. Спор започет још 1741. ријешила је Порта. Костајничком кадији наређено је да одузме право капетану Омеру на незаконито наплаћивање пореза и прихода од градишке скеле у износу од 210 гроша годишње⁸¹. Није риједак случај да се оштећена страна у једном случају претвара у узурпатора у другом. Капетан Ибрахимови старатељи задржали су 105 000 акчи, које су на име царине са градишке скеле припадале вилајетској благајни. Порта је пресудила у корист босанског дефтердара хаџи Османа⁸².

Деценију касније (1753) Порта је одала признање градишком капетану Ибрахим–бегу због успостављања реда и мира и сузбијању хајдучије у капетанији⁸³. Капетан се бринуо о личној сигурности трговаца и о поштовању међудржавних привредних уговора. Са бањалучким кадијом Омером тражио је од Порте да интервенише у вези са хапшењем трговаца Терзи Ибрахима и његовог брата Мехмеда и заплене њихове робе у вриједности 1800 гроша на аустријској територији. Порта је наложила валији Мухсин заде Мехмед–паши (1760–1763) да се писмено обрати осјечком генералу и затражи ослобађање ухапшених трговаца и враћање њихове имовине. Уз то, позивајући се на одредбе Београдског уговора, Порта је пашу савјетовала да од аустријских власти затражи обештећење за султанове поданике⁸⁴.

⁷⁹ Н. Крешевијковић, *Капетаније*, 81. У наведеном дјелу Крешевијаковић Ибрахим–бега као градишког капетана наводи тек од 1767.

⁸⁰ ANU BiH, BBAI, M. d, III, inv. br. 114/II A–61–3; 16. V 1743 (21. демазијел евела 1156).

⁸¹ ANU BiH, BBAI, M. d. 9347/422–1; 29. XI 1743 (11. шевала 1156).

⁸² ANU BiH, BBAI, M. d. 9947/4071–1, 22. I 1744 (6. зил хиџе 1156).

⁸³ ANU BiH, *Tešanjski sidžil (1751–1781)*, inv. br. 214, 33; 13. XII 1753 (15. сафера 1167) f.r.

⁸⁴ ANU BiH (original u BBAI), *Şikayet defteri (Ş. d) II*, inv. br. 85, 521, 92, 5; 1761 (1174, без навођења прецизнијег датума).

Због мањих изгледа од избијања новог рата са Аустријом, градишка тврђава, као и друге у пограничним крајевима, била је запуштена. Зато су турске власти 1766. започеле реновирање и доградњу градишке тврђаве. Тај посао повјерен је мимар Ибрахиму. Радове, процијењене на 15 000 гроша, преузела је да финансира Порта. И прије обезбјеђења средстава наложила је локалним властима да крену са радовима и да их финансирају из касе Босанског пашалука, а да ће она касније та средства надокнадити⁸⁵. У овим пословима запажену улогу имао је валија Денеци Силахдар Мехмед–паша (1766–1770). Захтијевао је 12. априла 1766. од мостарског кадије да обезбиједи 100 мајстора зидара и главног мајстора Хасан–агу⁸⁶. Из Вареша, Крешева и Фојнице наручене су веће количине ексера⁸⁷. Из Цариграда је у Градишку стигао мајстор Саит Ибрахим, о чему је био обавијештен и валија у Травнику⁸⁸. Радови на изградњи нове камене тврђаве трајали су неколико година.

Капетан градишке тврђаве у овом времену био је раније помињани Ибрахим–бег⁸⁹. Био је један од команданата над 1200 војника из Босанског пашалука, упућених у рат против Русије (1768–1774)⁹⁰. Након завршетка рата вратио се у своју капетанију гдје је и умро. По тадашњем обичају, наслиједио га је (малољетни) син Салих⁹¹.

Током шестогодишњег руско–турског рата Градишка је била важно пристаниште одакле је војска, мобилисана у Босанском пашалуку, упућивана на фронт. Фра Мијо Богдановић забиљежио је у *Љетопису* да је из градишке луке на руски фронт кренуло 15 000 спахија и јањичара. Вјероватно је да је наведени број значајно увећан. Људи и роба из градишке луке превожени су на бројним сплавовима⁹².

И после завршетка овог рата Градишка је била важна лука у коју су допремане намирнице, војни материјал и разна друга роба. Исто-

⁸⁵ BBAI, *Cevdet tasnifi askeri* 11/22–е, III, br. 21272; 1766/77 (1180).

⁸⁶ Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, *sidžil* 5, 86.

⁸⁷ Hamdija Kreševljaković, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, POF II, Sarajevo 1952, 120.

⁸⁸ BBAI, *Cevdet tasnifi askeri* 11/22–е, III, br. 31 118; 28. III 1769 (19. зилкаде 1182).

⁸⁹ Н. Креševljaković, *Капетаније*, 82.

⁹⁰ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo 1987, 83 (у даљем тексту: Ваšeskija, *Ljetopis*).

⁹¹ Н. Креševljaković, *Капетаније*, 81–82.

⁹² Fra Marijan Bogdanović, *Ljetopis Kreševskog samostana (1765–1817)*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr Ignacije Gavran, Sarajevo 1984, 123.

времено, преко ње се извозила роба на сусједне територије. Такође, рађено је на јачању одбрамбеног система ејалета. Током 1780. у градишку луку допремљен је већи број топова и знатне количине муниције и другог ратног материјала⁹³. Како би градишка капетанија била међу првима на удару у случају новог аустро–турског рата, планирана је изградња подземног склоништа за жене, дјецу, старе и остало неборбено становништво Градишке. Око утврђења је требало ископати хендек (опкоп). Радове су планирали главни грађевински мајстор у пашалуку мимар Хасан и Исхак, угледна личност из пратње валије Нишанци Мустафа–паше (1779–1780). Предложили су и изградњу четири нова постоља за топове (*табија*) и једне куле. Према прорачуну главног извођача, мимара Мехмед Тахира, цијена радова износила је 39 710 гроша. Порта се обавезала да ће из главне царске благајне издвојити 19 850 гроша док је остатак требало прикупити од становништва Градишке капетаније. Прије почетка радова Порта је обавезала валију Мустафа–пашу и градишког капетана Салиха да строго воде рачуна о исплати ангажованих радника и да не дозволе злоупотребе. Препоручила је и да уз мимара Мехмеда, као одговорног лица за извођење радова, послове надгледа и главни мимар Хасан⁹⁴. Радови започети 1780. настављени су и 1781⁹⁵.

Практична вриједност поменутих радова дошла је до изражаја у новом аустро–турском рату (1788–1791) у којем су се најинтензивније борбе одвијале у пограничним мјестима. Непосредно по избијању рата за новог валију Босанског пашалука постављен је Арслан Мехмед–паша (1788–1789), који је одмах прогласио општу мобилизацију. Војску је упућивао у пограничне тврђаве. Првих недјеља рата само у Сарајеву је мобилисано 3000 људи који су послати у Дубицу, Градишку и Бијељину. Валија је са пратњом тада боравио у Бањалуци⁹⁶. Догађаје из овога рата биљежио је сарајевски хроничар Мула Мустафа Башескија. У свом *Љетопису* истиче да је на молбу многих жена писао писма њиховим мужевима који су били распоређени у Градишци⁹⁷.

⁹³ ВВАИ, *Cevdet tasnifi askeri* 11/22–е, III, br. 31 117; 1780 (1194).

⁹⁴ АНУ ВиН, ВВАИ, М. d, III, inv. br. 114/III, Е 102–1; 31. III 1780 (24. реби ул евел 1194) ф.р.

⁹⁵ ВВАИ, *Cevdet tasnifi askeri* 11/22–е, редни бр. док. 12 960; 10. II 1781 (13. сафер 1195).

⁹⁶ В. Скорић, *Сарајево и његова околина*, 170.

⁹⁷ Ваšескија, *Ljetopis*, 268.

Као и у неким ранијим аустро–турским ратовима, и у овоме је првих неколико недјеља протекло без већих војних операција. Разлог опрезног наступања аустријске војске свакако су и раније стечена сазнања о добро наоружаним и опремљеним турским пограничним утврђењима. Стање се битно измијенило када су Сарајлије, под изговором да морају да обиђу породице и виде размјере штете од пожара који је избио у њиховом граду, напустиле погранична утврђења. За њима су кренули и други, напустивши погранична утврђења. Осипање посада пограничних турских тврђава искористио је генерал Гидеон Лаудон. Дубицу је заузео 26. августа 1788, а убрзо и Нови⁹⁸. Опсаду Градишке разбио је Ибрахим–паша Пазарац, предводећи новопрстигле јединице турске војске⁹⁹.

Аустријска војска, предвођена маршалом Лаудоном, заузела је Градишку у новом офанзивном покушају 1789¹⁰⁰. Трећи пут током XVII и XVIII вијека аустријска војска загосподарила је Градишком.

Мировним уговором, потписаним у Свиштову 9. августа 1791, Градишка, Дубица и Нови опет су враћени под султанову власт¹⁰¹. Међутим, аустријске власти су, уз разне изговоре, дуго оклијевале да практично спроведу уговорне одредбе. Трупe из наведених мјеста повучене су тек када је 1797. Аустрија заратила са Француском а Порта запрјетила да ће због непоштовања одредби Свиштовског уговора поново заратити против Беча. Да би задржала турску неутралност у рату против Француске, Аустрија је оставила артиљеријско наоружање и објекте које је саградила током осмогодишње владавине наведеним пограничним крајевима¹⁰². Ранији капетан Салих опет је постављен за градишког капетана. Новопостављени градишки диздар, извјесни Мустафа, за своју службу добио је гедик тимар у Дубици са годишњим приходом од 7607 акчи¹⁰³.

Стање на граници остало је непромијењено до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, 1878. године.

⁹⁸ S. Vašagić, *Kratka uputa*, 112.

⁹⁹ S. Vašagić, *Kratka uputa*, 114.

¹⁰⁰ *Историја српског народа* IV-1, Београд 1986, 381; *Историја II*, 1331; Н. Крешевлјакović, *Капетаније*, 82.

¹⁰¹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 94.

¹⁰² Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 94; Н. Крешевлјакović, *Капетаније*, 82; *Историја II*, 1331.

¹⁰³ ANU BiH, BBAI, Š. d. VII, inv. br. 85/IV; 2. VII 1798 (1213) f. r.

ПРЕПИСИВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ У ГРАДИШЦИ ОД 1535. ДО КРАЈА ХVIII ВИЈЕКА

Осим војног и привредног карактера, Градишка се истицала и културном дјелатношћу. Већином су се њом бавили вјерски службеници по џамијама и мектебима, али и судије (кадије) и неки локални чиновници.

Већ у првим деценијама турске управе у Градишци помиње се Сулејман, син Хусеинов, као учена особа (*хоџа*)¹⁰⁴. У првој половини XVI вијека у Градишци је живио преписивач Мустафа, син Ибрахимов, који је 1546. на турском језику преписао *Imadu'l-islam*, дјело из догматике о основним начелима ислама¹⁰⁵. Аутор наведеног преписа (дјела) био је Абдурахман, син Јусуфов. Ово дјело представља најстарији рукопис домаћег преписивача, настао на простору Босне и Херцеговине¹⁰⁶.

Вијести о новом препису потичу тек из децембра 1621. Хусеин, син Беширов, преписао је у градишкој тврђави скраћену верзију *Шахнаме* (*Tercüme-i şahname*), коју је 1610. у Бањалуци написао Ибрахим Тахвил¹⁰⁷.

Из 1630. потиче препис *Tercüme-i kuduri Kitab el-muradiyye fi'l-fikh eş-şerif*, верификоване варијанте Кудуријевог дјела *Muhtasar*. Аутор преписа је Јусуф, син Абдулахов¹⁰⁸. Ово дјело представљало је један од главних уџбеника шеријатског права (*фикх*) у исламским школама од XI до XX вијека. На турском језику у градишкој тврђави преписао га је Мухарем, син Хасанов, 1630¹⁰⁹.

Исти преписивач је 1632. на арапском језику преписао *Основе ислама* (*Asas al-islam*) од непознатог аутора¹¹⁰. Посљедњи познати пре-

¹⁰⁴ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkom rukopisu*, I, sarajevo 1988, 265 (у даљем тексту: М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*).

¹⁰⁵ М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, 220.

¹⁰⁶ М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, II, 77.

¹⁰⁷ М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, II, 53.

¹⁰⁸ М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, II, 53.

¹⁰⁹ М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, I, 175-176.

¹¹⁰ М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, II, 53.

пис, настао у Градишци, потиче из 1776. Сулејман, син хоџе Хусеина, преписао је на турском језику дјело *Imad el-islam*¹¹¹.

Наведена дјела не одражавају право стање преписивачке и културне дјелатности, која је, иначе, недовољно изучена.

*
* *
*

Градишка је имала запажену улогу током вишевијековне турске власти на балканском простору. Била је једна од главних база одакле су турске чете упадале на сусједне хабзбуршке територије. Касније, посебно током XVIII вијека, до изражаја је долазила њена одбрамбена функција. Из градишке тврђаве, са промјенљивим успјесима, пружан је отпор аустријској војсци.

Изложена сталним војним акцијама, градишка тврђава је у више наврата рушена, али и поправљана и дограђивана. Стална турска посада у њој бројала је од 200 до 900 војника. Њене старјешине углавном су били домаћи људи.

Градишка капетанија прва је основана у Босанском санџаку. Капетан, који је у скоро свим пословима представљао неоспорни ауторитет, имао је редовна новчана примања. Посједовали су и тимаре, понекад и у сусједним кадилуцима. Градишка је све вријеме била у саставу Босанског санџака, а тиме од 1580. и Босанског пашалука.

И поред значаја који су турске власти придавале градишкој тврђави, њом је у три наврата (1688–1691, 1716–1741, 1789–1797) господарила аустријска војска. Повратком под султанову власт, тврђава је сваки пут темељито оправљана.

Осим насеља са израженим војничким карактером, Градишка је била и привредни центар. Њена скела била је важно пристаниште за довоз робе, оружја, муниције и другог војног материјала, али и лука преко које су се извозили разни производи у друге дијелове Царства или у сусједну Аустрију. Не изненађује брзо реаговање и босанских намјесника и Порте на догађаје и промјене везане за Градишку.

Социјални односи и обавезе становништва нису одударали од оних у сусједним кадилуцима и ширим областима. Досад у недовољној мјери изучен културни живот углавном се огледао у преписивачкој дјелатности.

¹¹¹ М. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, II, 208.



Поглед на турску Градишку са краљевске тврђаве из Старе Градишке
(Превод са њемачког језика: Моника Прпош)

Галиб Шљиво

БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД 1788. ДО 1878.

У предвечерје ратова између Аустрије и Турске уходе су учесталије осматрале граничне крајеве обају царстава ради прибављања података о свом сусједу. У деветој деценији XVIII вијека аустријски и турски шпијуни посебно су осматрали пограничне тврђаве које би могле представљати препреку приликом надирања војске. Тако је осматрана и тврђава Бербир или Турска Градишка. На основу ових извјештаја, тврђаву на десној обали Саве опкољавао је јарак; њени камени зидови били су високи, а зид према Сави је пред рат био удвојен. Тврђава је имала по једну капију на горњој и на доњој страни, а обје су са околином биле повезане мостовима. Доња капија се обично називала *Бањалучка*, а горња *Жељезна (Жалимска) капија*. У унутрашњости тврђаве налазили су се магацин барута, коњушница и затвор. Из једне камене зграде, која се протезала уз бедем према Сави и била преуређена у магацин, могла се видјети Стара Градишка. На три мјеста у тврђавским бедемима била су изграђена удубљења за топове, а распоређена су тако да се из њих могао тући цијели крај уз Саву.

Насеље Бербир су, у ствари, чинили предграђе са око двије стотине кућа и неколико села са око тридесетак кућа. Бербир је лежао у равници;¹ од њега је водио друм у *Градишку шуму* кроз коју се пролазило за око два сата хода. На пола сата хода, у шуми, налазило се село Чикунле (*Tschikule*) које је имало 17 кућа хришћанских породица; лијево од друма лежало је село Ламинци са једанаест кућа. На изласку из шуме наилази се на село Елезагићи (*Ekschagitchi*) које лежи на десној страни друма и има 50 кућа, међу којима седам муслиманских породица. После је једносатног хода наилазило се на Машиће, село од 20 кућа и једним чардаком који је припадао бањалучком бегу. На сат и по хода од

¹ *Kriegsarchiv Wien* (даље: KAW), *Ackta Feldackta* (даље: AFA), 1782, 12, 7; Извјештај потпоручника Боројевића, Аграм, 30. октобра 1872.

Машића пут је углавном равницом водио до села Вилуса у подножју Козаре; имало је 35 кућа. Послије два и по сата хода стизало се до Романоваца, села са 27 кућа, а потом, за три четвртине сата хода и до Маховљана, села са 17 кућа. Даље је пут водио до Ивањске, села од 28 кућа, удаљене од Маховљана сат и по хода. И у њој се налазио чардак који је био власништво неког бањалучког аге. Ту се завршавало Лијевче. Лијево од друма који је пролазио кроз Градишку шуму и села Ламинаца, на удаљености од сат и по хода, налазило се село Трошељи са 18 кућа, а послије сат хода стизало се у село Карајзовци са 21 кућом. Од њега, на пола сата хода су Мрчевци, село од девет кућа, од кога се за четврт сата стизало у Маховљане, а одатле, опет за сат времена, у село Петошевце са осам кућа.

То су била насеља која су припадала Бербиру. Пред почетак рата (1787) Бербир и његова околина ужурбано су снабдијевани ратним материјалом и живежним намирницама.

Рат између Аустрије и Турске започео је 9. фебруара 1788, када је аустријски цар Јосиф II наредио својој војсци у Хрватској да нападне пограничне тврђаве у Босанском ејалету. У Бечу су били увјерени да ће се све тврђаве предати послије неколико испалених топовских хитаца. Цар је већ био послао босанским муслиманима и хришћанима патент којим им је обећао слободу и имунитет. Патент није имао већи утицај на становништво Бербира и околине.

Командант похода хитно је дошао у Слуњ, припремио напад на Штурлић и Дрежник-град, истовремено обављајући припреме за напад на Дубицу и Нови. У овим утврђењима, као и у Бербиру, градске посаде су се припремале за жесток отпор. И док се Дрежник-град предао послије два дана опсаде, дотле о брзој предаји или освајању осталих тврђава Босанског ејалета није било ни говора. Показала се тачном тврдња да јако утврђење са посадом од 400 људи и добро распоређеним топовима може издржати вишемјесечну опсаду цијеле армије.² И тврђава Бербир је била спремна за одбрану када је из Старе Градишке започео топовски напад. У фебруару 1788. посада је одбила захтјев пуковника Гроздановића да се одмах преда.³

Још у јануару 1788. у градовима ејалета обнародован је султанов ферман да је Турска у рату са „римским царем“; у Бербиру је прочитан

² Музеј Босне и Херцеговине, Библиотека, инв. бр 12794.

³ KAW, AFA, 1788, 1, 14

9. јануара. Султан је тражио да сви његови поданици буду спремни за рат.⁴ У припремама за одбрану, у Бербиру је у јануару 1788. забрањено хришћанском становништву кретање ноћу и одлазак у Стару Градишку. Учестали су свакодневни радови на поправљању бедема. Владала је ратна грозница, чему је, можда, допринио и градишки капетан. Вративши се са засједања капетанског вијећа у Травнику, послао је своју жену у Бањалуку.⁵ Вјероватно су га у томе слиједили утицајни и богати људи. Истовремено, из Бербира је упућен један са шест људи са задатком да обиђе границу и установи да ли се на аустријској страни заиста налази 30.000 војника спремних да упадну у Босну.⁶ Градској посади у Бербиру стизала су појачања. У марту, одред од 700 коњаника улогорио се у Ровинама, на сат хода од тврђаве. Утврђен је и друм према Бањалуци. Код Клашница, у мјесту Караула, планирано је постављање шест топова.⁷ Услиједиле су припреме свих становника за рат: пуцњавом из топова дат је знак да се сви муслимани старији од десет година, који су способни да сједе у седлу и носе пушку, одмах јаве код Бербира. У Ровине су стигли не само становници из бербирске околине него и из Бањалуке.⁸

Према опису Гавре Стојнића, који је четири године служио код једног аге у бербирској тврђави, њена посада бројала је 800 војника. На бедемима је било 30 топова уперених према Старој Градишци и Доњој Вароши; још два топа постављена су код Жалимске капије и два код Бањалучке. Барут је био ускладиштен у Салих-агиној кули, у једној рундели. Бунар није био посебно осигуран. Затвор је био оштећен. Тврђава је била опскрбљена великим количинама сијена и сламе, а живежне намирнице су биле смјештене у десет малих амбара.⁹ Из овог описа произлази да је бербирска тврђава била спремна да одбије напад. И поред тога, мада је располагао са 2.000 војника у тврђави и око тврђаве у логору код Врбашке, бербирски капетан је писмено питао султана да ли смије предати тврђаву, образлажући да је не може одбранити снагама којима располаже. Од султана је очекиван одговор до 20. маја 1788.

⁴ *KAW, AFA*, 1788, 1, 14a, Нова Градишка, 10. јануара 1788.

⁵ *KAW, AFA*, 1788, 1, 216, Градишка, 13. јануара 1788.

⁶ *KAW, AFA*, 1788, 1, 33b, Нова Градишка, 22. јануара 1788.

⁷ *KAW, AFA*, 1788, 39, 18, Петроварадин, 3. марта 1788.

⁸ *KAW, AFA*, 1788, 4, ad 33, Нова Градишка, 4. априла 1788.

⁹ *KAW, AFA*, 1788, 4, ad 14.

године.¹⁰ Према извјештају ухода од 30. маја 1788, бербирска тврђава је снабђевена храном, оправљени су бедеми, а око тврђаве су грађени шанчеви. Осмог јуна је стигло 400 радника који су неколико седмица радили на утврђивању Бербира, што значи да предаја тврђаве није долазила у обзир.¹¹ Турска је одлучила да брани своју сјеверну границу, па је војска сакупљана код Бањалуке, гдје је крајем маја дошао и сам валија на челу 2.500 коњаника, а ускоро је стигло и 2000 пјешака.¹² Валија је најавио свој долазак и у Бербир. Већина војника која се налазила код Бербира (око 2000), по заповијести валије, упућена је према Дубици.¹³

Помоћ из Цариграда састојала се само од нешто новца и џебане. Наводно, султан је упутио ферман у којем је стајало да уколико се не могу сами одбранити, он их ослобађа одговорности и дозвољава да иду куда хоће. Није утврђено да ли је заиста постојао овај ферман.¹⁴ Припреме за одбрану ипак су спровођене: од Ровина у Лијевчу грађен је пут широк 50 клафтера; поправљана је бербирска тврђава. Капетан је ноћу логоровао у оближњој шуми.¹⁵ У Бербир је стигао и паша Шаранлија са 400 војника, са задатком да командује тврђавском посадом.¹⁶ Организовано је надзирање границе дуж Саве, а у логор код Ровина повремено су пристизали нови војници: 25. јула – 200, а сљедећег дана 80 војника.¹⁷

Међутим, Бербир није био у плану напада генерала Лаудона у току 1788. Бомбардовањем из Старе Градишке завршило се ратовање у тој години.¹⁸

¹⁰ KAW, AFA, 1788, 4, 41d, Нова Градишка, 14. маја 1788.

¹¹ KAW, AFA, 1788, 6, 3e, 30. маја 1788; 6, 41b, Нова Градишка, 16. јуна 1788.

¹² KAW, AFA, 1788, 6, 3c, Нова Градишка, 3. јуна 1788; 6, 18e, Нова Градишка, 6. јуна 1788; 6, 101a, Дубица, 11. јуна 1788.

¹³ KAW, AFA, 1788, 6, 32, 10. јуна 1788.

¹⁴ KAW, AFA, 1788, 6, 41d, Нова Градишка, 11. јуна 1788.

¹⁵ KAW, AFA, 1788, 6, 101a, Нова Градишка, 27. јуна 1788; 7, 46c, Нова Градишка, 9. јула 1788. Гарнизон у Бербиру је бројао 600 људи, а код Ораовине (Орахове) налазило се 600 спахија који су патролирали дуж границе; 1788, 8, 5c, Нова Градишка, 11. јула 1788. У логор код Бербира стигао је Шаранлија-паша са два туга, са задатком да организује одбрану.

¹⁶ KAW, AFA, 1788, 7, 14b, Нова Градишка, 23. јула 1788.

¹⁷ KAW, AFA, 1788, 8, 5e, Нова Градишка, 31. јула 1788.

¹⁸ KAW, AFA, 1788, od 35d, Дубица, 7. октобра 1788; KAW, *Tage-Buch*, 113.

Кад је оштра зима попустила, крајем јануара 1789. услједиле су припреме за наставак рата. Валија је наредио да се из бањалучког краја упуту у Бербир 2000 људи. Међу њима је било и хришћана.¹⁹ Половином фебруара стигао је у Бербир један ага са султановом наредбом да надзире уређивање Бербира, а потом је стигла и арбанашка војска. Бербирски капетан и паша Шаранлија ослободили су хришћанско становништво плаћања цизје.²⁰ Почетком маја свакодневно је радило 300–400 радника на утврђивању Бербира.²¹ Међутим, ове припреме обављане су несистематски, с времена на вријеме; уз то, није било довољно војника који би могли спријечити пад бербирске тврђаве. У прољеће 1789. за новог султана проглашен је Селим III (1789–1807). У Босанском пашалуку Бећир–пашу замијенио је Арслан Мехмед-паша.²²

Аустријска генералкоманда напоскон је одлучила да освоји Бербир, па је главнокомандујући генерал Лаудон 19. јуна пренио свој штаб из Слуња у Стару Градишку.²³ Ноћу, 21. јуна, били су сви пукови из Окучана пребачени у логор код Старе Градишке. Већ 22. јуна на Сави је направљен мост од чамаца.²⁴ Опсадом Бербира, коју су спроводили 21 батаљон пјешадије и два дивизиона коњице, командовао је фелдмаршал Лаудон уз помоћ артиљеријског генерала Фон Рувроа и инжењеријског пуковника Де Арнала.²⁵ Опсада је почела форсирањем Саве преко два прелаза: насупрот предграђу Доња Варош испод Бањалучке капије и од предграђа Ускока насупрот Врбашкој.²⁶ Артиљерија из Старе Градишке избацивала је „хитац за хицем“ тако да у Бербиру није било мјеста које није било погођено.²⁷ На аустријској страни је било шест мртвих и десет рањених, а колико је било мртвих у Бербиру, није

¹⁹ KAW, AFA, 1789., 1, 50a, 26. јануара 1789; KAW, AFA, C.A. 1-45d, Дубица, 26. јануара 1789. Der Bosnier Pascha hat in Banialuka 2000 Türken um Gradisca zu schützen an werben lassen, dieser Troupp bestehet aus Türken, und aus Christen.

²⁰ KAW, AFA, 1789., 2, 61a, 26. фебруара 1789; C.A. 23.

²¹ KAW, AFA, 1789, 5, 18, Нова Градишка, 10. маја 1789; 6, 136, Слуњ, 10. јуна 1789.

²² М. Бешескија, нав.дјело, 360.

²³ KAW, Tage-Buch, 157-159.

²⁴ Исто, 161.

²⁵ Музеј Босне и Херцеговине (даље:МБиХ), Библиотека, ин. бр. 12794, Historische Beschreibung des Kriegs in Bosnien von Anno 788 bis 791, N^o3, Journal; KAW, AFA, C.A. 6, 25, Стара Градишка, 20. јуна 1789.

²⁶ KAW, AFA, Türkenkrieg 1791, 13, 6.

²⁷ KAW, Tage-Buch, 131.

се знало. Војска се пребацивала углавном ноћу на десну обалу Саве стежући обруч око Бербира.

Да би се спријечило потпуно опкољавање града и омогућио излазак становништва, један одред турске војске од 400–500 људи заузео је положај у шумарцима на путу према Бањалуци.²⁸ Већ 27. јуна из Старе Градишке је примијећено да народ масовно напушта тврђаву носећи покретну имовину на коњима. Исте ноћи из Бербира је пуцано на Стару Градишку; у њој је избио пожар који није угашен до јутра.²⁹ Услиједила је топовска канонада на Бербир 28. јуна. Бањалучка капија готово је затрпана.³⁰ Од тада је Бербир сваке вечери засипан топовском ватром, која је била нарочито жестока 30. јуна. Од напада запаљивим ђуладима Бербир је горио цијелу ноћ.³¹

Помоћ Бербиру није стизала иако је са разних страна наговјештавана. Највјеродостојније су, ипак, биле вијести о његовој скорој предаји. Заставник Чолић јавио је из Долине да су жене и дјеца из Бербира отишли 29. јуна у Бањалуку и да је приликом посљедњег бомбардовања страдало много стоке и људи.³² Међутим, наговјештавана војска није стизала, док су Аустријанци стезали обруч око града. Рјеђа палба топова из тврђаве наговјештавала је крај опсаде. То се и догодило 9. јула 1789, кад се 50 коњаника упутило из шуме према аустријској војсци и то у строју који одговара опкољавању. Изгледа да је њихов задатак био да скрену пажњу на себе како би омогућили излазак посаде, јер је управо тада из Бербира изашло мноштво људи „носећи некакве здјеле.“ Њихово кретање је штићено палбом из пушака и топова. Тек што су замакли у шуму према Бањалуци, појавили су се аустријски војници на бедемима кличући: „*Viva Josip i Laudon*“.³³ Лаудон је са свим својим генералима ушао у Бербир 10. јула 1789.

Опсада Бербира трајала је 17 дана. Аустријанци су израчунали своје губитке на 38 мртвих и 118 рањених, док су губици турске стране непознати. У Бербиру је остало 500 сандука барута, неколико стотина готових топовских ђулади, 36 металних топова, четири мерзера, 500

²⁸ Исто, 166; 1789., 6, 31а, Стара Градишка, 27. јуна 1789; прелаз преко Врбашке градило је 1.000 војника и 650 сељака.

²⁹ KAW, *Tage-Buch*, 167; KAW, *AFA*, C.A. 7, 3, Костајница, 27. јуна 1789.

³⁰ Исто, 168; МБиХ, *Journal* 13.

³¹ KAW, *Tage-Buch*, 168-171.

³² KAW, 1789, 7, 3б, Стара Градишка, 4. јула 1789; 7, 9б.

³³ МБиХ, *Journal* 13; KAW, *Tage-Buch*, 179.

метара жита, јечма и зоби,³⁴ што није било довољно да се издржи дуга опсада. Причало се да су аустријски војници наишли у тврђави само на „једног старијег Влаха“ кога су Турци оставили са задатком да при уласку аустријске војске запали буре барута и тако дигне тврђаву у ваздух. То није урадио „јер му је био драг властити живот“. Ипак, „ужас пустошења тешко да је био страшнији и у самом Јерусалиму од оног што је било у Бербиру“. Град је одмах очишћен, при чему је пронађено 8.000 ђулади различитог калибра.³⁵

Иако је мировним уговором у Свиштову 1791. било регулисано да се запосједнути крајеви врате, Бербир и његова околина остали су под аустријском управом до 1797. Аустрија је одуговлачила да Турској врати Бербир и Дубицу, вјероватно због њихове стратешке важности. Послије повлачења аустријске војске, у Бербир су се вратили пређашњи становници. Турска је одлучила да ове пограничне тврђаве обнови и снабдије оружјем и муницијом.

Бербир је до 1835. године улазио у састав Бањалучког кадилука.³⁶ Различити извори из тог времена говоре о већем или мањем броју кадилука, па се и Бербир понекад јавља као самосталан кадилук. У опису Босанског ејалета аустријског конзула Митесера (1811), међу 49 кадилука ејалета не спомиње се бербирски,³⁷ а спомиње у једном попису кадилука из 1809.³⁸ Подручје Бербира све до 1835. подударало се са бербирском капетанијом. Од краја XVIII вијека до 1836, на челу бербирске капетаније налазио се Салих-бег, који је имао синове Ибрахим-агу и Рагиб-бега. Први је умро у Бербиру, а други у Бањалуци. Рагиб-бегов син Али-бег Цинић био је бањалучки мутеселим од 1846. до 1852.

³⁴ KAW, *Tage-Buch*, 179; KAW, *AFA*, 1789, 7, 13a, 9. јула 1789; М. Башескија, нав. дјело, 361.

³⁵ KAW, *Tage-Buch*, 183; МБиХ, *Journal* 13.

³⁶ А.Шабановић, *Босански Пашалук. Постанак и управна подјела*, Сарајево 1959, 180.

³⁷ *HNStA W, St. K. Bosnien/1, Onuc Bosne*, Беч, 5. августа 1911. То су: Никшић, Гацко, Требиње, Невесиње, Столац, Благај, Мостар, Љубушки, Дивно, Ливно, Бихаћ, Кључ, Кулен Вакуф, Стари Мајдан, Козарац, Тулхисар, Јајце, Бањалука, Сарајево, Високо, Фојница, Травник, Зеница, Жепче, Маглај, Тешањ, Скопље, Прозор, Белиградик, Неретва, Дервента, Кладањ, Горња Тузла, Градачац, Улас-Сјеница, Фоча, Челеби-Пазар, Варош, Вишеград, Сребреница, Зворник, Јања, Бијељина, Чајниче, Таслица, Пријепоље, Сјеница, Нови Пазар.

³⁸ *HNStA W, St. K. Bosnien/1, Onuc Bosne*, Беч 5. августа 1811; по овом опису наводе се 54 кадилука пошто неки кадилуци обухватају „нејасно одређену границу“ са Србијом.

Капетански положај био је наслѣдан. Капетан је добијао званичну улѣфу од Порте, као и њему потчињени војници, нефери. Капетан је био уживалац десетине на посједима у непосредној околини. Заузврат, био је дужан да организује одбрану бербирске тврђаве.³⁹ Таква подјела задржана је до 1835, када су званично укинуте капетаније, а основани мутеселимлуци.

Почетком XIX вијека у европском дијелу Турске поново су избили немири. У Србији је народно незадовољство изражено отвореном побуном, која се лако могла проширити на Босну, а посебно у областима насељеним претежно православним становништвом, као што је Бербир и његова околина. Босански паша је био дужан да организује походе на српске побуњенике. И у бербирском крају мобилисани су војници. Углавном, војевали су земљопосједници, док су кметови снабдијевали војску намирницама. Због опасности од упада аустријске војске, капетани нису напуштали капетаније. Ни Салих-бег није учествовао у походима на Србију, али је као и други капетани био задужен да свечано одјевен дочека новог валију у Травнику. Капетани су, иначе, нерадо ишли у Травник. Салих-бег и неколико његових ага сазнали су од кајмакама Сулејман-паше да је нови босански валија Ибрахим Халим-паша стигао у Рушчук већ у фебруару 1808. Због великог снијега, а вјероватније због вијести о гомилању аустријске војске у Старој Градишци, Броду и Земуну,⁴⁰ Салих-бег се није усудио да иде у Травник и дочека новог валију.⁴¹ Међутим, валија је наредио свим босанским капетанима да дођу у Травник, јер ће им саопштити наређење Порте у вези са даљим ратовањем против српских устаника.⁴²

На засједању Босанског дивана 15. априла 1808. одлучено је да се одмах прикупи војска која ће под валијином командом бити упућена против српских устаника. Салих-бег је преузео обавезу да у својој капетанији прикупи војнике.⁴³ Док је боравио у Травнику, у Бербиру га

³⁹ Х. Крешевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, II издање, Сарајево 1980, 77-82; АХ, Славонска генералкоманда 17, Политичке вијести из Босне, Нова Градишка, 12. децембра 1824; извјештач каже да је бербирски капетан Салих-бег са својим сином дошао из Травника у Бањалуку, па стога не знамо на основу чега Х. Крешевљаковић помиње Ибрахим-бега и Рагиб-бега.

⁴⁰ Исто, 334.

⁴¹ А. Ивић, *Списи бечких архива*, V, 249-251.

⁴² С. Гавриловић, *Грађа бечких архива*, 336.

⁴³ Исто, 74, 507; Ј. Б. Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805-6 и бој на Мишару*, Суботица 1927, 35.

је замјењивао Омер-ага. Објављен је и ферман којим се налаже свим Османлијама да „напусте бијеле лежаљке“ и да се прихвате оружја.⁴⁴ Ратна психоза захватила је цијели пашалук. Проносили су се гласови да ће седам хришћанских сила заратити против Турске. Стога је граница на ријекама Уни и Сави била затворена, док су све граничне тврђаве, па и Бербир, снабђевене великом количином намирница.⁴⁵

Бербирска тврђава је спадала у важнија утврђења у Босанском ејалету, поред Бихаћа, Бањалуке, Зворника, Јајца, Приједора, Козарца, Прусца, Мостара, Требиња. Салих-бег је био капетан у Бербиру, Мухарем-бег у Бањалуци, Мустај-бег Церић у Новом, Џафер-бег Церић у Дубици, Ибрахим-бег у Приједору, Халил-бег у Дервенти.⁴⁶ Аустријски извјештачи су процјењивали да у Босни има више од 50 тврђава које су биле снажна упоришта.⁴⁷ Свињама, кукурузом, грађевинским дрветом из бербирске капетаније снабдијевано је сусједно аустријско становништво. У сјеверним крајевима Босанског ејалета без реда су били засађени трешње, шљиве, јабуке, крушке, ораси, дуње и љешници.⁴⁸ Бербир је са Бањалуком био повезан добрим друмом. Сама тврђава и непосредна околина биле су насељене муслиманима, али је на ширем подручју преовладало православно становништво.⁴⁹ То је било вријеме када је цвјетала трговина. Од 1. децембра 1809. до краја априла 1811. превезено је кроз Босну 49.947 бала памука.⁵⁰ Роба из Турске и Илирских провинција за Венецију, Италију и Француску усмјеравана је према Дубровнику, Сињу и Костајници. Покушај капетана Салих-бега да се роба умјесто преко Костајнице транспортује преко Старе Градишке није успио, јер је конзул Митесер сматрао да није могуће обавити транзитну трговину преко Старе Градишке.⁵¹

Учестала узимања од земљорадничког становништва за покриће ратних похода против српских устаника изазвала су незадовољство народа. Султан је у више наврата слао ферман босанском валији да се од

⁴⁴ А. Ивић, *Списи бечких архива*, V, 197.

⁴⁵ Исто, 261-263.

⁴⁶ *HHStA W, St.K.Bosnien/1*, Беч 5. августа 1811.

⁴⁷ *HHStA W, St. K. Türkei VIII/42, Gemischte Bemerkungen über Bosnien*, Травник 26. јануара 1809.

⁴⁸ М. С. Филиповић, *Šomet de Fose и његово дело о Босни*, Гласник Земаљског музеја, Етнологија, н.с., св. XXVI, Сарајево 1971, 187.

⁴⁹ *HHStA W, St.K. Konsulate Travnik/35*, Травник, 17. септембра 1808.

⁵⁰ Исто, Травник/37, Беч 14. јуна 1811.

⁵¹ Исто, Травник/36, Травник, 8. децембра 1810.

раје одузме оружје како би се онемогућила побуна раје и оружје предало муслиманима.⁵² Али ова мјера је чак убрзала припремање устанка управо у бербирском крају. Аустријског пуковника Паулича доушник је обавијестио да је устанак у бербирској капетанији припреман у 1807. Акцију је издао неки хришћанин, па је капетан успоставио патроле по селима и спријечио да хришћани остваре своју намјеру. У Совјаку и Милошевом Брду била би смјештена муниција коју је требало да набаве Божо Угреновић и трговац Јово Јанчић из Бербира. Они су се истовремено дописивали са устаницима у Србији. Доушник је тврдио да ће устанак избити у љето 1808.⁵³ Градишки царински уред је обавијестио Патроварадинску генералкоманду да је Јанчић заиста долазио у Стару Градишку, да се представљао као Јово Сарајлија и да је размијенио неколико писама са унијатским владиком Бенедиктом Краљевићем. Није набављао оружје, али је причао да су турски поданици незадовољни и да су се њему обраћали да подигне устанак. Увјерен је како се не може дићи устанак против Турака док се не види какав ће успјех постићи српски устаници.⁵⁴ Јанчић је очигледно завараво аустријске власти. Наиме, он је од владике Краљевића тражио „праа и олова“, јер „ето прољеће иде“, а народ се не може оставити у сужањству Турака. Уколико буду имали „праа и олова за недељу можемо узети Бањалуку“.⁵⁵

Власти су у неке крајеве упутиле комисије са задатком да испитују оправданост оптужби за изабљивање.⁵⁶ То није било довољно да се стиша роптање народа, нарочито хришћанског. Јанчић је и даље одржавао везе са српским првацима.⁵⁷ Чешће је боравио у Старој Градишци, гдје је истицао да се насиље над православним становништвом наставља. Навео је убиство бањалучког капетана за чију су смрт окривљена петорица хришћана, од којих су четворица одмах погубљена, а пети је пуштен на слободу пошто је платио откупнину од 500 пјастера. Већи број хришћана је због страха да не буду осумњичени за то убиство

⁵² С. Кемура, *Први српски устанак*, 115-116.

⁵³ А. Ивић, *Списи бечких архива*, V, 32-33.

⁵⁴ Исто, 183-184.

⁵⁵ *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I, 1804-1808, у редакцији Радослава Перовића, Београд 1977, 318-319 (даље: *Први српски устанак*).

⁵⁶ А. Ивић, *Списи бечких архива*, V, 477.

⁵⁷ *Први српски устанак*, 336.

пребјегао на аустријску страну.⁵⁸ У то је услиједило хапшење и Јована Јанчића, али је у недостатку доказа био ослобођен.

Незадовољство је достигло врхунац у јесен 1809. Немири су захватили бањалучки, бербирски и дубички крај. Властима је успјело да поново ухапсе Јована Јанчића, а затим да га погубе. Устаници су остали без вође. Аустрија и Француска забраниле су да се на њиховој територији устаници снабдијевају оружјем и муницијом, а Аустрија је чак забранила прихват избјеглица. На устанике је послата војска од неколико хиљада људи, а из Травника су свакодневно упућиване расположиве војне јединице.⁵⁹ Са похода на Србију враћен је Хасан-паша Предојевић.⁶⁰ Устанак је брзо угушен. Побједници су се светили побјеђеним, страдало је много недужних људи, док је шездесетак вођа потражило спас у околним шумама.⁶¹ Овај устанак често се назива и *прва машићка буна*.

У вријеме када су односи између Турске и Аустрије учвршћени Бечким конгресом 1814–1815, био је за дуже вријеме осигуран мир на потезу бербирске капетаније. Валија је позивао капетане ради договора о стању у ејалету, утврђивања висине харача и, уопште, разматрања питања у вези с порезима. На овим скуповима изрицане су и пресуде, а често су вршена и погубљења.⁶² Салих-бег је остао дуже вријеме у

⁵⁸ А. Ивић, *Стиси бечких архива*, V, 586.

⁵⁹ ННStA W, St. K. Konsultate Travnik/40, Травник 5. октобра 1809.

⁶⁰ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939, 59-79.

⁶¹ ННStA, St. K. Konsultate Travnik/40, Травник 6. новембра 1809. Die Ursache woher sich die allgemeine Rede und Meinung alda verbreitet hat, als ob die kais, könig. Seite Antheil an den Aufstand nehme, rühret von daher: weil ein gewisser Altgläubische Geistliche Pop Jovan aus den bosnische Dorf Sviniarevacze, welcher der Hauptansthifter des Aufstands war, und auf seiner Flucht bey Duboschatz ergeiffen und getödtet worden einen aus der kais, könig. Gränze entleihnern jungen Menschen als Schreiber bei sich hatte. Dieser - um sich bey seinen Schef Verdienste zu machen, aller orten dem Volke versicherte, dass selber von kais. König Serte an die Aufgestandens seiner Glaubens-genossen, zu dem Ende Abgeordnet worden wäre, um ihnen zu verkündigen, dass von denen Deutschen dieser unternommene Schritt gutgeheissen, und von dorher Munition, Geschütz, und Menschen zur Unterstützung in Bereitschaft seien. Ein welches böse Menschen, besonders das zu Travnik eqistirende französische Konsulat, und dessen Anhang benutzt, und jene Kügen annoch mit nachdrücklichen zusätzen unterstützt, und bestärket habe. Wovon haber der Untergrund bereits vollkommene entdeckt, und sich vom Gegentheit, dass nämlich die k.k. Seite an diesen Aufstand nicht den geringsten Antheil genommen gänzlich überzeuget worden.

⁶² Г. Шљиво, *Босна и Херцеговина 1813-1826*, II издање, Институт за историју у Бањалуци, Бањалука 1988, 42.

Травнику крајем 1817.⁶³ Са вијећања се вратио половином фебруара 1818. заједно са козарачким, приједорским и крупским капетаном. Валија је наредио да одмах почну утврђивати градове и снабдијевати их оружјем и храном. На скупштини капетана, којој су присуствовали и санџак-бегови и риџали, био је саслушан и Салих-бег, оптужен да није извршио уговор из 1803. Тада је у околини Градине, мјеста које се налази на ушћу Уне, убијен поручник Либрић, па је валија Абубекир формирао комисију да изврши увиђај. Комисија је одредила да се поручниковој удовици исплати одштета од 2000 форинти уз шест посто камате. Бербирски капетан је изјавио да се не сјећа тог случаја и одбио да спроведе одредбу, па су аустријске власти одлучиле да обнове процес.⁶⁴

Бербирска тврђава је обновљена у прољеће 1819. Тада су обновљене и друге тврђаве у Босанској Крајини: Дубица, Нови, Бихаћ, Бања Лука, Остروвица, Приједор и Острожац.⁶⁵ Зато је бербирски капетан међу првим похитао у Травник да се представи новом валији.⁶⁶ Међутим, градови нису били добро оправљени, па је валија готово сваке године наређивао да се тврђаве поново обнављају и попуне залихе муниције и хране. Из докумената се уочава да је бербирска тврђава поново поправљена половином 1820, као што је био случај и са новском тврђавом.⁶⁷

Доласком у Травник округног валије Целал-паше, нагло се погоршао положај босанских капетана. Салих-бег је позван у Травник и одмах утамничен. Да би избјегао судбину других капетана који су били погубљени, понудио је бањалучком мутеселиму село Ратково да би посредовао код валије за његово ослобођење. Иако је већ у љето пуштен на слободу, ипак је морао остати у Травнику под валијином присмотром. Изгледа да је био уцијењен, па је чекао да одговарајући износ новца стигне из Бербира у Травник. Напокон је пуштен из затвора, уз обавезу да положи 17 кеса пјастера и поправи бербирску тврђаву. Како није одмах имао довољно новца, задржан је у бањалучкој тврђави.

⁶³ ННStA W, St. K. Türkei VIII/40, Simbšen Meternihu, Травник, 1. децембра 1818.

⁶⁴ Исто, Беч 15. фебруара 1818; АХ, Крајина, Президијал, Петроварадин, 24. децембра 1818.

⁶⁵ АХ, Крајина и остале војне власти, Президијал, Петроварадин, 12. марта 1819.

⁶⁶ ННStA W, St. K. Türkei VIII/41, Травник, 8. маја 1819.

⁶⁷ ННStA W, St. K. Türkei VIII/41, 24. августа 1820.

Целал-пашином смрћу окончан је и боравак бербирског капетана у Бањалуци, па се он вратио у Бербир.⁶⁸

Салих-бег је поново отишао у Травник 18. марта 1823. да се представи новом валији и тада се обавезао да ће на челу бербирске војске учествовати на валијиној страни против крајишких бунтовника. Крајем марта су у Бербиру вршене припреме за одлазак војске у Крајину.⁶⁹ Почетком априла стигао је валијин татарин са поруком да је острожачки капетан Мурат-бег Беширевић проглашен за побуњеника. Из Бербира су у Травник позвани Салих-бег, хехаја Али Делић и Мумин Самарцић, којима је валија намијенио улогу посредника.⁷⁰ Чим су се вратили из Травника, упутили су се у Крајину и 8. априла стигли у Дубицу са задатком да Мурат-бега Беширевића, Хасан-агу Пећког и њихове присталице придобију за мирно рјешење сукоба. Како се мало вјеровало у успјех њихове мисије, валија је истовремено наредио да му се из бербирске капетаније стави под команду 156 војника, из бањалучке 590, приједорске 470, итд.⁷¹ Бербирска делегација вратила се из Крајине 20. априла и извијестила да Хасан-ага Пећки има 4.000 наоружаних људи и да је одбио валијин предлог за мирно рјешење сукоба.⁷² Из Бербира је 21. и 22. априла упућено 100 људи под команду бањалучког мутеселима.⁷³

Валијина војска, у којој је била и бербирска, споро се прикупљала, што су искористили устаници, дошли до Ивањске и запријетили Бањалуци у којој се налазило више капетана који су стали на валијину страну.⁷⁴ Крајишки побуњеници су тражили да се именује ејалетски мутеселим (*Landrichfer*) од домаћих људи, да се укину повећани порези и да се осигурају већа заштита и слобода поданика. Валија је још оклијевао да нападне побуњенике. Крајем јуна придружио му се и син бербирског капетана, Мухамед-бег, са тридесетак људи. У међувреме-

⁶⁸ АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/7, Нова Градишка, 24. марта 1823.

⁶⁹ Исто, Нова Градишка, 30. марта 1823.

⁷⁰ Исто, Нова Градишка, 6. априла 1823.

⁷¹ Исто, Политичке вијести из Босне, Нова Градишка, 13. априла 1823.

⁷² Исто, Нова Градишка, 22. априла 1823.

⁷³ Исто, Нова Градишка, 27. априла 1823; Брод, 28. априла 1823; против Хасан-аге Пећког, Мурат-бега Беширевића и Махмут-аге Ћатића, босански валија је сакупио 4.600 војника: из Травника и околине 1.000, Бањалуке и околине 400, Бербира 150, Старог Мајдана 250, Скопља (у Босни) 900, Приједора 250, Козарца 200, Дубице 200, Новог 250, Кулен Вакуфа 200, Ливна-Дувна 800.

⁷⁴ Исто, Нова Градишка, 22. јуна 1823.

ну, султан је наредио босанском валији Селим-паши да поведе војску против Грка, па је логор под Бањалуком постепено смањиван, тако да су Салих-бег, његов син Мехмед-бег и мањи број војника напустили Бањалуку и 2. јула стигли у Бербир.⁷⁵ Тек што се стишала бура око крајишке побуне, бербирски капетан је позван у Травник да се оправда од оптужбе да је више година наплаћивао ђумрук за свој рачун од дереглија са сољу.⁷⁶ Уз то, бањалучки мутеселим оптужио је Салих-бега да је бесправно присвојио веће шумске површине.⁷⁷

У Бербиру су се погоршале прилике. Салих-бег се крио по Козари и често мијењао мјесто боравка. Неколико бербирских угледних људи је 12. септембра запријетило његовом сину да ће га ухапсити уколико им он умјесто оца не исплати 35 кеса пјастера у року од осам дана. Пошто су му пријетили и смрћу, он је одмах упутио оцу брзог татарина с поруком да дође у Бербир.⁷⁸ Салих-бег се утаборио на свом имању у Бистрици и није намјеравао ићи у Бербир.⁷⁹ Догађаји у Бербиру су се стално смјењивали: побуњеничка војска је стигла надомак Бербира; 26. децембра дошао је у Градину одред од 30 коњаника под командом Мухамед-бега Ћатића да би реквирирао животне намирнице за крајишке бунтовнике; други одред од 460 људи требало је да нападне Бербир и присили становништво да се прикључи побуњеницима. У самом Бербиру дошло је до сукоба 18 – 19. децембра 1823.

У то је из Градачца у Бербир дошла комисија која је сакупљала државни порез. Мехмед-бег је тада успио да за свој рачун наплати новац, па су се против њега побунили угледни људи. Пошто је побуна остала без побједника, побуњеници су се обратили бањалучком мутеселиму и оптужили Мехмед-бега за злоупотребе. У овај сукоб покушао је да се уплете и Хасан-ага Пећки, вођа крајишких побуњеника. Поручио је бербирском становништву да ће заузети тврђаву. Међутим, 28 ага одлучило је да брани град, па Хасан-ага није ни покушао да оствари пријетњу. Мехмед-бег је ипак дошао у Бањалуку да се оправда код мутеселима. Оптужбе против Салих-бега и његовог сина стално су се

⁷⁵ Исто, Нова Градишка, 6. јула 1823; Нова Градишка, 13. јула 1823.

⁷⁶ Исто, Нова Градишка, 20. јула 1813.

⁷⁷ Исто, Нова Градишка, 17. августа 1823.

⁷⁸ Исто, Нова Градишка, 14. септембра 1823.

⁷⁹ Исто, Нова Градишка, 23. новембра 1823; Нова Градишка, 7. децембра 1823.

умножавале. Како је Салих-бег био присталица валије, оптужбе су рјешаване у Бербиру у његову корист.⁸⁰

Напокон, валија је одлучио да пресуди спор у Бербиру. Позвао је Салих-бега у Травник, наредио Мехмед-бегу да се смјести у Бањалуку, а у Бербир је упутио босанског мутеселима да испита оправданост оптужби.⁸¹ Истрага је дуже трајала, па је Салих-бег са два сина задржан у Бањалуци, а његова жена у Бербиру. Коначно, Салих-бег је ослобођен оптужби. У септембру се нашао у валијиној близини у Травнику. Отуда је упутио бербирске прваке Велагића, Самарџића и Делића, који су дуже боравили у Травнику, да у Бербиру прочитају валијину бујрулдију којом наговјештава свој поход на Крајину 8. септембра, на челу 60.000 војника. Упућени су сумњали да је у Босни уопште могуће мобилисати толику војску.⁸² Међутим, валија је наишао на противљење муслиманског становништва у бањалучкој, бербирској, новској и крупској капетанији, које је поручило да се неће борити против Хасан-ага Пећког, јер нема ништа ни са њим ни против њега. Пошто становници нису имали повјерења у валију, обратили су се султану.⁸³ Бербирски капетан се налазио у Травнику у којем су већ били готово сви остали капетани.⁸⁴ И Хасан-ага Пећки се изјаснио за мир. Почетком децембра дошли су бербирски капетан и његов син из Травника у Бањалуку.⁸⁵ Није познато како је дошло до измирења између капетана Бербира и становника, али је Салих-бег 1825–1827. обављао капетанску дужност.⁸⁶

Укидање јањичара у Босанском ејалету није се посебно осјетило у Бербиру и његовој околини. Није забиљежен ни отпор валији Абдурахим-паши. Међутим, док је очекиван долазак новог валије, избили су нереди у Бербиру између двију група: угледних и добродостојећих који су подржавали Мујагу Исмаиловића и Ибрахим-агу Грозданића, и сиромашног народа који је изабрао за вођу хџају Али Делића и бајрактара Хусеина Стјењанина. Разлог сукоба била је узурпација земљишта

⁸⁰ Исто, Нова Градишка, 29. децембра 1823.

⁸¹ Исто, Нова Градишка, 19. априла 1823.

⁸² Исто, Нова Градишка, 6. септембра 1824.

⁸³ Исто, Нова Градишка, 20. септембра 1824.

⁸⁴ Исто, Нова Градишка, 3. октобра 1824; Нова Градишка, 10. октобра 1824; Нова Градишка, 29. новембра 1824.

⁸⁵ Исто, Нова Градишка, 12. децембра 1824.

⁸⁶ Исто, Нова Градишка, 27. јуна 1824.

коју је извршио капетан Салих-бег Џинић. Наводно, капетан је присвојио извјесне комплексе шума и њива које су припадале тврђави Бербир. За њим су се повели и други, а нарочито Мујага Исмаиловић. Техаја Али Делић је организовао незадовољне, углавном сиротињу, и одредио границу између земљишта које припада тврђави и оног које могу уживати спахије. Тада је од Салих-бега Џинића одузета 31 кућа у селу Врбашка, а од Мујаге Исмаиловића 13 кућа у селима Греда и Брзица и више јутара шуме. И многим другим агама и спахијама одузета су имања. Ниједна страна није могла наметнути своје рјешење.⁸⁷

Бербирски капетан је учествовао у побуни босанских капетана на страни Хусеин-бега Градашчевића 1830–1831. Бар је тако било у почетку устанка, пошто је готово цијела Босна, посебно Босанска Крајина, била на Градашчевићевој страни. Колебање босанских капетана настало је почетком 1832. Извори не говоре да ли се тада и бербирска капетанија држала с побуњеницима или је била на супротној страни. Посредно би се могло закључити да су бербирски и бањалучки капетан били до краја вјерни Хусеин-бегу. Међутим, ни један ни други нису били осуђивани нити су бјежали на сусједну аустријску територију.⁸⁸

У припремању побуне хришћанског становништва 1834. истакао се поп Павле Твртковић из Церовљана (Трошела). Организовао је дружину у шабачком крају с којом је намјеравао упасти у Босну, што су власти осујетиле. Твртковић је ухапшен. Поп Павле је на суду признао да је писао својим истомишљеницима о дизању буне у Босни, која би се проширила и у Херцеговину.⁸⁹

Иако је откривено припремање побуне попа Твртковића, 11. марта 1834. избила је буна коју је предводио поп Јовица Илић. Дигло се православно становништво због несносног израбљивања, новчаног глобљења и работа. Побуна је избила у дервентском кадилуку. Власти су одмах упутиле јаке војне одреде који су побуну брзо и крваво угушили. Аустријске власти, иначе добро обавијештене о стању у крајевима уз Саву, писале су дервентском мутеселиму: „Нама је познато да је одлука вашег цара да се са хришћанским поданицима његовим свуда добро и праведно поступа, и зато нам је чудо, зашто се у Босни, а особито у неколико оближњих нахија, с хришћанима онако човјечански не поступа, као у свим осталим широким државама Вашег Царства, него се и

⁸⁷ Г. Шљиво, *Босна и Херцеговина 1827-1849*, 49.

⁸⁸ Исто, 116-172.

⁸⁹ Исто, 202.

сијеку, како се од неколико вијекова још чуло није.“ Мутеселим је одговорио да су устанак подигли „лопови и душмани“.⁹⁰ Из већег броја извјештаја аустријских ухода произлазило је да су хришћани, нарочито православци приједорске, козарачке, бањалучке, дервентске и градачачке капетаније, изложени прогону и пљачкању својих господара, који су их сумњичили да одржавају везу са Србијом. Власти су у овим капетанијама намјеравале да разоружају све хришћане. Многе породице пребјегле су на аустријску територију, а то су у неким случајевима учинила цијела села.⁹¹ Валија Дауд-паша није имао довољно војске да сузбије и спријечи овај терор, него се ограничио да укине капетански ред и уведе звање мутеселима. У Босанској Крајини је тај задатак обавио његов силахдар-ага у априлу 1834, када су укинута капетанија и постављени мутеселими. Бербирски капетан није добио мутеселимско мјесто, а његова капетанија прикључена је бањалучком мутеселиму.

Крајем марта 1834. године букнула је у Крајини побуна капетана који су тражили од валије да не укида капетаније. Побуни нису пришли ни бањалучки, ни приједорски, а вјероватно ни бербирски капетан. Побуњенике је предводио острожачки капетан Мурат-бег Беширевић.⁹² Мирно стање је убрзо успостављено у крају од Бањалуке до Саве. Ред у Крајини није успостављен ни 1835.

Осим капетана бунили су се и други угледни људи, незадовољни због објављене реформе која је обухватила и укидање спахилука у Турском царству. Султан је 1834. почео укидати тимарски систем. Одредио је да се десетина сакупља у државну касу, а спахије је ослободио обавеза да служе у спахијској коњици. Крајишници су се побунили 1834. и 1835. па је Порта попустила: задржала је тимаре у Босни, а спахије су служиле као резерва. То није био крај немирима у пашалуку.

Тих дана је за бањалучког мутеселима постављен Али-бег Џинић, унук капетана Салих-бега. Командант тврђаве у Бербиру био је Дервиш-ага Смаилагић. Мутеселим је 1837. у Бербиру поставио Абди-агу Душића за „малог мутеселима.“⁹³ Вјероватно је ријеч о цивилном управнику. Послије пораза побуњеника код Врандука, у бербирском крају је било мирно, путеви су били сигурни, а у шумама није било разбојника.

⁹⁰ Исто, 211-213.

⁹¹ ХАЗ, Президијални списи, свежањ 148, цат. X/1, Загреб, 27. априла 1834.

⁹² АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/10, 20-30. март 1834.

⁹³ АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/12, Политичке вијести из Босне, Нова Градишка, 11. јуна 1837.

Пљачкашке банде су се опет појавиле половином 1840. Неки Муштафа је са неколицином људи пљачкао на простору Бањалуке, Бербира и Долине.⁹⁴ Прилике у бербирској околини су се погоршавале: кметовима су повећани порези, скупљање намета је било повезано са великим злоупотребима. На побуну се ипак није помишљало. Власти су понекад хапсиле неког у кога би посумњале да им се може одупријети. У августу 1840. ухапшен је поп Јевто из Подградаца. Бербирска тврђава је добила појачање од 30 наоружаних људи, градска врата су и дан и ноћ била затворена, на бедемима су се налазили стражари и све је подсјећало на ратно стање. Немајући начина за други вид отпора, сељаци, нарочито хришћани, често су долазили на савску скелу и молили аустријске власти да им одобре прелазак на аустријску територију.⁹⁵

У новембру 1839. султан Абдул Мецид прогласио је *Хатишериф од Гилхане* којим је начелно обнародована једнакост свих поданика. Он је у Босни објављен почетком 1841. тако што је валија наредио свештеницима да народу јавно саопште да се укидају сва глобљења и намети; убудуће ће плаћати само *харач, десетину и ђумрук*. Укида се *крвнина*, „од дуга и тавнице неће се узимати ерцун; казна затвора неће моћи да се замијени новчаном; из државне хазне (благајне) даваће се плата мутеселимима, кадијама и другим службеницима“. Мјесне власти нису марили за спровођење одредби хатишерифа, пошто валија није имао ни новца, ни војне силе да их присили на то.⁹⁶ У фебруару, марту и априлу 1841. „учињен је свенародни попис цијеле Босне: писало се име, презиме, година, стас и боја бркова“. Пописивани су само мушкарци. Крајем маја и почетком јуна 1841. валија је позвао све спахије и на травничком пољу обавио војну вјежбу.⁹⁷

Бербирска тврђава је поново стављена у ратно стање почетком августа 1843, када је из Бањалуке приспјело 50 војника као појачање, а из тврђаве су иселени неки становници да би се у њихове куће смјестила новопридошла војска.⁹⁸ Ово је учињено зато да би се побуњени Крајишници спријечили да заузму Бербир. Валија је организовао војни логор

⁹⁴ Исто, Президијал/13, Политички извјештај из Босне, Нова Градишка, 21. јуна 1840.

⁹⁵ АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/14, Политичке вијести из Босне, Брод, 14. августа 1840.

⁹⁶ Илирске народне новине, 7. децембар, 1841, 390-391.

⁹⁷ Исто, 28. августа 1841., 274.

⁹⁸ АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/16, Нова Градишка, 6. августа 1843.

код Бањалуке. Учестали су транспорти намирница, превожени лађама до Бербира, а отуда колима до Бањалуке.⁹⁹ Кроз Бербир је септембра 1843. ушао у пашалук и турски коњички генерал Изет-паша.¹⁰⁰ Изгледа да су бербирски прваци помагали крајишким устаницима пошто су аустријске власти очекивале да ће они по угушењу побуне потражити уточиште у Старој Градишци, па су у вези са тим тражили мишљење од Генералкоманде у Загребу.¹⁰¹

У другој половини 1843. и првој половини 1844. у Бербиру и околини осјећало се узнемирење хришћанског становништва због сталног нартања разбојничких банди.¹⁰² Бањалучки мутеселим их је накратко удаљио из свог мутеселимлука. Да је било сигурно путовати овим крајем види се и по томе што је нови валија Тамил-паша одлучио да из Београда путује у Травник управо преко Бербира. Он се у пратњи Мустафа-паше Бабића и Фазли-паше Шерифовића упутио лађом у Бербир 6. фебруара 1846. године.¹⁰³

Прва половина XIX вијека у Босни може се окарактерисати као вријеме у којем су се непрестано смјењивала раздобља побуна и раздобља мира. Честе су биле побуне крајишког муслиманског становништва, као јула 1846. Предводили су је Ибрахим-ага Граховић, Ибро Кобић, Хусо Стјењанин, Омер Летић, а прикључило им се око 400 побуњеника. Повод је био захтјев мјештана да се забрани продаја вина и ракије у ракијашници која је била отворена у селу Мала близу Бербира, а чији је власник био аустријски поданик Лазо Тирка. Бербирски мудир Хусеинага Прачо одмах је забранио рад овој ракијашници, те протјерао и њеног власника и оне који су му омогућили да ради.¹⁰⁴ У мају 1846. побунили су се Крајишници од Бањалуке до Бихаћа због увођења дуплих контрибуција и тридесетак других намета.¹⁰⁵ Побуна у Босанској Крајини узела је маха. У Бербиру су се подијелили у двије групе: мању, која је стајала уз побуњенике, и већу, која је остала вјерна валији. Побуњенике је водио Ибрахим-ага Граховић који се са 12

⁹⁹ Исто, Стара Градишка, 26. августа 1843.

¹⁰⁰ Исто, Нова Градишка, 4. септембра 1843.

¹⁰¹ Исто, Загреб, 8. септембра 1843; Нова Градишка, 11. септембра 1843.

¹⁰² АН, Славонска генералкоманда, Президијал/17, Петроварадин, 13. децембра 1844.

¹⁰³ *HHStA W, St. K.Bosnien/4*, Беч, 13. фебруара 1846.

¹⁰⁴ АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/18, Стара Градишка, 12. јула 1846; Петроварадин 19. јула 1846.

¹⁰⁵ Исто, Митровица, 4. јуна 1846.

присталица прикључио побуњеницима у Ивањској. Бањалучки мутеселим Али-бег Џинић, врло поштован у свом мутеселимлуку, остао је вјеран султану. Побуњеници су настојали да заузму мјеста у околини Бањалуке, а у Бербир су послали депутацију која је од тамошњих првака тражила да им се одмах прикључе, иначе ће им опљачкати цијели крај.¹⁰⁶ Бербир је остао на валијиној страни.¹⁰⁷ Одбрану Бербира од побуњеничког напада водио је Хусеин-ага Прачо. Хусеин-ага је обавијестио војне власти у Новој Градишци да је валија до ногу потукао побуњенике на Подрашничком пољу. Кад су сазнали за валијину побједу на Подрашничком пољу, 8. новембра 1846, бербирски бјегунци су се лађом пребацили у Бербир 11. новембра 1846.¹⁰⁸

Кметови су се поново жалили на висину пореских оптерећења. Валија Тахир-паша је 1848. покушао да регулише давања кметова.¹⁰⁹ У Травнику је донесена одлука да се кметови убудуће оптерете само давањем трећине и да се укину сва друга давања, па и обавеза работе.¹¹⁰ Разумије се да су остала сва давања кметова у корист државе, на примјер, харача. Хришћани у бербирској околини су 1848. плаћали харач по мушкој глави, који је износио форинту и 20 крајцера.¹¹¹

Тада је почела револуција у аустријским земљама. Аустријске уходе су 15. априла 1848. године јавиле да у околини Бербира влада мир.¹¹² Почело је и разоружање раје. Иначе је у свим дијеловима Босанског ејалета 1848. и 1849. било такво стање да је очекивана побуна. „До сад у миру стојећа Босна, сад се јако закувала и бит ће у њој свега и свашта“, јавио је дописник *Народних новина* са „босанске границе“ 19. јула 1849. године.¹¹³ И заиста, буна је букнула у Босанској Крајини 6. јула 1849, када су устали земљопосједници да протестују због укидања десетине. Упоредо са побуном, цијели крај од Тешња до Бањалуке

¹⁰⁶ Исто, Петроварадин, 1. новембра 1846; Нова Градишка, 4. новембра 1846.

¹⁰⁷ Исто, Нова Градишка, 5. новембра 1846.

¹⁰⁸ Исто, Ускоке, 11. новембра 1846.

¹⁰⁹ АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/20, Нова Градишка, 13. априла 1848.

¹¹⁰ Г. Шљиво, *Немири у Босни у вријеме намјесниковања Тахир-паше*, Југословенски часопис 1-2, Београд 1975, 166.

¹¹¹ АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/21, Нова Градишка, 15. априла 1848.

¹¹² АХ, Славонска генералкоманда, Президијал/20, Стара Градишка, 18. априла 1848.

¹¹³ Народне новине, 30 јул 1849

био је захваћен колером, а смртно се разболио и сам валија Тахир-паша. Највише страдалих било је у Дервенти, а „тако исто и у Градишкој је много више Турака поморено него христијанах, мислим из тог узрока што Турци никаква лекара неће да узимају“.¹¹⁴ Ова побуна земљопосједника била је доста тешка и за хришћанско становништво које није учествовало у окршајима, али је било у коморцијској служби. Општа несигурност праћена је пљачкањем. Али-бег Цинић је послао Мехмед-агу Табаковића да покупи порез у бербирској нахији, али су прикупљени порез отели одметници. Хаџи Прачо, мудир и ђумругџија у Бербиру, био је такође опљачкан, а двојица момака из његове пратње и Мехмед-ага Табаковић су том приликом погинули. Мутеселим Али-бег Цинић је наредио истрагу, па је сумња пала на хришћане сусједних села. Казнена експедиција коју је сачињавало 150 Арбанаса дотјерала је 500 људи у Бербир, гдје су били злостављани, њих 70–80 је оковано, а осморица су убијена послуже мучења. Такво стање натјерало је хришћанско становништво да потражи спас у исељавању.¹¹⁵ Какав је био положај тих избјеглица, види се из описа: „Јадна Босно! Тужна Босно! Где те твоји соколони од претешког зулума остављати морају! Срце ми пуца од жалости и туге, кад сам видио на обали Саве 12. јуна т.г. сироту рају босанску, нагу, голу и гладну, од циче и зиме укочену, јадикуюћи за својом домовином! - Ту бјеше стараца, младића, жена и дјече у колевци. Упитам старца: Откуд си стриче, и куд си наумио? Еј брате! Ми смо из нахије бањалучке, и тражимо прибијежиште са овог краја Саве да се опростимо турски полакшица! Наопако дошао ферман од цара из Стамбола, да спахии не робујемо више, те да свако треће ... спада спахии. И спахиа често долазаше, те трећег најбољег вола, трећег најбољег коња, трећиј улчек жита узимаше - и ми тој невољи одољети немогасмо, зато ето нас код браће наше, да се уклонимо од тог зулума.“¹¹⁶ Нема сумње у то да су ово биле избјеглице из бербирске нахије које су се успјеле склонити на подручје Војне крајине.

Кроз Бербир је прошао и први аустријски генерални конзул Димитрије Атанасковић.¹¹⁷ Прелазак конзула Атанасковића у Босну био је

¹¹⁴ Српске новине, 16. октобар 1849.

¹¹⁵ Г. Шљиво, *Омер-паша Латас у Босни и Херцеговини 1850-1852*, Свјетлост, Сарајево 1977, 49; Српске новине, 15. април 1850.

¹¹⁶ Српске новине, 18. фебруар 1849.

¹¹⁷ Г. Шљиво, *Омер-паша Латас*, 91.

веома свечан. На бербирској страни дочекали су га Абдулах-ага и командант бербирске тврђаве, као и мноштво народа.¹¹⁸

Управо тада је Омер-паша стигао у Босну да би спровео Портине одлуке. Угушио је побуне у Посавини, Херцеговини и Крајини. У вријеме када је буна у Босанској Крајини пламтјела свом жестином, устаници су заузеле и Бањалуку 26. фебруара,¹¹⁹ а потом и Бербир, 4. марта 1851.¹²⁰ Побуњеници су загосподарили цијелим крајем уз ријеку Врбас.¹²¹ Међутим, Омер-паша је угушио побуну и побједоносно ушао у Бањалуку 31. марта 1851, а већ 6. априла кренуо према Бихаћу. У Бањалуци је показњвао побуњенике, а то је вјероватно учинио и у Бербиру. Ухапсио је мутеселима Али-бега Џинића, одузео му сва имања, наредио Арбанасима да запосједну куће свих становника који су учествовали у побуњеничкој војсци и дозволио им да опљачкају све куће из којих су њихови власници побјегли са устаницима. Посебно је било оптерећено муслиманско становништво Бањалуке и Бербира, јер је морало бесплатно давати храну сераскеровој војсци и платити порез „асију“ у износу од милион пјастера. Хришћанско становништво је било ослобођено „асије“.¹²²

Пошто је умирио Босну и Херцеговину, Омер-паша Латас је спровео наредбу Порте о укидању спахија и о новом административном уређењу. Босна је била подијељена на пет санџака: травнички, бањалучки, бихаћки, зворнички и новопазарски, док је Херцеговина издвојена у посебан пашалук. На челу санџака налазио се кајмакам. За бањалучког кајмакама постављен је Али-бег Џинић, који је у међувремену помилован. Бербир је био сједиште кадилука на чијем је челу био мудир. Мудри су имали плату од 1.000 до 1.500 гроша, а кајмакама од 5000 до 7500 гроша мјесечно. У кадилуку су се осим мудира налазили сандук-емин који се бринуо за скупљање пореза, кадија и шура за грађанске судске послове. Мудир је одговарао кајмакаму. Предсједавао је вијећању шуре.

Порезе су плаћали сви султанови поданици, а државни службеници и војска добијали су плату. Према новинским извјештајима, у Босни су одређени ови намети: *десетина* (плаћали су сви поданици; *вергија*

¹¹⁸ Исто, 129.

¹¹⁹ Исто, 113.

¹²⁰ КАВ, Врховној војној команди, Загреб, 9. марта 1851.

¹²¹ Србске новине, 17. март 1851.

¹²² КАВ, Врховној војној команди, Загреб, 17. априла 1851.

(такође, плаћали су сви поданици); *царина* (ђумрук, хармица; плаћана је на робу приликом увоза, а износила је 3-11 посто); *харач* (цизја; плаћали су хришћани мушкарци од 20 до 70 година старости); *посебни намети* (на вино, ракију, превоз преко ријека, хватање пијавица, на дуван и слично; давани су у закуп).

Мада сви порези нису били велики, ипак су управо од те (1852) године били узрок општег незадовољства сељака и сиромашног народа. Немајући другог излаза, потражили су рјешење у исељавању из Босне. Већ у првој половини 1852. започело је масовно исељавање из бербирског кадилука, па се тад, по сигурним вијестима, у Стару Градишку иселило 150 људи из Орахове, Ламинаца, Међеђе и Чатрње. Аустријским властима су изјавили да су напустили своја имања у Босни зато што нису могли плаћати пореске обавезе. Ове порезе, а посебно десетину и трећину, државна власт је уступала закупцима, који су их толико повећавали да су им земљорадници морали дати готово сав свој годишњи приход. Порески обвезници нису иначе имали било какву заштиту суда, ни војске, ни високих чиновника. Положај земљорадника се још више погоршао и зато што су закупци пореза тражили готов новац. Цијене производа су сами одређивали, па су оне у просјеку биле веће за четвртину од тржишне цијене. Од хришћанског становништва је тражен порез и за 1851. годину, али је Омер-паша обећао да тај порез неће морати да плате. Иако почетак 1852. није обећавао добру жетву због изливања Саве и касније суше, порези су најављивани као за нормалну годину.¹²³

Турске власти су надзирале границу и спречавале бјекство својих поданика. Поново је обновљена тврђава Бербир, у коју су упућене три компаније из бањалучке тврђаве као посада,¹²⁴ али исељавање није спречено. Босански валија је опозвао бербирског мудира и на његово мјесто поставио прњаворског.¹²⁵ Ни промјена мудира није утицала на смиревање прилика у бербирском крају, па је исељавање настављено и наредних година. Само у априлу 1855. пребјегло је 12 породица, десет из Ламинаца и двије из Бистрице.¹²⁶ Исељавали су се и становници из Орахове и Међеђе, али и из других села уз границу. Бербирски мудир је повео истрагу и установио да постоји већи број разлога за незадовољ-

¹²³ АБиХ, АУГК С, 563/1852, Миленковић Атанасковићу, Бањалука, 28. јуна 1852.

¹²⁴ Исто, 639/1852, Бањалука, 20. јула 1852.

¹²⁵ Исто, 712/1852, Бањалука, 2. августа 1852.

¹²⁶ Исто, 571/1855, Бањалука, 1. маја 1855.

ство земљорадника, али да им највише невоља задају закупци. Када су рају питали у мецлису зашто се иселава, добили су одговор: „Ви јесте у томе сви ортаци“. ¹²⁷ И муслимански сељак био је угњетаван. ¹²⁸ Аустријски агент Миленковић писао је 1856: „Проћи ће много година док сељаци дођу до средстава за живот који су раније имали“. ¹²⁹

Кад год је долазило до затегнутих односа између Турске и Аустрије, утврђивана је и осигуравана граница на Сави. Тако је било и 1853. када је турска војска ратовала у Црној Гори, али и у раздобљу 1853-56, због Кримског рата. Већ у јануару 1853. биле су успостављене страже дуж Саве, па су у бербирском крају патролирале групе од 30 до 60 људи и посебно надзирале хришћанска села. ¹³⁰ У Бербиру није било сталне посаде, него је посада у њему боравила с времена на вријеме. ¹³¹ Мада је из свих крајева Босне упућивана војска у Црну Гору, то није био случај с крајевима уз границу, па ни у бањалучком кајмакамлуку. Ратно стање се осјећало пошто су турски поданици из бербирске околине куповали оружје на Ускоцима и Старој Градишци. ¹³² Наређено је да све области, па и бањалучка, организују одбрану границе, с тим што су хришћанска села надзирана, особито ноћу. ¹³³ Међутим, и хришћанско становништво је кришом набављало оружје, па су земљопосједници били обазриви. Становницима Бербира наређено је 11. фебруара да се снадбију цебаном, ¹³⁴ а 15. марта им је прочитан ферман који прописује начин одбране и провјеру исправности тврђавских топова. Мудир је требало да се стара да у Бербиру буде стална посада од стотину људи, али и да све пловеће млинове на Сави прикупи код Бербира. ¹³⁵ Такве наредбе су издаване једино када је предвиђен скори рат, али како рата није било, мјере су ускоро опозване.

Нова ратна грозница је завладала у јесен 1853. а почела је тиме што је бањалучки кајмакам 25. октобра 1853. позвао у Бањалуку све свештенике, сеоске кнезове и друге представнике власти и прочитао

¹²⁷ Исто, 610/1855, Бањалука, 6. маја 1855.

¹²⁸ Б. Гаврановић, *Босна и Херцеговина од 1853 до 1870*, Сарајево 1957, 33-35.

¹²⁹ АБиХ, АУГК С, 450/1856, *Handelsbericht*, Бањалука 31. марта 1856.

¹³⁰ КАВ, Врховној војној команди, Винковци, 13. јануара 1853.

¹³¹ Исто, Нова Градишка, 29. јануара 1853.

¹³² КАВ, Генералној команди, Нова Градишка, 29. јануара 1853.

¹³³ Исто, Нова Градишка, 6. фебруара 1853.

¹³⁴ Исто, Нова Градишка, 12. фебруара 1853.

¹³⁵ Исто, Нова Градишка, 18. марта 1853.

им ферман да је почео рат против Русије (Кримски рат).¹³⁶ Поново је услиједило снабдијевање пограничних тврђава храном и муницијом. Кајмакам је 27. априла 1854. обишао Бербир, а одатле отишао у Дервенту и Тешањ и преконтролисао како су тврђаве оспособљене за одбрану.¹³⁷ Из унутрашњости ејалета упућена су два батаљона у Бербир, а по један у Бањалуку и Бихаћ. Изгледа да је босански валија управо овим мјестима посвећивао посебну пажњу.¹³⁸ У Бањалуци су сви пекари дан и ноћ пекли цвибак и онда су га власти дистрибуирале у тврђаве: у Бербир је управо тих дана (око 17. маја 1854) упућен већи број кола цвибака.¹³⁹ Очеvidно да је босански диван очекивао аустријски напад на Босну. У љето 1854. темељитије су обновљене тврђаве у Бањалуци и Бербиру, а радове су обављали сиромашни људи, али и трговци који су морали затворити своје дућане и ићи на работу. На оправљању бербирске тврђаве радило је понекад и по хиљаду људи дневно, а и лично кајмакам је одлазио у Бербир да надзире рад и даје упутства.¹⁴⁰ С обзиром на то да је Аустрија остала неутрална у Кримском рату, такве мјере су биле излишне.

Завршетком рата Турска је објавила *Хатихумајун* који је прочитан и у Бањалуци.¹⁴¹ Пред законом су изједначени сви поданици Царства без разлике на вјеру, али је бањалучки кајмакам на крају читања додао: „Сад вам је обзнањен *Хатихумајун*. Шта он садржи и како ће се његов садржај спроводити, ви ћете сазнати с временом.“ Очеvidно је да су и он и угледни људи били против изједначавања османских поданика.

Бербир је био мјесто чија се трговина нагло повећавала од друге половине XIX вијека, а роба између Старе Градишке и Бербира увијек је превожена скелом. На Ускоцима је била аустријска царинарница. Кад је 1852. отворена аустријска конзуларна агенција у Бањалуци, сви трговци из Бербира су морали ту визирати пасош уколико су жељели да путују у аустријске земље по робу, која је обично набављана у Трсту, Бечу, Сиску и Осијеку. Тако знамо да су бербирски трговци били

¹³⁶ АБиХ, АУГК С, 1266/1853, Миленковић Атанасковићу, Бањалука, 2. марта 1853.

¹³⁷ Исто, 454/1854.

¹³⁸ Исто, 524/1854, Бањалука, 17. маја 1854.

¹³⁹ Исто, 525/1854, Бањалука, 17. маја 1854.

¹⁴⁰ ННStA W, XXXVIII, АУГК S/106, Сарајево, 26. јула 1854.

¹⁴¹ АБиХ, АУГК С, К. 48, Миленковић Атанасковићу, Бањалука, 25. августа 1856.

Мујо Њехајић,¹⁴² Дервиш Салих-ага,¹⁴³ Осман Талибеговић,¹⁴⁴ Алија Муиновић, Суљо Грозданић, Мујага Грозданић, Салко Грозданић, Бато Грозданић, Ристо Остојић, Никола Ђемаловић, Осман-бег Чекић, Мујага Смаилагић, хаџи Ибрахим Билић, Хасан Кергић, Ибрахим Махмутовић, хаџи Алија Касумовић, Хасан Касумовић, Мехо Стјењанин, Мујо Бошњак, Васо Кусић, Мухарем-ага Велагић, Фрањо Дудило, Лазар Мослић, Јово Љубоја, Јово Танасић (кројач), Панто Тутић, Заим Смаилагић, Мехмед Ахмедић, Омер Шиљак, Бећо Кунџић, Алекса Вујић. Бањалука је несумњиво послѣ Сарајева била највеће трговачко мјесто у Босни. Њена утоварно-истоварна станица налазила се у Бербиру, удаљеном осам сати хода од Бањалуке, до којег је роба обично довожена дереглијама, а затим је колима допремана у Бањалуку.¹⁴⁵ Само у септембру 1856. испоручено је више од 40.000 *метцена* (вагон, мјеров) жита и преко хиљаду комада рогате стоке.¹⁴⁶ Цијене су биле релативно стабилне.

Од Градишке до Бањалуке није постојала стална поштанска веза, него су власти обично слале своје пошиљке по приватним лицима, а у хитним случајевима је кајмакам слао заптију. Трговци су пошиљке слали по путницима. Друм од Бербира до Бањалуке није био проходан у зимско доба. У вријеме великих киша био је посебно непроходан од Ровина до Бербира, док је пут од Ровина до Маглајана био проходан готово цијеле године.¹⁴⁷ Једно бањалучко друштво трговаца је 1855. подигло пилану у селу Подградци на потоку Врбашка за прераду црногоричног дрвета из Козаре. Пошто је пилана била удаљена само четири сата хода од ријеке Саве, она је снабдијевала даском Банат и Србију, али и славонске столаре.¹⁴⁸

Према једном извјештају капетана Миленковића, Бањалучки санџак је 1856. имао 152.752 становника и 19.094 куће, а бербирски кадилук око 2.000 кућа и 16.000 становника. Становништво је говорило „ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ“ (?) језиком, иако је службени био турски,

¹⁴² АБиХ, АУГК С, 760/1852, Бањалука, 18. августа 1852.

¹⁴³ Исто, 805/1852, Бањалука, 1. септембра 1852.

¹⁴⁴ Исто, 1102/1852, Бањалука, 21. новембра 1852.

¹⁴⁵ Исто, *Unterlegt statistische und Telegraphische Daten über Bosnien*, Сарајево, 17. новембра 1856.

¹⁴⁶ Исто, 1172/1856, Бањалука, 30. септембра 1856.

¹⁴⁷ Исто, 1159/1852, Бањалука, 16. децембра 1852.

¹⁴⁸ АБиХ, АУГК С, 450/1856, *Handelsbericht*, Бањалука, 31. марта 1856.

који су знали само малобројни. Обрадива земља припадала је земљопосједницима, али су сваки град и веће мјесто такође имали земљишне површине у заједничком власништву. Мада је земљорадња поред сточарства била главно занимање становништва, земља није обрађивана ни марљиво ни зналачки. С обзиром на плодност земљишта и тако мали број становника, постигнути приходи су, ипак, били довољни да задовоље и власнике имања и њихове кметове. Дешавало се да у родним годинама остане и вишак за продају. Пољопривредна оруђа и начин обраде земљишта били су примитивни; примјењиван је углавном трогодишњи плодород. Наднице пољопривредних радника износиле су око 15 круна дневно, без хране. Полицијску службу обављао је у цијелој кајмакамији само један жандармеријски корпус од отприлике стотину људи (заптије или буљубаше). Често су били терет за становнике, који су их морали и хранити и плаћати. „Градишка на Сави има једну малу тврђаву која се налази насупрот аустријској тврђави Стара Градишка, са четири куле.“ Тврђава је била у запуштеном стању и снабђевена је са шест до осам веома старих топова. У сједиштима нахија налазиле су се школе за муслиманску дјецу, у којима су претежно учила вјерске догме и најважније молитве. „Људи се задовољавају усамљеним животом у породичном кругу, а провод на јавним мјестима и задовољства разоноде су потпуно непознати. Муслимани су шкрти на ријечима. Они су гостољубиви, показују самилост према сиротињи, богаљима и лудацима. Ношња муслимана и добростојећих хришћана је живописна и чудновата. Саставни дио одјеће је фино обрађено крзно без кога се не може. Златни гајтани и везови су веома омиљени. Супруге отмених људи се ките с много великих дуката. Насупрот томе, сељачка ношња не може бити скромнија и ружнија. Љети су сељаци огрнути грубим платном и обично иду боси, док зими носе чакшире и капуте од грубе вунене тканине. Уопште, у цијелој земљи се на глави носе црвени фесови укључујући жене и дјецу.“¹⁴⁹

*Хатихумајун*ом није побољшан положај кметова. На посљедњем засједању меџлиса у Бањалуци саслушане су жалбе једне депутације која је представљала петнаест села смјештених уз Саву између Бербира и Дубице. Сељаци су се жалили на повећану десетину и трећину коју су убирали закупци и земљопосједници. Кајмакам је обећао да ће жал-

¹⁴⁹ Г. Шљиво, *Бањалучки кајмакамлук 1856. године*, Историјски зборник IV/4, Бањалука 1983, 55-58.

бе испитати, а кривце строго казнити. Конзуларни агент у Бањалуци сазнао је од ухода да су становници подручја од Бањалуке до Бербира, које се назива и Лијевче поље, исто тако изложени тлачењу па ће се и они жалити.¹⁵⁰ Међутим, нижи чиновници нису марили за жалбе сељака. Бербирски мудир Раубег није чак удовољио ни кајмакамовом налогу да стражарно спроведе Ђорђа Ђорђевића, оптуженог за насилничко понашање приликом наплаћивања ђумрука.¹⁵¹

Побуном у љето 1858. биле су захваћене и Посавина и Босанска Крајина, а побуна у бербирском крају јавила се у селу Орахова. Нереди и побуне избијали су час овдје час ондје, што је дописник *Србских новина* описао као борбу „голотине против газда.“ Завладала је и несигурност на друмовима, а у Кнешпољу су се појавили и наоружани људи. Стање у бербирском крају бивало је све теже, борба између земљопосједника и кметова постала је општа: „5. о.м. догодио се бој у пределу између Бербира-Ровина и Орахове. Чак је једна чета кристијана из Бербира, Придорчана, Ровина, Јелића и других мјеста, стајала је југозападно од Бербира и само се држала у положају мотрећем и ту ударе на њу Турци из Бербира и Ровина, потпомогнути као што кажу једним табором пешака и 140 коњаника. Бој је био жесток и свршио се тиме да су се Турци побијени морали разбежати.“¹⁵² Буна се смирила пошто су власти удовољиле неким захтјевима кметова. Смијењен је бербирски мудир Раубег, примјер похлепе и несавјесности у служби. За непуне двије године стекао је кућу, два млина, десет кућа својих поданика и много јутара најбоље оранице у непосредној близини Бербира. Вриједност његовог имања процјењивана је у јесен 1857. на више од 6000 форинти. Обогадио се учествујући у разним пословима, при чему је користио службени положај. Замијенио га је Саиб-ефендија.

Невоље кметова због великих намета у виду трећине, десетине, војнице и других давања, турска влада је покушала ријешити доношењем *Рамазанског закона*, којим су утврђена права и обавезе кметова.

Војне мјере у бербирској кази уведене су 1861. Тада је покренуто црногорско питање, па је Турска покренула на Црну Гору војску коју је предводио Омер-паша. Од Бербира до Брода је распоређен одред башибозука под командом буљубаше Османа, док су у неким селима бора-

¹⁵⁰ АБиХ, АУГК С, 954/1857, Миленковић генералном конзулату, Бањалука, 12. јула 1857.

¹⁵¹ Исто, 1499/1857, Бањалука, 7. децембра 1857.

¹⁵² Србске новине, 19. јул 1858.

вили пандури.¹⁵³ Становништво је све чешће говорило о новој побуни и протјеривању Османлија. Наводно су ти потицаји дошли из Србије. „Напетост је повећана и тиме што се пронио глас да ће доћи Србљи у бањалучки санџак да склоне хришћане на устанак против Турака. Дошло их је 15-20 на бродовима до Бербира, па су се искрцали и отишли у тамошња села.“¹⁵⁴ Ове вијести су биле непровјерене и о њима нема потврде ни у извјештајима аустријског конзуларног агента у Бањалуци. Тих дана је један татарин ишао од мјеста до мјеста и обнародовао ферман да је на турски престо ступио султан Абдул Хамид. У Бербиру је 17. јула 1861. испален 21 топовски хитац у славу тог догађаја.¹⁵⁵ Мудир у Бербиру, Ћерим-бег,¹⁵⁶ био је дужан да сакупља потребну храну војсци за рат против Црне Горе. Бањалучки санџак је само у прољеће 1862. био дужан да на бојиште пошаље 300 коња.¹⁵⁷ Поново је била запосједнута и бербирска тврђава у којој је смјештен ескадрон од 100 људи и 100 коња.¹⁵⁸

У вријеме када су предузете војне мјере у Босни, власти су настојале да збрину муслиманске избјеглице из Србије, па су их привремено смјестили у крајеве уз Дрину. Уз помоћ из државне касе прикупљани су и добровољни прилози за њихово издржавање. Порта их је трајно размјестила дуж Посавине и додијелила им земљу, а за градњу њихових кућа убиране су посебне дажбине. Тада су подигнута нова насеља: Козлук на Дрини са 110 кућа, Брезово Поље на Сави са 250 кућа, Орашје на Сави са 80 кућа, Орахова на Сави са 200 кућа и Шамац на Сави са 200 кућа, па је тако смјештено 1200 породица са 7000–8000 чланова. Према положају ових мјеста је уочљиво да су изграђена дуж српске и аустријске границе како би створила неку врсту препреке од утицаја из сусједних држава, али и да би ојачала муслимански утицај у тим крајевима.¹⁵⁹ Валија је у мају 1863. обишао мјеста у која је требало да се населе избјеглице. Аустријском генералном конзулу је рекао да

¹⁵³ АБиХ, АУГК С, 673/5/1861, Миленковић Генералном конзулату, Бањалука, 16. марта 1861.

¹⁵⁴ Народне новине, 5. априла 1861.

¹⁵⁵ АБиХ, АУГК С, 825/1861, Миленковић Генералном конзулату, Бањалука, 17. јула 1861.

¹⁵⁶ Исто, 993/1861, Бањалука, 13. септембра 1861.

¹⁵⁷ Исто, 418/1862, Бањалука, 30. априла 1862.

¹⁵⁸ *HHStA W, P.A. XXXVIII, GK S/157*, Сарајево, 15. септембра 1863.

¹⁵⁹ П. Митровић и А. Крешевљаковић, *Извјештаји италијанског конзулата у Сарајеву (1863-1870)*, Сарајево, 1958, 50-54.

избјеглице нису радо прихватиле да буду смјештене у посебна насеља, него би им више одговарало да их влада новчано обештети за имовину коју су оставили у Србији, па да се насељавају по својој жељи.¹⁶⁰ Тако је изграђено ново насеље Орахова у бербирском крају.

У Бербиру су мудире често смјењивали. Мудир је 1864. био Керим-бег. Када је нови аустријски конзуларни агент, капетан Станислав Драганчић, требало да пређе у Бербир 14. септембра 1865, пред њега је у Стару Градишку изишао бербирски мудир Ахмед-ефендија са меџлисом.¹⁶¹ Ахмед-ефендија је смијењен половином 1867. а на његово мјесто је постављен интендант валијиног сараја Мехмед-ефендија. Ову промјену није одобравало становништво Бербира јер је цијенило Ахмед-ефендију који је стекао заслуге за Царство код официра, а својим управљањем задобио наклоност народа. Нови мудир је 2. јула 1867. кренуо из Сарајева у Бербир; приликом пријема код валије добио је 17 ордена Меџидије II и IV реда да их по заслуги подијели беговима и првацима мудирлука.¹⁶²

По административној реформи 1856. бербирска каза је остала у саставу бањалучког санџака. На челу казе до 1867. налазио се мудир, а од тада кајмакам кога су постављали или Порта или валија. Финансијске послове у кази до 1867. обављао је мал-кјатиб, а од тада мал-мудир, док је тахрират-кјатиб водио кореспонденцију у кази. Као и у другим казама, и у бербирској је постојало управно вијеће које су сачињавали мудир (кајмакам), кадија, духовне старјешине и четири изборна члана, од којих су два били немуслимане. У кази Бербир налазила се само једна нахија, Орахова. На челу нахије био је забит, а од 1867. мудир. У селима је образована сеоска управа са мухтаром на челу. У народу је старјешина села понекад називан коџабаша, а чешће кнез. У селима која су имала више од двадесет кућа постављена су по двојица мухтара.¹⁶³ Услиједиле су и друге промјене, условљене административном реформом. Оспособљена је телеграфска линија од Сарајева преко Травника,

¹⁶⁰ *HHStA W, P.A. XXXVIII, GK S*, Јовановић Рехбергу, Сарајево, 16. маја 1863.

¹⁶¹ Исто, 1163/1865, Станислав Драганчић Стефану Јовановићу, Бањалука, 16. септембра 1856.

¹⁶² *HHStA W, P.A. XXXVIII, GK S/176*, Сарајево, 2. јула 1867; Г. Шљиво, *Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека*, Историјски зборник 7, Бањалука 1986, 103-120.

¹⁶³ А. С. Аличић, *Уређење Босанског ејалета од 1789. до 1878. године*, Сарајево 1983, 123-141.

Јајца и Бањалуке до Бербира, пуштена у промет 17. јуна 1866.¹⁶⁴ Телеграфска линија са Старом Градишком успостављена је почетком априла 1867, па је Аустрија затражила од босанског валије 860 гулдена и 29 крајцера, колико је коштало постављање телеграфских стубова и жица. Кајмакам Али Риза-паша је већ 20. јуна 1867. добио телеграфску депешу с налогом да обиђе казе Бербир, Дервенту и Тешањ и извиди како напредују радови на поправци и изградњи путева и мостова.¹⁶⁵

Тада је бербирска каза имала 17.906 становника, док је 1872. имала:

	Мусли- мана	Право- славних	Католика	Јевреја	Рома	Свега
Кућа	683	1640	930	-	14	3.276
Становника	2099	7044	377	-	76	9596 ⁽²⁰¹⁾

У Бербиру су издавани и привремени пасоши, мухур-тескере, који су важили годину дана под условом да путник остаје у Турској најмање 48 сати, а наплаћивани су осам пјастера.¹⁶⁶ Кроз Бербир су све чешће пролазили и аустријски и турски високи званичници. Аустријски принц Албрехт почетком марта 1868. обилазио је аустријску границу и свратио у Бербир. Ту му је уприличен дочек, а затим и пријем који је организовао бањалучки мутесариф.¹⁶⁷ И нови бањалучки мутесариф Рашид-ефендија је почетком априла 1869. прошао кроз Бербир на путу у Бањалуку. Успут је уручивао ордене Мецидије III и IV реда. У Старој Градишци предао је орден Мецидије III реда аустријском пуковнику.¹⁶⁸

У вријеме мира преко Бербира се одвијала интензивна трговина. Аустроугарска конзуларна агенција у Бањалуци завела је за цијелу 1870. само 157 предмета, а за прво тромјесечје 1872. већ 271 предмет трговачке природе.¹⁶⁹ Преко Бербира је 1869. увезено 1,389.960 ока

¹⁶⁴ АБиХ, АУГК С, 313/1866, Бањалука, 3. марта 1866; В. Скариф, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, Сарајево 1937, 230.

¹⁶⁵ ННStA W, P.A. XXXVIII, GK S/171, Сарајево, 23. јуна 1866.

¹⁶⁶ АБиХ, АУГК С, 206/1867, Бањалука, 7. јануара 1867.

¹⁶⁷ Х. Капић, „Застава“ о Босни и Херцеговини, Сарајево 1953, 127-128.

¹⁶⁸ Исто, 186-187.

¹⁶⁹ АБиХ, АУГК С, 602/1871, Бањалука, 30. марта 1871.

камене соли, а 1872. године 3,494.600 ока.¹⁷⁰ Камена со је допремана из Сегедин Мароша. Највећи трговац у Бербиру, Хаџи Дедо, куповао је цијелу лађу соли.¹⁷¹ Јестиве соли, допремане из Трста, преко Бербира је годишње продавано 35 до 40.000 центи. Бањалучки и бербирски трговци 1870. извезли су 20.000 центи зоби, 630.000 кукуруза, 20.000 пшенице и 20.000 ражи.¹⁷² За организацију превоза робе већи трговци ангажовали су помоћнике, који су се углавном (најмање 500) налазили у Бербиру.¹⁷³

Положај кметова, поготово хришћана, константно се погоршавао, а расло је и неповјерење турских власти према њима. Босански валија је почетком 1870. упутио владину комисију у бањалучки и бихаћки санџак да испита оправданост жалби становништва. У бањалучки санџак отишли су Рагиб-ефендија и Петраки-ефендија. Сељаци из бањалучког и бербирског краја отворено су оптуживали мутесарифа Али Риза-пашу, указивали на неправилност пресуда у меџлису, изнијели многе неправилности при скупљању десетине. Увјеравали су комесаре да су поднијели многе арзухале, какве су и њима предали. Но, бањалучки мутесариф се потрудио да што боље угости обојицу владиних комесара, а будући да је и посљедњи ћатип овдашњег меџлиса учествовао у закупу десетине, то сиромашна раја није под овим режимом могла рачунати на побољшање свог положаја. Ово је уочио и аустроугарски конзуларни агент и о том обавијестио Генерални конзулат у Сарајеву.¹⁷⁴ Комисија се средином јуна вратила у Сарајево и поднијела извјештај валији, а чак је унијела и записник и жалбе против мутесарифа, за кога се иначе знало да је склон примању мита. Тако је мутесариф Али Риза-паша тужио Сафвет-паши једног свештеника из Бербира да води агитацију против владе и наговара народ на иселјавање. Рагиб-ефендија је испитао и ову жалбу и послѣје истраге установио да је мутесариф лажно оптужио свештеника. Према извјештају аустријског генералног конзула, „Риза-паша, који већ дуго господари у Бањалуци, ... упути Сафвет-паши свог повјереника коме је успјело да златним доказима убиједи валију у невиност свог господара.“¹⁷⁵

¹⁷⁰ Исто, 1860 општа.

¹⁷¹ АБиХ, АУГК С, 521/1869, Бањалука, 31. марта 1869.

¹⁷² Исто, 602/1870, Бањалука, 30. марта 1871.

¹⁷³ Г. Шљиво, *Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека*, 117.

¹⁷⁴ АБиХ, АУГК, С 955/1870, Бањалука, 31. маја 1870.

¹⁷⁵ ННStA W, P.A. XXXVIII, GK S/190, Сарајево, 18. јуна 1870.

Исељавања су постала масовна већ од 1870. У прољеће те године само је на бербирском кордону пребјегло седам породица са 39 чланова. Изјавили су да су напустиле земљу због несигурности, пореских оптерећења, посебно десетине коју је држава препустила закупцима. Босански валија је повремено слао специјалне комесаре, али се стање није поправљало. Комисије би редовно установиле да су жалбе кметова оправдане, али да је држава немоћна, а закупци пореза и њихови ортаци свемоћни.¹⁷⁶ Пошто држава није пружала заштиту, незадовољство хришћана се повећавало, па су једини излаз нашли у исељавању.

Градишка (Бербир) је ушла у жижу интересовања свјетских сила управо због бијега њених трговаца 1872. На аустријску страну пребјегли су Васо Видовић, Алекса Вујић, Стојан Петковић, Ристо Милић, Јово Миљушић, Божо Љубојевић, Симо Вученовић, Стојан Вученовић, Илија Билбија, Јово Мостић, Јован Кукавичић, Стојан Бјелајац, Лука Савић, Васо Савић, Ћиро Перић, Тето Бабић, Јован Мирковић, Станко Ђурић, Вид Гвозденовић, Симо Пиштелић, Стево Микановић, Ђорђија Босанчић и Замфо Босанчић.¹⁷⁷ У писму које су бербирски хришћани упутили босанском валији Мустафи Асим-паши 29. новембра 1872. наведени су разлози њиховог бијега на аустријску страну:

„1. Као што се сваког љета појављују Ајдуци по шумама те пљачкају мирне сељаке, путнике и трговце, онда по заповједи од више власти иду за њима пандури с буљубашом по трагу и гдје нађу да су Ајдуци код кога сељака јели љеба и уцјенили га и онда буљубаша скупи из оног свега читавог села људе без разлике и с пандурима повеже их, па онда туче и он исте људе уцјењује и који даде пет па и до двадесет дуката онога пуге а који нема онога испребијана шаљу у Градишку и Бањалуку и ондје скапавају у Апсу. За што кад их нађе да су кривци, зашто да их туче и уцјењује сам својевољно, зашто царском суду не преда и власти, па нека им царска власт по канону суди, осуђује и казни, а ако су праведни, зашто да их гњави, уцјењује и у оно стање догони да од њих нема ни цару ни самима себи користи; још им запријети, да несмију никоме казати, да су били бијени, испребијани и уцјењени.

„2. Из Градишке пут (цада) иде до Бањалуке кроз село Ровине, и у том селу дочекују турци путнике и дању и ноћу чине отимачину од

¹⁷⁶ Исто, Беч 5. јуна 1870.

¹⁷⁷ Србске новине, 17. јул 1873, 629; *Освободительная борба*, 343; из Бербира, пограничног града с малом тврђавом која лежи на Сави, пребјегла су 24 човјека трговачког сталежа и била смјештена у Пожеги.

свачега, па и од жита; брашна, воћа и што се год у чаршији проноси; ту се чине убиства, бојеви и пребијања од пролазећег народа најпослије и сватове дочекују и уцјењују тим Царским путем неможемо нитко од њих с миром проћи, а нитко се не брине да би томе путу слободан пролазак прибавио.

„3. Тако исто води пут кроз Турско село Обрадовац до Градишке, па и тим путем није народу слободно у чаршију долазити, него народ почео је у друге Градове и паланке одлазити на пазар. Кад већ више неима слободе тијем путем пролазити, као што пред три дана дочекаше Попа Стевана Поповића из села Подградаца те га наћераше у Блато и сјашише и да није још једног друга имао са собом ко зна шта би с њима још и горе учинили, а у народ кад би се потражило и испитивало, колико невиних људи кроз то село страдало, било би много на броју јербо су убиства узела мах, и зато обикаљати далеко од Градишке, Обрадовца и Ровина само да на правди негине, јербо нема ни заштите, ни обране. Досад је свако имао под Његовим Величанством обрану и заштиту, а сада је заиста неима.

„4. Кроз Обрадовац иде се из Градишке и има село Чатрња пол сата од Градишке и између Обрадовца и Чатрње има Крушкик гдје су биле двије куће, једна је била Јове Љубојевића, а друга Филипа Угреновића, и има годину дана како су упаљене и сасвим изгорјеле. А тако од Градишке идући насипом к Бањалуци дакле од Градишке има черек сата ода, и ту одма у крај пута има неколико хришћанских кућа те и ту сад је година запалише Васе Видаковића кућу, али људи дотрче из оближњих кућа и угасе, и нађу како је с поља на крову бачена крпа намочена у гас и с њоме запаљено. Овог љета запалише Ђуре Лазаревића кућу која је сва изгорела. Послије запалише пред три недеље Илије Билбије кућу, а домаћин у вечер сједио је код свијеће у соби са својим дјететом, и од једанпут чује да пуцају на крову даске и пламен да букти, истрчи из куће и види да је у ћошку с поља запаљен кров куће, истрчи на поље и види гдје на колцу крпа под кровом метнута гори и кров се од ње запалио; истргне колац с крпом те баци на земљу и погаси. А онај зликовац који је кућу запалио из мрака на истог човјека опали пиштољ, а овај од страха зајауче, вичући да погибе, а његов комшија Јован Жмирић из своје куће истрчи на помоћ и одмах при свјетљењу пламена од куће позна оног што је кућу запалио и викне га по имену а овај палијоц опали пиштољ на Јована Жмирића и рани га у тај исти тренутак из мрака још три пушке испуцају на то дотрчу комшије и угасе

водом кућу. Сутра дан туже Хућумату оног кога је Јован Жмирић познао, а именом Јована Саватића за кога пошаље Господар Кајмакам Кнеза и двије заптије да га доведу у конак, а исти Кнез нађе у Јовановој кући три судића од тенећета пуна гаса (петролеума) сваки од 10 ока, а зна се, да она околица Турака у Ровина неслуже се гасом а ни он сам неима за њега ни лампе, и онај један судић гаса донесу заједно у Хућумат, а друга два остала су у реченог Јована Саветића кући, а и онај колац с крпом донешен је у конак с којим је кућа запаљена на виђење. У онај исти час био је овдје у Хућумату Честити Господар Тамил-паша Мутесариф Бањалучки и рекао је да ће он то оштро истражити и овом злу на пут стати. А ономе рањенику да ће Доктора из бањалуке послати; па досад оста све онако како је било нити стаде злу на пут; а рањеник паде Христијанима на терет. Дакле почем је онај исти кривац у апсу, а његово друштво из Ровина турци послѣје 10 година са истим гасом опет запалише Миле Петковића дућан, а људи који су близу из својих кућа на помагању у јавк дотрчаше, и опет с водом ватру погасе али са великом штетом Милином. Тако и опет послѣје три недеље, исти палијоци кушали су да запале кућу покојног Јове Љубојевића, но кирација томе злу надао се, то је у кући припавијао доста воде и одбранио је кућу. Затим одма другу ноћ запале сјено Димитрија Тадића које је и изгорело, а послѣе другу ноћ одма заклаше му пред кућним вратима краву, а он у кући чујући шта се ради несмједо изаћи ван. Опет послѣје тог учињеног зла одма другу ноћ кушали су да запале кућу Миле Петковића па кад су видели да Миле чува своју кућу, онај час они запале му два стога сијена која су и изгорела и то се зло све у Новембру мјесецу догоди и насилничко зло починише. А ови христијани из поменутих кућа нити смједу какова своја посла радити нити смједу више у својим кућама обстати негосу почели бјежати у варош. Сад молимо покорно да се изволите најмилостивије размислити. Можели се то паљевинско опасно стање подносити и у Царској башчи да се обдржава, а мирних људи сиромашно имање да пропада и јели то нашем најмилостивијем Цару по вољи и чијем образу приличи да сиротиња раја под тако дичним господарима ни крива ни дужна страда.- К томе додајем и ово:

- Из вароши иде из сокака главни пут који је дугачак 370 аршина и састаје се с насипом путем који из Градишке води у Бањалуку и ми смо већ толико пута наш Хућумат молили да дозволи да се исти пут наспе и утврди, а највише због тога што тијем путем много народ у варош и чаршију дооди и у млине иде, а и кад се догоди да мртваца у

гробље морамо носити које је пол сата од вароши далеко, морамо тим путем ићи, па никако милостивог одобрења не добисмо, него кад вода Сава преко свог брега излије се у поље и у варош, онда морамо кроз чаршију носити, а и то је њима неповољно и управо мрзко. А и од Честитог Господара Мутесарифа дошла је Емернама да се овај пут наспе и начини, но овдашња власт дала је одговор, да ће 80 кућа вода топити кад изиђе, али у мецлису једни су казали да неће вода топити и зато нису хтјели мазбате мурлеисати а ми сви јемствујемо да тај насип никва квара никоме учинити неће, а ако би чинијо какав квар онда ми се обавезујемо да ћемо исти насип о свом трошку ондале уклонити и дигнути јер када вода дође у варош и у поље излијесе она се свакуд подједначи и равно своју мјеру у растењу као и у опадању има, а неможе на једном мјесту бити виша, а на другом нижа. Пак принуђени смо и ову истину казати.

„6. Овдашња Царска Власт од људи узимље рушвете и на сваки начин људима излази неправда, и народ се по чаршији и сокацима јавно тужи, и казује како се по рушвету суди, а не по Царском праву и канону ког је најмилостивији Цар за све своје подајнике и народе без разлике вјере издао да се по њима суди.

„7. Особито у овоме мјестном суду против турчина свједока рају непримају нити признају; и тако се са свих страна против нас Христјана неправда чини на видику, која нити на Бога помишља нити хоће за Честитог Цара каноне да знаде. Пак да докажем и ову неправду.

„8. Сваки посао који се тиче Христијана забрањује се и још недаду о њему ни проговорити, и нитко несмије усудити се да Високој Царској Вилајетској Влади зашто било јави знајућ да сваки од Преузвишених Господара Вали–Паше, који је у Босну дошао да се одмах повео за особитим људима који су у овом Босанском Вилајету Господари, а не наш најмилостивији Цар и Његови заступници, па тако види се колико се зла у кратко вријеме починило, и колико се још чини и заиста му краја нема док год се Преузвишени Господари Вали–Паше за онаквим људима не престану поводити, који га на своју руку преузму и од Њега не престану Власт у своје руке преузимати; јер они тако радећи, чине шта хоће и муку на народ товаре чинећи зло од горега по сиротињу рају коме нема краја ни конца - као и ово што је.

„9. Кад бирају од Христијана члана за у мецлисе онда по налогу заштије дочекају бираче, и кажу им за кога ће гласати и то тако бива да гласају за онаквог човјека који ни о чему појма нема нити када хоће да

у меџлису рекне што је право, ма да штогод проговори него само цабе дријема и кад га старији упитају, а само зна одговорити „евет“ и кад заишту мухур; дај притисни мухур; а он одма извади мухур и мурлејише, нити знаде нашто, ни зашто, а сотим је сав његов посао свршен. А има времена кадикад те га и не зову у меџлис него без његовог „евет“ свршују се послови. Дакле боље би било да их и небирају нити у меџлисе постављају, кад нису ни од какове користи, а овамо вуку плату за бадјевад, неби требало их из Царске Хазне плаћати кад наш Честити цар има више начина куд је потребније новце трошити. А не на незналице који никоме ни од какве користи нису. Пак и ово још да докажемо.

„10. Ми смо прије три године хтјели да правимо школу, јер је ова колиба гдје се дјеца уче готова пасти а и са свима је гњила и порушена и неима се шта поправити већ смо толико пута тој Високој Вилајетској Влади прошње давали и молили да нам учини милост и дозволење дарује да се слободно усјече јапија у Царској шуми бесплатно и покло-ни као што су то Висока Вилајетска Влада на више мјеста у Босни своју високу милост учинили и заиста своју Високу доброту показали; кад прије три године Преузвишени Господар Сафте Вали-паша овамо доходијо изволијо је сам доћи и посјетити Школу, то јест видити колибу у којој се дјеца уче. Он је изволијо нама казати да од лежеће шуме слободно усјечемо дрва те испечемо цигљу за Школу, и да од цигље начинимо Школу па још обећао је из Царске Азне милостиву новчану помоћ учинити за коју нити смо знали нити умјели запросити. Ми смо по његовој ријечи дали усјећи дрва за цигљану, али како се он промјени дође забрана да несмијемо цигљану правити нити речена дрва дирнути на које смо толике Школске новце потрошили; и досад недобисмо никакво помиловање. А зашто? То незнамо. Још посљедњим прошњама јавили смо како је иста школска колиба тјесна, јербо се из околних села овога Казаа дјеце доста накупило и неимају гдје стати, а особито како што се Преузвишени Господар Сафет Вали-паша заиста својим очима увјерио о чем неналазимо да вишег доказа треба. И све досадашње молбе небише чувене. Ваљда за нас Христијане нема Уха које би наше прошње чуло нити срца које би се смиловало на толике наше препокорне прошње. Кад све то тако бива није се ни чудити што нам Школу недаду правити јербо из тога видисе нека жалост и несрећа за нас, те зато и наша Христијанска дјеца од турске немогу с миром у Школу долазити нити својим кућама с миром одлазити, него их турска дјеца, а не само турска дјеца него и стари турци на путу дочекују и туку и још

их питају шта учиш влаше; а дјете одговори, учим читати и писати а они га ухвате пак му кажу, није тако влаше, него овако па колцем по њему и кад га истуку, још му запријете несмијеш влаше никоме казати, а то није да је једноч и два пута било, већ небројено пута. Ми смо зато овдашњој царској Влади више пута жалили се, и свједочили, али ипак правде није учињено, јербо су свагда кривце без икаквог извиђања и пресуде отпуштали те видимо да нам ни од куда помоћи нити за нас правце има, нити има користи што се жалимо а и зашто молимо нема помиловања.

„За сад оволико у најпонижнијој покорности Вашој Преузвишености до знања достављамо у нади смо да ће Ваша Преузвишеност имати благо Ухо с којим ће нашу препокорну жалбу чути и да ћете имати милостиво срце и у Име Његовог Величанства Нашег најмилостивијег Господара Цара Султана-Абдул-Азис-Хана за кога се сваког дана молимо Богу, да га подржи у дуготрајном здрављу и благодатном сваком срећом обдари и поживи га Његовим вјерним подајницима на радост, имати хоће изволити смилovati и наше туге, јаде и биједи пуно жалостно стање које је одвише за нас постало и нас најпокорнију Царску рају на најнемили начин гази и гњечи од нас изволите отклонити, ублажити и на најправеднији начин изљечити, и Царску милост по Вашој Високој мудрости знању и могућству удјелити нам изволите са помиловањем да неби смо сасвим приморани били нашу сироту имовину оставити и као овце без пастира распудити се. Него и убудуће да под Његовог Величанства Нашег најмилостивијег Господара Цара Султана-Абдул-Азис-Хана сјенком по уредбама и канонима слободни мир можемо уживати, тишину и благост коју нам Он обилно преко Ваших милостивих руку драговољно пружа и дарује само да нас у будуће овакова зла и бједи не притискују, гњече и незлоставе.

„Зато се у најпокорнијој поданичкој покорности најтоплије Вашој Преузвишености препоручујемо у милост и надању да ћете Ви своју најмилостивију са блакости доброту радо показати и учинити нам и нас са свим у мирно, спокојно и задовољно стање поставити и од сваке досадашње, садашње и будуће бједи и невоље и несреће која нас цвијели из срца жалостан сузу истискују и Његовог Величанства најмилостивијег Цара жељу и милост одклонити и милостиву заштиту нам поклонити. А зату благу Вашу на вијеки ћемо Богу благодарне молитве уздизати, и за Вас молити да Вас благослови здрављем и својом милостивом бла-

годати обдари, јер ми ћемо Вам вјечну благодарност с великом радости на вјеке одавати.

Градишка 29. Новембар 1872.

Градишке вароши Христијански Народ.¹⁷⁸

Хришћански народ Бербира обратио се 30. децембра 1872. и султану телеграмом у коме је стајало да је народ од 11. октобра 1870. већ послао шест жалби, али се стање није поправило него чак погоршало. Истакли су да је сваку мјеру превршио поступак јузбаше Хасан-аге који је хрупио у Бербир са својим аскером између 29. и 30. децембра 1872. и зато „из ове даљине усудисмо се да вас замолимо да пошаљете комисију која ће праведно испитати жалбе“.¹⁷⁹ Аустријског конзуларног агента замолили су 13. октобра 1872. угледни трговци Јово Пиштељић и Јово Билбија да упозна аустријски двор са жељом хришћанског народа да се ослободи турског јарма.¹⁸⁰ Пошто је Аустроугарска водила обимну трговину са Бањалуком и Бербиром, њене власти умијешале су се у овај спор.¹⁸¹

Пребјези на аустријску страну чинили су све да упознају сусједне државе с приликама у Босни и да од њих добију помоћ. Од српског кнеза су 10. јануара 1873. тражили савјет да ли да упуте депутацију у Цариград и како да се она тамо опходи.¹⁸² У међувремену се бербирски народ обратио жалбом султану коју је потписало 114 људи и којом је тражено да се испита зулум што га у бербирској околини чини башибозук. Аскер и башибозук су дошли из Крајине да пронађу и казне кривце који су сарађивали с разбојницима. Пошто су пронашли кривце, они су их тако мучили да су неки били осакаћени. Поново су тражили од султана да „ускоро одреди једну комисију“ која ће жалбе вјерно испитати.¹⁸³ Услјед свега тога се наставило бјежање хришћанских породица на аустријску страну. Тако је 4. јуна 1873. пребјегло 30 људи

¹⁷⁸ Народна библиотека Србије (даље НБС), Заоставштина Гргура Јакшића, Р-558/ХII-13.

¹⁷⁹ Исто, Р-558/ХII-4.

¹⁸⁰ *ННStA W, P.A. XXXVIII, GK S/198*, Бањалука, 14. октобра 1872.

¹⁸¹ Исто, Сарајево, 21. новембра 1872.

¹⁸² НБС, Заоставштина Гргура Јакшића, Р-558/ХII-5

¹⁸³ Србске новине, 4. јул 1873, 589.

међу којима су били најзнатнији трговци.¹⁸⁴ Аустријска управа у Пожеги дозволила је пребјезима да бораве на њеној територији, а Земаљска управа у Загребу им је поручила да ће примити депутацију из њихове средине. У Машићу и Петровом Селу било је 38 бербирских бјегунаца. У Бањалуку су доведени бербирски затвореници, поп Јово Ристић, Симо Стефановић, Симеун Којић, Никола Цвијић, Перо Суша, Јовица Јарић и Јаков Бојић.¹⁸⁵

Аустријски генерал–конзул Теодоровић писао је министру иностраних послова грофу Андрашију да га је доктор Кечетом у Сарајеву обавијестио да велики везир Халил-паша сматра да конзуларни агент у Бањалуци, Драганчић, потхрањује славенске тежње и да се зато покренуло хришћанско становништво у Бербиру. Теодоровић је узрок ове појаве образлагао осионим поступањем нередовно плаћених заптија.¹⁸⁶ Андраши је позвао турску владу да испита околности у вези са бјежањем бербирских грађана, па је Порта наредила валији да на лицу мјеста сазна разлоге незадовољства становништва. Валија је повео и конзула Теодоровића.¹⁸⁷ Међутим, умјесто испитивања валија је позвао избјеглице да се врате на своја имања у року од три дана, а уколико то не учине, биће им конфискована имања.¹⁸⁸ Поново је писао Васи Видовићу и Илији Билбији да се врате у Босну и навео да у Турском царству живи у миру толико милиона становника и да нико од њих и не помишља на бјежање, па тако и њих двојица треба да дођу у Бањалуку да би их он саслушао.¹⁸⁹ Бјегунци се нису усудили да дођу пред валију послије овог писма, него су одговорили да он има све њихове молбе и жалбе. Плашили су се и бербирског кајмакама Емин-ефендије који им је поручио да су све њихове жалбе неистините и да му је валија одобрио да их све одбаци, а њих може подавити у води или их убити, због чега неће ником одговарати.¹⁹⁰ Зато су у Бербир упућене заптијске бимбаше Раиф-ефендија и Фаик-ефендија са чланом хукук-темиза Тахир-бегом, а потом је стигао и бањалучки мутесариф Тамил-бег. Они

¹⁸⁴ Исто, 9. јун 1873, 505.

¹⁸⁵ Исто, 15. јун 1873, 529; *Освободительная борба*, 351.

¹⁸⁶ *HHSIA W, P.A. XXXVIII, GK S/210*, Теодоровић грофу Андрашију, Сарајево, 6. маја 1873.

¹⁸⁷ Србске новине, 4. јул 1873, 593.

¹⁸⁸ Исто, 18. јун 1873, 538.

¹⁸⁹ Исто, 17. јул 1873., 629.

¹⁹⁰ Исто.

су испитали жалбе и рекли народу да ради свој посао, „а они ће изви- дити и да ће народ у слободи и миру бити“.¹⁹¹ Асим-паша је у Бањалуци водио истрагу тако што је позвао на саслушање сваког појединачно и питао га да ли је злостављан, тучен и прогањан, а потом тражио да потпише документ на турском језику. Двојица су одбила да потпишу и одмах су бачена у тамницу. Међутим, тиме није умирио бањалучки сан- цац, јер је управо док се налазио у Бањалуци стигла депутација из 60 мјеста да му преда жалбе, али их је он одбио.¹⁹² Једино је фратар у Бер- биру изјавио како су и „он и његов народ задовољни и да нема тего- ба“.¹⁹³ Пошто се избјеглице нису појавиле код валије, то је заплајењено њихових 47 добара.¹⁹⁴ Нису попустиле ни бербирске избјеглице ни турске власти.

Ово питање се најзад интернационализовало; депутација бербир- ских избјеглица упознала је аустријски двор с положајем хришћана у Босни, а намјеравала је да и руском двору преда сличан меморандум. Депутацију су примили посланици Енглеске, Италије, Француске, Ње- мачке и Русије. Енглески посланик је изразио сумњу у наводе депутираца и рекао: „Моје информације гласе другачије“, али се они нису збунили него су му одговорили да свакако гласе другачије пошто потичу из тур- ских извора. Депутација је примљена „обично“ код француског и итали- јанског посланика, а њемачки и руски су их примили да не може бити срдачније.¹⁹⁵ Том приликом је бечком двору и посланицима страних држава уручен меморандум који је садржавао сљедеће:

1. да се из Цариграда упути у Босански вилајет непристрасна ко- мисија која ће испитати жалбе хришћана, а посебно трогодишње жалбе бербирског народа, а с тим да у комисији буду и представници хриш- ћана;

2. да се изведу пред суд сви они за које се утврди да су криви;

3. да се гарантује избор хришћанских заступника у политичким и судским мецилисима.¹⁹⁶

Аустроугарска је интервенисала код Порте, а Теодоровић је писао грофу Андрашију да је интервенција у корист бербирских хришћана

¹⁹¹ Исто, 4. јул 1873, 589.

¹⁹² Исто, 10. јул 1873, 605.

¹⁹³ Исто, 18. јул 1873, 632.

¹⁹⁴ Исто, 2. август 1873, 682.

¹⁹⁵ Исто, 8. август 1873, 697; *Освободительная борба* 346.

¹⁹⁶ Србске новине 13. август 1873, 709.

оставила снажан утисак на њихову популацију у Босни.¹⁹⁷ Наизглед Porta је прихватила интервенцију: смијенила је валију, мутесарифа и кајмакама. За новог валију је поставила Акиф-пашу, за бањалучког мутесарифа Раиф-ефендију, за бербирског кајмакама Фаик-бега.¹⁹⁸ С друге стране, појачала је надзор над хришћанима, заведела цензура на увезене књиге, забранила путовање у Аустроугарску и Србију. Из Бербира су у Сарајево доведена деветорица ухапшеника на издржавање казне. Закупци пореза и спахије повећавали су намете сељацима. Земљорадник Јово Шувак из Гашнице навео је висину својих обавеза: 1874. имао је 600 сепета кукуруза, а закупца пореза и спахија су на име трећине процијенили да је имао 1.200 сепета, па је спахија узео једну половину а закупца другу.¹⁹⁹ И Стојан Шербула из Врбашке, који је пребјегао у Славонију 16. августа 1875. и имао 15 чланова породице, жалио се на висока оптерећења. Он је у 1874. имао 47 улчека кукуруза, од чега је дао спахији 33, од 15 вагана јечма морао је дати спахији осам, од 60 вагана зоби дао је 26, а од 9,5 вагана пшенице спахија је узео шест. Кметовима није остало ништа друго него да бјеже на славонску страну,²⁰⁰ па се бербирски крај нашао на вјетрометини у процесу рјешавања Источног питања, које је у Босни почело устанком.

Када је подигнут устанак у Херцеговини, у бербирској околини је позвана резервна војска. Васо Видовић се налазио на аустријској страни и одмах је почео радити на организовању устанка. Око Видовића и Угреновића је последице 18. августа 1875. формиран „Главни одбор Босанског устанка за ослобођење“.²⁰¹ Једна група људи радила је на дизању устанка, па се предвиђало да се он подигне код манастира Моштаница на Преображење 19. августа, али народ се побунио већ 13. августа 1875. По бербирским селима ишла је група људи коју је предводио Пане Видовић, која је „кроз сва села почем од Бербира пролазила и народ на

¹⁹⁷ HHStA W, P.A. XXXVIII, GK S/ 201, Теодоровић грофу Андрашију, Сарајево, 8. децембра 1873: „...Österreich-Ungarn habe durch seine Diplomatie Bosnien moralisch erobert“.

¹⁹⁸ Исто, вицеkonzул Veldhart грофу Андријашу, Сарајево, 28. новембра 1873; P.A. XXXVIII, GK S/204, Сарајево, 1. јануара 1874; Србске новине, 11. октобра 1873.

¹⁹⁹ И. Кеџмановић, *Изјаве босанских избјеглица о разлозима њиховог бјекства из Босне у Аустрију у септембру 1875*, Сарајево 1964, 82.

²⁰⁰ И. Кеџмановић, нав.дјело, 216.

²⁰¹ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, „Веселин Маслеша“, Сарајево 1973, 76-77; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1930, 388-390.

устанак против Турака подизала.²⁰² Турске власти су упућивале одреде заптија да смире становништво и да спријече бјежање преко границе, али су заптије уцјењивале људе и наплаћивале глобе. „Управо заптије које су послане да одржавају ред око Приједора, Костајнице, Градишке и Новог, почну по селима најгрозније тући, мучити и уцјењивати људе.“²⁰³ Чим је почео устанак, бањалучки муслимани су се појавили у великом броју у Приједору и Бербиру, палили су села и убијали људе. Устанак је био нарочито снажан у селима око Бербира. Ђуро Мариновић из Ламинаца изјавио је да су неколико дана пред Преображење дошли у њихово село Стојан Балабан из Дугог Поља, Симо Сембер из Бајинаца, Пане Видовић и Васо Павић из Јунузоваца и позвали Ламинчане на устанак: „Ево браћо дигосе народ наш са сви страна проти Турком, сад је хора да се и ми крволочтва наши спаија отресемо, јербо нам је њихово господство додијало...“ Ламинчане су предводили Дмитар и Јово Ристић. У једној борби били су поражени, те су побјегли у Славонију.²⁰⁴ По причању Ђуре Крнетића, кнеза из Гаја, Симо Сембер је побунио и то село, али је на устанике ударила турска војска и распршила их, па су прешли у Славонију.²⁰⁵ И у Врбашкој је дошло до побуне. Према изјави Цвије Панића, у првом сукобу на Сави код Јабланца турска војска је побиједила, што се поновило и на Крстановом путу. Зато су жене, дјеца, па и мушкарци пребјегли у Славонију.²⁰⁶ Било је неколико мањих сукоба у бербирској околини. Јован Поповић из Подградаца изјавио је да у вријеме кад је он био у Славонији „... сукобили смо се са турци на више мјестих, и то код Јабланице на Сави, на потоку Врбашко, код Машића, код Гербовца, код Подградаца, код Пољана, и у шуми Огорелица“.²⁰⁷

Вјероватно је Васо Видовић одржавао везу с хајдуком Остојом Корманошем који је до Пецијиног доласка био вођа овог устанка. Устанак су убрзале саме власти јер су средином августа у Свињару и Милошевом Брду покушале да одведу неке сељаке у затвор. То је изазвало талас исељавања, па су избјеглице већ 16. августа јурнуле на аустријску страну. Корманош је дошао у Милошево Брдо 17. августа и органи-

²⁰² М. Екмечић, нав. дјело, 77.

²⁰³ Исто, 79; И. Кеџмановић, нав. дјело, 257.

²⁰⁴ И. Кеџмановић, нав. дјело, 264.

²⁰⁵ Исто, 274.

²⁰⁶ Исто, 198.

²⁰⁷ Исто, 244.

зовао устаничке чете са којима је почео палити околне чардаке. Борбе су вођене и на Козари. Устаници су се сакупили код Подградаца, дочекали турску војску и разбили је 22. и 23. августа, али је турска војска нешто касније у новој борби код Подградаца потукла устанике. Око Остоје Корманоша окупило се око хиљаду људи. Са њима је кренуо према Бербиру и поставио три засједе: прву код Карајзоваца и Кукуља, а другу и трећу код Ламинаца. Једна чета је дјеловала у Свињару, а њо-ме је командовао поп Тешо Петковић.²⁰⁸ Чета се на овом подручју задржала пет дана, водила мање окршаје с турском војском, била разбијена и затим пребјегла на аустријску територију. Корманош се повукао у планину и наставио војевање. Устаницима се прикључио и Пеција, који је дошао на Козару 2. септембра 1875. Команданти устаничких одреда изабрали су га на првом састанку за вођу устанка. Иако је Пеција био јунак на гласу, ипак је његов избор изазвао притајену завист код неких команданата. Посебно је био погођен Остоја Корманош, али је наставио устаничке акције²⁰⁹ Устанак је јењавао до 10. септембра 1875, када је вођена борба код Гашнице. Српска влада је додијелила Васи Видовићу 1.500 пушака и 130 сандука муниције. Пошиљка је допремљена лађом до Старе Градишке. Са турске стране су мотрили да се ова пошиљка не пребаци у Босну. Најприје је Пеција покушао да 8. септембра пребаци оружје, али се морао вратити у Просару послје мањег окршаја с турском војском. Сутрадан се пребацио Остоја Корманош са хрватске стране, поразио турски одред од 50 људи и почео пребацивати оружје. Међутим, 10. септембра је на мјесто гдје је пребацивано оружје стигло 500 турских војника из два правца: регуларна војска дуж Саве од Бербира, а резервна од Бањалуке. Пошто је Пеција очекивао напад, он је разрадио план како да турска војска упадне у клопку, али је она искористила Пецијин распоред устаника, па је појединачно потукла његове чете распоређене на четири стране. Борба је почела у зору 10. септембра и трајала готово цијели дан. Кад је надмоћна турска војска стјерала устанике до обале Саве, Пеција је наредио остатку својих људи да се укрца на велику скелу, па су хитро завеслали према славонској страни. На

²⁰⁸ Исто, 84-85; А. Ивић, *Фрагменти из историје босанског устанка 1875. и 1876. г.*, Загреб 1918, 10-26.

²⁰⁹ М. Екмечић, нав.дјело, 93-94; Б. Чубриловић, *Хајдук Пеција 1826-1875*, Сарајево 1954, 60-63; Турци су имали 1.000 војника и неколико одреда башибозука; И. Кецмановић, нав.дјело, 257; наводно су Пеција и Корманош ишли од села до села и бунили народ.

сплаву су се налазила оба команданта: Петар Пеција и Остоја Корманош. Пуцајући са обале, турска војска је убила Корманоша, а на другој обали, кад је већ био прешао ријеку, и Пецију Петровића.²¹⁰ Од тада у бербирском крају није било војних сукоба, иако се у Бербиру налазио устанички Главни одбор. Борба код Гашнице је била крвава: погинуло је на обје стране око 200 људи, а већина устаника се повукла у Козару и Просару и наставила герилско ратовање.

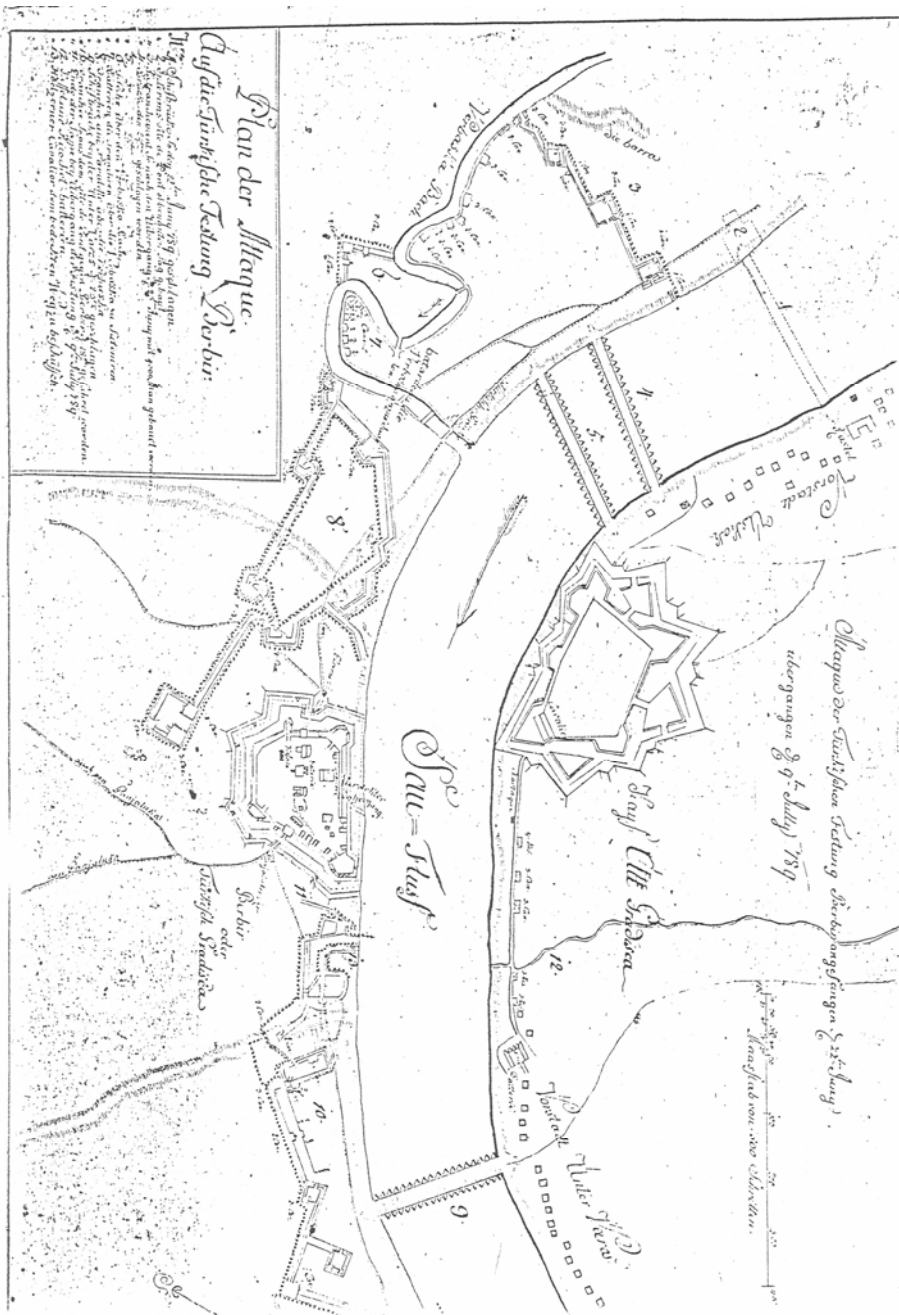
Некако у то вријеме у Бербир је дошао Мартин Ђурђевић да ради на телеграфу. „Град је био страшно узрујан. Турци су купили оружје из кршћанских и хришћанских кућа, башибозук је пријетио сваки час да ће попалити куће крштеног свијета и поубијати кршћане и хришћане велећ, да су газде и попови криви овој буни. Кајмакам помоћу редовите војске ипак одржа ред и мир, те је збиља чудо, да се у онаквој ватри није ништа догодило.“ У Бербиру су се тад налазили редифски табор којим је заповиједао бимбаша Азис-ефендија, бањалучки башибозук којим је командовао Али-ефендија Алијагић, 500 момака из Ивањске, католици који су се придружили турској војсци у Бербиру. „Они су били по сељачки обучени, али су сви носили једнаке бијеле турбане омотане око главе, да се распознаду.“ Ту се налазио и један ескадрон коњице; укупно је било 1.500 војника којима је командовао потпуковник Вејсил-бег (Арбанас).²¹¹ Аустријске власти су пред устанак покушале да у Старој Градишци отворе нови прелаз, па су изградиле царински уред наспрам бербирске тврђаве. Кад су о томе обавијестиле кајмакама Фаик-ефендију и замолиле га да у својој кази објави ову новост, он им је одговорио да то не може „јербо наш Хармичар неима власти“ да „Еспап хармичи“ на Доњој скели.²¹² Настао је спор јер су аустријске власти забраниле прелаз на Ускоцима, а турске на Доњој скели. Међутим, прелаз се и поред забране одвијао преко Ускока.²¹³ Људи су се неко вријеме превозили преко Доње скеле, а роба преко Ускока.

²¹⁰ Б. Чубриловић, нав. дјело, 56.

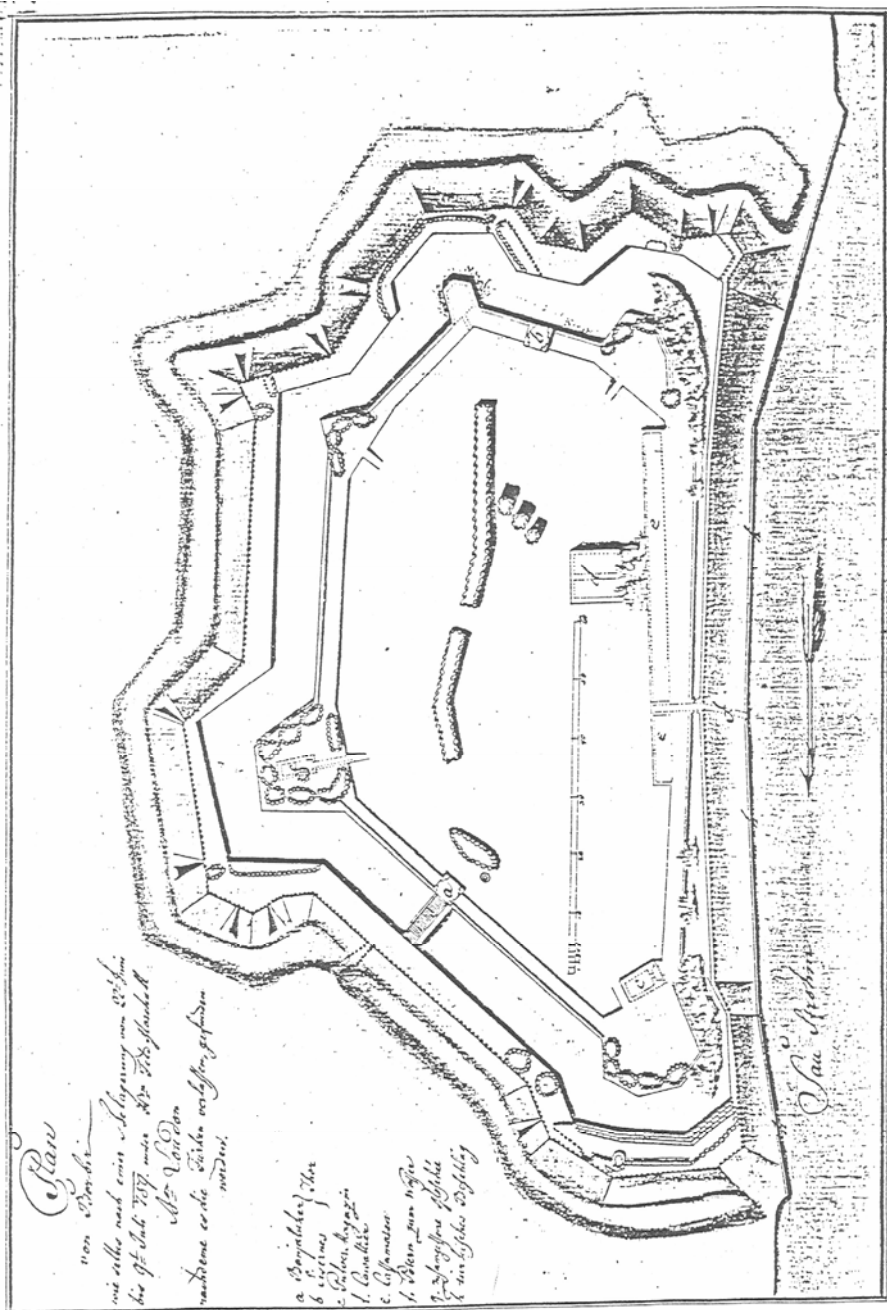
²¹¹ М. Ђурђевић, *Мемоари са Балкана (1858-1878)*, Сарајево 1910, 86-87.

²¹² АБиХ, АУГК С, 1738/1876, Бербир, 1. августа 1875.

²¹³ Исто, 1738/1876, Стара Градишка, 25. новембра 1875.



План напада на турску тврђаву Бербир, од 22. јуна 1789. године
(Превод са њемачког језика: Моника Прпош)



План Бербира, како изгледа након опсаде која је трајала од 22. јуна до 9. јула 1789.
(Превод са њемачког језика: Моника Прпош)

Ђорђе Микић

БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД 1878. ДО 1918.

ОКУПАЦИЈА И ОКУПАЦИОНА УПРАВА

Преко Босанске Градишке (даље: Градишке) водио је један од прваца напредовања аустроугарске војске у Босну и Херцеговину 1878.¹ Тада је градишко подручје било скоро „празан крај“, јер се у току минулог устанка његово становништво иселило у сусједну Хрватску. Због излива Саве, трећина становништва задржана је у избјеглиштву до прољећа 1879. године.²

Новоуспостављена аустроугарска власт у почетку није мијењала дотадашњу административну и територијалну подјелу. Мада је нова административна подјела извршена још 1. јула 1880. године, замјена војне управе грађанском извршена је 1882. постављањем цивилног адлатуса. Градишка је као котарско мјесто у саставу бањалучког округа остала све до 1918.³

Котарски уред био је прва инстанца политичке и судске власти. Чинили су га котарски предстојник (срески начелник), намјештени политички чиновник, референт за шумарство и путеве с неопходним надзорним особљем, срески љекар, срески ветеринар и војни помоћник, обично подофицир.⁴ Као и у вријеме османске владавине, у котарима су образовани меџлиси или вијећа савјетодавног карактера, која је народ бирао. Сачињавали су их најугледнији представници свих конфесија. Због исељавања већине турских чиновника у Турску и помањкања домаћих, а за окупациону власт повјерљивих и писмених људи вичних

¹ Р. Ракић, *Прелазак окупационих трупа код Бос. Градишке*, Развитак 6, Бања Лука 1937, 195-197; F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine (1878-1918)*, u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Sarajevo 1987, 105-106.

² X. Капицић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево 1973, 29.

³ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 40-41.

⁴ Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906, 24.

администрацији, доведено је чиновништво из Монархије. По правилу, срески начелници, политички чиновници, судије (осим шеријатских), лекари, ветеринари, апотекари били су поријеклом из земаља Аустроугарске. Као и у већини мјеста, и у Градишци је такво стање остало до краја аустроугарске владавине.⁵

СОЦИЈАЛНА И НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА. НАСЕЉАВАЊЕ СТРАНАЦА

Према попису из 1879, у 58 села и у граду Градишци било је 22.337 становника: 5 592 муслимана, 15 563 Србина, 1179 Хрвата и три Јеврејина.⁶ Према сљедећем попису, 1885, број становника повећао се на 29 962: муслимана 6250, Срба 21 001, Хрвата 2677, Јевреја 28 и других шест. Од 8942 одрасла становника, ага је било 24, слободних сељака 1675, кметова 5326 и другог мушког становништва 1917. Уз то, било је свештеника 21, државних чиновника 14, општинских девет, учитеља два и здравствених радника један. Посједника кућа било је 175, творничара-трговаца и занатлија 319, помоћних радника-надничара 665, а аустроугарских држављана 213.⁷ Десет година касније, 1895, број становника повећао се за 26,96 % и износио је 35 947. Порастао је и број земљопосједника – на 73, док је број слободних сељака пао на 1162, кметова на 3788, а слободних сељака и уједно кметова била су 123. Пољопривредом се још бавило 945 лица, укупно – 34 309.⁸ Године 1910. пописано је 41 868 становника: земљопосједника с кметовима 39, без кметова 31, слободних сељака 2118, кметова 3196, кметова и уједно слободних сељака 208 (претежно слободних 63, претежно кметова 145); укупно пољопривредног становништва – 37 457.⁹ Од 1879. до 1910. варошко становништво смањено је за 3 %: 1879 – 4226, 1885 – 4569, 1895 – 5353, 1910 – 4098. Године 1910. аграрног становништва у вароши било

⁵ Босански гласник – Bosnischer Vote, Сарајево 1918, 92.

⁶ Статистика мјеста и пучанства БиХ, Сарајево 1880.

⁷ Статистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа 1. маја 1885, Сарајево 1886.

⁸ Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, Сарајево 1896.

⁹ Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910, Сарајево 1912.

је 21,8%.¹⁰ Апсолутну већину становништва – 71,98 % представљали су православни Срби.¹¹

Демографску слику градишког округа аустроугарског периода употпунило је и насељавање у компактна насеља страних колониста. Били су одани хабзбуршкој власти и држави.¹² Уз политичке и финансијске кругове Монархије, посебно мађарску Аграрну банку¹³, иза колонизације стајали су и неки католички црквени кругови, као Управа самостана траписта „Марија звијезда“ код Бањалуке. Старјешина самостана, Пфанер, у њемачком часопису *Christlichen Pilger* истакао је велике погодности насељавања. Подбацивање љетине 1876-78. и јачање тзв. *kulturkamfa* у Њемачкој, актуелизовало је идеју насељавања колониста у Босну и Херцеговину. Прва група са два повјереника населила се у близини Градишке, на закупљено имање Арифа Шибиха. Идуће (1879) године још три породице населиле су се на купљеном земљишту.¹⁴ Група од 25 породица са 196 чланова купила је земљу у Брезикама. Имала је статус слободних сељака. Касније су се око ње окупили досељеници из Хановера, Олденбурга и Брауншвајга, населивши и подручје Ламинаца и Ровина. Група је до 1885. нарасла на 715 чланова и образовала посебно насеље под именом Виндхорст (данас Топола).¹⁵ Иако се ова група населила без посредовања босанскохерцеговачке владе, она је изашла у сусрет њеним захтјевима. Захваљујући томе, колонисти у Виндхорсту пребродили су тешкоће и образовали једно од најбогатих насеља Нијемаца у Босни.¹⁶

Досељеници из Хановера, Олденбурга и Шлезеије као слободни сељаци настанили су се на купљеној земљи око Маглајана на Врбасу. Група је 1885. већ имала 306 чланова.¹⁷

¹⁰ И. Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у БиХ и њен развој до 1914*, Сарајево 1980, 112.

¹¹ Резултати пописа...1910.

¹² Р. Јеремић, *Оружани отпор против Аустро-Угарске од 1878-1882. године*, Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929, 78.

¹³ Врбаске новине, 15. XI 1932, бр. 52.

¹⁴ Р. Заплата, *Постанак њемачких насебина код Бања Луке*, Гласник Југословенског професорског друштва, Београд 1933-34, 921.

¹⁵ Ф. Хауптман, *Регулисање земљишног посједа у Босни и Херцеговини и почеци насељавања страних сељака у доба аустроугарске владавине*, Годишњак Друштва историчара БиХ XVI, Сарајево 1965, 157-158.

¹⁶ Н. Јарак, *Пољопривредна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини и земљорадничко задругарство*, Сарајево 1955, 42-43.

¹⁷ Ф. Хауптман, нав. рад, 158.

Насељеници у Ровинама и Брезици Ламинцима ујединили су се почетком 1881. у једну општину, изабравши муктара (кнеза) према турском вилајетском закону из 1868.¹⁸ Средином исте године становници Виндхорста тражили су отпуст из њемачког држављанства и пријем у савез окупираних земаља. То питање није било принципијелно ријешено.¹⁹ Морали су чекати и на одобрење Статута новоосноване општине до доношења новог закона о општинама.²⁰

Почетком 1883. сарајевски надбискуп Јосип Штадлер иницирао је оснивање жупе у Горњем и Доњем Виндхорсту. Претходно је требало донијети уредбу о организацији Католичке цркве у Босни и Херцеговини.²¹ Када је влада средином исте године одобрила оснивање жупе у Горњем Виндхорсту, Штадлер је тражио средства за изградњу цркве за око 500 особа.²²

Осим њемачког, за насељавање у Босни и Херцеговини интересовали су се и други народи. Заједнички министар финансија, Бењамин Калај, сматрао је да само привредно јаке колоније могу остварити политички и привредни циљ програма насељавања. Ипак, влада је 22 пољске породице без потребног иметка планирала да насели у Ћелиновцу, ангажујући их преко зиме у индустрији.²³

Колонисти у селу Дубраве били су из Тресковица у Моравској и Новог Села (Винковци) у Славонији.²⁴ Насељеника је било и у Миљевачкој Козари, чије су земљиште неки колонисти сматрали непогодним за земљорадњу,²⁵ затим у Дубрави–Криваји и Церовљанима. Током 1895/96, без потребних дозвола и у градишком котару населиле су се породице из Русије и Монархије. Прикључили су се раније насељеним рођацима. Издржавале су се надничењем. Повратак у ранију домовину био им је онемогућен претходном продајом тамошњих имања. Једанаест домаћинстава из Галиције, са имовином већом од 600 форинти готовине, молило је 1897. да им се додијели земља на рубу Козаре, код села

¹⁸ Архив Босне и Херцеговине (у даљем тексту: АБиХ), ЗВ БиХ 1881, Ш-7-6-620/1881, Беч 1. I 1881, бр. 8. 909.

¹⁹ Исто, ЗМФ БиХ 1881, бр. 5214, Сарајево, 8. VII 1881, бр. 13. 161.

²⁰ Исто, ЗВ БиХ 1881, Ш-7-6-/3-1881, Бањалука, 31. VII 1880, бр. 3. 687.

²¹ Исто, ЗМФ БиХ 1883, бр. 934, Сарајево, 16. II 1883, бр. 93.

²² Исто, 1883, бр. 3.479, Сарајево, 29. VI 1883, бр. 11. 839.

²³ Исто, ЗВ прес 1895, бр. 174, Беч, 9. IV 1895, бр. 405 пов.

²⁴ Исто, ЗВ БиХ 1895, бр. 67.375, Бос. Градишка, 20. V 1895.

²⁵ Исто, 1895, бр. 71.358/Ш, Бос. Градишка, 27. V 1895, бр. 5.158.

Миљевића.²⁶ Насељавањем комплекса Ћелиновац II, завршено је колонизовање котара.²⁷

Према опису аустријског публицисте с краја XIX вијека, на Козари су била смјештена бројна православна села са расутим кућама. Насупрот манастира Моштанице, према Врбасу, простирале су се њемачке колоније у Доњем, Средњем и Горњем Виндхорсту, Рудолфшталу и у Маховљанима. Колонисти су почели крчење земљишта. Од Клашница до Дубрава, с обију страна друма, била су нанизана насеља. Узорно обрађене њиве и помоћне машине свједочиле су о високој аграрној култури. Поглед на зграде откривао је типично њемачки систем дубоке градње.²⁸

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ И РАЗВОЈ ТРГОВИНЕ

Економски развој Градишке био је спор. Њена тврђава била је девастирана; изгубила је и значај граничног насеља. Као лучко мјесто населило је првенствено повратничко становништво, које је за вријеме устанка 1875/78. пребјегло на аустроугарско подручје. Дрвене куће стајале су на пилотима, јер је Сава два пута годишње плавила улице које нису биле под „фластером“.²⁹

Приликом окупације изгорјело је неколико десетина трговачких радњи чији су власници били православни Срби и муслимани.³⁰ Министарство рата у Бечу градњу нових дућана условило је забраном градње у близини тврђаве.³¹ Просперитету трговине допринијели су и Бањалучани. У трговини Илије Билбије, познатог устаника, отвореној у Градишци 1865, сви млади радници били су из Бањалуке.³²

Положај на обали Саве и окренутост Бањалуци одредили су трговачки карактер Градишке. Пут према Бањалуци и даље према Травнику и Ливну, рађен је 1869, за вријеме Топал Шериф Осман-паше.³³ Нај-

²⁶ Исто, ЗВ БиХ 1897, бр. 65.821/3...

²⁷ Исто, ЗМФ БиХ 1899, бр. 1.910, Сарајево, 15. II 1899, бр. 21.231/I

²⁸ Die Österreichisch-ungar. Monarchie in Wort und Bild (Bosnien und die Herzegovina, Сарајево 1899, 96. (у даљем тексту В. und die Н.)

²⁹ В. und die Н., 96-97.

³⁰ АБиХ, ЗМФ 1882, бр. 335, Бос. Градишка, 13. IV 1882.

³¹ Исто, 1881, бр. 7392, Беч, 5. X 1881, бр. 3.834.

³² И. Билбија, *Моји доживљаји*, Развитак 12, Бања Лука, 1936, 389.

³³ И. Хацибеговић, н. дј. 63.

чешће кулуком, одржавале су га и нове власти, свјесне тежине посла, пошто је у ближој околини сав шљунак био повађен а туцаник лош.³⁴ Право превоза Савом откупили су Бечко дунавско паробродско друштво и приватни предузимачи.

Од 1884. до 1886. у Градишци је протоколисано 40 фирми, углавном трговина мјешовите робе, гвожђем, сировинама и мануфактурних радионица.³⁵

Улагањем приватног капитала, развој прерађивачке индустрије у Градишци везан је за експлоатацију дрвета. Искоришћавање шума започето је у турско вријеме. У Подградцима је 1855. подигнута пилања која је годишње производила 40.000 дасака. Уз извјесне тешкоће радила је до краја турске владавине. Прашка фирма *Johana Brabetza* склопила је 1882. уговор са Земаљском владом за Босну и Херцеговину о сјечи 200.000 кубика четинарског и 100.000 кубика хрстовог техничког дрвета на Козари. Фирма је у Горњим Подградцима убрзо подигла прву парну пилану у Босни и Херцеговини. У почетку су радници ангажовани из Салцбурга, Крањске, Трста и Чешке.³⁶ Трасирање пута до Градишке за потребе пилане пратиле су бројне тешкоће.³⁷ У односу на околне земљопосједнике, мотив побуна радника био је другачији – „премореност кулуком“.³⁸

Земаљска влада је 1902. подржала фирму *M. Cilisni*, заинтересовану да постави пругу (ролжељезницу) од пилане у Г. Подградцима до складишта у Градишци. Уз издвојених 14.000 круна за изградњу насипа, влада се за поменути фирму обратила Заједничком министарству финансија за додатних 10.000 круна.³⁹

Почетком XX вијека у послове са дрветом укључују се и домаћи предузетници. Од четири понуде за експлоатацију шуме у Вучјаку (1903) двије су биле из Градишке: Ђорђа Р. Ђурића и Макса Кајсера.⁴⁰ Заку-

³⁴ АБиХ, ЗВ прес 1879, бр. 2318, Загреб, 4. X 1879.

³⁵ АБиХ, ЗВ прес 1886, бр. 1051, Бањалука, 23. IX 1886.

³⁶ И. Хаџибеговић, н. дј. 164.

³⁷ АБиХ, ЗВ БиХ, 1885, К. I-11-6/154-1885, Бањалука, 12. IV 1885.

³⁸ Исто, Бос. Градишка, 24. VIII 1888, бр. 101.

³⁹ Исто, ЗМФ БиХ, 1902, бр. 4247, Сарајево, 24. III 1902, бр. 46. 404.

⁴⁰ АБиХ, ЗМФ БиХ, 1904, бр. 69, Сарајево, 30. XII 1903, бр. 201. 803.

пом се бавио и Виктор Бурда,⁴¹ док су се на фирму Милић из Бањалуке и њен закуп шуме у Просари основано жалили становници Орахове.⁴²



Васо Видовић, угледни трговац из Босанске Градишке, учесник Берлинског конгреса 1878. године. На слици др Стака Боконић и њен дјед Васо Видовић са сином Богданом, у Прагу 1910. године, поводом Стакиног стицања докторске титуле

Послови друге врсте, занатлијски и трговачки, били су мање профитабилни. Од почетка 90-их година погоршан је положај точилаца пића. Закупник је остварио право да 1. јануара обиђе увознике пића, попише врсту и количину и на основу тога разреже увозну тарифу.

⁴¹ Архив Републике Српске (у даљем тексту АРС), Kreisbehörde, Бањалука, 31. I 1905, бр. 10.

⁴² Исто, Kreisbehörde, Бањалука, 10. IX 1902, бр. 326.

Васо Видовић, Лука Савић, Никола Цвијић и Стојић Петровић захтијевали су поништење одлуке.⁴³ Мјесец дана касније, у жалби цару у Бечу, истакнуто је да многе жалбе православних хришћана влада није ријешила иако све конфесије имају иста права. Хришћанско становништво запостављено је у односу на муслиманско, чије су робље (раја) били 500 година. Тврдили су да је на наговор градоначелника Мујаге Смаил-агића општинско заступништво донијело спорну одредбу о увозу пића. Цару је предложено да се општинско заступништво распусти и именује комесар, који ће као државни чиновник пазити на ред. Молбу су потписали: Стојан Суботић, Божо Љубојевић, Васо Видовић, Лука Савић, Ђорђија Десанчић, Никола Цвијић, Ђуро Бабић, Јово Чубриловић, Саво Кондић, Стојић Петровић, Јово Бркић, Јово Мостић, Ђорђо Ђурић, Петар Поповић, Теофил Вученовић, Тешо Прчић, Јаков Бајић, Јово Илинчић, Дако Брсић, Јован Ђурашиновић, Давид Сабљић и Симо Колић.⁴⁴

Шеф Земаљске владе, Апел, оспоравао је оправданост жалбе. Објашњавао је оправданост промјена у начину убирања општинског дохотка. Негирао је штетност промјена и градоначелникову иницијативу за њихово доношење. Тврдио је да жалба произлази из мржње православца према муслиманима, посебно према градоначелнику и његовој жељи да загосподари градским заступништвом.⁴⁵

АГРАРНИ ОДНОСИ И СЕЛО

Током аустроугарске владавине задржани су феудални односи, с чим се сељаштво није мирило. Репатрирани бјегунци одбијали су даље плаћање трећине, због чега је у јесен 1879. котарски предстојник у Градишци, Теодоровић, уз помоћ војске растјеривао православне сељаке. Тадашње вијести о наводном устанку на Козари показале су се невјеродостојним. Муслимански земљопосједници нису плаћали државне порезе, пошто су једине приходе остваривали од закупнине својих добара.⁴⁶ Порез у натури замијењен је 1879. новчаним давањем. У градиш-

⁴³ Исто, 1891, бр. 1826, Бос. Градишка, 25. XI 1890.

⁴⁴ Исто, Бос. Градишка, 25. XII 1890.

⁴⁵ Исто, Сарајево, 27. II 1891, бр. 5.802.

⁴⁶ Исто, 1879, бр. 2.318, Загреб, 4. X 1879.

ком котару све теже је наплаћиван, дијелом и због злоупотреба приликом продаје стоке.⁴⁷

На појаву разбојништва власти су одговориле војним мјерама. Команда је сматрала да је главни циљ одметника спречавање предаје трећине. Као извршиоци разбојништава у котару Бербир осумњичени су Јово Жути, Лазар Видовић, Михаило Бабић, касније и извјесни Антонић, Гаврић.⁴⁸ Од средине октобра 1880. група је дјеловала у троуглу Свињар-Бербир-Маглајани, а највише у сливу Врбаса. Напори војске и жандармерије на неутралисању групе остали су безуспјешни. Команда је сматрала да су се одметницима придруживале и друге наоружане чете, па је предлагала повлачење оружних дозвола, односно разоружање народа.⁴⁹

Аграрни спорови интензивирани су 1881. због слабе жетве узроковане поплавама. Истовремено, доношење Војног закона узнемирило је нарочито муслиманско и православно становништво.⁵⁰ Херцеговачки устанак 1881. представљао је најизразитији вид отпора Војном закону. Градишки муслимани живо су пратили догађаје у Херцеговини, а Срби су се уздали у иностранство. Конферисање са стране окупациону власт није много забрињавало. Знала је да је Васо Видовић, члан Комитета прије окупације, лежао болестан; Божо Љубојевић је због проневјере новца Комитета изгубио ауторитет; Симо Стефановић залазио је у године непримјерене за четовање.⁵¹

Власти су се занимале за четовођу Станка Багнетића, претпостављајући да би се могао придружити некој разбојничкој групи. У вријеме овог устанка ухапшен је Васо Станишљевић, турјачки кнез. Котарска управа у Босанској Костајници је 1881. сумњичила Ћирила Хацића, калуђера манастира Моштаница, као непоколебљивог присталицу „великосрпске идеје“. Хацића је револтирало незаслужено аустроугарско убирање плодова трогодишњег устаничког покрета: „Ми смо се с Тур-

⁴⁷ АРС Бањалука, Kreisbehörde, Бањалука, 16. VI 1880, бр. 67 рес.

⁴⁸ Ђ. Микић, *Утицај аустроугарске окупације на карактер социјално-политичких прилика у Босанској крајини у периоду 1878-1895. године*, Историјски зборник IV, Бањалука 1983, 81.

⁴⁹ АБиХ, ЗВ прес 1880, бр. 3.189, Бербир, 1. XI 1880, бр. 871.

⁵⁰ Исто, 1882, бр. 504, Бос. Градишка, 31. XII 1881, бр. 19; Исто, ЗМФ БиХ 1881, бр. 9.343, Сарајево, 18. XII 1881, бр. 30.468.

⁵¹ АБиХ, ЗВ прес 1882, бр. 504, Бањалука, 12. I 1882, 8 прес.

цима крварили и тукли, а ви Швабови дођосте преваром на готово“.⁵² Умро је 1894, послије осуде за велеиздају и издржане казне у Зеници.⁵³

Незадовољство примјеном Војног закона градишки муслимани су манифестовали кроз припреме за исељавање у Турску. Иницијатива је приписивана бањалучком градоначелнику Хаци Смаил-бегу Ибрахим-пашићу и његовом утицају на Градишчанина Меху Мујановића, који је „инструкције давао даље“.⁵⁴ Ситуација у вези с исељавањем брзо се смирила. „Муслимански конфидент“ почетком фебруара 1882. извијестио је да није примијетио да било ко од муслимана мисли на исељавање, какав отпор или „устанак“.⁵⁵ Ипак, имајући у виду расположење народа, окружни предстојник Паце тражио је да се у Мемићима (Турјак) отвори жандармеријска станица.⁵⁶

Тадашње социјално-политичке прилике најјаснији одраз налазиле су у аграрно-пореским обавезама. Тешко и споро убирање десетине видљиво је по њеном распису и заостацима у периоду од 1879. до 1886.⁵⁷

<i>Расписи (у фор.)</i>	<i>Заостаји (у фор.)</i>
1879. 89.431,53	64.590,39
1880. 133.228,84	55.275,49
1881. 117.341,70	12.379,34
1882. 98.814,74	29.977,50
1883. 128.502,25	26.977,50
1884. 122.332,76	24.807,22
1885. 122.875,28	49.031,38
1886. 142.795,33	16.780,37

У новембру 1885. на прикупљених 3175 форинти долазило је 80.000 форинти заостатака из ранијег периода. У осталим котарима, иако са слабијим материјалним претпоставкама, уплата је била нешто боља. Проблемом се бавила и Земаљска влада.⁵⁸

⁵² Прото Сл. Вујасиновић, *Манастир Моштаница*, Бањалука, 1933, 48.

⁵³ Ђ. Микић, *Утицај аустроугарске окупације*, 71.

⁵⁴ АБиХ, ЗМФ прес 1882, бр. 452, Бос. Градишка, 7. II 1882.

⁵⁵ Исто, ЗВ прес 1882, бр. 1.707, Бањалука, 20. II 1882, бр. 106.

⁵⁶ Исто, ЗМФ прес 1882, бр. 1.507, Сарајево, 10. VI 1882, бр. 5.157.

⁵⁷ Исто, ЗВ прес 1887, бр. 315, Бос. Градишка, 9. I 1887, бр. 6.

⁵⁸ Исто, 1885, бр. 1339, Сарајево, 2. XII 1885.

Порез је тешко наплаћиван и од колониста у Виндхорсту. Заостатак је 1884. износио 3.673,30 форинти и није се могао наплатити, јер дужници нису имали никакву имовину.⁵⁹ Одредбом од 15. октобра 1885. Земаљска влада је обуставила наплату од колониста у Виндхорсту. Слово уредбе у пракси није дословно примјењивано.⁶⁰

Повећање броја аграрних тужби у градишком котару последице увођења земљишних књига 1885/86. уследило је због честог непризнавања кметовског права. Последице административне репатријације, умјесто тог права, аге су кметове приказивале као закупце земљишта на одређено вријеме. Сиромаштво и помањкање посла присиљавали су кметове да последице једне жетве напусте читлук, а кметства су се одрицали да би избјегли плаћање трећине. Признање својства кметства доминантнији је мотив аграрних сукоба 1886.⁶¹

Предмет аграрних тужби било је шумско и испашно право, промјена власништва над читлуцима⁶² као и паушално расписивање десетине. Жалбе у вези с дрвима влада је одбила. Иако колонистима није признавала сервитутно право, бесплатно им је додјељивала дрва.⁶³

Пореске тешкоће и аграрни спорови проистицали су из укупне привредне неразвијености. Иако је предии између Дубице и Градишке „одличан за све врсте жита и сијена“,⁶⁴ обрађивана је само половина ораница, вртова, винограда и ливада. На квадратном километру зиратне земље живјело је око 90 становника, у Босанском Петровцу 124.⁶⁵ Према исказу дирекције о процјени укупних површина, броју општина и парцела 1885, у котару је укупних површина било 88.671 хектар, општина 62, предија пет, култивисаних парцела 45.170 и шумског земљишта 9.311 хектара (укупно 54.481).⁶⁶ Почетком окупације домаће становништво није располагало пољопривредним машинама. Мирко пл. Ђурковечки говорио је 1914. као посланик Босанског сабора, да 1881. у градишком котару није било ниједне пољопривредне машине. На арманима се жито газило коњима и чистило бацањем у ваздух про-

⁵⁹ Исто, ЗМФ БиХ, 1887, бр. 423, Сарајево, 10. II 1887, бр. 56.504.

⁶⁰ Исто, ЗВ прес 1886, бр.304, Беч, 15. III 1886, бр. 1653.

⁶¹ Исто, ЗМФ БиХ, 1887, бр. 5138, Сарајево, 13. VII 1887, бр. 27.552.

⁶² Исто, 1887, бр. 7.247, Сарајево, 6. X 1887, бр. 53.675.

⁶³ Исто, 1889, бр. 2.846, Сарајево, 10. IV 1889, бр. 9.870.

⁶⁴ Исто, ЗВ БиХ 1881, III, 27-22/2-1881, Бос. Костајница, 28.VII 1880, бр. 1580.

⁶⁵ Стенографски извјештај Босанског сабора..., XVII сједница, 24. II 1914, 3.

⁶⁶ АБиХ, ЗВ БиХ 1880, III, 11-15/1885, Сарајево, 21. II 1885.

тив вјетра.⁶⁷ Године 1881. домаћи пољопривредници од њемачких колониста упознали су гвоздени плуг. Самостан траписта посједовао је „увозне“ вршалице и машине за кошење, које су побуђивале општу пажњу.⁶⁸ Добрим плуговима њемачки насељеници у Ровинама још 1880. обрађивали су земљу.⁶⁹

Котарско управно вијеће је 1884. разматрало питање узгајања дувана. Одлучило је да се трећина израчунава на основу засада по квадратном метру.⁷⁰ Сјеме дувана с квалитетним листом набавио је у Порајни 1885. Jozef Mahlberg из Виндхорста.⁷¹ Двије године касније у котару је 109 домаћинстава добило лиценце за садњу дувана.⁷²

РЕАГОВАЊЕ НА СОЦИЈАЛНО СТАЊЕ НИЖИХ СЛОЈЕВА МУСЛИМАНА И СРБА ИСЕЉАВАЊЕМ И РАЗБОЈНИШТВОМ

Незадовољство окупационом управом и социјалним статусом муслимани су изражавали појачаним исељеничким покретом у Турску, а Срби разбојништвом. Исељенички покрет муслимана у Градишци почетком деведесетих година XIX вијека постао је хроничан. Према информацијама бањалучке Окружне области, главни покретач исељавања био је кадија Осман еф. Софтић.⁷³ Тек касније, узрок исељавања нађен је у „приватној афери“ – сукобу синова са оцем Хаџи Хафизом Хоџићем.⁷⁴ Кад се установило да је на исељенике дјеловао судија шеријатског суда у Градишци, шеф владе, Апел, захтијевао је да се он премјести даље од бањалучког округа.⁷⁵

У разговору са адлатусом Кучером, окружни предстојник Лазарини тврдио је да је биједни живот примарни узрок исељавања муслиманског становништва из Градишке. Као вид помоћи предложио је давање у закуп неискрченог земљишта. Како у околини Градишке није

⁶⁷ Стенографски извјештај ..., XXVIII сједница, 22. V 1914, 20-21.

⁶⁸ АБиХ, ЗВ БиХ 1881, Ш, 27-22/6-1881, Сарајево, јун 1881.

⁶⁹ Исто, Бањалука, 27. VII 1880, бр. 4258.

⁷⁰ Исто, Бањалука, 27. VII 1880, бр. 4258.

⁷¹ Исто, 1885, бр. 90, Бањалука, 15. I 1885.

⁷² Исто, 1886, бр. 138, Сарајево, 21. I 1887.

⁷³ Исто, ЗВ прес 1891, бр. 64, Бањалука, 7. II 1891, бр. 59.

⁷⁴ Исто, 1891, бр. 81, Бањалука, 23. II 1891, бр. 65.

⁷⁵ Исто, ЗМФ прес 1891, бр. 184, Сарајево, 10. IV 1891, бр. 225. 868.

било слободног земљишта, требало га је додијелити у прњаворском котару, у општинама Свињар (данашњи Србац), Повелич, Брезовљани, Пребјези и Ситнеши. Од 200 породица из Градишке и околине обухваћених овим планом само 70 је прихватило пресељење. Породице су требале да добију од 40 до 50 дулума земље, а веће и до 100, уз закупнину од по пет крајцара по дулumu послије двије године.⁷⁶

Средином јула 1891. године 28 породица са око 100 чланова предало је захтјеве за исељење. Демонстративно су прешли на другу страну Саве, чекајући дозволе.⁷⁷ Адлатус Кучера обавијестио је Калаја 22. јула 1891. да им је исељење дозвољено. Већина њих, каже, није вољела да ради и надала се безбрижном животу у Турској. Остали исељеници углавном су „индолентни људи“, који су били без посла. Према сазнањима Котарске области, покретачи исељавања ових породица били су градишки трговци Мухарем Хоџић, Мустафа Хергић и Билал Арнаут. Власт није уважавала жалбе муслиманског становништва на разрезе десетине, притиске од кулука, забрану извоза дрвета, јер су под истим условима живјели и сусједни хришћани.⁷⁸ Према Кучерином прорачуну, већина од 156 породица са 783 члана, колико их се до 20 јула 1891. иселило у Турску, била је из градишког котара (43 породице са 186 чланова).⁷⁹ Кучера је претпостављао да ће у том дијелу бањалучког округа тенденција исељавања слабити, пошто је њен главни иницијатор – шеријатски судија Софтић, премјештен у Сребреницу.⁸⁰

На царев захтјев, Калај је опширно информисао о узроцима и последицама исељавања. Узроке је видио у трансформацији природног привређивања у новчано, при чему се дио становништва није снашао. То се посебно односило на ситне посједнике пошто је мало њих имало уређено имање. Ријетко је неки ага имао више од једног кметског имања, с кога је убирао трећину, а негдје и мање. Немајући допунских извора, нису се снашли у новим привредним условима, нити им је то дозвољавао понос. Калај је на примјеру исељавања из Градишке потврђивао претпоставку. Углавном су се иселили превозници и носачи, који су због изградње пруге Суња – Бањалука остали без посла. Снижењем возарина постепено је сав извоз и увоз за Бањалуку прелазео на жељез-

⁷⁶ Исто, ЗМФ БиХ 1891, бр. 5847, Сарајево, 19. VI 1891, бр. 36.704.

⁷⁷ Исто, ЗМФ прес 1891, бр. 345, Бањалука, 16. VII 1891, бр. 9498.

⁷⁸ Исто, 1891, бр. 369, Бос. Градишка, 28. VII 1899, бр. 99.

⁷⁹ Исто, 1891, бр. 359, Сарајево, 27. VII 1891, бр. 381.

⁸⁰ Исто, ЗМФ прес 1891, бр. 345, Сарајево, 22. VII 1891, бр. 55. 237.

ницу; нестало је посла радницима на истовару и утовару, као и кирија-шима за Бањалуку.

Оваква ситуација створила је терен на коме је и најмања агитација могла изазвати веће покрете. Неки незадовољни дервиши у Градишци пропагирани су исељење у Турску као „једини спас од невољног им стања“. Предњачили су бивши кадија Осман еф. Софтић и Хаџи Хафиз Хоџић који је први исељавању „врата отворио“ и у Турску се иселио. У Турску је „побјегао“ и трговац Салко Алагић. Привучени заводљивом пропагандом, у селима Дубраве, Лисковац, Ровине, Вакуф Турски и махалама Обрадовац и Текија око 100 породица, сиромашних, спрема-ло се за исељење. Послије предузетих мјера из Бањалуке, исељавање се ограничило на најсиромашније, док су „први тежаци и пољопривред-ници“ одустали.⁸¹ Стизале су и вијести о лошем третману и разочаре-њима исељеника у новим стаништима.⁸²

Одлазак ових социјалних категорија Калај није сматрао губитком за земљу. Сматрао их је нерадницима и претпоставком за настанак про-летаријата који би могао бити опасан за државу. Природан процес исе-љавања не би требало заустављати јер ће довести до изједначавања у имовинским односима. Истовремено, упоредо с исељавањем текао је процес насељавања радно способних људи из Монархије.⁸³ Бечке вла-сти, с друге стране, сматрале су котарску (градишку) управу одговорном за исељавање муслимана.

Према мишљењу Маркулија, чиновника босанске владе, колони-зација муслиманских повратника из Турске у сјеверну Босну била је мјера којом се урушавала компактност српског становништва. У извје-штају Земаљској влади Лазарини је инсистирао да се колонизација изведе специјално у градишком котару, настањеном политички непоуз-даним Србима. Није подржавао репатријацију муслиманских исељеника, јер ће тај „опасни пролетаријат“ отићи под исти „плашт“ са Србима, што би за Монархију представљало велику неугодност. Политички и економски неоправдано је државни новац (20.000 круна дато је само 10. фебруара 1893) и ерарске земље употребљавати за колонизацију муслимана. Србима је та „унутрашња колонизација била ближа крви од прекосавске“. Зато су страни колонисти били погоднији за антисрпску политику и поузданији ослонац аустроугарског господарства, пошто су

⁸¹ Исто, ЗМФ прес 1891, бр. 482, Добој, 10. IX 1891.

⁸² Исто, Бањалука, 2. X 1891, бр. 307.

⁸³ Исто, 1891, бр. 387, Беч, 31. VII 1891, бр. 381.

били привредно кориснији (нпр. процвјетала колонија Франц Јозефс-фелд).⁸⁴

Крајем вијека погоршање социјалних прилика навело је дио муслиманског становништва на иселјење у далеки Бразил. Жетва је 1897. била квалитетно лоша, а стање је погоршавала и варирајућа цијена десетине. Наредба Земаљске владе котарској области да ублажи економске тешкоће утицала је на сплашњавање овог иселјеничког покрета.⁸⁵

Упоредо с иселјавањем муслимана, организоване су акције на сузбијању српских одметника. Крајем октобра 1891. Окружна област у Бањалуци извијестила је Земаљску владу да је тек тада разјашњена крађа, извршена 1883, коју су починили Стево Крнета, Паво Козић, Јово Лушић (сви из Гаја), Митар Глушац Црни из Орубице, Симо Марјановић из Дубрава–Ламинци и Јован Лукић из Брезици–Ламинци. Сматрало се да дружина има политички карактер, као и све разбојничке дружине „у овој земљи“.⁸⁶ Три дана касније, у име жандармеријског корпуса, капетан Дешковић је извијестио Окружну област у Бањалуци о одметничкој дружини Митра Глушца Црног, која је оперисала око Градишке и Дубице, а и преко Саве. Жандармеријске патроле крстариле су по свим мјестима.⁸⁷ Говорило се да поједини трговци из Градишке подржавају одметнике.⁸⁸

На интервенцију аустроугарског посланика, барона Темела, почетком 1892. у Београду су затворени Јован Лучић из села Гаја, који је побјегао у Србију, Дмитар Глушац Микановић из села Орубице и Стеван Крнета из Гаја. Пошто су оптужени за убиство, српска влада је наредила да се затворе.⁸⁹ Котарска власт из Градишке је почетком фебруара 1892. извијестила да су се Глушац, Лучић, Крнета и Козић склонили у Београд и да су међу бјегунцима били и Јово Петровић из Бањалуке и Јунгић из Дервенте.⁹⁰ Крајем истог мјесеца Окружна област у Бањалуци обавијестила је да је истрага против Глушца, Крнете и Лукића дала добре политичке резултате, за разлику од Козића и Лучића.

⁸⁴ Исто, ЗМФ Briffe 1894, бр. 225 а, Сарајево, 26. IV 1894.

⁸⁵ Исто, 1897, бр. 291, Сарајево, 22. II 1897, бр. 556.

⁸⁶ Исто, ЗВ прес 1891, бр. 766, Бањалука, 27. X 1891, бр. 333.

⁸⁷ АРС, Kreisbehörde, Бањалука, 30. X 1891, бр. 98.

⁸⁸ Исто, Сарајево, 2. XI 1891, бр. 52/13.

⁸⁹ Велика Србија, 1. I 1892, бр. 1.

⁹⁰ АБиХ, ЗМФ 1892, бр. 153, Бос. Градишка, 6. II 1892, бр. 14.717.

Козић је спреман и да се врати ако га не би чекала превелика казна.⁹¹ Оптужени су били за крађе и убиство⁹².

Слично Црном Митру, почетком 1891, четовање је крајем 1893. водио Јово Николић, бивши жандармеријски поднаредник у Босанској Костајници, касније лугар и емигрант у Србији. У вријеме овог „четовања“ концентрисана је жандармерија готово из цијеле Босне и Херцеговине на подручју од Приједора до Градишке. Када се пронио глас да су разбојници прешли у градишки котар, и у њему је проглашено опсадно стање. У народу је завладао страх, не од хајдука него од оптужбе за јатаковање. Сумњало се у „просту ујдурму власти“.⁹³

Наредних мјесеци окружна и котарска власт интензивно је пратила Симу Малића из Градишке. Доводила га је у везу са немирима у Херцеговини.⁹⁴ Контролишући његове пословне активности нашла је начина да га казни. Утврђено је да је Малићева фирма „Прва Босанка“ према обртном закону правно ирелевантна.⁹⁵

Социјално незадовољство преплитало се са политичким. Претпостављало се да се „неподобним“ писањем бавио Емерих (Мирко) Ђурковечки, рођен у Хрватској. У градишком котару ширио је политичку пропаганду старчевићеваца. За предсједника општине у Виндхорсту изабран је 1887, али Земаљска влада није његов избор потврдила.⁹⁶ С положаја градоначелника 1895. смијењен је Петар Радић, јер је стварао незадовољство код муслимана, а није имао утицаја на своје истомишљенике.⁹⁷

⁹¹ Исто, ЗМФ Briffe 1892, бр. 123, Бањалука, 24. II 1892.

⁹² Исто, ЗМФ прес 1892, бр. 50, Бањалука, 16. I 1892, бр. 145.

⁹³ Одјек, 7/19. IX 1893, бр. 166, *Чете у Босни*.

⁹⁴ АБиХ, ЗМФ прес 1894, бр. 1225, Сарајево, 30. X 1894, бр. 3004.

⁹⁵ Исто, 1895, бр. 546, Сарајево, 29. IV 1895, бр. 1519.

⁹⁶ Исто, 1895, бр. 203, Сарајево, 11. II 1895, бр. 515.

⁹⁷ Исто, 1895, бр. 1438, Сарајево, 25. XI 1895, бр. 3461.

ПОКРЕТ СРБА И МУСЛИМАНА ЗА ЦРКВЕНОШКОЛСКУ
И МЕАРИФСКОВАКУФСКУ АУТОНОМИЈУ И НОВИ
ТАЛАС МУСЛИМАНСКОГ ИСЕЉАВАЊА

Власт над Босном и Херцеговином Аустроугарска монархија занемаривала је на продубљивању економских, социјалних, културних и вјерских супротности. Калајев режим ограничавао је ширење писмености.⁹⁸ Новоотворене школе су стављене у службу окупационе политике. Водило се првенствено рачуна о потребама њемачких досељеника. Тако су 1888. године у насеобини Виндхорст отворене три школе и једна у Босанском Александровцу, обје с наставом на њемачком језику. Колонистичке школе отворене су и у Врбашкој, Трошељима и Кенизбергу. Сестре „Клањатељица предрагоцјене крви Исусове“, чија се централа налазила у Бечу, отвориле су 1898. своју школу.⁹⁹

Прије окупације у Градишци је отворена Српска основна школа која је и послје радила као конфесионална. Двојица учитеља подучавала су 137 ђака (1891). Деведесетих година дабробосански митрополит Ђорђе Николајевић даровао је школи 10.000 гулдена. На захтјев Беча, Земаљска влада је по хитном поступку испитала поријекло овог новца и извијестила да је у питању митрополитова уштеђевина.¹⁰⁰ У котару је радила још једна школа отворена 1885.¹⁰¹ Државне школе отворене су у Градишци, Ламинцима, Маглају на Врбасу (данас Маглајани), а 1909/10. у Романовцима.¹⁰²

Поједини свршени основци одлазили су на даље школовање у Србију и Војводину, што је практиковано и у вријеме турске власти. Године 1891. обратила се Српска црквеношколска општина у Градишци српској влади да прими за питомце неколико ђака ради школовања у Београду.

Помоћ од Министарства спољних послова Србије тражили су Михаило Поповић, ђак III разреда реалке и Лука Кукавчић, ђак II разреда

⁹⁸ М. Папић, *Хрватско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Сарајево 1982, 115.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Исти, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978, 133-135.

¹⁰¹ Исти, 132.

¹⁰² Исти, *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустро-угарске окупације (1878-1918)*, Сарајево, 1972, 46-48.

Прве београдске гимназије. Године 1896. Лука Бралић је био ђак у Београду, а Јован Малић студент медицине у Грацу, добио је 100 динара помоћи. Милош Радић, ђак III разреда Богословије у Призрену, молио је за бесплатну возну карту до Призрена. Годину дана касније питомац у Дому св. Саве био је Ђорђе Поповић, а у Гимназији у Сремским Карловцима Софија Томовић. Ђак III разреда новосадске Гимназије био је 1898. године Владо Костић, чији је отац, учитељ Милош, молио за сина стипендију, а исто је тражио и 1900. године за сина Видосава, ученика V разреда Гимназије у Новом Саду.¹⁰³

Политички живот крајем XIX и почетком XX вијека обиљежили су покрет Срба за црквеношколску и муслимана за меарифсковакуфску аутономију. Отпор српских црквеношколских општина да унапријед пријављују властима њихов дневни ред сједница прерастао је у борбу младе српске буржоазије за политичко слабљење аустроугарске власти у Босни.

Српско грађанство је од 1896. до 1902. предало Бечу четири „царска меморандума“, у којима се указивало на злоупотребе власти у црквеним и школским пословима. Потписали су их и Давид Сабљић и Симо Малић из Градишке. Наведени су примјери жандармеријског спречавања одржавања скупштине црквене општине, натурања латинице, глобљења чланова општине, забране црквених пјевачких друштава, итд.¹⁰⁴ Вид супротстављања влади наклоњеним свештеницима и грађанству у Градишци био је отказивање службе попу Дионисију Петровићу због сарадње с котарским меџлисом.¹⁰⁵ У трећем царском меморандуму из 1900. истакнуто је да су у Градишци штићени они које је народ тужио. Годину дана раније оглобљено је осам најугледнијих српских трговаца.¹⁰⁶ Влада је неочекивано јачање покрета у свим дијеловима Босне и Херцеговине хтјела да заустави утицајем и ауторитетом митрополита Мандића. Када је због тога организована митрополитова визитација по

¹⁰³ Архив Србије, Београд, Министарство иностраних дела, Просветно-пропагандно одељење, 1891, ред 376; 1892, ред 146.

¹⁰⁴ *Босанско-херцеговачки зборник I*, Три царска меморандума о српско-православним приликама и уређењу вјерско- просвјетне самоуправе у БиХ, Нови Сад 1902, 8-13.

¹⁰⁵ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско- просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982, 117-133.

¹⁰⁶ *Босанско-херцеговачки зборник I*, 62-78; Никашиновић, *Политика осиромашења народа Босне и Херцеговин.*, Финансијско-економска студија, Београд 1903, 47-48.

епархији, градишка општина, као и многе друге у Крајини, није га примила.¹⁰⁷

У току овог покрета котарски предстојник Владислав Барон дао је низ повода градишком грађанству за жалбе вишим властима. Од Заједничког министарства финансија захтијевано је „строго и савјесно“ испитивање да ли су предстојникова дјела и поступци противни постојећим законима и наредбама, жељама и интенцијама владе. У жалби се истичало да је „свако његово дјело, сваки његов поступак... увреда што је... Србима светиња“. Неоправдано је опструисао изградњу зграде Црквеношколске општине, а кад је коначно била завршена, забранио је свим чиновницима да присуствују њеном освећењу правдајући то клеветатама Црквеношколске општине. Истовремено је забранио свим чиновницима да долазе у кафану која је била у истој згради, те ју је због слабог пословања општина морала изнајмити. Обуставио је уређење и насипање улица у којима су живјели Срби. Због овога су српски станови за издавање изгубили цијену. Одузете су дозволе за точење пића М. Васићу и М. Петковићу, који су већ 40 година имали радње удаљене око 20 километара на путу за Бањалуку. Истовремено, странцима је одобравао да на истом друму точе сва пића. Барон је забранио свим чиновницима да контактирају са Давидом Сабљићем и Симом Малићем и да код њих пазаре, јер су „опасни“ као потписници „царског меморандума“. Забрану је проширио и на Васу Видовића. Предстојник је толико далеко ишао у материјалном и економском упропашћавању Срба да се у име цара поставио изнад закона. Самовољно је поништио пресуду Окружног суда у Бањалуци у спору Н. Павића и неких муслимана. Васи Видовићу је одузео дозволу за продају дувана зато што је у његовим очима био бунтовник и у вези с потписницима меморандума. Точаринска дозвола, поред осталих, одузета је и Д. Сабљићу, предстојнику Црквеношколске општине. Жалбу, са многобројним другим наводима, потписало је десетак највиђенијих српских грађана у Градишци.¹⁰⁸

Уз испитивање навода жалбе, Земаљска влада се питала није ли она симптом новог покрета православног становништва.¹⁰⁹ Приликом раније визитације (новембар 1897) окружни предстојник Лазарини у Градишци није уочио наведене проблеме. У извјештају је пословање уреда и чиновника позитивно оцијенио, политичку ситуацију нормал-

¹⁰⁷ Б. Маџар, н. дј. 275.

¹⁰⁸ АБиХ, ЗМФ прес 1898, бр. 79, Бос. Градишка, 25. XII 1897, бр. 32.

¹⁰⁹ Исто, Сарајево, 17. I 1898.

ном, осврнуо се на аграрне сукобе као уобичајене. Тежак економски положај котара довео је у везу с лошом жетвом, због чега се народ превише задуживао. Двије родне године отклониле би све неприлике док би једна лоша битно увећала дугове. Котарског предстојника „Бразилска афера“ довела је до депресије. Неповољном ситуацијом сматрао је и то што су у Црквеношколску општину изабрани „ултраши“ Сабљић и Малић.¹¹⁰

Допис из Градишке у чешким новинама *Народни лист* од 2. октобра 1897, у коме се говорило да босанске власти воде жестоки рат са српским националним вођама који се боре за културни напредак, приморао је Лазаринија да поново анализира ситуацију у Градишци. Наводе чланка покушао је да побије тачку по тачку. Истакао је да није истина да су ти наводи изазвали велико узнемирење у сјеверној Босни. Сматрао је да су писци чланка Симо Малић или Васо Видовић.¹¹¹

Испитивања власти показивала су да се радило о опозиционом политичком покрету. Послије побједи Видовића и Малића на изборима за Црквеношколску општину у Градишци, Малић је развио широку опозициону активност од Дубровника до Бањалуке, у којој је његовим заузимањем такође побиједила опозиција с Тодором Пиштелићем на челу.¹¹²

Послије побједи опозиције у Градишци влада је наложила провокатору „Eugenu Rihteru“ (како се потписивао) да задобије или бар неутралише Симу Малића. „Велика задаћа“ није извршена. „Rihter“ је закључио да ни бивши ни тадашњи котарски предстојник у Градишци нису имали смисла за стишавање страсти и придобијање људи лојалних влади. Опозиционара Сабљића оцијенио је као скромног и поштеног, који би се могао обратити да није Малића. Малића и Николу Павића уврстио је у слијепе приврженике Васе Видовића, за кога каже да је

¹¹⁰ Исто, ЗВ прес 1897, бр. 543, Бањалука, 26. XI 1897, бр. 689.

¹¹¹ Исто, ЗМФ Вгiefе 1897, бр. 174; У вези са „друштвеношћу, обичајима и појавама“ било је незадовољства међу грађанством у Градишци и 1880. године. Поводом прославе Српске црквеношколске општине св. Саве у једном допису се истицало да је неколицина можда незнањем прихватила ширење „западњачке цивилизације“, тим што је приредила бал у кафани Боже Љубојевића. Предстојник Јован Секулић наслиједио је на том положају др Теодоровића и секретара Милу Вукановића који су октобра 1879. године истјерали 70–80 људи из кафане Вида Гвозденовића зато што су пјевали српске пјесме, а Гвозденовића оглобио. Теодоровић је примао инструкције из Загреба и савјете из Сарајева од Екмића. Застава, 15/27. II 1880, бр. 24.

¹¹² Исто, ЗМФ прес 1898, бр. 762, Бањалука, 31. V 1898, бр. 369.

потајно управљао више него што се мислило. Малићева опозиција појачана је неуспјехом на лицитацији за закуп општинског дохотка у Шамцу, који је дат влади лојалном Ђурићу. То и поступци новог предстојника ојачали су опозицију.¹¹³

Кад је „Rihter“ 5. августа поново дошао у Градишку, нашао је све српске прваке осим Ђорђа Малића и Ђорђа Ђурића. Установио је да су мишљења Срба о изгледима за рјешење њихових црквених питања у Цариграду различита, мада нису имала покрића у поузданим вијестима. „Rihter“ је закључио да постоје двије струје: једну предводи Васо Видовић и припадају јој Симо Малић, Милош Костић, Коста Васић, Саво Кондић, Јово Мостић, док је друга, конзервативна, била без видног вође и окупљала се око Ђорђа Ђурића и Петра Поповића. Насупрот саговорницима, Малић је у вези с издржавањем епископа тврдио да је епископ кога плаћа држава „обичан чиновник“.¹¹⁴

Кад је Земаљска влада покушала да преко митрополита Мандића сузбије борбу Срба за црквеношколску аутономију, Црквеношколска општина у Градишци обавијестила је 5. септембра 1899. да са њим прекида сваки саобраћај, упутивши Мандића на свог опуномоћеника Глишу Јефтановића. Заједничко министарство финансија је због овог оглобило чланове одбора Црквеношколске општине.¹¹⁵

Послије завршетка борбе за црквеношколску аутономију, грађани и бивши чланови црквеношколских општина из Градишке, Приједора и Дубице тражили су враћање неправедно наплаћених глоба, с каматама, трошковима и одштетом.¹¹⁶ Земаљска влада је одбила молбу, јер би њено прихватање значило да су кажњеници били на правом, а управа на кривом путу.¹¹⁷

У међувремену јачао је покрет муслимана за меарифсковакуфску аутономију. Два покрета почела су да се приближавају. Јефтановић је писао Србима у Градишци да ступе у савез с муслиманима.¹¹⁸ У мају 1900. у Градишци је међу муслиманима спроведена снажна агитација вођства муслиманског покрета из Мостара. Вођена је преко Хаци Ха-

¹¹³ Исто, ЗМФ Vriffe 1898, бр. 310.

¹¹⁴ Исто, 1898, бр. 225, 7. VII 1898.

¹¹⁵ Исто, ЗМФ прес 1900, бр. 82, Сарајево, 22. III 1900, бр. 43.

¹¹⁶ Исто, 1906, бр. 621, Бос. Градишка, 11. V 1906.

¹¹⁷ Исто, 1906, бр. 829, Сарајево, 21. VII 1906, бр. 1061.

¹¹⁸ Исто, 1900, бр. 963, Сарајево, 24. VII 1900, бр. 2470.

мида Хусециновића, који је годинама био у вези са Али–Фехми Џабићем. Осим у Градишку, путовао је у Дубицу и Приједор.¹¹⁹

Главни агитатор у Градишци био је Мехмед Хоџа, односно Хоко Хамзић. Због „брбљивости“, како је закључивала Окружна област, имао је велики утицај, посебно на сиромашно становништво. Бавио се пре-продајом пекмеза, који тада нико није куповао, па је Хамзић тражио царску службу, коју му је један поуздан човјек и понудио. Убрзо се иселио, када је иселенички покрет почетком 1901. узео већег маха.¹²⁰ Пошто је било јасно да ће примјена разних средстава само повећати инат, Окружна област је обнародовала да неће спречавати никог ко жели да се „добровољно баца у несрећу“. Разлика ће бити у томе што ће се граница виндхортских Шваба протегнути до Дубрава и што ће њиве бити боље обрађене. У прољеће 1901. за иселјавање су се припремали становници Турских Дубрава, Лисковца, Чикула и Ровина. Котарска власт је иселјавање повезивала с агитацијом споља, посебно с писмима из Турске. Иселјеници су писали да ће се само до марта или априла иселјавање обављати о царском трошку.¹²¹ Према званичним подацима, од 1878. до 1902. Градишку је напустило 1280 иселјеника: 1883 – 4, 1888 – 27, 1889 – 2, 1891 – 307, 1899 – 103, 1900 – 389 и 1901 – 448.¹²² Колико је било повратника, тешко је утврдити, мада су они упућивани вани и у компактнија насеља, као што је Инађол, котар Прњавор.¹²³

ПОЛИТИЧКО ОЖИВЉАВАЊЕ И РЕАГОВАЊЕ НА АНЕКСИЈУ И УСПОСТАВЉЕНУ УСТАВНОСТ

Послије Калајеве смрти, 1903, у Градишци и у Босни и Херцеговини уопште, распламсала се борба за политичка, национална, економска и грађанска права. У Градишци се истакао Ђорђе Малић, борац за црквеношколску аутономију.¹²⁴ На оснивачкој скупштини Српске народне организације у Сарајеву (1907) Градишку су представљали Васо

¹¹⁹ Исто, ЗМФ Vriffe 1900, бр. 128, Бањалука, 8. V 1900.

¹²⁰ Исто, ЗМФ Vriffe 1899, бр. 126, Бањалука, 5. XI 1899, бр. 276.

¹²¹ Исто, 1901, бр. 414, Сарајево, 12. III 1901, бр. 789.

¹²² Исто, ЗМФ Vriffe 1902, бр. 705.

¹²³ Исто, 1901, бр. 142, Сарајево, 12. IX 1901.

¹²⁴ Народ, 2. VI 1907, бр. 22.

Видовић и др Јован Малић.¹²⁵ У Градишци и Комушини формиран је Мјесни одбор Хрватске народне заједнице. Велепосједник Мирко пл. Ђурковечки био је члан Средишњег одбора.¹²⁶ Недостају подаци о политичким организацијама муслимана у Градишци.

Политички живот разбуктао се проглашењем анексије 1908. и завођењем уставности. Отпор Срба и муслимана анексији и борба за доношење устава поздрављени су у селима Горњи и Доњи Подградци, Милошево Брдо и Совјак.¹²⁷ Раније је ухапшен и осуђен Илија Бабић из села Миљевића под оптужбом да је у кући Косте Бернадског говорио како Срби у Бањалуци имају свог министра (Петра Кочића), да ће почети револуција у Босни и да ће из ње бити истјерани сви „Галцијани“. Осуђен је на осам мјесеци тамнице.¹²⁸ За градишко грађанство узнемирујући је био и загребачки велеиздајнички процес.¹²⁹

Увођењем уставности почеле су припреме за конституисање Босанског сабора. Васо Видовић налазио се на челу одбора у Бањалуци за припрему избора за сабор.¹³⁰ У Градишци су се почетком 1910. др Душан Васиљевић и Перо Шантић из Мостара састали са др Малићем. Котарска власт је за њихов долазак нашла два разлога: договор у вези са ставовима Српске организације у новонасталој ситуацији и предстојећи избори за сабор. Из Градишке су отпутовали у Бањалуку у вези с оснивањем Централне српске штедионице.¹³¹

И досељеници су настојали да буду заступљени у Босанском сабору. Захтјев је изазвао страховање код хрватских представника у анкети. Због тога што у анкети нису позвани представници колониста, Макс Брабец је 22. фебруара 1909. протествовао код Земаљске владе. Нагласио је заслуге колониста за привредни и културни развој, као и чињеницу да су управо колонисти, без разлике на националност и вјеру, најоданији царски поданици. Раније, 6. фебруара 1909, Брабец се обратио телеграмом савјетнику Заједничког министарства др Куху у Бечу са закључком општина насељених колонистима. С обзиром на прокламацију о анексији и измијењени однос у земљи, представници

¹²⁵ Исто, 22. VIII 1907, бр. 34.

¹²⁶ Hrvatska zajednica, 1. VII 1910, бр. 35.

¹²⁷ Српска ријеч, 16/29. IX 1908, бр. 204.

¹²⁸ АБиХ, ЗВ прес 1908, бр. 4936, 31. III 1908, бр. 1764.

¹²⁹ Исто, 1909, бр. 4776, Сарајево, 9. IX 1909.

¹³⁰ Исто, 1910, бр. 6021, Бањалука, 10. XI 1909, бр. 356.

¹³¹ Исто, 1910, бр. 766, Бос. Градишка, 9. II 1910, бр. 141.

колонистичких општина закључили су да организују самосталну странку и опуномоћили Макса Брабеца из Горњих Подградаца да води повјерене послове. Колонисти су себе сматрали натурализованим елементом и истицали свој значај у привреди и државном апарату, као и повлашћеност страног елемента и колонијалном карактеру аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини.¹³²

И поред свега, колонисти нису добили свог представника у Босанском сабору. Домаће становништво су заступали: Србе Никола Стојановић, Хрвате Мирко пл. Ђурковечки и муслимане Омер еф. Чиркинић.¹³³


— 16 —

Tek. broj — Тек. број	Oznaka vožnje i to: Ознака возње и то:	Udaljenost u кило- метрима	Taksa vožnje za ceste Такса возње за цесте				
			kilometrirane километриране		ceoske сеоске		
		bјaker бјакер		kola — кола			
		K	h	K	h	K	h
84	Jamuzovci kafana Јамузовци кафанска	10	6	—	3	—	—
85	Škola Lamineci Школа Ламинци	10	5	—	4	—	—
VII. Gradiška — Prnjavor. VII. Градишка — Прњавор.							
86	Razboj Разбој	24	9	—	7	—	—
87	Svinjar Свинјар	34	12	—	10	—	—
88	Prnjavor Прњавор	00	24	—	18	—	—


Gradsko poglavarstvo. — Градско поглаварство.
Bos. Gradiška, 31. augusta 1909.
Бос. Градишка, 18. августа 1909.

Gradonačelnik: Градоначелник:
H. Dedo Pračić v. r. **X. Дедо Прачић в. р.**

VOZNI RED
за град Bosansku Gradišku.



ВОЗНИ РЕД
за град Босанску Градишку



Fox & Grigó (res. S. Wolf), Beograd.

Факсимил Возног реда за град Босанску Градишку из 1909. године

Анексија Босне и Херцеговине подстакла је градишке муслимане на нови талас исељавања у Турску. Крајем августа 1909. Окружна об-

¹³² Х. Капицић, *Припремање уставног периода у БиХ (1908-1910), Босна и Херцеговина у вријеме аустроугарске владавине (1878-1918)*, Чланци и расправе, Сарајево 1968, 140.

¹³³ Босански гласник-Bosnischer bote 1911.

ласт у Бањалуци извјештавала је да се у градишком котару исељавање муслимана повећало, да је 12 породица тражило да се исели и да ће то тражити још 23. То се дешавало нарочито тамо гдје су се муслиманска насеља граничила с колонистичким и гдје су колонисти нудили за земљу добре цијене. Основан је и конзорцијум за откуп земљишта.¹³⁴ У Лисковцу су исељеници били у вези с новооснованим конзорцијумом. Од његовог формирања (19. октобра) из Лисковца је исељавање затражило 48 породица, из Ровина – 4, Чикула – 3, Орахове – 5, а из Градишке – 17.¹³⁵ Породице су биле сиромашне. Убрзо су предузете и мјере за спречавање исељавања. Давани су кредити муслиманима за куповину земље¹³⁶. Од 15. јула до 15. августа 1910. из котара се није иселила ниједна породица.¹³⁷

Како се 1909. од преко 220 муслиманских породица које су затражиле пасоше за исељење у Турску иселило двије трећине – скоро цијели Лисковац, пола Чикула, трећина Дубрава и нешто Орахове – власт је озбиљније трагала за узроцима исељавања. Према изјавама исељеника, узроци су били вишеструки: одузимање земље за „канализацију“, повишење путарине, шумске глобе, забрана огревног дрвета, немарност котарског и општинског уреда, давање бројних дозвола за точење пића – нпр, само у Орахови дато их је пет, итд. Нико није сумњао у боље животне услове у Турској.¹³⁸

Почетком 1911. у порасту су били захтјеви муслимана за исељавањем, али и за повратак. Од средине октобра до краја децембра 1910, од 202 породице, колико их се вратило у Босну и Херцеговину, 127 је било из градишког котара.¹³⁹ Из овог котара се у раздобљу од анексије до краја 1911. пријавило за исељавање највише породица у бањалучком округу – 671,¹⁴⁰ од којих се, пошто су неке одустале, њих 347 иселило.¹⁴¹ Повратнички процес ојачао је током 1912, нарочито послије Првог балканског рата.

¹³⁴ АБиХ, ЗВ прес, 1909, бр. 5144, Бањалука, 26. VIII 1909, бр. 609.

¹³⁵ Исто, 1909, бр. 5677, Сарајево, 19. X 1909, бр. 2013.

¹³⁶ Исто, 1910, бр. 1419, бр. Бањалука, 18. III 1910, бр. 1444.

¹³⁷ Исто, ЗМФ прес 1910, бр. 1416, Сарајево, 17. IX 1910, бр. 5502.

¹³⁸ Исто, Бос. Градишка, 2. II 1910.

¹³⁹ Исто, ЗМФ прес 1911, бр. 475, Сарајево, 24. III 1911, бр. 1435.

¹⁴⁰ Исто, ЗВ прес 1912, бр. 614, Бањалука, 8. XII 1911, бр. 1129.

¹⁴¹ Исто, ЗМФ прес 1912, бр. 307.

Почетком децембра 1912. у Градишци је оформљен одбор од десет утицајних муслимана, који је сакупљао добровољне прилоге за 80 повратничких породица, смјештених у селима Орахови, Лисковцу, Чикулама и Дубравама Турским, код пријатеља или родбине. Одбор је сакупио 50 круна.¹⁴² Послије годину дана аустроугарски конзул у Солуну, Крал, саставио је попис босанских исељеника који су тражили повратак. Међу 2.500 интересената налазило се и десетак лица са ужом или широм породицом, поријеклом из градишког краја.¹⁴³

До почетка Првог свјетског рата повратак исељеника из Турске остварен је највише у градишком котару. Нигдје домаће становништво, поготово хришћанско, није симпатисало овај „привредно мало вриједан елемент“. Педесет један повратник, исељен из градишког и насељен у прњаворски котар и у Свилај, додијељену земљу је продао, иселили су се, да би се послије балканских ратова вратили. Прњаворски котар нудио је насељавање једног беглучког комплекса од 1.500 дулума, по цијени од 40 круна за дулум. Влада то није прихватила, јер је сматрала да повратници не намјеравају да остану, већ да добијену стоку и земљу опет продају и врате се у Турску. Није било разлога за убрзано давање земље повратницима, који су се издржавали од надничарења и који су „највише били кафански гости“.¹⁴⁴

„СЕОСКИ ШТРАЈК“

Почетком рада Сабора међу кметовима градишког котара јавио се покрет познат као „сеоски штрајк“, по угледу на радничке штрајкове, или као „суха буна“, за разлику од крвавих буна из турског времена. Циљ је био ускраћивање давања трећине и радикално рјешење аграрног питања, како су обећавали хришћански кандидати за посланике приликом изборне агитације. Из градишког котара покрет се проширио у села сусједних срезова, захвативши скоро цијелу Босанску Крајину и дио Посавине.¹⁴⁵

¹⁴² Исто, ЗВ прес 1912, бр. 6094, Бос. Градишка, 10. XII 1912, бр. 366.

¹⁴³ Исто, 1913, бр. 3976, Солун, 17. XII 1913, бр. 4033.

¹⁴⁴ Исто, ЗМФ БиХ 1914, бр. 2850, Беч, 19. III 1914; Исто, Сарајево, 24. II 1914, бр. 24.639.

¹⁴⁵ Исто, ЗМФ прес 1910, бр. 1341, Бос. Градишка, 20. VIII. 1910, бр. 40. опширније: В. Богићевић, *Сељачки покрет у Босанској Крајини и Посавини 1910. године*,

Према извјештају из Градишке од 20. августа 1910, котарском уреду пожалио се 4. августа Ахмед Реџеповић, субаша Бањалучанина Рагиб-бега Џинића у селу Турјаку, да му тамошњи кметови приликом предаје трећине стварају тешкоће. Жандармеријска патрола је 7. августа у Турјаку привела осам кметова. У пријави против њих говорило се о покрету кметова против давања хака у три махале турјачке општине – Мичије, Аџићи и Самарџије. Према наводима Џинићевог субаше, приватног чувара шума и намјештеника Хасана Халилхоџића, кметови су се пасивно држали према предаји хака, а у Самарџијама и Аџићима свој став субаши су директно саопштили. На саслушању су изјавили да хак немају чиме да одвозе, док бег то може. У пријави жандармерија из Турјака опширно је описала ток ових догађаја.

Приведени су одлучно изјавили да нису намјеравали да изазивају неред, или да избјегну потпуну предају хака. Послије дуже расправе обећали су да ће хак предавати по дотадашњем обичају. Жандарму који је привео сељаке у котар наређено је да саопшти субаши да повјерљивим људима кметова допусти да присуствују процјени хака.

И поред смиривања ситуације, случај је произвео нежељене последице. Већ сутрадан (8. августа) група турјачких кметова дошла је ненајављено у котар да се жали на попис трећине. Послије поуке властима изгледало је да ни они неће код предаје хака правити никакве сметње и да је случај у цјелини затворен. Али, тек што су се турјачки кметови удаљили из котарског уреда, у њега су дошле субаше из Грбаваца, Мустафа Демирача Ђумишић и Салко Караца Сулејманпашић, који су пријавили да им је дан раније (7. августа) сеоски меџлис мирно објаснио да кметови више не дозвољавају попис трећине, да ове године неће ни предати хак, те да се субаше не усуђују да процјењују род или да траже предају хака. О овим збивањима котар је обавијестио Окружну област у Бањалуци. По повратку из Грбаваца командант жандармерије саопштио је да је тамо затекао око 200 људи, који су га обавијестили да од тог дана, због напада субаша на њихове жене, неће давати спахији трећину. На његово упозорење одговорили су: „Ми не дамо више трећину, не дамо, не дамо, па не дамо – доста тога зулума турскога, турски неће више по нашој земљи ходати...“. Командант жандармерије наредио је маси да се разиђе, што је одмах учинила. Као вође

означио је Стеву Баврлића и замјеника мјесног поглавара Глигу Шестића.

Увиђајући озбиљност ситуације, котарска власт је покушала да покрет угуши у његовом зачетку. Жандарми из Градишке и Турјака, са командантом котарске жандармерије, упућени су у Грбавце. У њиховом присуству требало је извршити попис трећине, а у случају испада предузети енергичне мјере.

У току припрема котарског предстојника за полазак у Грбавце дошли су у уред Хаџи Мустафа Гушић и Авдо Фајковић из Цимрока и обавијестили га да им кметови из Доњих Кијеваца не дозвољавају процјену и предају трећине. Већ 10. августа покрету су приступиле општине Врбашка и Драгељи, а следећих дана (11. и 12. августа) Милошево Брдо и Машићи.

До 12. августа покрету се прикључило девет општина: Турјак, Горњи и Доњи Подградци, Цимироти, Врбашка, Драгељи, Милошево Брдо, Шашкиновци и Машићи. Ова села отворено су исказивала свој опозициони став у односу на давање трећине, док су Рогољи, Елезагићи, Романовци, Вилуси, Карајзовци, Бистрица, Гашница, Јабланица, Требовљани, Ламинци, Дубраве, Јаружани и Сређани ишчекивали исход. Између штрајкачких општина успостављени су контакти. Власт је забранила скупове и договоре и ставила под контролу саобраћај међу општинама. Предузете су и друге мјере, као забрана тјерања стоке у друге општине и на сајмове.

У држању кметова према предаји трећине било је разлика, зависно од околности. У почетку кметови су одбили присуство заинтересованог кмета и процјенитеља, а нису имали ништа против присуства субаше или кнеза. Након дан-два побуњене општине поново су се противиле присуству главара или субаша.

Послије доласка жандармерије и почетка пописа трећине, у контакту с градским првацима, лекаром Малићем, Васом Видовићем и другим, било је видљиво на који се начин последице примљених директива стаје у појединим општинама побољшава или погоршава. Општина Грбавци, узнемирена у почетку (12. августа), постала је попустљива. Њен главар је у име општине и сеоског меџлиса изјавио да ће дозволити попис и давати трећину као раније, само не жели да превози хак. Изнио је да га је доктор Малић савјетовао да попусте и да је обећао да ће позвати посланика Стојановића да кметове умири и код власти заступа њихове интересе. Власт је одговорила да ће се сама бринути о успостављању реда.

Међутим, 14. августа, а у многим општинама и дан раније, знало се да ће посланик Стојановић доћи у Градишку, па су заступници кметова из готово свих кметских општина позвани да 15. августа дођу у Градишку на скупштину. Скупштина је била бурна. Међутим, одмах по њеном завршетку и у присуству Стојановића, промијенило се мишљење сељаштва: стишала се узнемиреност, вратио мир, тражио споразум са субашама, а прихваћена је процјена трећине на дотадашњи начин. Промјена мишљења кметова објашњавана је обећањем да те године дају последњу трећину, јер ће у идућој сесији Сабора, а најкасније до краја године, аграрно питање бити ријешено и неће бити бојазни од сношења трошкова ванредних мјера.

На основу овог искуства, власт је сматрала да је услов трајног мира само обавезни откуп кметова или најмање факултативни с петогодишњим или дужим роком, у току којег би био замијењен обавезним.

Пошто је покрет кметова примирен, повучена је жандармерија. Остављене су патроле да штите чардаке у узнемиреним општинама, а по потпуном смирењу покрета требало је да и оне буду повучене. Посебне мјере које су предузете у тим општинама такође су биле укинуте прије 20. августа. Настављена је истрага против вођа и покретача немира.¹⁴⁶

ПОЧЕЦИ РАЗВОЈА НОВЧАНИХ ФОНДОВА, ЗАДРУГАРСТВА И ЕКОНОМСКИХ ДРУШТАВА

По угледу на Српску штедионицу у Сарајеву, српско грађанство у Градишци током 1905. радило је на оснивању штедионице.¹⁴⁷ Према истраживањима Срђе Ђокића, од четири основана завода у Босни и Херцеговини у 1904. један је био у Градишци,¹⁴⁸ Српски кредитни завод у овом мјесту конституисан је 28. маја 1907. године.¹⁴⁹ Годину раније Ђорђе Ђурић и неколико пословних људи затражили су дозволу за оснивање новчаног завода под називом „Српска банка (дионичко друштво) у Босанској Градишци“. Међутим, котарски предстојник је крајем 1906. одговорио да оснивање банкарског завода за градишке трговце и новчане односе није неопходно, пошто своју експозитуру

¹⁴⁶ Исто, ЗМФ прес 1910, бр. 1341, Бос. Градишка, 20. VIII 1910, бр. 4.

¹⁴⁷ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 393.

¹⁴⁸ С. Ђокић, *Развој друштвеног живота*, Напори..., 342.

¹⁴⁹ АБиХ, ЗМФ БиХ 1908, бр. 10.244, Сарајево, 11. VIII 1908, бр. 99.965.

има Привилегована земаљска банка, а Бањалучка штедионица и Загребачки новчани завод обављају кредитне и друге новчане послове. И поред овог упозорења, Окружна област у Бањалуци сматрала је да оснивање банке не треба спречавати, тим прије што су оснивачи пружили имовинску и моралну гаранцију за успјех друштва. Влада је издала одобрење, уз захтјев за измјену неких чланова Статута,¹⁵⁰ што је учињено на ванредној скупштини 28. јуна 1909. године. Фонд је пословао са 60.000 круна (1910);¹⁵¹ у вријеме анексије располагао је са 146.025, 1911 – 451.913, а 1912 – са 391.372 круна.¹⁵² Из записника ванредне (неуспјеле) скупштине, одржане 12. октобра 1913, сазнаје се да је предсједник фонда био Ђорђе Р. Ђурић, биљежник Тихомир Суботић, а да су 102 дионичара депоновала 2.178 дионица.¹⁵³ Завод је средином 1914. повећао акционарски капитал издавањем 1.000 нових акција у националној вриједности од 100 круна. У складу са законом, промијењен је Статут, па га је Министарство потврдило.¹⁵⁴

Хрватска штедионица и вересијска задруга с ограниченим јемством основана је 24. новембра 1912.¹⁵⁵ У оснивању и раду истакли су се Никола Катушић, Фрањо Антић, Фрањо Балвановић, Илија Катушић и Иво Анђелић. Уживала је подршку друштва „Напредак“ из Сарајева.¹⁵⁶

Попут банкарства, и задругарство је било лимитирано феудалним друштвено-економским односима. Јавило се у Градишци, у којој је капиталистички систем својом експлоатацијом погађао сеоско становништво. Банке и задруге представљале су вид отпора притиску страног капитала. Први оснивачи савремених задруга били су свештеници и учитељи. Један од првих задругара био је Мирко пл. Ђурковечки. У развоју задружне солидарности у Ламинцима истицао се прота Душан Суботић. Српске задруге основане су у Рогољима и Јунузовцима (1911), у Романовцима и Крнетама (1912), док је хрватска основана у Доњој Долини.¹⁵⁷

¹⁵⁰ Исто, 1907, бр. 5524, Сарајево, 26. IV 1907, бр. 8389.

¹⁵¹ Исто, 1910, бр. 1504, Сарајево, 26. I 1910, бр. 230.217.

¹⁵² Љ. Ст. Косиер, *Босна и Херцеговина, фрагменти и контуре* III, Цирих 1927, 320-321.

¹⁵³ АБиХ, ЗМФ БиХ, бр. 1989, Сарајево, 9. II 1914, бр. 307.254/13.

¹⁵⁴ Исто, 1914, бр. 9560, Сарајево, 26. VI 1914, бр. 141. 345.

¹⁵⁵ Исто, 1913, бр. 3459, Сарајево, 11. III 1913, бр. 54. 607.

¹⁵⁶ Исто, 1912, бр. 13.072, Бос. Градишка, 19. V 1912.

¹⁵⁷ Н. Илијић, *Развој задругарства у Босни и Херцеговини од 1900. до 1914. године*, Сарајево 1964, 70-80.

Многе молбе за отварање задруга, упућене из Градишке, биле су одбијене.¹⁵⁸ Чак су и њемачки колонисти у вези са овим питањем наилазили на препреке код власти. Први су у Босни и Херцеговини покушали да оснују земљорадничку задругу – у Виндхорсту 1899. Котарски уред у Градишци, упућујући вишим властима молбу колониста, изјаснио се против давања одобрења за оснивање Сељачке задруге за штедњу и зајам за њемачке колонисте у Виндхорсту, задруга са неограниченим јемством. Ако је колонистима потребан зајам, могу се обратити разним новчаним заводима па им није потребна кредитна задруга. Уз то, немају сопствена средства која би ставили на располагање задрузи. Тек 13 година касније (1912) задруга у Виндхорсту је основана под наведеним именом. Њемачки колонисти су у најкраћем року основали Задружни савез, са сједиштем у Бањалуци.¹⁵⁹ За разлику од задруге, власт се знатно боље односила према Пољопривредном друштву у Виндхорсту, које су 1893. основали њемачки насељеници. Влада га је обилно помагала. Године 1904. ово друштво је имало 110 чланова. Тада је то било једино пољопривредно друштво у Босни и Херцеговини.¹⁶⁰

Упоредо с оснивањем банкарства и задругарства, текло је организовање трговачких и занатских удружења. Трговачко удружење формирано је и у Градишци,¹⁶¹ у којој је 1904. било 575 самосталних занатлија.¹⁶² Своја правила усвојила је Подружница грађевинских радника.¹⁶³ Организовали су се и кожарско-прерађивачки радници.¹⁶⁴ Покушај оснивања кошарашке школе (1909), завршио се једним курсом, којем је присуствовало 16 особа.¹⁶⁵

На политичку сцену у Градишци почетком 1912. ступају и радници. Према извјештају Жандармеријске команде у Бањалуци од 13. фебруара, у Подградцима је 400 радника ступило у штрајк. Тамо је одмах упућен политички чиновник са 16 жандарма.¹⁶⁶ Шест радника је ухапшено и спроведено у котар, а један број се сутрадан вратио на посао.

¹⁵⁸ С. Ђулибрк (Schulburden), *Економско-просвјетно стање у Босни и Херцеговини*, Загреб 1908, 41.

¹⁵⁹ Н. Јарак, нав. дјело, 126-127; 172.

¹⁶⁰ Исто, 88.

¹⁶¹ Љ. Ст. Косиер, нав. дјело, 145.

¹⁶² Извјештај о управи Босне и Херцеговине, 1916, 314.

¹⁶³ АБиХ, ЗМФ БиХ 1908, бр. 4440, Сарајево, 2. IV 1908, бр. 51.655.

¹⁶⁴ Извјештај о управи Босне и Херцеговине, 1908, 198.

¹⁶⁵ АБиХ, ЗВ прес 1911, бр. 3100, Бањалука, 7. VI 1911, бр. 547.

¹⁶⁶ Исто, ЗВ прес 1912, бр. 1067, Бањалука, 13. II 1912, бр. 52.

Имовина фирме није оштећена.¹⁶⁷ Из извјештаја котарске власти од 15. фебруара види се да су отпуштена 22 радника шумске фирме „Societa...“ који су хтјели да поведу штрајк. Присиљавали су домаће и стране раднике да обуставе рад, пријетећи им оруђем. Резултати истраге нису познати.¹⁶⁸

НАЦИОНАЛНА КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНА ДРУШТВА

За очување националног идентитета и националне културе под окупационом влашћу, поред домаће интелигенције посебни значај имала су културно-просвјетна друштва. У односу на слична насеља у Крајини, Градишка је крајем аустроугарске управе предњачила у раду културно-просвјетних и хуманих друштава. Још тада звали су је „Мали Београд“.

Сива еминенција ових активности био је устаник Васо Видовић, отац др Богдана Видовића, познатог адвоката и народног посланика у старојугословенском раздобљу. Прије устанка 1875. довео је као дјечака у своју кућу Ђорђа Ковачевића из Међеђе код Босанске Дубице. Послије избијања устанка Видовић је руководио одборима за помоћ устаницима. У избјеглиштво у Аустрију повео је и младог помоћника Ђорђа Ковачевића. Повратком у Градишку на почетку аустроугарске окупације, Видовић је са Ковачевићем наставио бављење трговином. Остарјели и болесни Васо Видовић помоћнику и ортаку предао је цјелокупну радњу. Ђорђе Ковачевић је био ожењен Стојанком из угледне дубичке трговачке породице Гајић.¹⁶⁹ Темелј српских културно-просвјетних друштава у Градишци, као и цијелој покрајини, било је Просвјетно културно друштво "Просвјета". Први предсједник пододбора у Градишци, основаног 2. децембра 1902, био је Милан Сабљић, благајник Јово Школник и секретар Светомир Суботић. За замјенике су изабрани Владимир Малић и Лука Бралић, за ревизоре Саво Вујчић и Мирко Бајић. Мјесни одбор није оснивао друштва по селима већ је ангажовао повјеренике друштва у Кукуљама, Ламинцима и Стапарима, Јабланици, Маглајанима.¹⁷⁰ Чланови Главног одбора „Просвјете“ из

¹⁶⁷ Исто, Бањалука, 14. II 1912, бр. 57.

¹⁶⁸ Исто, 1912, бр. 1247, Бос. Градишка, 15. II 1912, бр. 15.

¹⁶⁹ Врбаске Новине, 7. V 1933, бр. 33, 107.

¹⁷⁰ Календар „Посвјете“ за преступну 1912, 260-261, 268-271; „Просвјета“, српски народни календар за 1903-1904, Сарајево 1903, 111.

Градишке били су др Јово Малић, као ревизор 1905. и 1906. и др Богдан Видовић, као одборник 1912. и ревизор 1913.¹⁷¹

„Просвјета“ је већ 1903–1904. стипендирала из Градишке Симу Спасојевића, студента филозофије у Загребу, Момчила Бјелановића у Гимназији у Сарајеву и Милку Сабљић, ученицу Више дјевојачке школе. Намјештење 1912. као „Просвјетини“ стипендисти добили су Стојан Стојнић, свршени правник у Грацу, Стака Чубриловић, прашки студент, љекар у Сарајеву и Стево Трнинић – студент технике у Бечу.¹⁷²

Пододбор у Градишци је један од ријетких огранака „Просвјете“ који је скоро на почетку свога рада, 1903-1904, тражио да се бар од стипендиста великих школа тражи поврат стипендија без камате.¹⁷³

Истакнути донатори градишког одбора "Просвјете" били су Видовићев ортак Ђорђе Ковачевић и његова жена Стојка. Још прије почетка Првог свјетског рата одлучили су да своју велику кућу оставе као легат „Просвјети“,¹⁷⁴ што ће, послје отварања Ниже реалне гимназије, бити Ђачки дом, или Конвикт.

Док је „Просвјета“ била грађанско друштво интелектуалаца, трговаца, занатлија и других, друштво Омладинско коло „Покрет“, основано 1904, окупљало је градишку омладину и из њега ће се развити друга омладинска културна друштва. Већ средином 1905. друштво је окупљало 150 чланова.¹⁷⁵

Друштво Омладинско коло „Покрет“ било је, изгледа, претеча Српском пјевачком друштву „Бранко“, основаном 1904. и „Српској читаоници“, основаној 1905.¹⁷⁶ Мада је у Градишци дјеловало још 1888¹⁷⁷, Пјевачко друштво „Бранко“ озваничено је тек 1904.¹⁷⁸ Иако без новца, „Српска читаоница“ одмах је имала 61 члана. Предсједник јој је био др Јово Малић, а секретар Чедомил Тодић.¹⁷⁹

¹⁷¹ Божо Маџар, н. дј. 93-94.

¹⁷² *Споменица о прослави десетогодишњице „Просвјете“* – преглед културног и просвјетног рада Срба у Босни и Херцеговини од 1902-1912. године, Сарајево 1912, 18-19.

¹⁷³ „Просвјета“, српски народни календар 1903-1904, 124.

¹⁷⁴ Врбаске новине, 7. V 33, 107

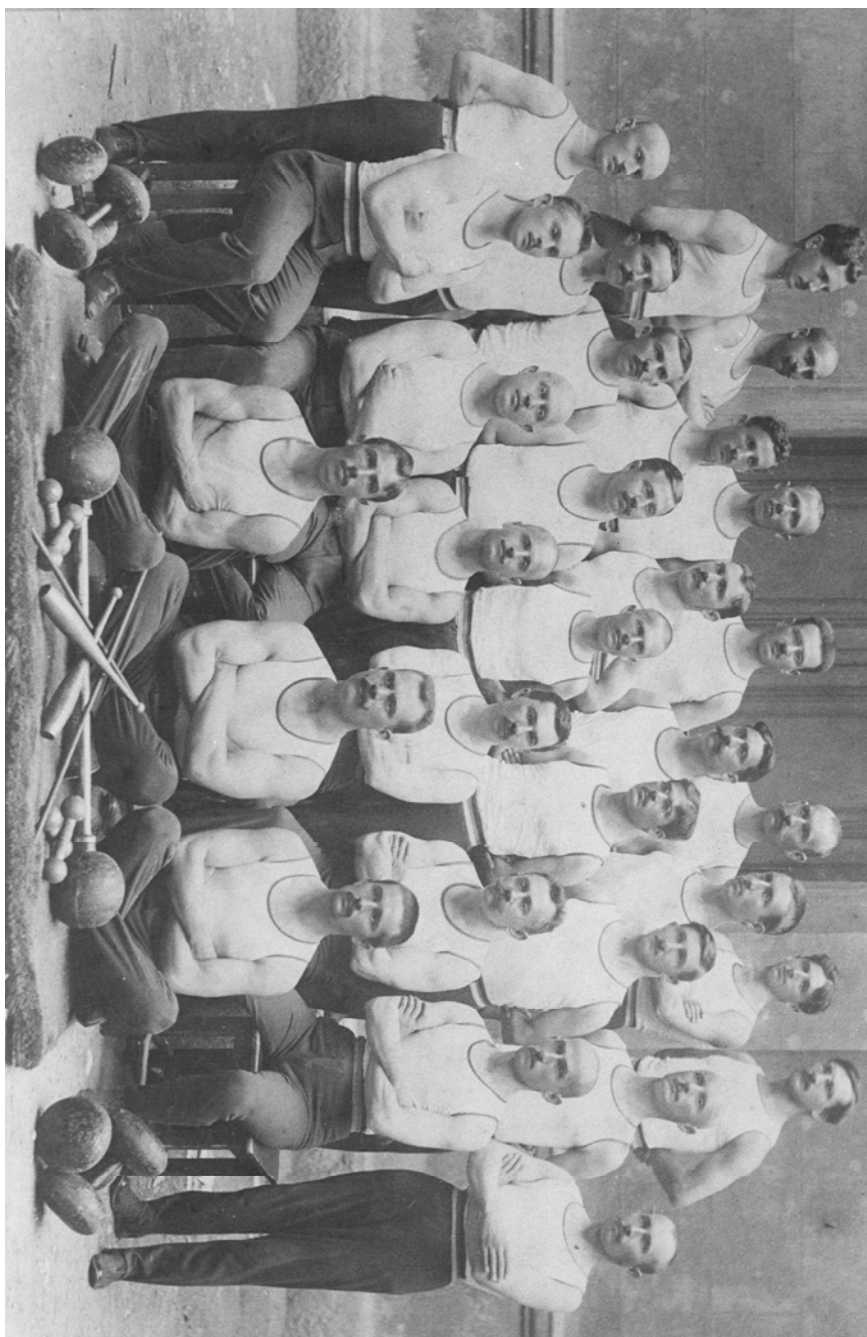
¹⁷⁵ Српска ријеч 13/26, IX 905, 132.

¹⁷⁶ Исто

¹⁷⁷ Дабробосански источник 1888, бр. 9, 143.

¹⁷⁸ Српска ријеч, 13/26, IX, 05, 132.

¹⁷⁹ Календар „Просвјете“ за 1912. годину, Сарајево 1911, 303.



Српски народни учитељи на соколском курсу у Сарајеву, од 2. јула до 1. августа 1912. године. У доњем реду, први здесна, Вељко Чубриловић

Добротворна задруга Српкиња (од 1918. Коло српских сестара) у Градишци је основана 1906. године. Предсједница је била Јелка Поповић, а секретар Даница Јелачић. Окупљала је између 70 и 85 чланица и располагала пристојним капиталом од 2758 круна. Издржавала је Радничку школу.¹⁸⁰

Српско соколско друштво у Градишци основано је 1909. године. Бројало је 85 чланова и материјално је стајало добро.¹⁸¹ Његов предсједник био је Тихомир Суботић.¹⁸² Послије двије године организовало је велику видовданску прославу, сличну оној која је нешто прије одржана код манастира Моштанице, гдје је сахрањен прослављени устаник Петар Пеција. Соколство је тада заступало не само национално-борбени већ и друштвено-револуционарни програм. На том слету састала се омладина цијеле Крајине и положила заклетву да ће се борити за уједињење и ослобођење потлачених народа.¹⁸³ Као гости, на прослави су били др Милош Поповић, др Светозар Марковић, професор Живојин Дачић, из Београда; из Загреба је дошло осам представника српског Сокола и 12 извођача и градишки народни посланик Никола Стојановић. Гости су дошли и из Тузле, Сарајева, Фоче, Херцеговине и других крајева.

Српско антиалкохоличарско друштво најприје је основано у Разбоју 1909, када је имало 21 члана.¹⁸⁴ У Градишци је основано 1910. године. Његов предсједник био је Мирко Бајић а секретар Јанко Школник. Бројало је 50 чланова. Исте године основане су подружнице друштва у Бистрици, Грбавцима, Милошевом Брду и у Драгељима.¹⁸⁵

Покрет „Побратимство“ нарочито је захватио градишка села.¹⁸⁶ У вези са учешћем на прослави 10-годишњице друштва „Просвјета“ 1912. у Сарајеву, за „Побратимство“ градишког краја речено је да је „захваљујући патриотском раду и активности Владе и др Јоце Малића, прешао и освојио читав овај крај“.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Исто, 304.

¹⁸¹ Календар „Просвјете“ за преступну год. 1912, 297.

¹⁸² АБиХ ЗМФ БиХ 1909, бр. 10.594, Сарајево, 31. VII 1909, бр. 114.557; Споменница о десетогодишњици „Просвјете“ ..., 50.

¹⁸³ Б. Чубриловић, *Хајдук Пеција 1826-1875*, Сарајево 1954, 70; Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 372-373.

¹⁸⁴ *Споменница о прослави десетогодишњице ...*, 90.

¹⁸⁵ Календар „Просвјете“ за 1912, Сарајево 1911, 305-307.

¹⁸⁶ Ђ. Пејановић, *Културно-просвјетна ...*, 17.

¹⁸⁷ М. Ђуран, *Побратимство*, „Просвјета“ Календар 1913, Сарајево 147; Календар „Просвјета“ за 1913, Сарајево 1912, 227.



Тузлански соколи са прославе у прољеће 1913. У средини, пети здесна, са капом, Бранко Чубриловић. У посљедњем реду, други здесна, Васо Чубриловић



*Застава Побратимства
у Вилусима, 1909. године*

Са групом српских политичара из Босне, др Малић је 1913. боравио у Бањи Ковиљачи. Међу њима се налазио и Стево Остојић, председник друштва „Соко“, који је тамо одлазио сваке године.¹⁸⁸ Котарска власт у Градишци обавјештавала је да организацијама друштва „Побратимство“ и „Српски соко“ руководе чланови одбора Српске организације, настојећи да их што више омасове и у њима ојачају српски национални дух. Ово увјерење заснивало се на томе што су руководства ових друштава била у вези са члановима организације „Народна одбрана“ – Живојином Дачићем, Светозаром Марковићем и Миливојем Поповићем. У вође су убрајана браћа Малић, посебно Јово и трговац Ђорђе. Котарски предстојник је сматрао да „Народне одбрана“ има утицај на босанске вође. Прослава

Видовдана 1911, приредба Српског сокола и Побратимства, били су – по њему – несумњив доказ да се није радило само о друштвеном животу, већ о једном организованом програму. Предстојник је учествовао спремање Побратимства и Српског сокола за сусрет у Градишци са друштвима из сусједних мјеста у Хрватској.¹⁸⁹ Током 1912. власт је одобрила статуте Побратимства у Ламинцима, Разбоју, Градишци, а 1913. у Машићима и Поградцима.¹⁹⁰

¹⁸⁸ АБиХ, ЗВ прес 1912, бр. 3531, Прњавор, 8. VI 1912, бр. 150.

¹⁸⁹ Исто, Бос. Градишка, 15. VII 1912, бр. 194.

¹⁹⁰ Исто, ЗМФ БиХ 1912, 12.382, Сарајево, 16. VIII 1912, бр. 190.557, Исто, 1912, бр. 12.383, Сарајево, 16. VIII 1912, бр. 190.560; Исто, 1912, бр. 13.950, Сарајево, 20. IX 1912, бр. 218.186; Исто, 1913, бр. 3347 Сарајево, 8. III 1913, бр. 55.636; Исто, 1913, бр. 1458, Сарајево, 25. I 1913, бр. 17.983.

БОРБА ГРАДИШКИХ ПОСЛАНИКА У САБОРУ ЗА ЈАЧАЊЕ НАРОДНЕ ПРИВРЕДЕ

Посланици градишког котара у Босанском сабору, Мирко пл. Ђурковечки и Никола Стојановић, нарочито су заоштрили питање народне привреде. Ђурковечки, члан Хрватске заједнице, оштро је указивао на пропадање тежака. Није се слагао са констатацијама да су пољопривредне прилике у земљи повољне и приходи већи. Наводио је супротне примјере из многих котара, првенствено градишког, гдје је између 1895. и 1910. број грла стоке смањен за 54.000. Према Стојановићу, до смањења сточног фонда дошло је зато што су пасишта (утрине) и друга земља уступљени на коришћење колонистима. Зато се залагао да влада унаприједи земљорадњу, на коју је, уз сточарство, народ био једино упућен. Ђурковечки је запазио да десет одсто становника у овом котару због сиромаштва није плаћало никакав порез. У крајевима уз Саву становништво је живјело од ситног риболова, али је окупациона управа, умјесто 2–5 круна, унапријед тражила 15–30 круна за годишњу цијену риболовне карте.

Ђурковечки и Стојановић указивали су на велике недаће у градишком котару изазване поплавама.¹⁹¹ Штете од елементарних непогода 1899. процијењене су на 300.000 гулдена.¹⁹² Истина, Окружна област у Бањалуци била је почела припреме за одводњавање земљишта између Градишке и Врбаса, како би га заштитила од честих излива Саве. Планирано је да се у градишком котару регулишу потоци на подручју Јабланица–Врбашка–Лукавац, који су и при обичном повећању воде плавили долине. Предлагана је изградња канала од Лукавца преко Врбашке и даље кроз Јабланицу до Саве и изградња заштитног насипа с десне стране ове ријеке.

Површина подручја поред Врбаса, која је била угрожена поплавама, износила је 125 км². Лијеви насип пројектован је на потезу од пута Бањалука–Градишка од Лакташа према Сави, у дужини 23,08 км. Према пројекту, насип с десне стране Врбаса био је мањи. Требало је да насипи служе и као путеви, па су пројектовани на 5 м ширине и 15 цм дебљине шута. Трошкови израде насипа у дужини од 38,38 км, с про-

¹⁹¹ Ђ. Микић, *Друштвено-економске прилике у селима Босанске Крајине у вријеме аустроугарске управе 1878-1914*, Историјски зборник II, Бањалука 1981, 94-100.

¹⁹² АБиХ, 1899, бр. 10.873, Сарајево, 7. X 1899, бр. 137. 982.

тивпоплавним објектима прорачунати су на 71.600 форинти, у случају да се ангажује плаћена радна снага. Очекивало се ангажовање и околног становништва. Влада је тражила да се послови раздијеле по годинама и да се годишње троши 10.000 форинти.¹⁹³ Годину дана касније Водна секција у Градишци доставила је Окружној области на одобрење прерађени пројект о осигурању лијеве обале Врбаса,¹⁹⁴ а идуће године признаницу на 10.000 круна за наставак градње овог насипа.¹⁹⁵

Ради ефикаснијег обављања посла, у Градишци је 24. марта 1906. основана Водна задруга. За њеног предсједника изабран је Смаил-ага Смаилагић, за потпредсједника Ђорђе Ђурић. Одбор је имао 20 чланова и осам замјеника.¹⁹⁶ Средином 1910. Водна задруга је одлучила да повећа допринос својих чланова, како би покрила повећане издатке за радове. Одлука је претпостављала измјену Статута и могла се донијети двотрећинском већином чланова с правом гласа. Али, не знајући тачан износ повећаних трошкова, задруга није могла обрачунати висину повећања доприноса, па ни скупштина није сазвана. Стога је Земаљска влада предложила да се Водној задрузи додијели аванс од 20.000 а не од 50.000 круна, колико је тражила, како би се отклониле штете од поплаве током протекле зиме и прољећа.¹⁹⁷

Тешко је тачно утврдити пословање Водне задруге и издатке за мелиорационе радове. У Босанском сабору је 1914. констатовано да је ова задруга уз помоћ државе отплаћивала зајам за спровођење мелиорације. Први зајам је износио 900.000 а други 340.500 круна, док је држава обезбјеђивала 52.000 и задруга 21.930 круна годишње.¹⁹⁸ Ђурковечки је у Сабору указивао на користи од мелиорационих радова, али и на бројне неприлике у вези с њима. Према законској основи из 1914, накнадни мелиорациони радови око Градишке били су на другом мјесту и по опсегу и по трошку у односу на друге котаре. Иако је дотад за мелиорационе радове утрошено 1.240.000 круна, због недовољних финансијских средстава и неискуства радови нису били још завршени, па је народ трпио више штете него прије почетка мелиорације. Тражено је да се у току те године радови наставе.

¹⁹³ Исто, 1899, бр. 5535, Сарајево, 21. V 1899, бр. 56616.

¹⁹⁴ АРС, Kreisbehörde, Бос. Градишка, 10. X 1900, бр. 66.

¹⁹⁵ Исто, Бос. Градишка, 8. I 1901, бр. 149.

¹⁹⁶ Исто, 1906, бр. 5202, Сарајево, 3. V 1906, бр. 73392.

¹⁹⁷ Исто, 1910, бр. 14.927, Сарајево, 19. X 1910, бр. 199. 599.

¹⁹⁸ Стенографски извјештај..., XIX сједница, 25. II 1914, 3.

Према новој законској основи, најприје је требало додатно насути прениске насипе, затим набавити машине које би црпили воду тамо гдје се она задржавала и пребацивале је у Саву. Централна машинска постројења била би у Градишци. Накнадни радови процијењени су на 1.300.000 круна.¹⁹⁹ Дотад је потрошено 1.800.000 круна, од чега је 720.000 чинио зајам Водне задруге а 340.000 градишке општине.²⁰⁰

Мелирациони радови побољшали су продуктивност земљишта.²⁰¹ Увиђајући значај мелиорације за развој пољопривреде, Босански сабор је 30. јуна 1914. донио Закон о провођењу накнадних радова на подручју Босанске Градишке. Законом су предвиђени закључивање зајма од 1,300.000 и државна помоћ од 1,240.500 круна.²⁰² До 1914. урађено је 150 км насипа и 450 км канала. Радови су сматрани незавршеним, јер нису биле постављене пумпе за црпљење воде.²⁰³

Спор привредни напредак био је условљен и лошим комуникацијама. Реализација пројекта изградње жељезничке пруге од Бањалуке до Градишке и даље, према Новој Градишци и Сиску, није започета. Посланици Ђурковечки и Стојановић у Сабору су актуелизовали то питање²⁰⁴, истичући као посебну тешкоћу непостојање моста преко Саве. Стојановић је сматрао да је добар само пут од Градишке до Бањалуке.²⁰⁵

Привредне прилике условљавали су и социјални односи. Послије почетних тешкоћа страни колонисти су рационалним привредним радом знатно допринијели развоју овог краја и просвјеђивању сељака. У селима се боље радило, гајена је напреднија стока, жетва и вршидба су обављане парним машинама. До 1880. године, када су се колонисти доселили, жито се увозило, да би се касније у градишком котару производило највише жита у Босни и Херцеговини. Само колонија Виндхорст је производила до 200 вагона пшенице и исто толико јечма, ражи, зоби, а кромпира преко 200 вагона. Сијана је и посебна врста дјетелине која се извозила у Монархију.²⁰⁶

¹⁹⁹ Стенографски извјештај..., XIX сједница, 25. II 1914, 3.

²⁰⁰ Исто, XVIII сједница, 24. II 1914, 6.

²⁰¹ Н. Јарак, н. дј. 45.

²⁰² Ђ. Крстић, *Аграрна политика у Босни и Херцеговини*, Сарајево 81-85.

²⁰³ Р. Метуди, *Мелиорација Босне и Херцеговине*, Сарајево 1922, 107-108.

²⁰⁴ Ђ. Микић, *Друштвено-економске прилике*, 94-95.

²⁰⁵ Исто,

²⁰⁶ Стенографски извјештај..., 61 сједница, књ. III/1911, 1040а-1048, 1668-1763.

Резултате оваквог напретка колониста домаће становништво доводило је у везу с њиховом повлашћеношћу. Критикујући повластице колониста у градишком котару, посланик Стојановић је, између осталог, навео додјељивање шумске грађе. Док је Србима који су тражили јапију (на примјер за школу) нуђена боровина, колонисти су одмах добијали храстову грађу.²⁰⁷

У Хабзбуршкој монархији Босна и Херцеговина је порески била веома оптерећена. Упоредјујући пореске намете, посланик Ђурковечки је у Сабору истакао примјер Славоније, гдје су сељаци живјели знатно боље.²⁰⁸ Народ се у таквим околностима морао задуживати. Дугови су наплаћивани пљенидбом, која је 1913. немилосрдно спровођена од жетве првог снопа до нове године.²⁰⁹

Пометња у пореском систему наступила је увођењем паушала 1905, када је почео обрачун десетине и трећине на основу просјечног пореза у посљедњих десетак година.²¹⁰ Притужбе су из године у годину биле све бројније. Становници Виндхорста и Кенигсфелда (Дубраве) имали су већи паушални порез него у најповољнијим годинама плаћања десетине. Ни неродице крајем прве деценије XX вијека нису узимане у обзир.²¹¹

Незадовољство народа долазило је до изражаја у ондашњој националној штампи. У листу *Народ* од 12/25. јуна 1913. износи се да је грађ већ неколико година непрестано тукао, да је те године мраз прориједио род шљива, да влада даје мухацирима утваје и испасишта гдје су пасле посљедње краве, да се шуме дијеле „Галцијанима“, да су Швабе куповале најбоље беглуке од пропалих бегова и кметова, да је влада прије неколико мјесеци издвојила 3220 дулума утваја у Мокрицама мухацирима, а села остала без испаша и да су мухацирску најезду осјетили Брестовчани који су напасали стоку на „Уријама“. Због дозволе „Бурди“ 1903. да купи 5000 дулума новоселског луга „Радићевка“ за 5.000 круна, што су омогућили управитељ котара барон Швајгер, бродски начелник Хоцић и трговац Костић, остало је седам села без испаше.²¹²

²⁰⁷ Исто,

²⁰⁸ Исто, 8. сједница, књ. I/1914, 6.

²⁰⁹ Исто,

²¹⁰ Х. Капицић, *Аграрно питање у БиХ за вријеме аустроуграске управе (1878-1918)*, Годишњак XIX, Сарајево 1973, 86.

²¹¹ Стенографски извјештај..., 61. сједница, књ. III/1911, 1041, 1048.

²¹² Hrvatska zajednica, 14. VII 1910, бр. 60.

У вези с овим посланик Шћепан Грђић је у Босанском сабору говорио о продаји „Бурди“ преко 7.000 дулума за 28.000 круна, а котарски уред је ту земљу процијенио на 223.000 круна.²¹³

Услед незадовољства народа због различитог манипулисања земљом, године 1913. почело је спровођење тзв. „аграрних операција“. Нуђено је 34.368 дулума за 698.491 круна, али се само за 29 дулума појавила могућност колонизацијске закупнине. Акција је вођена у цијелом котару, али је њено тежиште било у мелиорационом подручју Водне задруге, у коме је највећи дио земљишта био продат још 1910. Новооснована аграрна комисија с почетка 1914. била је одлучно против даривања земљишта у закуп колонистима, већ се залагала за његову продају. Цијена земљишта по дулumu била је од шест круна у брдима до 50 у равници, које је било претежно у мелиорационом подручју. Од 1910. до 1911. продат је 16.461 дулум за 401.700, 59 круна, и још 982 дулума за 21.062 круна²¹⁴. Кметови су долазили до власништва над земљом и њеним откупом од земљопосједника. Процес се интензивније одвијао послије отварања Босанског сабора, а у градишком котару и прије тзв. сеоског штрајка.²¹⁵

Како Босански сабор није усвојио облигациону већ факултативну основу за рјешење аграрног питања, откупом се сељаштво прекомјерно задуживало узимајући зајмове од разних банака и зеленаша. Шеф департамана за откуп кметова Земалске владе, др Георг Грасел, саопштио је на једном предавању 1914. да је за откуп градишки котар узео зајам од 1,565.200 круна, што је било више од бањалучког (1,281.100 круна).²¹⁶

У откупу земљишта скоро потпун успјех су имали кметови Хрвати. Још 1911. (8. августа) у листу *Хрватска Заједница* забиљежено је да су се откупиле 42 куће кметова Дервиш-бега Церића из Г. Долине, затим 30 кућа од двојице спахија. Откупом у Мачковцу више не би било Хрвата кметова. Међутим, то је скупо стајало откупљене сељаке. Посланик Ђурковечки почетком 1914. године изнио је у Босанском сабору да је у његовом изборном срезу било прилично кметовских откупа с повољним али и неповољним цијенама. У многим случајевима, упоређујући отплатне књижице са ранијим хаком, видио је да је откуп био

²¹³ Стенографски извјештај..., XV сједница, 29. XI 1912, 23.

²¹⁴ Исто, Сарајево 12. XII 1913.

²¹⁵ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1908*, 13.

²¹⁶ Х. Капицић, *Аграрно питање*, 93.

повољан, али је било и случајева да је отплатна рата била дупло већа. На овај начин, уз неродне године и елементарне непогоде, кмет је долазио у критичан положај. Откуп кметова поскупљивали су и „каишари“, узимајући камату од чак 50 до 100% за своје кредите. Ни банке ни штедионице нису представљале никакву благодат, јер је кмет морао да моли неког моћника да му потпише мјеницу, да хода по суду и да од те своте много потроши. У оваквој ситуацији Ђурковечки је сматрао да би сељаку могле боље послужити земљорадничке задруге, за које, иначе, осим самог сељака, нико није бринуо.²¹⁷

БОСАНСКА ГРАДИШКА 1912–1918. ГОДИНЕ

У Балканском рату 1912. Срби Градишке и околине, као и цијеле БиХ, нашли су се између жеље да помогну балканским ослободиоцима и појачаних мјера аустроугарских власти да обезбиједи њихово мирно држање. У трагању за вијестима које су се шириле Крајином о реаговању српског становништва на Балкански рат, власт у Градишци је сматрала да нема потребе за успостављањем гарнизона пошто ни у њој ни у Виндхорсту ни у Разбоју није пронађено ништа узнемиравајуће.²¹⁸ Ипак, кад је Земаљска влада у Сарајеву почетком децембра 1912. уочила да се и у Градишци православни свештеници често састају, предложила је Окружној области у Бањалуци да „поступи енергично“.²¹⁹ После пристизања нових вијести да сумњиви православни свештеници и учитељи одржавају ноћу многе састанке, главнокомандујући, генерал Поћорек, у извјештају од 12. децембра Заједничком министарству у Бечу, ситуацију у Градишци, Виндхорсту и Разбоју оцијенио је повољном.²²⁰ Земаљска влада је сматрала да међу градишким православним свештеницима треба пазити на Душана Суботића, свештеника у Ламинцима.²²¹

На основу једног заплијењеног писма, војне власти су обратиле пажњу на Драгољуба Кесића, који им је био сумњив још у анексионој кризи, када је пребјегао у Србију. Ухапшен је после проналаска код њега обимне кореспонденције, која је наводно доказивала да је он на-

²¹⁷ Стенографски извјештај..., VIII сједница, 16. I 1914, 14–16.

²¹⁸ А БиХ, ЗМФ прес 1912, бр. 5674, Сарајево, 9. XII 1912, тел.

²¹⁹ Исто, Сарајево, 7. XII 1912.

²²⁰ Исто, А БиХ, 1912, бр. 1909, Сарајево, 12. XII 1912, бр. 5815.

²²¹ Исто, ЗВ прес 1912, бр. 5953, Сарајево, 17. XII 1912, бр. 5953.

писао и ухваћено шифровано писмо. У истрази је утврђено да је одржавао везу са Бањалучанином Годором Поповићем, који је такође ухапшен и са морнаром Билбијом, који се већ налазио у истражном затвору.²²²

Трагање власти за агитаторима српско градишко грађанство као да није много занимало. Оно је 8. фебруара 1913. ангажовало професора Јункистра да им одржи предавање *О српском народном стилу и декоративној умјетности*.²²³ У трагању за везама са Србијом, дознало се за намјеру градишких Срба да се населе у новоослобођеним крајевима Старе Србије. Котарски уред у Градишци средином 1913. извијестио је да српски сељаци дотад нису исказивали такву намјеру, што се за градске трговце и занатлије није могло рећи. Трговац Ђорђе Малић већ је био пребјегао у Србију а Остоја Турудија у Србију или Црну Гору. Њиховим путем намјеравали су кренути и други.²²⁴



Вељко Чубриловић, звани „Лепи Вељко“ – српски учитељ

²²² Исто, ЗМФ прес 1913, бр. 201, Сарајево, 8. II 1913, бр. 852.

²²³ Исто, ЗВ прес 1913, Бос. Градишка, 22. II 1913, бр. 27.

²²⁴ Исто, ЗМФ прес 1913, бр. 1056, Бања Лука, 25. VI 1913, бр. 970.

Prepis.

M o j o j k Ć e r i N A D I
kada navrší 15 godina žívota.

Milo dijete, jedino,

Kada ušítaš ovo pismo minúde lijep niz godina. Od maloga pupića razsvjetaće se lijep pupoljak. Od male moje N a d i e e Ć iju sliku gledam, razviće se pristalo djevojće. Tvoj otac zamišlja te već kao odrasliju djevojćicu, punu skromnosti, toga najljepšeg ukrasa djevojačkog; tihu i mirnu, sabranu i pametnu. Ćedo moje, tvoj otac ništa ti nije mogao ostaviti do poštena i neokaljana imena. Ostao je tvoj dužnik; ali ti ostavlja svoju veliku ljubav i neokaljano ime. Ti si već odrasla i možeš shvatiti ona burna vremena u kojima je tvoj otac živio, pa ako ih shvaćaš ti ćeš tvome ocu oprostiti.

Majku svoju, a moga druga u životu ljubi i poštuju. Ona će tebi mnogo žrtvovati. Biće ti i otac i majka. Od tobe, milo Ćedo, tvoj otac očekuje čistoću srca i uzvišena misli. Budi plemenita ! Voli Narod iz Ćijeg si i ti korijena ponikla.

Eto, to je sve što ti otac može ostaviti u amanet; a za drugo će se pobrinuti milostivi Bog, koji se za sve stara, i bez Ćije promisli ništa ne biva.

Ja te, milo jedino, volim i u posljednjim časovima života, misli moje upućene su tebi i tvojoj majci.

Sarajevo, 20. januara 1915.
2. februara 1915.

tvoj otac

VELJKO v. F.

Mila djevanke, ovo pismo čuvaj i pređaj našoj N a d i , kada ga mogne razumjeti; a ti joj budi vjorni tumač mojih misli, osjeđaja i želja.

Neka vas Bog poštivi !

voli vas vaš tata

VELJKO v. F.

*Факсимил судског преписа чувеног писма Вељка Чубриловића,
уочи погубљења, својој кћерци Нади*

Атентат у Сарајеву на престолонаслѣдника Фрању Фердинанда дјеловао је депремирајуће на градишко становништво. Све три конфесије одржале су богослужења жалости. Котарска власт је благовремено спријечила антисрпске насилне демонстрације, изражене у многим мјестима Монархије. Још прије атентата у Градишци су због српског национално-политичког дјеловања праћени препарандисти, спречавано је иселјавања Срба у новоослобођене крајеве Србије, праћени су странци и чланови соколских друштава због предстојеће прославе Видовдана.



*Нада, кћерка Вељка и Јованке Чубриловић, рођена 27. септембра 1913.
Ову слику Вељко Чубриловић чувао је уза се све до смрти.*

Завођењем ванредног стања, у Градишци су обустављени алфаветски курсеви и забрањена свака окупљања, па и она поводом црквених светковина. Праћени су чланови српских опозиционих група око листова *Отаџбина* и *Народ*, као и учесници видовданске прославе у Србији. Спроведене су истраге о учесницима видовданске прославе у

Бањалуци из Турјака и Грбаваца, јер су се на дан атентата понашали врло демонстративно. Лазар Поповић, учитељ у српској конфесионалној школи у Турјаку, најприје је затворен а затим протјеран из земље. Десетак дана касније прикупљени су подаци о учитељима и члановима школских одбора српских конфесионалних школа који су били држављани Србије, Црне Горе и Хрватске (српске националности). Исто је урађено и за чиновнике српских новчаних завода.²²⁵ Сви су протјерани из Босне. У трговинама су прегледане књиге, календари, слике, цигаретпапир, чаше и друго. Предмети са српским обиљежјима су конфисковани. Извршене су кућне преметачине чланова друштва Побратимство и Соко који су убрзо били забрањени, као и сва друга српска друштва. Спроведене су и истраге у вези са знацима на црквеним крововима и свјетлосним сигнаlima у Козари, Мотајици и долини Саве. Политички непоуздани задржани су као таоци²²⁶; као и 48 других политички сум-

²²⁵ Исто, ЗВ прес 1915. бр. 4280, Бос. Градишка, 23. I 1915, бр. 1274, Из тих података и података о ухапшеним види се њихова страначко-политичка припадност – Манојло Пушкар, учитељ у Градишци и његова сестра Анка родом из Вргин Моста припадали су партији *Народ*. Душан и Мица Зита родом из Маглајана у бањалучком котару, учитељи у Кукуљама, нису политички окарактерисани; Ђорђе Бабић, родом из Приједора, учитељ у Разбоју, припадао је партији *Народ*; Милан Тирилић, родом из Футака у Војводини, учитељ у Драгељима и зет овдашњег проте Петра Шипке, припадао је лојалној *Димовићевој партији* и Лазар Петровић, родом из Санског Моста, учитељ у Турјаку, припадао је партији *Народ*; послѣје агентата је осуђен на 30 дана затвора и изгоном. Исто, 1915, бр. 571, Бос. Градишка, 20. VII 1914, бр. 371. И неколико других грађана и свештеника окарактерисано је у вези са старначком и политичком припадношћу – Раде Петровић из Градишке третиран је као без партијске припадности; Јово Купрешанин, трговац из Кукуља, као припадник *Димовићеве странке*; Остоја Савић из Разбоја, као члан партије *Народ*; Петар Шипка, свештеник из Драгеља, као *димовићевац*, Лука Хаџић, свештеник у Јазовцу, члан партије *Отаџбина*, као и Миле Станишљевић из Турјака. Исто, Бос. Градишка, 20. VII 1914, бр. 371.

²²⁶ Исто, 1914, бр. 8486, Бос. Градишка, 8. VIII 1914. тел. бр. 4862. За транспорт у Монархију је узето у обзир 13 особа као политички компромитоване и непоуздане; у самој вароши – 11. Од њих се пет већ налазило у затвору, а остали под полицијским надзором. Котарски предстојник је тражио упутства од Земаљске владе да ли да их све интернира или држи и даље под строгим полицијским надзором. Десетак дана касније истиче се да су 12. августа као таоци евидентирани: др Јово Малић рођен 1869, градски лекар; Васо Видовић (1846), трговац; Теофил Вученовић (1860) трговац; Тихомир Суботић (1882), Рувим Бубњевић (1865), свештеник у Разбоју; Марко Поповић (1870), свештеник у Подградцима и Максим Савић (1877) трговац у Разбоју, а нешто касније и стари свештеник у Гашници Милош Радић (1858), Исто, бр. 8891, Бос. Градишка, 19. августа 1915, бр. 615. Истог дана евидентирана је група политич-

њивих особа, интернирани су у првим мјесецима рата у три етапе у логор у Арад.²²⁷ У Арад су накнадно интернирани чланови друштва *Соко* Владо Малић из Градишке и члан Побратимства Лазо Баврлић из Грбавца, који су претходне године учествовали на слету у Крагујевцу.²²⁸ Истовремено седамнаесторици српских трговаца одузета је дозвола за точење. Спроведене су и истраге над лицима која су се прикључила српској војсци. Конфискована им је имовина и одузето босанскохерцеговачко држављанство. Послије претреса, у Рогољима су осуђена четири члана Побратимства; војном суду су предати градишки свештеник Душан Суботић и члан Сокола Светозар Суботић. У граду је извршено 20, а на селима 60 преметачина.²²⁹ Поднијето је око 70 пријава због увреде величанства, велеиздајничких изјава, одобравања атента-

ких неједномишљеника у којој су били Ђорђе Ђурић (1861), велепосједник у Градишци; Данило Поповић (1879) трговац; Јово Лепир (1883), кнез у Бајинцима; Лакан Сајић (1879), земљорадник у Мрчевцима; Симо Цвијић (1872) трговац у Романовцима; Милан Клинцов (1884) трговац у Елезагићима; Ђурађ Рогољић (1872) трговац у Јунузовцима; Милан Гајић (1878) трговац у Орахови; Нико Копреновић (1870) трговац у Јабланици; Стево Борјановић (1881) земљорадник у Совјаку; Симо Котур (1862) у Милошевом Брду, Миле Чикић-Стари (1860) у Гашници, Стојан Тенџерић (1885) у Горњим Подгардцима, Вујо Суботић (1865) у Рогољима, Васо Суботић (1877) у Цимиротима, Јован Сладојевић (1879) у Церовљанима и Марко Николић (1865) у Јазовцу.

²²⁷ Исто, ЗМФ прес 1916, бр. 824, Међу интернирцима у Нежидеру били су Миле Бановић из града и још три сељака.

²²⁸ Према једном званичном извјештају о Араду из почетка 1919, из Градишке је интернирано 77 особа а умрло шест (П. Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у светској рату, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 223); Од 12. августа 1914. у Араду су се налазили градишки свештеници – Рувим Бубњевић из Разбоја (Стапари), Марко Поповић из Горњих Подградаца (умро 25. децембра 1915), Милош Радић из Гашнице, Стево Вукић из Романоваца, Лука Хацић из парохије Јазовац и Турјак (умро 30 децембра 1914), Душан Суботић из Градишке, Душан Поповић из Ламинаца (умро 17. јуна 1917). У логорским списковима помињу се учитељи и грађани, као Драгутин Којић из Кукуља, Стево Вукић из Романоваца, Петар Шипка из Драгеља, Миладин Ђирић из Јабланца, Манојло и Анка Пушкар из Градишке, Лазар Петровић из Турјака, Милан Ђирић из Драгеља, Ђорђе Бабић из Разбоја, Мица Зита из Кукуља, Исто, ЗВ прес 1915., бр. 11. 197, Бос. Градишка, 28. септембра 1915, бр. 795, Исто, бр. 1303; П. Слијепчевић, нав. рад, 230, 231. Изгледа да је десет Градишчана пребачено из Арада у логор Жегар код Бихаћа, а међу обољелима у Араду се спомиње Остоја Галић из Гашнице.

²²⁹ Исто, ЗВ прес 1915, бр. 4280, Бос. Градишка 23. I 1915, бр. 1274.

та,²³⁰ ширења алармантних вијести, посједовања алармантног материјала итд. Највећи дио је прослијеђен у Бањалуку ратном суду и тајној команди.²³¹ Пријављена су 152 случаја посједовања муниције и 798 посједовања оружја. Да би се спријечило кријумчарење оружја из Славоније, одузети су приватни чамци. Према мишљењу власти, већинско православно становништво било је посебно заражено великосрпским духом, па су предузете мјере требале спријечити даље ширење српске пропаганде.²³² Аtentатор Васо Чубриловић и његов брат Бранко, студент медицине, ухваћени су у Бос. Дубици код њиховог зета Митраковића. За Бранка је установљено да је припадао националистичкој омладини.²³³

²³⁰ Међу првим осумњиченим била је Даринка Поповић из Градишке коју је трговац Алберт Spitzer из Старе Градишке пријавио на основу приче своје кројачице и других да је на дан атентата пред двије госпође одобрила атентат у Сарајеву (Исто, 1914, бр. 7538, Бос. Градишка, 8. јула 1914. бр. 9); Код детективног корпуса један странац је изјавио у вези са Србима у Старој, Новој и Босанској Градишци да су се још прије атентата често састајали с оптуженим у „загребачкој афери“ који су у међувремену ослобођени. Послије атентата Срби су били неуобичајено мирни и за његове детаље су знали послвије једног сата. Додаје да је управитељица поште у Старој Градишци била Српкиња, удовица и да с њом раде двије дјевојке „велесрпкиње“, да је и учитељица Српкиња из Бос. Градишке кћерка извјесног Боскорића (?). Чудно је било да трговац Калафатић у Мостар шаље пресовано сијено с претпоставком да у њега крије пушке, да је код њега једном боравио краљ Петар, да је с Дунђерским, велепосједником у Челареву путовао по цијелој Босни ради куповине дрва, што нису обавили. Иако су Срби сада мирни, код прве побједи Србије реалан је њихов устанак против Хрвата и Мађара. (Исти, ЗМФ прес 1914, бр. 1407, Беч 27. VIII 1914, бр. 3.143.)

²³¹ Исто, ЗВ прес 1914, бр. 14.185, Турјак 1914, бр. 1096; Против Теодора Панића из Вилуса, настањеног у Грбавцима, поднијета је кривична пријава због злочина завођења и злочина увреде Његова величанства, јер је у кући Стојана Мрзлића говорио да ће „Русија сву Аустрију смрвити“, а касније на саслушању у присуству Але Баруџије из Турјака изјавио да је прошле године више пута долазио у Грбавце на забаве и соколске скупове Владо Малић из Градишке као вођа свих соколаша и да им је говорио да они буду вјерни један другом а то исто им је истицао вођа соколаша у Грбавцима Лазар Баврлић. Панић је предат Котарском уреду; пред Окружним судом у Бањалуци процесуирани су 30. јуна 1914. Петар Љубојевић из Разбоја, Данијел Поповић из Градишке, Пана Малешевић исто, Јован Малешевић из Трошеља, Ристо Зита из Гадичана (?), Даринка Поповић из Градишке, Илија Барушић из Градишке, Пејо Тенџерић из Подградаца, Илија Валентић из Градишке, Васо Клинцов из Елезгића, Јово Илић из Градишке, Стево Шарић исто, Ђуро Ерџег из Брестовчине и Симо Качавенда из Градишке. (Исто, 1915, бр. 4676, Бањалука, 22. IV 1915.)

²³² Исто, 1915, бр. 4280, Бос. Градишка, 23. I 1915, бр. 1274.

²³³ Исто, Бос. Дубица, 20. I 1915, бр. 5.

Препис

Моје Жеље.

Neka se od mojih novaca proda ključa-
rina 20 K na vino
i vojnicima, koji su me stražarili20 " " "
Zulfi Š a t r o v i ć u, da pošalje djeci 10 "

Ostaće stvari neka se uruče mojoj sestri Dr.
Staki B o k o n j i ć a .

Brzojav mojoj ženi.

Veljko ČUBRILović v.F.

*Факсимил судског преписа под називом „Моје жеље“, Вељка Чубриловића,
уочи погубљења*



*На слици, слијева надесно: др Васо Чубриловић, др Катица Радулашки
(пријатељ породице Чубриловић), др Стака Боковић, др Бранко Чубриловић,
Вида Копривица, Лена Митраковић и Милорад Чубриловић*

За разлику од Срба који су страдали на овим странама, Хрвати су у јулској кризи 1914. године покренули акцију за довршење цркве у Градишци. Жупник фра Маријан Дујић доставио је 22. јула „искaz фактичких дугова и других црквених потребних предмета“ како би Котарска област препоручила Земаљској влади и Заједничком министарству финансија неопходност осигурања цркве. Црква св. Рока, како се звала, дуговала је 15.900 круна, а за разне црквене потребе потраживала је још 10.480 круна. Фра Дујић је у писму министру Билинском истицао да се у Градишци стољећима није знало за католике. Као сиромашни, обраћали су се на све стране, али су само од владе у Сарајеву добили 500 круна. Послије смрти бањалучког бискупа фра Маријана Марковића више није имао ко да плаћа дугове, које је црква узела, а још није била ни опремљена. Фра Дујићеви наводи били су тачни. Црквена управа је од банке узела кредит од 13.300 круна за спољно уређење цркве. За покриће дугова црква је продала своје земљиште у Козинцима за 9.500 круна. Котарски уред инсистирао је да отплату дуга помогне и паства, иако сиромашна, правдајући захтјев повољним положајем цркве на фреквентном граничном мјесту. Секционшеф у Сарајеву упознао је Билинског да је градња ове цркве прорачуната на 31.000 круна, да јој је влада 1908. обећала помоћ, али она није била одобрена због субвенције осталих важнијих вјерских грађевина. Тек је 1912. дато 500 круна. Ни сада влада није имала потребни новац.²³⁴

Властима у Градишци, као и у другим околним центрима, велику бригу задавале су 1914. избјеглице, које су услед ратних операција пристизале из Новопазарског санџака и Рогатице. Из Пљеваља и околине само у Градишку дошло је 620 особа, које су дијелом смјештене у граду, а дијелом код муслимана у Турским Дубравама. Услед продора српске и црногорске војске у источну Босну, стигло је у другој половини децембра 1914. из Рогатице 637 особа, претежно жена, дјецe и старца. Као муслимани, смјештени су највећим дијелом у околна муслиманска насеља: Орахову, Лисковац, Чикуле, Турске Дубраве, Ровине, а мањим дијелом у Градишку.²³⁵

Ратне прилике наметнуле су ратне услове привређивања. Прве ратне године Котарска власт у Градишци благовремено је упозорила становништво о потреби довршавања жетве, косидбе и јесење сјетве.

²³⁴ Исто, ЗМФ *Briffe* 1914, бр. 1081, Сарајево, 14. VIII 1914.

²³⁵ Исто, ЗВ прес 1915. бр. 4280, Бос. Градишка, 23. I 1915, бр. 1274.

Жандармеријске патроле примјењивале су строге мјере против оних који на вријеме нису хтјели обавити послове. Већ 1914. власт је рачунала да ће се за прољетну сјетву 1915. морати смањити обим сјетве, јер је скоро све мушко становништво било ангажовано на другим странама. Већ у ово вријеме страховало се да ће породице које су много дале за рат остати без хране, утолико прије што је берба кукуруза 1914. дала слабе резултате.

Припреме за мобилизацију у Градишци почеле су још 23. јула, пописом коња и кола: коња је уписано 5.488, од тога 4.657 способних, а кола 2.443. Мобилизација људства, узимање кола и коња, текло је према плану. У првој акцији ангажовано је 4.000 коња и 2.583 кола, и за то исплаћено преко 150.000 круна. Од почетка августа до краја децембра 1914. реквизиција коња и преосталих кола вршена је још неколико пута, као и волова за војну етапну команду у Козлуку. При честим и на брзину извођеним мобилизацијама и реквизицијама коња долазило је и до забуне, замјена власника и друго. Истовремено Котарска област је упозоравала Окружну област у Бањалуци да је субаша Хамди-бега Џинића из Бањалуке купио од тројице сељака у градишком котару коње, да би их препродао војсци.²³⁶ Сељаци су их продавали из страха да приликом мобилизације не оду као кочијаши властитих коња. У вези са препродајом коња, било је и каснијих шпекулација с којима је 1917. био повезан и босанскоградишки градоначелник Реуфбеговић.²³⁷

Извоз хљебног жита био је забрањен; реквирирано је и одвезено у Бањалуку 105 вагона пшенице и 120 вагона зоби. Међу ратне мјере спадале су оснивање огранка Црвеног крста, филијале Бањалучког фонда за прикупљање потпора за удовице и сирочад, замјена гвоздених прстенова за златне, продаја ратних гвоздених прстенова. У акцији прикупљања ратног зајма уписано је 118.950 круна, а прикупљено је само од чиновника 31.600 круна. Од 776 захтјева породица резервиста за помоћ, упућених до краја 1914, уважено је 400. За помоћ породицама резервиста, удовицама и сирочади чији су очеви погинули у рату, град-

²³⁶ Исто, ЗВ прес 1915, бр. 4280, Бос. Градишка, 23. I 1915, бр. 1274.

²³⁷ Исто, Земаљска влада је 21. XII 1917. Хакиб-бега Реуфбеговића убрајала међу пропагаторе наводног пасивног држања окружног предстојника у Бањалуци Милера према корупцији у трговини коњима, пошто је у вези с овим питањем дошао у неспоразум с бањалучким градоначелником Хамди-бегом Џинићем, који се такође бавио трговином коњима. Исто, ЗМФ прес 1917, бр. 1385, Сарајево, 21. XII 1917, бр. 17.522.

ска општина дотирала је десет одсто приреза на директне порезе (тарифа) за које се очекивало да ће износити 10.000 круна.

Дјеловање нерегуларних једница – шуцкора – у градишком котару било је интензивно. Само жандармеријска станица у Градишци ојачана је са 240 њихових припадника. Касније су основане и Грађанске одбране: у Виндхорсту са 80 људи, у Кенигсфелду са 40, у колонији Врбашка са 18, Долини са 20 и у Чатрњи и Батару по 10. Крајем децембра 1914. распуштен је шуцкорпс и у граду основана Грађанска одбрана као помоћ жандармерији. Прије тога, 18. августа, тешањски муфтија Адем-ага Меших формиаро је у Градишци муслимански добровољачки корпус од 200 људи које је упутио у Бањалуку. Послије десетак дана, њих 80 пидружено је жандармерији.

Мада је почетком 1915. у Бањалуци и истоименом округу било мирно, ипак се све налазило под утицајем догађаја на јужном ратишту. Због ширења узнемиравајућих гласина затворени су Тане Самарџић из села Југа, Селим Хаџи из бањалучког сеоског котара, Јово Купрешанин из Кукуља, Глиго Лувајац из Градишке, а због увреде царског величанства Душан Василић из Смртића код Прњавора.

У вези са лојалношћу становништва, власт је у градишком котару главну пажњу усмјерила на српско становништво, које је уз апсолутну доминацију на селу, представљало и знатан дио градског становништва. Носилац националнополитичког рада било је свештенство. Предузимане су ванредне мјере да би се спријечило ширење српске национално-ослободилачке акције. У 1914. и почетком 1915. владао је мир, па се власт надала да неће бити узнемирујућих акција. Међутим, развојем догађаја тај оптимизам постепено је сплашњавао. Насупрот српском, хрватско и муслиманско становништво држало се упркос тешкој ситуацији „беспријекорно и лојално“.²³⁸ Према оваквом шаблону управљало се током рата не само у градишком котару већ и у свим другим у Босни и Херцеговини.

Престанком ратних операција, повлачењем српске војске преко Албаније и капитулацијом Црне Горе, власт у Босни и Херцеговини усредредила се на привреду. У склопу владине бригае за што успјешнију сјетву 1915, градишки цивилни геометар Карл Алтер постављен је на чело пољопривредног одјела котара. Био је за тај посао најпогоднији, јер се као земљопосједник бавио пољопривредном производњом у котару. Основао је у свим општинама одборе за сјетву и жетву. Захва-

²³⁸ Исто, ЗВ прес 1915, бр. 4280, Бос. Градишка, 23. I 1915, бр. 1274.

љујући своме умијећу, смањио је ранију потребу за сјеменом у Потпорном фонду са 25 на пет вагона у 1916. Те године, упркос помањкању радне снаге, и људске и запрежне, у котару је засијана двоструко већа површина него ранијих година. Због овога је котарска област предложила окружној да се Алтер награди и похвали као и десетине других, од којих само Никола Радивојевић из Рогоља није био страни колонист.²³⁹

У вријеме војне и политичке кризе Монархије, незадовољство народа у градишком котару манифестовало се кроз одметништво у шуме. Жандармеријска станица у Турјаку обавијестила је 13. марта 1918. да су код Миле, Остоје и Станка Стијака из Драгеља 8. марта дошли дезертери Саво Зорић, Драгоја Матавуљ и Никола Лукић из Грбаваца, који су наредне ноћи починили разбојништва над неким становницима Драгеља и Кијеваца. Стијаке је жандармерија ухапсила и предала котарској управи.

Одметничке активности у Турјаку почеле су знатно раније. Још 1. августа 1916. жандармерија је због дезертерства Саве Зорића из Грбаваца и Остоје Лајића из Јелића обавијестила команду у Сарајеву о слању појачања жандармима у Градишци, Турјаку, Орахови и Средњем Виндхорсту. Послије неуспјелог трагања, Оружничка постаја у Турјаку пријавила је Марка Чикића, званог Лопар, из Грбаваца, да је за Зорића и Лајића на Козари саградио подземну колибу. Због наводне помоћи војним бјегунцима поднијета је 4. јула 1916. године кривична пријава против Грбавчана Теодора Томића, Станка Гагића („родом и надлежан у Гор. Кијевцима“), Стојана Француза, Зекана Стевића, Драгиње Француз, Савке Грандић, Савке Новковић, Анке Глишић, Анице Драгешић, Глигорија Шестића и Јована Шмитрана. Зорићев случај био је активан и средином 1918. године.²⁴⁰

Окружни суд у Сарајеву јуна 1915. осудио је Стаку Бокоњић на двије недјеље затвора, без олакшица за политичке кривце, зато што је у писму брату Бранку Чубриловићу, коме се у Бањалуци судило, навела да им је брат Вељко, који је био објешен због саучесништва у атентату – био *јунак и мирно умро*. Врховни суд је одлуком од 1. октобра 1915. повисио казну на шест недјеља, уз образложење да је Стака славила покојниково

²³⁹ Исто, ЗМФ прес 1916, бр. 6.949, Бос. Градишка, 29. I 1916, бр. 918.

²⁴⁰ Исто, ЗВ прес 1918, бр. 3.841, Сарајево, 23. VII 1918, бр. 1.753.

дјело. Одрицана су јој права за политичке кажњенике, мада су њен брат и остали атентатори били осуђени због велеиздаје, а не због убиства.²⁴¹

За разлику од домаћег становништва, које је од почетка до краја рата било искључено из замрлог политичког живота, њемачки колонисти почели су одмах по оживљавању политичког живота у Монархији 1917. да се интересују за новонастале политичке прилике. Колонисти Виндхорста обратили су се 31. јула 1917. цару у вези са додјелом једног колониистичког посланичког мјеста у Босанском сабору. Нагласили су да су колоније у Босни и Херцеговини, због начина постанка и историје, потпуно посебан народни елемент који у унутрашњо-политичком животу има посебне потребе. Колонисти су свога представника у Сабору могли имати само на основу имовинског стања. Кад се Буријан, заједнички министар финансија, у вези с овим и другим захтјевима обратио Земаљској влади, она је 22. новембра 1917. оспорила тачност тврдње Лангенхана, посланика у Аустријском парламенту, да су колонисти последњих година били запостављени. Напротив, њима је посвећивана нарочита пажња. Влада је ипак закључила да положај колониста треба побољшати, нарочито у вези са три проблема: 1. организације општина, 2. школства, 3. додјеле општинских шума и пашњака.²⁴²

У октобру је Земаљска влада доставила заједничком министру финансија предлог помиловања политичких затвореника. Међу 32 имена налазила се и Даринка Малић. Цар је предлог прихватио и потписао помиловања.²⁴³

У посљедњој ратној години, као и ранијих, народ је трпио све ратне недаће. У Крајини су у спречавању дезертерства морале интервенисати и војне власти, чије су патроле не само хватале дезертере него и све друге одметнике и предавале их најближој команди. У сусједном котару (Бос. Дубица) до побољшања безбједоносне ситуације дошло је тек послје појачања жандармеријских станица у Срефлијама и Драксенићу. Из извјештаја жандармеријских станица у Босанској Градишци, Средњем Виндхорсту, Турјаку и Орахови види се да је од почетка до средине априла 1918. приведено чак 490 дезертера и војника који су прекорачили одсуство, а неки од њих су били приведени и по осми пут.

²⁴¹ Владимир Ћоровић, *Црна књига, Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914-1918*, Београд 1920, 180.

²⁴² А БиХ, ЗВ прес 1917, бр. 16.734, Сарајево, 22. XI 1917, бр. 1.100 са 18 прилога.

²⁴³ С. Жакула, *Народна одбрана и велеиздајнички процеси*, Народна одбрана, Београд 1932, 204-206.

Окружни предстојник у Бањалуци навео је да узроке тог зла треба тражити негдје даље. Навео је примјер Остоје Саванџића, који је успио побјећи из Суње, а одмах затим добити одсуство. То није био јединствен случај. Разбојништва су чинили и војници на одсуству и цивили. У приказивању пада морала наведени су случајеви православног и католичког свештеника: први је крао оружје, а други вршио проневјере.²⁴⁴

Зелени кадар се у градишком котару јавио 22. и 26 августа 1918, кад је током пљачке погинула и једна жена. Једном човјеку у прњаворском котару је 7. августа опљачкано 10. 000 круна; у дубичком котару су 18. августа били рањени жандарми. Влада је разликовала дезертера од *urlaubera* и жалила се на крађе које су они чинили, особито у котарима Бос. Дубица, Бос. Градишка, Приједор и Прњавор, а зеленокадровци су уз пљачке почели да врше и убиства. Предузимане су оштре мјере за сузбијање тих појава.²⁴⁵ У првој декади септембра 1918. радили су пријеки судови у котарима Дубица, Градишка, Приједор и Прњавор, а за хватање преступника биле су расписане награде.²⁴⁶

Као што је зеленокадроваца било у Хрватској, Славонији па и Далмацији, из средње и источне Босне и других крајева ван Босанске Крајине, тако су по сјеверозападној Босни харали зеленокадровци из сусједне Лике. Већ у августу је ту био познат Јово Зорић који је са ортаком Манетом Шипком заробио једног попа и попадију и тражио од њих откуп.²⁴⁷ Извјештај војнообавјештајне службе за септембар 1918. године поменуо је да је „бандитство“ сузбијено у котарима Прњавор и Дубица, а да ред у котару Босанска Градишка није могао бити успостављен. Сваки саобраћај између Старе Градишке и Окучана био је онемогућен јер су сва превозна средства и путници били нападани и пљачкани. Војна команда у Загребу упутила је у Окучане одјељење наоружано „стројницама“. Међутим, пробој Солунског фронта већ је постављао питање одбране источне границе.²⁴⁸

²⁴⁴ Исто, ЗВ прес 1918, бр. 59.686, Бањалука, 22. V 1918, бр. 301.

²⁴⁵ Исто, 78; В. Hrabak, *Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslovenskim zemljama u prvom svetskom ratu*, poseban otisak iz „Zbornika“, часописа HISB, br. 16, Slav.Brod 1979, 78-79.

²⁴⁶ АБиХ, ЗМФ прес 10.982, Сарајево, 10. IX 1918, бр. 759.

²⁴⁷ Глас слободе 24. VIII 1918, бр. 3.

²⁴⁸ АБиХ, ЗМФ прес 8.722, Сарајево, 31. X 1918, БР. 948.



*Игњатија Видовић, 1880 – 1956,
Рогољи. Учесник Балканских ратова
1912/13. и Првог свјетског рата
1914 – 1918.*



*Стојан (Петров) Радић, Градишка,
1886 – 1967. Учесник Балканских
ратова 1912/13, Церске битке 1914,
Солунског фронта 1918. и других
битака 1914 – 1918.*

Послије војне и политичке пропасти Аустроугарске, власт је 1. новембра 1918. преузело новостворено Народно вијеће. Његов председник постао је стари борац за национално ослобођење, љекар Јово Малић.²⁴⁹

²⁴⁹ М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд 1922, 245-247.

Милан Вукмановић

ДРУШТВО И ПРИВРЕДА ОД 1918. ДО 1941.

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЈЕЛА, СОЦИЈАЛНА И НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Послије 1918. године у свим сферама друштвеног живота Бос. Градишке и њеног среза владала је велика заосталост. Нова власт и управа углавном се ослањала на старе предратне аустроугарске чиновнике. Зато је послје двије године иза рата срески начелник тражио од надлежних органа да се среском уреду додијели врсни млађи чиновник за концептуалисту. Постојећи владин перовођа Лука Трап имао је 57 година и био је пензионер од 1906. до 1918. године. По реактивирању радио је на реферату „Полицијско-казнена јурисдикција” и „Јурисдикција у шумско-казненим стварима”, које су послје 1918. постале знатно сложеније. Само од новембра 1918. до маја 1920. поднијето је 1895 шумско-казнених пријава, од којих је ријешено тек половина. Због тога је срески начелник, осим полицијско-казнених пријава, морао да се бави бројним аграрним споровима. Од четворице дневничара са четири разреда школе, ниједан се није могао сматрати правим дневничарем, а на реду су били послови око израде статистичких књига за становништво у оним општинама које је требало наново организовати.

Још горе је било са општинском полицијом која је, са наредником Украјинцем Мочерадом, бројала 11 људи, за које срески начелник каже да нису вриједјели ништа. Уз то што су као домаћи били повезани са народом, неки су били и пијанице, па су тројица замијењени, а један се налазио под истрагом због крађе шећера као пратилац пошиљке за Брод. Начелник је налазио да би се овоме могло стати на пут ако би се у Градишци увела државна полиција или да се у полицију узимају људи из других срезова. Грађанство је постојећу полицију сматрало „срамотом за град”. Жандармеријска станица у Градишци је имала десет људи за подручје од 23 села, која је била најчешће попуњена са шест људи и командиром. Хапсана је била заједно са судом.

Управи и властима велики проблеми су били запуштени путеви. Државни пут од Градишке до Костајнице био је запуштен мада је за њега био припремљен код Орахове камен. Још горе је било са општинским путевима који нису поправљани пет година. Начелник је рачунао на ангажовање сеоских вијећа и народа а у случају неуспјеха предлагао је да се уведе работа. Посебан проблем била је хапсана, која је била заједнио са судом. Од четири просторије двије су биле за затвор а двије за самце. Сматрало се да би је због нехигијенских услова требало срушити.

Да би се успоставио било какав ред у шумарству, начелник је сматрао да би требало сваком шумском заштитнику додијелити војничке карабине, а жандармеријским станицама у Градишци, Горњим Подградцима, Турјаку и Орахови да би ваљало бар за неко вријеме додијелити по два жандарма који би надзирали шуму и чували је од сјече јер је за кратко вријеме понегдје била потпуно сасјечена.¹

Од промјена на општинским подручјима значајнија је везана за Нову Тополу. У посебној окружници Земаљска влада за БиХ обавијестила је 13. јануара 1921. делегације и повјереништва појединих министарстава, Аграрну дирекцију за БиХ, Грађевинску дирекцију, Дирекцију пошта и брзојава и све државне органе, да је прихватила предлог да се сеоска општина Ровине убудуће зове Нова Топола.²

Министар Антон Корошец је 16. јуна 1928. извршио измјене и допуне Уредбе од 25. септембра 1927. године.³ Након ових измјена организација општина у срезу Босанска Градишка била је:

Босанска Градишка: Босанска Градишка, Чатрња, Мокрице и Жеравице;

Ламинци: Бок Јанковац, Брестовчина, Брезици-Ламинци, Чикуле, Доња Долина, Дубраве Ламинци, Горња Долина, Греда, Јаружани Ламинци, Козинци, Ламинци Сређани, Лисковац, Мачковац и Ново Село.

Нова Топола: Берек, Дубраве, Елезагићи, Јунузовци, Карајзовци, Машићи, Нова Топола, Петрово Село, Рогољи, Ровине и Трошељи.

Орахова: Бистрица, Гашница, Карађорђево, Орахова, Требовљани и Врбашка.

Подградци: Бараји, Јабланица, Милошево Брдо, Подградци Доњи, Подградци Горњи и Совјак.

¹ АБК, ВЖВО, 10/7, Бос. Градишка, 18. V 1920, ф. 259.

² АБиХ, ЗВ-179.122/20 од 13. I 1921.

³ Службене новине, 139/28 од 20. VI 1928.

Романовци: Косјерово, Кукуље, Миљевићи, Миљевичка Козара, Мрчевци, Отока, Романовци, Сеферовци, Српски Вакуф, Турски Вакуф и Вилуси.

Стапари: Бајинци, Бардача, Гај, Гламочани, Кладари, Лилићи, Орубица и Разбој.

Турјак: Челиновац, Грбавци, Јазовац, Кијевци Горњи, Шашкиновци и Турјак.

Церовљани: Батар, Буковац, Буквик, Церовљани, Драгељи, Дубраве Колонија, Газин Луг и Кијевци Доњи.

У Босанској Градишци поздрављен је Закон о називу и подјели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године.⁴ Нарочито промјена имена у Југославија. Име Југославија је и иначе било у употреби међу становницима. Много се очекивало од образовања Врбаске бановине јер се очекивало да ће то нарочито много значити за економски развој.

Законом о измјенама и допунама Закона о називу и подјели државе на управна подручја од 28. августа 1931, за разлику од других срезова у Врбаској бановини, у срезу Босанска Градишка све је остало исто. Имао је површину од 832 км² (83.172, 72 хектара), девет општина, 73 насеља, 9642 домаћинства и 53.711 становника.⁵ Уз град Босанску Градишку била су још два приградска насеља, што је укупно 5531 становник. Општина Босанска Градишка имала је површину од 1832 хектара и 1100 домаћинства; Церовљани 4300 хектара, осам насеља, 642 домаћинства и 3540 становника; Ламинци Сређани 5000 јутара, 14 насеља, 1108 домаћинстава, 7140 становника; Нова Топола 8830 хектара, 11 насеља, 1562 домаћинстава, 9383 становника; Орахова 11.053 хектара, седам насеља, 1.104 домаћинства, 5497 становника; Подградци шест насеља, 1352 домаћинства, 6893 становника;⁶ Романовци-Вилуси 11 насеља, 973 домаћинства, 5831 становника; Стапари са сједиштем у Разбоју 7140 јутара, осам насеља, 684 домаћинства, 3949 становника и општина Турјак шест насеља, 1.117 домаћинстава и 5947 становника.⁷

⁴ Службене новине, 232/29 од 4. X 1929.

⁵ *Алманах Краљевине Југославије*, св. IV, Загреб 1931, 399 и 407.

⁶ Исто, 407

⁷ Исто, 408.

Срез је 1921. имао 45.190 становника, а десет година касније 57.461, више за 11.271, а сам град је у првој години имао 4157, у другој 4933, чије повећање је било за 776 или за 18 %.⁸ (Разлике у подацима о броју становника у босанскоградишком срезу, последица су промјена административних граница и промјена броја насеља. Прим. Редакције.)

Становништво према попису у јануару 1921. године						
Насеља	Право- славни	Римо- катол.	Мусли- мани	Грко- катол.	Еван- гелисти	Остали
Бистрица	1.076	-	-	-	-	-
Бос. Град.- град	984	501	2.642	5	5	20
Бос. Град.- село	1.112	473	87	48	36	1
Врбашка	941	8	-	7	172	-
Брестовчина	123	196	6	-	5	-
Драгељи	405	1	-	-	-	-
Дубраве	28	82	1.484	10	1	-
Долина	123	1.230	-	-	-	-
Д. Подградци	874	1	-	-	-	-
Гашница	759	37	-	-	-	-
Г. Кијевци	588	10	3	-	-	-
Г. Подградци	1.298	165	1	3	12	2
Грбавци	970	-	-	-	-	-
Јабланица	1.365	-	-	-	-	-
Јунузовци	695	4	-	1	-	-
Карајзовци	1.141	119	-	9	21	-
Козинци	577	443	15	-	-	-
Кукуље	1.497	5	160	-	-	-
Ламинци	2.049	114	2	3	9	-
Машићи	1.976	96	3	6	13	-
Милошево						
Брдо	754	3	-	1	-	-
Мокрице	-	-	884	-	-	-
Мрчевци	1.247	9	1	-	19	-
Нова Топола	130	1.642	11	17	118	-
Орахова	320	155	1.041	-	-	-

⁸ Службени лист Врбаске бановине, 20/1931 од 14.V 1931., 3.

Орубица	401	16	-	-	7	-
Разбој	2.797	39	6	8	-	-
Романовци	1.072	169	2	-	-	-
Рогољи	1.445	49	-	-	9	-
Совјак	551	-	-	-	-	-
Требовљани	567	-	-	-	-	-
Трошељи	326	164	-	2	79	-
Турјак	2.287	358	-	-	-	-
Церовљани	541	619	1	166	415	-
Цимироти	513	15	-	-	-	-
УКУПНО	30.887	6.724	6.349	286	921	23

По старости становништва 1921. структура је била сљедећа: до четири године 6.026, 5 до 9–6.509, 10 до 14–6.581, 15 до 19–5.417, 20 до 24–3.446, 25 до 29–3.191, 30 до 34–3.267, 35 до 39–2.842, 40 до 44–1.963, 45 до 49–1.483, 50 до 54–1.235, 55 до 59–1.035, 60 до 64–985, 65 до 69–435, 70 до 74–404, 80 до 84–126, 85 до 89–38, 90 до 94–24, 95 и више 9.

Осим грађана југословенских националности било је и много других. Нијемаца је највише било у Новој Тополи –1435, Церовљанима – 387, Врбашкој –73, Трошељима – 120, Дубравама – 66, Босанској Градишци - селу – 48, Брестовчини – 42, Машићима – 34, Босанској Градишци - граду – 30, Горњим Подградцима – 25, Карајзовцима – 24, Мрчевцима – 24, Рогољима – 19, Орахови –11 и другим селима. Чеха и Словака највише је било у Новој Тополи – 99, Церовљанима – 77, Карајзовцима – 21, Бос. Градишци-граду – 20, Рогољима – 17, Горњим Подградцима – 10, Машићима – 11, Дубравама – 9, Орубици – 7, а мање у осталим. Пољака је највише било у Церовљанима – 576, Романовцима – 161, Новој Тополи – 122, Карајзовцима – 82, Машићима – 45, Трошељима –106, Бос. Градишци (село) – 43, Разбој – 19, Бос. Градишци (град) – 17, Горњим Кијевцима – 10, Гор. Подградцима – 9, Рогољима – 9, Врбашкој – 7, Јунузовцима – 5, Цимиротима – 4, а у осталим селима по неколико. Украјинаца је највише било у Бос. Градишци (село) – 55, Церовљанима – 18, Новој Тополи – 11, Дубравама – 10, Машићима – 9, Јунузовцима – 7, Разбоју – 8, Трошељима – 6, а у другим селима знатно мање. Италијана је највише било у Бос. Градишци (граду) –11, Бос. Градишци (селу) – 7, Гор. Подградцима – 10 и Новој Тополи – 4. Мађара је највише било у Машићима – 10, Новој Тополи – 9, Бос. Градишци (град) – 8, а по неколико у Церовљанима, Горњим Подградцима, Орахови и Бос. Градишци-село. Румуни су претежно били насељени у Јабланици – 42. Руса је

испрва највише било у Бос. Градишци, али је убрзо већина одселила у Бањалуку. Остала су четворица у Новој Тополи, а понеки и у другим селима. Других националности највише је било у Церовљанима – 12 и Бос. Градишци (граду) 11.

У попису 31. марта 1931. било је:

Општине	Куће	Домаћинства	Мушк.	Жене	Свега
Бистрица	827	827	2.248	2.334	4.582
Бос.					
Градишка	1.206	1.325	3.265	3.259	6.524
Ламинци	1.195	1.194	3.400	3.434	6.834
Н.Топола	1.653	1.652	5.094	4.916	10.010
Орахова	358	352	999	895	1.894
Подградци	1.173	1.230	3.562	3.470	7.032
Романовци	1.038	1.041	3.101	3.115	6.216
Стапари	707	709	2.116	2.023	4.139
Турјак	1.102	1.101	3.291	3.245	6.536
Церовљани	653	651	1.744	1.724	3.468
Укупно	9.912	10.082	28.820	28.415	57.235

По вјерској структури 1931. било је:

Општине	Право-славни	Римо-катол.	Мусли-мани	Еван-гелисти	Остали (хришћ. и др.)	
Бистрица	4.301	100	1	156	24	
Б. Градишка	1.558	846	3.968	25	99	28
Ламинци	3.739	2.663	329	25	78	-
Н. Топола	5.918	2.360	1.451	209	72	-
Орахова	340	212	1.328	14	-	-
Подградци	6.365	495	65	69	20	18
Романовци	5.740	293	172	-	11	-
Стапари	4.045	79	9	-	6	-
Турјак	5.692	841	2	-	1	-
Церовљани	1.923	793	10	482	260	-
УКУПНО	39.621	8.682	7.335	980	571	46

У економској и друштвеној кризи, са тежим посљедицама по општинске службенике почетком тридесетих година, усљедило је и њихово прво организовање у Босанској Градишци. На основу закључка конгреса општинских службеника од 1935. предузете су мјере за организациону изградњу Савеза организација службеника градских и сеоских општина. Требало је да до 15. децембра сва бановинска удружења или савези најаве своје групно или појединачно приступање. У Врбаској бановини међу првима су се организовали службеници у Босанској Градишци, гдје је 13. октобра 1935. године одржана оснивачка скупштина. Предсједавао је Ибрахим Февзи Алагић, општински биљежник, који је изабран за делегата у Бановински савез. Скоро сви службеници свих општина среза Босанска Градишка ступили су у организацију. Делегат Алагић добио је задатак да сачини сумарне исказе, прикупи чланарину и обави све послове око организације. Организација службеника значила је синдикалну организованост у циљу заштите интереса службеника и другог особља запосленог у општинама.⁹

ЈАВНЕ УСТАНОВЕ, ВАЖНИЈИ ОБЈЕКТИ И ЊИХОВА ФУНКЦИЈА

У Градишци су уз познате раније, иза 1918, нарочито у раздобљу Врбаске бановине, од јавних грађевина биле познате стара зграда општине-Среска управа, Гимназија, „Просвјетин“ Бачки дом, Српски кредитни завод, зграда Прве и Друге основне школе, зграде Општинске амбуланте, Дом народног здравља, Соколски дом, а од сакралних објеката католичка црква из 1908, православна из 1929. и три џамије: у центру, у Текији и на Обрадовцу.

Општина Градишка је обухватала подручје града са приградским насељима Насип и Крушкик и села Чатрњу, Жеравице и Мокрице. Била је подијељена на четири градска подручја: Центар града, Српску варош – око српске православне цркве, Католичку варош код католичке цркве и Текију и Обрадовац. Долази Велика пијаца (касније градски парк), затим Трг Николе Пашића од 1926, поплочан великим каменим плочама, Трг краља Томислава испред католичке цркве, Трг престољонаследника Петра на простору између хотела „Илић“ и Савског моста

⁹ Врбаске новине, 16. XI 1935, бр. 858/35, 2.

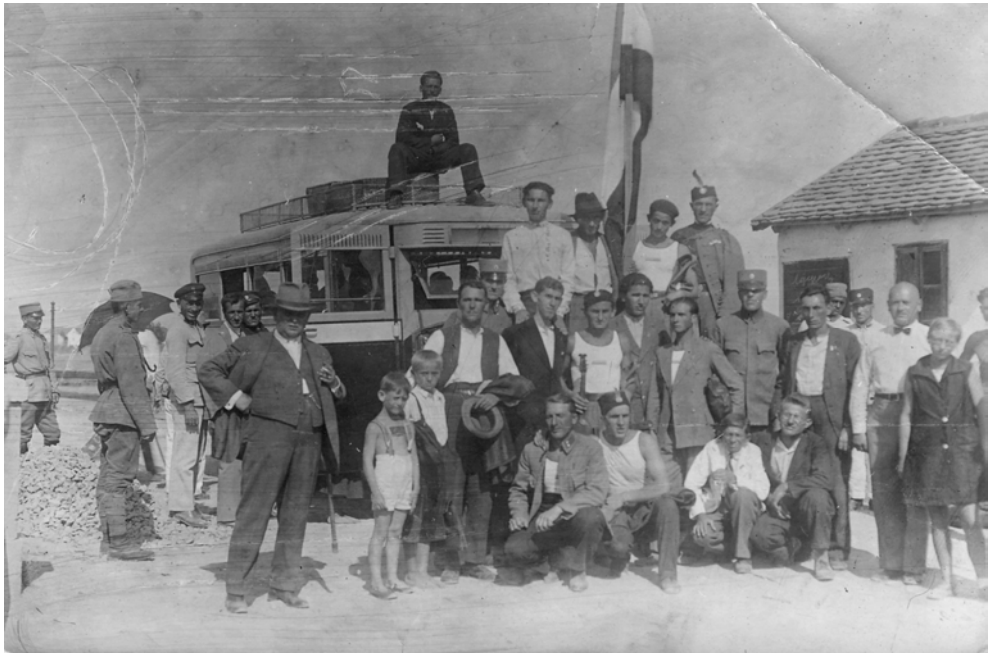
и Сточна пијаца на завоју пута Градишка – Бањалука. Од 64 улице у центру су биле познате: Краља Александра, Мала пијаца, Трг Николе Пашића, улице Али-бега Фирдуса, Петра Прерадовића и Краљице Марије. Ниједна није била асфалтирана. Неке су имале бетонске тротоаре. Било је нешто канализационе мреже. Није постојао градски водовод, грађани су се служили водом из ручних пумпи (тулумби) и са неколико тзв. хигијенских бунара. Градско општинско подручје је 1930. имало 1004 домаћинства, са 5577 становника, а по припајању општини села Чатрња, Жеравица и Мокрице, 1931, број домаћинстава се повећао на 1330, а становника на 6527.



Босанска Градишка између два свјетска рата: група угледних Градишчана пред Градском вијећницом (у средини три народна првака: прота Душан Суботић, Хакиб-бег Реуфбеговић и адвокат Иван Шуркић)

Установе средске и државне биле су: Градско начелство, Градска полиција, Управа полупонтонског моста, Управа градског капитала и Општинска амбуланта. Средске су биле: Средско начелство, Средска грунтовница, Пореска управа, Жандармеријска станица, Финансијска конт-

рола, Агенција бродарског друштва и Уред ПТТ, а од 1929. Бановински путни одбор и Управа бановинског расадника. Од друштава и удружења били су: Удружење занатлија, Ловачко удружење, Удружење трговаца, Коло српских сестара, Друштво за спречавање псовки „Богољуб“, Подружница Црвеног крста.



*Први аутобус у Босанској Градишци на линији:
Градишка–Окучани–Нови Сад, 1925.*

Општина и град Градишка били су повезани макадамским путевима са Бањалуком, Горњим Подградцима и Дубицом, а са селима сеоским путевима. Изградњом полупонтонског моста преко Саве 1922. Градишка је повезана преко Окучана са жељезничком пругом Београд – Загреб и неким мјестима у Славонији. Челично-бетонски мост је отворен тек 1. децембра 1940. године. Прва аутобуска линија за превоз путника Градишка–Окучани отворена је 1925. До 1931. су успостављене линије са Бањалуком, Дервентом и Бос. Новим. Линију Градишка–Бањалука је отворио бањалучки аутопревозник „Браћа Дивјак“ са два аутобуса и два пута дневно. Осам Градишчана је имало аутомобиле, пет луксузних (путничких), три аутобуса и теретно возило. Постојао је у граду

један мотоцикл и девет бицикала. У поштанском саобраћају била су 1930. године 22 телефонска претплатника. У граду је електрична централа прорадила 1925. Њоме су се користиле среске и општинске зграде, бановинске институције, а касније и општинске. Дневно је производила 50–60 хиљада кч електричне енергије.



*Полупонтонски мост преко Саве у Босанској Градишци, саграђен 1922. године
(Цртеж тушем: Борислав Шокчевић)*

Послије успостављања Врбаске бановине, срески начелник у Градишци је био В. Гајић, а референти: др М. Суботић за санитет, А. Хофман за ветеринарство, В. Силбер за пољопривреду, В. Милић за шумарство, П. Милошевић за школство, Ј. Прохаска за путеве и М. Завршник војни референт. Градишки члан Банског вијећа био је Илија Матаруга, посједник из Нове Тополе. Срез је имао нижу Пореску и Катастарску управу и Срески суд. У срезу је било 17 православних, осам римокатоличких и двије евангелистичке цркве, те 11 џамија. Срез је имао гимназију и 22 основне школе, десет народних књижница и читаоница, 16 удружења и осам задруга, затим 15 млинова, четири пилане, три циглане и двије фабрике. Град и градишка општина су имали: пошту, телеграф,

телефон, пристаниште ријечног саобраћаја, аутобуски саобраћај, Среско начелство, Срески суд, Пореску управу, Катастар, православну и католичку цркву, три џамије, гимназију, двије основне школе, двије народне књижнице и читаонице, друштва трговачка, занатлијска и ловачка, Задругу – двије набављачко-потрошачке, водну, електричну централу, воћни расадник, седам велетрговина, три хотела и Кино „Балкан“.

ЗЕМЉОРАДЊА И ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО

Уједињење 1918. затекло је у БиХ неријешене аграрне односе. Од последњег пописа у БиХ 1910. становништво је остало скоро непромијењено све до овога времена. Нова држава је, почевши од 1919, преко 1928. до 1938, ово питање рјешавала за цијелу покрајину. И у градишком срезу рјешавање аграрних односа уско се повезивало са рјешавањем питања добровољаца. Аграрно питање је овдје још у току преврата 1918. довело до социјалног врења. Тако срески управитељ 27. септембра 1919. каже да се социјално врење наставља и да је оно ушло у фазу у којој је сељак дошао до свијести о својој снази. Социјалне односе у аграру још више су заострили ратни добровољци (302). Њихови захтјеви у погледу земље овдје су имали вид политичког притиска.¹⁰ Добровољачким притиском и ублажавањем њиховог револта бавио се Срески уред у Градишци, посебно у вези са помоћи добровољцима.¹¹ Помоћ се махом сводила на разне видове милостије. Због њиховог незадовољства Срески уред је на предлог Окружне области из Бањалуке сазвао скупштину грађана, на којој је закључено да се за добровољце прикупља новац кроз разне додатне намете и робу државних монопола.¹² Добровољцима – занатлијама и трговцима, обећаван је и бескаматни зајам из кредита Министарства за исхрану и обнову земље и Министарства трговине и индустрије.¹³ Пошто то нису добили, босанскоградишки

¹⁰ АБиХ, ЗВ-през.бр. 6374/20 од 6. XI 1920.

¹¹ АБК, НОБЛ-през. 1309/20 од 14. XI 1920.

¹² Др Рудолф Несланг је прије Првог свјетског рата служио у Прњавору, а у току рата у Очаку. За котарског предстојника у Бос. Градишку премјештен је у априлу 1920. из Одсека за прехрану Земаљске владе. Пензионисан је 7. априла 1942. у Заповједништву војне крајине у Сарајеву.

¹³ Н. Радмановић, нав. чланак, 209.

добровољци занатлије су дизали зајмове из Среског кредитног завода д.д. у Бос. Градишци, чиме су постали жртве хипотекарних кредита. Земљорадници – добровољци добили су умјесто пољопривредног земљишта државне обвезнице.¹⁴

Плодоред свих култура у Лијевчу био је уско везан са изградњом мелиорационог система. Срез Босанска Градишка много је очекивао од Уредбе о установљењу Дирекције вода од 25. фебруара 1919. године. У својој надлежности имала је изградњу мреже канала и насипа, регулисање водотока, довођење воде за пиће и прављење цистерни и бунара, мелиорационе радове и друго.¹⁵

О стању аграрних односа котарски управитељ пише у повјерљивом извјештају 27. септембра 1919. Окружном начелству у Бањалуци: *Процес социјалног вријења у народу наставља се и достигао је до данас фазу у којој је сељак дошао до свијести о својој снази на којој почива цијела држава: сељак храни нас све, а њега варају сви и трговци и чиновник и занатлије. То њему даје повода да буде неповјерљив, па чак и огорчен према сваком неселаку. Али, он се, ипак, иако свјестан своје снаге, осјећа потиштен и немоћан. Грађанин је од њега школованији, а држава (то је непријатељ!) има жандарме, лугаре и финансијске стражаре. Зато он, не водећи рачуна ни о свом сопственом интересу (о општем државном интересу нема у њега још ни искре свијести) често пута као мало дијете чини чуда која се не могу другојачије разумјети, него као свијест о сопственој снази и физичкој надмоћи над другима, која се излијева куд било па макар и на сопствену штету, само главно да јој се даје некакав видан облик. Најбољи је примјер за ово шума Мехмедбега Ибрахимбеговића у Рогољима. Унаточ кажњавању крађе ове шуме, унаточ чувања са стране приватног лугара и жандармеријских патрола, сељаци закључују да оборе ову шуму све до последњег стабла, иако им је проглашено и они знаду, да ће по претходним одредбама за аграрну реформу све веће приватне шуме прећи у државно*

¹⁴ АБиХ, ЗВ-бр. 269/20 од 7. јуна 1920. АБК, НОБЛ-бр. 5309/20 од 19. VI 1920. Министарски савјет је одлучио: *На питање Дирекције Плена бр. 32.153 од 5. јануара т.г. како се има матрати – поступати са стоком и осталим стварима из ратног плена, која су дошла у државину појединих лица путем куповине или поклона од стране Народних Већа, Председништво решава, да се куповина и поклони из Ратног плена учињени решењем Народних Већа имају матрати као свршена ствар и остати у снази одлуке Народних Већа.*

¹⁵ Службене новине, 15/1919 од 8. III 1919.

*власништво, од којих ће онда народ имати највеће користи. Тако су сада опет почели уводити обичај да са беглучких земаља, па са њива које су добили за ову годину под закуп један од другог, брат од брата, не дају ништа. Разлог немају; једноставно не дају оно што дугују. Све опомене, упућивања и објашњавања потписаног који је, може се са правом рећи, већином популаран у народу, остају без успјеха... У сврху умирења народа наредио је потписати, да се шећер, који је стигао ових дана за овај котар, дијели једнаким оброком и грађанима и сељацима без изнимака. Грађани су исто незадовољни са данашњим приликама, али су данас куд и камо мекши и показују много разумјевања за општу ствар, бар то је овдје тако, гдје нема индустрије.*¹⁶

У очекивању рјешавања аграрног питања у народу се пробудила жеља за проширењем воћњака, посебно шљивика, што је показивала потражња садница. Зато је власт апеловала да се оснују расадници а не да се живи од милости славонских тежака. Сточарство је, изузев код колониста, било слабо.

Овдје није било ни идуће године мајстора који је израђивао пољопривредни алат и справе. У Новој Тополи била су двојица која су их поправљала.¹⁷ Поплаве те године нанијеле су штету у износу од 9346 круна. Због поплава земљорадницима је исплаћена привремена рента у износу од 200. 000 динара.¹⁸

Одређене задатке на овом пољу имала је регионална инспекција за водопривреду у Сарајеву, која се ослањала на Дирекцију вода, водне задруге и органе управе. Сва тражења која су образлагала нужност изградње мелиорационог система на подручју Лијевча сусретала су се само са обећањима, из године у годину и из деценије у деценију. Водне задруге „Лијевче поље“ у Босанској Градишци и „Босанско-дубичка равн“ у Босанској Дубици саме нису могле ништа да учине.¹⁹ Пред-

¹⁶ АБК-ООБЛ, през. 839/19, Извјештај Котарског уреда Бос. Градишка през. 428/19 од 27. септембра 1919. Снабдијевање шећером и поред обавеза у рационарном снабдијевању било је крајње нередовно. Није га било и по неколико мјесеци. Кад је, на примјер, за потребе Босне и Херцеговине из Фабрике шећера у Новом Врбасу у априлу 1920. стигло 3.000 метричких центи, за апровизиционе потребе котара Бос. Градишка добијено је само 55 квинтала. Распоред је вршило Повјереништво Министарства исхране у Сарајеву (Народно јединство, 99/1920 од 17. V 1920).

¹⁷ Исто, ООБЛ-91, Сарајево, 4. VI 1921., бр. 82 108; Исто, Бос. Градишка 23. VI 1921.

¹⁸ Исто, ООБЛ-72, Сарајево, 6. јула 1921., бр. 12. 429.

¹⁹ Алманах Краљевине Југославије, св. IV, Загреб 1931, 402.

ност у мелиорацији давана је другим подручјима. Водна задруга у Босанској Градишци, заваравана политичким обећањима, подносила је захтјеве са новим и новим пројектима у разним варијантама. Међутим, за оне који су одлучивали о кредиту за мелиорационе радове ни поплаве нису биле јак разлог да дају новац. Тако је Босанска Градишка 17. априла 1937. била дијелом поплављена.²⁰ До нових поплава и излива Саве и Врбаса дошло је у првој половини септембра 1937. Вода се задржала десет дана, а у неким низинама и до 30. септембра.²¹ Те године у дебати у Народној скупштини група посланика из Босанске Крајине, са Бранком Миљушем на челу, тражила је да се из средстава Државне хипотекарне банке одобри кредит од 50 милиона за изградњу хидротехничких објеката у Врбаској бановини.²² Министар Миха Крек поново је најавио грађевинске радове на мелиорацији Босанскодубичке равни, Лијевча поља и Ножичкосрбачке равни и регулацију токова ријека Пливе и Уне.²³

Слаба пољопривреда није у економском смислу могла да буде носилац ни просте репродукције у пољопривредној производњи, нити чинилац који би могао нешто значити у репродукцији друштвеног капитала. Своје тешкоће земљорадници су покушали да ријеше кредитима код Српског кредитног завода у Босанској Градишци. Посљедице су биле крајње неповољне за улагаче, кориснике кредита и сам новчани завод.

За разматрање економских и друштвених основа пољопривредне производње од битне је важности стање земљишног посједа.²⁴

Преовладала су сиромашна домаћинства до пет хектара. Газдинства са површинама до два хектара нису се могла прехрањивати. Морала су тражити услове егзистенције у најамном раду, прије свега на шумским радилиштима. Додатна одређења ове кризе биле су ниске цијене пољопривредних производа, неразвијеност тржишта за прихватање пољопривредних култура ситних произвођача, оскудица у новцу и кредитима, слабе саобраћајне везе и подложност хировима природе.

Интересантни су и подаци о односу ораница и других земљишта у срезу Босанска Градишка: оранице-њиве 48.307,27; вртови-воћњаци

²⁰ Врбаске новине, 1261/37 од 18. IV 1937.

²¹ АБК, КБУВБ 17.706/III – 1937.

²² Врбаске новине, 1207/37 од 12. II 1937.

²³ Политика, 11.266/39 од 12. X 1939., 8.

²⁴ Статистички годишњак 1937, Београд 1938., 108-112.

800,87; виногради 5,52; ливаде 3.721,71; пашњаци-брда 2.165,31; шуме 23.376,08; без пореза 4.795,98.²⁵ Укупно 83.172,74.

Велика економска криза је потресла све области па и пољопривредну производњу.²⁶ Однос цијена робе на тржишту показује у ком обиму је дјеловање тржишних цијена дјеловало на одржавање и обнављање кризе пољопривредне производње. Из података се види да моћ обнављања из властите акумулације није била вриједна помена. Индекс цијена то најбоље показује.²⁷

Понуде пољопривредника из Лијевча утицале су на цијене на велико и мало у Бањалуци. Цијене на мало уочи рата износиле су.²⁸

ЦИЈЕНЕ ПО КИЛОГРАМУ	1936.	1937.	1938.
Пшенично брашно бијело	2,85	3,17	3,46
Пшенично брашно црно	2,48	2,77	2,92
Кукурузно брашно	1,42	1,46	1,56
Хљеб бијели	3,50	3,62	3,75
Хљеб црни	2,00	2,67	2,92
Кромпир	1,23	1,27	1,65
Пасуљ	3,42	4,75	4,33
Пиринач	5,92	9,00	9,00
Говедина	6,50	9,50	9,33
Свињетина	10,67	12,33	13,00
Овчетина	8,00	9,67	10,00
Свињска маст	14,83	16,00	17,17
Млијеко	2,00	2,08	2,50
Маслац	25,17	29,50	29,92
Сир домаћи	5,17	5,33	6,08
Надница надничара	15,42	20,00	20,00
Надница копача	20,00	20,00	21,25
Надница косача	30,00	30,00	23,00
Надница зидара	40,00	40,00	40,00

²⁵ Др Јован Зубовић, *Природна богатства Врбаске бановине*, Развитак 3, Бањалука 1937, 72-73.

²⁶ Види опширније: Милан Вукмановић, *Економско-друштвени и политички односи у Бос. Крајини и средњој Босни у годинама уочи априлског рата*, Обласна конференција КПЈ за Бос. крајину, Бањалука 1982, 73-109.

²⁷ Др Сава Живков, *Аграрно законодавство Југославије 1918-1941, социјални основи*, Нови Сад 1976, 101.

²⁸ Статистички годишњак 1938-1939, Београд 1939, 310-314.

Било је знатно уносније умјесто житарица продавати брашно. Млинови Јохана Гергеса, Ота и Вилхелма Ламерса у Новој Тополи задовољавали су потребе ширег региона, а значајан дио се и извозио. Жито се довозило не само из босанског дијела Посавине, већ и из Славоније. Поменути млинови су производили осам врста брашна, а као нуспроизвод брашно за сточну храну и мекиње. Млинови у Новој Тополи били су међу најмодернијим у Југославији.

За унапређење пољопривредне производње нису знатније кораке предузимали ни државни органи, раније окружне области и велики жупан Врбаске области, а касније ни Пољопривредно одјељење Врбаске бановине.

Послије рата настављено је оснивање задруга али не темпом како је започело. Међу задругама које су имале застој у раду била је Хрватска сељачка задруга за зајмове и штедњу у Дубравама, чији је рад одобрило Заједничко министарство финансија 24. марта 1911. године.²⁹ На оснивачкој скупштини 1920. у Босанској Градишци је основана Хрватска сељачка задруга за зајмове и штедњу.³⁰ Пет година након регистравања Српске земљорадничке задруге у Босанској Градишци (5. октобар 1920), усмјерене на пољопривредну производњу, 15. марта 1925. основана је Српска земљорадничка кредитна задруга.³¹ Услиједило је оснивање Српске земљорадничке кредитне задруге 15. јануара 1928. у Горњим Подградцима.³² Правила су била скоро иста.³³ Земљорадничка кредитна и господарска задруга „Испомоћ“ у Дубравама основана је 14. априла 1929. године.³⁴ Најављивано је да у аграрној политици кредитно задругарство има значајно мјесто и треба га оснивати свуда гдје нема могућности и услова за оснивање земљорадничких банака. Овакве

²⁹ АБиХ, Заједничко министарство финансија, ЗМФ-4137/БХ од 24. III 1911.

³⁰ АБК-Трг. рег. Окружног суда, 2000-2002.

³¹ Исто, 2298-2299.

³² АБК-Трг. рег. Окружног суда, Исто, 2440-2441.

³³ Задруга у Г. Подградцима унесена је у регистар 21. маја 1928. У правилима је назначено: *Задатак задруге је, да на основу узајамности развије смисао за рад и штедњу и помаже морални и материјални напредак својих чланова. Објаве задругине приљењују се у стану задруге на видном мјесту, а могу се објавити и по мјесном обичају.* У управном одбору су били: Никола Бралић (замјеник предсједника), Стеван Буковица, Остоја Антић, Илија Каран, Никола Поповић (предсједник), Александар Петронов, Станоје Ситница, Бошко Вељић и Јован Зрилић (Народно јединство, 121/1928. од 27. X 1928).

³⁴ АБК-КБУВБ, Трговачки регистар Окружног суда, 2538-2539.

задруге би наводно заштитиле земљораднике и кредите учиниле приступачним за све, отимајући их тако из незајажљивих руку лихвара и несолидних новчаних завода.

Хрватска сељачка задруга за зајмове и штедњу у Босанској Градишци регистрована је 10. децембра 1921. године.³⁵ Почетком економске кризе услиједило је оснивање многих мјесних задруга за пољопривредни кредит: Ламинци (5. маја 1930), Лужани (15. априла 1930), Горњи Подградци (7. маја 1930), Драгељи (17. маја 1930), Грбавци (9. маја 1930) и Турјак (17. маја 1930).³⁶ У кредитном задругарству била је значајна Земљорадничка кредитна и господарска задруга „Сељачка испомоћ“ у Дубравама, основана 21. маја 1939, с којом је сарађивала задруга за гајење и искоришћавање свиња у Новој Тополи, која је реорганизовала рад 7. августа 1938. године.³⁷ У Новој Тополи је 11. јуна 1939. ускладила правила и реорганизовала рад мјесна Земљорадничка штедна и кредитна задруга.³⁸ На годишњој скупштини 11. августа 1940. реорганизована је Тежачка штедна и кредитна задруга њемачких колониста у Александровцу, која је обухватала колонисте бањалучког и босанскоградишког среза, везане за производњу сира.³⁹

Слиједило је оснивање и других задруга: Српске земљорадничке задруге у Драгељима (1921), у Стапарима (1921), у Турјаку (1921), у Машићима (1921), у Доњим Подградцима (1928), у Петровом Селу (1929) и у Карајзовцима (1930).⁴⁰ Од других задруга привредно су биле најзначајније Сточарска и живинарска приплодна задруга у Босанској Градишци (1929) и Житарска задруга у Босанској Градишци (1929).⁴¹ Задругарство у Врбаској бановини било је доста потцијењено и нису му одговарајућу пажњу посвећивали ни органи државне управе, а ни Пољопривредна комора.

³⁵ Задруга је промијенила име у „Сељачка испомоћ“ (Bauernhilfe). У управном одбору били су Адам Вандлинг (предсједник), Јакоб Шаувекер (потпредсједник), Адам Лер и Јакоб и Вилхелм Хек.

³⁶ Никола Илијић, н. дј. 267-268.

³⁷ Народне новине, Загреб, 215/42 од 24. IX 1942., 8.

³⁸ Исто, 218/42 од 28. IX 1942.

³⁹ Народне новине, Загреб, 6/1943 од 9. I 1943, 8.

⁴⁰ Н. Илијић, н. дј. 237-238, 241, 247-248.

⁴¹ У Управном одбор изабрани су: Васо Шипка (предсједник), Милан Обрадовић (потпредсједник), Томо Голић, Ђорђица Гвозденац и Ремзија Гужић. Пословођа је био Александар Трушковски (Народно јединство, 45/1930. од 26. IV 1930).

Задруга државних службеника за набавку намирница у Босанској Градишци основана је 1935. На оснивачкој скупштини уписано је око 200 чланова, са појединачним удјелом од 100 динара. Присуствовао је и предсједник Савеза чиновничких набављачких задруга Југославије у Београду, Милош Штиблер. Започела је с радом 1. а регистрована је у Окружном суду 28. новембра 1935. године.⁴²

Пољопривредна комора за Врбаску бановину на засједању 21-23. децембра 1940. разматрала је питање помагања рада задруга и тешкоћа у дјелатности среских пољопривредних одбора. Разматрана су и питања исхране становништва. Закључено је да се питање исхране повјери среским пољопривредним референтима.⁴³ О свему овом разговарано је са министром Бранком Чубриловићем, који је допутовао у Бањалуку 23. децембра. Разговарало се и са члановима извршног одбора Обласног одбора Савеза земљорадника у Бањалуци наредног дана.⁴⁴

СТОЧАРСТВО

Говеда и свиње страдали су за вријеме рата због честих реквизиција. Да би се сточарство подигло, требало је што прије набавити више приплодних грла и племенитих пасмина. Земаљска влада је већ за те потребе давала четвртину средстава за куповину и превоз. Требало је да народ гради добре штале, јер племените врсте су само у њима могле да напредују. За исхрану требало је гајити дјетелину, грахорицу, репу, чије сјеме су требале да набављају „Котарске припомоћне закладе“.⁴⁵

Од површине обрадиве земље градишког среза, која је послије 1918. износила 83 000 хектара, на ливаде је отпадало 3690 ха, пашњаке 1969 ха и на угар 18 000 ха, што је служило за испашу или као сјенокос. Шума је била око 25 942 ха и нису пружале много испаше а није било ни брдских пашњака нити ливада. С обзиром да је дјетелина у

⁴² АБК-Трговачки регистар, књ. III, стр. 3152; Врбаске новине, 854/35 од 10. XI 1935. Са овом задругом пословно, просторно и организационо је била повезана Задруга државних службеника за давање кредита у Бос. Градишци, основана на скупштини 2. фебруара 1936. Регистрована је у Окружном суду 28. II 1936. године. (АБК-Трговачки регистар, књ. III, 2999-3000)

⁴³ Исто, 11.696/40 од 23. XII 1940.

⁴⁴ Исто, 11.698/40 од 25. XII 1940.

⁴⁵ АБК, ВЖВО, Бос. Градишка, 18. V 1920., бр. 259.

1920. посијана на 1500 ха и нешто сточне репе, било је довољно сточне крме.

Према попису стоке у 1920. у срезу је било: 8851 коњ, 38 057 говеда, 21 405 свиња, 9322 овце, 568 коза, 50 бивола, једно магаре, пет мазги и 90 555 комада пернате живине.

Коњогојство се и поред страдања у ратној реквизицији почело послије 1918. брзо дизати. Овдје су се одгајали босански, односно посавски коњи, укрштани са арапским. Укрштањем су се добијали коњи чврстих костију, способни за тежачки рад. Босански или посавски коњи били су мање вриједни, најбољи су пропали за вријеме рата.

Говедарство колоништа и домаћег становништва се разликовало. Међутим, домаћи људи, изузев малог броја, гајили су домаћу пасмину говеда, а уколико су имали пинцгаверску или сименталску пасмину, она је услед лошег храњења закржљала.

Овце су у градишком срезу одгајане у брдским крајевима Козаре и Просаре. Раст и тежина оваца није била задовољавајући. Ријетко је било тежих од 30 кг. Ни вуне ни млијека није било у изобиљу. Услед дистоматозе, посебно у кишним годинама, нису биле дугог вијека.

Козарство је било слабо а свињогојство је било доста развијено. У 1920. владала је свињска куга. И кнезови и народ су крили болест свиња. Колонисти су највише гајили јоркширску и боргошерску пасмину, а домаће становништво домаћу сорту. Годне 1920. ветеринар је обезбиједио да 20 домаћинстава уплати 35 комада племените пасмине. На тржишту је највише било тешких утовљених свиња од 80 до 110 кг живе ваге.

Храњење стоке је било различито: колонисти су то боље радили од домаћих сточара. Штале су им грађене од цигле и цемента, јасле исто од цемента, са доста простирке. Уз шталу је обично био комад ограђене ледине од два и више дулума гдје се стока дневно испуштала да прохода. Свако је држао онолико стоке колико је могао да преко године прехрани. Вишак је обично продаван у прољеће. Од подмлатка су остављана најбоља грла. Користили су и савјете ветеринара. Највећи дио домаћих сточара није стоци придавао никакву пажњу, осим каквом добром коњу. Код њих је храњење стоке врло нерационално. Од прољећа до касне јесени стока је била махом на паши. Зими и у рано прољеће хранили су је сијеном, сламом и кукурузовином. Код домаћих сељака штале су грађене од дасака, често отворене и без пода.

Од ензоотичних болести у 1920. године пријављене су само дистоматоза код оваца и говеда и то врло ријетко.

Клаонице су било двије: једна за говеда, овце и козе и друга за свиње. Оне су приликом преврата биле опустошене. Била је једна сушионица за сушење коже, такође опустошена и до 1920. није поправљена.⁴⁶

Подјелу народу коња, говеда и кола, заосталих од аустроугарске војске, извршио је Котарски одбор Народног вијећа у Босанској Градишци у договору с Народним вијећем у Бањалуци. Земаљска влада у Сарајеву у току 1919-1920. потезала је питање пописа, враћања или наплате. Уредбом се сматрало ратним плијеном оно што је непријатељ оставио послије повлачења. Плијен су биле грађевине, саобраћајна средства и друго.⁴⁷ Котарски предстојник др Рудолф Нестланг поднио је Земаљској влади 2. октобра 1920. о томе извјештај.⁴⁸ Навео је како је од Команде мјеста у Босанској Градишци 24. марта 1919. примио списак државне стоке, кола и пољопривредног оруђа, преосталих од бивше војске. То је Народно вијеће подијелило народу. Због слабе исхрањености и болести дио коња је угинуо. Исто је било са говедима. Због насталих промјена Котарски уред 1919. направио је нови попис. Здравствено стање стоке било је неповољно. Настојања да се стока из ратног плијена врати су имала неповољан политички одјек послије народног одушевљења због уједињења југословенских народа.

Развој сточарства у поратним данима пошао је од ниске основе. Изузетак је било подручје Нове Тополе. Наредба Министарства пољопривреде 25. марта 1919. о забрани клања младе стоке требало је да убрза обнову сточног фонда. Било је забрањено клање јагњаци и свиња до једне године и телаци до двије године и клање стоке сваког дана, ако је месо било намијењено за исхрану становништва. Изузетак се односио на извоз меса и месних прерађевина. У правилу се смјело клати само три пута седмично. Дане клања, сходно традицијама и мјесним приликама, утврђивали су општински органи у договору са полицијским властима.⁴⁹ У окружној области Бањалука најбржи темпо обнављања сточарства био је у срезу Босанска Градишка. На подручју Нове Тополе развило се интензивно сточарење, нарочито свињогојство, говедарство и перадарство. Капацитет свињске клаонице у Босанској Гра-

⁴⁶ АБК, ООБЛ-81, Бос. Градишка, 24. IV 1921, бр. 4511/21.

⁴⁷ АБК, НОБЛ-през. 1309/20. од 14. IX 1920.

⁴⁸ Др Рудолф Нестланг је прије Првог свјетског рата служио у Прњавору, а у току рата у Оцаку. За котарског предстојника у Бос. Градишку премјештен је у априлу 1920. из Одсјека за прехрану Земаљске владе. Пензионисан је 7. IV 1942. у Заповједништву Војне крајине у Сарајеву.

⁴⁹ Службене новине, 28/1919 од 5. IV 1919.

дишци је био 60-70 свиња дневно.⁵⁰ У Новој Тополи откупљиване су свиње и са ширег подручја. У договореној кооперацији на узгоју свиња радили су њемачки колонисти и у другим срезovima.

Због интензивног сточарења развила се ветеринарска служба. Ветеринари су се нарочито старали да не дође до епидемије и болести са нежељеним посљедицама у производњи и трговини. Нарочита пажња посвећивана је хигијенским условима.

Био је развијен, добро организован и стабилан систем откупа млијека.

Перад је откупљивана у Босанској Градишци, Новој Тополи и Александровцу. Гуске највише у Босанској Градишци, а ћурке у Новој Тополи. Упоредо се откупљивало и гушчје перје.

Цијене крупне и ситне стоке за извоз у почетку економске кризе:⁵¹

Стока по комаду	Јул - август 1929.	Фебруар 1930.	Април 1930.
Коњи за клање	3.600	1.000	1.000
Коњи тешки за вучу	3.600	3.600	3.600
Коњи лаки до двије године	2.000	2.000	2.000
Ждријепци до једне године	1.500	1.500	1.500
Магарци	900	900	900
Мазге	1.800	1.800	1.800
Краве крупне	3.000	3.000	3.000
Краве ситне	1.200	1.200	1.200
Волови и бикови 500–700 кг	2.100	2.500	2.250
Волови и бикови 700–900	2.800	3.600	2.300
Волови и бикови 900 и више	4.000	4.000	2.750
Телад до 30 кг.	500	500	500
Телад 30–70 кг.	700	700	700
Телад 70–200 кг.	1.000	1.000	1.000
Овнови и овце	180	180	250
Јањци и јарићи	120	120	150
Свиње 140–220 кг.	1.500	1.000	1.000
Свиње 220 и више	1.800	1.200	1.200
Козе и јарци	200	200	250

⁵⁰ Миливој Савић, *Наша индустрија и занати*, I дио, Сарајево 1922, 88.

⁵¹ Службене новине, 151/29 од 2. VII и бр. 175/29 од 30. VII 1929., бр. 24/1930. од 1. II и бр. 74/1930. од 1. IV 1930.

Привреда Босанске Градишке била је заинтересована за утврђивање цијеновника по коме су се на нивоу државе званично обезбјеђивале девизе за извоз пољопривредних производа по правилнику о промету девизама од 23. септембра 1921. Цијене су од почетка 1930. почеле да падају. За 100 кг цијене су износиле:⁵²

100 кг. меса и масноћа	Фебруар 1930.	Април 1930.
Маст свињска	2.000	1.900
Суво месо свињско	1.800	1.700
Сланина свјежа	1.800	1.700
Сланина сушена	1.800	1.700
Шунка	3.000	2.800
Свињско месо свјеже	1.700	1.600
Говеђе месо свјеже	1.100	1.000
Овчије месо свјеже	1.100	1.000
Јагњеће месо свјеже	1.700	1.600

ВОЋАРСТВО

Воћарству се посвећивала пажња. Значајно мјесто у томе је имао Бановински воћни и лозни расадник у Босанској Градишци. У овој установи 21. маја 1935. постављен је стручни калемар Рашид Омановић из Цазина.⁵³ Од воћа су нарочито на високој цијени биле јабуке зеленике са подручја Подградаца и шљиве из Турјака. Зеленике су само дијелом извожене у Аустрију, Чехословачку и Њемачку, а други дио се ускладиштавао у трапове и извозио кад воћа није било на тржишту. Због квалитета зеленике су се могле добро одржати у траповима, а брале су се искључиво ручно. Велика пажња посвећивана је и ручном брању шљива на подручју Турјака, које су паковане у корпице од по 10 кг и извожене претежно на тржиште у Аустрији. Шљива је била прворазред-

⁵² Исто, 24/1930. и 74/1930.

⁵³ АБК, КБУВБ-бр. 7926/1-1935 од 21. V 1935. И дјелатност расадника и уопште унапређење пољопривредне производње организационо је водило Пољопривредно одјељење Краљевске банске управе. Оно је пружио помоћ у изградњи магацина и амбара, куповини пољопривредних оруђа, приплодне стоке, расне живине и јаја. Са подручја Бос. Градишке на све курсеве долазило је доста полазника, премда се обично примало 50-60.

ног квалитета. Воће за извоз колима се возило до Ивањске и утоварало у вагоне. Било је и другог воћа и поврћа за извоз, али не таквог квалитета да се могло рачунати као на сталне извозне ставке (трешње, крушке, брескве, кестење, ораси, диње, лубенице). Дио воћа прерађивао се у пекмез, који се такође извозио, прије свега шљивов. Већи дио шљиве користио се за ракију. Дио воћа, због тешкоћа у откупу и ниских цијена, коришћен је за исхрану стоке. Силажно припремање сточне хране уз коришћење разног сточног биља нарочито се на подручју Босанске Градишке развило тридесетих година. У великим количинама производило се и поврће.⁵⁴

ЗАНАТСТВО, ИНДУСТРИЈА И ТРГОВИНА

Министарство трговине и индустрије у Београду затражило је 14. априла 1919. од Покрајинске владе за БиХ да се доставе подаци о могућностима развоја индустрије.⁵⁵ Требало је да свака општина да своје предлоге са одговарајућом техничком документацијом. Затражено је и мишљење свих занатских и индустријских удружења и установа. Питања су у десет тачака тражила прецизне одговоре. Котарски уред у Босанској Градишци, превасходно због извозне оријентације, био је заинтересован и за тачку седам: *„Колико се из те вароши извезе воћа и каквог, грозђа, чаура свилене бубе, жита и којег, колико вуне, коже и које, брашна, дрвета и каквог, јаја, живине, стоке и које, уљног сјемена, кудјеље, фабричких израда и каквих и гдје.“*⁵⁶ Одговори су се односили на општине Босанска Градишка, Нова Топола и Подградци, са веома скромним захтјевима у шумској, пиланској, млинској и цигларској индустрији, који су ишли само на проширење већ постојећих привредних капацитета, а не изван тога. Указивало се на проблем жељезничког саобраћаја, без кога се није могло рачунати на бржи развитак.

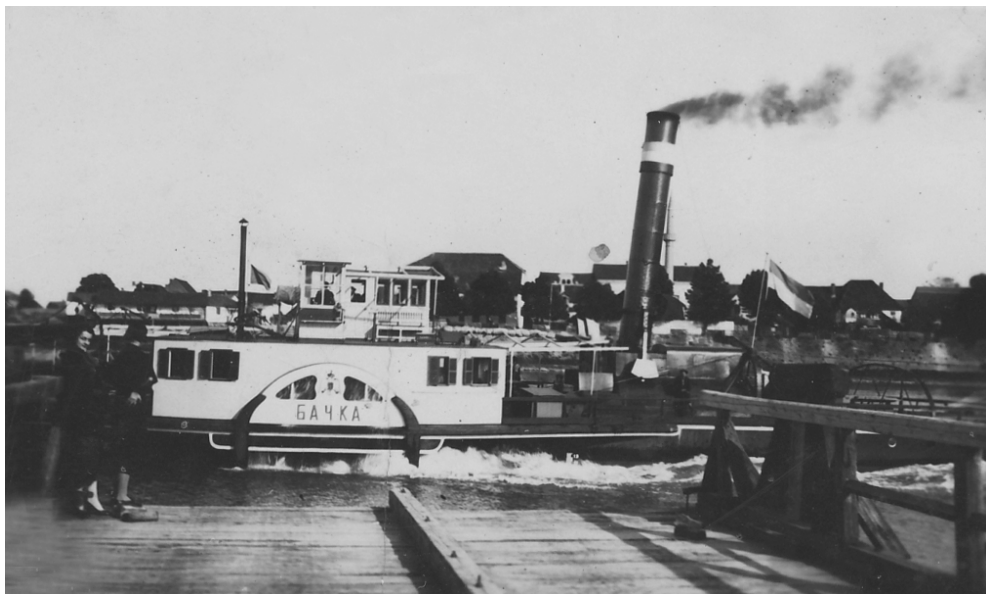
У исто вријеме било је на дневном реду и питање национализације. За подручје Босанске Градишке то је било веома значајно због вели-

⁵⁴ Повртларство је било нарочито развијено у Новој Тополи, Машићима, Романовцима и Вилусима. За тржиште се производило од стандардних врста кромпира, пасуља, купуса и кеља до паприка, патлиџана, парадајза и осталог поврћа. Бостан се производио у цијелом Лијевчу, од Лакташа до Бос. Градишке, а нешто мање и диње.

⁵⁵ АЈ, МТИ-бр. 5757/19 од 14. IV 1919.

⁵⁶ АЈ, МТИ-бр. 5757/19 од 14. IV 1919.

ког броја грађана страних националности који нису ријешили питање свог држављанства. На основу Наредбе о национализацији од 7. фебруара и закључка Министарског савјета од 28. априла 1919. министар трговине и индустрије упутио је 30. априла Окружницу о поступку национализације. Котарски уред се нашао на муци, јер је требало разријешити питање власништва и сувласништва Карла Шмуцера и Егона Османа Брабеца на шумским површинама, ускотрачној жељезници и парној пилани у Горњим Подградцима, а дијелом и око парне пилане и парног млина у Доњој Новој Тополи, мада је 16. новембра 1917. власничка права преузео Крешимир пл. Ђурковечки.⁵⁷



Пристаниште у Градишци, 18. маја 1935.

Први индустријски погон који је обуставио производњу након Првог свјетског рата био је погон за производњу кутија за кафу „Frank“ у Горњим Подградцима, власништво Карла Шмуцера и његових компа-

⁵⁷ Емерих-Мирко пл. Ђурковечки регистровао је трговину у Ровинама 5. XII 1885. Престанак рада трговине и почетак рада парне пилане и парног млина у Доњем Виндхорсту озваничио је 25. III 1910. Вођење послова и власничка права преузео је његов син Крешимир пл. Ђурковечки 16. XI 1917. године.

њона.⁵⁸ Погон је радио током цијелог рата, а и у поратним данима до 15. јула 1921. године.⁵⁹

Прва босанскохерцеговачка парна пилана у Горњим Подградцима дошла је под удар одлуке Антуна Корошеца од 30. марта 1919, тада потпредседника Министарског савјета и заступника министра шума и руда, којом су укинута сви уговори које је о искоришћавању шума и руда склопила Земалска влада у вријеме Аустроугарске. Сви уговори с државним ераром престали су да важе 1. јула 1919. године.⁶⁰ Будући да је на дневном реду било и питање национализације, производни погони радили су у смањеном обиму. Стицао се утисак о незаинтересованости за производњу и неуредности у пословању на шумским радилиштима у пиланским погонима и на одржавању жељезнице. Штампана је наводила да је због слабог одржавања жељезничка пруга обрасла травом.⁶¹ Котарски уред у Босанској Градишци ставио је у том смислу примједбе управи пилане, али је она чекала да се ријеше имовинско-правна питања. У исто вријеме објављени су многи написи о тешком положају пиланских радника, па и чланци Ђуре Ђаковића који је био у Подградцима.⁶² Министарство шума и рудника дало је у априлу 1920. одобрење да се уговорна права у искоришћавању шума и обради дрвета пренесу на Прво југословенско дионичко друштво за господарство и индустрију у Загребу, пословно везано за капитал Прве хрватске штедионице д.д. и његове економске кругове. Уговор је сачињен почетком децембра 1920. на дванаест година. Утаночено је право сјече 728.000 м³ буковог, 165.000 м³ јеловог и 12.000 м³ липовог дрвета у Козари из правца Подградаца.

У првим послеријатним годинама била је повољна клима за развој шумске и уопште дрвне индустрије. Знаци кризе појавиће се тек у 1925. години.⁶³ У искоришћавању шумских површина Козаре повољна тржишна конјунктура скромније је искоришћена од пилане у Горњим Подградцима него од конкурената из Босанске Дубице и Козарца.

⁵⁸ Творница је озваничена у Окружном суду у Бањалуци под бр. Ф-85/2-1915 од 19. VIII 1915.

⁵⁹ АБК-Трг. рег. Окружног суда, тек. бр. 1825., стр. 920.

⁶⁰ Народни јединство, 81/1919 од 1. IV 1919.

⁶¹ Народни глас, Бањалука, 13/1920. од 24. VII 1920., 12.

⁶² Глас слободе, 31/1920. од 14. II 1920, *Ђуро Ђаковић, Живот и дјело*, Сл. Брод 1979, 35-36.

⁶³ Б. Беговић, нав. чланак.

Кад је почетком фебруара 1925. година Нашичка творница танина и паропила д.д. у Загребу преузела уговорна права пилане у Горњим Подградцима, рачунало се на радикалнији замах у производњи, посебно због постојеће привредне конјунктуре јер се није рачунало да ће се тржишни услови погоршати. Уговором из јануара 1925. дата је могућност сјече храстовине и других лишћара под условима из уговора 1920, продуженог за шест година. Тако је уговор требало да важи до 1939. године. Код јеловог дрвета годишњи етат износио је 15.000 м³, а код буковог 47.000 м³, како је уговором било одређено.⁶⁴

У искоришћавању дрвета 1927. улиједило је оживљавање привредне активности и повећан извоз у дрвној индустрији. Просперитет 1927-1930. одразио се у низу повољности око обнављања дугорочних уговора о искоришћавању шумских површина. Свјетска економска криза одразиће се на шумску индустрију 1930. и наредних година. Међутим, 1927. била је запамћена по великој суши и великим шумским пожарима у Босни и Херцеговини.

Дугорочни уговори мијењани су 1928. Тежило се да се спријечи нерационално искоришћавање. Пилана у Горњим Подградцима имала је пет пуних гатера и један за ситни рез. Поред разних машина коришћена је машина за скидање коре са букових стабала. Значајни погони били су парионица и сушионица. Радило се у двије смјене и са капацитетом од 70.000 м³ обловине. Пилана је захватала површину од 50 хектара, укључујући и стовариште за обловину и резану грађу. Дрво се допремало и отпремало шумском жељезницом дужине 30 км. Унутар пиланског простора, посебно на стовариштима, коришћено је пет км колосијека. Према потребама експлоатације шумских површина жељезничка траса се стално мијењала. Пиланском жељезницом резана грађа одвожена је до пристаништа код Босанске Градишке и шлеперима даље. Пилана је запошљавала у просјеку 500 до 800 радника. Објекти за техничке и службене намјене били су солидно грађени. То се не би могло рећи за бараке у којима су становали радници.⁶⁵

Сељаци на Козари од краја двадесетих година, заправо 1928, стално су долазили у сукоб са Нашичком д.д. јер је неко унио у уговор да фирма има право искоришћавања и шума с правима сервитута. Будући да шума у власништву сељака скоро да и није било на Козари, они су упирали очи у државне шуме. Због тога су нека подручја на Козари

⁶⁴ А. Шербетић, нав. чланак, 22.

⁶⁵ Б. Беговић, нав. чланак.

означена да се на њима врше права сервитута. Стручњаци су својевремено предложили да се дио шумских површина да појединим општинама за задовољење њихових потреба. Предвиђало се да права користе становници настањени на Козари, а и они који су се доселили. Али, новим уговором све се пореметило и сељаци су оптуживали и фирму и власт. Знано се да је фирма моћна, али скоро да нико није знао да је Нашичка међународна корпорација у дрвној индустрији, која је само дијелом свог капитала била лоцирана у Југославији. Дијелови овог гиганта били су: Nasici Tanningyar es Geziuresz-Budapest, Našička drvodelna akciona společnost-Praha, Österreichische Holzverkahrs Gesellschaft-Wien, Suddeutsche Holzindustrie A. G. Berlin, Нашичка творница танина и паропила д.д. Загреб, Господарско и шумарско д.д. „Крндија“ у Загребу⁶⁶ и други.⁶⁷ Моћни труст мислио је на дужи рок.⁶⁸

Занатство је захватила хиперпродукција сировина и слаб промет. Неке занатлије су радиле и без зараде. Послије јесењих вашара занатлије су се надале да ће у занатству доћи до живљењег кретања.

Трговина, осим животним намирницама, била је слаба, нарочито житарицама и земаљским производима, што су главни производи овдашњег становништва. Дотад је новембар био најјачи у годишњој трговини а сада као и други мјесеци.

Млинарство је нагло пало услед пада цијена житарица, спољне конкуренције и несразмјерне режије. Цигларска индустрија је опала а шумска била у стагнацији.⁶⁹

Занатство се 1931. налазило у општој кризи па и поред тога су отворене три занатске радње. Трговина је била у стагнацији. Овоме је допринио Правилник за извршење закона о извозу и увозу пшенице, ражи, пшеничног брашна. Држава је преузела извоз преко привилегованог Акционарског друштва, које је онемогућило овдашњег пољопривредника да може пласирати и уновчити своје производе.

⁶⁶ „Крндија“ д.д. основана је на посједима грофа Пејачевића 1921. у Нашицама и запошљавала око 500 радника.

⁶⁷ Види опширно: Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, Загреб 1968, 71-215; Др. Фердо Чулиновић, *Југославија између два рата*, I дио, Загреб 1961., 244.

⁶⁸ У току рата Нашичка д. д. преко котарског предстојника у Прњавору упутила је захтјев Усташком стожеру у Бањалуци и лично стожернику др Виктору Гутићу, да се изда одобрење за експлоатацију шумских површина Вијачански луг на уговорни рок 1941-1942. год. (АБК-Усташки стожер Бањалука, 753/III- 1941. од 17. VII 1941., акт котарског предстојника Прњавор, 2659/41. од 12. VII).

⁶⁹ АБК, КБУВБ-13, 19, 716, Бос. Градишка, 4. XII 1930, бр. 15. 752.



Воденице на Сави нису биле само туристичка атракција – од њиховог рада живјели су и власници и становништво. (Цртеж тушем: Борислав Шокчевић)

У индустрији је финансијска криза онемогућила развој и унапређење ове најјаче привредне гране. Закон је укочио млинску индустрију као најјачу у овим крајевима.⁷⁰

Због економске кризе 23. јула 1931. донесен је Закон о давању олакшица шумској индустрији. Министар шума и рудника добио је овлашћење да независно од одредбе Закона о државном рачуноводству и одредаба из уговора има право да смањи и одгоди прелиминаре за сјечу за 1931. и 1932. годину. Бос. Градишка је иза Бијељине највећи извозник у Босни. Од 52 трговца два су grosиста а два детаљиста. Од занатлија било је: обућара, опанчара, лимара, колара, бербера, бојација, ашчија, сарача, кројача, месара, бравара, циглара, казанџија, калаџија, столара, зидара и ковача.

⁷⁰ АБК, КБУВБ, бр. 19. 280, Бос. Градишка, 3. XI 1931, бр. 706/31.



*Мали занатски центар између Хусеџиновића и Прачића
(Цртеж тушем: Борислав Шокчевић)*

Једна од највећих корупционашких афера у економском и политичком животу ондашње Југославије везана је за име Нашичке д.д.⁷¹ У корупционашком колу заиграли су не само привредници него и политичари из разних грађанских странака. Главне личности велике афере

⁷¹ З. Кулунџић је у цитираној књизи дао цијело поглавље: *Океан корупције или тзв. Нашичка афера*. Нашичка је настала 1887. удруживањем капитала грофа Карла Нојлшлоса (Neuschlosa) из Будимпеште, Жарка Шмита (Jacques Schmidt) из Стразбура и италијанског грофа Луиђи Маркотија (Luigi Marccotti). Почело се са искоришћавањем хростове дуге на имању грофова Пејачевића. Скок у привредном развоју учињен је када су се с јаким капиталом прикључили Игнац Дојч (Ignatz Deutsch) и Домовинска банка у Будимпешти. После Првог свјетског рата главну сједиште пренесено је из Будимпеште у Женеви, гдје је настављено дјеловање фирме са гигантским капиталом „Union des Usines et des exploitations forestieres de Nasic A.S.“ Сматрало се да главница износи 20 милиона швајцарских франака. Југословенски крак овог капитала, Нашичка творница танина и паропила д.д. у Загребу, преузео је у Босни и Херцеговини предузећа не само у Горњим Подградцима, него и у Беговом Хану и Завидовићима.

ухапшене су 23. јула 1934. На оптуженичку клупу изведено је 106 лица, међу којима и 72 државна чиновника. Др Никола Никић, бивши министар правде, ухапшен је 18. фебруара 1935. Судски процес трајао је од 9. маја до 9. новембра 1935. На предлог државног тужиоца, а зна се зашто, одлучено је да се многи судски списи не читају.⁷² У истражном поступку саслушан је и Золтан Секи, директор погона пиране у Горњим Подградцима. Он је изнио тешке прилике због велике хладноће и глади. Нагласио је да је масовна глад захватила двије трећине становништва ширег подручја Босанске Градишке,⁷³ као и цијело подручје

⁷² Записник судског процеса обухватао је 11.900 машинских страница текста без прореда. Оптужене је бранило 35 адвоката, а међу њима и Иво Политео. На временске казне од два мјесеца до осам година затвора осуђено је 48 оптужених, а 58 је ослобођено кривње. Касациони суд у Загребу у жалбеном поступку ослободио је већину, а главни оптужени Александар Зор (Sohr) и Адолф Шлезингер (Schlesinger) осуђени на осам и седам година затвора, кажњени су са по осам мјесеци (Види:Кулунџић, нав. дј. 74). Кад је прото Душан Суботић на политичком збору у Бос. Градишци поменуо хапшење др Николе Никића као дугогодишњег министра правде, овај је на претресу 4. септембра одговорио да се Суботић јавља као гласноговорник других личности (др Којића). Никић је истакао да Суботић чак има више везе са водећим круговима Нашичке, што се може потврдити из поглавља о општим корупцијама у фасциклу 25 судских списа, гдје се може утврдити колико је Суботић „грицкао“ повјерљиви фонд Нашичке. Међутим, архивска грађа о овом судском процесу, осим неколико фрагмената, нетрагом је ишчезла. Остала је оптужница и пресуда Окружног суда у Осјеку од 18. новембра 1935, а и пресуда Стола седморице у Загребу 2. августа 1936 (Кулунџић, нав. дј. 93. и 98).

⁷³ До великих поплава дошло је у прољеће 1932. као посљедица наглог отопљавања снијега. Наређењем бана од 30. марта одобрен је кредит од свега 62.000 динара за срезове Бихаћ, Бос. Дубица, Бос. Градишка и Приједор. Министарство војске је 19. маја наредило Команди Врбаске дивизијске области да издвоји 280 коња, који ће се позајмити општинама за обраду земље. Бан је од Загребачког гарнизона тражио 280 коња за срезове Бос. Дубица, Бос. Градишка и Бос. Нови. Преко министарства војног јављено је да је одобрено само 27 коња. Контингент од 27 коња упућен је у Бос. Дубицу. Срески начелник у Бос. Градишци поново је телефоном 5. јуна тражио за срез 160 коња и молио да остану у власништву тежака. Због тешког стања у исхрани становништва срески начелник у Бос. Градишци 4. јуна затражио је хитну помоћ за исхрану становништва. Објаснио је сву тежину ситуације. Суша у 1931. године захватила је цијели срез, те је дошло до подбачаја свих приноса, а нарочито кукуруза и кромпира. Несташица средстава за исхрану захватила је све општине, а нарочито Церовљане, Горње Подградце, Орахову и Турјак. Иза тога је слиједила дуга зима и дубок снијег, а у прољеће велике поплаве. Поплаве су упропастиле 4.000 хектара плодног земљишта. Од поплава је оштећен пут Бос. Градишка - Бањалука и порушено много стамбених зграда и привредних објеката. Озиме усјеви су упропаштени због голомразица, а на то су слиједиле поплаве. Из разних извора дато је као помоћ у храни на

средње и западне Босне. Помоћ је била недовољна.⁷⁴ Тешка ситуација била је и у јесен и требало је спријечити да се не понови глад. У Босанској Крајини су се стално понављале природне непогоде и привредне недаће. Директор пиране у Подградцима је урадио на своју руку нешто због чега ће касније у афери Нашичке други покушати да укњиже позитивне поене. Истражним судијама Золтан Секи је рекао: „Ја нисам могао да гледам како свијет са којим сам био у дневном додиру страдава од зиме и глади, па сам се обратио за хитну помоћ својој централи. У међувремену сам образовао Одбор за помоћ гладнима и постао предсједник тог одбора. Очи ових биједника биле су упрте у фирму; они су очекивали да ће она која експлоатише њихове шуме и њихову радну снагу ублажити страховито стање. Тражио сам од фирме непрестано помоћ. Једног дана фирма је, ипак, одобрила помоћ - али само хиљаду динара. Уједно ми је стигао прекор што се толико заузимам, јер централа Нашичке сматра да она и сувише даје на разне племените сврхе. Задуживао сам се онда на бонове код своје благајне да би(х) помогао гладнима. У ту сврху издао сам пет вагона жита. Услјед тога мој дуг код фирме растао је из дана у дан. Једном приликом, те исте године, затражио сам од фирме да она одјене 26 дјеце пуких сиромаша, голих и босих, фирма ми ни то није дозволила, па сам поново узео из благајне пет хиљада динара и обукао сву дјецу.“⁷⁵ Премда његов случај није био везан са крупним проневијерема, ипак је укључен јер је требало растеретити оптужнице многих политички значајних личности. Њега су

подручју Бос. Градишке 340.833 кг. жита. Преко Среске припомоћне закладе у Бос. Градишци добијен је кредит од свега 40.000 дин. Мogle су се давати само позајмице 100 до 200 дин. Прије поплава на подручју среза Бос. Градишка било је само 1.700 оскудних у храни, а послје полава број се попео на 25. 000. Тражена је хитна интервенција у храни (АБК-КБУВБ, пов. 11. 140/III, 12.151/III, 12.224/III, 12.258/III, 12.325/, 12.695/III, 8318/II-1932, и други).

⁷⁴ Стање исхране на ширем подручју довољно илуструје апел предсједника из Доње Дубице 16. IV 1932: „Ако помоћ у храни за евакуисани народ из поплаве не стигне у року од 14 сати, биће мртвих случајева од глади јер ова општина нема више средстава да их помаже. Просто није могуће слушати плач гладног свијета“ (АБК-КБУВБ, 7817/II-1932 од 19. априла 1932).

⁷⁵ Глад је поново владала и 1936. у срезovima Врбаске бановине и 13. II 1936. додијелено је 25 вагона кукуруза, поред 70 вагона нешто раније испоручених, све за људску исхрану. Министарски савјет је одлучио да се пасивним крајевима Врбаске бановине 1. III 1936. додијели још 100 вагона. Међутим, ове количине нису мogle да подмире огромне потребе гладног становништва. Кукуруз који је дијелен становништву морао је бити плаћен. Золтан (Звонимир) Секи је ухапшен 2. VIII 1934.

оптужили за 100.000 динара које фирми није наводно ваљано оправдао. Директор у Подградцима изнио је да га управа Нашичке за добијено југословенско држављанство задужује са 331.000, а и за трошкове изградње Основне школе у Подградцима. Објасно је и свој 20-годишњи рад у фирми и сукобе са челним личностима у њој.

Премда је на подручју среза Босанска Градишка почетком тридесетих година било 12 индустријских погона, а касније 16, по диобном начелу броја запослених, који је пренебреговао обим производње и вриједности произведене робе, индустријским предузећима сматрала се само Нашичка пилана у Подградцима, а не и други производни погони у Босанској Градишци и Новој Тополи. Индустријским објектима у срезу Босанска Градишка могу се сматрати свињска и говеђа клаоница⁷⁶, четири пилане, електрична централа, три модерна млина са силосима (14 мањих млинова на парни и водени погон), три циглане, индустрија сира „Трапист“ самостана „Марија звијезда“, циглана за производњу бетонских блокова, двије мање ливнице за гвожђе и обојене метале, премда су се у званичним евиденцијама водиле као занатске радионице. Млин у Церовљанима је организационо био повезан са задругом. Поред модерних млинова у Новој Тополи модеран је био и парни млин Габријела Гергеса у Машићима, али је у 1938. запао у економске тешкоће. Међу цигланама економски је најслабија била Циглана „Браћа Машић“ у Орахови.⁷⁷ Она у Бок Јанковцу била је више занатског карактера. Модерну технологију производње имала је циглана Јохана Јанцла. Производила је бетонске блокове и бетонски цријеп, као и бетонске елементе за грађевинарство. По снази капитала у Новој Тополи највећи утицај су имали у вријеме Аустроуграске и између два рата Емерих-Мирко пл. Ђурковечки (1858-1932) и његова породица.⁷⁸ Посједовао је

⁷⁶ Градско поглаварство у Бос. Градишци 22. VI 1911. расписало је конкурс за изградњу свињске и говеђе клаонице. Понуде су се подносиле до 15. VII. Предрачуњски износ за свињску клаоницу износио је 28.000, а за говеђу 11.500 круна. Конкурс је потписао градоначелник Хакиб-бег Реуфбеговић. Капацитет свињске клаонице износио је 60-70 свиња у једној смјени (Сарајевски лист, 140/1911 од 1. VII и 142/1911 од 4. VII 1911; Миливој Савић, *Наша индустрија и занати*, I дио, Сарајево 1922, 88).

⁷⁷ Циглана „Браћа Машић“ у Орахови била је власништво малољетних синова Тахира и Омера. Циглана је унесена у регистар 25. IX 1937, али је као инокосна пословала од 1934. (АБК-Трг. рег. књ. III, 3120).

⁷⁸ Емерих пл. Ђурковечки, велепосједник из Нове Тополе, рођен је у Загребу 20. X 1858, а умро 8. V 1932. Био је члан Централног одбора Хрватске народне зајед-

модерну пилану у Новој Тополи. Његов син Крешимир Ђурковечки основао је 9. јуна 1928, такође у Новој Тополи, модерно грађевинско предузеће.⁷⁹ Бавило се високо и нискоградњом, али се специјализовало за хидроградњу, изградњу мостова, канала и насипа, а осигуравало је и опрему. Најмлађи међу синовима био је Мирко пл. Ђурковечки.⁸⁰ Ливницу са стројобраварском радионицом и инострана техничка заступства имао је Лео Ламерс у Новој Тополи.⁸¹ На подручју општине Нова Топола било је највише млинова, једно вријеме чак 17, претежно воденица.⁸²

Дјеца су претежно упућивана на изучавање заната преко „Привредника“ у Загреб и у самостан „Марија звијезда“ у Бањалуци. Преко „Привредника“ се од 1898. до 1912. школовало 55 ученика.

Упућени су на занате: из Ламинаца пет, Орахове три, Грбаваца три, Драгеља два, Бистрице два, Кладара два, Романоваца два, а по један из Доњих Подградаца, Цимираста, Карајзоваца, Кукуља, Разбоја, Стапара, Турјака и Требовљана. Са подручја среза Босанска Градишка овом линијом отишла су на изучавање заната 82 ученика.⁸³ Међу првим био је Јован Шмитран из Босанске Градишке.

У самостану „Марија звијезда“ у Делибашином Селу питомци сиротишта са подручја Босанске Градишке изучавају разне занате од 1878.

нице за БиХ, посланик Босанско-херцеговачког сабора, члан Управног одбора Земалског осигуравајућег завода Херцег-Босна и управа неколико других банака. У Босанском сабору имао је истакнуту улогу; био је члан одбора за комуникације и јавне грађевине, привредног одбора и других.

⁷⁹ Крешимир пл. Ђурковечки, велепосједник и индустријалац, политичар и предсједник општине у Новој Тополи, рођен 23. X 1892. Његова супруга Нада, рођ. Матаруга, године 1941. била је ухапшена од Усташке надзорне службе и изведена пред Покретни пријеки суд због везе са илегалном групом око Радована Вулина и скривања Адема Ковачевића.

⁸⁰ Мирко пл. Ђурковечки, рођен 28. VIII 1918, био је млад за значајније привредне активности.

⁸¹ У Новој Тополи било је неколико породица Ламерса, потомака Јохана, Јозефа, Хајнриха и Бернхарда. Овдје се очигледно ради о потомцима Стефана Ламерса (1880-1930): Георг-Алфонс (2. III 1906), Лео-Феликс (18. IV 1908), Лудвиг-Хајнрих (31. I 1911) и Феликс-Алојз (20. VI 1912). (Fridrich Lamers, *65 Jahre Kolonie in Bosnien*, 1970, 289-290).

⁸² Алманах Краљевине Југославије, исто, 407.

⁸³ Подаци које је из монографије „Привредника“ и личног истраживања прикупила Брана Калабић, рођ. Вулин

До Првог свјетског рата само из Windhorsta (Нове Тополе) изучавало је занат 46 дјечака.⁸⁴

Између два рата изучавају занат преко „Привредника“ ученици из: Бајинаца 14, Берека четири, Босанске Градишке шест, Бистрице 24, Долине два, Драгеља девет, Гашнице 13, Гламочана два, Грбаваца 16, Јазовца четири, Кијеваца 18, Козинаца четири, Кукуља 12, Ламинаца 52, Машића седам, Милошевог Брда седам, Орахове десет, Орубице три, Петровог Села четири, Подградаца 17, Разбоја десет, Романоваца четири, Совјака четири, Требовљана седам, Трошеља шест, Турјака 23, Вилуса два, Врбашке девет и Жеравице два и по један из Бардаче, Брестовчине, Церовљана, Чатрње, Елезагића, Гаја, Карајзоваца, Кладара, Косјерова, Лилића, Мачковца, Мрчеваца, Миљевића и Сефероваца.⁸⁵

У појединим годинама на занате упућено је из среза Босанска Градишка: 1922. године – један, 1923 – осам, 1924 – шест, 1925 – 14, 1926 – 29, 1927 – 53, 1928 – 47, 1929 – 29, 1930 – 25, 1931 – девет, 1932 – девет, 1933 – десет, 1934 – шест, 1935 – седам, 1936 – 12, 1937 – десет, 1938 – 19, 1939 – 15, 1940 – 17, 1941 – три, укупно 329 ученика.

Преко „Привредника“ највише се ишло на занате пред велику економску кризу. У пет година кризе отишла су на занате 183 шегрта, а за осталих 15 година 146. У односу на број мало их се враћало. У Новој

⁸⁴ Путоказ, Бањалука, 5-6/1928, 175-202. У овом јубиларном броју наведени су питомци сиротишта на изучавању заната по годинама од 1878. до 1926. Изучавани су разни занати (бачварски, електротехнички, електромонтерски, фарбарски, књигоvezачки, коларски, ковачки, млинарски, седларски, сликарски, штампарски, ткалачки, вртларски, зидарски и други. У периоду 1893-1928. стручно су оспособљавани у школи и радионицама Траписта: Фрањо Дујловић (Бос. Градишка, колар), Иван Голешевић (Бос. Градишка, столар), Андрија Лукић (Бос. Градишка, обућар), Јохан Цимерман (Н. Топола, фарбар), Фрањо Пелцер (Н. Топола, ткач), Петар Уремовић (Бос. Градишка, столар), Иван Биланчић (Бос. Градишка, кројач), Јосип Хегелгрис (Нова Топола, столар), Ловро Маибаум (Н. Топола, колар), Иво Биланчић (Бос. Градишка, књигоvezач), Анто Јагар (Бос. Градишка, седлар), Петар Стојанковић (Бос. Градишка, обућар), Анто Туџић (Гор. Долина, ковач), Петар Блажевић (Бос. Градишка, бачвар), Павао Блажевић (Бос. Градишка, бачвар), Илија Зукановић (Бос. Градишка, столар), Јосип Жагар (Бос. Градишка, столар), Иван Дуиловић (Бос. Градишка, столар), Стефан Нидерхелц (Н. Топола, обућар), Будимир Зечевић (Бос. Градишка, столар), Миле Фрањић (Бос. Градишка, столар), Емилијан Жупанчић (Нова Топола, штампар), Миховил Мељник (Дубраве, обућар), Љубомир Њорковић (Бос. Градишка, кројач), Алојз Фрањић (Бос. Градишка, столар), Антун Ђурић (Бос. Градишка, столар), Маријан Видовић (Бос. Градишка, бравар) и други.

⁸⁵ *Спомен књига Привредника*, подаци које је сажела Брана Калабић.

Тополи земљорадници су имали по један или два заната. Разним занатима, па чак и димњачарским, организовали су облике међусобне помоћи.

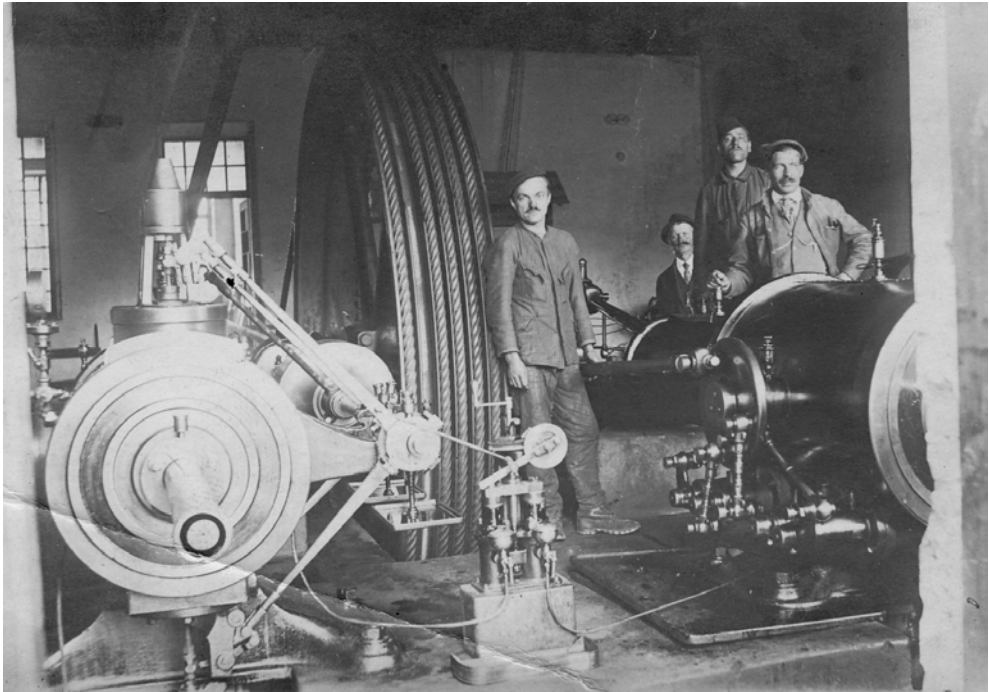
За развој занатства значајно мјесто има Општа трговачко-занатска школа са вечерњим шегртским курсевима, јер се радило о стабилним облицима школовања радничког подмлатка, поред повремених курсева које су периодично покретали Трговачко и Обртничко удружење. Значајне резултате са женским занатским подмлатком остваривала је Женска занатска школа у Бос. Градишци.

Послије завршетка рата трговина Босанске Градишке дуже времена је морала лијечити ратне посљедице. Други су у економским центрима, на бази кредита, извозних дозвола и других погодности, имали или припремали нове залете у условима веома нараслих тржишних потреба. Општа оскудица из времена рата рађала је велике потребе, али им се није могло удовољити јер није било довољно новца. На бази извозних дозвола добијала се предност у конкуренцији и отварале погодности које други нису имали, посебно ако је све било зачињено кредитима. Режији ограничења, произашли из рата или настали као посљедица несташице робе, били су тешка оптерећења малих мјеста и неразвијених општина и срезова, а трговачки моћници су се усмјерили тамо гдје их оваква ограничења нису спутавала или нису важила. Босанска Градишка све више је губила пређашње мјесто у извозној трговини, а дијелом и у унутрашњој јер су је потиснули други иза којих су стајали јачи новчани заводи. Раније јаке везе са пословним круговима и банкарима у Сарајеву уступиле су мјесто тражењима нових ослонаца у Београду и Загребу.

Иако су у ратним условима били оправдани раскораци између пољопривреде, индустрије и трговине, није било видљивог разлога да на подручју Босанске Градишке трговина толико заостаје у односу на друге и у односу на своје могућности.

На развој трговине утицало је и неријешено валутно питање. Убрзани пад вриједности круне утицао је на тржиште јер се новац убрзаније улагао у робу. Куповина и продаја робе у датим условима постала је уносно додатно занимање многих који се раније нису бавили трговином. Сељак је изгубио повјерење у новчанице и настојао да их се што прије ослободи куповином индустријске робе. Са оживљавањем производње трговина је иначе морала да за робноновчане односе веже село и земљораднике. У притисцима на тржиште и куповину робе испољило

се и повећано задуживање. Земљорадници су прије свега, ако су могућности дозвољавале, куповали земљиште. У куповинама преко посредника, најчешће преко адвоката, јер су се бојали да ће бити преварени, земљорадници су земљу плаћали чак знатно изнад вриједности.



*Прва електрична централа у Босанској Градишци из 1921. године:
претеча савременог доба*

Послије рата у промету није било многих живежних намирница, а ни много друге робе. Рационирано снабдијевање утицало је на обим трговачког промета. Државно уплитање у пословање унутрашње и спољне трговине било је у поратним данима веома наглашено, али је опадало у обиму и садржајима. У цјелини, ово уплитање између два рата није престајало, чак се уочи априлског рата и повећало.

Министарски савјет је одлучио да се допушта слободна унутрашња трговина тек 25. фебруара 1919. Одлука је отворила могућност слободног промета свих врста житарица и брашна, живе стоке и свих врста свјежег и сушеног меса, масти, сланине, поврћа, сјемена, воћа и прерађевина, алкохолних пића, дрва и прерађевина, пољопривредних алатки

и справа.⁸⁶ Министар пољопривреде донио је 7. марта 1919. године наредбу о спречавању злоупотреба које могу настати у слободној трговини. Одлучено је да се укину све раније наредбе које су утврђивале сталне и максимиране цијене за све врсте робе. Указом од 27. фебруара 1919, како је утврдио Министарски савјет, цијене су препуштене дјеловању понуде и потражње. У слободној продаји биле су све врсте коже и сточне хране. Укинуте су и наредбе које су давале овлашћења појединцима и установама да откупљују одређену робу код непосредних произвођача, с правом на даљи промет. Укинута су и ограничења за потрошаче у куповини робе за властите потребе. Изузетак је направљен само у одређивању горње висине цијена свјежег меса у месарским радњама. Свакој општини је препуштено да одлучи да ли ће да задржи максимиране цијене одређених намирница и друге робе, било за цјелокупно становништво или само за сиромашне. Максимираним цијенама требало је утицати на висину стандарда, који је у условима послеријатне глади и неимаштине, чак и на подручју Лијевча, страховито погађао дијелове градског и сеоског становништва. Било је забрањено свако нагомилавање одређених врста робе изван промета због појачања притиска потражње. Прописано је да све залихе морају бити отворене за потрошаче, без изузетка. Једино су мјесне и општинске апровизиције могле ускладиштавати веће количине робе.⁸⁷

У промету житарицама и дрвима, за шта је привреда Босанске Градишке одувijek била животно заинтересована, стално су искрсавале неке тешкоће. Тако је Повјереништво Министарства за исхрану и обнову земље у Сарајеву упутило Среском начелству у Босанској Градишци 14. априла 1920. телеграм у коме је наређено да се ставља ван снаге окружница у којој је била обезбијеђена слободна трговина храном у унутрашњем промету. Забрана је важила до нове жетве, а укључивала је сваки извоз пшенице и кукуруза изнад 500 кг, остављених за властите потребе. Жито се није смјело продавати у другим мјестима без претходне сагласности Повјереништва Министарства за исхрану и обнову земље. Трговцима који су се бавили прометом житарица било је забрањено свако даље куповање без дозволе, која је постала такорећи привилегија. У Босанску Градишку дошао је изасланик поменутог Повјереништва са посебним инструкцијама и одмах су услиједиле на-

⁸⁶ Службене новине КСХС, 12/1919 од 1. III 1919, Министарство исхране и обнове земље, 2453/19 од 27. II 1919.

⁸⁷ Службене новине КСХС, 16/1919 од 11. III 1919, 5.

редбе о забранама у промету, односно извозу прехранбених производа.⁸⁸ Међутим, већ 4. маја Повјереништво је упутило телеграм с обавјештењем да је забрана укинута. Будући да се у међувремену приступило преузимању житарица за потребе рационараног снабдијевања, у овом случају за рачун државе, телеграмом је затражено да се обустави куповина жита државним новцем.⁸⁹ У погледу забране извоза пшенице ништа се није мијењало. Закључак Министарског савјета од 16. априла о забрани извоза пшенице убрзо је измијењен.⁹⁰ Привредно-финансијски комитет министара, на сједници 2. августа 1920, донио је одлуку по предлогу министра финансија, да се изузетно од забране дозволи извоз 15.000 вагона пшенице.⁹¹ Према промјенама прилика мијењале су се и одлуке.⁹²

Уведене су и друге забране, које су дуже или краће дјеловале на обим и правце промета. Земаљска влада за БиХ је 18. марта 1919. пре-нијела захтјев команданта Друге армијске области да се забрањује продаја и извоз стоке из Босне и Херцеговине у Италију. Стока која би се покушала продати била би заплијењена и упућена коњском депоу у Сарајево.⁹³ Окружницом Земаљске владе од 4. септембра 1919. државне набавке се нису смјеле вршити код поданика непријатељских држава, а ни код оних „који су били по ћуди старој управи“⁹⁴ Оваква наредба морала је изазвати и бурнија реаговања јер је погађала интересе занатлија и индустријалаца, а и привредника у цјелини. Очигледно се радило о политичком потезу кратког домета.⁹⁵

Уредбом о Централи за плаћање у иностранству од 30. марта 1919. допуштен је извоз робе само ако су осигурана страна средства плаћа-

⁸⁸ АБК-ООБЛ, 3951/20 од 28. IV 1920.

⁸⁹ АБК-ООБЛ, 4404/20 од 10. V 1920, телеграм Повјереништва бр. 11.485/20 од 4. V 1920. У телеграму је наређено: *Обуставите свако даљње набављање хране за наш рачун.*

⁹⁰ Службене новине *КСХС*, 176/20 од 13. VIII 1920. Односило се на закључак Мин. савјета бр. 4858/IV од 16. IV 1920.

⁹¹ Исто, 199/20 од 10. IX 1920.

⁹² Односи се на рјешење Привредно-финансијског комитета министара бр. Ц-49.041/IV-8148 од 10. VIII 1920, на темељу закључака донесених на сједници б. VIII 1920.

⁹³ АБК-ООБЛ, 1541/19 од 28. III 1919, наредба бр. 56.251/19 од 18. III 1919.

⁹⁴ АБиХ-ЗВ, през. 8059/19 од 4. IX 1919.

⁹⁵ АБК-ООБЛ, през.817/19 од 10. IX 1919.

ња.⁹⁶ Правилником о Централи за плаћања у иностранству од 6. јула било је одређено да Министарство трговине и индустрије издаје дозволе за извоз. Уколико се он није заснивао на компензационим пословима, дозволе су важиле само ако их је озваничила поменута Централа. Царинарнице су пуштале робу у иностранство само на бази потврде Централе да је извоз одређене робе дозвољен. Министарство финансија наредило је царинарницама у окружници од 1. августа да се тако поступа.⁹⁷

Привреда Босанске Градишке била је заинтересована за све промјене у прописима око извоза, нарочито када се радило о дрвима и другим шумским производима (дрвени угаљ, шишарке, кора и друго), дрвним прерађевинама, стоци и сточним производима, житарицама и брашну, поврћу и воћу. У поратним данима мјере разних државних органа слиједиле су једна другу на темељу закључака Министарског савјета или по његовом овлашћењу. Тако је економско одјељење Министарства војног 30. августа објавило забрану извоза одређених сировина на основу закључка донесеног на сједници Министарског савјета 24. августа 1920. Забрањен је извоз вуне, лана, коже (коњске, говеђе, овчије и козје), полуфабриката и фабриката кожне индустрије. Министарство војно и Министарство финансија добили су задатак да енергичним мјерама спроведу извршење ове забране. Упоредо је наређена обавезна пријава и попис свих расположивих количина потребних за снабдијевање војске. Све произведене количине произвођачи су морали да понуде држави. Индустијалци су морали да прихвате да се производња организује под државним надзором. У том циљу при Министарству војном образован је Војно-индустијски одбор.⁹⁸

Са Аустријом је склопљен контингентни уговор од 25. августа о убрзаном извозу 1500 вагона пшенице и 4000 вагона кукуруза. У уговору је укључен и извоз дрвне грађе и дрвног угља.⁹⁹ Генерални инспекторат Министарства финансија отворио је само дјелимично рампу за извозну трговину: обавијестио је Економско-финансијски комитет да се без осигурања девиза у иностранство поред раније најављених може

⁹⁶ Службене новине КСХС, 24. VI 1919.

⁹⁷ Исто, 170/20 од 6. VIII 1920.

⁹⁸ Исто, 217/20 од 2. X 1920. Економско одјељење Министарства војног и морнарице под пов. Е. бр. 7946 од 30. VIII 1920. објавило је закључке сједнице Министарског савјета од 24. VIII 1920.

⁹⁹ Исто, 210/20 од 23. IX 1920. Уговор бр. 8747/IV.

извозити и друга роба: хељда, просо, сточна храна, мекиње, хмељ, риба, цријева, кора за штављење, шишарке, трска, жир, дивљи кестен, меки и тврди сиреви, цигла, цријеп, израђевине од дрвета (изузев дрвне грађе) и друго.¹⁰⁰ За ове могућности привреда Босанске Градишке била је заинтересована, посебно због чињенице што се нису тражила девизна средства. Међутим, тешкоће су постојале и даље, посебно у ограничењима извоза жита. У окружници органима државне управе од 7. априла 1921. Одсјек Министарства исхране и обнове земље у Сарајеву упозорио је све да се морају придржавати одлуке Министарског савјета о забрани извоза свих врста жита.¹⁰¹ Било је наглашено да се мјера доноси због суше, али то није био једини разлог.

Постојале су тешкоће које је требало премошћавати у унутрашњој трговини неколико година послје рата. Министарство за социјалну политику јавило је тек 7. новембра 1921. да је допуштен слободан промет у унутрашњој трговини и да се она не може ограничавати.

Општински судови за сузбијање скупоће нису могли ријешити питање спекулантског понашања и лихварења, а ни осигурати довољне количине робе, како би се спријечило повлачење одређених намирница и других артикала са тржишта.

У коришћењу монополских производа Самостална монополска управа одлуком од 11. септембра 1929. утврдила је Босанску Градишку као продајни рејон, који је укључивао и срез Котор Варош. Рачунао се годишњи промет потрошње цигарета, дувана, цигаретпапира и шибица од 12,4 милиона динара. Стовариште у Босанској Градишци добило је право велепродаје од 1. јануара 1930. до 31. децембра 1932. године.¹⁰² Самостална монополска управа одредила је 28. јануара 1930. количине у потрошњи монополских производа: дувана 10,6 милиона, цигаретпапира 1,2 и шибица 0,6 милиона.¹⁰³ Понуде за закуп монополских права продаје подносиле су се од 14. фебруара 1930. Дуванске прерађевине морале су имати посебан режим чувања и нису се смјеле држати у складиштима дуже од шест мјесеци.

¹⁰⁰ АЈ-Министарство финансија, МФ-21.529/І-1920 од 3. ІХ 1920.

¹⁰¹ АБК-ООБЛ, 3542/21 од 12. ІV 1921, акт Одсјека Министарства исхране и обнове земље у Сарајеву, пов. 89/1921 од 7. ІV 1919.

¹⁰² Службене новине КСХС, 218/29 18. ІХ 1929. и бр. 221/29 од 21. ІХ 1929. Велкопродаја у сусједним срезovima износила је: Дервента 18.800.000, Бос. Дубица 11.700.000 и Приједор 11.300.000 динара.

¹⁰³ Исто, 21/1930 од 29. І и 30/1930 од 8. ІІ 1930.

У периоду од 1. априла 1930. до 31. марта 1935. године стовариште соли за људску и сточну храну у Босанској Градишци добило је за подјелу закупцима 480 тона соли.¹⁰⁴

Када је Народна банка у априлу 1923. смањила кредите за 10%, ова промјена на домаћем новчаном тржишту морала је директно утицати и на трговину. Предузете мјере за јачање динара, знатни приход од репарација, активан спољнотрговински биланс и богата жетва у 1924. години утицали су повољно на цијело тржиште. Крајишка трговина у том времену усмјерава се према Загребу, што се неповољно оцјењивало међу сарајевским привредницима.

У Босанској Градишци и уопште у Босанској Крајини доминирају трговци мјешовитом робом. Обртнице су тражене за мјешовите или сваштарске, а ријетко за специјализоване. Било је и малих трговаца продавача печеног меса, печене тикве, хљеба и сомуна, сладоледа и слаткиша, а нарочито поврћа и воћа. Ситничарске радње живежним намирницама и трговаца на тезгама (помичним дућанима) нису биле резултат немања простора, већ сиромаштва у капиталу. Поред великог сајма на Малу Госпојину, 21. септембра, традиционалног вашара из османског времена, одржавани су вашари на већим црквеним светковинама и редовни пазарни дани. Изузев продавница у Новој Тополи све сеоске продавнице биле су сваштарске, са производима који су потребни сеоским домаћинствима. У Новој Тополи организоване су техничке изложбе и сајмови пољопривредних машина. Трговина Нове Тополе пратила је развој агротехничких мјера у пољопривреди и све новости у производњи пољопривредних алатки и машина, које су се дијелом могле купити у Новој Тополи, чак и једино у Босни и Херцеговини. Преко заступства могли су се наручивати трактори, аутомобили и друго.

Број трговина стално се мијењао јер су се трговачке радње оснивале и прекидале рад. За разматрање били би значајни неки упоредни подаци о томе како је растао број трговачких радњи по годинама: 1934 – 305 радњи; 1935 – 311; 1936 – 339; 1937 – 377; 1938 – 409; 1939 – 434 и 1940 – 449 радњи.¹⁰⁵

Поред класичне извозне робе извозило се и љековито биље. На мочварном простору сакупуљао се коријен омана (*Inula pelenium*) и тако су се чистиле ливадске површине. Коријен омана достигао је високу

¹⁰⁴ Исто, 21/1930, 24/1930 и 30/1930

¹⁰⁵ Драгослав Љубибратић, *Трговина у Врбаској бановини*, Развитак 2, Бањалука 1941, 34.

цијену. Много се прикупљао и липов цвијет на падинама Козаре. Уза Саву на хрватској и босанској страни прикупљане су разне шумске и равничарске биљке, што је радила обично школска омладина. Нарочито много је било бунике, посебно након сјече букове шуме, понајвише око пањева. Буника (*Hyosciamus niger*) се у већим количинама налазила на Козари. Прикупљани су и разни други цвјетови за чајеве (метвица, камилица, зова).

Међу италијанским досељеницима узгајала се свилена буба, али се мало продавало. У производњи меда нарочито су се истицали пчелари из Босанске Градишке, претежно муслимани.

Са подручја Босанске Градишке у периоду између два рата откупљивана су и извожена јаја на велико. Међу главним извозницима били су Лазар Мијатовић, Мехмед-Мехо Мулалић и Хасан Бећиревић из Босанске Градишке.¹⁰⁶

Развој трговине и уопште привредни развој Босанске Градишке и подручја Лијевча био је спутан јер нису осигуране битне претпоставке за динамичнији раст производних снага: изградња саобраћајница, модерног моста на Сави, регулација водоплавног подручја и изградња насипа и канала у подручју Лијевча.

Заједно са занатством и трговином у граду је најзаступљеније било угоститељство. У 1931. години у граду је било 17 разних заната са 132 занатске радње: обућарских и пекарских по 12, кројачких десет, опанчарских девет, месарских осам. Биле су 42 регистроване приватне радње, специјализоване и мјешовите. У трговини је било запослено 116 трговаца и стотинак трговачких шегрта и калфа на изучавању трговачког заната. У задругарству земљорадничком, живинарско-сточарском и житарском било је преко 340 задруга са знатним бројем чланова породица. У три хотела – „Србија” (11 соба), „Илић” (двје собе) и „Сава” (пет соба), укупно 18 соба, 24 лежаја. Кафана је било тридесетак. Туристе су привлачили сојенички налази у Доњој Долини, истражени 1927/28. године и трагови порушене тврђаве Бербир као и атрактивност савских млинова.

У свим привредним активностима у Градишци је било запослено 1931. око 360 радника, од којих у занатству 177, у трговини 116, у приватним предузећима 30 и у саобраћају.

¹⁰⁶ АБК-Трг. рег. Окр. суда, тек. бр. 2767, стр. 1398, *Народно јединство*, 67/1921.

БАНКАРСТВО

Банкарство је саставни дио општих привредних токова и њихов значајан покретач, али и самостални привредни чинилац са истакнутим мјестом у робноновчаним односима на тржишту. Српски кредитни завод, дионичко друштво у Босанској Градишци (СКЗ), званично је утемељен 24. маја 1908. године.¹⁰⁷ Правила је одобрило Заједничко министарство финансија у Бечу 19. августа исте године.¹⁰⁸ У друштвеним правилима предвиђено је да банка отвара филијале и агентуре на цијелом подручју Босне и Херцеговине. Од укупног броја чланова управног одбора најмање петорица морали су боравити у Босанској Градишци (пар.33-34). За учешће у функцији члана управе сваки члан морао је положити најмање пет дионица (пар.34). У надзорном вијећу била су четири члана бирана на годину дана.

Послије рата значајнијих промјена није било изузев повећања акционарског капитала на 500.000 круна. На годишњој скупштини 31. маја 1920. акционарски капитал повећан је на 750.000 круна.¹⁰⁹ Завод је после рата наставио да дијели профит унутар власника капитала и оних који су га на тржишту водили.¹¹⁰ С обзиром на званичан курс у динарима (четири круне за динар), прешло се на динарски обрачун. И поред тешкоћа у привредним кретањима и поремећаја на новчаном тржишту у поратним годинама, а и помањкања кредитних средстава, СКЗ је успјешно пословао и од министра трговине и индустрије добио овлашћење да акциони капитал повећа на 1,000.000 динара.¹¹¹ Скупштина 13.

¹⁰⁷ Сарајевски лист, 42/1909.

¹⁰⁸ АБиХ-ЗМФ, бр. 10. 244/БХ од 19. VIII 1908.

¹⁰⁹ Управни одбор упутио је позив акционарима да упишу акције 10. марта 1920. Главница од 500 повишена је на 750 хиљада издавањем нових 2.500 дионица. Стари дионичари имали су право првенства у куповини. Цијена оптирајућих дионица износила је 195 круна, а неоптираних 255. Упис је трајао од 10. до 30. IV 1920 (Народно јединство, 74/1920 од 14. IV и 76/1920 од 16. IV 1920).

¹¹⁰ Од оствареног профита од 571.342,50 круна за дивиденде је издвојено 250.000, а за резервни фонд 200.000. За тантијеме члановима управног и надзорног одбора дато је 45.544,24 круне, за награде чиновницима 26.080 и у добротворне сврхе 30.000.

¹¹¹ АЈ, МТИ-4094/IV-VIII од 5. VIII 1922.

маја 1923. повисује главницу на 2,5 милиона.¹¹² Истакнуто је да несређено стање на тржишту новца није отварало веће могућности, прије свега због неповољних трговачких мјера и финансијске политике која није одговарала. Због тога ни СКЗ у Босанској Градишци није улазио у послове већег обима, а ни остваривао већу банковну активност. Очигледно, послови су били доста наглашеног спекулативног карактера.¹¹³ Пословање двадесетих година било је успјешно.

Власништво акција сматрано је пословном тајном. Код многих акционарских друштава акције нису гласиле на име, већ на доносиоца. Тако се најлакше прикривало све оно што се могло збивати око привајања и власништва. Стање у акционарском капиталу стално се мијењало. Већи број дионица имали су: Лазар Стојановић 375, Богдан Бошковић, Томо Бјегојевић 300, Игњо Миладиновић 300, Јованка уд. Остојић 250, Тодор-Тошо Тодоровић 225, Ђорђе Ђурић 210, Ђорђе Бугарски 200, Нада Коларевић 182, Лазар Миливојевић 150, Лука Станковић 150, Михаило Тодоровић 150, Владимир Ракић 142, Симо Павловић 105, Живко Берић 100, Милева Љубојевић 100, др Јован Малић 100, Илија Матаруга 100, Петар Суботић 100, Тешо Прчић 97, Симо Реметић 97 и др.¹¹⁴

Друга инетересантна група покренула је акцију да се у Босанској Градишци оснује Привредна банка а.д. Група око Бранка Ђурића, Владе Билбије, Крешимира Ђурковечког и Илије Матаруге предузела је кораке за оснивање самосталне банке, која би се усмјерила према индустријском капиталу и његовом финансирању, посебно у шумарској, дрвној и цигларској индустрији. Добили су подршку у Министарству трговине и индустрије – Одјељењу за Босну и Херцеговину. У писму Министарству трговине и индустрије у Београду 22. јануара 1926. ово одјељење је најавило оснивање нове банке с главницом од 500.000 динара, подијељеном у 5.000 акција.¹¹⁵ Покретачи цијеле ак-

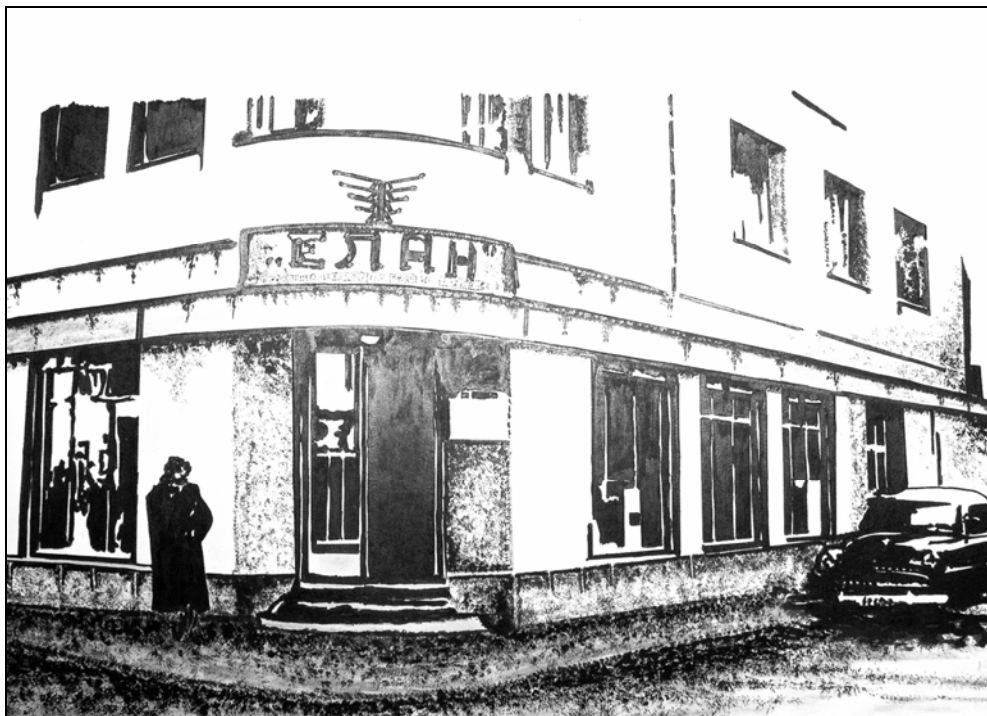
¹¹² АЈ, МТИ-Одјељење за БиХ, бр. 6876/ТИ-1923 од 11. IX 1923, МТИ-Одјељење за кредитне установе и осигурање, бр. 4698/VI-1923 од 26. IX 1923.

¹¹³ АЈ, МТИ-записник скупштине од 13. V 1923, без броја. У Управни одбор изабрани су: Ђорђе Ђурић и Симо Реметић (Бос. Градишка), Ђорђе Бугарски (Поповићи), Тодор-Тошо Тодоровић (Прњавор) и Петар Ђекић (Бос. Кобаш), а у Надзорни одбор: Игњо Миладиновић и Васо Којић (Прњавор), др Јован Малић, Петар Суботић и Владимир Ракић (Бос. Градишка), Илија Матаруга (Нова Топола), Симо Којић (Банјалука) и Симо Спасојевић (Прњавор).

¹¹⁴ АЈ-МТИ, бр. 3032/VI 1926 од 10. XII 1926.

¹¹⁵ АЈ-МТИ, бр. 4589/VI од 29. XI 1926.

ције око оснивања банке били су Владо Билбија, Бранко Ђурић, Никола Војновић, Петар Жарковић (сви из Босанске Градишке), Крешимир пл. Ђурковечки и Илија Матаруга (обојица из Нове Тополе). У предложеним правилима управни одбор имао је пет чланова, од којих тројица стално у Босанској Градишци. Члан Управног одбора могао је бити само акционар од најмање 100 акција. Министар је одобрио оснивање Привредне банке а.д. у Босанској Градишци, али с основним капиталом од најмање милион динара.¹¹⁶ Одобрење за оснивање важило је шест мјесеци и у том времену требало је обавити све предрадње. Било је предвиђено отварање филијала и агентура у цијелој држави.



У овој згради била је Банка Шогоров. (Цртеж тушем: Борислав Шокчевић)

Српски кредитни завод у Босанској Градишци већ у 1931. години запао је у тешкоће из којих није изашао у цијелом току свог даљег постојања, а због њих је 29. новембра 1932. затражио заштиту од Министарства трговине и индустрије, захтијевајући да се и на њега вежу

¹¹⁶ АЈ- МТИ, бр. 4589/VI од 23. II 1927.

повољности сходно параграфу 5 Закона о заштити земљорадника. У захтјеву је било нетачно наведено да се банка никад није бавила спекулативним већ само чистим банкарским пословима. Предочено је да је СКЗ прикупио 8,8 милиона, али да су улагачи подизали новац и да кредит од 500.000 динара Народне банке није могао да ублажи критичну ситуацију.¹¹⁷ Ниво властитих мјеничних могућности није се могао подићи, јер се већина властитих средстава налазила под протестом.¹¹⁸ Директор банке је заборавио да се претходно хвалио да СКЗ послује према корисницима средстава коректно и да је од 1. јануара до октобра 1932. утужила само четири трговачке и седам тежачких мјеница.¹¹⁹

Према стању 24.децембра 1932. земљорадничке мјенице износиле су у централи у Босанској Градишци 6,672.520, а у филијали у Прњавору 2,226.394 динара, и то све неутужене. Утужено је било свега 347.010,30 динара. Према томе, мјенични дуг износио је укупно код земљорадничког кредита 9,245.924,30, а остали дуг 2,031.513 динара.¹²⁰

Министар трговине и индустрије поставио је 25. јануара 1933. банковног чиновника Гавру Петровића за комесара СКЗ у Босанској Градишци. Политичари из Босанске Градишке имали су друге кандидате (Николај Побједински, Лука Бралић и Петар Дошеновић).¹²¹ Комесар Петровић је одмах смањио режијске трошкове и плате чиновника за 88.700 динара.¹²² Пошто пословне књиге ни за претходну годину нису биле закључене, наредио је да се оне закључе до 15. фебруара. Одмах је с 1. фебруаром предузео мјере пословне реорганизације.¹²³ О стању задужења земљорадника 22. фебруара обавијестио је Одјељење за кредитне установе и осигурање Министарства трговине и индустрије: „Сељак је криво разумио и схватио Закон о заштити земљорадника, а то су подржали и разни агенти. Завод и држава ће имати доста муке да сељака разувјере у његовом кривом схватању у погледу удовољавања обавезама. Примјер разумијевања пружа срески начелник у Босанској

¹¹⁷ Преглед пословања СКЗ у Бос. Градишци извршио је Симо Којић, управник филијале Народне банке у Бањалуци.

¹¹⁸ АЈ-МТИ, бр. 40.957/К од 30. XI 1932; АБК-КБУВБ, пов. 16.724/І од 21. XII 1932.

¹¹⁹ АЈ-МТИ, бр. 36.463/II од 26. X 1932.

¹²⁰ АЈ-МТИ, обрасци за СКЗ у Бос. Градишци, нерегистровано.

¹²¹ АЈ-МТИ, 20.740/II-К од 23. I 1933.

¹²² АЈ-МТИ, 3901/II –К од 4. II 1933.

¹²³ АЈ-МТИ, 3902/II-К од 4. II 1933.

Градишци Светозар Бранковић,¹²⁴ који је упутио оглас сељацима да удовоље обавезама.¹²⁵ У прогласу среског начелника писало је: „Српски кредитни завод наплаћивао је и даље камату од дужника по мјеницама. На износ од 10,707.662,21 динара наплаћивана је камата од 13 %, а од дужника по текућим рачунима камата од 15 % на износ од 1,939.269,83 динара. Истовремено је исплаћивана камата повјериоцима на следеће износе:¹²⁶

- а) на уложене књижице на износ од 5,946.511,06 дин. 5%
- б) на улоге по текућем рачуну – 810.815,29 дин. 5%
- в) на зајмове по текућем рачуну – 602.610,00 дин. 7% и 12%
- г) на реесконт – 1,699.830,00 дин. 11,5% и 13%.“

О висини појединачних улога тражен је извјештај и од банке и од Среског начелства. Српски кредитни завод добио је заштиту и 30. јануара 1934, али ни под заштитом банкарски послови нису могли да се помјере с мртве тачке јер банка није била у могућности да наплати своја мјенична потраживања, а није могла доћи до нових кредитних средстава. На неки начин успјеле су се смањити обавезе по улозима за 1,6 милиона. Овим износом плаћена су стара потраживања, а нова су остављена да чекају боље дане. Чињени су изузеци само у случајевима болести и смрти, када су малим улагачима исплаћивани скромни износи. Иако је био под заштитом, СКЗ је у оваквим случајевима излазио у сусрет. Стицао се утисак да су овакве исплате биле више политички него социјални или финансијски потез.

Примјер СКЗ у Босанској Градишци показује како су се мање банке у финансирању земљорадника, покретане жељама за већим профитима и увјерене да су осигуране хипотекама, иако за то нису биле оспособљене, претвориле у мање хипотекарне заводе. Примјер показује шта се дешава кад нису осигурана одговарајућа новчана средства и резерве. Завод је 28. фебруара 1934. упутио молбу Министарству трговине и индустрије за одгађање плаћања. Камата по старим улозима требало је да износи 2,5%. Наведено је да су улагачи раније годинама убирали камату од 10%. Исплата је дјелимично била осигурана готовином добијеном од Државне хипотекарне банке од 160.000 динара, а дијелом би

¹²⁴ Светозар Бранковић, родом из Копривнице, солунски добровољац, резервни потпуковник, срески начелник у Бос. Градишци, Бос. Грахову, Јајцу и Тешњу. Дјеловао је у разним просвјетним и културним друштвима. Умро је у Бањалуци 18. III 1941. год.

¹²⁵ АЈ-МТИ, 7218/II-K од 24. I 1933.

¹²⁶ АЈ-МТИ, 7038/II-K од 23. II 1933.

се намирила из неамортизованих зајмова. Намјерно се није помињало на које се неамортизоване зајмове може рачунати јер је наплата темељито у свим шавовима пуцала.

Послије су на положају комесара СКЗ били Лука Бралић, Авдо Бузалько и Ратко Митровић. Ни обртна средства ни некретнине уопште нису давали могућности да се СКЗ извуче из кризе.¹²⁷ Министарство трговине и индустрије 21. септембра 1935. одгодило је плаћање за шест година.¹²⁸ Завод је 20. октобра 1936. године затражио од Министарства трговине и индустрије да се не поставља нови комесар јер је банка са 90% кредитног потенцијала кредитирала земљораднике, због којих је и дошла у кризу, а сав документациони материјал о задужењу земљорадника треба да преда Привилегованој аграрној банци.¹²⁹ Министарство је посљедњи пут на молбу од 5. септембра 1940. одобрило 5. октобра продужење одгађања плаћања закључно до 23. новембра 1941. године.¹³⁰ Међутим, није одобрена тражена санација, што је наглашено у договору од 30. јануара 1941. године.¹³¹ Дошао је и априлски рат, они који су узели кредите нису вратили главницу, а улагачи нису дошли до новца који су дали СКЗ на укамаћивање.

¹²⁷ Некретнине СКЗ биле су у разним катастарским општинама: 1. Гор. Кијевци (гр. ул. 31) 70 дунума, 25. 000 динара; 2. Мачковац (гр. ул. 5) 700 дунума, 81.000 динара; 3. Дубраве (гр. ул. 309 и 366) 243, 0 дунума, 74.812,50 дин и 4. Прњавор (гр. ул. 1314), парни млин, 100.000 динара.

¹²⁸ АЈ-МТИ, 7469/II-K од 21. IX 1935.

¹²⁹ АЈ-МТИ, 40.225/II-K од 26. X 1936.

¹³⁰ АЈ-МТИ, 35.408/V од 5. X 1940. Рјешењем Министарства трговине и индустрије бр. 35.408/II-K од 21. IX 1935. године. Утврђено је да по старим улозима на штедњу и по текућим рачунима годишња камата износи само 2% и овај проценат се уопште није мијењао ни у рјешењима наредних година. Разумије се да је то погађало све штедише, понајвише најсиромашније. Међутим, ни ово није могло спасити Српски кредитни завод од пропасти.

¹³¹ АЈ-МТИ, 2383/V од 30. I 1941. Министарство је одговорило: *Не постоји могућност да се заводу одобри тражена санација на начин како је то предвиђено ст. б чл. 31 Уредбе, т.ј. да се по пристанку већине веровника чија потраживања нису изузета од претварања могу и потраживања мањине претварати у деонице и специјални резервни фонд, али да Министарство не би имало против тога да се потраживања оних веровника који су већ дали пристанак претворе у деонице и резервни фонд за 40% или преко тога. И из овог одговора се види да се само одгађало ликвидирање новчаног завода.*

Ђорђе Микић

ПОЛИТИЧКИ, ПРОСВЈЕТНИ И КУЛТУРНИ РАЗВОЈ ОД 1918. ДО 1941.

ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ И ИЗБОРИ ОД 1918. ДО 1941.

Модерне политичке странке и демократски избори у Градишци, као и у цијелој покрајини, настају са стварањем државе Срба, Хрвата и Словенаца. Политички живот почео се развијати крајем рата 1918. са формирањем Народног вијећа којем је у Градишци био на челу одраније врло ангажовани љекар др Јово Малић.¹ У данима ослобођења, крајем новембра 1918, новоформирано Вијеће у Градишци је одмах организовало ред и мир. Јер, у данима преврата „страдао је иметак по селима, без обзира на вјеру и народност... критериј пљачкања ...припадање тежачкој сиротињи или неприпадање...тежаци Срби ...велепоседници већином муслимани ...на 40 места паљење беговске имовине ...у Рогољима у вредности 400.000 круна...у Ламинцима 120.000.”²

Градишко Народно вијеће је, као и сва вијећа у Крајини, самоиницијативно прогласило уједињење са Краљевином Србијом, мимо Народног вијећа у Загребу и у Сарајеву.³ Бјежећи из Загреба, гдје је дошао до обавјештења о спремности Хрвата да прихвате тријалистичко уређење југословенског питања у склопу Хабзбуршке монархије, Градишчанин прота Душан Суботић дошао је у Крајину и покренуо стварање Вијећа за уједињење БиХ са Краљевином Србијом.⁴ У Крајини је све то правдано покретом земљорадника и добровољаца на подручју Градишке,

¹ Народно јединство 1, Бањалука 6. XI 1918; Љ. Бобан, *Светозар Прибићевић у опозицији (1928-1936)*, Загреб 1937.

² Г. Гаковић, *Рјешавање аграрног питања у БиХ 1918-1921*, Прилози Института, VI, Сарајево 1970, 22–23.

³ Х. Капицић, *Рад Народног вијећа СХС за БиХ у новембру и децембру 1918*, Гласник Архива... III, Сарајево 1963, 219.

⁴ М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд 1922, 247, 248.

Прњавора, Бањалуке, Дубице и Приједора.⁵ На простору Градишке била су регистрована 1925. 302 добровољца.⁶ Ријеч је о добровољцима који су у Првом свјетском рату били у саставу војске Краљевине Србије.

У Градишци је организован 27. априла 1919. Мјесни одбор Радикалне странке, а њене организације у општинама Драгељи, Горњи и Доњи Подградци, Машићи, Турјак Грбавци и Бистрица.⁷ На челу странке био је прота Душан Суботић.⁸ На организовању Демократске странке ангажовао се др Живко Њежић. Он је 31. августа 1919. одржао скупштину у Доњој Долини и Разбоју. Приближили су му се градишки Хрвати, учитељ Иван Блажевић и секретар суда Иван Новак, а од добровољаца Драгутин Јањић и Лазар Балабан.

Послије одржаних скупштина Демократске странке у цијелом срезу је настала узбуна радикалних агитатора, као да је Српство у опасности. У ово вријеме незнатна је била политичко-страначка активност градишких Хрвата и муслимана. Тешка борба водила се и на организовању Савеза тежака, због заоштрениости аграрног питања, напада сељака на више беглука.⁹ Према извјештају градишког среског предстојника др Тодића од 14. фебруара 1919. градишки бегови су, као много пута раније, аграрно сталешко питање претворили у чисто вјерско, наглашавајући да у тој борби не стоји кмет пред агом, него православни хришћанин пред муслиманским Турчином. Ипак, захваљујући настојању градоначелника Хакиб-бега Реуфбеговића, успјела је у Градишци да превагне новооснована муслиманска странка Једнакост (Југословенска муслиманска демократија) над групом око „Правде” која је овдје испољавала крајњу вјерску затуцаност и тражила груписање на чисто вјерској основи. Др Тодић је сматрао да је једини лијек постепено и досљедно успостављање мира и реда у земљи и строго кажњавање зликоваца који

⁵ Х. Капицић, *Рад Народног вијећа СХС за БиХ у новембру и децембру 1918*, Гласник Архива... III, Сарајево 1963, 291.

⁶ Архив института за историју Бање Луке, Извјештај среског одбора Савеза добровољаца Бос. Градишке 2. XI 1925., бр. 91.

⁷ Т. Краљачић, *Организација Радикалне странке у Бањој Луци (1919-1925)*, Бања Лука у новијој историји (1878-1945), Сарајево 1978, 242, 243; Т. Краљачић, *Организација и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини*, Годишњак друштва историчара БиХ XIX, Сарајево 1973, 217.

⁸ АРС, ООБЛ – 1920, 10/6, Бос. Градишка, 6. V 1920, бр. 454.

⁹ Г. Гаковић, *Рјешавање аграрног питања у БиХ 1918-1921*, Прилози Института VI, Сарајево 1970, 71, 76.

су се огријешили о интересе појединих муслиманских породица, чије расположење су покушавали да поправе људи око Једнакости.¹⁰

Уз рјешавање питања аграрних односа и регулисања статуса добровољаца послје 1919. ступили су и у градишком срезу сељаци на политичку позорницу и 10. августа те године одржали више скупштина по селима и у самом граду.¹¹



Са јавног часа у Бос. Градишци, 29. септембра 1934 – говор др Суботића

На изборима за Уставотворну скупштину 1920. на листи Радикалне странке из Градишке побиједио је свештеник Душан Суботић. На листи Хравтске пучке странке бањалучког округа био је Мирко пл. Ђурковечки, насељеник из Турских Дубрава, а Социјалистичке демократске партије „звонаша” Јово Шмитран. Ниједан није био изабран у

¹⁰ А БиХ, Сарајево, Заједничка влада 1919, бр. 1289, Бос. Градишка 14. II 1919, бр. 28, прес, *Бањалука у радничком покрету II*, Зборник сјећања, Бања Лука 1985.

¹¹ Н. Радмановић, *Бањалучки округ 1920* (Извјештај начелника округа бањалучког од 25. априла 1920), Гласник архива... XX-XXI, Сарајево 1980-1981, 185; Б. Храбак, *Радикали у Босни и Србији о решавању босанског аграра*, Историја XX века XII, Београд 1972, 305.; Х. Еминефендић, *Раднички покрет и КПЈ у Јајцу и околини до капитулације Југославије (1878-1941)*, Јајце 1982, 58.

Уставотворну скупшину.¹² Споразум Пашића и радикала са новоформираном Југословенском муслиманском организацијом (ЈМО) Фехима Спахе 1921. стратеги ове организације из Градишке су одобрили.¹³

Послије пада радикално-демократског кабинета у децембру 1922. и расписивања нових избора за 18. март 1923, дошло је до сукоба радикала и Савеза тежака, којима је на челу био др Бранко Чубриловић. Радикали проте Суботића су растурили збор земљорадника у Орахови.¹⁴ Иако су се радикали нашли између земљорадника и демократа, њихов кандидат Душан Суботић, кога је демократска штампа жестоко критиковала, изабран је за посланика у Народној скупштини.¹⁵

Кад се 1924. из Демократске странке Љубе Давидовића издвојио Светозар Прибићевић и са својим присталицама образовао Самосталну демократску странку, једногласно су је подржали демократи у Градишци.¹⁶ У ово вријеме је у Градишци Народна радикална странка муслимана изабрала одбор чији је предсједник био Ибрахим Февзи Алагић.¹⁷

У току изборне кампање и избора 1925. у Градишци и околини присталице Народне радикалне странке у блоку са самосталцима, које

¹² Службене новине Краљевине СХС, бр. 265, 27. XI 1920; АРС, Окружни суд Бањалука, бр. 622/1920; Н. Шехић, *Босна и Херцеговина 1918-1925*, Сарајево 1991, 169; Н. Шехић, *Босна и Херцеговина 1918-1925*, Сарајево 1991, 173–176; Народно јединство, бр. 258. и 260., Статистички прегледнародних посланика, 26. XI 1920; С. Бјелајац, *Утицај социјално-економских кретања на политички распоред и опредељење народа Подгрмеч за НОБ и социјалистичку револуцију*, Бос. Крупа 1979.

¹³ А. Пуриватра, *Југословенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Сарајево 1974, 93, 94.

¹⁴ М. Гаковић, *Савез земљорадника*, Сарајево 1982, 124.

¹⁵ М. Гаковић, Исто; Отаџбина-Бања Лука бр. 2, 1. IX 1923; Д. Бегић, *Активност муслиманских грађанских партија послје скупштинских избора 1935*, Годишњак Архива и архивских радника Бих, бр. XVI, Сарајево 1965; Отаџбина-Бања Лука, бр. 4, 15. IX 1923; Љ. Бобан, *Мачек и политика Хрватске сељачке странке, 1938-1941*, II, Загреб 1974; Отаџбина – Бања Лука, бр. 11, 10. XI 1923; Љ. Бобан, *Држање србијанских опозиционих странака поводом загребачких пунтација (1932-33)*, Хисторијски зборник 1-4, Загреб 1962; Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, 29. VI 1923, 950-952; Б. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1970.

¹⁶ Отаџбина – Бања Лука, бр. 14, 5. IV 1924; Х. Еминенфендић, *Раднички покрет и КПЈ у Јајцу и околини до капитулације Југославије (1878-1941)*, Јајце 1982; Н. Енгелсфелд, *Први парламент Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца-Привремено народно представништво*, Загреб 1989.

¹⁷ АРС, ВЖВО, бр. 20/8, Бос. Градишка, 3. IV 1924, бр. 4. 192; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925-28*, Београд 1974.

су овдје предводили Душан Суботић и др Јово Малић, биле су бројније од друге радикалске фракције и других организација.¹⁸ Они су били у оштром сукобу са земљорадницима др Бранка Чубриловића. Чак се шеф странке Јован М. Јовановић жалио великом жупану бањалучког округа, Марку Новаковићу, због сукоба противника са њиховим чланом Симоном Совиљем из Ламинаца.¹⁹

У годинама владавине радикала и радићеваца, послје избора 1925. и у 1926, градишка опозиција самосталаца и земљорадника их је оштро нападала због зеленаштва и повезаности са трговачким капиталом. За примјер су узимали Вида Цепину и још двојицу сељака из Маглајана, који су од Јована Перовића позајмили 5.000 динара на мјеницу. Међутим, Перовић им није дао цијелу суму у готовини, него само 1.900 динара, а за осталих 3.100 дао им је 550 кг зоби и 25 литара ракије, што није вриједјело више од 2.000 динара. Сви ови сељаци за непуну годину дана су на рачун мјеничног дуга исплатили вјеровнику 1.600 динара у готову и дали му уз то и 507 кг пшенице. И поред тога вјеровник их је тужио за 5. 250 динара.²⁰ У исто вријеме док су се сељаци бунили против пореза и кулука, грађани и страначке вође су се бориле за дионичарство у Српском кредитном заводу. У току 1926. радикалски посланик за градишки срез прота Суботић на страначким зборовима мијења теме. Он наглашава да странка у протеклих шест година није могла ништа урадити, јер се стално борила са унутрашњим непријатељем, којег је најзад натјерала на заједнички рад у интересу државе Срба, Хрвата и Словенаца. На упадице присталице Земљорадничке странке Нине Вулина у Шибић Хану, да још имају бегове, Суботић је револтирано рекао: „Шта ви још хоћете, зар нисте сада господари земље коју обрађујете, зар вас није стид да тако говорите ви који сте у прошлом рату вукли топове и пуцали на браћу Србијанце који су нас ослободили. Србијанац, који је је највише оштећен и који је највише страдао, није никад тражио никакве штете, већ је то давао на опоравак

¹⁸ Отаџбина–Бања Лука, 1 (63), 4. IV 1925; Б. Глигоријевић, *Српска национална омладина (СРНАО)*, Историјски гласник 2-3, Београд 1964.

¹⁹ Љ. Бобан, *Држање србијанских опозиционих странака поводом загребачких пункција (1932-33)*, Хисторијски зборник 1-4, Загреб 1962.; АРС, ВЖВО, бр. 20/47, Бос. Градишка, 29. X 1925, бр. 1. 475; П. Војиновић, *Врбаска бановина у концепцијама споразума Цветковић-Мачек*, Југословенски историјски часопис, 1-2, Београд 1980.

²⁰ Б. Стојисављевић, *Продирање капитализма на село 1919-1929*, Загреб 1965, 231.

жељезница, путева, ћуприја и друго”. Кад су присутни то потврдили, Вулин се извинио посланику.²¹

На локалним изборима за област Бањалуку 1927. у градишком срезу на листи подијељених радикала послје Пашићеве смрти између Веље Вукићевића и Марка Трифковића били су Илија Матаруга, трговац из Нове Тополе и његов замјеник Јован Васиљевић, тежак из Рогоља.²² Залажући се за Трифковића а против Вукићевића, бивши народни поланик Душан Суботић се средином августа 1927. бавио агитацијом у Горњим Подградцима, Совјаку и Доњим Подградцима, гдје су га са присталицама дочекивали Јосиф Поповић, Васо Бркић и други. Суботић је напао великог жупана Стакића, среског начелника Градишке Милановића и владу Веље Вукићевића.²³ Истовремено су представници Земљорадничке странке на збору 7. августа у Градишци, гдје су били предсједник мјесне организације Богдан Турудија и шефови Чубриловић и Кокановић, наглашавали да на трећим изборима послје ослобођења сељаци не смију дозволити да их варошке партије опет заведу на криви пут. Кокановић је за Радикалну странку навео да је осам година пашалучила, да се на улици није могао распознати сељак од просјака. Говор је завршио да они не обећавају куле у ваздуху као радикали, јер је то „обећање лудом радовање”. Др Бранко Чубриловић је нагласио да очекује разилазак радикала и демократа послје образовања Демократске заједнице са Љубом Давидовићем на челу, у којој су једни били за Давидовића, други за Маринковића, трећи за Спаху. Тога дана је Чубриловић изговорио чувену реченицу: „Док не буду у нашој Народној скупштини три опанка на једне ципеле и три гуња на један капут, неће бити никад права и напретка у овој земљи, јер нигдје на свијету нисам видио три демократије као овдје, гдје влада повуци Душане, потегни Вељо амо, потјерај ти Спахо тамо, потјерај Спахо амо, и тако се у овој земљи странке премећу.”²⁴ Самостални демократи у оквиру Демократ-

²¹ АЈ-МТИ, Београд, 10. VII 1926, бр. 3. 032/6; М. Вукмановић, *Синдикални и политички покрет у Бихаћу до Обзнане*, Бихаћ у новијој историји, књ. I, Бања Лука 1987.

²² АРС, ВЖВО, бр. 20/88, Бос. Градишка, 9. VII 1927, бр. 7. 816 и АРС, ВЖВО, 20/161, Бања Лука, 15. VII 1927; Љ. Бобан, *Споразум Цветковић-Мачек*, Београд 1965.

²³ Исто, ВЖВО, бр. 20/105, Горњи Подградци, 22. X 1927, бр. 1. 297; Љ. Бобан, *Држање србијанских опозиционих странака поводом загребачких пунктација (1932-33)*, Хисторијски зборник 1-4, Загреб 1962.

²⁴ Исто, ВЖВО, бр. 20/62, Бос. Градишка, 8. VIII 1927, бр. 1. 636; М. Гаковић, *Земљораднички посланички клуб у Уставотворној скупштини Краљевине СХС*, Прилози института..., бр. XII, Сарајево 1977.

ске заједнице, која је успостављена уласком Мариновића у владу Веље Вукићевића, на збору у Турском Вакуфу, који је отворио Мустафа Бахтијаревић преко пензионисаног пуковника Светислава Маринковића, позвали су присутне да збију редове, критикујући дотадашњи рад проте Суботића и његових другова, присталице радикала Марка Трифковића, а залажући се за радикале Веље Вукићевића. А Азем Бошњак, потпредседник ЈМО, апеловао је да се остане досљедно у оквирима политике Демократске заједнице којом се уклања Суботићев терор.²⁵ У изборној агитацији самосталаца са Прибићевићем на челу на збору у Бардаци, Разбоју и Ламинцима из Градишке је учествовао њихов првак, трговац Владо Малић и свештеник Рувим Бубњевић из Разбоја. На њиховом збору у Јабланици били су Војислав Бесаровић и Малић. Прибићевић је у Дубраве Ламинцима констатовао напредак Самосталне демократске странке и врло добар успјех.²⁶ Послије избора, на којим је највише гласова добила листа земљорадника Јована М. Јовановића, на изборни резултат се жалио трифковићевац Душан Суботић.²⁷

На првим општинским изборима 1928. самосталци нису успјели да одрже збор у Куљанима, на који су дошли посланик овог среза др Војислав Бесаровић и трговац Владо Малић у пратњи Бошка Кнежевића. Командир жандармерије у Новој Тополи разлоге неодржавања збора видио је у отпору присталица ове странке, због чега је и збор у Гламочанима одржан пред малим бројем присталица у гостионици Ђурђа Рачића.²⁸ ЈМО је свој изборни састанак за градишки срез одржала у

²⁵ Исто, ВЖВО, бр. 20/90, Бос. Градишка, 3. VIII 1927, бр. 8. 744; Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд 1979.

²⁶ Исто, ВЖВО, бр. 20/171, Бос. Градишка, 8. VIII 1927, бр. 1. 071; Б. Глигоријевић, *О покушају да се октроише Привремени устав Краљевине СХС 1919*, ЈИЧ, бр. 3-4, Београд 1966.; АРС, ВЖВО, бр. 20/104, Бос. Градишка, 29. VIII 1927, бр. 9. 520; Б. Глигоријевић, *О питању уласка представника ХРСС у Давидовићеву владу 1924. и о кризи и паду те владе*, Историја XX века, VIII, Београд 1967.; АРС, ВЖВО, бр. 20/91, Бос. Градишка, 8. VIII 1927, бр. 1. 376; Б. Глигоријевић, *Неки аспекти односа између Демократске и Хрватске републиканске сељачке странке (1919-1925)*, Историја XX века, VIII, Београд 1972.

²⁷ Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд 1979, 395-397; А. Пуриватра, *Југословенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Сарајево 1974, 231.

²⁸ АРС, ВЖВО, бр. 20/125, Нова Топола, 4. IX 1928, бр. 1. 950; С. Кобасица, *Радикалство у Босни, Пашић-илустровани радикални алманах I*, Београд 1924.; АРС, ВЖВО, бр. 20/126, Бос. Градишка, 10. IX 1928, бр. 9. 254; Т. Краљачић, *Организација*

Мокрицама 14. октобра. Говорио је народни посланик Мусај-бег Капетановић.²⁹ Земљорадници др Бранка Чубриловића одржали су у хотелу „Сава“ у Градишци конференцију, а збор у Горњим Подградцима, гдје су били др Чубриловић, Стеван Нинковћ, Богдан Турудија и други.³⁰

Резултати општинских избора у градишком срезу 1928. изгледали су овако: начелници и подначелници су били: у Градишци – Азиз Бошњак и Атиф Хусеџиновић из ЈМО; у Новој Тополи - Илија Матаруга, радикал и Хајнрих Ремер, Шваба; у Орахови Стево Пашалић, СДС и Саво Бакић, радикал; у Церовљанима Влајко Радивојац, Земљорадничка странка и Драган Шијак, радикал; у Турјаку – Михаило Борковић, СДС и Спасоја Баврлић, радикал; у Стапарима Ђурађ Рајић, СДК и Симеун Марковић, радикал; у Ламинцима Јово Ковачевић, ХСС и Ђорђо Ковачић, радикал; у Романовцима Стојан Вулин, Земљорадничка странка и Триво Шушњар, СДС и у Подградцима Саво Средојевић, СДК и Миле Ивановић, радикал.³¹ Са завођењем шестојануарског режима, преименовањем Краљевине СХС у Југославију и образовањем бановина, у Бановинско вијеће Врбаске бановине у Бањалуци из градишког среза је ушло осам вијећника. Из општине Градишка: др Јован Малић, општински лекар, ранији припадник Радикалне странке, одликован 19. августа 1929. Бијелим орлом, видан присталица новог режима, сада освједочени Југословен; Петар Суботић, трговац, општински вијећник, одликован 19. августа 1929, видан присталица новог режима, Петар Цвијић, трговац, општински вијећник, јаки присталица новог режима и Шаћир Ћатић, посједник, раније, у почетку припадник ЈМО, касније радикал, општински подначелник, а од ослобођења лојални грађанин и присталица режима. Из општине Нова Топола: Илија Матаруга, начелник општине, радикал, вукићевићевац, обласни посланик, кандидат за народног посланика, одликован 19. августа 1929. Орденом св. Саве V степена,

Радикалне странке у Бањој Луци (1919-1925), Бања Лука у новијој историји (1878-1945), Сарајево 1978.

²⁹ Исто, ВЖВО, бр. 20/133, Бос. Градишка, 10. XI 1928, бр. 10. 515; Б. Кризман, *Босна и Херцеговина и југословенско питање, Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине, Прилози Института.....*, бр. IV, Сарајево 1968.

³⁰ Исто, ВЖВО, бр. 20/132, Бос. Градишка, 16. X 1928, бр. 10. 575; Б. Кризман, *Записници Средишњег одбора Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу, Старине*, књ. 48, Загреб 1958.; АРС, ВЖВО, бр. 20/138, Бос. Градишка, 3. XI 1928, бр. 12. 239; Ђ. Крстић, *Аграрна политика у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1938.

³¹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, Бања Лука 1997, 156.

видно помагао нови режим. Из општине Разбој (Стапари)-свештеник Рувим Бубњевић, радикал, одликован 19. августа 1929. Орденом св. Саве V степена, видан присталица режима. Из општине Нова Топола – Крешимир пл. Ђурковечки, индустријалац, у почетку радићевац а касније Давидовићев демократа, општински вијећник, присталица режима и из општине Грбавци (Турјак) тежак Лазар Баврлић, самостални демократа, општински вијећник, одликован 19. августа 1929. Златном медаљом за грађанске заслуге и присталица новог режима.³²

Кад је краљ Александар 3. септембра 1931. вратио уставност и кад су за 8. новембар исте године расписани избори, сви грађани Градишке, без разлике на вјеру и бившу партијску припадност, показивали су страх од избора и говорили да је то рано. Према среском начелнику Војиславу К. Гајићу, они су мислили на одвише либералан устав, а нарочито на пређашњи изборни систем.³³ На изборима је изабран др Богдан Видовић. Нови посланик се врло ангажовао у припремама за стварање странке која се звала Југословенска радикално-сељачка демократија. У Градишци је ипак око уписа чланова било у јесен великих потешкоћа због раније снажне опозиције.³⁴

На општинским изборима 1933. у градишком срезу појавиле су се дупле листе у неколико мјеста општине Нова Топола. Властима то није било ништа чудно јер је општина са више од 10.000 становника имала доста Нијемаца, Мађара, Холанђана, Русина, Пољака, Чеха и других. Овдје је католик Крешимир Ђурковечки са замјеником, православцем Симом Цвјетковићем, пријавио своју изборну листу. На изборима је победила владина листа.³⁵

Кад је 1935. умјесто раније странке основана Југословенска радикална заједница (ЈРЗ), преко ње се поново политички активирао прота

³² АРС, КБУВБ, II-27. бр. пов. 7984/30.

³³ Исто-ЈНС, 7/1-2, Бос. Градишка, 3. VIII 1931.; Д. Алексић, *Кнежпоље и Кнежпољици у прошлости и садашњости*, Босанска Дубица 1931.

³⁴ *Службене новине*, Београд, 31. X 1931, бр. 11. 255; *Бањалука у радничком покрету I*, Зборник сјећања, Бања Лука 1981.; Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини*, Бања Лука 1997, 173.; АРС, КБУВБ, Јајце 28. IX 1932; *Бањалука у радничком покрету I*, Зборник сјећања, Бања Лука 1981.

³⁵ АРС-ЈНС 3/1-180, Нова Топола, 18. VII 1933, бр. 52; П. Војиновић, *Врбаска бановина у концепцијама споразума Цветковић-Мачек*, Југословенски историјски часопис, 1-2, Београд 1980.; Богумил Храбак, *Политичко-партијски живот у Врбаској бановини 1929-1934. године*, Зборник Светислав-Тиса Милосављевић, Бања Лука 2006, 64.

Душан Суботић.³⁶ У току њеног страначког организовања и припрема за изборе 1935. појавио се у градишком срезу др Бранко Чубриловић,³⁷ а иза њега језеровац Стјепо Кобасица. У току изборних припрема и мајских избора 1935. на чело Среског одбора ЈРЗ је дошао Јефто Коларевић, а за замјеника Азиз Бошњак.³⁸

У току нових општинских избора 1936. у градишком срезу су били предсједници општина: У Градишци – Азиз Бошњак; у Кладарима (Стапари) – Симо Мандић, тежак; у Церовљанима – Влајко Радивојац, тежак; у Турјаку – Дамјан Шукало, трговац; у Горњим Подградцима – Миле Ивановић, тежак; у Бистрици – Милан Ракас, тежак; у Ламинцима – Михаило Совиљ, тежак; у Романовцима – Милош Тодоровић; тежак, у Рогољима (Нова Топола) – Ђорђо Малићан, тежак и у Орахови – Омер Селић, трговац.³⁹

На парламентарним изборима 1938, посљедњим у Краљевини Југославији, градишки срез се пробудио као никад дотад. На збору ЈРЗ 30. октобра 1938, на који је дошао бан Врбаске бановине Богољуб Кујунџић, било је 6.000 људи.⁴⁰ На листи ЈРЗ се кандидовао прота Душан Суботић.⁴¹ На листи Влатка Мачека били су градишки трговац Петар Суботић, Ђурађ Пјанић, тежак из Јаружана – Ламинци, др Српко Вукановић, љекар из Београда, Миле Дардић, сељак из Сефероваца, Мустафа Зухди Хоџић, економ из Градишке и Смаил Мулалић, сељак трговац из Лисковца. Била је ту и листа Димитрија Љотића, на којој су били Милан Шалиндрија, сељак из Млаке, Јасеновац и Ахмет Ахметовић, сељак из Градишке. У Народну скупштину из градишког среза изабран је прота Душан Суботић.⁴²

³⁶ *Врбаске новине*, 28. VIII 1935, бр. 818; Љ. Бобан, *Загребачке пунктације*, Историја XX века, IV, Београд 1962.

³⁷ АРС-КБУВБ, 28. IV 1936, бр. 982; Исто, 1. V 1936, бр. 985; П. Војиновић, *Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије (докторска дисертација)*, Сарајево 1975, 134.

³⁸ М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд 1922.; *Врбаске новине*, 6. и 10. V 1936, бр. 987 и 990.; Х. Еминефедић, *Раднички покрет и КПЈ у Јајцу и околини до капитулације Југославије (1878-1941)*, Јајце 1982.

³⁹ АРС, КБУВБ, II-27, бр. 17.061/37.

⁴⁰ *Врбаске новине*, 2. XI 1938, бр. 1. 506; Љ. Бобан, *Загребачке пунктације*, Историја XX века, IV, Београд 1962.

⁴¹ М. Гаковић, *Земљораднички посланички клуб у Уставотворној скупштини Краљевине СХС*, Прилози института..., бр. XII, Сарајево 1977.

⁴² *Врбаске новине*, 1. XII 1938, бр. 1. 518.; М. Гаковић, *Аграрни немири у БиХ послје Првог свјетског рата*, Гласник Архива...бр. VI, Сарајево 1966.; *Врбаске новине*,

На преговоре и споразум Цветковић-Мачек и на захтјев муслиманских странака за аутономију БиХ, реаговао је у Босанској Градишци на састанку 15. новембра 1939. резолуцијом Мјесни одбор Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета”, са свим српским културним и хуманим друштвима Градишке. Резолуцију су потписали за Коло српских сестара Госпава Петровић, за Одбор Друштва „Књегиње Љубице” Јулијана Коларевић, за Одбор ратних добровољаца Петар Суботић, за Српску православну црквену општину Јефто Коларевић, за Српско пјевачко друштво „Бранко“ Бранислав Атанасковић, за Трговачку омладину Владимир Малић, за Српску земљорадничку кредитну задругу Жарко Шипка и за Мјесни одбор „Просвјете” Стево Шогоров. У резолуцији се истиче да сви Срби из Градишке, поводом извјесних изјава о потреби оснивања засебне политичке јединице у границама предратне Босне и Херцеговине, најодлучније устају против тога. Даље се истиче: *„Ми смарамо да српски народ није водио кржаве и дуготрајне ратове да би сада други одлучивали о њему без њега и да би тражили да српска Босна и Херцеговина буде некаква засебна бановина. Том тражењу видимо јасно како се истрајно спроводи политика да се српски народ разбије, раздоби, а исто су то, сећамо се радиле и туђинске власти. Треба једном за свагда, мушки и смело прекинути таква прижељкивања и рећи свуда и свакоме да је Босна и Херцеговина српска земља. Српски народ у Босни показао је, да није само са многобројним устанцима против туђинских власти, већ и у последњем светском рату, показао куда иду његова стремљења и његове жеље. Ми, представници српских културних и хуманих друштава, у име истих изјављујемо да ћемо увек остати верни великој мисли јединства са Србијом и подижемо свој глас против свих који хоће да парчају Србе”*.⁴³

Због оваквог гласа су једномишљеници са протом Душаном Суботићем на челу, били прве жртве усташких злодјела 1941. године.

16. XII 1938, бр. 1. 526.; Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд 1979.

⁴³ АБиХ, Просвјета, бр. 2808, Бос. Градишка, 15. XI 1938, бр. 75.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ ОД 1918. ДО 1941. ГОДИНЕ

Послије 1918. до 1941. у градишком срезу радило је двадесетак основних школа. У самој Градишци су биле двије – I и II. По селима су школе радиле у Бистрици, Грбавцима, Доњој Долини, Драгељима, Дубравама Колонији, Карајзовцима, Кијевцима, Косјерову, Кукуљама, Ламинцима, Милошевом Брду, Мрчевцима, Орахови, Доњим Подградцима, Горњим Подградцима, Разбоју, Рогољима, Турјаку, Јабланици и Машићима. Конфесионалне школе, махом страних колониста, радиле су у Градишци, Горњој, Средњој и Доњој Тополи.⁴⁴ Већ 1919. године, осим у Градишци, биле су отворене или су вршене припреме за отварање школа у Милошевом Брду, Грбавцима, Горњим Подградцима, Трошељима, Врбашкој, Рогољима, Горњим Кијевцима, Карајзовцима, Церовљанима и Јабланици.⁴⁵

Нека мјеста имала су школске зграде одраније, као: Ламинци-Срећани, Драгељи, Грбавци, Дубраве Колона, Турјак, Ново Село, Средња Јурковица, Бистрица, Доња Долина, Ламинци-Брезик, Романовци и Милошево Брдо.⁴⁶ Нове школске зграде подизао је сам народ или држава. Народ је подигао школу у Мрчевцима, а радио је на подизању и у Рогољима, Подградцима и Машићима.⁴⁷ Нова школска зграда у Бистрици подигнута је 1923-24. године.⁴⁸ У односу на 1920, када је у градишком срезу било осам народних основних школа, у 1924. било их је 14.⁴⁹ У раздобљу од 1926. до краја 1928. држава је давала кредите за градњу школа у Машићима, Врбашкој, Горњим и Доњим Подградцима, Турјаку и Јабланици.⁵⁰ Послије 1929, у вријеме бановина и првог бана Врбаске бановине, Светислава-Тисе Милосављевића, дошло је до градње школских зграда и отварања нових школа.⁵¹

⁴⁴ АРС, Бања Лука, НОО Бањалука 1947.

⁴⁵ Исто, КБУВБ, IV-33, 1931, бр. 105.

⁴⁶ Исто, НОО Бања Лука 1947.

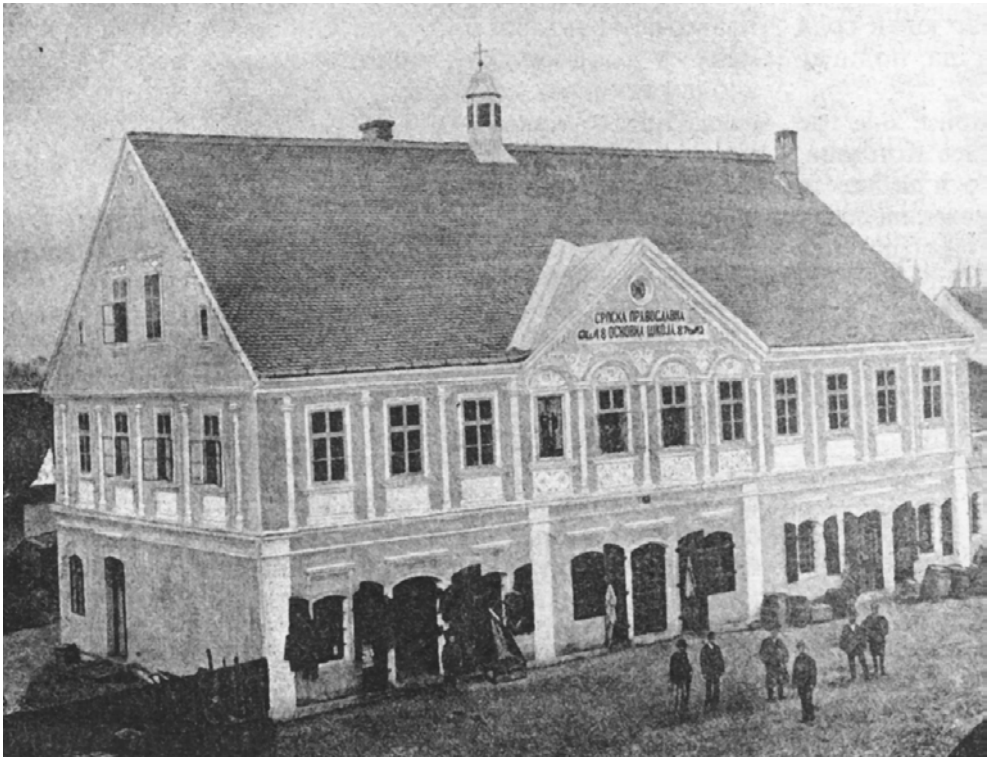
⁴⁷ Исто, ВЖВО, Архив Југославије (у даљем тексту АЈ) 78, Бања Лука, 30. V. 1923, бр. 3736

⁴⁸ Исто, Сарајево, 11. VIII 1923, бр. 63. 927

⁴⁹ Исто, Бос. Градишка, 17. IV 1924, бр. 4261.

⁵⁰ АЈ, Београд, 66, 2344, 2224, Бања Лука, 19. VI 1926, бр. 2823.

⁵¹ АРС, Бањалука, КБУВБ, Просветне установе Врбаске бановине 1940.



Српска православна основна школа у Босанској Градишци

Као и са простором, тешкоће су биле и са учитељима, изузев код њемачке националне мањине. У Градишци у Школи светог Анте радила је већ почетком 20-их година као управитељица Цецилија Цимерман,⁵² а у Доњој Тополи Дионизија Рајфеншвајлер.⁵³ У новосаграђеној школи у Мрчевцима у 1923. години учитељица је била Марија Цоић.⁵⁴ У Разбоју те године радио је Митар Јолцић, а од 1929. Љубица Медакова, у Драгељима 1924. Мирослава Шипка, у Косјерову 1928. Даница Додиг, у Рогољима 1926. Станислава Брозовић и Ђорђе Вукосављевић. Од 1929. у Ламинцима је радио Петар Арсенијевић, у Машићима Никола Николић, у Милошевом Брду Десанка Ковачевић, у Бистрици Вукосава Вулетић, од 1930. у Доњој Долини Драгољуб Зечевић, у Машићима Десанка Везилић, у Горњим Кијевцима Славко Крвавац, у Горњим Под-

⁵² Исто, Бос. Градишка, 4. IX 1923, бр. 10. 789.

⁵³ Исто, Бос. Градишка, 9. IX 1923, бр. 1 и 2.

⁵⁴ Исто, ВЖВО, Мрчевци, 15. IV 1923, 14.

градцима Новица Шкорић и Душан Ракић, у Врбашкој Јосип Матијевић и од 1931. у Ламинцима Видосава Васић, у Милошевом Брду Милорад Цудовић, у Орахови Јусуф Гранов и Алија Мићић, у Врбашкој Невенка Бјелoшевић, удата Арсенијевић и у Дубравама Колони Илза Сарк и Марија Милиновић.

Државна народна основна школа у Бос. Градишци у 1940. имала је девет разреда, са 428 ђака од којих 324 дјечака и 104 дјевојчице. Управник школе био је Анте А. Белина, а наставници: Р. Берковић, Ева А. Белина, Моша Д. Вујиновић, М. Лазић, К. Васић, Јулија М. Шарих, Иво Жувела и Муслија Пашић.⁵⁵

У сеоским школама у ово вријеме стање је било следеће: у Вилусима код наставника Радмиле и Голуба Р. Николића у два разреда била су 102 ђака, од којих 86 дјечака и 16 дјевојчица.⁵⁶ У Береку код учитеља Василија Перишића са једним одјељењем и четири разреда била су 63 ученика, 47 дјечака и 16 дјевојчица.⁵⁷ У Горњим Кијевцима у четири разреда 111 ђака, од којих 90 мушких и 11 женских, код управника И. Слијепчевића.⁵⁸ У Кочићеву код управника Петра Јолцића и наставнице Катарине Јолцић било је 112 ђака, 80 дјечака и 32 дјевојчице.⁵⁹ У Милошевом Брду код Мирослава Купрешанина и Љубомира Лојића у два одјељења са четири разреда било је 112 ђака – 101 дјечак и 11 дјевојчица.⁶⁰ У Бистрици код управника Милана Д. Наранчића у два одјељења и четири разреда било је 107 ђака, 93 мушких и 14 женских.⁶¹ У Ламинцима код управника Петра Арсенијевића и наставнице Невенке П. Арсенијевић било је 205 ђака, 176 мушких и 29 женских.⁶²

Често се дјеца нису могла због недостатка простора уписати у школу. Случај је карактеристичан у Горњим Кијевцима за школску 1940-41. годину, па су накнадно долазиле интервенције.⁶³

Инспекторски извјештаји из овог времена говоре врло похвално о многим школским вртovima, о школским кухињама са критиком и по-

⁵⁵ Исто, КБУВБ, Бос. Градишка, 25. IV. и 19. VI. 1940.

⁵⁶ Исто, КБУВБ, Бања Лука, 11. V 1940.

⁵⁷ Исто, Берек, 14. V 1940.

⁵⁸ Исто, Горњи Кијевци, 16. V 1940.

⁵⁹ Исто, 23. V 1940.

⁶⁰ Исто, Милошево Брдо, 30. V 1940.

⁶¹ Исто, 21. VI 1940.

⁶² Исто, Ламинци, 26. VI 1940.

⁶³ Исто, Доњи Кијевци, 1. VII 1940.

хвалама, али и дуговима неких школа за књиге у школским библиотекама које су наручивали од Југословенског учитељског удружења.⁶⁴

НИЖА РЕАЛНА ГИМНАЗИЈА

Државна нижа реална гимназија у Босанској Градишци отворена је 1921. године, рјешењем Покрајинске владе за Босну и Херцеговину.⁶⁵ Била је смјештена у закупљеној згради Црквене општине, саграђеној 1894.⁶⁶ У школској 1924/25. години Гимназија је имала осам наставника, од којих пет хонорарних.⁶⁷ Школа није имала квалификованог наставника математике, као ни кабинете за хемију и физику, нити уређене учионице, ђачке и наставничке.⁶⁸

О Гимназији у Градишци су на почетку 1926/27. школске године стизале љепше вијести. За новог директора постављен је др Никола Ћорић.⁶⁹ Гимназија је на почетку школске 1928/29. године имала само 86 ученика. То је за њу био пролазни проблем с обзиром да је у основним школама био довољан број ђака за каснији упис.⁷⁰

Наставници Ниже гимназије у Градишци у школској 1932/33. години били су: Максим Вукушић, в. д. директора, Миховил Скарнео, Василије Вучковић, Љубомир Тривић, Смиља Месаревић, Наталија Јовић и Даринка Станчулов, Душан Суботић, др Никола Билогривић, Рецеп Берберовић, др Исмет Поповац и Милица Недељковић.⁷¹ Школске 1933/34. године Министарство просвјете, у жељи за довођењем

⁶⁴ Исто, Бос. Градишка, 24. X 1940, бр. 15. 977; Исто, Турјак, 29. VI 1940, 108.

⁶⁵ Ђ. Пејановић, *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1953, 234.

⁶⁶ АЈ 66, Статистички подаци за 1923-24, 8. VII 1924, 2554-2332.

⁶⁷ Били су то Матија Дивић, директор, Светислав Плавшић, професор, Десанка Оглић, привремени предметни учитељ, Александар Трусовскиј, учитељ са сталним хонораром, Ружа Фаркаш, наставница са хонораром по часу, као и Васо Шипка, Иван Влашић и Рецеп Берберовић, сви за вјеронауку. (АЈ. 66, 2554-2332, Списак наставника, бр. 214)

⁶⁸ АЈ 66, 1245, 1497, Бањалука 13. VII 1935, бр. 4, 174.

⁶⁹ Исто 66, Број ученика бр. 519, 18. X 1926.

⁷⁰ Исто, Писмо Удружења трговаца и занатлија, 18. X 1928.

⁷¹ Извјештај за школску 1932/33, Држ. Нижа реална гимназија у Бос. Градишци, 1933, 5, 6.

школе у ред, за директора је поставило Дервиша Тафру.⁷² Када је овај 25. септембра 1934. постављен за инспектора Просвјетног одјељења Банке управе, за директора је поново именован Максим Вукушић.⁷³ Наслиједио га је Доброслав Милетић, професор Женске учитељске школе у Сарајеву.⁷⁴



Зграда Гимназије у Босанској Градишци (Цртеж тушем: Борислав Шокчевић)

⁷² АЈ, 66, 701-1159, Подјела предмета за наставнике, 8. IX 1933.; Истом одлуком премјештен је Василије Вучковић у гимназију у Вировитици. Десанка Миливојевић премјештена је у Реалну гимназију у Тузлу, а за наставника хигијене је постављен др Мехмед Куленовић. За хонорарног наставника исламске вјеронауке именован је Алија Ибрахимовић, имам из Бос. Градишке, док је Војислав Николајевић додијелен на рад Другој мушкој реалној гимназији у Београду. (Државна Нижа реална гимназија у Бос. Градишци, Извјештај за школску 1933-34, Бос. Градишка 1934, 3-5.)

⁷³ Исто, Предаја дужности директора, 30. X 1934, IV, бр. 19. 322

⁷⁴ Исто, Извјештај о преузимању дужности директора, 8. X 1935, бр. 91.



Први матуранти Ниже реалне гимназије у Градицици 1922-1926.

Од школске 1935/36. до 1939/40. године Гимназија је добила бројан наставнички кадар.⁷⁵ Школске 1940/41. године у Гимназији, са пет одјељења, радило је седам сталних и пет хонорарних наставника.⁷⁶ Хронична болест недостатка наставника се почетком школске године повећала због одласка Наде Новак-Полић у гимназију у Земун, а Иве Новаковића на војну службу. Због тога је директор Гимназије молио министра за два нова наставника, како би се настава у школској години нормално одвијала.⁷⁷ Тако је Гимназија дочекала почетак Другог свјетског рата и подијелила судбину осталог школства у новообразованој Независној Држави Хрватској.

⁷⁵ Новопостављени наставници су били свештеник Милан Кљајић, а за хонорарног катихету за српскоправославну вјеронауку постављен је дипломирани студент филозофије, суплент Симо Петковић. Из Гимназије су премјештени Љубомир Тривић, Даринка Станчулов, Миховил Скарнео и Наталија Јовић у Реалну гимназију у Бањалуку, Максо Вукушић у Реалну гимназију у Нову Градишку и Смиља Месаровић у Реалну Гимназију у Кореницу. У Гимназију су дошли Олга Бујић, суплент Реалне гимназије у Бару, Јерко (наставак: ⁷⁵) Гргичевић, суплент Реалне гимназије у Бањалуци, Стеван Мијатовић професор Учитељске школе Госпићу, Симеун Шпирко, контролни суплент Реалне гимназије у Бањалуци (Извјештај Државне реалне гимназије у Бос. Градишци за школску 1935-36, Бос. Градишка 1936, 3, 4.), Марија Плохл, дипломирани студент филозофије у Загребу, Бранко Жупанчић, жупник у Бос. Градишци, који је постављен за хонорарног наставника католичке вјеронауке и Нада Новак, дипломирани студент филозофије за наставника српскохрватског, њемачког и француског језика. Из других мјеста у градишку Гимназију су дошли: Јелена Одић, суплент гимназије у Винковцима, која се није јавила на дужност, Новак Новаковић, професор V мушке реалне гимназије у Загребу, за наставника српскохрватског и италијанског језика и Иво Новаковић, учитељ вјештина у Бихаћу, за наставника цртања и писања. Из школе су били премјештени слједећи наставници: Арсен Рауш, професор у Реалну гимназију у Винковцима, Рудолф Сремец професор гимназије у Копривници. Јелена Одић, која се није јавила у градишку гимназију, запослила се у винковачкој гимназији, док је Марија Плохл одлуком бана новоформиране Хрватске бановине, отишла за суплента у Дворазредну трговачку школу у Загребу. (Извјештај Државне реалне гимназије у Бос. Градишци за школску 1939-40, Бос. Градишка 1940, 3-6.)

⁷⁶ Били су то: Бранислав Атанасковић, директор, Новак Новаковић, професор српско-хрватског и италијанског језика, Максим Вукушић, професор историје и географије, Нада Вујић, професор француског језика, Симеон Шпирко, контактни суплент за математику и Иво Новаковић, учитељ вјештина-цртање; хонорарни наставници за вјеронауку били су, за православне свештеник Милан Кљајић, за римокатолике Бранимир Жупанчић и за муслимане имам Шафир Дреца, док је Драгица Радуловић била наставница за женски ручни рад (Исто, 701-1159).

⁷⁷ Исто, Извјештај о тешкоћама у градишкој Гимназији, 5. X 1940, бр. 701.

ДРУШТВО „ПРОСВЈЕТА“, БАЧКИ ДОМ И МУЗИЧКА ШКОЛА

Просвјетно културно друштво „Просвјета“ у Градишци обновљено је 7. марта 1919. године. Подружнице „Просвјете“ су основане 1919. у Разбоју и Маглајанима али су после две године престале са радом. У Ламинцима је основана подружница друштва 1924. али је исте године угашена.⁷⁸ Подружницу друштва у Александровцу је основао Славко Пиштељић 1921. и те године је била врло активна, али се касније не помиње.⁷⁹ „Просвјета“ је имала повјеренике у Драгељима, Кукуљама, Машићима, Романовцима, Јабланици, Косјерову, Крнетима, Кобатовцима, Милошевом Брду, Подградцима, Петровом Селу, Разбоју и Стапарима.⁸⁰

Рад Мјесног одбора „Просвјете“ и структуру његовог чланства најбоље показују записници са годишњих скупштина који су сачувани за раздобље од 1934. до 1940. Друштво је и поред једногодишњих или двогодишњих избора скоро стално имало исти састав Мјесног одбора,

⁷⁸ Двадесет и пет година рада „Просвјете“, 126, 129, 136. и 139.

⁷⁹ Повјереник из Александровца Малинић уписао је: Марка Врбицу, Рајка Ђурђевића, Илију Вуковића, Луку Богдановића; из Кобатоваца Дунојевић: Глигу Шкорића, Петра Бајића, Васу Шкорића, Мићу Симића, Јована Човичковића, Милана Опачића, Јована Пећанца, у Маглајанима: Васу Пиштељића, Стеву Милошевића, Ђурђа Рацу, Саву Миздрака, Јову Касића, Јаку Тадића, Десанку Јовановић, за Крнете Саво Капор: Столу Јејинића, Јошу Јеремића, за Кобатовце је додан Марко Пећанац а за Петошевце: Милан Бараковић, Јован Радетић и Ђурађ Милићевић (АБиХ, Друштво „Просвјета“, Бос. Александровац, 26. 10. 1921, бр. 2942/21); До 19. новембра 1921. према повјеренику за Александровац Лабуду Малинићу као чланови помагачи уписали су се: Нико Гајић, Гајо Перовић, Херман Вортман, Васо Перовић, Ђорђо Лојић, Здравко Крајиновић, Душан Зељковић, Саво Балабан и Илија Косановић. Као добротвори и са правом на диплому, били су: Миле Радовановић, свештеник из Лакташа, Вицо Пећанац, тежак из Кобатоваца, Алекса Пиштељић, трговац из Маглајана, Андрија Перовић трговац из Александровца, Јово Перовић, посједник из Александровца, Савка Малинић, трговац из Александровца и Симо Цвијић, трговац из Нове Тополе; утемељивачи су били: Илија Опачић, тежак из Крнета, Томо Кукило из Маглајана, Јово Кудра, исто, Марија Пиштељић, исто, Новица Перовић, посједник из Александровца, Мица и Душан Зита, трговац повјереник и Милан и Влајко Келечевић, тежак, односно трговац из Мрчевца (Архив БиХ, Сарајево, Фонд Српског културно-просвјетног друштва Просвјета - у даљем тексту СПКД „Просвјета“, бр. 2942/21, бр. 3272, Александровац 26. X 1921 и 19. XI 1921; Сарајево 3. XI 1921.)

⁸⁰ Двадесет и пет година рада „Просвјете“, 141.

како Управног тако и Надзорног. Предсједник је стално био Стеван Шогоров, а чланови Лејла Брковић, Госпава Петровић, Владимир Ракић, др Мирко Суботић, Петар Н. Цвијић, Живко Берић, Мирко Ковачевић, Владо Билбија, Милан Лајић, Павле Радишић, Душан Бралић, Лазо Церовац, Бранко Обрадовић, Ристан Кевећ и још неки.



Ђаци и наставници „Просвјетине“ музичке школе у Босанској Градишци 1937. године

Мјесни одбор „Просвјете“ у Градишци био је р најангажованији око Ђачког дома који је основан 1923. године за ђачке градишке Гимназије. Била је то зграда коју је „Просвјети“ поклонила њена чланица Стојка Ковачевић, жена Ђорђа Ковачевића, којима је друштво 1939. из захвалности подигло лијеп споменик.⁸¹ У Дому је најприје управник био свештеник Васо Шипка, касније учитељ Душан Васић, а послје њега учитељ Жарко Новаковић. До 1938. за десет година кроз дом је прошло 529 питомаца а са ранијим годинама и преко 600, од којих су неки већ били учитељи, свештеници, геометри, официри, чиновници разних државних надлештава, професори итд. У школи је те године

⁸¹ А БиХ, СКПД „Просвјета“, Сарајево 6. XI 1939, бр. 2655.

било пет одличних, 18 врло добрих, 22 добра, 12 поправних а пет је пало на годину. Сви су били питомци.⁸²

Питомци су користили књиге гимназијске библиотеке и библиотеку „Просвјете“ која је имала преко 800 наслова. Од 58 питомаца 1939. године разред је завршило 37 са одличним и врло добрим успјехом, 15 са добрим, док је шест ишло на поправни, који су положили. Успјех у првом полугодишту Главни одбор Просвјете је окарактерисао као најбољи од свих „Просвјетиних“ конвиката, чији је рад прегледао главни секретар друштва Ђорђе Пејановић.⁸³ Овај успјех и успјех у следећој, 1939. години, предсједник Мјесног одбора друштва Шогоров приписао је домским васпитачима Душану Мудричком и Симеону Шпирки. Те је године од 60 питомаца, изузев једног који је био болестан, било 16 одличних, 21 врло добар, 15 добрих а четворо је ишло на поправни, од којих је троје пало на годину.⁸⁴

Мјесни одбор „Просвјете“ је 1934. године основао у Градишци Музичку школу која је била смјештена у Ђачком дому. Била је подијељена на виолинску и клавирску секцију.⁸⁵ У новоотворену школу се те године уписало 20 ученика. Клавир је добила од Градске општине, а одбор „Просвјете“ јој је набавио за 3 000 динара пијанино. Први бан Врбаске бановине, Светислав-Тиса Милосављевић, даровао је школи приручну апотеку.⁸⁶ Одбор је за наставника ангажовао Ота Хермана из Суботице, који је у школи радио од 16. септембра 1934. до 30. јуна 1935. године.⁸⁷ Наслиједио га је Алфред Рехак. Први јавни наступ Музичке школе био је у фебруару 1935. уз учешће обију класа.⁸⁸ Из приређеног петог јавног часа 13. јуна 1937. види се ко су били ђаци ове школе.⁸⁹ Како је школа ушла у кризу због недостатка наставника и у финансијске тешкоће, она је 1938. обуставила рад.⁹⁰

Мјесни одбор „Просвјете“ је од 1931. до 1934. приређивао у Бос. Градишци светосавске бесједе, које су имале културну и добротворну

⁸² Исто, Записник 30. VIII 1938, бр. 3085.

⁸³ Исто, Записник 4. IX 1939, бр. 384.

⁸⁴ Исто, 30. VIII 1940, бр. 8.

⁸⁵ Божо Маџар, *Просвјета, Српско просвјетно и културно друштво 1902-1949*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001, 248.

⁸⁶ А БиХ, СКПД „Просвјета“ 5. VIII 1934, бр. 303.

⁸⁷ Исто, СКПД „Просвјета“, Суботица 3. X 1934, бр. 2638.

⁸⁸ Божо Маџар, нав. дело, 248.

⁸⁹ А БиХ, СКПД „Просвјета“ 1937, бр. 1535.

⁹⁰ Исто, Записник редовне годишње скупштине од 30. VIII 1938, бр. 3083.

мисију. На њима су судјеловали чланови Српског пјевачког друштва „Бранко“, Ђаци Гимназије, Основне школе и грађани.⁹¹

КУЛТУРА, КУЛТУРНИ СПОМЕНИЦИ, КУЛТУРНА И ХУМАНИТАРНА ДРУШТВА

У културном животу Градишке и њеног среза послје 1918. превадала су културна, просвјетна и хуманитарна друштва из аустроугарског раздобља а оснивана су и нова. Од ранијих друштава дјеловало је обновљено Српско пјевачко друштво „Бранко“, Коло српских сестара, привремено и Добротворна задруга „Српкиња“, Гајрет, Посавац, а од нових „Кнегиња Љубица“, Јадранска стража, Просвјетно и добротворно друштво „Јединство“ у Горњим Подградцима и Културно друштво „Змијање“, такође у Горњим Подградцима.



*Чланови добротворног и културног друштва „Гајрет“
из Босанске Градишке 1934. године*

⁹¹ Исто, Записник редовне годишње скупштине од 30. VIII 1938, бр. 3083; Исто, Сарајево, 23. II 1939, бр. 454.

Српско пјевачко друштво „Бранко” послије вишегодишње паузе обновљено је 1935, са хоровађом Колаковићем на челу. Већ крајем те године одржало је у Градишци концерт.⁹² На његовом челу су били Добрица Милетић, Драгољуб Зечевић и Жарко Новаковић. Друштво је имало своју дилетантску и тамбурашку секцију.⁹³



*Чланови Гимнастичког друштва „Југословенски соко“
из Босанске Градишке 1934. године*

Коло српских сестара од 1933. водила је агилна предсједница Го-спава Поповић. У руководству су биле још Марија Лазих, Драгиња Гвозденовић, Лејла Брковић и друге. Друштвена слава им је била Св. Ана. Сузбијајући неписменост, Коло српских сестара је основало и водило Женску занатску школу.⁹⁴ У њој су радиле као учитељице Драгица Радуловић, Елза Бакулић и Јелена Поповић. Костимирану забаву

⁹² Врбаске новине 13. XI 1935., бр. 856.

⁹³ Исто, 1. V 1936., бр. 985.

⁹⁴ Исто, 10. VIII 1938, бр. 176; Исто, 5. V 1933., бр. 106; Исто, 12. V 1934., бр. 404.

1936. у Бос. Дубици, уз учешће пјевачког друштва „Бранко”, са цијелим програмом, опширно је са похвалама описала тадашња штампа.⁹⁵ Исте године Коло је у градској вијећници у Градишци, у присуству великог броја грађана, приредило изложбу ручних радова Женске занатске школе. Било је много цртежа и гоблена рађених на разним материјалима.⁹⁶



*Освећење камена темељца Соколског дома „Петар Мркоњић“
у Босанској Градишци, 6. септембра 1938. године*

Просвјетно добротворно друштво „Јединство” у Горњим Подградцима основано је 1929. године, са Александром Петрановим, Ђуром Совиљом, Иваном Ерићем, Станком Лукићем и другим на челу.⁹⁷ Културно друштво „Змијање” је ријетко гдје на селу ухватило коријен као у Горњим Подградцима, на чијем је челу био Ђорђе Кнежевић.⁹⁸ У истом селу, захваљајући руководству фирме „Нашичка”, основано је и друштво „Јадранска стража”, са предсједником Крижаном на челу.⁹⁹

⁹⁵ Исто, 24. VI 1936., бр. 1023.

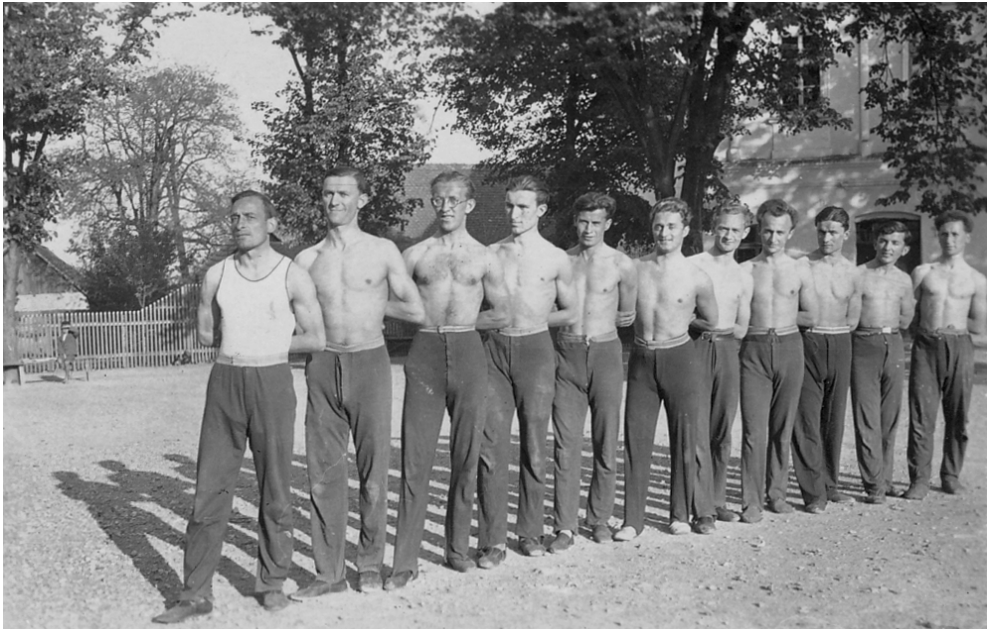
⁹⁶ Исто, 3. VII 1936., бр. 1029.

⁹⁷ АРС, ВЖВО, Горњи Подградци, 30. V 1929, бр. 8753/25.

⁹⁸ Врбаске новине 19. VI 1936., бр. 1019.

⁹⁹ Исто, 31. I 1934., бр. 320.

У управи Друштва „Кнегиња Љубица”, основаног 1938. године, биле су Анка Суботић, Анка С. Павловић, Милка Ж. Мостић, Милена Јунгић, Славка Теремановић, Јулијана Коларевић, Перса Шарић, Марија Рак, Љуба Прчић, Десанка Билбија, Мирослава Петковић и др Лепа Гутман.¹⁰⁰



Соколска смотра, 7. јуна 1934. године

У културном животу Градишке и околине значајну улогу имало је обновљено Соколско друштво. Средином 30-их година на челу соколске чете био је турјачки учитељ Глигорије Самарцић.¹⁰¹ У Турјаку је значајну хуманитарну активност имао и Црвени крст, који је имао своје организације у скоро цијелом срезу. Црвени крст имале су и многе основне школе.¹⁰² У културно-просвјетној активности улогу је имао и Народни универзитет.¹⁰³

¹⁰⁰ А БиХ, 4. III 1938., бр. 1401.

¹⁰¹ Исто, 18. I 1935., бр. 904.

¹⁰² Исто, 27. II 1936, бр. 935.

¹⁰³ АРС, КБУВБ – 30, Бос. Градишка, 2. X 1930, бр. 790.



Послије смотре соколске чете у Средњој Јурковици, 16. маја 1937. године

У Градишци је средином 20-их година двапут покренута иницијатива за подизање спомен здања Градишчанину Вељку Чубриловићу, страдалнику због атентата у Сарајеву, затим краљу Петру I Карађорђевићу. То су иницирали Чубриловићеви пријатељи са учитељем Михајлом Поповићем, управитељем основне школе у Градишци, који је био на челу „Учитељског одбора за подизање споменика Вељку Чубриловићу”.¹⁰⁴ Иницијативу за подизање споменика краљу Петру Ослободиоцу покренуо је градишки љекар др Јово Малић.¹⁰⁵ Како су обје иницијативе биле неуспјешне, оне су обједињене у трећу идеју о градњи спомен дома Соколском друштву у Градишци. Покренуо ју је нови срески начелник Светозар Бркановић 1933. године, с обзиром да у Градишци није било одговарајућег простора ни за једно просвјетно и културно друштво. Соколаш Владимир Малић и старо Соколско друштво образовали су најприје привремени, а касније стални одбор за подизање Соколског дома, под називом Соколски дом „Петар Мркоњић”. У одбор су ушли Светозар Бркановић, Владимир Малић, Мирко Тодић, а по

¹⁰⁴ Врбаске новине, 13. VI 1933, 126.

¹⁰⁵ Исто, 17. VI 1933, бр. 130.

једног члана и своја средства дали су Пјевачко друштво „Бранко”, Коло српских сестара, Трговачко удружење и још неки.¹⁰⁶ Градњи се полагањем и освећењем камена темељца пришло у септембру 1938. Завршен је 1. децембра 1940.¹⁰⁷

ЗДРАВСТВО

Двије године после уједињења 1918. градишки срез није имао ниједну здравствену установу, чак ни амбуланту. Болесници су ишли у друга мјеста на лијечење, највише у Бањалуку. За то град није имао никакав фонд, па ни за најсиромашније. Овдје је маларија била ендемична због мочварног терена уз Саву и Врбас. Године 1920. јавила се у прољеће и нагло се ширила. Зато је срески начелник сматрао да би требало спровести мелиорацију, исушивање и канализацију мочвара, у којима су преносиоци маларије легли јаја. Како је то био посао за дужа времена, он је указивао да је тренутно потребан кинин, мада је наглашавао да је његова употреба равна злочину.¹⁰⁸

Тек у раздобљу Врбаске бановине у Градишци је дошло до изградње значајнијих здравствених установа. Средином 1931. изграђен је Дом народног здравља. Његов градитељ, предузимач Крешимир Ђурковечки из Нове Тополе, тражио је продужење рока изградње јер је каснио 20 дана због спора око градилишта и 14 дана око већих радова на темељу. Предрачун за изградњу износио је 195.370,60 динара.¹⁰⁹ У новоподигнутом Дому народног здравља 1932. почео је др Мухарем Куленовић крајем јануара идуће године са прегледима. За првих пет мјесеци лијечено је око 2 000 болесника. Школска поликлиника је имала 423 амбулантна и 682 систематска прегледа школске дјеце са неколико села. Од маларије су лијечена 752, а од заразних болести 198, од уједа бијесних паса 20 особа. Лјекар је одржао око 50 предавања.¹¹⁰ Са установљењем Дома народног здравља бесплатно су лијечене и сузбијане заразне болести, нарочито туберкулоза и сифилис. Истовремено са

¹⁰⁶ Исто, 27. VII 1933., бр. 165.

¹⁰⁷ Исто, 9. IX 1938., бр. 1482; Исто, 24. XI 1940, бр. 1751.

¹⁰⁸ АРС, ВЖВО, Бос. Градишка, 18. V 1920, бр. 259.

¹⁰⁹ Исто, КБУВБ-40, бр. Бања Лука, 28. VII 1931, бр. 15.925; Исто, Бања Лука, 11. VIII 1931, бр. 7365.

¹¹⁰ Врбаске новине 14. VII 1933, бр. 153.

Домом народног здравља отворена је и апотека, једна од шест новоотворених апотека у Врбаској бановини у 1932. години.¹¹¹

Још 1920. године власт у Градишци је тврдила да је здравствено стање народа добро због добре исхране. Те године се у марту кашаљ рикавац у вароши ширио и на села. Прије тога се маларија, хронична болест овог краја, раширила у свим селима око Саве и доњег Врбаса.¹¹² Кад се у прољеће 1934. појавио пјегави тифус у селу Жеравици, гдје је умро Марко Јањић и када је послје његове сахране обољело још седам домаћинстава,¹¹³ установљено је да су вашке биле преносиоци тифуса. На сузбијању тифуса је радио општински лекар др Мирко Суботић, уз помоћ среског лекара др Исмета Поповца. Дезинфекцију села Жеравице извршио је Хигијенски завод из Бањалуке.¹¹⁴

Три године касније у првом тромјесечју у срезу су умрле од туберкулозе плућа 72 особе, од пјегавог тифуса 13, великих богиња 28, дифтерије 11, мрасе 10, шарлаха 9, великог кашља 28, срдоболе 11, на порођају 22, осталих 53 и нерођених случајева шест, што је укупно 263, мушких 151, а женских 112.¹¹⁵ По вјероисповијести православних је умрло 178, католика 46, гркокатолика два, евангелиста четири и муслимана 33.¹¹⁶ Статистичари су израчунали број умирања по старости од 0 мјесеци до 80 година и по вјероисповијестима. Највише је умирао дјеце до шест мјесеци (29 мушке и 18 женске), затим од двије до пет година (26 мушких и 14 женских), а од 61 до 80 године (19 мушких и 14 женских). Вјенчања у наведеном тромјесечју било је 56 – православних 15, католичких 14, гркокатоличких два, евангелиста пет и 20 муслимана. Законитих рођења је било 690 (359 мушких и 331 женских). Православних је било 492, римокатолика 128, муслимана 62, евангелиста седам и гркокатолика једно. Незаконитих рођења било је код православних шест, римокатолика једно и муслимана двоје, што је укупно рођења 699, а умрлих 263.¹¹⁷

У 1938. градишко здравство имало је Дом народног здравља, седам општих амбуланти, здравствену станицу, шест лекара и четири

¹¹¹ Службени лист Врбаске бановине, 22. XI 1932, бр. 54.

¹¹² АРС, ООБЛ, 10/6, Бос. Градишка, 10. V 1920, бр. 265.

¹¹³ Исто, КБУВБ, II-26, Бања Лука, 23. III 1934, бр. 195.

¹¹⁴ Исто, Бос. Градишка 3. IV 1934, бр. 3975.

¹¹⁵ Исто, Нерегистрована статистика 1936.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Исто.

бабице.¹¹⁸ Исте године у Градишци је положен темељ за изградњу ба-новинске болнице, чију је градњу добио предузимач Александар Вулић. Њен темељ је положио у љето те године.¹¹⁹ У 1940. израчунато је да у градишком Дому народног здравља у случају рата остају двије сестре, по један љекар, лаборант и апотекар.¹²⁰ Још раније, 1937, као приручне апотеке су одређене у Новој Тополи, са љекарем др Савићем, а др Стје-пан Крижан у Горњим Подградцима.¹²¹

¹¹⁸ Исто, КБУВБ, VI-12.

¹¹⁹ Врбаске новине, 26. VI 1938., бр. 1450.; Исто, 3. VII 1938., бр. 1453.

¹²⁰ Исто, бр. 156.

¹²¹ Исто, Бос. Градишка, 3. II 1937, бр. 30. пов.

Душан Лукач

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

УСТАНИЧКА 1941. ГОДИНА

На збивања на територији босанскоградишког среза у току Другог свјетског рата посебно је утицао геополитички положај овог подручја, Лијевче поље са могућностима разноврсне аграрне производње и обронци шумовите Козаре, из које је од давнина извожено квалитетно дрво.

На територији среза у десет општина уочи рата живјело је око 71.550 становника¹. Општина Босанска Градишка са насељима: Обрадовац, Српска варош, Сукија, Текија, Хрватска варош, Насип, Чатрња, Мокрице и Жеравица, са око 8140 становника, најбројнији муслимани, око 5000, затим Срби око 2000 и око 1060 Хрвата; општина Бистрица, насеља: Горња Бистрица, Варош, Јелићи, Дубраве, Врбашка, Крајчевци, Брђани, Доња Врбашка, Љутава, Требовљани, Двориште, Брдо Топића, Селаци, Пањик и Карађорђево, са око 5710 становника од којих су били преко 95% Срби; општина Орахова са насељима: Сиволинац, Алуга, Брдо, Лазе, Постиње, Соко, Гашница, Азапе и Раван, укупно око 2350 становника од којих око три четвртине муслимани; општина Горњи Подградци са насељима: Буковица, Гиг, Бараји, Ћирићи, Средојевићи, Ресановци, Тенџерићи, Доњи Подградци, Ражљеви, Шор, Поље, Пуљаревићи, Милошево Брдо, Бабићи, Глишићи, Суботићи, Шујице, Горјани, Јабланица, Котуреви, Горња Јабланица, Хаџино Село, Ребровац, Совјак, Борјановићи, Бјелајци и Милошевићи, са око

¹ *Општа државна статистика Краљевине Југославије. Дефинитивни резултати пописа становништва 31. марта 1931. године* II, присутно становништво по вјероисповијести, Београд 1938, 110, повећано према уобичајеним статистичким нормама за период од 1931. до 1941. за 2,5% годишње на рачун наталитета. Уп. *Краљевина Југославија Административна подјела*, књ. II, Врбаска бановина, Београд 1930, 6-9; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, САНУ, Београд 1955, Прилози, табела 7, 8, 9, 10, 12. (Ове процјене треба узети са резервом.)

8770 становника, са апсолутном већином од око 90% Срба; општина Церовљани са насељима: Драгељи, Кијевци, Газин Луг, Колонија Дубраве, Буквик, Буковац и Батар, са око 4320 становника, близу половине Срби, око једне четвртине Хрвати а остало муслимани и мањине; општина Ламинци са насељима: Сређани Ламинци, Дубраве, Брезик, Јаружани, Ново Село, Горња Долина, Доња Долина, Греда, Мачковац, Бок Јанковац, Козинци, Брестовчина, Лисковац и Чикуле, око 8540 становника, Срба око 53%, Хрвата око 37%, затим слиједе муслимани па мањине; општина Турјак са насељима: Горња Јурковица, Средња Јурковица, Доња Јурковица, Станишљевићи, Трновац, Мичије, Козара, Самарције, Адићи, Грбавци, Горњи Кијевци, Ћелиновац, Јазовац и Шашкиновци, са око 8350 житеља, око 1050 Хрвати а све остало Срби; општина Нова Топола са насељима: Горња Топола, Доња Топола, Карајзовци, Багруша, Поњани, Петрово Село, Далап, Рогољи, Пољице, Брезари, Локвари, Берек, Елезагићи, Чарапаши, Брезовача, Доњани, Турске Дубраве, Перино Поље, Јунузовци, Паљевина, Растовац, Доњани, Вршкало, Трњанчани, Машићи, Осорина, Миладиновћи, Пољице, Горњани, Гај, Трошељи и Ровине, са око 12.500 житеља, од којих око 7500 Срба, око 2000 муслимана и око 1500 фолксдојчера, док је остатак опадао на Хрвате и друге; општина Разбој или Стапар са насељима: Орубица, Гај, Бардача, Бајинци, Гламочани, Кладари, Разбој и Лилићи, са око 5160 становника, од којих 98% Срби; и општина Романовци са насељима: Мрчевци, Сеферовци, Српски Вакуф, Косјерово, Кукуље, Отоке, Вилуси, Турски Вакуф, Миљевићи и Миљевачка Козара, са око 7750 становника, од којих око 92% Срба.²

Од укупног броја становника у срезу, Срба је било око 49.520, муслимана око 9170, а Хрвата, који су у свим ранијим пописима исказивани под рубриком римокатолици, заједно са фолксдојчерима и другим мањинама католичке вјере, било је око 10.850. За њемачку националну мањину, због честих промјена, немамо тачан број припадника, али се рачуна да их је на подручју среза почетком рата било око 2300.³

Њемачка народносна група најкомпактнија је била у општини Топола. Муслимани су настањивали у најкомпактнијим групама Босанску Градишку, њену околину и Орахову, док је хрватски народ живио најмасовније у селима поред Саве, источно од Босанске Градишке. По

² Дефинитивни резултати пописа становништва 31. март 1931. II, присутно становништво по вјероисповијести, 110.

³ Исто.

броју становника, овај срез је спадао у најбројније у Босни и Херцеговини а у погледу културног развоја и писмености био је у врху међу срезовима у Врбаској бановини.⁴

Послије вијести да је влада Краљевине Југославије потписала у Бечу приступ Тројном пакту, организоване колоне, претежно омладине, демонстрирале су у Машићима, Рогољима, Карајзовцима, Кукуљама и другим селима против прикључивања Југославије Тројном пакту.⁵

Обарање владе у Београду, изражавање спремности да се иде у рат и општа мобилизација добро су примљени у народу овог краја. Његовој спремности да прихвати рат и против великих фашистичких сила доприносиле су и одређене мјере југословенске војске на лијевчанском подручју. Наиме, овдје су активирани два резервна ратна аеродрома – у Тополи и у Александровцу.

На аеродрому у Ровинама код Тополе дјеловале су четири ескадриле бомбардера „БЛЕНХАЈМ“ (Blenheim) (8. бомбардерски пук), а на аеродрому у Александровцу три ескадриле ловаца „Харикен (Hurricane) и једна ескадрила ловаца ИКА-2.⁶

У току 6. и 7. априла 1941. југословенски авијатичари из ове базе у Лијевчу извели су више летова и низ напада на жељезнички и други саобраћај у Аустрији, на њемачке аеродроме и концентрације снага у Мађарској. Само у једној борби око аеродрома у Печују авијатичари су у окршају са далеко бројнијим непријатељем изгубили шест апарата са укупно 18 летача.⁷

Послије уништавања знатнијег дијела југословенске авијације Нијемци су 9. априла покренули своје надмоћне авио-снаге са циљем да униште авио-базу у Лијевчу и преостали дио југословенских авиона. Главни циљ су били остаци 8. бомбардерског пука на аеродрому у Ровинама, који је од око 45 авиона имао још исправних и спремних за употребу само четири до пет. Нијемци су покренули према Ровинама групу од 27 најмодернијих ловаца „Ме-109“. Остаци четвртог ловачког

⁴ Дефинитивни резултати пописа становништва 31. март 1931. III, присутно становништво по писмености и старости, 112.

⁵ *Революционарна прошлост босанскоградшке комуне*, Путеви побједе, издавач Општински одбор Савеза бораца НОР Босанска Градишка, без пагинације; Архив Војноисторијског института Београд (Даље: Архив ВИИ) мем. грађа, К-2000, бр. рег. 9-1/9 до 9-7/9.

⁶ В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941. Узроци и последице пораза 2*, Београд 1983, 169, 269-270, 537.

⁷ Исто, 537.

пука, предвођени капетаном Драгишом Миљевићем, устремили су се право према јату њемачких ловаца. У борби са бројним и технички супериорнијим непријатељем храбро је над лијевчанским пољима погинуо командир ескадриле Миљевић. Изгубљена су још три авиона, али су уништена и два њемачка ловачка авиона.⁸

До формирања линија одбране на Сави није уопште могло да дође због општег расула југословенске војске на овом дијелу земље и издаје коју су организовале франковачке снаге у војсци и ван ње, нарочито у десно одредијелим слојевима Мачекове Грађанске и сељачке заштите. Истог дана када је стигла вијест о проглашењу тзв. Независне Државе Хрватске, командант 17. пука из састава Славонске дивизије, која је требало да брани прелаз преко Саве у Босанској Градишци, распустио је јединице свога пука.⁹

Остатак Славонске дивизије, око 300 војника, са три батерије топова који су чували прелаз преко Саве, минирали су мост у Босанској Градишци а затим одступали према Бањалуци. Ускоро су дијелови 183. њемачке пјешадијске дивизије избиле на Саву код Старе Градишке и 15. априла прешле преко ријеке у Босанску Градишку, наставивши продор на југ преко Лијевча поља.¹⁰

УСПОСТАВЉАЊЕ УСТАШКЕ ВЛАСТИ И ПОЧЕТАК ПРОГОНА СРБА

До капитулације Краљевине Југославије није постојала на подручју босанскоградишког среза мрежа усташке организације. Постојале су само франковачки одредијелене групе и католичка црква у којој је један од идејних вођа и идеолога био и жупник у Босанској Градишци, Бранимир Жупанчић.¹¹

Одмах по доласку њемачких трупа у Градишку ове снаге су подигле главу и позвале хрватско и муслиманско становништво да подржи прокламовану усташку Независну Државу Хрватску. Територија Босанске Градишке приликом управне подјеле прикључена је дијелу терито-

⁸ Исто, 344.

⁹ Исто, 263; *Априлски рат 1941*. Зборник докумената 2, Београд 1987. бр. док. 182, стр. 537.

¹⁰ *Априлски рат* 2, бр. 207, 257, 290 и 303, стр. 590, 696, 755, 789-790.

¹¹ В. Дедијер, *Ватикан и Јасеновац*, Документи, Београд 1987, 100-101.

рије Славоније, под називом Велика жупа Ливац и Запоље са сједиштем у Новој Градишци.¹² Истовремено територија среза је привремено и дјелимично остала везана за бившу територију Врбаске бановине која се налазила у ликвидацији и којом је сада руководио усташки стојерник др Виктор Гутић, један од организатора и вођа усташког покрета већ до рата.¹³

По доласку окупационих трупа у град мања група франковаца успоставила је усташку власт. За предстојника котара (среза) именован је Ивица Терзић, његов замјеник био је Маркан Мостарчић, усташки логорник Звонко Шукић, студент а усташки суд повјерен је Ивану Одићу. Важну улогу у формирању првих усташких органа власти имао је римокатолички жупник Бранимир Жупанчић, који је раније у емиграцији у Сијени (Италија) примљен у усташки покрет.¹⁴

Већ први корак утемељења усташке власти открио је чињеницу да су усташе успјеле придобити дио хрватског становништва за службу усташкој



Улазак њемачких трупа у Босанску Градишку, априла 1941. године

¹² Велику жупу Ливац и Запоље су чинили поред Босанске Градишке и котареви (срезови): Дарувар, Пакрац, Пожега, Новска, Нова Градишка и Прњавор. За великог жупана је именован Бранимир Шимунић. „Hrvatski narod“ br. 111, Zagreb, 5. јуна 1941, 2.

¹³ Др Виктор Гутић до рата адвокат у Бањалуци и један од организатора и вођа франковаца у Босанској Крајини. У току 1939. и 1940. у самостану у Петрићевцу учланио је 71 лице из Бањалуке и околине у усташку организацију – највећим дијелом, свакако уз франковце – ранијих присталица ХСС и Грађанске или сељачке Мачекове заштите. Из овог круга наћи ће се у току рата неколико десетака геноцидних злочинаца.

¹⁴ Пресуда окружног суда у Бањалуци број 1313/1946, са судског процеса групи ратних и геноцидних злочинаца из Босанске Градишке, стр. 6. Примјерак копије пресуде код аутора.

НДХ и за сарадњу са окупатором. У усмјеравању ових група према усташама пресудно је утицала политика вође ХСС Влатка Мачека, нарочито његов позив, упућен заједно са Кваторниковом прокламацијом НДХ 10. априла, присталицама ХСС да сарађују са новим усташким режимом.¹⁵ Ово је, уз препоруке цркве да се поштује усташка власт, био један од одлучујућих чинилаца који је утицао да се хрватско сељаштво на подручју среза у знатном броју позитивно определили према НДХ. Утицај конзервативних струја католичке цркве негативно је утицао и на опредјељење националних мањина, међу њима и малобројне пољске мањине.¹⁶ Њемачка национална скупина је већ до рата била знатно придобијена за Хитлеров Рајх.¹⁷

Ријетки су појединци муслимани који су добијали високе положаје у котару или усташком логору, али их је мањи број ступио у усташке редове па су се понеки нашли и међу извршиоцима геноцидних злочина над Србима. Чињеница је да је знатан број муслиманских породица, не само оних из чијих су редова били комунисти и симпатизери Партије, него и обичне сиротиње у граду, одбијао већ од почетка сарадњу са НДХ, а знатан их је дио био и најдиректније ангажован у Народноослободилачком покрету (НОП).¹⁸

У селу Мичије, у турјачкој општини, настањеном углавном Хрватима, одмах послје успоставе усташког режима, група усташа почела је наговарати сељаке Хрвате да искористе прилику коју им пружа нови режим и оружје па да изврше пљачку и покољ Срба комшија у сусједним селима. Група угледних сељака, са Антићем Куртовићем на челу, супротставила се лудилу усташа, говорећи да се са комшијама, са којима се ту живи вијековима и даље мора мирно и комшијски живјети, успјела је спријечити овај поход.¹⁹

¹⁵ Ф. Ćulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Izjava Vlatka Mačeka u Zagrebu 10. aprila 1941, Zagreb 1968, 386-387; F. Jelić – Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983, 296-297, I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, II, Zagreb 1981, 18-20.

¹⁶ Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Сарајево, Архив Босне и Херцеговине, инв. бр. 55689, материјали, мјесто Драгељи, срез Бос. Градишка.

¹⁷ Д. Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе*, III, 1941-1945, Београд 1987, 726-735.

¹⁸ С. Топић, *Илегални рад у граду (Бос. Градишци) и околини*, Путевима побједе, без пагинације.

¹⁹ Глиго Стојковић, *Из Турјака у партизане*, Козара у народноослободилачком рату, записи и сјећања (Даље: Козара у НОР-у) књига I, Београд, 1971, 852.

Мрачни план о уништењу Срба усташе су морале, користећи се искуствима својих учитеља, њемачких нациста, да спроводе тајно, поступно и строго систематски. Ишло се корак по корак у геноцид против Срба. Већ је 13. и 15. априла наређено Србима да предају војно и цивилно оружје.²⁰ Низ одредаба о расној чистоти Хрвата, које су по угледу на нацистичке расне законе издали највиши органи НДХ у априлу,²¹ биле су уперене против српског народа.

Усташки стожерник у Бањој Луци, Виктор Гутић, 20. априла је наредио уништавање свих натписа на ћириличком писму на радњама.²² Усташе у Босанској Градишци биле су брже и од свога стожерника. Чим су успјели да обезбиједу своје позиције у постојећим жандармеријским станицама, почело је уништавање натписа изнад српских радњи који су били исписани ћириличким писмом.²³

У јеврејским и српским трговинама и предузећима именовани су усташки повјереници; наређено је Јеврејима и Србима да предају усташким надлештвима радио-апарате, фотоапарате и двогледе и да у року од пет дана сви Србијанци и Црногорци напусте територију НДХ.²⁴ Влада НДХ је 3. маја издала „Законску одредбу о пријелазу с једне вјере у другу“ која је у суштини значила католичење православних Срба.²⁵

Слиједи нови талас мјера уперених против Срба – праћен турнејама усташких првака по НДХ и низом хистеричних србофопских говора и пријетњи, међу којима и турнеје и пријетње стожерника Виктора Гутића по Крајини.²⁶ Почине рушење православних цркава, међу њима и цркве у Босанској Градишци.²⁷

Православци се нису смјели окупљати нити водити разговоре, забрањена су сијела и паљења свјетла увече у српским кућама и становима.²⁸ Сава је све чешће носила лешеве убијених, а на савском купалишту у

²⁰ „Ustaške novine“, Загреб, бр. 2 од 13. априла 1941. Такође, „Hrvatska krajina“, Бања Лука, 22. априла 1941, 4.

²¹ „Narodne novine“ од 30. априла 1941. године.

²² Исто, од 25. априла 1941. Такође, „Хрватска крајина“ од 20. и 23. априла 1941; В. Дедијер, н.дј. 150-151.

²³ В. Боројевић, *Романовци у устанку*, Козара у НОР-у, 1, 689.

²⁴ „Narodne novine“, бр. 4 од 26. априла 1941.

²⁵ М. Булајић, *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу 1986. године*, књ. I, Београд 1988, 366-368.

²⁶ Исто, 209-212.

²⁷ Архив БиХ Сарајево, ЗКР 2 1946, бр. 55682, МНОО Бос. Градишка стр. 2; Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији 1941-1945*, Бања Лука 1968, 94.

²⁸ Архив БиХ Сарајево, ЗКР 2, бр. 57059, МНОО Српски Вакуф, 1.

Босанској Градишци истакнут је натпис *Жидовима, Циганима, Србима и псима забрањено купање*.²⁹

Стожерник Виктор Гутић је 5. јуна издао нову одредбу о прикупљању Срба и Јевреја у радне логоре, што ће усташе све шире користити за одвођење у затворе гдје су вршене све масовније тајне ликвидације затвореника.³⁰

И поред све већих пријетњи и све новијих неизвјесности, прелажења са једне на другу вјеру нису била масовна. Иако је међу Србима вршена пропаганда за прелажење на католичку вјеру, нуђени су им формулари, али су пријаве за промјену вјере биле, углавном, рјеђе и појединачне, изузимајући нека насеља непосредно уз Босанску Градишку.³¹

Затварања људи, која су и овдје сматрана нужном мјером сваке власти, извођена су јавно али су мучења и ликвидације вршене дубоко у подрумима казамата. И пљачке које су најприје вршене у српским становима или трговинским и другим радњама су прикриване.³²

Прва појединачна хапшења, већ крајем априла и почетком маја, вршена су над истакнутим личностима, углавном из редова Срба који су се истицали активностима за вријеме Краљевине Југославије у његовању слободарских традиција, чувању културе Срба и православља, или се показали као противници Њемачке, на примјер у демонстрацијама 27. марта и слично.³³

²⁹ М. Радонић, *Убиство првог усташе у Лијевчу пољу*, Козара у НОР-у, књ. I, 368.

³⁰ Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, 95.

³¹ Архив БиХ, Сарајево, ЗКР 2/1946. бр. 55675, Мјесни НОО Чатрња; исто бр. 55682, МНОО Бос. Градишка; Пресуда Окружног суда у Бањалуци бр. 1313/46, са судског процеса групи ратних и геноцидних злочинаца из Бос. Градишке, стр. 24. Пошто су сви писани документи о прелажењу грађана Бос. Градишке са православне на римокатоличку вјеру уништени, немогуће је навести и приближне податке о покрштеним. Постоје само индиректни и дјелимични подаци. Тако котарска област у Бос. Градишци извјештава велику жупу 31. децембра 1941. уз остало о том питању: *У опћини Орахова најавили су скоро сви гркоисточњаци прије кратког времена пријелаз на католичку вјеру. Међутим, када је из Орахове отишла војска и оружничтво, они су били први који су о томе обавијестили побуњеничке партизане и најсрдачније су их дочекали*. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Даље: Зб. НОР.) V/2, бр. 194 стр. 548.

³² Архив Југославије, Фонд државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових сарадника, Свједочење свештеника Милорада Балабана 8. маја 1942. године.

³³ Архив БиХ, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (Даље: ЗЕМКОМ) Ин. бр. 26, Изјава Илије Слијепчевића.

Међу првима је, неколико дана после проглашења НДХ, ухапшен архијерејски намјесник и протојереј Душан Суботић, већ раније оптуживан од власти Аустроугарске 1914. као велеиздајник. Крајем априла и у мају слиједила су свакодневна хапшења знаних и незнаних, међу њима и Душана Комадине, пекара из Горњих Подградаца, Раде Бањаца, трговачког радника из Босанске Градишке, Стеве Њежића из Романоваца, затим Васе Станишљевића, Душана Јањетовића, Золтана Секија (пројугословенски опредјељен), Младена Курузовића, Чедо Чичића и низа других који су хватани и хапшени на путу из југословенске војске у расулу или из заробљеништва, и на друге начине, прије него су успјели стићи у своје село и кући.³⁴ Затвореници су подвргавали најтежим мукама. Протојереј Душан Суботић, прво мучен у манастиру часних сестара, затим је испребијан, превезен преко Саве и пред католичком капелом поново сурово малтретиран а да његов познаник и по свештеном дјелу колега, римокатолички жупник Бранимир Жупанчић, ништа није учинио да би га спасио. Из Старе Градишке је одведен у усташки затвор у бањалучком Кастелу. На Ђурђевдан, 6. маја 1941, изведен је из затвора у Кастелу и са бањалучким епископом Платоном (Миливоје Јовановић) одведен на обалу Врбање, гдје је после страхаовитих мучења заједно са Платоном убијен и бачен у ријеку.³⁵

Ријека Сава је посљедњих дана маја 1941. избацила недалеко од Босанске Градишке везане и унакажене лешеве, вјероватно родитеља и двоје дјеце испод десет година, са натписом *Сретан пут за Београд*.³⁶

Усташки злочинци све су теже могли сакривати своје строго тајно и стравично извршаване злочине. Рачуна се да је само почетком јуна убијено са подручја среза око 25 људи, међу којима и позната имена: Душан Јањетовић, Раде Бањац, Золтан Секи, Младен Курузовић и Чедо Чичић.³⁷ У ово вријеме је Врбас на утоку у Саву избацио унакажене лешеве Стеве Њежића и Васе Станишљевића.³⁸

³⁴ М. Булајић, н. дј. 298, 343, 701.

³⁵ Изудин Чаушевић, *Усташка власт и терор на Козари 1941-1942. године*, Козара у НОБ. Радови са научног скупа 27. и 28. октобра 1977. године (Даље: Козара... научни скуп) 107.

³⁶ Пресуда Окружног суда у Бањалуци бр. 1313/40... стр. 3; Архив Југославије, Фонд државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових сарадника (Даље: Архив Југославије ДК) Фасц. 197, Свједочење Милана Јовановића, Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. бр. 55682, записник од 13. јула 1946.

³⁷ Архив БиХ, ЗЕМКОМ инв. бр. 55682, записник, Бос. Градишка од 13. јуна 1946.

³⁸ Архив ВИИ, Фонд НДХ К-85, бр. рег. 39/9-1, извјештај III оружничке пуковније бр. 586 од 19. јула 1941. и бр. 643 од 27. јула 1941.

ОДЈЕК ПОЧЕТКА РАТА НА ИСТОКУ

Вијест о почетку рата на истоку и нападу Вермахта на Совјетски Савез дочекана је са одушевљењем па су многе од сељака овога краја довеле до сукоба са квислинзима. Тако су од усташа затворени и осуђени на смрт Милан Шарић због поклика „Живјела Совјетска Русија“, Живко Пелић што је викао Црвени ће вам судити, а Васо Шаула што је рекао Ето црвених као пљеве.³⁹ Већ на сам дан почетка рата на истоку усташки логорник у Босанској Градишци, Звонко Шукић је изјавио: „Ви Срби сте данас дигли главе јер је Русија заратила. Ја додуше, нисам пророк и не знам како ће се рат завршити, али кажем, ако Руси дођу у Босанску Градишку, моћи ће своју црвену заставу забости у православно гробље.“⁴⁰

Упоредо са вијестима о брзом продирању нацистичких армија на исток, наступање против српског живља постаје отвореније и смјелије. Уочи Видовдана, 27. јуна, почело је хапшење православних свештеника и других угледних Срба и њихово одвођење у затвор или у концентрациони логор у Цапрагу, одакле су највећим дијелом протјерани у Србију. До половине јула протјерано је око 160 породица. Дио њих је остао у затворима и логорима, гдје је мали број преживио.⁴¹

Почетком јула почела се организовати у Кукуљама илегална група родољуба и припремати за борбу. Предводио ју је свршени ученик Трговачке академије у Бањалуци и симпатизер Партије Небојша Којић. На састанку групе од 22 родољуба, одржаном у дворишту куће Триве Шушњара 13. јула 1941, договорено је да се приступи прикупљању оружја и муниције и другим мјерама како би се у датом тренутку могао дати отпор усташким зулумћарима који долазе и вршљају по селима. На другу, ужу групу активиста, која се истог дана увече скупила у дућану породице Михаиловић, коју су сачињавали, уз Небојшу Којића, Мирко Михаиловић, Ђурађ Голуб, Марко Црнчевић и Ђуро Шушњар и која је разговарала конкретније о облицима припрема борбе против

³⁹ Архив БиХ, ЗЕМКОМ инв. бр. 55682, записник, Бос. Градишка од 13. јуна 1946.

⁴⁰ Архив Југославије, ДК, бр. 197; Архив БиХ, ЗЕМКОМ, инв. бр. 26, Свједочење Илије Слијепчевића и других.

⁴¹ Наведена пресуда Окружног суда у Бањалуци 1313/46.

окупатора и усташа, наишла је случајно усташка патрола у којој су били Анто Ђуловић и Илија Радић из сусједног села Маховљана. У случајном и преурањеном сукобу ова група организатора борбе против НДХ убила је усташу Илију Радића. Био је то први оружани сукоб између угроженог српског живља и органа НДХ у цијелом овом крају.⁴²

Већ сутрадан, у освит зоре, почеле су да стижу казнене експедиције и жандармска група из Тополе, под командом Јосипа Вукадина, затим жандарми из Бањалуке, под вођством Мустафе Машовића и усташке јединице из Тополе и Босанске Градишке. Почео је претрес Кукуља и околних села, премлаћивање и насиље над становништвом. Хапшење најближе родбине чланова групе, малтретирања и пријетње смрћу, омогућили су усташама да дођу до имена чланова илегалне групе и да се усмјере у предјеле Лијевча гдје су се они скривали. Усташе су ухватиле Мирка Михаиловића, а у току неколико наредних дана похватани су Ђурађ Голуб, Марко Црнчевић и Драго Михаиловић. озбиљне пријетње усташа да ће ликвидирати породице навеле су и самог организатора и руководиоца групе Небојшу Којића да се преда свом комшији и пријатељу до рата, тада усташа Анти Дуиловићу. И поред датих обећања од стране Дуиловића, Небојша и његови другови су подвргнути најтежим мучењима. На темељу пресуде Пријеког суда у Бањалуци стријељани су 31. јула 1941: Мирко и Драго Михаиловић, Бранко Котур, Марко Црнчевић, Ђурађ Голуб, Живко Пелић и Небојша Којић, сви из села Кукуља, Милан Шарић из Босанске Градишке и Васо Шаула из Лилића. Дио чланова поменуте групе усташе нису успјеле пронаћи и већина преживјелих се касније укључила у Народно-ослободилачки покрет (НОП).⁴³

Ова слабо организована и још лошије изведена акција, поред поменутих жртава донијела је и друге негативне посљедице за даљи ток догађаја у овом подручју.

⁴² Архив VII, НДХ, К-85, бр. рег. 40/8-1, Заповједништво треће оружничке пуковније бр. 579 од 15. јула 1941; М. Радоњић, *Устаничка година у неким селима доњег тока Врбаса*, У свједочењима учесника НОБ 1941/1942, Београд 1975 (Даље: У свједочењима...) књ. 4, стр. 107-117; Исти аутор, *Кукуље јулских дана 1941*, Средња Босна у НОБ, чланци, сјећања и документи 1, Београд 1981, 524-526 (Даље: Средња Босна)

⁴³ Архив VII, НДХ, К-85, бр. рег. 39/9-1 и 39/7-1, Извјештаји треће оружничке пуковније бр. 586 и 643 од јула 1941. Потјерница К-193 ^б бр.120 51/5-1 Трећа оруж. пук. бр. 642, 8. VIII 1941.

Усташка пропаганда је успјела да појача страх у оазама хрватског и муслиманског становништва од већинског српског живља, наклоњеног „разбојничкој“ четничкој активности. Мобилизација тих маса у домобранство и милицију која је чувала села, па дјелимично и у усташе, ишла је без сметњи и напора. Рапидно се повећавао број припадника оружаних снага НДХ и њемачке националне групе у Тополи.⁴⁴ Страх од „четничког насиља“, ширен путем пропаганде па и преко профашистичког дијела клера, имао је успјеха чак и код знатног дијела пољске народности која је живјела на подручју босанскоградишког среза.⁴⁵

ПРИПРЕМЕ И ПОЧЕТАК УСТАНКА

На савјетовању руководећих чланова Комунистичке партије Југославије за Босанску Крајину на Шехитлуцима код Бањалуке, одржаном 8. јуна 1941. године, Ђуро Пуцар, у име Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, упознао је учеснике о ставовима руководства КПЈ да се народ мора припремати за оружану борбу против окупатора и квислинга. Указао је на чињеницу да се развој међународних догађаја, како у Европи, тако и у свијету, брзо одвија и да убрзо треба очекивати врло крупне догађаје. Није рекао изричито да се налазимо пред почетком свјетског рата, али се то подразумијевало. Пуцар је нарочито нагласио да се са народом у селима, радницима у предузећима и грађанима у другим срединама, мора успоставити контакт и указивати на ситуацију која је настала, као и на нужност предузимања мјера опрезности против окупатора и његових доушника. Послије овог савјетовања услиједило је неколико обилазака терена од стране чланова Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину и преношење конкретних задатака са разрадом опште директиве о припреми устанка. Успостављени су прво повјереници за срезове, а гдје то није било могуће, повјереници су успостављени за групу села или поједина села. Они су бирани између најодговорнијих чланова КПЈ, или провјерених родољуба који нису имали дилема у односу према окупацији. Та повјереништва требало је

⁴⁴ М. Радоњић, *Устаничка година*, 114; Архив БиХ, ЗЕМКОМ 2, инв. бр. 47994 од 31. 07. 46, бр. 60344 од 30. 05/1946, бр. 46145 од 16. 07/1946 и бр. 55675 од 16. 07/1945. свједочење пред комисијама Бос. Градишке, Романоваца и Чатрње.

⁴⁵ Архив БиХ, ЗЕМКОМ 2, бр. 55689, 60344 и 46112, записници комисије из Кијеваца, Лужана, Драгеља и Романоваца, августа 1946.

у детаље да сагледају ситуацију у појединим селима, предузећима и другим срединама, да утврде са колико оружја народ располаже, његову спремност за отпор окупатору и какво је њихово гледање на збивања која су настала окупацијом, нарочито на политику новоуспостављене квислиншке државе, тзв. НДХ. Таквим најконкретнијим радом требало се доћи до што реалније слике о могућностима организовања оружаних формација и дизања устанка, што ће услиједити нешто касније. То је основна карактеристика ситуације на терену прије организованог почетка оружане борбе која ће ускоро захватити највећи дио Босанске Крајине.

Сеоски повјереници су прије одређени за највећи дио насеља у три сусједна среза козарачког подручја: босанскодубичком, босанско-новском и приједорском,⁴⁶ због тога што су тамо постојале и дјеловале партијске организације, за разлику од босанскоградишког среза у коме је партијско организовање изостало. Искусни члан Партије и револуционар са босанскоградишког подручја, Љубо Бабић, био је именован и упућен као повјереник за припремање устанка у Дрвару.⁴⁷ И већина других истакнутих револуционара са овог подручја (од којих ће неки касније због свог доприноса борби против окупатора бити проглашени и народним херојима) дјеловала је у то вријеме, такође, у другим срединама.

Према документованим сјећањима учесника револуционарног радничког покрета, до лета 1941. били су учлањени у КПЈ у мјестима рада, службовања или студирања сљедећи активисти са територије босанскоградишког среза: Љубо Бабић, Адем Ковачевић, Радован Вулин, Атиф Топић, Драго Лопар и Чедо Ковачевић, док је скојеваца био већи број, тако да су у појединим мјестима, на примјер у Босанској Градишци, Ламинцима, Горњим Подградцима, Турјаку и Јабланици, дјеловале и скојевске групе или активисти који су припремани за пријем у Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). Извјестан број тих родољуба и народних предводника остао је забиљежен у документима историје НОП-а у овом крају. У Босанској Градишци били су то: Салих, Хамдија и Атиф Топић, Драго Лопар, Махмут Дрочић, Чедо Ковачевић; у Ламинцима: Војислав Борковић, Стево Совиљ, Јово Крагуљ, Јово Гња-

⁴⁶ Љ. Бабић, *Утицај КПЈ у нашем крају*, Путеви побједе, без пагинације; Харе Бегановић, *Припреме, учесници, ток и закључци шехитлучких савјетовања*, Шехитлуци 1941, Бањалука 1981, 49.

⁴⁷ Исто; Д. Лукач, *Устанак у Босанској крајини 1941/1942*, Београд 1967, 72-72.

тић, Мирко Томић; у Сеферовцима Радован Вулин; у Подградцима: Петар Мисимовић, Перо Борјановић, Бранко Зељковић; у Кукуљама: Смиља и Мићо Радоњић, Небојша Којић, Војо Купрешанин; у Машићима: Душан-Дуле Видовић, Мира Шиник; у Романовцима: Милан Хрваћанин, Драгољуб Видовић; у Карајзовцима: Саво Дардић, Ђурађ Кеџман; у Совјаку: Владета Радић, Стево Видовић; у Турјаку: Данило Борковић; у Вилусима: Мишо Перовић, затим из других села: Војо Крнета, Илија Дардић, Катарина Веселиновић, Вујо Топић, Милан Качавенда, Милан Марић, Јован Савић, Стево Видовић, Аган Арбаш, Ото Хингзберг, Лука и Данило Марић, Перо Кмезић, Мирко Рончевић и други.⁴⁸ Све ове групе родољуба биле су расположене за рад на припремању отпора окупатору и усташама, али неповезано, без руководећег органа, не само за срез већ и за уже регионе, групе села или села.⁴⁹

На иницијативу комуниста из Босанске Градишке, Салих Топић је успио у љето 1941. да ступи у везу са организатором устанка на босанскоградишком срезу, Бошком Шиљегићем и да по Шиљегићевој препоруци организује, заједно са Адемом Ковачевићем, састанак око тридесет активиста из Босанске Градишке и ближе околине у селу Крушкик (на погодном и скровитом мјесту званом Лиман).⁵⁰ Закључено је да се формирају пунктови или центри одржавања веза између устаника на Козари и илегалних група у селима и самог центра у Босанској Градишци. Веома добре везе на овим линијама већ од августа потврђивале су да је овај посао заиста добро обављен. За успостављање и одржавање ових веза у најтежој илегалности задужени су: Михаило Десанчић, Аган Харбаш, Ото Хингзберг и Милан Качавенда.

За организацију рада илегалног НОП-а у граду задужени су чланови КПЈ и активисти партије: Хамдија и Салих Топић и Махмут Дрочић. Задуживање муслимана за овај опасан посао било је оправдано јер би повјеравање задатака Србима, изложеним мјерама усташког геноцида, било сувише ризично, а веома мала могућност да се задатак обави.⁵¹

⁴⁸ Архив ВИИ, Фонд мемоарске грађе, К-2000, бр. рег. 9-1/9 и 5-1/9; Д. Д. Видовић, *Од Лијевча до Козаре*, Козара, књ. II, 278.

⁴⁹ Тако се у једном од најобјективније и најбоље даних сјећања Мире Шиник наводи да је усташа Зијад Чамчић, заједно са још двојицом сарадника НОП који су били убачени у оружане снаге НДХ, послан на Козару у децембру 1941. а њихова јединица у којој су служили извјештава да су они побјегли у партизане у априлу 1942; Архив ВИИ Београд, Фонд. мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-10/9.

⁵⁰ М. Радоњић, *Устаничка година*, 112-115.

⁵¹ С. Топић, *Илегални рад у граду и околини*, Путеви побједе, непагинирано.

Активисти су имали подршку муслиманских породица. Биле су то породице, уз поменуте, из којих су потицали Адем Ковачевић, браћа и рођаци Топић, Харбаш и Дрочић, затим Хацијусуфовићи, Тељиговићи, Плетилићи, Капетановићи, Мурићи, Сухоњићи, Хациалићи, Ћатићи и Мулалићи.⁵²

У ово вријеме одржавани су састанци комуниста и сарадника Партије и по појединим селима у Лијевчу пољу. У Рогољима, у кући Стојана Васиљевића, одржан је састанак групе сарадника којим је руководио члан КПЈ Радован Вулин. Састанку су, уз остале, присуствовали Драгољуб Видовић, Стојан Васиљевић и Душан-Дуле Видовић. Разговарало се о прикупљању оружја и муниције, припремању људи на устанак.⁵³ Слични састанци одржани су у Ламинцима, Рогољима, Карајзовцима и другим селима гдје су дјеловали и боравили активисти Партије и НОП-а.⁵⁴ Ипак, већина ових замисли и конкретних планова су, у датим условима, били неостварљиви.

С обзиром да су већ биле почеле устаничке борбе у другим дијеловима Козаре – према Дубици, Костајници, Босанском Новом, Приједору, непријатељ је одмах појачао противмјере и на босанскоградишком подручју. Почело је формирање домобранско-усташких упоришта, усташких сатнија, њемачких јединица које су регрутоване међу фолксдојчерима у Тополи, Колонији Дубравама и околним насељима, као и цивилних милиција у селима која су била у домену утицаја НДХ, у које су регрутовани сељаци Хрвати и муслимани, чешће називани легионари. Посебно је била позната Шимићка усташка легија. Снага и бројност непријатељских војника брзо је расла у Босанској Градишци, Горњим Подградцима, Турјаку, Колонији Дубраве, Новој Тополи и у низу упоришта према Бањалуци, далеко превазилазећи број бораца у Козари који су могли бити ангажовани на правцу Босанске Градишке.⁵⁵

Услови за илегални рад су били све тежи а усташка насиља, рације, хапшења и одвођења у затворе из којих се мало ко враћао, све масовнија. Само у току једне ноћи почетком августа 1941. уморено је у Казнионици у Старој Градишци око 40 затворених Срба.⁵⁶

⁵² Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-7/9

⁵³ Исто, рег. бр. 2-2/10, 3-1/10, 9-10/9 и 2-1/20.

⁵⁴ *Лакташи у Народноослободилачкој борби и револуцији 1941-1945*, Лакташи 1981, 122-123.

⁵⁵ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-10/9 и 5-5/9 до 5-6/9.

⁵⁶ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-10/9 и 5-5/9 до 5-6/9

ОДЈЕК УСТАНКА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ

Таласу организованог устанка на терену Козаре, који је почео 31. јула 1941, када су устаничке масе из поткозарских села кренуле према усташким упориштима у Босанској Дубици, Костајници, Босанском Новом и Приједору, претходили су веома важни догађаји, како на глобалном свјетском плану, тако и на подручју окупираних и раздробљених Краљевине Југославије. Хитлерова фашистичка солдатека напала је 22. јуна 1941. Совјетски Савез. Дочекавши спремно такав слијед догађаја, Политбиро КПЈ је 4. јула народима Југославије упутио Проглас о позиву на оружани устанак и борбу за ослобођење поробљених земља. Већ 27. јула, добро организоване и припремљене устаничке снаге биле су ослободиле Дрвар, Грахово и многа друга мања мјеста у окружењу. Овај датум се узима и званично као почетак устанка у БиХ. Постигнути успјеси у дрварском крају били су, практично, позив на устанак у цијелој Босанској Крајини и шире, свуда тамо гдје су се убрзано вршиле припреме за оружану народну борбу.

Облици те борбе и отпора непријатељу зависили су непосредно од услова на терену. Тако је, рецимо, на подручју Бањалучке Козаре устанак од почетка попримио герилски карактер, док су устаничке акције, због стања на терену, изостале неко вријеме у источним предјелима Поткозарја, према територији босанскоградишког среза.⁵⁷

Послије низа великих побједа на поменутих фронтима према Босанској Дубици, Костајници, Босанском Новом и Приједору, у првој половини августа, устаничке снаге Козаре, распоређене на ширем простору, нису биле у стању да трајније бране ослобођену територију. Напади вишеструко бројнијих непријатељских снага НДХ, под командом генерала Румлера, довели су до повлачења устаника. Тактика народних фронта и одржавања масовне устаничке војске је напуштена, а приступило се формирању добро организованих, покретних герилских одреда. На савјетовању на Лисини одлучено је да се формира Козарачки партизански одред.

До краја септембра и у првој половини октобра формиране су три партизанске чете са тачно одређеним подручјем дјеловања и војним и

⁵⁷ Архив ВИИ, НДХ, К-84 бр.рег. 10/6-1 „Заповјед заповједништва копнене војске за савладавање побуне у Босни“; Исто, К-61, 19/8-2, „Извјешће врбаског дивизијског подручја „ 30.VIII 1941. 36.НОР-а IV/1, стр. 529-758.

политичким задацима. Број бораца и наоружања скоро сваки дан се мијењао, свакако у складу са сталним активностима партизанских чета.⁵⁸



Легендарни вођа устанка на Козари – др Младен Стојановић, омиљен међу борцима и опјеван у народним пјесмама, погинуо 1942. године

⁵⁸ Зб. НОР, IV/1, бр. 167, стр. 368-372; Д. Ћургуз и М. Вигњевевић, *Други крајишки народноослободилачки партизански (Козарски) одред „Младен Стојановић“*, Приједор 1982, 234.

У октобру 1941. Други козарачки одред добио је пуно име, Други крајишки НОП козарачки одред. Први руководиоци су били: командант др Младен Стојановић, политички комесар Осман Карабеговић, замјеник команданта Јосип Мажар-Шоша. У ово вријеме је формиран и Окружни комитет КПЈ за Козару у чијој је компетенцији била и територија босанскоградишког среза. Секретар Окружног комитета био је предратни револуционар и активиста у бањалучком радничком покрету, Словенац Бранко Бабич.⁵⁹ Изузев појединаца у ово вријеме није било у Другом КНОП одреду јединица из босанскоградишког среза.⁶⁰

Крајем септембра или почетком октобра издвојена је група бораца из прве и друге чете (приједорска и дубичка), углавном оних који су били родом из села око Босанске Градишке и Бањалучке Козаре и упућена да организује свој логор на Пројси, у рејону Брусевца, одакле се могло ефикасно дејствовати према Лијевчанском Поткозарју и Бањалучкој Козари. Ускоро је та група, захваљујући приливу нових бораца, прерасла у пету градишкоомарску чету, чији су први руководиоци били Мирко Пекић, командир и Милан Врховац, политички комесар. Утицај чете веома брзо се осјетио у поткозарским селима: Подградцима, Кијевцима, Грбавцима, Турјаку као и према Омарској и Ламовитој.⁶¹

Сарадници и активисти илегалног НОП-а настојали су да се и на подручју Лијевча и Бањалучке Козаре створе сталне партизанске јединице, а упоредо с тим би услиједило и ширење партијске организације по селима. Овом задатку је у септембру 1941. велику пажњу посветила бањалучка партијска организација, посебно њен секретар Јованка Човић – Жута, затим активисти комитета, Адил Алагић, Сида Јелић-Марјановић, Радован Вулин и Славко Мандић. Крајем септембра 1941. одржано је у школи у Крнетама савјетовање коме су уз Јованку Човић – Жуту, Радована Вулина и друге поменуте активисте Мјесног комитета КПЈ у Бањалуци, присуствовали и активисти из сусједних села. Утврђен је план активности у циљу формирања партизанског одреда, у прво вријеме јачине 50-60 бораца.⁶²

⁵⁹ Д. Лукач, *Устанак у Босанској крајини*, 144; О. Карабеговић, *Босанска крајина непресушиви извор револуционарних снага*, Београд 1989, 532. Такође архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 14-1/9 до 14-2/9.

⁶⁰ Д. Тургуз и М. Вигњевић, н. дј. 239-242.

⁶¹ Исто, стр. 242; Зб. НОР IV/1, бр. док. 162 и 163, стр. 354 и 365.

⁶² Б. Суручић, *Прва партијска ћелија у Поткозарју*, У свједочењу учесника НОБ... књ. 2, 341-343; Зб. НОР, IV/2, бр. неп. док. 108. стр. 279; С. Марјановић, *Илегално у Лијевчу пољу*, Козара 1, 275-278.

Непријатељ, посебно његове обавјештајне и полицијске службе, редовно је пратио збивања на цијелом овом простору. У редовном извјештају Врбаског дивизијског домобранског подручја од октобра 1941. подвлачи се да је све јача активност партизана и на цијелом подручју босанскоградишког среза.⁶³

Усташка полиција је успјела управо у то вријеме да нађе двојицу сарадника у Лијевчу – бившег жандарма Бранка Митровића из Рогоља и Мирка Лакића, писара у општини Маглајани, родом из Кобатоваца.⁶⁴ Ови сарадници окупатора успјели су да сазнају детаљније податке о намјерама групе комуниста у Крнетама. Почетком октобра услиједила су хапшења по Лијевчу и Бањалуци. Најмасовније хапшење је обављено 10. октобра, о чему извјештава и Штаб домобранске Врбаске дивизије: *Ухићена су 43 лица која су била осумњичена да стоје у вези са спремањем устанка.*⁶⁵ У Бањалуци је ухапшен Радован Вулин. Имајући податке о његовој улози у организовању поменутог састанка, почели су га најстрашније мучити у намјери да га приволе на признање, али је Радован након три дана успио да попије набављени отров.⁶⁶ По исљеђењу скоро сви затвореници су упућивани у логор. Само из Босанске Градишке Котарска област је упутила у логор 15 затвореника: Ђорђа Малицана, Милу Гвоздена, Драгоја Пашалића, Божу Голића, Милорада Бралића, Воју Билбију, Петра Карача, Душана Рацу, Милана Петковића, Николу Оштролучанина, Јусуфа Редеповића, Александра Стразберге-ра, Адолфа Спицера, Ису и Еду Фрида. У току 4. новембра упућено је из затвора у Бањалуци и Босанској Градишци за логор 51 лице, међу њима и Ото Хингзберг, Грегор Небесни, Бранко Матаруга, Нада Матаруга, Драго Перовић, Милован Хрваћанин, Урош Васиљевић, Вилхелм Ламерс, Васо Перовић, Мирко Борковић, Ахмет и Хусо Лолић, Мирко Ламерс и Нико Хрваћанин.⁶⁷ Веома мали број ових људи се успио вра-

⁶³ Зб. НОР, IV/2, бр. неп. док. 118, стр. 338.

⁶⁴ Архив ВИИ, НДХ, К-173, бр. рег. 57/1-3 и 57/1-9, Записници о конфидент-ским разговорима усташке полиције са Бранком Митровићем; Такође, К-160, бр. рег. 151/1-2, К-161, бр. рег. 11/10-3 до 10-5, конфидентски извјештаји усташкој полицији Мирка Лакића, *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 65-70.

⁶⁵ Зб. НОР, IV/2, бр. неп. док. 118, стр. 345.

⁶⁶ М. Радоњић, *Устаничка година*, 105; В. Милановић, *Смрт пјесника*, Средња Босна у НОБ, сјећања, чланци и документи 2, Бањалука 1980, 547-562.

⁶⁷ Архив ВИИ, НДХ, К-169, Бр. рег. 47/1 Ф 4, Извјештај котарске области у Бос. Градишци бр. 6810, од 3. XI. 1941; исто, К-168, бр. рег. 3/2-2, Саслушање Ламерса

тити из логора а већина је тамо убијена. Издајници су се трудили да сви они које су послали у затворе буду ликвидирани, како не би дошло до откривања њихове издаје.⁶⁸

Дјеловање конфидената је наносило тешкоће и илегалном НОП-у у самој Босанској Градишци. У септембру је припремана једна од значајнијих акција, минирање зграде усташког логора у Старој Градишци. Прибављен је експлозив од домобранских минера који су вадили дијелове порушеног старог моста преко Саве. Усташка полиција је преко конфидената сазнала за ову акцију и ухапсила двојицу организатора: Хилмију и Хакију Мулалића, дио сарадника који су се за акцију припремали, док је група руководилаца и организатора илегалног НОП-а Адем Ковачевић, Атиф Топић, Војислав Борковић и Стево Совиљ морала одмах избјећи из града. Они су преко илегалне везе у Ламинцима, којом је руководио Бранко Звијерац, отишли у партизане на Козару.⁶⁹ Некомпромитовани и млађи сарадници ипак су наставили да раде у илегалном НОП-у у граду.

НАПАД ПАРТИЗАНА НА ГОРЊЕ ПОДГРАДЦЕ

Да би спријечио потпуно губљење позиција на овом подручју, усташки режим је покренуо нову офанзиву против козарачких партизана.⁷⁰ Против пет чета Другог КНОП одреда, у коме је могло бити око 600 наоружаних бораца, ангажовао је директно или као подршку око 18.000 војника. Јединице Козарачког одреда и овога пута, вјешто се провлачећи између густих колона и стројева непријатеља, нападале су његове мање снаге и наносиле му губитке. Штаб Одредa и Окружни комитет одржали су 20. октобра на козарачком врху Лисини савјетовање на коме је одлучено да се одмах нападне и ликвидира усташко-домобранска посада у Горњим Подградцима.⁷¹

11. X 1941; Исто, Фонд мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-9/9 и 1-1/10; А. Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац III*, 66-67; М. Радонић, *Устаничка година*, 105.

⁶⁸ Архив ВИИ, НДХ, К-173, бр. рег. 57/1-9 и 5/2-3, извјештаји конфидента Митровића усташкој полицији 26. и 29. новембра 1941.

⁶⁹ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-8/9 и 9-9/9.

⁷⁰ Зб. НОР, IV/2, бр. 118, стр. 341. Такође, Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 5-24/9 и К-1997, бр. рег. 5-2/7.

⁷¹ Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 14-3/9 и 5-25/9, такође К-1997, бр. рег. 6-1/7.

Посаду у Горњим Подградцима је сачињавало 180 до 200 домобрана, усташа и жандарма.⁷² Овдје су по први пут козарачки партизани одлучили да нападну непријатеља тачно у подне. На знак за паузу и ручак, одмах по јављању фабричке сирене, требало је да услиједи јуриш.

Трећа чета стигла је на вријеме и на знак сирене почела напад на пилану, прва и друга чета су закасниле петнаестак минута, што је омогућило непријатељу да организује отпор у школској згради и жандармеријској станици.⁷³ Изненађење које је остварила трећа чета, која је стигла на вријеме и отпочела напад на пилану, било је потпуно. Око 30 домобрана нису ни покушали да се домогну својих пушака и ступе у борбу, већ су се одмах предали.⁷⁴

На десетак дана прије овог напада дошао је један од доушника у Котарску област у Босанској Градишци и саопштио да се озбиљно говори у редовима сарадника НОП-а у Лијевчу о скорој офанзиви партизанских снага. По примању овог обавјештења Маркан Мостарчић и римокатолички жупник Бранимир Жупанчић кренули су у Бањалуку да траже појачање. Тамо их је домобрански пуковник Мајетић убјеђивао да су вијести примљене од доушника само празне приче.⁷⁵

У вријеме најжешћих борби за Подградце, из школе је најбројнија група домобрана покушала да се извуче према Босанској Градишци, али је тамо дочекана од партизана и заробљена. Усташе и дио жандарма су се упорно бранили. У току борби у тврдим зградама школе и жандармеријске станице заробљено је 105 домобрана, док је око 30 усташа погинуло а извјестан број се успио повући према Босанској Градишци. Партизани су заплијенили 67 пушака, тешки митраљез и више пушкомитраљеза, са знатним резервама муниције. У Козару су пренијети прехранбени артикли, текстил, со, петролеј, кожа за израду обуће и друго. Запаљена је пилана са свим резервама грађе и дрвета, које је било

⁷² Д. Самарџија, *Босанскодубичко подручје у НОР-у и социјалистичкој револуцији 1941-1945*, Бос. Дубица 1984, 116-118; Д. Ћургуз и М. Вигњевећ, н. дј. 244-245.

⁷³ Архив ВИИ, НДХ, К-57, бр. рег. 2/1-15, извјештај бањалучког здруга бр. 842 од б. 1/1042. Такође, мем. гр. К-1994, бр. рег. 14-3/9, 5-20/9 и 5-27/9.

⁷⁴ С. Кесар, *Офанзивна дејства козарских партизана*, Козара II, 25-42; М. Станић, *Напад на Горње Подградце*, Козара, II, 89-91; С. Зрнић, *У Горњим Подградцима послје окупације*, Козара, I, 244-245; Ж. Згоњанин, *Борбе на козарском подручју*, Козара I, 384-386; В. Стојаковић, *Напад на Подградце*, Козара I, 591-595

⁷⁵ Зб. НОР, IV/2, бр. неп. док. 128, стр. 372-377; Архив ВИИ НДХ, К-54, бр. рег. 2/1-18 извјештај бањалучког здруга, бр. 842 од 6 јануара 1942. Такође, К-152а, бр. рег. 42/5-2 и 45/11а-1.

припремљено за извоз, углавном у Њемачку. Са усташама који су се у току борбе или непосредно по њеном завршетку повлачили према Градишци кренуле су из мјеста фолкдојчерске и скоро све хрватске породице.⁷⁶ И одред је имао знатне губитке. Погинули су: Мирко Зец, Голуб Бундало, Станко Радаковић, Станко Ђурић, Мирко Пећанац, Бошко Кос, Симо Црномарковић, Миленко Пилиповић, Михаило Викало и Драган Сердар. Рањено је 12 бораца,⁷⁷ а њих неколико тешко рањених умрло је касније.

Из Горњих Подградаца партизани су повукли у Козару и групу активиста из илегалног одбора, која је руководила покретом до напада на упориште и одржавала везе са партизанима. Међу њима су признати активисти Партије и борци са пушком у руци: Петар Мисимовић, Петар Бјеловук, Илија Бабић, Стојан Дојчиновић, Славко Зрнић, Милан Десанчић, Миле Ивановић, Миле Тенџерић, Михаило Паспаљ, Нико Малешевић и Никола Рончевић са својом породицом.⁷⁸

Сутрадан је пред заробљеним домобранима одржао говор Младен Стојановић, одавши им признање што нису хтјели да се боре против своје браће и другова, партизана који се боре за ослобођење свих наших народа, позвавши их да у својим крајевима кажу истину о Народноослободилачкој борби. Уз потребну пратњу заробљени домобрани су превезени преко Уне и пуштени својим кућама. На другој страни усташе у Босанској Градишци су се жалиле својим претпостављеним на слабу борбеност домобрана и на потпуно одсуство воље да се боре против партизана.⁷⁹

Ликвидација непријатељског упоришта појачала је страх код усташа, нарочито у Босанској Градишци.⁸⁰ Да би сузбили ширење НОП-а, усташе су прибјегле још јачем насиљу над српским живљем. Приликом суђења, одмах по завршетку рата, групи ратних злочинаца из Босанске

⁷⁶ Миро Јуришић из Подградаца и Винко Губић из Градишке штитили су своје комшије излажући се и сами да допадну у усташки затвор, С. Зрнић, *У Горњим Подградцима после окупације*, Козара I, 242-245; М. Гончин, *Како смо успоставили везу са славонским партизанима*, Козара II, 839-840.

⁷⁷ Д. Ђургуз и М. Вигњевевић, н. дј. 247 и 249.

⁷⁸ Архив ВИИ, НДХ, К-152, бр. рег. 28/3-1, Извјештај треће оружанске пуковније од 3. XI/1941. Такође, К-61а бр. рег. 11/10-1; мем. гр. К-1994., бр. рег. 5-27/9 и 5-28/9; М. Мијатовић, *Моја најтежа акција*, Путеви слободе, непагинирано; О. Стишовић, *Значај напада на Горње Подграде*, Путеви слободе, непагинирано.

⁷⁹ Зб. НОР, IV/2, бр. неп. док. 128, стр. 375-379.

⁸⁰ Архив ВИИ, Фонд. мем. гр. К-1994, бр. рег. 5-24/9 до 5-27/9.

Градишке утврђено је да су усташе, предвођене котарским предстојником Марканом Мостарчићем, у знак одмазде за пораз усташа у Горњим Подградцима, усмртиле на мосту преко Саве, у Старој Градишци, у Казнионици, већ тада испостави број пет Јасеновачког логора, на обалама Саве и на другим мјестима, крајем октобра 275 мушкараца и пет жена.⁸¹

У логор Јасеновац одвођене су групе муслимана које су сарађивале са илегалним НОП у граду и имале везе са Козаром. У вези са овим Козарачки НОП одред је упутио проглас муслиманима, позивајући их да се укључе што масовније у Народноослободилачку борбу, указујући на свијетле примјере бораца муслимана из Босанске Градишке, Енвера Шилка, који је као секретар Обласног комитета КПЈ за Тузланску област, ухваћен и убијен од стране усташа у Тузли 5. септембра 1941, затим организатора илегалног НОП-а у Босанској Градишци – браћу Хилмију и Хакију Мулалића.

Успјех напада јединица другог КНОП одреда имао је велики морално-политички значај. Непосредно послије ове акције Одред је имао у шест чета наоружање од 510 војничких пушака, пет пушкомитраљеза и тешки митраљез. Формирана је још једна чета која је била усмјерена према ријеци Сави и путу Босанска Дубица–Босанска Градишка, са тежиштем на правац Драксенић и Орахова.

Пета градишкоомарска чета, нарасла послије акције на Подградце на око 110 бораца, и даље са логором и командом чете у Брусевцу, имала је крајем октобра и почетком новембра читав појас ослобођених села на источним и југоисточним падинама Козаре. У скоро свим селима око Козаре успостављене су илегалне групе или илегални одбори. Поред политичког рада, упућивања бораца у одред, важан посао ови илегалци су обављали одржавајући везу између Козаре и централне Босне, те Козаре и НОП-а у Бањалуци.⁸² Сарадњи народа и партизана је доприносило и то што је у чети већ било неколико истакнутих бораца и руководилаца родом из босанскоградишког среза, уз остале и: Пиљо Станишљевић, Никола Рончевић, Адем Ковачевић, Атиф Топић и други. Из оближњих села из Лијевчанског Поткозарја свакодневно су одлазили нови добровољци у партизанае. „Међу првима су кренули из Подградаца, поред раније набројаних и: Ђуро Совиљ, Аца Радонић, Миро Јуришић, Стојан Јанковић, Лазо Поповић, Мићо Ђирић, Милош Јанковић, Ми-

⁸¹ Наведена Пресуда окружног суда у Бањалуци бр. 1313/46, стр. 3, 19 и 21.

⁸² Зб. НОР, IV/2, бр. 36, стр. 101.

хаило Дојчиновић; из Турјака: Данило Борковић, Милош Самарџија и ја, Јозо Зрнић, Ђоко Бојанић, Глиго Стојковић, Драган Станишљевић - Шецо, Јован Станишљевић, Симеун Милутин, Рајко и Богдан Шмитран, Остоја Суботић; из Карајзоваца: Љубо и Јово Мандић, Мирко и Бранко Вујчић, Влајко Митровић; из Романоваца: Ђурађ Шушњар; из Машића: Остоја Чекић, Рајко Вранчић, Бранко Станчић, Војо Пепрић, Раде Кесић, Десимир Раковић, Јован Берић, Ђорђо Драгошевић, Божо Боснић, Бранко Бијелић, Остоја Јотић, Душан Баштинац Милукин; из Босанске Градишке Драго Лопар – Дуца.⁸³



Радован Вулин, син Стојанов, рођ. 1921. у Сеферовцима, борац 1941, један од главних организатора устанка у Лијевчу пољу, активиста Мјесног комитета КПЈ у Бањалуци. Откривен и ухаишен, испио отров у току свирепих мучења у бањалучком усташком затвору, октобра 1941.



Атиф Топић, син Адемов, рођ. 1919. у Градишци, студент, борац 1941, један од руководиоца и организатора илегалног НОП-а у Босанској Градишци, политички комесар у јединици Козарачког одреда, погинуо 1942.

⁸³ Исто, бр. 56, стр. 139-142, Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 5-33/9.



Петар Мисимовић, син Милованов, рођ. 1903. у Јабланицама, борац 1941, члан КПЈ од 1935, председник првог Општинског народноослободилачког одбора у Г. Подградцима, погинуо 1942.



Мирослав Јуришић-Миро, син Петров, рођ. 1920. у Градишцима, борац 1941, политички комесар чете у Петој козарачкој бригади, погинуо 1944.



Данило Борковић, син Михајлов, рођ. 1918. у Турјаку, учитељ, борац 1941, погинуо јула 1942. у офанзиви на Козару, као политички комесар 3. чете.



Драго Лопар, син Иванов, рођ. 1917. у Градишцима, студент, борац 1941, активиста на припремама устанка, погинуо у офанзиви на Козару 1942. као командир чете. (Фотографија из 1936, када је био ученик IV разреда гимназије.)



Владета Радић, син Милошев, рођ. 1914. у Гашиници, борац 1941, активиста на припремама устанка, погинуо као комесар батаљона 1942. у офанзиви на Козару. (Фотографија из 1939. године.)



Вид Сладојевић, син Васин, рођ. 1912. у Береку, земљорадник, борац 1941, погинуо као командант батаљона 11. крајишке бригаде, 1944.



Васо Радивојац, син Станков, рођ. 1914. у Церовљанима, борац 1941, страдао од посљедица рањавања 1944.



Никола Крагуљ, син Михајлов, рођ. 1923. у Брезицима Ламинцима, трговачки радник, борац 1941, активиста СКОЈ-а на подручју Поткозарја, погинуо у офанзиви на Козару 1942.



Бранислава Бјеловук, кћи Стеванова, из Јабланице, члан КПЈ и борац од 1941, погинула у офанзиви на Козару, 1942. (Радила прије рата код Веселина Машеше.)



Стево Совиљ, син Мирков, рођ. 1917. у Брезицима Ламинцима, трговачки помоћник, борац 1941, политички комесар 4. чете у 3. батаљону Другог КНОП одреда, погинуо у офанзиви на Козару 1942.



Драгомир Бабичић, син Драгојев, рођ. 1919. у Грбавцима, земљорадник, борац 1941, заробљен као командир вода у офанзиви на Козару, депортован у Аустрију, отуда побјегао и ступио у словеначке партизане, погинуо као командант одреда 1945.



Млада партизанка Смиља Шиник из Јазовца, борац 1941.

ЗНАЧАЈ ПОБЈЕДЕ ПАРТИЗАНА НА МРАКОВИЦИ

Чете Другог КНОП одреда увијек су пратиле покрет непријатеља, на погодним мјестима га узнемиравале и уништавале његова мања одјелења, а онда, у току ноћи, вјешто се провлачиле између непријатељског распореда и прелазиле у предјеле кроз које је офанзива већ била прошла.⁸⁴ Зато се непријатељ околио против дијела становништва које није стигло да се склони. Почело је убијање свих ухваћених мушкараца, а на неким мјестима дјеце и жена. На подручју босанскоградишког среза највећи злочини су почињени око Горњих Подградаца, Јабланице и Ресановаца, посебно у насељима Шмитрани, Глигићи и Суботићи. При крају неуспјеле офанзиве, усташе, међу којима је било и појединаца из села босанскоградишког среза, похватили су све мушкарце. У току ноћи 28/29. новембра проборавили су у импровизованом логору у Совјаку, у засеоку Бабићи, гдје су их усташе страховито малтретирале. Сутрадан су их повели према Јабланици и код млина званог Ребровац почели убијати из пушака или клати ножевима. У том тренутку се група сељака побунила. Радоје Драгишић из Милошевог Брда је успио да отме једном усташу пушку, али га је усташа из оближњег села Орахове, Алија Делимејић, псујући му српску мајку, са леђа успио убити. Ипак је неколико људи, са којом раном или без ране, успјело побјећи са овог стратишта, међу њима и Васо Зрнић, Мирко Кевих, Мирко Драгишић, Илија Глигић, Глиго Љепојевић и Никола Борјановић. Више извора наводи да је на терену општине Горњи Подградци у тој офанзиви убијено око 300 људи.⁸⁵

У усташким и њемачким извјештајима се наводи да је убијено око 600 устаника, признајући да су то све цивилне жртве.⁸⁶ Послије рата

⁸⁴ С. Дојчиновић, *Долазак усташа у Подградце*, Козара I, 146; С. Зрнић, н. дј. 244-5; В. Стојаковић, *Напад на Подградце*, Козара I, 591-595; Г. Стојаковић, *Из Турјака у партизане*, Козара I, 853-855; Р. Вранчић, *Одлазак у партизане из села Машићи*, Козара II, 266; Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н. дј. 255.

⁸⁵ Зб. НОР, IV/2, бр. 66, стр. 159-162; Зб.НОР, XII/2, бр. 18, стр. 85-86; А. Милетић, *Неке мјере и дејства Вермахта на Козари 1941-1942. године*, Козара у НОБ, 197; Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 12-7/9.

⁸⁶ У извјештају Треће оружничке пуковније бр. 579, од 3. децембра, докуменат у Архиву ВИИ, НДХ, К-61а, рег. бр. 11/10-1, наводи се да је на поменутом мјесту убијено око 170 људи; Мирјана Шиник у мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-13/9, наводи око 160 људи, док се у низу других података наводи цифра око 300. Види, Архив ВИИ,

борачке организације су сачиниле списак од 105 убијених у Милошевом Брду, Совјаку и још шест у Јабланици, Гашници и Бијаковцу.⁸⁷ Да би бар дјелимично ублажили овај неуспјех, Нијемци и усташе су после ове офанзиве ојачали бројне гарнизоне око Козаре. Највећу сметњу уходаном дјеловању Другог КНОП одреда представљала је јака посада на доминантном врху Козаре – Мраковици, гдје је непријатељ изградио систем утврђења кружне одбране са истуреним стражарским мјестима и саобраћајницама.

Одлучено је да се што је могуће прије ликвидира ово истурено упориште непријатеља. Наложено је командама најближих чета да најискуснији извиђачи испитају јачину, стање, наоружање и распоред непријатеља. У извиђањима откривено је да непријатељ располаже са доста тешког наоружања, бацача и тешких митраљеза, због чега је још више порасла потреба да напад не буде раније откривен.⁸⁸

У нападу, који је отпочео око 6,30 часова ујутро 5. децембра 1941. учествовале су 1, 2, 4. и 5. чета, оставивши само мање осигурање на својим сталним секторима, док је 6. моштаничка штитила правац од Козаре а 3. каранска је водила борбе против непријатеља који је покушао да продре преко њеног терена. Непријатељ је три пуна сата давао

мем. гр. К-1994, бр. рег. 5-35/9 до 5-36/9, 5-37/9 и 5-38/9; К-2000, бр. рег. 8-1/9; 36. НОР, IV/2, бр. 74, стр. 189; 36. НОР, XII/1, бр. док. 279, стр. 765.

⁸⁷ Жртве усташког геноцида по овом списку су из Милошева Брда: Бабић Паво; Драгишић Цвијо, Јован и Радоја; Глигић Лазо, Никола и опет Никола (немамо очеве имена) и Пантелија; Ковић Ђуро, Стево, Михаило и Ђурађ; Кочић Маријан; Мирић Милош и Станко; Пролић Милош, Петар, Остоја, Милан, Станоја, Урош, Јефто и Богдан; Стајић Бранко, Стево, Остоја, Драгомир, Милан и Михаило; Савић Драгутин и Станоја; Суботић Михаило, Душан, Миле и Тане; Селак Жарко; Угреновић Илија, Јован, Михаило, Бошко, Марко, Остоја Ђорђе, Јефто, Стојан, Бошко и Јован, Коста и Душан; Вукотић Урош, Бошко и Лазар; Видовић Љубомир и Михаило; Змијанац Марко. Из Совјака: Бабић (наставак ⁸⁷) Михаило, Раде и Нико; Бјелајац Божо, Јован, Ђурађ и Душан; Борјановић Спасојам Раде, Павле, Милутин, Ђуро, Душан, Милорад и Миле; Чекић Славко, Симо и Стојан; Гојковић Симеун, Никола, Михаило, Драгутин, Срђан, Илија, Остоја и Миле; Гончин Спасоја, Илија, Пејо, Благоја, Живко, Душан и Милорад; Каран Љубомир; Календар Миле; Милошевић Радован, Стојан, Јаков, Љубомир, Милош и Раде; Прпош Стево, Остоја, Лазо и Љубомир; Раца Стево, Обрад, Мирко и Остоја, Суботић Стеван, Шмитран Илија. Из Гашнице: Кукавица Стоко, Савић Бошко. Из Бијаковаца Љевар Јово. Из Јабланице: Даниловић Милован, Вујић Љубомир и Михаило.

⁸⁸ Архив ВИИ, фонд. мем. гр. К-1994, бр. рег. 12-5/9, 16-6/9, 12-7/9, 14-3/9; Драгутин Ђургуз и Милорад Вигњевић, н. дј. 266; Д. Д. Самарија, н. дј. 127-130.

снажан отпор, нарочито домобранске јединице чији су састав чинили муслимани из Велике Кладуше.⁸⁹ Исход борбе одлучио је незадржив јуриш групе козарачких бомбаша који су почели упадати у непријатељска утврђења. Услиједила је паника и бјежање непријатеља. Заробљено је око 100 домобрана у самом упоришту, али је заробљавање настављено у току дана, када су хватани бјегунци у околним шумама, тако да се њихов број повећава на још око 50. На бојишту је избројано 78 мртвих непријатељских војника, не рачунајући оне који су изгорјели у баракама. Према извјештају непријатеља, од укупно 795 војника у Козарац и у друга упоришта успјело се пробити кроз партизанске линије и шуме само око 60 домобрана. Заплијењено је 155 пушака, 20 пушкомитраљеза, шест тешких митраљеза, четири бацача са великим количинама муниције, затим резерве одјеће, обуће, залиха хране и друге војничке опреме.

До које је мјере ово била изванредно припремљена, још вјештије вођена и завршена акција, види се по несразмјерно малим губицима козарачких партизана, пет погинулих и шест рањених.⁹⁰ С обзиром на близину Мраковице и Лијевчанског Поткозарја ова побједа је нарочито позитивно утицала на праву плим у ширењу устанничког таласа и НОП-а на подручју среза Босанска Градишка.⁹¹

Уништавањем усташко-домобранске посаде на Мраковици, проширио се појас слободних села и насеља према непријатељским упористима око пута Босанска Градишка – Бањалука. У неким од њих илегални одбори су замијењени сталним легалним народноослободилачким одборима (НОО). Тако је у Грбавцима почетком децембра одржан скуп народа на коме је изабран сеоски НОО одбор.⁹² Партизани и легални и илегални органи народне власти и овдје су поштрили контролу забране извоза жита, стоке и других намирница према Босанској Градишци и другим упористима која су била под контролом непријатеља.⁹³

⁸⁹ Зб. НОР, IV/2, бр. док.74, стр. 188. Такође VII мем. гр. К-1994, бр. рег.14-3/9 и 5-40/9.

⁹⁰ Извјештај МУП НДХ од 10. августа 1941. Архив ВИИ, НДХ, К-153а, бр. рег. 23/1-1.

⁹¹ Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 14-4/9, 12-8/9 и 5-40/9, К-1997, рег. бр. 7-4/7 до 789/7; Зб. НОР, IV/2, бр. 74, стр. 188-189.

⁹² Зб. НОР, IV/2, бр. 74, стр. 190 и бр. 528-529; М. Станић, *Напад на Мраковицу, Козара II*, 104-109; М. Мијатовић, *Начин борбе првих чета и батаљона на Козари, Козара I*, 514-515; В. Стојаковић *Напад на Мраковицу, Козара I*, 595-596; О. Стишовић, *Три акције козарског одреда, Козара II*, 82.

⁹³ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-13/9.

Децембра непријатељ покреће из Босанске Градишке и сусједних упоришта своје снаге у два смјера, према Грбавцима који су већ почели да се истичу као центар ширења НОП-а у Поткозарју и друга колона према Српцу. На оба правца непријатељске нападне колоне су дочекане и враћене у своја упоришта у Градишци, Подградцима и Турјаку.⁹⁴

Посаду у Турјаку је чинила 33. сатнија првог пјешадијског пука, у којој је било 130 домобрана са три официра, док је у жандармеријској станици било осам оружника. Напад на упориште су извели борци 5. градишкоомарске чете са дијеловима 2. дубичке и 6. моштаничке чете у ноћи између 16. и 17. децембра.

Употреба минобацача заплијењених на Мраковици изазвала је пометњу међу домобранима у Турјаку. Посада је у току ноћи савладана а мјесто ослобођено. Погинуло је 11 непријатељских војника, а остали заробљени. У току заузимања Турјака партизани су имали само двојицу рањених, али су ујутро у вријеме напада усташких авиона рањена још двојица, док су четворица погинула: Милан Средојевић, Лазо Поповић, Гојко Ристић и Милош Јанковић.⁹⁵ Била је то, уз поменуту побједу партизана на Мраковици, дотада једна од најзначајнијих и најуспјешнијих побједа козарачких партизана. Уз осталу опрему, чувану у овом упоришту, заплијењено је 140 пушака и шест пушкомитраљеза, са знатним количинама муниције.⁹⁶ Посада у Горњим Подградцима, поучена судбином посаде у Турјаку, није се више ни враћала у Подградце већ се повукла према Босанској Градишци и појачала упоришне снаге у Карађорђеву, на ријечи Врбашкој.⁹⁷

У циљу сузбијања усташке пропаганде – како партизани иду против свих Хрвата, 18. децембра партизанске јединице су ушле у хрватско село Мичије, претресле га и заплијениле пет војничких пушака, затим

⁹⁴ Зб. НОР, IV/2, бр. 79, стр. 195.

⁹⁵ Зб. НОР, IV/2, бр. 194 и 196, стр. 546 и 562.

Зб. НОР, IV/2, бр. 86 и 194, стр. 209 и 545. Такође Архив ВИИ, НДХ К-70, бр. рег. 20/2-1. Извјештај 10. пјешачке пуковније бр. 687, од 28. XI/1941; Д. Ћургуз и М. Вигњевић, н. дј. 274-275.

⁹⁶ Зб. НОР, IV/2, бр. 86 и 194, стр. 209 и 545. Такође Архив ВИИ, НДХ К-70, бр. рег. 20/2-1. Извјештај 10. пјешачке пуковније бр. 687, од 28. XI/1941; Д. Ћургуз и М. Вигњевић, н. дј. 274-275.

⁹⁷ Исто; Б. Грандић, *Јуриш пете чете*, Путеви побједе, непагинирано; Г. Стојаковић, *Како сам отео пушку*, Путеви побједе, непагинирано; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-14/9.

разговарали са сељацима о циљевима Народноослободилачке борбе и напустили село, што је веома позитивно дјеловало на већину сељака.⁹⁸

У току 23. и 24. децембра јединице Другог КНОП одреда су продрле на ширем фронту према Босанској Градишци, ослободивши насеља ближе периферији града - Буквик, Газин Луг и Буковац. Непријатељ је извјештавао да партизани у ослобођеним селима Требовљанима, Карађорђеви и Врбашкој оснивају своју нову власт. Највећу пометњу изазвао је продор партизана у село Колонија Дубраве, у којем је живио знатнији проценат фолксдојчера. Онима који нису успјели да се повуку прије уласка партизана, објашњено је да се немају чега плашити, да могу слободно остати на својим посједима, уз једини услов да се не укључују у борбу на страни окупатора и усташа. Највећи број Нијемаца је ипак већ раније побјегао. Нијемац који је био општински биљежник побјегао је чак у Стару Пазову.⁹⁹

Тих дана су партизани извели ширу акцију паљења тврђих зграда у селима и насељима ближе комуникацији Градишка–Бањалука и рушењу свих мостова које је могла да користи непријатељска техника. Рушење мостова усташе су покушале да спријече одмаздом према сељацима мјештанима. Тако су послје рушења моста у Лужанима све сељаке које су похватили по околним селима одвели у затвор или логор одакле се никада нису вратили.¹⁰⁰

Усташки органи у Босанској Градишци наредили су повлачење своје посаде и из Орахове 26. децембра 1941. пошто је она већ раније била опкољена. Сутрадан су партизани у мјесто ушли у маршевској колони. Због непријатељске пропаганде, становништво је само у почетку било повучено и бојажљиво, али када су видјели да им долазе пријатељи, почели су се окупљати па је ускоро, 28. децембра, дошло до спонтаног збора на коме је комесар чете Адем Ковачевић говорио о стању у свијету и о циљевима Народноослободилачке борбе. Без напора је сакупљено 19 војничких и 15 цивилних пушака. Дио заплијењене имовине усташке општине и жандармеријске касарне, поред осталог и 20 кошница меда, подијељено је сиромашним грађанима Орахове, што је

⁹⁸ Зб. НОР, IV/2, бр. 196, стр. 561-569; IV/3, бр. 2 стр. 20-22.

⁹⁹ Зб. НОР, IV/2, бр. 86, стр. 210; В. Боројевић, *Романовци у устанку*, Козара I, 689-691.

¹⁰⁰ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 2-9/9

утицало да ова сиротиња веома брзо прихвати сарадњу са партизанима.¹⁰¹

Котарска управа у Босанској Градишци тражила је од надлежних да се што прије предузму мјере како би се навала партизана зауставила *јер иначе пријети опасност да ће се побуњеници (пребацити) преко Саве и побунити до сада мирна села на славонској страни.*

СНАЖАН ПОЛЕТ ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ

На највећем ратишту Другог свјетског рата – источном фронту, стратегија муњевитог рата (Blitzkrieg) доживјела је крах. Од почетка агресије, према признању самог противника, Совјети су из строја избацили 1,167.835 припадника Вермахта.¹⁰²

Једно од најпостојанијих жаришта ослободилачке борбе била је у то вријеме Козара са својим Другим КНОП одредом, који је у свакодневним борбама против окупатора и његових сарадника, као и у широко заснованом политичком раду, у народу изазивао дивљење. Савјетовање војних и политичких руководиоца са територије Окружног комитета КПЈ за Козару и оперативног подручја снага Другог КНОП одреда, одржано је, уз учешће обласних и покрајинских руководиоца Ђуре Пуцара Старог и Османа Карабеговића, 21. децембра у Козари. Пуцар и Карабеговић детаљно су упознали учеснике савјетовања са токовима рата и стањем у свијету и у нашој земљи. Командант Одреда, др Младен Стојановић, говорио је о организационој изградњи јединица Одреда и о њиховим резултатима у протеклим борбама, а секретар ОК КПЈ за Козару, Бранко Бабић, о значењу политичког рада. Критичком анализом указано је на успјехе и пропусте у претходном времену.¹⁰³ Ђуро Пуцар Стари истакао је да је у Козарском одреду стање „боље него у ма којем другом одреду у нашој Босанској крајини“.¹⁰⁴

¹⁰¹ Зб. НОР, IV/2, бр. 194 и 196, стр. 547 и 564; IV/3, бр. 4, стр. 27; Зб. НОР, IV/2, бр. 194, стр. 574.

¹⁰² Д. Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе 1933-1945* III, Београд 1987, 81-82.

¹⁰³ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 2, стр. 20-22; Д. Д. Самарција, *Босанскодубичко подручје у НОР-у 1941-1945*, Бос. Дубица 1984, 147-149; Р. Башић, *Устанак и борбе на Козари 1941-1942*, Београд 1957, 63.

¹⁰⁴ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 2, стр. 22.

Дате су смјернице и утврђени су задаци за будући рад и дјеловање: бројно и организационо јачање јединица, војно и политичко обучавање и васпитање бораца, стално узнемиравање и уништавање непријатељске оружане силе и његових упоришта око Козаре, његовање и развијање братства и јединства међу народима и мањинама на Козари и у њеној околини.¹⁰⁵

Козарачки одред имао је око 850 бораца, наоружаних, поред осталог, са четири минобацача, девет тешких и око 40 пушкомитраљеза. Борци су сврстани у три батаљона. Трећи батаљон, формиран од бораца 5. градишкоомарске чете која је због бројности подијељена у двије и од дијелова 6. моштаничке чете, са првим командантом Милорадом Мијатовићем и комесаром Миланом Врховцем. Одред и батаљони су били попуњени и опремљени санитарским и техничким одјељењима, као и службама за снабдијевање. Трећи батаљон, са сједиштем команде на Брусевцу, био је усмјерен према комуникацији Босанска Градишка – Бањалука и Бањалука – Приједор.¹⁰⁶

Снаге трећег батаљона и треће чете другог батаљона успјеле су да обезбиједе и трајније заштите ослобођену територију у Лијевчу пољу, западно од линије Крнете (данашња општина Лакташи) – ријека Осорна – Рогољи, Колонија Дубраве – Петнаести километар, удаљен само 7 километара од гарнизона у Босанској Градишци.¹⁰⁷ Смјелост и умјешност, иначе малобројних партизанских јединица у поређењу са непријатељским, створили су убјеђење код органа НДХ о далеко већој бројности бораца Другог КНОП одреда, са страхом да они већ припремају напад на Бањалуку. Према њиховим процјенама, *побуњеника има наоружаних преко 5.000... Штаб им је још увијек у Турјачкој шуми а они су по селима Церовљани, Драгељи и околним селима.*¹⁰⁸

У извјештају Заповједништва другог домобранског збора од 22. јануара 1942. констатује се да је *нарочиту живост показала побуњеничка скупина која се налазила у планинама Козари и Просари.* Страхо-

¹⁰⁵ Исто; АрхивВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 5-43/9

¹⁰⁶ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 4, стр. 24-27; Д. Д. Самарџија, н.д. стр. 148; Архив VII, мем. гр. К-1994, бр. рег. 5-46/9.

¹⁰⁷ Д. Д. Видовић, *Прва окружна конференција СКОЈ-а за Козару*, Козара у НОБ, 343.

¹⁰⁸ Архив ВИИ, НДХ, К-143, бр. рег. 4/3-1, Извјештај усташке назорне службе, Повјереништво за Велику жупу Сана и Лука у Бањалуци, бр. 41, од 7. јануара 1942.

вало се да побуњеници опколе Бањалуку и присиле град на *капитулацију*.¹⁰⁹

Указује се на посебно интезивно бујање устанка на подручју среза Босанска Градишка.¹¹⁰ *Побуњеницима придружују се комунизму наклоњена лица по вјероисповијести, и то гркоисточњаци са 100%, муслимани са 20-25%, а римокатолици 2-3%.*¹¹¹

Знатан дио оружаних активности јединица Козарачког одреда био је усмјерен према неослобођеним или полуослобођеним насељима у којима је живјело муслиманско и хрватско становништво, или пак припадници националних мањина, са циљем да се пријатељским наступом кроз та насеља ослабе утицаји непријатељске пропаганде о тобожњим намјерама партизана да истријебе и обесправе то житељство.¹¹²

Непријатељске снаге и посаде, распоређене дуж магистралног пута Босанска Градишка – Бањалука, покушавале су 3. јануара 1942. године да продру дуж линије на ријечи Врбашкој, па све до данашње лакташке територије на југ, настојећи посебно да продру у ослобођене Романовце. По доласку далеко надмоћнијих снага из Босанске и Старе Градишке, партизани су се вратили на полазне положаје, заробивши четири домобрана и једног усташу. Непријатељ је имао и четири мртва.¹¹³ Намјеру групе непријатељских војника, преобучених у партизанске одоре са петокракама на челу, да пљачкају насеља испред својих линија одбране 12. јануара открили су партизани и онемогућили, протјеравши их натраг. Партизанске снаге су покушале нешто дубље у Лијевчу да савладају непријатељску посаду у селу Кукуљама, али добро утврђене зграде ни су освојили.

Средином јануара вођене су борбе на цијелој линији непријатељске одбране према путу Бањалука – Босанска Градишка и према Сави, уз оштрије окршаје око Драксенића, гдје су усташе, немоћне у обрачу-

¹⁰⁹ Архив ВИИ, НДХ, К-70, бр. рег. 13/2-3, извјештај Другог домобранског збора бр. 520 од 22. јануара 1942.

¹¹⁰ Исто, бр. рег. 13/2-3

¹¹¹ Архив ВИИ, НДХ, К-70, бр. рег. 30/2-1, извјештај Крилног окружничког заповједништва бр. 125, од 25. јануара 1942, стр. 1 и 5.

¹¹² *Лакташи у Народноослободилачкој борби и револуцији 1941-1945*, Лакташи 1981, 122; Д. Карасијевић, *Устанак и борбе на Козари од октобра 1941*. у Козара у НОБ... 138.

¹¹³ 36. НОР, IV/3, док. бр. 38, стр. 113 и бр. 144, стр. 403. Такође, Архив ВИИ, НДХ, К-143, бр. рег. 4/3-1, извјештај усташке назорне службе из Бањалуке од 7. јануара 1942.

ну са партизанима, похватале и поклале око 200 дјецe, жена и стараца. У извјештају Заповједништва другог домобранског збора од 5. фебруара 1942. забиљежено је да су партизани дефинитивно овладали селима: Рогољима, Береком, Церовљанима, Јурковицом, Машићима, Вилусима и Романовцима.¹¹⁴

Усташке, фолксдојчерске и домобранске оружане снаге, користећи своју бројну надмоћност, покушавале су и наредних дана да потисну дијелове јединица трећег батаљона према Козари. Посебно оштре борбе вођене су на рјечицама Врбашкој и Јабланици, затим око Шибиха Хана, Колоније Дубраве и Нове Тополе (Windhorst). Непријатељ није успио ни на једном сектору да потисне партизане, штавише, уз веће губитке губили су и дијелове територија које су покушавали претворити у своју линију одбране.¹¹⁵

У извјештају Министарства унутрашњих послова НДХ од 10. фебруара констатује се да је и посљедња веза Бањалуке са Загребом свакодневно изложена нападима партизана.¹¹⁶ У извјештају од 13. фебруара признаје се да је укупна ситуација веома тешка и подвлачи да је најактивнија партизанска скупина на подручју Козаре и Просаре.¹¹⁷

Борбе су преношене све ближе непријатељским гарнизонима и упориштима. Тако су 8. фебруара дијелови трећег батаљона напали непријатеља на домаку саме Босанске Градишке, у Мокрицама и Буквику.¹¹⁸ *Већим дијелом пучанство, а поготово Хрвати и њемачка мањина из околних села Босанске Градишке евакуишу се из својих домова и долазе у Босанску Градишку, усљед притиска побуњеника.*¹¹⁹

Партизанске јединице су 3. и 4. марта водиле оштре борбе на Петнаестом километру, Колонији Дубраве и у Јурковици. Оштре борбе вођене су све до Шимића и Мичија, преко Тополе до Петнаестог километра. Непријатељу су нанесени знатни губици, а само у сукобу у селу

¹¹⁴ Архив ВИИ, НДХ, К-70, бр. рег. 24/2-10, извјештај Другог домобранског збора бр. 1069 од 5. фебруара 1942. Такође Архив ВИИ НОВ и ПОЈ, К-1703, бр. рег. 6/1-8, извјештај 2. чете III батаљона од 14. фебруара 1942.

¹¹⁵ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 38, 144 и 145, стр. 116-121, 441-455 и 457-459; Архив ВИИ, НДХ, К-70, бр. рег. 13/2-1, 30/2-1 и 24/2-7, домобрански извјештаји.

¹¹⁶ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 159, стр. 538.

¹¹⁷ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 146, стр. 466.

¹¹⁸ Зб. НОР, IV/3, бр. 146, стр. 473.

¹¹⁹ Архив ВИИ, НДХ, К-70, бр. рег. 13/2-1, извјештај Другог домобранског збора бр. 520 од 22. јануара 1942, 2.

Колонија Дубраве заробљено је 13 домобрана и заплијењено, поред осталог, два пушкомитраљеца и 12 пушака.¹²⁰

ЊЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА

У читавом Лијевчу живјело је око 3.000 становника њемачке националне мањине настањених у Новој Тополи (Windhorst), Александровцу (Rudolfstahl), Колонији Дубраве (Köningsfeld), Карађорђеву (Karlsdorf). Највећи број њих са симпатијама је дочекао долазак Вермахта у Југославију и знатним дијелом прихватио сарадњу са окупатором и квислиншким усташким режимом.¹²¹

Фолксдојчери су, уз помоћ Вермахта, добили посебан положај у свим доменима живота па и у војном. У љето 1941. године почело је формирање њемачких јединица и међу фолксдојчерима. Фолксдојчерске јединице, заједно са усташким и жандармеријским посадама, покушавале су у љето и јесен 1941. да омету ширење устанка и НОП-а на подручју Лијевча поља.¹²²

Око 500 фолксдојчера, који су живјели у селима Врановцу и засеоку у оквиру села Бјелајци, били су опкољени устаничким снагама. На иницијативу Нијемаца одржани су преговори између устаничких вођа и њемачких парламентарца 11. августа 1941. и договорено је исељавање свих Нијемаца који се иначе нису јаче били ангажовали у активностима њемачких окупатора. Нијемцима је дозвољено да са собом понесу сву своју покретну имовину.¹²³

Знатнији дио фолксдојчера водио је према српском живљу перфидну политику. Терорисали су поједине породице, отимали им имо-

¹²⁰ ЗБ. НОР, IV/3, док. бр. 108, 319-323; IV/4, док. бр. 10, стр. 36-41; Р. Башић, *Устанак и борба на Козари*, 95 и 96.

¹²¹ Архив БиХ, Земком, Ин. бр. 19, Изјава Милана Ракаса из Бистрице у Комисији за избјеглице у Београду од 13. марта 1944, 1.

¹²² Архив ВИИ, Фолкд. Архива, Упутство о формирању фолксдојчерских оружаних јединица – допуна од 24. априла 1942; Фонд НДХ, К-76, бр. рег. 3/2-1, Извјештај МУП НДХ бр. 3595-1 А, од 16. априла 1942.

¹²³ Д. Д. Самарџија, н.дј. 95-96; Архив VII, Фолксд. арх. Извјештај о положају фолксдојчера у Босни, бр. I-171/42-А/Ф од 16. јануара 1942.

вину и исељавали их, а у исто вријеме су покушавали да се покажу као заштитници Срба.¹²⁴

Улазак партизана крајем децембра 1941. у Колонију Дубраве и Карађорђево и панично бјежање фолксдојчера из тих мјеста, међу њима и начелника усташке општине који је побјегао чак у Срем, наишло је на оштру критику и оптужбе фолксдојчера од стране усташа.¹²⁵ Кривећи усташе за неуспјехе у борбама против јединица Другог КНОП одреда, Нијемци су све отвореније откривали своје претензије да се дио Лијевча гдје обитавају Нијемци преда на управу њемачким трупама.¹²⁶

СС пуковник Регварт (Requart) је 18. марта 1942. затражио да се подручје Лијевча између пута Босанска Градишка – Клашнице и ријеке Врбаса преда на управу њемачкој народносној скупини, планирајући да за заповједника тога подручја именују поручника Бекла (Böckla).¹²⁷ Командант 18. усташког батаљона (бојне) у Градишци покушао је да спријечи Нијемце да у селу Елезагићима присвоје посједе са којих су протјерани Срби. Командант првог припремног фолксдојчерског батаљона, капетан Вили Шпајзер (Speiser), вратио је усташе у Босанску Градишку ријечима да *то није хрватска земља, него њемачко тло, овдје усташе немају шта да траже.*¹²⁸

Да би ојачао своје позиције у сукобу са Нијемцима, командант усташке бојне је заштитио неке српске породице које су Нијемци протјерали. Истовремено је Жандармеријска управа у Босанској Градишци извјештавала да су приликом чишћења *ослобођених села похапшене све мушке особе од 15 до 60 година старости и предане Котарској области у Босанској Градишци на даљњу дјелатност.*¹²⁹

Група сељака, која је била оптужена да је учествовала у сјечи стубова на путу, иако на суду није било потврђено њихово учешће, била је

¹²⁴ Архив ВИИ, Фолксд. арх. Извјештај о злочинима усташа од 7. фебруара 1942; Архив ВИИ, НДХ, К-70, бр.рег. 24/2-9, извјештај Другог домобранског збора бр. 1069 од 5. фебруара 1942.

¹²⁵ Архив ВИИ, НДХ, К-143, бр. рег. 4/3-1, извјештај усташке надзорне службе у Бањалуци од 7. јануара 1942.

¹²⁶ Архив ВИИ, НДХ, К-76, бр. рег. 3/2-1, извјештај о пресељењу фолксдојчерских породица, бр. 2595-I-A од 16. априла 1942 и рег. бр. 3/2-2, извјештај бр. 5867 од 13. априла 1942.

¹²⁷ Архив ВИИ, НДХ, К-76, бр. рег. 3/2-2, извјештај бр. 5867, од 13. априла 1942.

¹²⁸ Архив ВИИ, Фолксд. арх. писмо бр. 1019, од 21. априла 1942.

¹²⁹ Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег. 21/1-1, извјештај оружничке постаје у Бос. Градишци бр. 90 од 2. априла 1942.

упућена у Јасеновац, међу њима и Лазар и Душан Татић, Вељко Маслар, Дмитар Мусић, Живко Југовић, Стојан Јовић, Милан Сабљић.¹³⁰ Сви ти људи су упућивани у логор Јасеновац непосредно прије доношења стравичне одлуке Главног стана поглавника, 27. априла 1942, у којој је стајало уз остало о Јасеновцу *да сабирни логор може примити неограничен број затвореника*.¹³¹ Био је то једини логор који су под окриљем њемачких нациста формирали усташки злочинци, у коме нису биле ограничене могућности дневног пријема невиних људи осуђених на смрт. Под утицајем нацистичких и усташких главара и под све тежим губицима једних и других у борбама против партизана, спорови између усташа и фолксдојчера су заташкани у вријеме припремања њихових удружених снага за офанзиву на Козару.¹³²

РАД ПАРТИЗАНА НА ПРИДОБИЈАЊУ СТАНОВНИШТВА

Козарачки партизани, приликом продора у Лијевче у јесен 1941, посебну пажњу су посветили у новоослобођеним крајевима оном становништву које је више или мање било пало под утицај усташке пропаганде. Крајње коректно се поступало према заробљеним војницима НДХ који су у огромној већини обукли униформу по вољи више силе, власти, па ма каква она била. Само у вријеме трију успјешних акција – Подградци, Мраковица и Турјак – испраћено је у разне крајеве НДХ 430 домобрана, 23 жандарма и три официра заробљеника, за које је оправдано речено да представљају најснажније живе летке који из темеља руше усташку НДХ.¹³³

Са посебном пажњом наступили су козарачки партизани приликом уласка у новоослобођена села или насеља гдје су у већем или мањем проценту живјели муслимани, Хрвати, Нијемци и други. Страх је нестајао и почело се рађати комшијско повјерење. Онима који су поб-

¹³⁰ Архив ВИИ, НДХ, К-163, бр. рег. 48/1-1, одлука бр. 23 од 19. фебруара 1942.

¹³¹ Архив ВИИ, НДХ, К-162, бр. рег. 31/3-1, Обавијест бр. ГСП 400 од 27. априла 1942; Д. Д. Самарџија, н.дј. 268.

¹³² Архив ВИИ, Фолксд. арх. забиљешка пуковника Брозовића нр. 20 од 24. априла 1942; Извјештај вође фолксдојчера из Тополе бр. 200 од 24. априла 1942.

¹³³ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 3, стр. 23; Архив VII, НДХ, К-70, бр. рег. 13/2-7, извјештај II домобранског збора бр. 520 од 22. јануара 1942, 7.

јегли са војском НДХ према Градишци упућени су позиви да се врате у своје куће и наставе нормалан живот.¹³⁴

Приликом првог уласка партизана у Орахову, гдје живе муслимани, из жандармеријске станице и усташке општине покупљено је оружје које је било остављено цивилима за заштиту села – 34 војничке и цивилне пушке.¹³⁵

У циљу ублажавања несташнице жита за прехрану становништва у Орахови почетком јануара 1942. подијељена је извјесна количина кукуруза која је претходно била заплијењена од усташа у борби недалеко од Босанске Дубице.¹³⁶

Приликом првог уласка у муслимански дио Дубрава партизани су заплијенили државна кола и три радника који су превозили робу за потребе усташких власти у граду. Један од радника одмах се јавио у партизане и кренуо са колима која су реквирирана у корист НОП-а, а двојица су послје испитивања и разговора пуштени својим кућама.¹³⁷

Приликом првог уласка партизана у њемачки дио насеља у Колоњи Дубраве дио фолксдојчера био је веома преплашен, очекујући оно најгоре. Међутим, партизани су наступали и према њима као пријатељи, савјетујући мјештанима да остану код својих кућа и раде свој посао, гарантујући им безбједност, уз једини услов да не помажу у борби против народа њемачке нацисте и усташе.¹³⁸

Пријатељско и правично поступање са становништвом, без обзира на националну и вјерску припадност, утицало је на убрзано раслојавање и у хрватским и муслиманским насељима. Из ових насеља добровољци су приступали у партизанске јединице.

Окружни комитет КПЈ за Козару и у свом прогласу, упућеном углавном онима који су се још колебали, у јануару 1942. отворено је указао да ће злочини и злочинци бити кажњени: *Десетине и десетине мирних и поштених сељака усташки пси су свакога дана трпали у затворе и логоре гдје су их свирепо мучили и убијали. Ниједном Србину*

¹³⁴ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 4, стр. 25.

¹³⁵ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 4, стр. 26 и 27; На војнополитички омладински курс, основан у Орахови у зиму 1942, пријавила су се 44 омладинца муслимана који су по завршетку обуке отишли у II КНОП одред. Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 449-452.

¹³⁶ Зб. НОР, IV/3, док. бр. 4, стр. 26 и 27.

¹³⁷ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 3, стр. 24.

¹³⁸ Исто.

*живот није био сигуран. Готово голорук народ борио се на живот и смрт са Павелићевом војском.*¹³⁹

Други КНОП одред је бројно, организационо и политички свакодневно јачао, сврставши се у један од најбројнијих, најбоље наоружаних и војнички и политички најактивнијих одреда. Већ крајем фебруара 1942. бројао је око 2.500 бораца, наоружаних са преко 1.600 пушака, око 50 пушкомитраљеца, 11 тешких митраљеца, четири минобацача и другим лаким наоружањем.¹⁴⁰ Снаге новог, трећег батаљона, са командантом Мирком Пекићем и политичким комесаром Јоцом Марјановићем, биле су ангазоване углавном према Лијевчу и комуникацији Босанска Градишка – Бањалука.¹⁴¹

Четнички покрет није се осјећао директно на Козари али су се појавили у сусједним областима већ од краја 1941, прво око Чемернице, гдје је Лазо Тешановић–учитељ, почео да формира прву четничку јединицу у сјеверозападним дијеловима Босне, а Урош Дреновић на Мањачи.¹⁴²

Четници су издали партизане у заједничком нападу на Котор Варош 19. фебруара 1942. Услиједили су и други удари: издаја Дреновићевих четника 25. фебруара приликом напада на Италијане и усташе у Мркоњић Граду. Већ 5. марта четници Лазе Тешановића су дочекали на Липовцу из засједне козарачку пролетерску чету и мучки убили 13 пролетера, а осам ранили, међу њима и легендарног команданта др Младена Стојановића, који је кренуо на нову дужност у Оперативном штабу НОП-а за Крајину. Четници су напали и болницу у којој је лежао др Младен Стојановић и заклали га. Крајем марта и почетком априла настављају се пучеви четника у централној Босни, што се негативно одражава и на држање јединица на подручју преко Врбаса, са којима су дотад успјешно сарађивали партизани из Лијевча.¹⁴³

¹³⁹ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 22, стр. 63-66.

¹⁴⁰ Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 479; Д. Д. Самарџија, н.дј. 160-163; Р. Башић, н.дј. 111; Зб. НОР, IV/3, бр. док. 93, стр. 281.

¹⁴¹ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 125, стр. 256; Раде Башић, н.дј. 111-112.

¹⁴² О. Карабеговић, *Босанска крајина - непресушни извор револуционарних снага*, Београд, 148-152.

¹⁴³ Д. И. Давидовић, *Осврт на неке архивске и друге изворе за обласну конференцију КПЈ за Босанску крајину фебруара 1942. год. у Скендер-Вакуфу*, Зборник радова са научног скупа, Обласна конференција КПЈ за Бос. Крајину, Бањалука 1982, 19-72; В. Кржишник – Букић, *Ток, рад и учесници Скендервакуфске конференције*, исти зборник, 291-316.

У извјештају Оперативног штаба НОП-а за Босанску Крајину истиче се бојазан и невјерица у босанскоградишки срез: *Треба бити веома будан да се у том крају, утицајем кулачког елемента који је ту бројан, не створе војно-четничке формације.*¹⁴⁴ Међутим, партијски и војно-политички кадрови који су предводили НОП на овом подручју нису тако мислили и нису предузимали никакве секташке мјере које би, без сваке сумње, дјеловале негативно на развој НОП-а.

Народ је, без обзира на имовинско стање, био масовно за НОП, што потврђује примјер села Карајзоваца, гдје се могао наћи знатнији број боље стојећих сељака, или тзв. „кулака“, гдје се око 100 становника, међу њима и знатнији број боље стојећих, добровољно укључио у НОП.¹⁴⁵

КПЈ И ПОЛИТИЧКИ РАД У ВОЈСЦИ И НАРОДУ

Све до устанка на територији среза Босанска Градишка није постојала организација КПЈ, вјероватно због тога што се искуснији чланови КПЈ, родом из овог краја, због прогона нису дуже задржавали у том подручју. Тек у градишкоомарској чети почиње формирање партијске јединице у оквиру чете, називане у то вријеме партијска ћелија. Касније се практиковало да на простору на коме дјелује чета уз партијску организацију у војној јединици постоји партијска ћелија и у позадини.¹⁴⁶ Приливом масе нових добровољаца у партизане, долази до проширивања партијске организације пријемом нових чланова.¹⁴⁷

Крајем фебруара 1942. на подручју Окружног комитета КПЈ за Козару било је 12 ћелија у јединицама – у свакој чети по једна и 12 у позадини,¹⁴⁸ што се морало поклапати са територијом чете. У току зиме дјелују четири среска комитета КПЈ, од којих је најмлађи срески комитет за Босанску Градишку. Формиран је у априлу са првим секретаром Радојом Батозом и члановима: Петром Мисимовићем, командантом Општинског НОО у Горњим Подградцима, Јоцом Марјановићем,

¹⁴⁴ Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији 1941-1945*, 229-233; 36. НОР, IV/3, док. бр. 84, стр. 240-242, IV/4, док. бр. 48, 140-143.

¹⁴⁵ 36. НОР, IV/3, док. бр. 93, стр. 276.

¹⁴⁶ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 3-2/10.

¹⁴⁷ 36. НОР, IX/1, док. бр. 38, стр. 133.

¹⁴⁸ Исто.

политичким комесаром трећег батаљона, Миланом Егићем, замјеником политичког комесара и нешто касније Душаном-Дулом Видовићем, секретаром Среског комитета Скоја.¹⁴⁹ У шест партијских ћелија у срезу Босанска Градишка била су у зиму 1941/1942. године по три до четири члана КПЈ.¹⁵⁰ Постојале су далеко шире мреже кандидата КПЈ.¹⁵¹

Уведен је посебан програм идејнополитичког рада комуниста али више се радило на часовима политичке обуке међу војницима, на васпитно-образовним и идејнополитичким скуповима омладине, жена и осталог становништва.¹⁵² Умножавана су предавања, стизала је *Борба*, а припремани су текстови за лист *Козарски партизан*.¹⁵³

У организацији штаба Другог батаљона, који је дијелом својих снага држао положаје према Сави на територији градишког среза, формиран је војно-политички омладински курс у Орахови који су посјеђивали уз омладинце са дубичког среза и омладинци из дијела градишког среза.¹⁵⁴ Командир курса био је Љубан Кнежевић, а политички комесар Изудин Чаушевић. По завршетку курса полазници су почетком јуна 1942. распоређени у ударни и други батаљон Другог КНОП одреда.¹⁵⁵

Половином фебруара 1942. формиран је омладински курс у Бистрици¹⁵⁶ који је нешто касније спојен са војно-политичким омладинским курсом у основној школи у Јабланици. Због потреба да се у школску зграду смјести партизанска болница, поново је пресељен у марту 1942. у Милошево Брдо.¹⁵⁷ Командир курса био је Јово Гајић, а политички комесар Адем Ковачевић. Курс је у неколико група (класа) завршило

¹⁴⁹ Д. Д. Видовић, *Од Лијевча до Козаре*, Козара у НОР-у II, 586; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-25/9; 36. НОР, IX/1, док. бр. 38, стр. 133.

¹⁵⁰ 36. НОР, IX/1, док. бр. 38, стр. 133; Архив III, мем. гр. К-2000, бр. рег. 6-3/10.

¹⁵¹ Д. Д. Видовић, н.дј. 586; Д. Д. Самарџија, н.дј. 123; Б. Суручић, *Прва партијска ћелија у Поткозарју*, Зборник, 1941. и 1942. у свједочењима учесника, књ. 2, 332-360; Архив III, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-25/9, 6-2/16, 3-1/9 и 5-6/9.

¹⁵² 36. НОР, IX/1, бр. док. 29, стр. 95-97; Д. Д. Видовић, н.дј. 586; Б. Вигњевић, *Од Подградаца до дубичке цесте*, Козара у НОР-у, III, 302-333; *Никола Рончевић у Брусевцу и Турјаку*, Козара у НОР-у, II, 286-293; Б. Марковић, *С партизанима Трећег батаљона*, Козара у НОР-у II, 301-303.

¹⁵³ 36. НОР, IV/3, бр. док. 38,73,93 и 108, стр. 120, 207, 276 и 324; Архив ВИИ, НОВ и ПОЈ, К-1703, бр. рег. 1/1-3, стр. 2.

¹⁵⁴ Овај курс је завршило око 130 омладинаца, од којих је око половине било са територије босанскоградишког среза. Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 449-452.

¹⁵⁵ Исто, 449.

¹⁵⁶ 36. НОР, IV/3, бр. док. 73, стр. 208.

¹⁵⁷ 36. НОР, IV/3, бр. док. 73, стр. 208. Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 454-458.

око 160 омладинаца са територије босанскоградишког среза, који су укључени у састав трећег батаљона.¹⁵⁸

Један од значајних облика радног окупљања и усмјеравања политичког уздицања и војно-политичког припремања омладине за партизанске јединице представљале су крајем зиме и у прољеће 1942. године резервне партизанске чете, прво формиране на босанскодубичком подручју, а онда и на сусједним подручјима, па и у босанскоградишком срезу.¹⁵⁹ У њих су укључивани, најчешће у оквиру једног села, сви способни, здрави грађани и омладина. Припадници резервних чета помагали су војсци у осматрањима непријатељских покрета или стражарили на мање опасним и истуреним мјестима, помагали у прекопавању путева и пролаза, у рушењу мостова, запречавању пролаза и слично.¹⁶⁰

ФОРМИРАЊЕ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ

Избори органа народне власти најчешће су вршени на скуповима становништва, обично названим – зборови, одмах по ослобођењу села.¹⁶¹ Зна се да је у општинском одбору у Горњим Подградцима први предсједник био Петар Мисимовић. У Турјаку је изабран сеоски и општински народноослободилачки одбор, али имена првих предсједника нису забиљежена. У Грбавцима за предсједника сеоског НО одбора изабран је Михаило Шестић, у Драгељима - Драган Шипка, у Милошевом Брду - Јово Поповић. У Совјаку и Ресановцима изабрани су сеоски НО одбори, али имена првих предсједника нису наведена.¹⁶²

Од 1. јануара 1942, када је одржано највише новогодишњих зборована, изабрани су сеоски одбори у Средњој Јурковици, Доњој Јурковици, Горњој Јурковици, Јазовцу, Трновцу и Шашкиновцима, затим у Требовљанима, Бистрици, Ћелиновцу, Машићима, Вилусима, Кијевцима и у Орахови. Поред бирања одборника на зборовима се приређивао културно-забавни или информативни програм. На збору у Машићима било је скоро 400 мјештана, у Ћелиновцу, гдје живи пољска мањина, из чи-

¹⁵⁸ Вид. Списак курсиста, Д. Ћургуз и М. Вигњевић, 454-458.

¹⁵⁹ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 69, 197-198; *Лакташи у НОБ*, 132-135.

¹⁶⁰ *Лакташи у НОБ*, 132-135; Зб. НОР, IV/3, бр. док. 69, стр. 197; Д. Д. Видовић, *Од Лијевча до Козаре*, Козара у НОР-у II, 581.

¹⁶¹ Д. Ћургуз и М. Вигњевић, н.дј. 340.

¹⁶² Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 6-2/16; Д. Ћургуз и М. Вигњевић, н.дј. 340-341.

јих редова је био извјестан број сарадника усташа, на збору је говорено о лажима усташке пропаганде која завађа народе и о потреби сарадње Срба и Пољака. У Церовљанима међу присутним око 150 мјештана било је Срба, Пољака (Галцијана) и Мађара, у Орахови равноправно су учествовали у програму мјештани муслимани и Срби.¹⁶³ Масовни народни зборови почетком јануара су одржани и у Романовцима и у Горњим Машићима.¹⁶⁴ До краја јануара 1942. изабрани су сеоски НО одбори у свим ослобођеним селима Босанске Градишке.¹⁶⁵

На скупштини свих сеоских одбора са подручја бивше бистричке општине, у Бистрици 3. јануара 1942. године, изабрано је седам одборника, међу њима и један Хрват. За руководиоца именован је као командант Мићо Даниловић.¹⁶⁶

Упутство Штаба сарајевске области од 4. септембра 1941. године знатно је, уз остало, утицало на организацију живота и рада позадине на Козари, а посебно у организовању, устројству и раду резервних партизанских чета по селима,¹⁶⁷ коришћена су позитивна искуства других средина. *Командант партизанских одреда који је ослободио једно мјесто дужан је да одмах предузме мјере за организовање нормалог живота.*¹⁶⁸ Међутим, Козара, па и Лијевчанско Поткозарје, гдје се устанак и НОП градио и сазријевао у самом народу, имали су, за оно вријеме, и неке своје интересантне специфичности. Овдје није била пракса да се команданти резервних партизанских чета именују, већ их је народ бирао.¹⁶⁹

Задачи одбора били су многоструки и сваки дан све шири: смјештај и снабдијевање великог броја избјеглица из неослобођеног дијела среза; снабдијевање све бројнијих партизанских снага на овом подручју, обезбјеђивање резерви хране; извлачење рањеника и превоз до партизанске болнице у Јабланици, касније у Козари (Буковици); помоћ у изви-

¹⁶³ Д. Ђургуз и М. Вигњевећ, н.д. стр. 340-341; Д. Боровчанин, *Оснивање и развој народне власти на Козари 1941-1945. године*, Зборник радова са научног скупа Козаре, 300-301.

¹⁶⁴ В. Ђуретић, *Народна власт у БиХ 1941-1945*, Институт за историју, Сарајево 1981, 84-86; Д. Д. Видовић, н.дј. 581.

¹⁶⁵ Нажалост, досад немамо чак ни утврђена имена предсједника НО одбора, а да се не говори о члановима.

¹⁶⁶ Д. Ђургуз и М. Вигњевећ, н.дј. 341.

¹⁶⁷ Зб. НОР, IV/1, бр. док. 86, стр. 194-197.

¹⁶⁸ Зб. НОР, IV/1, бр. док. 142, стр. 302.

¹⁶⁹ Архив III, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-14/9 и 5-1/10.

ђању и осматрању непријатеља; провјера и контрола кретања непознатих лица по ослобођеној територији, благовремено обављање прољетне сјетве и других послова.¹⁷⁰ Посебно се пазило да се у селима са више народа нађу у новоизабраним органима народне власти представници свих тих народа и да се покаже једнака брига за све људе, без обзира на националну и вјерску припадност.¹⁷¹

РАД ОМЛАДИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА И ЖЕНА

Чланови Окружног комитета Скоја развијали су активност и у неослобођеним селима, илегално радећи тамо са омладином. У раду су им помагали и виши руководиоци омладине, као и секретар Окружног комитета Владимир Немет Брацо. Непосредно пред акцију на Горње Подградце формиране су двије скојевске групе: једна за села Машиће и Вилусе, гдје је секретар био Душан - Дуле Видовић, а чланови Мишо Перовић, Чедо Кесић, Душан Гргић, Раде Тодоровић и Стоја Видовић; друга за села Јазовац, Турјак и Јурковицу, са секретаром Миром Шиник и члановима: Алексом Николићем, Михаилом Латинићем, Глигом Мажаром, Бранком Шиник, Славком Шиник и Љубицом Шмитран.¹⁷² Формиране су скојевске групе, које се, радећи у строго илегалним условима, називају и скојевска језгра. Оне су дјеловале у Горњим и Доњим Подградцима, Јабланици, Совјаку, Грбавцима, Требовљанима, Бистрици, Гашници, Врбашкој и другим селима.¹⁷³

На зборовима народа на којима су бирани НО одбори у селима ближе непријатељских посада скојевци су преко гласноговорника који су заплијењени од непријатеља половином јануара читали партизанске радио-вијести, које су слушали и непријатељски војници чија су утврђења била удаљена само око 400 метара од положаја јединица козарачких партизана.¹⁷⁴

¹⁷⁰ В. Ђуретић, н.дј. 83-86; Д. Боровчанин, н.дј. 303-302.

¹⁷¹ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 4 и 5, стр. 26-27.

¹⁷² Ни за омладинску организацију на срезу нису још прикупљени најпотребнији подаци. Досад су најбољи подаци које даје неколико тадашњих омладинских руководиоца: Видовић, Шиник итд; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000 бр. рег. 9-15/9; Д. Д. Видовић, н.дј. 586-587.

¹⁷³ Д. Д. Видовић, н.дј. 586-587.

¹⁷⁴ Д. Ћургуз и М. Вигњатовић, н.дј. 341.

Активи Скоја у три чете трећег батаљона, са укупно око 60 чланова, заједно са скојевским групама по ослобођеним селима, били су кадри извршити сваки задатак.¹⁷⁵ Укупан број скојеваца тада на Козари – 418, открива да се још секташило, јер су активи у просјеку имали четири до пет чланова, што је у поређењу са заносом и спремношћу да се да све од себе за НОП, било веома мало.¹⁷⁶ У то вријеме помињу се бројнији скојевски активи у ослобођеним селима: Машићима, Вилусима, Јазовцу, Подградцима, Јабланици, Турјаку, Грбавцима, Милошевом Брду, Совјаку, Драгељима, Врбашкој, Бистрици, Гашници, Јурковици, Романовцима, Требовљанима, Церовљанима и Кијевцима.¹⁷⁷

Прва окружна конференција Скоја за Козару одржана је 7. и 8. марта 1942. у Горњим Подградцима. Скојевски активисти из поменутих села, са делегатима из цијеле Козаре, имали су прилике да непосредно чују излагања истакнутих руководилаца омладинског покрета: Миле Перковића, члана Покрајинског комитета Скоја и Владимира Немета Браце.¹⁷⁸ Чланак *Створимо босанскохерцеговачки народноослободилачки омладински савез*, објављен у првом броју *Билтена*, органа КПЈ за Босну и Херцеговину, у оно вријеме био је познат и коришћен у раду омладинске организације на Козари.¹⁷⁹ Закључено је да се омладина смјелије и масовније уводи у рад Скоја, а сви они који на било који начин дјелују у корист НОП-а да се укључе у омладинску организацију.¹⁸⁰

Мјесец дана послје конференције број чланова Скоја је удвостручен. Почетком маја формиран је Срески комитет Скоја у саставу:

¹⁷⁵ *Лакташи у НОБ*, 146; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-25/9; П. Качавенда, *Омладински покрет на Козари 1941-1942*, Козара у НОБ, 339-341; Д. Д. Видовић, н.дј. 586-587.

¹⁷⁶ 36. НОР, IX/1, бр. док. 38, стр. 135. Највјероватније је да су подаци за овај извјештај припремљени нешто раније и да не дају број који је био почетком марта.

¹⁷⁷ Архив VII, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-24/9; М. Шиник – Станков, *Формирање скојевских и омладинских организација* и Д. Видовић, *Активност Скоја*, Путеви побједе, непагинирано.

¹⁷⁸ Исто; Г. Вукадиновић, *Неке карактеристике развоја револуционарног омладинског покрета на Козари 1941-1945*, Козара у НОБ, 316; Гојко наводи да је на Окружној конференцији био Миле Перковић, а Мира Шиник тврди да је био присутан и Рато Дугоњић, вид. Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-24/9. Д. Д. Видовић у свом реферату *Прва окружна конференција СКОЈ-а за Козару*, Козара у НОБ, 343-347, не спомиње да је био присутан Рато Дугоњић.

¹⁷⁹ П. Качавенда, н.дј. 339, 36. НОР, IV/3, бр. док. 43, стр. 132-136.

¹⁸⁰ П. Качавенда, н.дј. 340; Д.Лукач, *Рад омладине на ослобођеној територији БиХ 1942. године*, Историјски зборник, Бањалука, бр. 8, 93-107.

Душан–Дуле Видовић, секретар и чланови Мира Шиник и Бранко Сурочић.¹⁸¹ За скојеvску и омладинску организацију овог краја било је веома корисно учешће њених делегата на Другој окружној конференцији Скоја за Козару, одржаној 31. маја 1942. у ослобођеном Приједору.¹⁸² У мјесечном извјештају Штаба Другог КНОП одреда за јануар 1942. је записано: *Нарочито је био активан овог мјесеца рад са омладином и женама.*¹⁸³ У извјештају за фебруар похваљују се успјеси на подручју трећег батаљона.¹⁸⁴

На народним зборовима, који су најчешће почињали оног дана када је мјесто ослобођено, омладина и жене су били основна маса и главни организатори и носиоци програма тих скупова.¹⁸⁵ Ниједан од оваквих скупова омладине, жена и народа није ни на овом подручју пролазио а да се на њему није дотакла и најзначајнија тема тога времена, ширење међунационалног повјерења и ударање темеља оружаног братства и јединства Срба, Хрвата, муслимана и других народа који живе на овом подручју.¹⁸⁶

И у области просвјетно-образованог и културно-забавног рада највеће бреме је носила, уз чланице Антифашистичког фронта жена (АФЖ), омладина. Поред идејнополитичког рада, коришћени су и директни облици образовања и васпитања, описмењавања неписмених дјевојака и жена. Забиљежено је да је до офанзиве завршио са радом један од аналфабетских курсева са 30 полазника у селима турјачке општине.¹⁸⁷

На приредби коју је 18. јануара 1942. извела уз помоћ омладине трећа чета, трећег батаљона у Јурковици изведене су „Химна раду“, „Пјесма партизанске омладине“, „Врабац“ (весела пјесма о најновијим збивањима у том дијелу Поткозарја), скеч Бранка Ћопића „Како је Раде Вурдеља надмудрио Италијана и усташу“ и на карају пјесма „Пшеница је класала – Херцег Босна гласала“. По обичају, послије приредбе одржано је народно весеље.¹⁸⁸

¹⁸¹ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, рег. бр. 9-25/9.

¹⁸² П. Качавенда, н.дј. 341.

¹⁸³ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 38, стр. 121.

¹⁸⁴ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 73, стр. 208.

¹⁸⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-1703, бр. рег. 1/1-3; Зб. НОР, IV/3, бр. док. 38, 73, 108 и 129, стр. 120-121, 207-208, 324 и 372.

¹⁸⁶ Исто; Д. Ћургуз и М. Вигњевић, н.дј. 341.

¹⁸⁷ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-15/9.

¹⁸⁸ *Лакташи у НОБ*, 151.

Послије почетка крупних операција непријатеља половином марта 1942. постало је веома важно пребацивање резерви жита и друге имовине народу у Козару, прихват новог таласа од око 11.000 избјеглица из села око пута Босанска Градишка – Бањалука, превоз и смјештај рањеника у партизанским болницама, обављање низа помоћних радова приликом припремања отпора колонама непријатеља и за вријеме самих борби. У току зиме изведена је акција прикупљања топле одјеће за борце и рањенике.¹⁸⁹ Једна од таквих посебних акција била је поправка шумске пруге у којој су, под руководством одборника, активно учествовали омладина и жене.¹⁹⁰

Обновљене су пекаре за потребе војске и народа. Исто тако радили су млинови. У обновљеној радионици у Горњим Подградцима један вјешти металостругар је успио да отпочне производњу бомби „партизанки“.¹⁹¹ У Горњим Подградцима основана је кројачка радионица. Док су биле двије машине, шило се око 12 кошуља дневно. Касније, са развојем борби, повећавао се и број машина и резерви материјала. Повећао се и број радника, међу којима се спомињу: Веселка Илисић, Рада Зељковић, Анка Јанковић, Љубо Јанковић, Драго Поповић, Марија Ивановић, Елза Ружић и други. Уз одјећу за партизана, радионица је радила и за потребе рањеника. Уз остало, шила је заставе, војну одјећу а пред почетак пробоја из опкољене Козаре сашила је као своју посљедњу туру већу количину торбица за партизана, у којима су у вријеме пробоја носили резерве хране, муниције и других војних и личних потреба.¹⁹²

ВЕЗЕ И САРАДЊА СА СУСЈЕДНИМ УСТАНИЧКИМ ПОДРУЧЈИМА

Везе и сарадња између Штаба Козарачког одреда и 4. црновршке и 8. прњаворске чете ишле су дијелом преко Бањалучке Козаре. На Врбасу у то вријеме је било више илегалних веза и група које су превозиле чамцима сараднике НОП-а или материјал по потреби на једну или

¹⁸⁹ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-25/9.

¹⁹⁰ Д. Д. Видовић, *Прва окружна конференција СКОЈ-а за Козару*, Козара у НОБ, 344-346.

¹⁹¹ Б. Марковић, н.дј. 302.

¹⁹² Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-15/9.

другу страну. Најтрајније линије веза биле су оне које су полазиле из Романоваца, Машића и Вилуса, преко Сефероваца, Косјерова, Кукуља и Вакуфа, даље десном страном Врбаса преко Кришковаца ка Почивалки и Жупи, а друга од Драгеља, Кијеваца и Церовљана, даље преко Берекка, Елезагића, Трошеља, Јунузоваца, према Кладарима ка Мотајици.¹⁹³

Као сарадници поменутих веза, посебно су се истицали: Милош Карапетровић у Косјерову, Бранко Шушњар и Драго Илибашић у Кукуљама, Илија Кецман и Сава Тркуља у Српском Вакуфу, Бошко Јагодић и Ђурађ Павић у Јунузовцима, Саво Лисица и Тедо Вујасин у Ламинцима.¹⁹⁴

Послије ослобођења Турјака предложено је да се од активиста који су радили на овим везама формира партијска ћелија, али због опасности откривања сарадника НОП-а ова идеја није остварена ни у прољеће 1942. године.¹⁹⁵ Слично се догодило са групом омладинаца који су већ одраније показивали све квалитете да буду примљени у Ској.¹⁹⁶ Захваљујући одважности ових младих активиста, пребацивања чамцима преко ријеке добро сакривеним и дежурним запрегама преко пута била су свакодневна.¹⁹⁷

Захваљујући сналажљивости активиста Партије који су одржавали ове везе и помоћи која је долазила и од партијских радника Воје Ступара, Станка Вукашиновића, Мирка Ђукарића, Душка Бојанића, Илије Стојановића и Гојка Аграмовића, дио ових веза са сакривеним чамцима у Врбасу и повјерљивим сарадницима одржао се и касније, послије четничких пучева преко Врбаса и привременог разбијања јединица Четвртог КНОП одреда.¹⁹⁸

У прољеће 1942. формиран су пунктови са добро сакривеним магацинима гдје се прикривала, једно вријеме, роба која је долазила из Бањалуке, најчешће из Центра за колонизацију, у коме је радила група партијаца названа „Група Чајавец“, а у погодним моментима пребацива-

¹⁹³ Р. Јунгић, *На каналу Мотајица – Козара*, Средња Босна у НОБ III, 486-487.

¹⁹⁴ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 3-2/10

¹⁹⁵ Исто, бр. рег. 6-2/9.

¹⁹⁶ М. Радоњић, *Неки догађаји након четничке издаје*, Козара у НОР-у, II, 466, у групу омладинаца наводи Момчила и Зору Шушњар из Карајзоваца, Јоју Карапетровић у Косјерову, Небојшу Гребенара у Мрчевцима, Здравка Тркуљу у Српском Вакуфу, Тану Гаковића у Јунузовцима, Саву Касагића у Разбоју, Панту Крагуља у Ламинцима и себе у Кукуљама.

¹⁹⁷ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 6-2/9.

¹⁹⁸ Исто.

на козарачким партизанима.¹⁹⁹ На најповјерљивијим пословима обавјештавања били су ангажовани у Кукуљама и Косјерову Јовица Медаковић, Марушка Купрешанин, Милош Карапетровић, Миленко Верчевић, Смиља Радоњић, Милка Медаковић, Милош Лакић, Драгутин Илибашић, Илија Басало, Данило Видовић, Љубо Обрадовић и Мићо Радоњић. У првој половини маја, у вријеме општег расула у јединицама IV КНОП одреда на територији источно од Врбаса, погоршани су и услови дјеловања илегалног НОП-а између Врбаса и пута, посебно због тога што су за многе везе знали неки бивши борци у партизанским четима који су прешли у четнички батаљон. Командир врбаске четничке чете, Љубо Бундало, одао је усташама неке везе, откривши сарадњу авијатичарских официра у Бањалуци са партизанима. Зато је група Рудија Чајавец морала да крене у партизане. Руководилац екипе, Руди Чајавец, са авионом у ком је био и Мишо Јазбец и другим авионом којим је пилотирао Фрањо Клуз са Ивицом Митрачићем, кренуо је 21. маја према Уријама, на периферији ослобођеног Приједора. Бројнији дио сарадника из Уреда за колонизацију: Драго Чајавец, Буде Бушатлија, Винко Маркотић, Лутво Хајдарагић, Зденко Ружић и Ђоко Потроцки, наоружани и опремљени као домобрани, кренули су војничким возилом у Косјерово, гдје им се придружио Мирко Вранић. Илегалном везом, преко Врбаса су допраћени до Крајишког пролетерског батаљона.²⁰⁰ Због опасности да и сама буде ухапшена, кренула је истим путем Загорка – Зага Умићевић, секретар Мјесног комитета КПЈ у Бањалуци.²⁰¹

Везу са славонским партизанима успоставио је борац 2. чете трећег батаљона, вјешти и сналажљиви курир Милован Гончин из Бистрице. Он је у пратњи једног борца са Козаре, по имену Ћиро, са строго повјерљивом поштом прешао Саву и уз помоћ активисте Чедо Велединовића стигао у Штаб Првог славонског НОП одреда на Псуњу и Папуку, чији је командант био Карло Мразовић²⁰². Славонски партизани су преузели обезбјеђење курира у вријеме њиховог преласка преко славон-

¹⁹⁹ М. Радоњић, *Између Козаре и Мотајице*, Свједочења учесника НОБ 1941. и 1942, XV, 251.

²⁰⁰ Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, 249-250; М. Радоњић, н.дј. 253.

²⁰¹ Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, 253; С. Трикић и Д. Рапајић, *Пролетерски батаљон Бос. Крајине*, Београд 1982, 134.

²⁰² М. Гончин, *Како смо успоставили везу са славонским партизанима*, Козара у НОР-у, I, 838-847; Исти аутор, *Ратна путовања у Славонију*, Путеви побједе, Бос. Градишка, без пагинације.

ских села.²⁰³ Они су сазнали да је недавно формиран Први пролетерски батаљон Босанске Крајине, који је стицајем прилика морао пред надмоћнијим снагама Нијемаца, четника и усташа, почетком јуна 1942, да се пребаци у Славонију.²⁰⁴

Пошто је на Козари почела велика офанзива окупатора, Гончин, и поред неколико покушаја, није успио да преплива Саву и пробије се кроз распоред непријатеља. Он се вратио и остао за вријеме трајања офанзиве са славонским партизанима.²⁰⁵

Крајем априла и почетком маја под ударима јаке четничке пропаганде почело је нагло осипање јединица Четвртог КНОП одреда. Знатан број устаника који су дотад чинили јединице овог одреда прелазило је с оружјем у четничке јединице које ће ускоро прерасти у четничке батаљоне „Петар Мркоњић“, „Карађорђе“, „Петар Други“ и „Обилић“, нешто касније обједињени у четнички одред „Борија“, снаге око 1.750 људи.²⁰⁶ Источно од Врбаса остало је само још око 350 партизана, углавном из Крајишког пролетерског батаљона.²⁰⁷ Доведен је у питање опстанак јединица НОП на овом простору.²⁰⁸ Већи дио борачког састава Пролетерског батаљона је био за привремено напуштање терена и пробијање према Крајини, преко пута Босанска Градишка–Бањалука, у Козару.²⁰⁹

На крају је прихваћено компромисно рјешење, да Крајишки пролетерски батаљон крене преко Врбаса и Лијевча за Козару, а остатак бораца Четвртог КНОП одреда и партијски и скојевски руководиоци са подручја Округног комитета КПЈ, да иду за централну Босну, подијељени у четири герилске групе, и наставе борбу на једном сектору територије централне Босне. Прву мотајичку герилску групу, која је била кадровски најјача и наслањајући се на Лијевче најближа Козари, сачињавали су: Загорка – Зага Умићевић (тада предложена за секретара Округног комитета КПЈ за централну Босну), Данко Митров, дотадашњи командант Четвртог КНОП одреда и Војо Ступар, политички коме-

²⁰³ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 125, стр. 359-360.

²⁰⁴ Зб. НОР, IV/4, бр. док. 86, стр. 231-233.

²⁰⁵ М. Гончин, *Како смо успоставили везу са славонским партизанима*, 846-847.

²⁰⁶ М. Радоњић, *Између Козаре и Мотајиче*, 252-253.

²⁰⁷ С. Трикић и Д. Рапајић, н.дј. 121-125; Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, 225-254.

²⁰⁸ С. Трикић и Д. Рапајић, н.дј. 125-126.

²⁰⁹ Исто, 132-135.

сар.²¹⁰ Пролетерски батаљон је већ 1. јуна 1942. кренуо из рејона Вијачана према Врбасу са намјером да се пребаци преко Врбаса и пробије према Козари. Међутим, расположиве снаге батаљона не би биле у стању да пробију и савладају ту линију, па је хитно услиједила промјена плана. Штаб батаљона одмах је предузео све мјере да се дио бораца, уз борбу, поново врати на десну обалу Врбаса.

У току два-три наредна дана у борбама против четничких снага, фолксдојчерског 7. СС „Принц Еуген“ батаљона и усташа и домобрана, Крајишки пролетерски батаљон, заједно са герилским одредом Данка Митрова, прво је изнуриван а затим десеткован у борби у Доњој Лепеници, послје чега се остатак батаљона од 117 бораца у ноћи између 13. и 14. јуна 1942. са Мотајице пребацио преко Саве у Славонију.²¹¹ Тада је на територији централне Босне привремено превладао четнички утицај.

ИЛЕГАЛНИ НОП У БОСАНСКОЈ ГРАДИШЦИ

Група активиста НОП-а, предвођена Салихом, Адемом, Хамдијом и Јусуфом Топићем, Махмутом и Мехом Дрочићем, Михаилом Десанчићем, Пером Кмезићем, Аганом Харбашем и Миланом Марићем, организовала је дјелатност илегалног покрета и успоставила трајније везе са јединицама пете градишкоомарске чете, а затим и трећег батаљона Козарачког НОП одреда. Салих Топић је више пута излазио до Грбавца у кућу Томе Богуновића и преко њега достављао штабу батаљона важне податке о непријатељу у гарнизону у Босанској Градишци и о његовим намјерама. На сарадњу је пристао и млади усташа из Херцеговине, Зијад Чамцић, када је увидио укупну политику НДХ и посебно злочине усташа. Прикупљени војни и други материјал: лијекови, писаћи прибор, муниција и оружје, одјевни предмети и прехрамбени артикли отпремани су преко раније успостављених веза на слободну територију.²¹² Овдје се тада десила и једна специфичност, ријетка за козарачки

²¹⁰ Исто, 135.

²¹¹ Зб. НОР, IV/5, бр. док. 118, стр. 316-321; IV/6, бр. док. 144, стр. 365.

²¹² Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-31/9. Такође, бр. рег. 5-6/9; С. Топић, *Илегални рад у граду и околини*, Путевим побједе, без пагинације; Б. Вигњевећ, н.дј. 334, наводи да се Зијад Чамцић по наговору својих вршњака 1941. уписао у усташе, затим се ускоро разочарао у њихов програм и све њихово и почео да тражи везе са

крај, излазак у партизане на Козари тројице усташа из 18. усташке сатније, који су одраније почели, под утицајем поменутог Зијада Чамџића, да сарађују са НОП-ом. Одмах су се на удару усташке полиције нашли сарадници НОП-а међу домобранима па су, поред осталих, затворени један домобрански водник, један домобрански разводник и један домобран.²¹³

Услиједила су и хапшења међу цивилима. Неко од ухапшених није издржао мучења па је дошло до нове велике провале мреже сарадника НОП-а крајем маја и почетком јуна 1942. Међу ухапшенима су се нашли и руководиоци илегалног НОП-а: Хамдија, Адем и Јусуф Топић, Аган Харбаш, Перо Кмезић, Михаило Десанчић, Мехо и Махмут Дрочић и Милан Маричић. Највећи дио отјераних у логор из града и из ове групе побиле су усташе. Неки од њих су успјели да се спасе, углавном издржавши усташка мучења и одбијајући признања, међу њима и Салих Топић и Михаило Десанчић. Ова двојица активиста, ослањајући се на сараднике који нису били откривени, успјела су да сачувају покрет и да изграде нову групу активиста која ће наставити даље да ради. Уз Десанчића и Топића касније се истичу у раду илегалног НОП-а у граду: Шериф Ћатић, Дедо Бабић, међу домобранима поручник Узеир Сеферовић, Њемица Розина Шен, Милан Бабић и други.²¹⁴

ЛИНИЈЕ ОКУПАЦИОНИХ И КВИСЛИНШКИХ СНАГА

Бројно и технички надмоћније снаге непријатеља, појачане новим јединицама, кренуле су 13. марта 1942. на већем дијелу своје линије према ослобођеној територији у Лијевчанском Поткозарју. У операцију у коју је било директно укључено око 3.000 војника, усмјерену главним тежиштем на Турјак, као једно од средишта партизанског покрета у источном Поткозарју. Ударне колоне су кренуле из Тополе (фолксдојчери, усташе, домобрани и жандарми), затим усташко-домобранске снаге из Лакташа, Мичија и Шимића. Снаге трећег батаљона, уз помоћ и подршку других дијелова Козарачког одреда, дочекале су надмоћнијег непријатеља и поред масовне ватре његове артиљерије успјеле обезбиједити

НОП-ом. Нашао их је у Бос. Градишци преко илегалног НОП-а и дошао у партизане на Козару.

²¹³ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-10/9.

²¹⁴ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 5-7/9.

лагано и организовано извлачење угроженог становништва и његове имовине. Окупатор и његови сарадници успјели су 17. марта да потисну снаге трећег батаљона на главном правцу и да уђу у Турјак, заузевши и појас села према дијелу пута: Кијевце, Драгеље и Лужане. Ипак, и поред неупоредиве надмоћности непријатеља, партизанске снаге успјеле су се одржати на најсјевернијој линији одбране према Босанској Градишци, на рјечицама Лубини, Врбашкој и Јабланици, као и на већ познатом партизанском положају на Петнаестом километру од Подградаца или седмом километру од Босанске Градишке.²¹⁵ И наредних дана настављене су борбе а посебно упорне нападе непријатељ је усмјеравао 21. марта 1942. према Врбашкој. Непријатељ је успио да на појединим секторима потисне партизане и упадне у села: Рогоље, Церовљане, Берек, Елезагиће, Јазовац, Јурковице, Машиће, Вилусе и Романовце.

Непријатељ је почео да запосједа и утврђује нову линију на правцу: Петнаести километар – Лужани – Драгељи – Кијевци – Турјак – Мичије – Гугунова главица, што ће значити готово потпуну блокаду источног Поткозарја и Козаре.²¹⁶

У селима која је непријатељ преотео, а из којих је највећи дио становништва избјегао на запад према Козари, усташки органи власти повели су општу хајку за уништавање преосталог дијела становништва. Само онај дио житеља који је већ одраније показао наклоност према НДХ могао је остати док су сви остали, најчешће само због тога што су Срби, убијани на лицу мјеста, неки вођени у логоре Јасеновац и друге, одакле се нису враћали, док су они са мало среће упућени на рад у Њемачку.²¹⁷

САВЈЕТОВАЊЕ У ШТАБУ ОДРЕДА 25. МАРТА

У погоршаним условима борбе одржано је 25. марта 1942. у Штабу Одредa ново војно-политичко савјетовање, коме је присуствовао и секретар Обласног комитета КПЈ, Ђуро Пуцар Стари.²¹⁸ Наредних дана

²¹⁵ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 106, 108, 123 и 132, стр. 313, 323, 377 и 356; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-21/9.

²¹⁶ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 108, стр. 323 и 123, 356.

²¹⁷ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 132, стр. 376-380; *Лакташи у НОБ*, 165-169; Архив ВИИ, мем. рег. К-2000, бр. рег. 2-7/9.

²¹⁸ Д. Д. Самарџија, н.д. стр. 173-174; Д. Ђургуз и М. Вигњевих, н.дј. 479-496.

формиран је Козарачки ударни батаљон који је већ почетком априла водио успјешне борбе против четника, прво на Мањачи а затим и у централној Босни.²¹⁹

Крајем марта и првих дана априла извршена је подјела снага трећег батаљона у два нова батаљона. Новоформирани, четврти батаљон преузео је заштиту територије Бањалучке Козаре и ослобођених поткозарских села према комуникацији Бањалука–Приједор.²²⁰ Послије реорганизације распоред чета и руководећег кадра на подручју трећег батаљона је био сљедећи: у штабу батаљона у Горњим Подградцима били су Мирко Пекић, командант, Јоцо Марјановић, политички комесар, Пиљо Станишљевић, замјеник команданта и Милан Егић, замјеник политичког комесара. Нови трећи батаљон је имао три чете: 1. чета усмјерена према Сави, Петнаестом километру и Босанској Градишци, са командом чете у Врбашкој, у саставу Мирко Башић, командир и Раде Раниловић, политички комесар; 2. чета усмјерена према посадама и линији непријатељске одбране према путу Босанска Градишка – Нова Топола, са сједиштем у Грбавцима, командир Драго Лопар Дуца и политички комесар Бране Ковачевић и 3. чета усмјерена према путу Топола – Бањалука, са сједиштем у Турјаку, командир Љубан Аћимовић и политички комесар Данило Борковић.²²¹

Формирани су батаљонски партијски бирои којима су руководили замјеници политичког комесара батаљона. Тражено је да се на свим нивоима редовно користе сви облици политичког рада и међу борцима и у народу. Посебно је указано на значај брошуре *Зашто се боре партизани у Босни и Херцеговини*, затим Прогласа ОК КПЈ Козара и Другог КНОП одреда од 16. априла 1942. о подлом и мучком убиству Младена Стојановића од стране четника.²²²

НОО су уз помоћ војске и политичких организација успјели да евакуишу око 11.000 житеља из напуштених села и да им обезбиједе смјештај. Евакуација становништва, стоке и дијела покретних добара

²¹⁹ Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 487-496.

²²⁰ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 112, стр. 330-332 и бр. 123, стр. 356.

²²¹ Архив ВИИ, мем. гр. бр. рег. 2-10/7; Зб. НОР, IV/4, бр. док. 76, стр. 206-207; Архив ВИИ, К-1997, бр. рег. 2-11/7.

²²² Зб. НОР, IV/3, бр. док. 34, стр. 99-101; IV/4, бр. док. 54, стр. 153-156. Зб. НОР, IV/4, бр. док. 78, стр. 212-214.

извршена је благовремено, а бројно супериорнији непријатељ задржан је на најсјевернијој линији одбране, на Петнаестом километру.²²³

У извјештају штаба Другог КНОП одреда од априла 1942, који је потписао политички комесар Душан Мисирача, за трећи батаљон се каже да се у току борби у марту није показао добро, те да је политички рад у позадини трећег и четвртог батаљона *сасвим подбацио*. Додаје се на крају да је на сектору Босанске Градишке послје пружања помоћи из сусједних батаљона ситуација *доста поправљена*.²²⁴ Ипак се у извјештају признаје да су борци на градишком сектору само у двије борбе половином марта избацили из строја непријатељских војника у јачини једне чете.²²⁵

ПРОТИВУДАРИ ДРУГОГ КНОП ОДРЕДА

Непосредно послје завршетка вишедневних обимних војних операција према ослобођеној територији у Лијевчу, Министарство унутрашњих послова НДХ извјештавало је 8. априла: *На подручју Градишког здруга понављају се стална узнемиравања*.²²⁶

Јединице трећег батаљона изводиле су у априлу и веће акције, каква је била и напад на средишњи дио непријатељске одбране у Кијевцима. Линија одбране није уништена на правцу напада али је непријатељ имао губитке.²²⁷ Према свједочењима учесника те борбе, погинули су: командир друге чете, Драго Лопар Дуца, десетар и члан КПЈ Душан Станишљевић из Турјака, затим борци: Саво Васић из Рогоља, Живко Малешевић из Доњих Подградаца, Петар Драгосављевић из Елезагића, Гојко Пећанац из Романоваца, Бранко Лајић из Бистрице, Милан Дојчиновић из Јабланице и Милан Ћирић из Горњих Подградаца, тешко рањени и похватани од непријатеља и убијени: Крсто Шиник из Горњих Подградаца, Ђорђе Маринковић из Елезагића, Василије Дончић из Јабланице, Милош Радић из Подградаца, Милован Шиник из Подгра-

²²³ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 132, стр. 376.

²²⁴ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 129, стр. 371-376.

²²⁵ Зб. НОР, IV/3, бр. док. 132, стр. 376.

²²⁶ Зб. НОР, IV/4, бр. док. 120, стр. 315.

²²⁷ Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.д. стр. 506-507; *Лакташи у НОБ*, 165-176; Б. Шмитран, *Моја десетина на кијевачком фронту*, Путеви побједе, непагинирано; Зб. НОР, IV/4, бр. док. 111 и 131. стр. 298 и 336.

даца, Алекса Јокић из Турјака и Милан Девић. Рањено је 14 бораца из састава трећег батаљона.²²⁸

У циљу јачања свога престижа на подручју Лијевча Нијемци су припремили погребну мису у римокатоличкој цркви у Тополи петорици погинулих фолксдојчера. Уз присуство великог броја званица било је и виших усташких, њемачких и домобранских официра.²²⁹

У вријеме борби око Кијеваца и на другим дијеловима лијевчанског сектора на сјеверозападу, удружене снаге првог и другог батаљона су 22. априла 1942. извршиле напад на усташко-домобрански гарнизон у Босанској Дубици. Овдје су козарачки партизани први пут примијенили систем убацивања ударних (бомбашких) група у центар окупираног града, али непријатељски отпор није савладан, јер је у међувремену у град стигло око 700 усташа и домобрана. Непријатељ је имао више погинулих и рањених. Партизанске снаге су имале шест погинулих и 18 рањених.²³⁰

Очекивала се нова офанзива на Козару. Зато су ОК КПЈ на Козари и Штаб Другог КНОП одреда одлучили да се једном великом операцијом предуприједи непријатељ и истовремено да се осигурају бољи услови одбране ослобођене територије. Резултат ових настојања био је напад на веома бројни приједорски гарнизон од око 1.500 војника и његово ослобођење 16. маја 1942. године. У борби за ослобођење града непријатељ је имао велике губитке у погинулим, а заробљено је око 1.100 домобрана и око 200 усташа. Заплијењено је око 1.200 пушака, 15 пушкомитраљеза, осам тешких митраљеза, пет бацача, двије хаубице и други ратни материјал. Ова побједа је имала снажан политички, морални и материјални значај. Круну успјеха је чинило формирање Прве крајиш-

²²⁸ Р. Чекић, *Значајне акције 2. чете III батаљона*, Козара у НОР II, 240-241; Б. Шмитран, *Напад на 2 кијевачки фронт*, Козара у НОР, III, стр. 301; 36. НОР IV/4, бр. док. 111, 130 и 131, стр. 298, 335 и 336; IV/3, бр. док. 123, стр. 356; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-22/9.

²²⁹ Архив ВИИ, фолксдојч. арх. извјештај вође фолксдојчера из Тополе, бр. 200 од 24. априла 1942; Извјештај бр. 20 од 24. априла о испраћају погинулих фолксдојчера, затим, мем. гр. К-2000, бр. рег. 9-22/9; НДХ, К-196, бр. рег. 41/1-1, извјештај оружанске постаје Бос. Градишка бр. 160 од 23. априла 1942.

²³⁰ Д. Д. Самарџија, н.дј. 178; 36. НОР, бр. док 111, 130 и 131, стр. 298-299, 334 и 336-337.

ке НОУ бригаде у селу Ламовитој код Приједора, 21. маја 1942. године, у коју су ушла и два батаљона бораца са подручја Козаре.²³¹

Приступило се бржем изграђивању и припремању активиста и њихово укључивање у Партију. Тако је број чланова Партије на Козари у току априла порастао са 193 на 309, међу којима је четвртина ново-примљених са терена босанскоградишког среза.²³² У ово вријеме и Ској је био организационо учвршћен на цијелом ослобођеном подручју Лијевча. Уз подршку Партије њиме је руководио Срески комитет. Појачани су сви видови идејнополитичког и васпитно-образовног и културно-забавног рада – од најједноставнијих какве су биле читалачке групе, до највиших које су представљали омладински и други курсеви. Могућности добаве разних писаних и пропагандних материјала биле су све повољније, нарочито послје ослобођења Приједора.²³³

Једна од највећих брига у току цијелог прољећа било је обезбјеђење услова за живот и залиха за исхрану, уз војску и рањенике, и за око 11.000 избјеглица који су се повукли са партизанима из села око пута Босанска Градишка – Бањалука у ослобођена села под Козаром. У прољеће 1942. уведене су нове мјере штедње, чувања залиха и расподјела постојећих количина,²³⁴ јер непријатељ плански напада и уништава дио по дио од нас заузете територије *са циљем да нас изгладни*.²³⁵ Зато је наређено систематско и добро организовано извлачење резерви жита и других животних потрепштина у добро скривене и припремљене магацине у козарачким шумама. Партизански војни суд је осудио на подручју Козаре у мају 1942. године 31 лице на смрт стријељањем због покушаја шверца и сарадње на разним основама са непријатељем.²³⁶

Стигла је директива о обради и засијавању сваке стопе обрадиве земље на Козари и око ње, на пушкомет од самих непријатељских положаја. Напуштене земље дате су на обраду сиромашним сељацима.

Тада су уведене у праксу и неке административне мјере које су оповргавале пропаганду да партизани тобоже не признају породицу, сродство и народну традицију. Наређено је пријављивање све новорођенча-

²³¹ Д. Ђургуз и М. Вигњевих, н.дј. 647-658; Зб. НОР, IV/5, бр. док. 37, 29 и 53, стр. 110-112, 89-90 и 147-149; *Крајишке бригаде*, Бањалука 1954, 241.

²³² Д. Д. Самарџија, н.дј. 182.

²³³ Зб. НОР, IX/1, бр. док. 29, стр. 95-97.

²³⁴ Зб. НОР, IV/4, бр. док. 112, стр. 300-302.

²³⁵ Зб. НОР, IV/4, бр. док. 112, стр. 300.

²³⁶ Архив VII, НОБ, К-1703, бр. рег. 10/1-3.

ди у НО одборима *гдје ће се родитељима издати привремени крсни лист, који ће касније замијенити црквеним*. Исто тако сви бракови који су склопљени од почетка рата морали су бити регистровани у одбору, гдје су давана увјерења брачном пару и родитељима младе. *Тај брак и увјерења важе пуноважно све док се касније не замијени црквеним или грађанским браком.*²³⁷

ПОЈАЧАНЕ АКТИВНОСТИ НЕПРИЈАТЕЉА ПРЕД ОФАНЗИВУ

У вријеме прикупљања снага непријатеља за велику офанзиву у јуну 1942. на положаје око Козаре, у региону Јасеновац прикупљала се јача групација усташа. Поред тзв. Усташке одбрамбене јасеновачке бојне од око 1.500 усташа, највећим дијелом злочинаца, у ово подручје је пребачена усташка Црна легија која је у то вријеме имала око 4.000 усташа, са усташким повјереником за Босну и Херцеговину, Јуром Францетићем на челу. Усташе и домобрани из Јасеновца, Босанске Дубице и сусједних упоришта напали су комплекс села око Саве и пута Босанска Дубица – Орахова 25. маја 1942. и почели палити села и убијати становништво. Дочекале су их снаге 3. чете другог батаљона и вод 1. чете трећег батаљона и вратиле 26. маја преко Саве и према Босанској Дубици, нанијевши им губитке од девет мртвих и око 20 рањених.²³⁸

Послије овог неуспјеха усташе у Јасеновцу и сусједним гарнизонима припремили су нову, бројнију експедицију, у којој је било само у главној колони око 3.000 усташа и домобрана.²³⁹ Прво је једна колона прешла Саву из Јабланца и упала у насеља око Орахове, 29. маја, али су је дочекале 3. чета другог и 1. чета трећег батаљона и истог дана вратиле преко Саве. Два дана касније поново су, послије снажне артиљеријске припреме, нападе усташе и домобрани из Босанске Дубице, Јасеновца, Млаке, Јабланца и других упоришта ослобођена села између Саве, Уне, Просаре и Босанске Дубице, са намјером да се овлада путем Босанска Дубица – Босанска Градишка и тако формира линија фронта на прилазима Козари са сјевера, из Посавине, одакле је кроз десетак дана

²³⁷ Зб. НОР, IV/4, бр. док. 112, стр. 301-302.

²³⁸ Д. Д. Самарџија, н.дј. 193; Д. Ђургуз и М. Вигњевих, н.дј. 569; Р. Башић, н.дј. 150; Зб. НОР, IV/5, бр. док. 53 и 56, стр. 150 и 162.

²³⁹ Зб. НОР, IV/5, бр. док. 75, стр. 208.

требало да крене офанзива. Одсудне борбе су вођене у току наредних дана, 2, 3. и 4. јуна, када су стигла појачања партизанским јединицама, у оквиру којих је био и Козарачки ударни батаљон. Партизанске снаге разбиле су десну колону која је осигуравала главне групације непријатеља. Заплијењена су два тенка, а у тој акцији дејствовао је и први партизански авион којим је пилотирао Фрањо Клуз.²⁴⁰ У извјештају о борбама јединица Другог КНОП одреда 2. јуна о овоме се каже: *Борбе су у току и оне су негдје мјестимично, негдје шире, врло жестоке и крваве.*²⁴¹

Четвртог јуна почео је општи противнапад на непријатеља који је, иако бројнији, био неповезан и раздвојен у низ посебних групација, те је исте ноћи уз помоћ прихватних снага из Славоније почео да се повлачи преко Саве и у своја упоришта у Босанској Дубици и око града. С обзиром да је непријатељ носио преко ријеке или у Дубицу погинуле и рањене, тешко је било утврдити губитке. Зна се да је само у борби на Демировцу и око Међеђе непријатељ оставио 25 мртвих.²⁴²

Од посебног значаја за даљни развој НОП-а на терену босанско-градишког среза било је задржавање у рукама партизана у току ранијих офанзивних напада а и у покушајима крајем маја и почетком јуна, ослобођене територије у Лијевчу, све до Петнаестог километра, такођећи надомак Босанске Градишке.²⁴³

ОФАНЗИВА НА КОЗАРУ И ЊЕНЕ ПОСЉЕДИЦЕ

Почетком јуна 1942. приведене су крају припреме удружених непријатеља против II КНОП козарачког одреда и народа овог устаничког жаришта. Са покретом војске бацани су по Козари леци команданта борбене групе „Западна Босна“ генерал-мајора Вермахта Фридриха Штала (Friedrich Stahl), који су почињали реченицом: *Њемачке и хрват-*

²⁴⁰ Зб. НОР, IV/5, бр. док. 56, стр. 162-163.

²⁴¹ Зб. НОР, IV/5, бр. док. 56, стр. 163 и бр. 65, стр. 185-186.

²⁴² Д. Ђургуз и М. Вигњевих, н.д. стр. 273; Зб. НОР, IV/5, бр. док. 56, 57, 62 и 65, стр. 162-164, 165, 175-177, 185 и 208-210.

²⁴³ Архив ВИИ, фолксд. арх. извјештај њемачког команданта за одсек фронта Лубина-Јабланица од 2. јуна 1942; Архив ВИИ, НДХ, извјештај Котарске области у Бос. Градишци бр. 143 од 3. и 5. јуна 1942; Исто, извјештај Оружничке постаје у Бос. Градишци бр. 1130 од 3. јуна 1942; Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 1-7/9 и К-2000, бр. рег. 9-23/9: М. Пекић и Д. Ђургуз, н.дј. 83.

ске чете на операционом подручју западне Босне стоје под мојом заповједи.²⁴⁴

Овај масовни и добро припремљени подухват удружених непријатеља имао је за циљ да опколи и уништи II КНОП козарачки одред, војнички и политички најбољи и најактивнији одред на територији Југославије и сурово уништи и расели козарачко становништво. Одред је имао пет војнички и политички добро организованих батаљона, са по четири или пет комплетних чета – укупно око 3500 бораца. Батаљони су били усмјерени према непријатељским упориштима на комуникацијама око Козаре. Између Бањалуке, Санског Моста и Приједора дјеловала је I КНОУ бригада у којој је готово половина бораца била са Козаре.²⁴⁵

И по наоружању и по укупној војничкој припремљености Одред је спадао у најбоље у земљи. Уз остало, располагао је са 3000 пушака, 150 пушкомитраљеза, 20 тешких митраљеза, четири бацача, два тешка топа, два авиона итд.²⁴⁶

Све је ово приморало њемачку окупациону команду на југоистоку да припреми јаку офанзиву против козарачких партизана. Иако су рачунали да на Козари има око 3000 добро вођених и наоружаних партизана (процјене усташа биле су 6000 до 7000), полазили су од процјене која је базирана на дотадашњем искуству, да се на Козари бори све способно становништво и планирали су само за директни напад на њих осам пута више војника – 25.331 војник и официр, од којих 5414 њемачких, не рачунајући још већи број оних који су у околним упориштима и гарнизонима чинили непосредну подршку.²⁴⁷ У току борби и овај однос није био довољан, па су услиједила нова појачања.²⁴⁸ Брзи и снажни продори непријатељских трупа на Козару отпочели су у зору 10. јуна. Требало је затворити козарачко подручје, обновити комуникације и отпочети транспорт већ затечене руде у Љубији, затим покренути рад рудника.²⁴⁹

²⁴⁴ Архив ВИИ, фонд њем.гр. к-214, бр. рег. 8/2-2, Проглас њемачког заповједништва у операционом подручју, 5. јуна 1942.

²⁴⁵ Д. Ђургуз и М. Вигњевећ, *Други крајишки народноослободилачки партизански (Козарски) одред*, 593-595; Зб. НОР, IV/5, бр. 76, стр. 211-222.

²⁴⁶ М. Пекић и Д. Ђургуз, *Битка на Козари*, 87; Б. Башкот, Козара у НОР II, 66-69.

²⁴⁷ Зб. НОР, XII/2, бр. 77 и 78, стр. 423-435; Д. Ђургуз и М. Вигњевећ н.дј. 625-646.

²⁴⁸ Архив VII, фонд њем.гр. к-214, бр. рег. 8/2-2, Проглас њемачког заповједништва у операционом подручју, 5. јуна 1942.

²⁴⁹ Зб. НОР, IV/6, бр. 144, стр. 363-372; Зб. НОР, XII/2, бр. 3 и 80.

Група од Бањалуке, названа „Вандел“, по свом команданту Фридриху фон Ванделу, у јачини од око 7550 војника и официра, од којих 3120 Нијемаца, са претходницама које су, у циљу обмане партизана, ишле под црвеним заставама, раздвојила се одмах по изласку из Ивањске. Десна, јача колона, са 13 тенкова и око 50 камиона, кретала се према Приједору, док је левокрилна, у суштини диверзантска група, кренула преко Пискавице и Радосавске.

Истог дана и часа кренула је групација са запада, звана „Гејзо“, под командом заповједника тенковског батаљона, потпуковника Фон Гејза, снаге око 1790 војника, од којих је било око 1390 Нијемаца док су остало били усташе и домобрани.²⁵⁰ Тенковско-моторизована колона дочекана је од дијелова IV батаљона, заустављена су и три тенка, али је огромна маса технике успјела да продре и да просто пројури у правцу Приједора, гдје их партизани нису очекивали јер је телефонска линија нападима авиона уништена.²⁵¹

Љевокрилна диверзантска групација, коју су са југа подржавали четници, заустављена је а затим натјерана у повлачење према Пискавици, оставивши на бојишту око 80 погинулих.²⁵² Западна групација заустављена је већ код Сводне и на Сухачи.²⁵³

Непријатељ је изненадио Козарчане, неприпремљене за овакав удар. Све што се раније практиковало – прекопавање саобраћајница, рушење мостова, обрушавање дрвећа на пут, успостављање низа паралелних линија осматрања и обавјештавања, грешком свих, од највишег руководства до сеоског НО одбора који је прикупио људе за запречавање пролаза, овдје је изостало. Овакво држање у погледу мјера будности било је највећим дијелом последица самоувјерења које је израстало у ранијим побједама. Резултат тога је била изненадна појава њемачких тенкова усред Приједора, што је онемогућило нормално извлачење становништва из града, установа НОП-а, резерви хране и других артикала.

²⁵⁰ Зб. НОР, XII/2, бр. 87, стр. 472-474; Д. Тургуз и М. Вигњевић, н.дј. 647-657; М. Гончин и С. Рауш, *Прва крајишка ударна пролетерска бригада*, Београд 1981, 11; М. Врховац, *Почетак офанзиве на Козару*, Козара III, 28-33.

²⁵¹ Зб. НОР/5, бр. 78, стр. 225-227.

²⁵² Зб. НОР, IV/6, бр. 144, стр. 366-367; Д. Тургуз и М. Вигњевић, н.дј. 653-654.

²⁵³ Зб. НОР, IV/5, бр. 78, 80, 90, 92, 93, 104 и 165, стр. 225, 231, 256, 259, 263, 293 и 441, IV/6, бр. 30, стр. 69.

Приликом пробијања кроз ватру њемачких тенкова заробљено је око 300 припадника НОП-а и одведено у логоре смрти.²⁵⁴

Виши степен будности и припремљености за одбрану успорио је продор западне групације која је успјела стићи до Љубије и Приједора тек трећи дан, 12. јуна. Тако је команда борбене групе „Западна Босна“ створила услове за кружну линију око Козаре како би се потпуно затворио пролаз у Козару или излаз из ње.²⁵⁵

Снаге 1. КНОУ бригаде и дијелови IV батаљона Другог КНОП козарачког одреда упорно су покушавале да разбију концентрације непријатељских јединица око пута и пруге у подручју око Пискавице и Радосавске, разбију блокаду према Козари и помогну Другом КНОП одреду у већ затвореном окружењу. Штаб домобранско-усташке бањалучке бригаде, који се смјестио у Ивањској, намјеравајући да одатле руководи својим јединицама за вријеме напада на Козару, напустио је то мјесто и побјегао у Бањалуку.²⁵⁶

Показујући изузетну сналажљивост и упорност поново су на простору Радосавска – Славићка – Ракитовача борци 1. КНОУ бригаде разбили непријатеља, нанијели му губитке, по признању усташа – девет погинулих, девет рањених и око 120 несталих, односно заробљених. Успаничени војници усташко-домобранских бојни бјежали су до Сарачице на прилазима Бањалуци.²⁵⁷

Партизански извори, које су касније прихватили истраживачи, говоре да су партизани имали много рањених и око 30 погинулих а непри-

²⁵⁴ Сва одговорност за небудност приписивана је Штабу IV батаљона, па је предложено да се смијене са положаја командант и комесар тога батаљона. ЗБ. НОР IV/5, бр. 82, стр. 236-237. На окружном савјетовању КПЈ за Козару, 21. септембра, посвећена је овом питању још већа пажња али уз објективну и разложну анализу и критику: Болнице, једна у Козарцу, друга више Козарца. По наређењу (мисли се и поред наређења) Оперативног штаба за Босанску Крајину. „Штаб одреда и Окружни комитет и све чланство било је упознато са писмом другарице Округле о припремама велике офанзиве, међутим ми смо били уљуљкани нашом офанзивом на Крајини, стањем и борбама на источном фронту па су нам тенкови и хаубице били на цести.“ Козара у НОР, IV, 38-52.

²⁵⁵ ЗБ. НОР, XII/2, бр. 90 и 101, стр. 485 и 528; Д. Ћургуз и М. Вигњевећ, н.дј. 659-661.

²⁵⁶ ЗБ. НОР, IV/5, бр. 78, стр. 226, IV/6, бр. 144, стр. 368.

²⁵⁷ ЗБ. НОР, IV/6, бр. 144, стр. 368.

јатељ је уз 154 заробљена на бојишту оставио и око 300 погинулих.²⁵⁸ Према сјећањима политичког комесара бригаде, Илије Матерића, партизани су у веома оштрим борбама прса у прса и у неравноправној борби са непријатељским тенковима имали око 80 несталих и погинулих и око 130 рањених.²⁵⁹

Премореност, губици и напади са свих страна и праваца, од Бањалуке, Бронзаног Мајдана,²⁶⁰ Санског Моста и Приједора, дјеловали су на смањивање борбености ове изузетне партизанске јединице. Зато је напуштена мисао са којом су се били сагласили органи НОП-а у Крајини, да дио бригаде – први и други батаљон – иду преко Сане у Подгрмеч а да се трећи и четврти пробију на Козару.²⁶¹ У таквим условима бригада се успјела одупријети нападима непријатеља још у току 15. и 16. јуна, а онда се ноћу између 17. и 18. пребацила преко Сане код Расаваца у Подгрмеч.²⁶²

Иако се борбе 1. КНОУ бригаде и дијелова четвртог батаљона II КНОП одреда у троуглу између комуникације Приједор – Пискавица – Сански Мост биле веома тешке, уз велике губитке на објема странама, оне су позитивно дјеловале на одвлачење дијела непријатељских снага са Козаре и допринијеле олакшавању одбрамбених напора опкољених Козарчана.²⁶³ Непријатељ се већ од првих наступа у ослобођена села сурово обрачунавао са цивилним становништвом, убијајући све одреда, пљачкајући и уништавајући имовину. Опасност од суровог противника покреће свеопшти покрет становништва, које напушта угрожена села и бјежи према Козари.²⁶⁴ Користећи више него десетоструку надмоћност, бројну авијацију и артиљерију, непријатељ успијева да освоји

²⁵⁸ М. Гончин и С. Рауш, н.дј. 13; Б. Арсенић, *Дејство I КНОУ бригаде у офанзиви на Козару*, Козара у НОР III, 72-73; Зб. НОР, IV/5, бр. 92 и 93, стр. 260-263, IV/6, бр. 30, стр. 73.

²⁵⁹ И. Матерић, *Прва крајишка у козарској офанзиви*, Козара у НОР III, 68-69; Зб. НОР, IV/5, бр. 90, 93 и 94, стр. 256-257 и 263-266.

²⁶⁰ Почетком јуна четници су се договорили са усташама о заједничким борбама против партизана у предјелима западно од Бањалуке, вид. Зб. НОР IV/5, бр. 163, стр. 436.

²⁶¹ Зб. НОР IV/5, бр. 94, стр. 265.

²⁶² И. Матерић, н.дј. 69.

²⁶³ Зб. НОР IV/5, бр. 94, стр. 264-266, IV/6, бр. 144, стр. 263-372.

²⁶⁴ Зб. НОР IV/5, бр. 104, стр. 293 и бр. 126, стр. 336.

Каран и овлада путем Босанска Дубица – Приједор, гдје су се наредних 15 дана водиле најтеже и најкрвавије борбе.²⁶⁵

ДОГАЂАЈИ НА ТЕРИТОРИЈИ БОСАНСКОГРАДИШКОГ СРЕЗА

Према бројним њемачким и усташко-домобранским посадама биле су распоређене снаге трећег батаљона Другог КНОП одреда, који је имао своје сједиште у Горњим Подградцима, са командантом Мирком Пекићем, политичким комесаром Јоцом Марјановићем, замјеником команданта Пиљом Станишљевићем и замјеником комесара Миланом Егићем. Положај 1. чете, са командиром Мирком Башићем и комесаром Радом Раниловићем, био је усмјерен према ријеци Сави – од Орахове преко Бистрице до Врбашке, са тежиштем према Босанској Градишци, у којој се стално налазио јак усташко-домобрански гарнизон, међу којима и по злочинима позната 18. усташка бојна (батаљон). Друга чета, са командиром Радом Чекићем и политичким комесаром Браном Ковачевићем, бранила је положаје на Јабланици и Лубини, усмјерена према њемачким батаљонима „Виндхорст“ (Windhorst) и „Беток“. Положаји 3. чете, у којој је био командир Љубан Аћимовић а политички комесар Данило Борковић, били су у селима Аџићи и Самарџије и у околини и усмјерени према трупима 10. пјешадијског усташко-домобранског пука, а десним крилом према усташкој милицији у Мичијама и Шимићи-ма. Четврта чета, са командиром Бранком Вигњевићем и политичким комесаром Стевом Совиљем, била је већ од 10. јуна привремено придодата четвртог батаљону на који су свакодневно нападале јаке непријатељске снаге и бориле се на ширем фронту, учествујући по потреби у протјеривању непријатеља са југоисточних обронака Козаре, све до испод Лисине.²⁶⁶

Појачани налети авијације и снажно дејство непријатељске артиљерије, нарочито око Петнаестог километра, били су срачунати за везивање јединица трећег батаљона за овај дио фронта, док су бројније трупе са запада настојале да разбију тамошњу одбрану и потисну према

²⁶⁵ Зб. НОР, XII/2, бр. 96, стр. 512-514.

²⁶⁶ Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 596; А. Милетић, *Неке мјере и дејства Вермахта на Козари 1941-1942. год.*, Козара у НОБ, 204-209.

Лијевчу и Сави борце и становништво Козаре.²⁶⁷ Без обзира на многе покушаје пролаза преко ове линије до почетка јула, нико није оставио податке да је успио да се пребаци из Лијевча у Козару или из Козаре у Лијевче. И четвртог дана од почетка офанзиве и тешких борби на осталим секторима јављано је да на источном сектору партизанске одбране нема промјена, осим бомбардовања *позадине авионима, топовима и бацачима*.²⁶⁸

ОДБРАНА КОЗАРЕ ОД 18. ЈУНА ДО 5. АВГУСТА 1942.

На суженом простору, који су уз то свакодневно засипали њемачки и усташки авиони, боровило је у збјеговима, према многим подацима и процјенама, око 80-100 хиљада жена и дјецe, на стотине рањених бораца и рањеног цивилног становништва.

То је подстакло козарачке партизане да од 18. јуна управо на овом дијелу фронта, гдје је непријатељ концентрисао своје најјаче снаге и био и до 30 пута бројнији, извојују своје најславније побједе. Снаге I, II и Ударног батаљона напале су на непријатеља на средишњем дијелу западног дијела фронта, одмах по његовом избијању под Козару, док се он још утврђивао 18. јуна и нанијеле му, захваљујући вјештом усмјеравању и вођењу напада јунака Козаре, Жарка Згоњанина, команданта I батаљона, велике губитке на подручју Горњи Јеловац – Патрија – Југовића брдо.²⁶⁹ Други батаљон другог планинског пука Прве планинске усташко-домобранске дивизије је разбијен и уништен: на бојишту је непријатељ оставио око 55 погинулих, а заробљено је 276 војника и седам официра и подофицира. Заплијењено је, поред осталог, око 300 пушака, 20 пушкомитраљеца, осам тешких митраљеца, четири велика и десет лаких бацача, два брдска топа, 15 њемачких стројница, 50.000 метака итд.²⁷⁰

Ова крупна побједа, с обзиром да је широка бреша у распореду непријатеља дуже остала отворена – све до 20. јуна – није ни приближно искоришћена за један од најпречих задатака – извлачење избјеглог

²⁶⁷ Зб. НОР IV/5, бр. 94, стр. 264-266, IV/6, бр. 144, стр. 263-372.

²⁶⁸ Зб. НОР IV/5, бр. 88, стр. 252.

²⁶⁹ Ж. Згоњанин, *Први батаљон у козарској офанзиви*, Козара у НОР III, 123-125.

²⁷⁰ Зб. НОР IV/6, бр. 30, стр. 73.

становништва из Козаре и враћање у његова села на Карану, кроз која је непријатељски строј већ био прошао. Захваљујући природној снажљивости и вјештини Жарка Згоњанина пребачено је на Каран само око 2.000 жена и дјеце и упућено у њихова опустошена села.²⁷¹ Непријатељ је био тек затворио направљену брешу новим јединицама 20. јуна, када су му снаге I и II батаљона нанијеле на Поглеђеу у једној изразито оштрој борби нови снажан ударац – заробљено је 25-30 усташа и домобрана, а убијено око 100. Заплијењено је око 80 пушака, два тешка и пет до шест лаких митраљеза и већа количина друге опреме.²⁷² И партизани су, иако су веома вјешто искористили фактор изненађења, имали неуобичајено велике губитке - око 25 погинулих и око 50 рањених.²⁷³

Настојања партизанских снага да потисну непријатељске нападне линије у току 21. и 22. јуна имала су само дјелимично успјехе. Неупоредива бројна надмоћност, од 3:1, па све до 30:1, омогућавала му је да утврди своје положаје и да освоји и задржи још понеку чворну тачку према Козари.²⁷⁴ Упорност Козарчана је крунисана 24. јуна још једном величанственом побједом на Патрији и Доловима, када су разбијени и уништени усташко-домобрански батаљони „Шнур“ и „Шимић“, чији су остаци бјежали према Босанској Дубици. Директним упадом у непријатељске ровове, у борби прса у прса, сутрадан око 14 часова, када је борба престала, избројано је око 150 погинулих, док је око 60 домобрана заробљено. Партизани су имали 15 погинулих и око 25 теже рањених. И овог пута партизани су дошли до великог плијена, око 150 пушака, 20 пушкомитраљеза и до већих количина друге војничке опреме.²⁷⁵ Преживјели војници и официри разбијених јединица су признали да је то била једна од њихових најтежих борби, изнесећи сами губитке од 114 погинулих, 66 несталих и 48 рањених.²⁷⁶ И овај продор и слободан пролаз искористило је нешто мало цивила и кроз њега су прошле према Карану 1, 3. и 4. чета I батаљона и наставиле борбене активности у залеђу непријатеља.²⁷⁷

²⁷¹ Ж. Згоњанин, н. д. стр. 124.

²⁷² Зб. НОР IV/5, бр. 109; IV/6, бр. 30,147, 74-75, 382.

²⁷³ Ћургуз и М. Вигњевић, н.дј. 683.

²⁷⁴ Ж. Згоњанин, н.дј. 128; Зб. НОР IV/5, бр. 109 и 117, стр. 301-303 и 317.

²⁷⁵ Зб. НОР IV/6, бр. 30, стр. 75; IV/5, бр. 117, стр. 315-316; Б. Зец, *Пробој из обруча*, Козара у НОР III, 379-381.

²⁷⁶ Д. Ћургуз и М. Вигњевић, н.дј. 688.

²⁷⁷ Зб. НОР IV/5, бр. 109, стр. 301-303; IV/6, бр. 2, 7, стр. 8, 21-27.

Послије ових борби па све до почетка јула наступио је период застоја. Јединицама Другог КНОП одреда, премореним до крајњих граница у вишедневним борбама, оптерећеним мноштвом проблема око смјештаја и снабдијевања све већег броја рањеника и најминималније прехране око 80.000 цивилног становништва, добро је дошла пауза коју је диктирао сам агресор.²⁷⁸

ИСТОЧНИ СЕКТОР ОДБРАНЕ КОЗАРЕ

Стање на источном дијелу фронта, посебно на оном који се протегао кроз Лијевче, и даље је остало неизмијењено. Непријатељ је стално чаркао, извиђао, бомбардовао из авиона и тукао артиљеријом али је рјеђе излазио из својих линија утврђења и дубље нападао кроз ослобођену територију. Снаге 1, 2. и 3. чете III батаљона, распоређене на линији од Орахове на Сави до Петнаестог километра пред Босанском Градишком и даље ријекама Јабланицом и Лубином преко Лијевча до Мичија, имајући пред собом далеко бројнијег непријатеља, укопаног у ровове и заштићеног бодљикавом жицом, уз бројну артиљерију, нису се смјеле упуштати у ризичне покушаје напада и пробијања непријатељског фронта. Само приликом једног сукоба код Орахове, приликом слања и заштите курира за Славонију, погинуло је 14 партизана из 1. чете III батаљона. Дијелови ове чете су учествовали као помоћ снагама II батаљона у борбама око Бјелајаца.²⁷⁹

Због сталних узнемиравања и пријетњи са непријатељских линија народ је морао испразнити сва насеља поред непријатељских утврђења. Пријетње јединицама III батаљона на положајима, посебно народу, чиниле су и честе колоне војске и војне технике које су пролазиле путем Бањалука – Босанска Градишка.²⁸⁰

Пошто се IV батаљон већ од првог дана офанзиве нашао под директним ударима непријатеља који ће му продором већ првог дана према Приједору одвојити половину снага и усмјерити их према Подгрмечу, придодата му је као испомоћ 4. чета III батаљона, која ће остати у његовом саставу све до поласка на пробој. Штитећи слободну територију од непријатеља према Мичијама, Крњину и Шимићима, она је садеј-

²⁷⁸ Д. Ђургуз и М. Вигњевећ, н.дј. 691-692.

²⁷⁹ М. Пекић, *Трећи батаљон у пробоју на Патрију*, Козара у НОР III, 439-440.

²⁸⁰ Зб. НОР IV/5, бр. 109, стр. 302.

ствовала и учествовала у борбама на лијевом крилу IV батаљона. Зауставила је усташе и домобране 16. јуна када је непријатеља одбила са висова Бањалучке Козаре, нанијевши му губитке од 25 мртвих. Само у борбама 21. јуна, када је непријатељ покушао да преотме партизанске положаје, нанесени су му губици од око 30 погинулих.²⁸¹ Приликом масовног удара непријатељских снага 23. јуна, уз обостране губитке, непријатељ је враћен са јужних ивица Козаре, оставивши 26 погинулих.²⁸² Исту судбину је доживио и 26. јуна, када је имао 49 погинулих.²⁸³ Партизани су зауставили усташки продор од Крњина и протјерали непријатеља, заплијенивши 20 пушака, четири пушкомитраљеза и ручни бацач.²⁸⁴ И поред веома погодних положаја за одбрану на стрмим висовима планине, и партизанске јединице у овим борбама имале су знатне губитке.

Крајем јуна и почетком јула све масовнијим дејством непријатељске авијације и артиљерије погоршавале су се и прилике у ослобођеним селима Лијевчанског Поткозарја. Народ је био све преплашенији и његови покрети према Козари постали су масовнији. Линија одбране 1, 2. и 3. чете је ипак одржавана све до 3. јула.

Анализа дотадашњих борби, напора и резултата показала је да генерал Штал и његови сарадници нису били ни приближно задовољни својим савезницима, усташко–домобранским јединицама. Отворено је изражено разочарење у I брдско усташко-домобранску дивизију коју су они опремили, а која и поред велике надмоћи у броју, није најчешће успијевала да се равноправно носи у борби против партизана.²⁸⁵ Према њемачким подацима, губици јединица НДХ су били несразмјерно велики, на примјер, само у I брдској дивизији од 18. до 25. јуна укупно 939 погинулих, рањених и несталих, односно заробљених. Партизанима је само у току седам дана пало у плијен 108 војничких товарних коња,

²⁸¹ Зб. НОР IV/5, бр. 110, стр. 304-305; О. Стишовић Обрен, *Ток козарске офанзиве и пробој из обруча*, Козара у НОР III, 14; М. Пекић, *Трећи батаљон у пробоју на Патрију*, Козара у НОР III, 439-441.

²⁸² Зб. НОР IV/5, бр. 116, стр. 314-315.

²⁸³ Архив ВИИ, НДХ, К-53, бр. рег. 7/1-13, Извјештај штаба 1. брдске усташко – домобранске дивизије; Зб. НОР IV/5, бр. 120, стр. 323; Б. Вигњевећ, *Од Подградаца до дубичке цесте*, Козара у НОР III, 333.

²⁸⁴ Зб. НОР IV/5, бр. 120, стр. 323.

²⁸⁵ Зб. НОР XII/2, стр. 1113.

53 пушкомитраљеза, 15 тешких митраљеза, 15 минобацача, три брдска топа и огромна количина друге ратне опреме и муниције.²⁸⁶

Очекујући још жилавији отпор партизана и нове проблеме у погледу испуњавања пролонгираних планова, већ 24. јуна њемачка команда је издала наредбу о формирању додатне борбене групе „Бровски“, у коју је укључен 734. пјешадијски пук 704. њемачке дивизије и осам артиљеријских батерија.²⁸⁷ Код партизанских бораца, и у обручу и ван њега, спас је једино био виђен у заједничком, истовременом и упорном удару и снага Одрета у обручу и оних иза линија непријатељског окружења, уз посебне наде у успјех 1. КНОУ бригаде и сусједног Првог КНОП одреда. Усмјеравајући све своје могућности према томе циљу, јединице Првог КНОП одреда и 1. бригаде свакодневно су нападале на непријатељска упоришта у долини Уне и Сане.²⁸⁸

У циљу одвлачења дијела снага непријатеља са Козаре у ово вријеме су јединице НОП-а изводиле и на околним подручјима акције, на примјер 26/27. извршен је напад на гарнизон у Санском Мосту²⁸⁹ и на низ других околних непријатељских упоришта, али штаб борбене групе није ни овог пута реаговао повлачењем, већ обрнуто, довлачио је своје нове снаге око Козаре. Дијелови 1. КНОП бригаде ударају на непријатељске линије с леђа у предјелима села Јутрогоште ноћу 30. јуна на 1. јул, поново покушавајући разбијање непријатељског обруча. У заповијести бригаде речено је да је то битка за спасавање хиљада живота Козарчана, жена и дјце. *Сјетимо се наших погинулих другова, наших попаљених кућа, цркава, поубијане дјце, жена и старца, и наш напад мора успјети.*²⁹⁰ Иако је у веома оштрој борби непријатељ био истјеран и из задњих линија и утврђења усмјерених према Козари, његова ватрена и техничка надмоћ је омела борце 1. крајишке да пробију обруч и они су се морали вратити.²⁹¹

Очекујући да ће штаб борбене групе реаговати ако се изведе нека већа акција у непосредном залеђу окружења око Козаре, јединице 1.

²⁸⁶ Исто, стр. 1113.

²⁸⁷ Зб. НОР XII/2, бр. 96, 97, 100 и 104, стр. 512, 514, 524, 543; Д. Д. Самарџија, н.дј. 200-203.

²⁸⁸ Зб. НОР IV/5, бр. 108, стр. 299-300 и 109, стр. 302, бр. 112, 113 и 114.

²⁸⁹ Зб. НОР IV/5, бр. 104 и 111, стр. 293 и 306-307; бр. 121, стр. 324, IV/6, бр. 144, стр. 370-371.

²⁹⁰ Зб. НОР IV/5, бр. 128, стр. 341-342.

²⁹¹ Зб. НОР IV/6, бр. 1. стр.7.

КНОУ бригаде су нападе и уништиле у ноћи 3/4. јула јачи усташко-домобрански гарнизон у Добрљину. Заробљено је око 300 домобрана и пет официра, заплијењено је, уз остало, пет бацача, пет тешких митраљеза и око 400 пушака.²⁹² У исто вријеме су остале снаге у Крајини, изван обруча, изводиле операције према упориштима у долини Уне и Сане, али на све то непријатељ, ангажован на свом главном задатку око Козаре, није реаговао.²⁹³ Послије ових неуспјеха у одвраћању непријатеља од Козаре, опкољени партизани у Козари, и поред преморености и низа тешких проблема везаних за избјеглице у шумама, морали су потражити у оквирима сопствених могућности путеве рјешавања судбине бораца и народа у Козари.

ЗБЈЕГОВИ НАРОДА У КОЗАРИ

Величина бриге Козарчана за своје борце, снага њихове подршке и љубави, били су један од значајних подстицајних чинилаца који су омогућавали сјајне побједи козарачких партизана већ од почетка устанка. Угрожено становништво је без икаквог позива кренуло са својим очевима и браћом, кад су били присиљени пред јачом силом да одступају према планини која је раније пружала заштиту и борцима и народу. Крајем марта из плодног Лијевча кренуло је неколико хиљада житеља који су бјежећи од крвничког ножа потражили спас уз партизана у ослобођеним поткозарским селима. Избјегло становништво из села испред линије непријатељског фронта кроз Лијевче ишло је према насељима уз саму Козару око Горњих Подградаца и касније дубље у шуму.

Становништво је бјежало у два смјера, у насеља под Козару, док је јужније од комуникације, одсјечено од Козаре, бјежало према Подгрмечу, или тражило спас по локалним шумама, или код пријатеља у регионима гдје је становништво било под влашћу НДХ, или четника преко Врбаса. Дио овог цивилног живља је прогоњен и уништаван од стране окупатора и његових сарадника. Од становништва које је на релацији од Ивањске до Приједора успјело избјећи према Козари касније су се формирали збјегови од 10.000 до 12.000 избјеглица у шумама

²⁹² Зб. НОР IV/6, бр. 7 и 8, стр. 21-27 и 28-30.

²⁹³ Зб. НОР IV/6, бр. 57, стр. 132-136.

око Тисовог врела, са сјеверне стране Лисине и у шумама сјеверне стране Виса и Голе планине, у предјелу Малог кусача.²⁹⁴

Јединице 1. КНОУ бригаде по преласку на Каран у посљедњој декади јуна извјештавале су Оперативни штаб да је сав народ из ових крајева напустио своја имања и побјегао у Козару. Тако су од 18. јуна готово у цјелини избјегли становници општина: босанскокостајничке, добрљинске, равничке и свођанске (босансконовски срез), санске и паланачке (приједорски срез) и поуњске, кнежичке и моштаничке општине (босанскодубички срез).²⁹⁵

Процјене о броју избјеглица у збјеговима су различите, али се све крећу између броја од око 80 до 100.000 људи,²⁹⁶ не рачунајући број оних који су приликом пробијања обруча око Козаре 18. и 24. јуна изашли или оних који су раније прешли на разне начине иза леђа непријатеља. Овај број, према различитим изворима, креће се између 6.000 и 10.000.²⁹⁷ У организованим збјеговима било је смјештено становништво поуњске и кнежичке општине, у предјелу Грачанице, Мљечанице и Палежа, босанскокостајничке општине, а у долини Мљечанице становништво из добрљинске, равничке, свођанске и санске општине.²⁹⁸ Становништво у селима дуж пута Босанска Дубица – Приједор формирало је збјегове на подручју Маслин баира, Градине, Команде, у Мљечаници и на Јеловачи.²⁹⁹ При крају офанзиве, посебно пред пробој, формирано је још низ мањих збјегова по централним предјелима Козаре, на њеним источним и југоисточним падинама и под Просаром. С обзиром да су збјегови били груписани по селима и општинама, у њима су наставили рад већ раније изабрани или допуњени народни одбори. Једна од првих

²⁹⁴ *офанзиве*, 124-128; Р. Кантар, *Санска општина у козарској офанзиве*, Козара у НОР III, 493; 36, НОР, IV/5, бр. 126, стр. 335-337.

²⁹⁵ Б. Арсенић и Ђ. Милиновић, *Пламен под Козаром*, 144.

²⁹⁶ 36. НОР IV/5, бр. 104, 126 и 128, стр. 293, 336 и 341.

²⁹⁷ Л. Крнета, *Позадина у Козарској офанзиве*, Козара у НОР, III, 496; Ж. Згоњанин, *Први батаљон у козарској офанзиве*, 124-125; О. Стишовић Обрен, *Ток козарске офанзиве*, Козара у НОР III, 17; Р. Кантар, *Санска општина у козарској офанзиве*, 493.

²⁹⁸ Душан Д. Самарџија, н.дј. 198; П. Башкот, *Повлачење у Козару*, Козара у НОР, III, 323; М. Пекић и Д. Ћургуз, н.дј. 123; Р. Кантар, н.дј. 491-495.

²⁹⁹ Б. Симатовић, *Козарски збјег*, Козара у НОР III, 485-487; П. Гајић, *Позадина у козарској офанзиве*, Козара у НОР III, 516-517; Д. Д. Самарџија, н.дј. 199.

брига била је помоћ породицама без мушких глава, да израде своје провизорне кућице од грања, назване бајте или колибе.³⁰⁰

Стални налети авијације и дејства артиљерије носили су бројне жртве у збјеговима и често доводили до појаве панике. Исхрана је била све мршавија. Појавила се и оскудица воде без које је најтеже преживјети и један љетни дан. На крају је неуспјели покушај пробоја потпуно растројио организовани живот становништва Козаре у збјеговима и довео га до најтежих страдања и патњи.

ПОКУШАЈ ПРОБОЈА

Постојала је пријетња да снажним налетом непријатељ раздвоји снаге Одрета и становништва и да онда приступи уништавању раздвојених и изнурених дијелова. Продор низ рјечицу Јасеновачу могао је брзо довести непријатеља у Лијевче и са козарске стране,³⁰¹ што би довело у безизлазан положај III батаљон који је држао положај према источном сектору одбране.

У трци за изгубљеним временом и повољним могућностима, пробој је заказан одмах за сутра, 3. јула навече. На тај начин просто су пре небрегнути неки неопходни послови везани за веома сложен подухват, пробој у најтежим околностима и уз читав низ оптерећења.³⁰² И на војном плану прескочени су неопходни претходни послови. Реално није било времена ни за упознавање руководећег кадра јер је дио јединица Одрета био удаљен од одбрамбеног мјеста за пробој и до 35 километара. Извлачење јединица са положаја, уз настојање да то непријатељ не уочи, не открије и њихов марш на таквој удаљености, уз непрекидно дејство авијације и артиљерије, једва да се могло обавити за преостали један једини дан. Мора се имати на уму да су те удаљене јединице морале са собом да носе или превозе теже наоружање, резерве муниције и осталих потреба, рањенике којих је било сваки дан све више и да се

³⁰⁰ Б. Бабич Словенац, *Козарска офанзива*, Козара у НОР III, 34-39; Р. Кантар, н.дј. 492; О. Стишовић Обрен, *Ток козарске офанзиве*, Козара у НОР III, 15.

³⁰¹ 36. НОР, IV/6, бр. 30. стр. 76; О. Стишовић Обрен, н.дј. 17-18.

³⁰² О овом је дао обимну и објективну анализу Бошко Шилеговић на окружном савјетовању КПЈ за Козару 20. и 21. септембра 1942. Вид. Козара у НОР IV, 48-49.

крећу са колоном избјеглица, међу којима је било и њихових породица и рођака.³⁰³

Обавијештени телефонским линијама, које су још унутар Козаре функционисале, у току ноћи 2/3. јуна позвани су у Штаб на Мраковици комесар III батаљона Јоцо Марјановић и комесар IV батаљона Милан Врховац, гдје им је саопштена одлука да снаге Одред крену у пробој. Дати су им основни елементи о времену и мјесту пробоја и задацима њихових јединица. Уз замор, кретање ове колоне су ометали авиони и плотуни непријатељске тешке артиљерије. Тек у сумрак 3. јула ова колона бораца са градишког подручја је стигла на Мраковицу, гдје ју је сачекао политички комесар Јоцо Марјановић и повео даље према Витловској. Успут јој је већ дубоко у ноћи пренио заповијест за напад на непријатељске положаје и пробој који је могао услиједити само у ходу јер је до заказаног почетка пред поноћ остало још мало времена а јединице су морале стићи низ Мљечаницу и директно ступити на задатак који им је био одређен.³⁰⁴ На правцу III батаљона из Мљечанице је требало да пређе пут највећи дио рањеника и избјеглица, које је у зачељу штитио IV батаљон.³⁰⁵

Штаб борбене групе „Западна Босна“ се до почетка пробоја одморио и попунио новим појачањима. Зато су јединице Другог КНОП одреда већ од почетка напада наишле на веома снажну ватру непријатеља, нарочито густе баражне наносе артиљеријских граната и аутоматског наоружања. Борећи се дивовски не само за свој живот већ и за хиљаде својих најближих међу рањеницима и избјеглицама који су чекали у залеђу, партизани су, чинећи и немогуће, јуришајући без обзира што су њихови стројеви просто кошени, стизали свакако у мањем броју до првих ровова, у њих упадали али најчешће нису више имали довољно снаге за сљедеће линије непријатељских ровова. Потребну снагу су одржали наредни и поновљени јуриши само Ударног батаљона на лијевом крилу и I. батаљона у центру до њега, који су уништили непријатељске линије на правцу Долови – Југовића брдо, створивши пролаз кроз који

³⁰³ М. Пекић, *Трећи батаљон у пробоју на Патрији*, Козара у НОР III, 441.

³⁰⁴ О. Стишовић Обрен, *Ток козарске офанзиве*, 18-21; Б. Бабич Словенац, *Козарска офанзива*, 34-38; Ж. Згоњанин, *Први батаљон у козарској офанзиви*, 129-131.

³⁰⁵ 36. НОР IV/6, бр. 5, стр. 16-17.

је до девет часова прошло уз њих и још нешто бораца из других батаљона и око 10.000 избјеглица.³⁰⁶

Други батаљон и овог пута је чинио чуда од јунаштва, али је ватра пред његовим налетом била убитачна, нарочито последице повлачења остатка непријатељских снага са правца пробоја удесно у смјеру надирања бораца овога батаљона. Пристизање бораца трећег батаљона, иако исцрпљених дугим маршом, али ипак дотада најкомплетнији, и њихов улазак у борбу десно од II батаљона обећавао је све до пред зору успјех. На крајњем десном крилу, у заштити према Дубици, прва чета Мирка Башића била је пришла близини пута. Друга чета до ње командира Раде Чекића, затим 3. командира Љубана Аћимовића и 4. командира Бранка Вигњевића, на самом споју са II батаљоном, упадале су у више наврата у прве линије, изгониле непријатеља али због јаке ватре и губитка морале су устукнути.³⁰⁷ У зору је непријатељ добио појачање и почео да напада уз коришћење тенкова и прецизнију употребу артиљерије па су се десетковане јединице II, III и IV батаљона морале да повуку.³⁰⁸

Непријатељ је већ од зоре сву своју артиљерију и расположиву авијацију усмјерио према томе подручју и околним висовима гдје су се прикупљали рањеници, борци и народ, засипао их плотунима артиљеријских граната, од којих су масовно гинула дјеца, жене, рањени борци и стока коју је народ гонио са собом. Ово непрекидно сијање смрти тешким наоружањем изазвало је непредвиђена комешања масе народа и безнађе. Преостали борацки састав, војни и политички руководиоци и активисти, омладина и знатан дио народа, нису се колебали. Показали су спремност да се боре на живот и смрт. Предузете су мјере да се маса смири и покрене у мање тучене просторе. Приступило се извиђањима и припремама новог покушаја продора.

Напад партизана пред поноћ 4/5. јула био је тако силовит да је и тако моћан и сигуран непријатељ био изненађен. Оштрицу нападао клина носили су борци 2. чете Раде Чекића и 3. чете Љубана Аћимовића. Сви преживјели учесници се слажу да је тај судар на Козари претворен

³⁰⁶ Зб. IV/6, бр. 164, стр. 479-481; XII/2, бр. 110, стр. 565; Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 747.

³⁰⁷ М. Пекић, *Трећи батаљон у пробоју на Патрију*, Козара у НОР III, 439-442.

³⁰⁸ Исто; Б. Вигњевић, *Од Подградаца до дубичке цесте*, Козара у НОР III, 336; Б. Ковачевић, *Друга чета Трећег батаљона у козарској офанзиви*, Козара у НОР III, 284-289; М. Ђурић, *Борбе 2. чете Трећег батаљона до пробоја из обруча*, Козара у НОР III, 240-246; С. Дојчиновић, *Пробој из обруча*, Козара у НОР III, 369-371.

у прави пакао. Само тешко рањени и потпуно одузети борци су заостајали, рањени а ипак покретни су ишли напријед и упадали у линије непријатеља. Иако тешко рањен, командир Аћимовић је стигао до последње траншеје. Ово је омогућило да се знатнији дио преживјелих из II и IV батаљона и дио бораца 2. чете, која је била десно од Аћимовићеве, пробију кроз обруч. Пред освит, пред навалом куршума непријатеља утихнули су гласови Аћимовића и Борјановића а остаци јединица III, II и IV батаљона и групе из других јединица одреда и 1. КНОУ бригаде су се морали повући.³⁰⁹

Сам непријатељ је морао у својим извјештајима да призна неочекивану и дотада невиђену упорност и одважност у нападу коју су показали војници ових јединица, наводећи да је само на правцу куда је напала 3. чета Аћимовића и Борјановића избројано ујутро по рововима и око утврђења око 80 погинулих партизана.³¹⁰ Борци који су успјели да се пробију из обруча пребројавали су се међусобно. Највеће губитке те ноћи је имао III батаљон. Од укупно око 700, колико их је дан раније стигло усиљеним маршом из Лијевча, успјело је, већим дијелом рањених, да пређе обруч само 95 бораца.³¹¹

Нешто више успјеха у пробоју су имала остала два батаљона, II који је био на лијевом крилу и из кога је под руководством замјеника команданта батаљона, Драгутина Ђургуза, изашло око 200 бораца, четврти из кога су се под командом Млађе Обрадовића успјели пробити дијелови чете Бранка Митрашиновића и Михаила Ђурића - око 90 бораца, као и групе из IV батаљона 1. КНОУ бригаде, са замјеником политичког комесара, Борком Арсенићем на челу, који нису успјели да се пробију у првом пробоју.³¹² Без сумње је да су нешто бољи успјеси у пробоју ових јединица омогућени јуришем дијелова III батаљона.

³⁰⁹ М. Пекић, *Трећи батаљон у пробоју*, 443; Г. Стојковић, *Око Козаре и у Козари*, Козара у НОР, III, 206-214; П. Бокан, *Остао сам рањен у Козари*, Козара у НОР III, 721-724.

³¹⁰ Зб. НОР, IV/6, бр. 164, стр. 755.

³¹¹ Б. Ковачевић, *2. чета Трећег батаљона у козарској офанзиви*, Козара у НОР, III, 284-289; Ђ. Милиновић, *Како смо се пробали из обруча*, Козара у НОР III, 354; С. Дојчиновић, *Пробој из обруча*, 369-371.

³¹² Исто; Б. Арсенић, *Дијелови Прве КНОУ бригаде у офанзиви на Козари*, Козара у НОР, III, 78-79; Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 756.

ШТАЛОВО ЧИШЋЕЊЕ КОЗАРЕ

Тек 5. јула Штаб борбене групе „Западна Босна“ могао је приступити систематском претресању Козаре у циљу уништавања бораца и одраслих мушкараца и исељавању дјеце и жена у одређене регионе НДХ. Снаге 1. КНОУ бригаде, послије ослобођења Добрљина, и даље су појачаним активностима покушавале да олакшају положај опкољених Козарчана али је од тога, пошто се непријатељ чврсто држао свога главног задатка, било веома мало користи.³¹³ Истовремено су са свих страна кренуле такозване „Шталове грабље“, са задатком да темељито и систематски претресу сваки дио Козаре како не би остале партизанске снаге које би овдје поново започеле борбу.³¹⁴



Систематско етничко чишћење становништва Козаре – одвођење жена и дјеце у концентрационе фашистичке логоре

³¹³ Зб. НОР, IV/6, бр. 8, 10, 12, 14, 16, 20, 24, 25, 31, 43 и 162.

³¹⁴ Д. Д. Самарџија, н.дј. 200-203; Зб. НОР XII/2, бр. 100.

Већ првог дана похода кроз шуме Козаре, 5. јула, усташе и Нијемци су наишли у долини рјечице Мљечанице на групу од око 400 тешких рањеника и побили их на најсуровији начин. Исту судбину је доживјела група од око 40 тешких рањеника у земуници под Пројсом.³¹⁵



Њемачки војник спроводи беспомоћне Козарчанке у „сигурнија подручја“

Послије повлачења са борбене линије, дијелови јединица, рањеници који су могли сами да се крећу и рањеници које су преносили други, упутили су се према Витловској. Ту су се нашли борци из разних јединица, њих око 700 до 750, понајвише из III батаљона, са комплетним штабом, затим са замјеником команданта одреда, Јосипом Мажаром Шошом, са неколико командира чета, а код свих прва мисао је била како избјећи непријатељске стрељачке линије које су почеле претрес Козаре. Предвече 5. јула, због могућности појаве непријатеља, колона од око 800 бораца, 200-300 рањеника који су се уз помоћ других могли крета-

³¹⁵ М. Врховац, *Пробој обруча на дубичкој цести*, Козара у НОР III, 178; 36. НОР, IV/5, бр. 126, стр. 337, IV/6, бр. 43, стр. 108.

ти и маса народа, кренули су према Пашиним конацима, док је група одабраних бораца, са командиром 3. чете II батаљона Томицом Шпановићем на челу, послана према Сави да извиди могућности пребацивања помоћу скривених чамаца преко Саве за Славонију. Међутим, непријатељ је блокирао све прилазе ријеци. Истог дана непријатељ је открио покрет колоне бораца и народа. Напади авијације и артиљерије уз велике жртве, нарочито у колони избјеглог народа, пореметили су ред који је дотада владао међу војницима и цивилима. Замјеник команданта одреда, Шоша, последије договора са групом сарадника, издао је наређење да се борци и становништво разбију у мање групе и да се на најпогоднији и најприкладнији начин покушају сакрити или извући испред удара Шталових грабаља. На тај начин се спасио већи број бораца и опкољеног цивилног становништва.³¹⁶

У жеку претреса Козаре штаб борбене групе „Западна Босна“ добио је 14. јула допуну плана о коначној „пацификацији“ Козаре, који предвиђа поновни детаљни претрес и „чишћење“ подручја Карана.³¹⁷

Непријатељ је на читавом простору остављао ојачана упоришта са бројним посадама на Мраковици, у Подградцима, у Босанској Градишци и Тополи, гдје су се стационирале бројније мјешовите снаге – Нијемци, усташе, домобрани и жандарми. Упоришта са нешто мањим снагама, претежно састављена од усташа, жандарма и домобрана, формирана су у Орахови, Јабланици, Требовљанима, Буковцу, Церовљанима, Драгелјима, Турјаку, Машићима, Колонији Дубраве, Шимићима, Миљевићима, као и жандармеријске станице у скоро свим већим селима источно од пута Босанска Градишка – Бањалука, све до Врбаса.³¹⁸

УСТАШКИ ЗЛОЧИНИ НА КОЗАРИ

Већ од првог дана претресања Козаре, 5. јула, почело је сабирање колоне козарачке дјецe и жена и њихово спровођење у сабирне центре из којих ће ићи или у логоре или у интернацију у друге крајеве НДХ.³¹⁹ Истовремено, у складу са планом усташког режима, посједе интернира-

³¹⁶ Ј. Марјановић, *У обручу последије пробоја*, Козара у НОР III, 422-424; М. Врховац, *Завршна фаза офанзиве*, Козара у НОР III, 410-414.

³¹⁷ Зб. НОР XII/2, бр. 110, стр.

³¹⁸ Зб. НОР IV/7, бр. 64, стр. 135-136; XII/2, бр. 112, стр. 571; Д. Д. Самарција, н.д. стр. 206; Архив ВИИ, мем. гр. К-1994. бр. рег. 3-12/9.

³¹⁹ Зб. НОР XII /2, бр. 85, стр. 463; Д. Д. Самарција, н.д. 197; А. Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, документа, III, Београд 1987, 138-141.

них Срба насељавале су усташке породице.³²⁰ Једно од првих привремених сабиралишта било је успостављено већ 5. јула у Лијевчу пољу, на пет-шест километара западно од пута Топола – Шибић Хан.³²¹ Под ригорозне мјере које је прописао штаб борбене групе „Западна Босна“ потпала су сва насеља западно од бивше линије фронта, обухватајући у цјелини општине Горњи Подградци, Орахова и Бистрица, дио села из општина Романовци, Турјак и Церовљани, која су била у саставу ослобођене територије.

Српско становништво које се није открило као присталице НОП-а, укључујући ту и масу оних који су илегално радили за партизане, било је поштеђено. Дио становништва уз Врбас, уз четничку територију, уживао је неке видове заштите и од четничких снага, међу којима је било и бивших партизана.³²²

У поменутом привременом сабиралишту у Лијевчу, западно од пута Топола – Шибић Хан, на подручју Горњана, избројано је по усташким подацима већ до краја 5. јула 3677 заробљених Козарчана – дјеце и жена, а у току сљедећа два дана још 1363 или укупно 5040 становника партизанских села.³²³ Непријатељ је у вријеме покретања ланца густих стројева за претресе Козаре намјерно оставио празнине према селима босанскоградишког среза (Совјак, Јабланица и Подградци) и према босанскодубичким селима (Војскова, Раковица и Горњоселци). Измучена маса избјеглица похрлила је тамо гдје не грме топови и гдје не пријети присуство окупног непријатеља.³²⁴

Тако је непријатељ без већих напора сабрао народ обећавајући му сигурност и повратак на огњиште чим се „очисти“ територија од партизана. Мјесто обећане сигурности, у вријеме спровођења од привременог сабиралишта према логору у Старој Градишци, почела су насиља сурових пратилаца са бајонетима на пушкама. У току наредних двију седмица слијевале су се непрегледне колоне дјеце и жена из свих крајева Козаре и Поткозарја према Јасеновцу и његовим логорским одјељењима у Старој Градишци, Јабланцу, Млаки, Кошутарици, Градини.

³²⁰ Д. Д. Самарџија, н.дј. 212; 36. НОР IV/7, бр.64 и 119, стр. 138, 233; XII/2, бр. 114, стр.578; М. Ђунић, *Борбе 2. чете 3. батаљона до побједа из обруча*, Козара у НОР III, 248.

³²¹ Извјештај крилног оружничког заповједништва Нова Градишка, бр. 6699 од 9. јула 1942. Фотокопија код аутора.

³²² Архив ВИИ, НДХ, К-195, бр. рег. 3/15-1, Извјештај Велике жупе Ливац Запоље, бр. 3441, од 5. октобра 1942.

³²³ 36. НОР IV/6, нр. 162, стр. 465 и 466.

³²⁴ Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 3-3/9.



Усташе су палиле ...



... и убијале на Козари све што им је дошло под руку

Ове колоне већ исцрпљене и измучене дјецe, њихових мајки и стараца, стављене ван свих људских закона, биле су препуштене у руке најсуровијих зликоваца које историја овог краја позна. Заробљеници, без обзира на пол и године старости, извођени су већ у вријеме хватања или касније у вријеме пута, пребијани, мучени и усмрћивани на најбестијалнији начин пред родбином, дјецом и пријатељима, без било какве евиденције, исљеђења или утврђене одговорности. Фашистички зликовци су се нарочито сурово обрачунавали са заробљеним партизанима. Уз јако изражену мржњу, грађену на вјерском и националистичком фанатизму, постојали су и материјални интереси ових злочинаца који су се манифестовали суровом пљачком жртве. Уз водећу врхушку усташког режима у котару Босанска Градишка - Маркана Мостарчића, Мартина Судара, др Ивана Одића, Мату Маринковића „Бибера“, Павла Јакелића, Јосипа Ђорковића, Фрању Милетића, Саида Мердановића и Веселка Лончаревића, као геноцидни зликовци помињу се Дане Уремовић, Миле Стрилић, Адам Чешљук, Пиљо Тутић, Стипо Матић, Илија Зукан, Стипан Буторац, Ивица Лончаревић, Марко Ганић, Стипо, Фрањо, Иво и Мијо Јуришић, Јохан и Јакуп Павка, Станко и Антун Кшан, Антун и Јохан Баут, Станко и Јања Жезник, Станко Дроздек, Милан Радман (усташа из Шимића, није у сродству са истоименим презимењаком, организатором устанка и партизанским јунаком) и други, који су до 1941. мирно живјели и обрађивали своје посједе заједно са сусједима у овом мирољубивом крају.³²⁵

У извјештају Министарства од 11. јула каже се да се та маса налази у безнадежном и опасном стању: *болесна и окужена...на тако пријетте...не само заразе него и да ови повратници једне ноћи покољу наше избјеглице*, имајући у виду поменуте „мухацере“ који су одмах насељавани на напуштене посједе Козарчана. Врхушка НДХ захтијева строгу контролу и спречавање да породице источно од линије фронта извлаче из масе интернираца појединце и одводе их у слободу, јер ће ти сутра бити посебно опасни када дођу на своје посједе у селима око пута Бањалука – Градишка и тамо нађу на својим посједима насељене усташке

³²⁵ Архив БиХ, ЗЕНКОМ, ин. бр. 55675, свједочење у МНО Чатрња о злочинима, 16. јула 1947. ин. бр. 58025, свједочења о злочинима у МНО Врбашка, 19. октобра 1944; ин. бр. 47990, свједочењима о злочинима у Бос. Градишци, 3. мај 1945.; ин. бр. 60344, свједочења у МНО Романовци, 31. јула 1946.

породице.³²⁶ На исту ову опасност указује и Министарство унутрашњих послова НДХ.³²⁷

Према изворима НДХ, у овом времену је одведено у логоре укупно 68.600 житеља, не рачунајући оне који су приликом заробљавања убијени на лицу мјеста или у току дугог пута до логора.³²⁸

Да су ови усташки подаци приближно тачни, могуће и нешто умањени, потврђује извјештај Штаба Другог КНОП одреда од 3. августа, у коме се наводи да је све становништво са срезова Босанска Дубица, Босански Нови – козарачки дио и Босанска Градишка, западна половина среза, која је била у саставу ослобођене територије отјерано у логоре, према свим процјенама од 98 до 100 процената по појединим селима.³²⁹

Са територије босанскоградишког среза највећи број интернираних је прошао кроз логор у Старој Градишци који је био у саставу логора Јасеновац и ту је вршено прво дјелимично одвајање мушкараца и њихово слање или на рад у Њемачку или директно на ликвидацију, док је дио упућен у друге испоставе логора Јасеновац. Ту је дијелом извршено одузимање дјеце од њихових мајки, што је чинило најтежу, најсрамнију и најнехуманију страницу историје ових геноцидних фабрика смрти у Трећем рајху и сателитским квислиншким земљама. Ова дјеца, одузета у Старој Градишци или касније Јасеновцу и другим његовим испоставама, Јабланцу, Млаки, дијелом су помрла од исцрпљености, глади и заразних болести, а дијелом уништена у логорима. У августу 1942. у логору Стара Градишка њих око 500 је уморено отровним гасовима.³³⁰

Дио дјеце је упућен у дјечје логоре у Сиску, Јастребарском и у друге логоре. Дио најздравијих мушкараца укључен је у усташке школе, гдје је требало да буду одгојени у нацистичком духу и припремани за неку нову врсту „јањичара“.³³¹ Један од тих планираних јањичара, послје

³²⁶ Архив ВИИ, НДХ, К-62, бр. рег. 10/1-6, Извјештај главног стожера Миндома бр. 3093 од 11. јула 1942. Такође и 10/1-2.

³²⁷ Архив ВИИ, НДХ, К-62, бр. рег. 10/1-3, 10/1-4, и 10/1-5, извјештај од 11. јула 1942; М. Ђунић, н.дј. 248.

³²⁸ Д. Лукић, *Злочини окупатора и његових сарадника над дјецом козарског подручја 1941-1945*, 273-274; М. Пекић и Д. Ђургуз, н.дј. 161; Архив СР Хрватске Загреб, Фонд НДХ, Нова Градишка ин. бр. 10818, извјештај Завода за колонизацију НДХ о прикупљању стоке и плодова на операционом подручју Козара од 25. октобра. 1942.

³²⁹ Зб. НОР, IV/6, бр. 82, стр. 188.

³³⁰ М. Булајић, *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу 1986. год. II*, Београд 1988, 285.

³³¹ Д. Лукић, *Дјеца са Козаре*, Козара у НОР III, 582-591.

ослобођења групе дјече из Јастребарског и у рату партизан и официир НОВ, касније врсни истраживач судбине козарачке дјече у Другом свјетском рату, Драгоје Лукић, утврдио је да је са Козаре отјерано у логоре око 11.000 дјече, а међу њима највећи број из босанскоградишког среза, чак њих око 5.000, од којих се из логора смрти вратио веома мали број.³³²

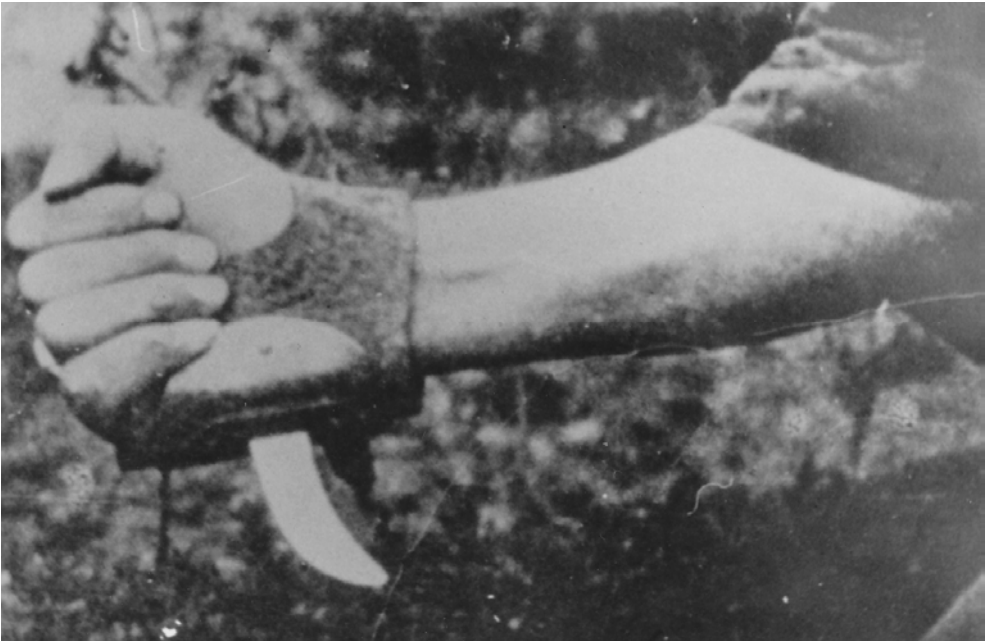


Усташки Павелићев режим тзв. НДХ називао је Јасеновачки логор, чији је капацитет био „неограничен“ – радним логором. А „радни логор“ био је ограда двоструком оградом од бодљикаве жице и начичкан осматрачницама са којих су заробљеници држани на нишану

³³² Исти аутор, *Злочини окупатора и његових сарадника*, Козара, 283. Лукић је написао још низ радова о дјечи Козаре: *Козарско дјетињство*, Београд 1973, *Козара како сам је ја као дјечак упамтио*, у свједочењима учесника НОБ XIV, 511-526; *Како су жене Хрватске спашавале козарску дјецу из усташких логора*, Зборник жене Босне и Херцеговине у НОБ 1941-1945; сјећања, Сарајево 1977, 442-450; *Дјеца су отета из наручја мајки*, Путеви побједе, непагнирано.



Логораши су на „рад“ одвођени свезаних руку



*Логораше је на „раду“ чекало усташко „радно оруђе“:
специјални ножеве за масовна клања*



Маљеви за ударање у главу



Богати усташки арсенал справа за мучење



У усташком „радном“ логору једини посао био је ликвидација логораша, по могућности на што монструознији начин: одсијецањем главе сјекиром, пилом, камом ...



„Продуктивност рада“ усташких кољача у Јасеновићу огледала се у пуњењу стотина масовних гробница невиним жртвама. Старац на слици, пред смакнуће, са главом подигнутом ка небу, као да каже: „Опростите им, Боже, не знају шта чине!“



Примитивци усташке злочиначке идеологије на црном дјелу



Бал вампира усташких кољача на гомили измасакираних цивилних жртава



Нико на свијету није организовао логоре за дјецу до усташке сатрапске творевине НДХ. Већина те дјеце, између њих и 4792 са подручја босанскоградшког среза, завршила је на сличан начин као и дјеца снимљена на мртвачким колицима гробара Фрање Иловара у дјечјем логору Јастребарско

Рачун на и борак дјечи из дјечјег
дома Јастребарског

243 комаде дјече од 180 комади	36.450 комади
мртвачке творевине	1.916 "
двојстаници мртвачке творевине	400 "
укупно	38.816 "
у Јастребарском 4 студени 38.816 комади	

Фране Иловац

969 дјечи
 38.816
 37.847 комади

Колико посла је имао гробар у усташком логору за дјецу у Јастребарском, илуструје копија рачуна за укупану дјецу, која су рачуната „на комаде“

Дјечји картони из усташке логорске евиденције

Prezime i ime: ^{iz kriptičij' kilač'} **Gradisić /murski/**

Rođeno: **1947.** u: **Gučik**

Obćina: _____ kot.: _____ vjera: _____

Ime oca: **Nikola** majke: **Radojka** rođ.: _____

Tko i odkuda doveo diete: **iz Siska br. 1008 426**

Gdje i kada smješteno: **9. VII. 42 u bolnici - u samostanu**

Prezime i ime: ⁺ **Gradisić (Zensko-)**

Rođeno: **1940** u: **Gradisce**

Obćina: **?** kot.: **?** vjera: _____

Ime oca: **Nikola** majke: **Ladovka** rođ.: _____

Tko i odkuda doveo diete: **Sisak 1010/111**

Gdje i kada smješteno: **10. VII. 42. u m. Zensko**

Градишић није матично презиме дјетета. То презиме су усташе у логору Стара Градишка давале дјеци која још нису умјела да кажу своје име и презиме. Отуда – „Градишић“, најчешће с именом „Наход“.

Prezime i ime: ⁺ *Blesić Branko*

Rođeno: *1940.* u: *D. Njivci*

Obćina: _____ kot.: _____ vjera: _____

Ime otca: *Petar* majke: *Styja* rođ.: _____

Tko i odkuda doveo diete: *žgb iz Siska*

Gdje i kada smješteno: *8. III. / 42 Zimo u ^{bolnici} kućini*

Prezime i ime: ⁺ *Bjelajac Nikola*

Rođeno: *1940.* u: *Bozje*

Obćina: _____ kot.: _____ vjera: _____

Ime otca: *Jovan* majke: *Vukosava* rođ.: _____

Tko i odkuda doveo diete: *iz Siska*

Gdje i kada smješteno: *Zimo*

Prezime i ime: ⁺ Lekić Kosa

Rođeno: 1937. u: Gubarevi

Obćina: kot.: vjera:

Ime oca: Tomo majke: Stanka rođ.:

Tko i odkuda doveo diete: iz Liske 552

Gdje i kada smješteno: 13. IX. 42 Umrta Lisk
" 8. 12. 42 petro

Prezime i ime: ⁺ Gajić Mira

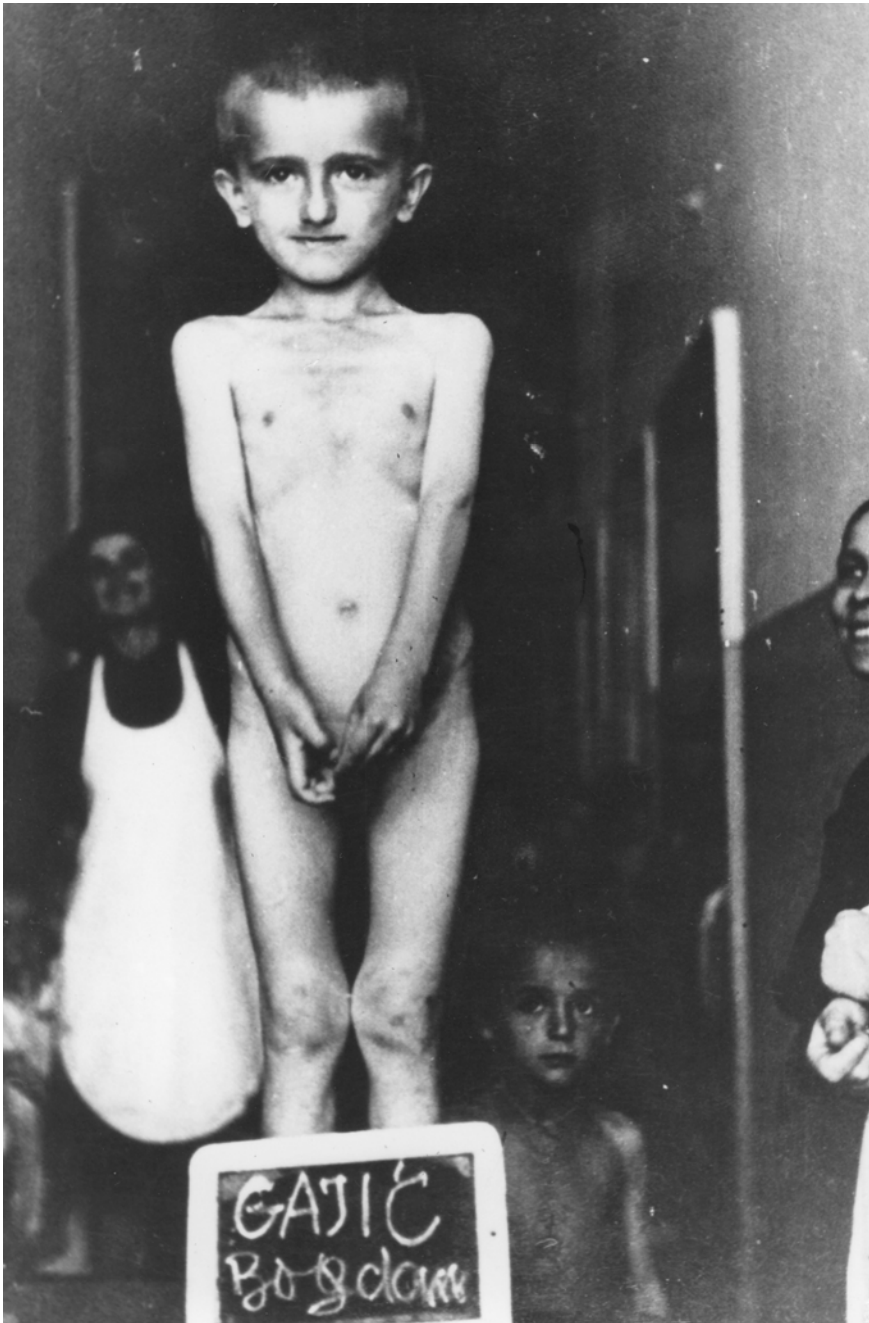
Rođeno: 1940. u: Turjaku

Obćina: Turjak kot.: B. Gradiska vjera:

Ime oca: majke: rođ.:

Tko i odkuda doveo diete: 6. VIII. 42 Umrta
Kostarica - Lisak

Gdje i kada smješteno: 8. VIII. 42. Umrta.



*Снимак козарачког малишана са регрутације мртвих.
Шта ли је на овој жалосној слици смијешно жени у позадини?*

Нема тачних података колико је становништва са босанскоградишког среза одведено у логоре. Међутим, забиљежено је да се та цифра креће око 25.000, а базира се на неким прихватљивим чињеницама. То је, прије свега, потврђивала готово потпуна опустошеност цијелог раније ослобођеног дијела територије овога среза. Маса житеља на путу смрти кроз Стару Градишку, Јабланац, Млаку и Јасеновац доживљавала је неку врсту раздвајања и одвајања, уз остало и крупних група које су одмах убијане, што је на првом мјесту доживјело око 4000 мушких глава колико их се нашло уз око 21.000 жена и дјеце из овог среза. Најмасовнија група, њих око 16.000, боравила је дуже или краће у Јабланцу.³³³

Ликвидиране су мушке главе, да би се избјегла и минимална могућност да они поново ступе у партизанске редове, без икаквог објашњења и најчешће без повода. У тренутку заробљавања најчешће су убијани борци, рањеници, комунисти, одборници и уопште политички радници. У откривању партизана у цивилним одијелима помогли су окупатору и квислинзима малодушници, слабићи и издајници, којих се нашло и по Козари, у мањем обиму али их је било чак и међу командантима. Тако се командант II батаљона, који је као комуниста дошао из домобрана, Станко Милић, предао Нијемцима и открио све што је знао, а по несрећи као одговорно лице знао је много о земуницама и осталом и све је открио.³³⁴ На терену босанскоградишког среза највише оваквих доушника се нашло међу онима који су и раније служили режиму НДХ, на примјер у Горњим Подградцима је Антун Славиковски предао усташама и Нијемцима читаве спискове активних бораца и учесника НОП-а ове општине.³³⁵

Према причању преживјелих логораша и других истраживача, највећи број становника босанскоградишког среза прешао је кроз Млаку, одакле су групе послје краћег или дужег боравка у тој логорској испостави биле упућиване на рад у Славонију или у друге правце, а дио је ликвидан. На пољима Јабланца и Млаке је неколико првих дана било и најбројније крдо говеда и друге стоке коју су собом потјерали Козарчани, вјерујући обећањима усташа да ће се брзо вратити.

³³³ Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. бр. 19, свједочења у Комесеријату за избјеглице Београд, БЗ, од 13. марта 1944, 3.

³³⁴ Зб. НОР, IV/6, бр. 98, стр. 225.

³³⁵ Архив ВИИ, НДХ, К-204, бр. рег. 55/1-1, 55/1-2 и 14/59-1.

Народу чији су знатнији дио чиниле жене и дио дјеце која нису била одузета, отета је сва имовина, укључујући ту и краве од чијег млијека се могло преживјети. Они су препуштени да умиру од глади, заразних болести и жеђи. Жеђ је била најопаснија и најнеподношљивија и поред вода које туда протичу и бунара који нису били за пиће због лешева заробљеника које су убијале усташе и тамо намјерно убацивале. Усташке јединице, расуте по цијелом крају као логорске страже, проводиле су најразноврснија насиља, међу њима и силовања дјевојака, па и дјевојчица од 12 година. Кад је кренула посљедња група Козарчана из овог логора за Славонију, усташе су прокрстарице кроз већ до краја измрцварену масу, одабрале око 80 младих дјевојака и дјевојчица, одвеле их у своје зграде као послугу и тамо послије силовања и иживљавања побиле.³³⁶

Преживјели дио заробљеног народа је упућен најчешће возом у Славонију са намјером да тамо буду ангажовани у обради земље. Тако је 13. јула стигло на територију среза Дарувар 4114 изгнанника из Козаре, које је котарска управа, због тога што је и њена територија била угрожена од нарастајућег партизанског покрета, нарочито у половини насеља у којима је живјело српско житељство, одмах онако преморене и измрцварене упутила у Грубишино Поље 2114 житеља а остале у Гарешницу.³³⁷

Нешто касније Котарска област у Славонској Пожеги хитно захтијева да се обустави даље упућивање Козарчана јер их је већ стигло у 155 сточних вагона око 10.000 и не постоји могућност да се нови контингент прихвати. При томе је речено да је веома тешко извршити задатак Макса Лубурића, да се козарачке избјеглице шаљу у српске породице, односно њима на терет, а не Хрватима, јер су многи тамношњи Срби напустили своја села и отишли у партизане, чиме је створена могућност да повуку за собом и Козарчане.³³⁸

Страховања усташке котарске власти у Славонској Пожеги у вези са опасношћу да и Козарчани могу постати важан чинилац НОП-а у Славонији, брзо су се обистинила. Живећи не само код Срба већ и код Хрвата у овим насељима, који су се све масовније одређљивали за НОП, они су имали повољне услове за одлазак у партизане, чиме су оствари-

³³⁶ Архив БиХ, ЗЕМКОМ, бр. 19 БЗ, свједочење од 13. III 1944.

³³⁷ Архив ВИИ, НДХ, К-73, бр. рег. 35/8-1, усташки извјештај бр. 5790 од 18. јула 1942.

³³⁸ А. Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац I*, 430-431.

вали своје ново ослобођење. У току боравка у Славонији као изгнаници њих око 1.000 се укључило у славонске партизанске јединице или у рад НОП-а. Њих око 70 су пали као борци у славонским партизанским јединицама.³³⁹

Од око 15.000 Козарчана, претежно способних за рад, мањи дио је послан на рад у Њемачку. Већа њихова скупина од око 10.000 људи била је упућена у логор на сајмишту код Београда. Дио је тамо послије радног исцрпљивања био уморен, а дио од око 7000 људи враћен је у око 80 вагона у августовској жези, без хране и воде, од Земуна према Јасеновцу. Највећи број их је у току вишедневног пута помро од жеђи. Дио који је још показивао знаке живота, по стицању у Јасеновац одведен је у Градину и тамо дотучен или полужив закопан у масовне гробнице.

И онај дио Козарчана који је задржан на исцрпљујућим пословима у Јасеновцу и његовим испоставама у току љета и јесени 1942. је послије тоталног исцрпљења и искоришћавања поубијан. Према попису жртава рата, Савез бораца среза Босанска Градишка утврдио је да је само у Јасеновцу убијено 3805 заробљеника из Козарачке офанзиве који су до рата били становници босанскоградишког среза.³⁴⁰

Полазећи од бројних и темељних истраживања групе врских истраживача жртава рата и жртава геноцида на Козари и ширем подручју: Драгоје Лукића, Милана Булајића, Раде Башића, Мирка Пекића, Драгутина Ћургуза, Милорада Вигњевића, Душана Самарције, Изудина Чаушевића и других, која су превасходно базирана на пописима погинулих бораца и жртава фашистичког терора, долази се до прихватљиве и објективне цифре од око 24.480 жртава фашистичког терора у вријеме Козарачке офанзиве и око 35.000 у току цијелог рата.³⁴¹

³³⁹ Д. Д. Самарција, н.дј. 209-213. Такође, Зб. НОР IV/6, бр. 98, стр. 224.

³⁴⁰ Н. Николић, *Логор Јасеновац. Више о злочинима над Козарчанима*: Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. бр. 58.025, од 22. октобра 1944. 47988, од 2. маја 1945, 60.3440 31. јула 1946, свједочења преживјелих и цитирана пресуда Окружног суда у Бањалуци бр. 1313/1946. Архив БиХ, ЗЕМКОМ, он. бр. 19, БЗ, свједочење од 13. марта 1944, стр. 3. Такође обимне податке о страдањима ових људи дају многи радови, на примјер: А. Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац*, књига 1, 2 и 3, Документи, Београд 1986/1987; Више преживјелих логораша који су дали своја сјећања у Козара у НОР, књига 1-6, Београд 1971. и 1976. Посебно в. књ. 1 А. Милетића, 37.

³⁴¹ М. Пекић и Д. Ћургуз у књизи *Битка на Козари*, стр. 162, наводе само жртве фашистичког терора у вријеме козарачке офанзиве, укупно 24.488, од чега среза Бос. Дубица 9920, Бос. Градишка 7.248, Бос. Нови 3.495, Приједор 2.682, Лакташи

Међутим, када се износе цифре по појединим срезовима, долази до мањих разлика у броју жртава фашизма, али се за Босанску Градишку аутори и истраживачи, на бази података Савеза бораца, сусрећу на око 11.000, од којих је највећи дио убијен у вријеме Козарачке офанзиве и непосредно последице ње, у 1942. години.³⁴²

ПЉАЧКА ИМОВИНЕ КОЗАРЧАНА И БОГАТСТАВА КОЗАРЕ

Лаган пут да се дође до обилних и разноврсних добара пружио се органима НДХ и фолксдојчерима у Лијевчу пољу већ у тренутку напуштања линије одбране од снага III батаљона. Селјаци су у огромном броју покренули са собом уз дио добара из кућа и скоро сву стоку.³⁴³

Уз раније постојећи Завод за колонизацију у Бањалуци, који се бринуо о исељавању Срба и Јевреја и о њиховој имовини, било је задужено Повјереништво за прикупљање стоке, пољопривредних плодова и

808 и Ивањска (Бањалука) 327; Д. Лукић у Зборнику научног скупа Козара, 283, даје укупне жртве фашистичког терора подручја Козаре 35.350, од којих из среза Бос. Градишка 11.500, Бос. Дубица 11.200, Бос. Нови (козарски дио) 6.126, Приједор 2.682, Бањалука (козарски дио) 2.542, Лакташи 130, али само у току офанзиве и непосредно последице ње износи исту цифру као претходна двојица од 24.480; Изудин Чаушевић у реферату објављеном у Зборнику научног скупа Козара, 119. одређује се за број од око 34.000 жртава фашистичког терора на подручју Козаре, од којих је из среза Бос. Дубица 15.627, а са подручја Бос. Градишка 10.028; Душан Д. Самарџија у књизи *Босанскодубичко подручје у НОР*, 205, наводи да је срез Бос. Дубица имао у току рата 14.287 жртава фашистичког терора и 3.404 палих бораца, односно укупно 17.691, што је највише за један предратни срез у земљи. Само за период офанзиве он износи цифру од 11.194, даје тачно податке колико је на ком стратишту убијено, на пр. само у Јасеновцу 5.236, у Земуну 3.075 итд. Д. Ћургуз и М. Вигњевић у књизи, једној до сада најобјективније и најдокументованије обрађених регионалних монографија у Југославији, не износе укупан број жртава, свакако сматрајући да је необично тешко дати тачан број, чак и на темељу спискова које праве борачке организације: Они наводе податак њемачке провенијенције који каже да је у току офанзиве ухваћено, убијено или у борбама погинуло између 10 и 15 хиљада партизана и њихових сарадника, не рачунајући жртве дјеце и жена у збјеговима, логорима и интернацији.

³⁴² Др М. Булајић у дјелу *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу 1986. год.* Београд 1988, књ. 1, 738, на темељу анализе података и провјеравања долази до цифре од 11.163 жртве фашистичког терора на срезу Бос. Градишка у току Другог свјетског рата.

³⁴³ Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. бр. 19, Б3, свједочење 13. марта 1944.

другог на Козари, под руководством опуномоћеног министра владе НДХ, др Оскара Турине, са сједиштем у Бањалуци.³⁴⁴ Формирана су сабиралишта имовине Козарчана, од којих су главна била у Босанској Градишци, Босанској Дубици, Приједору и Бањалуци, док су споредна била у Орахови, Козарцу, Омарској и Ивањској. Ова стручно организована мрежа био је само један вид прикупљања одузете имовине козарачког становништва. Незванично, то исто су обављале у већем обиму све јединице борбене групе, међу којима су то најгрубље чиниле усташке бојне. Пљачку су вршиле и комшије из села која су била под влашћу НДХ или фолксдојчера. Зато је званична окупаторска мрежа прикупила и евидентирала 25. октобра тек дио опљачкане стоке: 25.363 комада, од чега највише говеда - 16.352. Од тога броја са подручја Босанске Градишке је прикупљено званично само 3664 комада, што је и сувише мало, посебно ако се има у виду да је око једне трећине среза било потпуно опљачкано и опустошено.³⁴⁵

Органи НДХ и сами су признали да је далеко већи дио опљачкане имовине народа Козаре ишао приватним каналима и у корист појединаца.³⁴⁶ Уза све то огроман дио опљачкане стоке са Козаре коришћен је на лицу мјеста или у гарнизонима за прехрану бројне војске која је учествовала у офанзиви, као и за прехрану усташких постаја у логорима. Приплодна стока највећим дијелом је преко Завода за колонизацију у Загребу упућена у Загорје и у сјеверне дијелове Хрватске, гдје је подијељена пољопривредницима.³⁴⁷

Већ крајем јула екипе овог Повјереништва су јавиле да је, захваљујући добро обављеној јесењој и прољећној партизанској сјетви, све добро родило и да треба појачати напоре да се богати род зрелог жита што брже сакупи, затим да се приступи припремама за сабирање осталих плодова који су пристизали.³⁴⁸ Да би обимни послови око жетве били што брже и што боље обављени, ангазоване су и друге установе, међу којима и Завод за колонизацију у Бањалуци, војска и усташке јединице у логору. Подаци о сакупљеној љетини су малобројни и непот-

³⁴⁴ Архив СР Хрватске, Загреб, Фонд НДХ, Нова Градишка, ин. бр. 10.818. Извјештај Завода за колонизацију од 25. октобра 1942.

³⁴⁵ Исто, 3 и 4.

³⁴⁶ Исто, 6.

³⁴⁷ Исто, стр. 4-7.

³⁴⁸ Архив ВИИ, НДХ, К-195, бр. рег. 2/15-11; К-196, бр. рег. 3/6-1, усташки извјештаји.

пуни, ријетко су сачувани извјештаји појединих институција и група о количинама сакупљених плодова. Тако је екипа Завода за колонизацију из Бањалуке, заједно са екипом Фрање Трстењака, извијестила да је на подручју Лијевча успјела да сакупи велике количине жита.

Подаци не постоје за остале сабираче и кориснике плодова са поља козарачких сељака који су одведени у логоре смрти. Познато је само да су поменуте званичне институције преко својих радних екипа и јединица сабрале, према њиховом извјештају који је послан 25. октобра 1943, велике количине житарица, поврћа, сијена и воћа.³⁴⁹

И поред ригорозних мјера које су примијењене према становништву Козаре, органи НДХ нису били уопште сигурни на овим просторима и поуздано су очекивали да ће овдје ускоро нарасти нове партизанске јединице. Зато су усташки органи у Босанској Градишци, заједно са војним командама, одлучили да се не скидају жичане и друге препреке које су ишле линијом фронта западно поред пута Бањалука–Босанска Градишка.³⁵⁰ Ова мјера је имала и војнополитички и привредни значај. Настојало се и даље спречавање било какве везе између источног дијела среза, који је био под влашћу НДХ, и западног који је био опустошен и под војном управом као операционо, или боље речено, још једном окупирано подручје. Брза појава партизанских јединица у близини Лијевча, у шумама у Козари, уплашила је органе НДХ, зато је овдје војна управа НДХ продужена. У редовном извјештају од 4. октобра 1942. пише: *Опћина пак Горњи Подградаци и Бистрица су још под војном влашћу, а народ је сав исељен и отпремљен у логоре (око 15.000 становника, прим. аутора), те у догледно вријеме неће моћи бити успостављене опћинске управе.*³⁵¹

Слична је ситуација била и у дијеловима општина Орахова, Церовљани, Турјак и Романовци - селима која су била у саставу ослобођене територије Козаре. За органе НДХ нарочито је била интересантна експлоатација дрвета у шумама Буковице и Јасеноваче изнад Горњих Подградаца. Министарство шума и руда НДХ је 12. октобра 1942. упутило предлог Министарству домобранства да се што прије заједничким

³⁴⁹ Архив ВИИ, НДХ, К-195, бр. рег. 2/15-11; К-196, бр. рег. 3/6-1, усташки извјештаји.

³⁵⁰ Архив СР Хрватске, Загреб, Фонд НДХ, Нова Градишка, ин. бр. 10.818, извјештај Завода за колонизацију од 25. октобра 1942. срт. 8 и 9.

³⁵¹ Архив ВИИ, НДХ, К-165, бр. рег. 12/5-2, писмо Велике жупе Сана и Лука, бр. 11.015, од 7. августа 1942.

снагама приступи експлоатацији дрвета из Буковице, гдје је већ раније, прије напада партизана на Горње Подградце, било усјечено 32.000 кубних метара дрвета од којих је 3000 метара већ привезено шумској прузи према Босанској Градишци. У ову операцију се укључило и Повјереништво под руководством др Турине, који је обећао да ће уз одговарајућу војну заштиту од напада партизана и добру радну снагу, припремити око 100.000 кубних метара техничког и огревног дрвета.³⁵² За заштиту радника на сјечи тражене су нове јединице. Већ 14. октобра пожуривана је ова акција због све већих активности партизана и скорог доласка зиме.³⁵³

Командант усташког батаљона у Горњим Подградцима саопштио је изасланицима Министрства да је то цијело подручје под притиском јаке групације партизана. Партизани су истовремено нападали групе војске и радника који су покушавали у околним селима да сакупљају кукуруз, воће и друге производе. Нападнута је и шумска пруга од Горњих Подградаца према Босанској Градишци, па је све то утицало да се ова акција успори.³⁵⁴

На простору Буковице чета коју је оставила V бригада убрзо је нарасла на батаљон и почела је акције у цијелој околини. Тако се под притиском партизанских јединица угасила идеја о масовној експлоатацији дрвета са Козаре у западним предјелима среза Босанска Градишка.³⁵⁵

ПРИКУПЉАЊЕ БОРАЦА ДРУГОГ КНОП ОДРЕДА И ФОРМИРАЊЕ ПЕТЕ КНОУ БРИГАДЕ

Током јула прикупљали су се иза леђа непријатеља преживјели партизани (њих око 1000), заједно са преживјелим рањеницима који су највећим дијелом били сакривени у земуницама или на другим поде-сним мјестима у вријеме проласка густог непријатељског строја који је претресао шуме Козаре.³⁵⁶ Борци су се сакупљали око својих руководи-

³⁵² Архив ВИИ, НДХ, К-195, бр. рег. 3/15-1, извјештај бр. 3441 од 5. октобра 1942.

³⁵³ Архив ВИИ, НДХ, К-87, бр. рег. 50/42-2, усташки извјештаји од 15. октобра 1942.

³⁵⁴ Исто.

³⁵⁵ Архив ВИИ, НДХ, К-87, бр. рег. 38/47-1 и 50/44-1, Такође извјештаји министра Турине бр. 1682 од 9. новембра 1942.

³⁵⁶ Б. Бабич Словенац, *Козарска офанзива*, Козара у НОР III, 38; 36. НОР IV/6, бр. 52, стр. 123-125.

лаца по групама на више мјеста и онда се удруживали у веће цјелине. Најбројнију групу је чинила, у прво вријеме, 2. чета III батаљона, командира Раде Чекића, која се знатнијим дијелом успјела пробити у другом нападу, али се заједно са секретаром Окружног комитета, Бранком Бабичем Словенцем, већ 13. јула поново пробила са Карана у Козару, са циљем да помогне поново окупљање преживјелих партизана.³⁵⁷ Ова чета је већ по преласку на Козару прикупила код Зиданог млина око 25 преживјелих бораца и рањеника.³⁵⁸ Крајем јула прикупиле су се групе бораца на више мјеста, које су 3. августа разврстане у три батаљона, односно у 11 чета, са укупно око 750 наоружаних бораца.³⁵⁹

Штаб ранијег III батаљона, оставши у окружењу, преживио је чишћење Козаре без губитака. Због помјерања појединих руководилаца ипак је дошло до мањих измјена у саставу тога штаба. За новог команданта је дошао Петар Мећава, комесар је остао Јоцо Марјановић, а замјеник политичког комесара Милан Егић. И у командама дошло је до измјена, дијелом због погибије дијела руководилаца у пробоју, а и због одласка неких на нове дужности. Командир 1. чете био је Ђуро Милиновић, 2. Бранко Вигњевић и 3. Томица Шпановић. Чете су биле стациониране у источним предјелима Козаре, у Буковици и усмјерене према босанско-градишком срезу.³⁶⁰

У ово вријеме су јединице избјегавале оружане сукобе са непријатељем. Краћи и слабији сукоби одиграли су се: 5. јула на Лубини, 11. јула код Подградаца и код села Јутрогаште, 25. јула код Мљечанице, 30. јула у Маглајцима и нешто већи сукоб 26. јула на Патрији, приликом пробоја са Карана, гдје је непријатељ вршио поново претрес цјелокупног терена.³⁶¹

До 19. августа снаге Одред су већ порасле на око 900 бораца³⁶². На Палежу је 19. и 20. августа одржана смотра прикупљених козарачких

³⁵⁷ М. Ђунић, *Борба 2. чете, 3. батаљона*, Козара у НОР... III, 245-247; Б. Ковачевић, *У Козари са Бранком Бабичем*, Козара у НОР, III, 473-479; Р. Батоз, *У окружном комитету КПЈ за Козару*, Козара у НОР, III, 510; Б. Вигњевић, *Пуста Козара*, Козара у НОР, III, 559-566.

³⁵⁸ Ђ. Милиновић, *Како смо се пробали из обруча*, Козара у НОР III, 353-355; Ј. Марјановић, *У обручу послје пробоја*, Козара у НОР III, 429-435.

³⁵⁹ Зб. НОР, IV/6, бр. 82, стр. 187.

³⁶⁰ М. Качавенда, *Наставили смо борбу послје офанзиве*, Козара у НОР IV, 208-214.

³⁶¹ Зб. НОР, IV/7, бр. 21, стр. 53-55; бр. 162 и 164, стр. 464-475 и 479-486.

³⁶² Д. Ђургуз и М. Вигњевић, н.дј. 796.

партизана, затим културно-забавни програм на коме је први пут пјесник Козаре, Скендер Куленовић, рецитовао своју тек написану поему - *Стојанка мајка Кнежополка*.³⁶³

До краја августа изведено је само девет мањих акција, понајвише у циљу заштите имовине и пољопривредних плодова око напуштених домаћинстава које су покушали да пљачкају усташе.³⁶⁴ Међутим, Други КНОП козарачки одред извео је низ већих акција на снаге непријатеља код Моштанице, у Срефлијама, у Јабланици, на путу од Мраковице према Војскови и око Горњих Подградаца.³⁶⁵

Одлуком виших органа НОП-а у Крајини, II КНОП козарачки одред је 22. септембра преформиран у V КНОП козарачку бригаду, која је на дан формирања имала 1100 бораца, са 940 пушака и 45 митраљеза. Бригада је представљала једну од најбољих крајишких бригада. Руководећи састав III батаљона бригаде, у којој је већина бораца била са босанскоградишког среза, чинили су командант Петар Мећава, његов замјеник Раде Чекић, политички комесар Јоцо Марјановић, замјеник комесара Милан Егић; затим у командама чете, у 1. командир Ђуро Милиновић, комесар Раде Раниловић, у 2. командир Томица Шпановић, комесар Бране Ковачевић, у 3. чети командир Бранко Вигњевић и комесар Коста Семиз.³⁶⁶

Јединице V КНОП козарачке бригаде извеле су 27 акција до половине октобра 1942. у којима је заробљено 138 непријатељских војника, 130 убијено и око 20 рањено. У том времену је заплијењено 138 пушака и пет пушкомитраљеза.³⁶⁷

На конференцији КПЈ за Козару, одржаној 20. и 21. септембра 1942, дошло се до сагласности да је повлачење дјецe и жена у Козару било условљено објективним околностима.³⁶⁸ Козара, која је већ тада била у цјелини добровољно мобилисана, морала је да издржи притиске око 15 пута бројнијих снага непријатеља и због тога што је већина тих нападачких јединица мобилисана и покренута из дијелова земље гдје је

³⁶³ ЗБ. НОР IV/6, бр. 104, стр. 237-238, бр. 120, стр. 278-280.

³⁶⁴ ЗБ. НОР IV/6, бр. 82 и 120, стр. 187-190 и 278-280.

³⁶⁵ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, *Пета козарачка бригада*, Београд 1973, 37-38; ЗБ. НОР IV/7, бр. 64, 136-141; Архив ВИИ, НДХ Удба Загреб, 9/20-28, жандармеријски извјештај 1626 од 14. септембра 1942.

³⁶⁶ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.дј. 38-42.

³⁶⁷ Драгутин Ђургуз и Милорад Вигњевић, н.дј. 800.

³⁶⁸ Примјерак записника, копија у Архиву за историју у Бањалуци.

оружана борба била слабо развијена. Тако је мала Козара ратовала за знатнији дио остале Југославије. Она је својом великом битком и великим жртвама пружила непроцјењиву помоћ снагама НОП-а у другим дијеловима земље.³⁶⁹

НОВА ОФАНЗИВА НА КОЗАРУ И ВЕЗЕ СА НОП-ом У ЦЕНТРАЛНОЈ БОСНИ

Стимуланс јачању и оживљавању рада позадине биле су све чешће и све снажније акције јединица V КНОУ бригаде на ширем простору према Босанском Новом, Босанској Дубици, Босанској Костајници, а 8. октобра борбе за ослобађање Мраковице.³⁷⁰ Знатан дио ових активности био је усмјерен према Посавини и Лијевчу, свакако из привредних разлога али и у циљу јачања веза са Славонијом, куда је био протјеран највећи дио преживјелог козарачког становништва, одакле су се, користећи разне могућности и канале, почеле враћати прве мање групице својој Козари. Из писма Оперативног штаба НОВ за Босанску Крајину, сазнајемо о активностима партизанских снага: *Добар је Ваш план буђења и дјеловања у правцу Лијевча поља. То је плодан крај, а уједно ту је жива комуникација. Настојте да покрет и наше јединице омасовите из тог подручја.*³⁷¹

Веза са Славонијом поново је обновљена преко територије босанскоградишког среза у предјелу Бистрице. Штабу III оперативне зоне на Папуку понуђено је успостављање трајних и чвршћих веза. Предложен је план да се заједничким снагама нападне и уништи логор Јасеновац и ослободе из њега затвореници, напомињући да је у тој усташкој јазбини смрти већ до тада убијено око 250.000 припадника НОП-а и невиних жртава из цијеле НДХ. Овим писмом пренесена је и порука Оперативног штаба за Босанску Крајину да се преко Козаре за Подгрмеч упути Пролетерски батаљон Крајине који се борио у саставу славонских партизана од јуна, што је услиједило нешто касније, после одласка V КНОУ бригаде у Подгрмеч.³⁷²

³⁶⁹ Д. Ђургуз и М. Вигњевећ, н.дј. 806.

³⁷⁰ 36. НОР IV/7, бр. 119, стр. 232-235.

³⁷¹ 36. НОР IV/7, бр. 111, стр. 214.

³⁷² 36. НОР IV/7, бр. 147, стр. 294-297.

Очекујући нову плиму партизанског покрета на Козари, снаге 714. њемачке дивизије, удружене са јединицама НДХ, укупно око 25.000 војника, покреуле су из свих околних гарнизона офанзиву у циљу опкољавања V КНОУ бригаде и њеног уништавања.

Да би избјегла директни судар са двадесетак пута бројнијим непријатељем, бригада се извукла из Козаре и у двије колоне преко ријеке Сане прешла у Подгрмеч, гдје се од 26. октобра 1942. нашла на кратком предаху у селу Рујишкој,³⁷³ у босансконовском срезу.

У подручју Буковице, недалеко од Горњих Подградаца, остала је група одабраних бораца из састава свога трећег батаљона, која је имала, уз остало, и задатке да чува групу рањеника која је ту остала скривена од непријатеља. Ова група је испунила све ове задатке и одмах по проласку непријатеља, који овог пута није открио ни рањенике ни многобројна спремишта хране у Козари, приступила је мобилизацији нових добровољаца за борбу, са тежиштем према Лијевчу. Ускоро је бројно нарасла група преформирана у чету, а касније и у батаљон, који је по повратку бригаде из Подгрмеча ушао у њен састав. Почетком новембра ова јединица је припремила прихват Крајишког пролетерског батаљона који су превезле њене илегалне групе преко Саве код Бистрице и послије кратког одмора у Козари упутиле га по задатку Оперативног штаба у Подгрмеч.³⁷⁴ Крајем 1942. и почетком 1943. дио снага пролетерских дивизија и IV и V КНОУ дивизије био је усмјерен према централној Босни и на јачање илегалног НОП-а у Лијевчу.³⁷⁵

Супротно својој ранијој пракси, нарочито из 1941, када су усташе једнако сурово наступале према свим Србима у Лијевчу, послије Козарачке офанзиве показивана је прилична попустљивост и толерантност. Органи НДХ у таквим условима тражили су од овдашњих домаћина да испуњавају своје обавезе према држави – порез, таксе, предаја вишкова робе итд. Српско становништво је, страхујући да не доживи тешку судбину своје браће са ослобођене територије, то извршавало покушава-

³⁷³ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.дј. 43-46; Зб. НОР IV/7, бр. 149, 151, 153, 154, стр. 304, 306, 307; IV/8, бр. 29. стр. 57-59.

³⁷⁴ Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 4-1/9, 4-2/9; Зб. НОР IV/8, бр. 28, стр. 54-56; С. Трикић и Д. Репацић, *Пролетерски батаљон Босанске крајине*, Београд 1982, 234-251.

³⁷⁵ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 6-3/9.

јући на сваке начине да избјегне војну обавезу коју је НДХ од половине 1942. протегла и на Србе.³⁷⁶

Војну обавезу житељи са ове, такорећи ничије територије, избјегавали су на разне начине, одлазећи у илегалност, склањајући се код пријатеља, понајвише одласком у партизане у Козару, склањањем привремено под заштиту четника преко ријеке Врбаса, док је мали број отишао у домобранство, у такозване радне бојне, одакле су првом приликом бјежали кући или у партизане, уколико их прије тога усташе нису побиле.³⁷⁷

Продори јединица НОВ према централној Босни³⁷⁸ снажно су се одразили на јачање и омасовљавање илегалног НОП-а. Становништво је одушевљено дочекало партизане и пружио им подршку, уз то су почеле групе четника да пребјегавају у новоформирану или обновљену IV КНОП одред.³⁷⁹ Половином септембра, прерушени у партизане, четници су напали домобранску и жандармеријску посаду у Српцу.³⁸⁰

Усташе су дознале да је и Форкапа нападао, али су насјеле свом сталном страху да ће четници и партизани опет бити заједно, повјеровали да је то удружена акција једних и других, што се негативно одражавало на држање муслимана и Хрвата који су се били почели опредјељивати за НОП.³⁸¹

Страх је почео да хвата и фолксдојчере, чему су доприносили све чешћи пљачкашки испади четника преко Врбаса по селима која је чувала њихова жандармерија. Повучене су крајем септембра неке оружаничке постаје из села уз Врбас, на примјер из Кукуља у Тополу и из Косјерова у Лакташе.³⁸² У току октобра четници Николе Форкапе извели

³⁷⁶ Архив БиХ, ЗЕМКОМ, инв. бр. 57.059, свједочење у МНО Српски Вакуф од 23. јула 1946; Архив ВИИ, НДХ, К-195, бр. рег. 15/1-Ф 15, Извјештај Велике жупе Ливац Запоље од 19. октобра 1942.

³⁷⁷ Архив ВИИ, НДХ, К-163, бр. рег. 56/2-1, усташки извјештај од 5. августа 1942.

³⁷⁸ Зб. НОР, IV/6, бр. 44, 47, 56, 60, 66, 96; IV/7, 14 и 72.

³⁷⁹ Зб. НОР, IV/7, бр. 26, стр. 62-63.

³⁸⁰ Архив ВИИ, НДХ, К-195, бр. рег. 15/1-Ф15, извјештај Велике жупе Ливац и Запоље од 21. септембра 1942; бр. рег. 14/1-Ф 15. Извјештај Велике жупе Ливац Запоље бр. 3192 од 14. септембра 1942; Зб. НОР IV/7, бр. 64, стр. 141.

³⁸¹ Архив ВИИ, НДХ, К-87, рег. бр. 2/2 Ф 45 извјештај жандармеријске станице из Разбоја бр. 421, од 9. септембра 1942.

³⁸² Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег. 50/14-1, извјештај Котарске области Босанска Градишка бр. 143 од 25. септембра 1942. Такође извјештај Котарске области Бос. Градишка бр. 243 од 28. септембра 1942.

су читав низ нових пљачкашких препада по селима Лијевча и у Доњој Долини, гдје живи хрватско становништво, убили су петорицу сељака.³⁸³

У другом испаду нешто јужније 7. новембра попалили су муслиманске куће у Турском Вакуфу и убили пет сељака муслимана.³⁸⁴ Веома корисно за НОП је било сазнање, не само код усташа и домобрана већ и код народа, да ове злочине, често вршене под петокраком, не чине партизани већ четници.

Јачање и ширење новоформираног IV КНОП одреда, иако је наишло на ванредан пријем код становништва, због неповољне војничке ситуације на овом простору и нешто шире, није ишло онако како су то жељели Војо Ступар, Загорка-Зага Умићевић и други војни и политички руководиоци. Захтјевима руководилаца овог одреда да се у централну Босну што прије упуте јаче партизанске снаге није могло бити удовољено, јер су јединице пролетерских и крајишких дивизија водиле тешке борбе на другим, важнијим правцима. Чак је штабу тог одреда препоручивано да се што прије извуче из тог котла, преко Лијевча за Козару, или даљим путем, прво у Славонију, а онда већ утврђеним правцем и каналима на Козару.³⁸⁵

Предвиђања Оперативног штаба за Босанску Крајину брзо су се, нажалост, обистинила. Удружене снаге усташа, четника и муслиманске такозване Бегићеве црне легије, у јачини од око 1500 војника, опколиле су 30. септембра новоформираног IV КНОП одред под Мотајицом и разбиле га. Група руководилаца, заједно са Војом Ступаром, успјела се у тој тешкој и неравној борби пробити, прећи преко Врбаса и одатле илегалним каналима отићи на Козару.

У скоро свим већим селима Лијевча поља дјеловале су илегалне групе сарадника НОП-а и у најкритичнијем времену, у љето 1942, прихватале и сакривале борце који су успјели да умакну непријатељским потјерама. И поред тоталне блокаде одржаване су илегалне везе са Козаром. Повољна околност која је допринијела овом било је благовремено формирање партијске ћелије у Карајзовцима прије завршетка Козарачке офанзиве, која је обједињавала рад свих илегалних група по лијевчан-

³⁸³ Архив ВИИ, НДХ, К-76, бр. рег. 16/4-8; К-78, бр. рег. 41/13-2; К-87, бр. рег. 54/43-1; К-196, бр. рег. 48/15-1; 34/7-1; К-195, бр. рег. 5/15-1, усташки извјештаји. Такође, 36. НОР IV/7, бр. 182, стр. 397.

³⁸⁴ Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег. 51/16-1, извјештај Котарске области Бос. Градишка бр. 143 од 10. децембра 1942.

³⁸⁵ 36. НОР, IV/7, бр. 156, стр. 310-314.

ским селима. Њен састав крајем јуна чинили су секретар Саво Дардић – Лазо и чланови Борис Рибарић, учитељ у Карајзовцима, Нијаз Софтић, лекар и Зекија Софтић медицинска сестра у здравственој станици у Разбоју и Смиља Радоњић, радница из Кукуља.³⁸⁶ Према извјештају секретара Среског комитета КПЈ за Босанску Градишку, Радоја Батоза, због губитака у борбама и због одласка преживјелих комуниста у јединице, није остала ниједна партијска ћелија, осим у Лијевчу, која у најстрожој илегалности дјелује ту успјешно.³⁸⁷

Бјежећи испред усташких или четничких замки, и најбројнија група око поменуте партијске ћелије, која је била као неки руководећи орган илегалног НОП-а на овом цијелом подручју, у којој су, уз поменуте чланове ћелије, били и Бранко Шушњар, Илија Стојановић, Душко Бојанић, Гојко Аграмовић, Љубо Обрадовић, Драган Илибашић, Јованка Јолција и Мићо Радоњић, почела се осипати. Највећи дио овог водећег језгра је отишао у партизане, а остала је само мала група са Илијом Стојановићем, који је вршио и важну функцију партизанског обавјештајца.³⁸⁸

Формирана је нова партијска ћелија, пошто је она претходно због одласка партијаца у партизане била угашена, са секретаром Ђурђем Павићом из Кочићева и члановима: Бранком Шушњаром и Симом Радоњићем из Кукуља, Илијом Кецманом и Савом Трукуљом из Српског Вакуфа и Ђурђем Кецманом и Живком Масталом из Карајзоваца.³⁸⁹ Један од најзначајнијих резултата овог организованог илегалног НОП-а је била све масовнија мобилизација добровољаца.³⁹⁰ Успостављеним каналима преко подручја под влашћу усташа око пута прелазиле су сигурне везе у правцу Козаре и враћале се. Успјешно је радила обавјештајна служба. Она је открила искусног и веома вјештог гестаповског и усташког агента који је радио под именом „Руди“. Он је ухваћен у Лијевчу, отјеран и предан војном партизанском суду на Козари.³⁹¹

Преко илегалних веза у Лијевчу пољу изашао је у новембру 1942. највећи број партијских кадрова из Бањалуке, чији је опстанак и рад

³⁸⁶ М. Радоњић, *Између Козаре и Мотајице*, Свједочење учесника НОБ, књ. XV, 260-264; С. Дардић, *Активност чланова КПЈ у Лијевчу Пољу 1942*, Козара у НОР V, 269-270; *Лакташи у НОБ*, 235-236; Архив VII, мем. гр. К-2000, бр. рег. 6-3/9.

³⁸⁷ Зб. НОР IX/2, бр. 13, стр. 91.

³⁸⁸ М. Радоњић, н.дј. 264-268.

³⁸⁹ *Лакташи НОБ*, 237; Зб. НОР, IX/2, бр. 13, стр. 91

³⁹⁰ *Лакташи у НОБ*, 245.

³⁹¹ С. Матавуљ, *Илегални рад у Лијевчу и одржавање веза са Козаром*, Козара у НОР IV, 289-293.

због провале постао веома ризичан. Према усташким подацима, у граду и околини је допало усташког затвора око 1300 људи који су били укључени у НОП или изражавали према њему симпатије. Почело је хапшење и бањалучких комуниста па је половином мјесеца ухапшен и секретар комитета Загорка-Зага Блажић – Бијела. Сазнање да је и она под страшним мучењима у усташком затвору, прво покушала самоубиство а онда поклекнула и почела да издаје своје сараднике, приморало је већину бањалучких комуниста, међу њима и Иву Сарача, Мују и Стану Кушмић, Невенку Дадасовић, Звонка Драгомановића и друге да преко везе у Лијевчу оду у јединице НОВ на Козару или Подгрмеч. Међу њима је кренула и Загорка Блажић, која је, наводно, морала нешто дуже да чека у селима Лијевча долазак курирске везе да је преведе у Подгрмеч.³⁹²

Дужи боравак Заге Блажић у кући Саве Кеџмана у Српском Вакуфу пружио је могућности усташама, који су добијали нове податке од појединаца који нису издржали мучења у затворима, да сазнају пут и пунктове преко којих је Блажићева изашла. Тако је усташка полиција стигла половином децембра и у ова лијевчанска села, тамо почела да хапси сараднике НОП-а, ухапсивши и секретара скојевског актива Мићу Радоњића.

Захваљујући добром Радоњићевом држању и будности организације, благовремено су сви сарадници којима је пријетила опасност упућени у јединице или у строгу илегалност. Блажићка је преведена успјешно до Подгрмеча, гдје јој је због слабог држања пред непријатељем суђено.³⁹³

ЗБИВАЊА НА КОЗАРИ У ВРИЈЕМЕ „БИХАЋКЕ РЕПУБЛИКЕ“

У току љета 1942. пролетерске бригаде, под директиним руководством Врховног штаба НОВ, заједно са крајишким и хрватским партизанима, створиле су пространу ослобођену територију од Херцеговине па до Словеније, која је крајем 1942. године заузимала простор величине

³⁹² Д. Лукач, *Бања Лука и околица у НОР...* 273-277.

³⁹³ С. Дардић, н.д. стр. 270-274; М. Радоњић, н.дј. 269-287; Исти аутор, *У рукама усташке полиције*, Козара у НОР IV, 514-529; 36. НОР, IX/2, бр. 13, стр. 91; Архив ВИИ, мем. гр. 2000, бр. рег. 3-3/10.

Швајцарске. У великим побједама које су извојевале јединице НОВ учествовале су и снаге са Козаре, међу њима и V КНОУ козарачка бригада, посебно у великим борбама у долини Уне и Сане.³⁹⁴

Врховни штаб је усмјеравао снажне јединице НОВ према сјеверо-западним предјелима Босне, како би се створили још повољнији услови за повезивање све снажнијег НОП-а између Славоније и Козаре и шире - Хрватске и Босанске Крајине.³⁹⁵

Снаге IV КНОУ дивизије су добиле задатак да већим дијелом својих јединица пређу преко Сане у предјеле Козаре и да отуд најприје развију своје ударе према Лијевчу и Бањалуци са сјевера.³⁹⁶ Продором наших јединица ка Лијевчу пољу, које је богато храном, треба да се постигне и извјестан економски ефекат, пошто на ослобођеној територији западно од Врбаса не располажемо са довољно хране за исхрану војске, радника, избјеглица и становништва.³⁹⁷ Јединице Прве пролетерске дивизије разбиле су 19. јануара и четнички одред Николе Форкапе и избиле на Врбас. Отворен је широк процес распадања четничких јединица и прилажења њихових читавих група партизанима са оружјем у рукама.³⁹⁸

Непријатељ је преко својих служби открио покрете јединица IV дивизије, као и снага Прве пролетерске, око комуникације Босанска Градишка – Бањалука, истичући да се на Козари врши концентрација јаким партизанских снага.³⁹⁹ Партизански обавјештајци су тих дана утврдили концентрације бројних непријатељских снага у свим околним гарнизонима, јављајући да само Нијемаца тренутно у Бањалуци има 5.000 до 7.000 и у Босанској Градишци око 4000.⁴⁰⁰

Јединице Прве пролетерске и IV КНОУ дивизије извршиле су планирани напад на комуникацију Босанска Градишка – Бањалука 21/22. јануара, уништиле низ упоришта на њој, оствариле директни контакт јединица са лијеве и десне стране Врбаса код Клашница, али бројне резерве непријатеља и продор моторизованих одјељења онемогућили

³⁹⁴ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.дј. 43-88; Зб. НОР IV/8, бр. 3, 52, 60, 62, 69, 70, 91, 97, 101, 165, 172, 187, 182, 188, 205 и 243.

³⁹⁵ Зб. НОР IV/8, бр. 173, 213, 214; IV/9, бр. 11, 13, 17, 22, 42, 43, 54, 175.

³⁹⁶ Зб. НОР бр. 20 и 51, стр. 61, 129-130.

³⁹⁷ Зб. НОР IV/9, бр. 20, стр. 62. Такође, Архив ВИИ, НОП, К-407 А, бр. рег. 2/1-1.

³⁹⁸ Зб. НОР IV/9, бр. 61, стр. 148-150.

³⁹⁹ Архив ВИИ, НДХ, К-151, бр.рег. 11/32-1, 11/32-2, К-17, бр. рег. 22/1-3, ус-ташко-домобрански извјештаји.

⁴⁰⁰ Зб. НОР IV/9, бр. 89, 96, 102 и 106, стр. 207, 226, 238 и 243.

су овдје трајнији успјех.⁴⁰¹ Ипак, највећу сметњу крупнијем резултату ове удружене операције у Лијевчу, а посебно јачем полету НОП-а на Козари, чинио је почетак зимских операција окупатора и квислинга под шифром „Вајс“ (Weiss), познатој код партизана као четврта непријатељска офанзива, 20. јануара 1943.⁴⁰²

По наредби 1. босанског НОУ корпуса јединице II и V КНОУ бригаде хитно су напустиле своје достигнуте положаје и усиљеним маршем кренуле 23. јануара преко Козаре, прешле Сану између Благаја и Сводне и 27. јануара стигле у борбу против непријатељске групације која је продрла у Подгрмеч.⁴⁰³

Изненадни поновни одлазак V КНОУ бригаде, заједно са другом КНОУ бригадом са Козаре, веома је тешко примљен у народу који се поново свим својим моћима укључио у НОП. И овог пута у предјелу Буковице, недалеко од Горњих Подградаца, поново је остављена група бораца, рањеника и политичких радника са задатком да наставе борбу и рад на јачању НОП-а на овом подручју.⁴⁰⁴ Пета и Друга КНОП бригада, у којима је од осам батаљона било шест са Козаре, водиле су све од 28. јануара до 10. фебруара даноноћне борбе на прилазима Грмечу и у самом Грмечу. Заједно са IV КНОУ бригадом оне су успјеле извести из грмечких сњегова и из непријатељског обруча око 15.000 избјеглица.⁴⁰⁵ Половином фебруара 1943, исцрпљена у непрекидним борбама, и са стотинама промрзлих бораца, без свога III батаљона који је извршавајући одређене задатке отишао из Грмеча према Дрвару, она се на дугом и опасном путу, провлачећи се између непријатељских колона и упоришта, поново пребацила преко Сана на Козару. Тамо је размјештена у селима око планине и дијелом у базама у шумама са рањеницима и са око 200 болесних бораца, највише од тифуса. Једно вријеме главну пажњу посветила је лијечењу и његовању рањеника и обољелих.⁴⁰⁶ На-

⁴⁰¹ Зб. НОР IV/9, бр. 116, 119, 120, 125, 126, 129, 130, 137, 193, 198 и 205.

⁴⁰² Зб. НОР IV/9, бр. 109, стр. 249-250.

⁴⁰³ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.дј. 73.

⁴⁰⁴ Ђ. Милиновић, *Борбени пут 11 КНОУ бригаде*, Козара у НОР VI, 207; М. Касабашић, *Једанаеста крајишка бригада*, зборник сјећања, Београд 1987, чланак *Формирање козарског одреда*, 30-36.

⁴⁰⁵ Д. Лукач, *Страдање народа у непријатељској офанзиви на Подгрмеч јануара-фебруара 1943 ("Бијела смрт")* Зборник, Подгрмеч у народноослободилачкој борби и револуцији 1941-1945, Сарајево 1985, 697-714.

⁴⁰⁶ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.дј. 77-79; Зб. НОР IV/11, бр. 21, 22, 64 и 75, стр. 43, 45, 108 и 131.

род који се тек скупљао око својих обновљених али пустих огњишта, нудио је и посљедњи залагај рањеним и обољелим борцима. У таквим условима изванредно су послужили магацини и спремишта хране које су припремали борци групе из Буковице и V бригада, када је овдје бораваила. Израда и смјештај ових спремишта су били толико добро урађени и одабрани да их непријатељ дотада а ни касније није успио открити у својим честим походима и претресима кроз Козару.

Трећи батаљон, који се изванредно показао у борбама против Нјемаца при пробоју на југоисточним падинама Грмеча, 20. фебруара 1943, у жеку највећих борби, преформиран је у XII КНОУ бригаду, у коју су укључене и неке друге мање јединице из неких крајишких бригада. Скоро цијели штаб III батаљона преузео је функцију штаба нове бригаде. Командант је остао Петар Мећава а политички комесар Јоцо Марјановић.⁴⁰⁷ Поново допуњена и комплетирана борцима из партизанске групе у Буковици и из других дијелова Козаре, V КНОУ бригада се већ крајем фебруара и почетком марта огласила борбама против непријатеља. Она је 25. фебруара 1943. код Марина заробила 20 домобрана са једним официром.⁴⁰⁸

Петог марта уништен је воз за превоз дрва и војске из Горњих Подградаца према Босанској Градишци – непријатељ је имао губитке од 32 војника; 12. марта извршен је напад на пругу између Приједора и Босанског Новог, која је уз учешће становништва порушена на 17 мјеста; ноћу 14/15. марта нападнута су непријатељска упоришта у Добрљину, заробљено је 85 домобрана и четири официра, а заплијењено око 70 пушака, пет пушкомитраљеза и тешки митраљез, са осталим ратним материјалом; 25. марта порушена је поново пруга између Босанског Новог и Приједора; 2/3. априла вођене су борбе на путу Приједор – Босанска Дубица; 19. и 20. априла нападнута је пруга на одсјеку Драготиња, Добрљин и Пољавнице, заробљено је око 60 домобрана а осам је погинуло приликом пружања отпора нападу партизана; ноћу 24/25. априла група одважних бораца је упала у Приједор и из усташког затвора ослободила 120 затвореника, већином припадника НОП-а. Крајем априла нападнуте су усташке милиције у Шимићима и Мичијама, одакле су често вршени испади и пљачке у опустошеним партизанским селима.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Зб. НОР IV/10, бр. 116, стр. 231-233.

⁴⁰⁸ Зб. НОР IV/11, бр. 324, стр. 643.

⁴⁰⁹ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.дј. 82-88 и 101; Зб. НОР IV/11, бр. 136 и 157, стр. 248, 253 и 297; IV/12, бр. 45, стр. 122-124.

Половином маја V КНОУ бригада, завршивши успјешно лијечење болесника и смјештај рањеника, комплетирана и у сваком погледу освјечена, могла је да приступи припремама за полазак по наредби виших војних и политичких руководиоца у централну Босну.⁴¹⁰

Једна од главних основа за овакав полет и сигурне успјехе било је и све масовније враћање интернираних козарачких породица из Славоније и других крајева. Биле су то велике окрњене породице, жене и ситнија дјеца, док је други дио тих породица, на првом мјесту одрасли мушкарци, а затим и женска омладина, био у партизанима или је уморен у фашистичким мучилиштима. Измучени и измождени свакојаким патњама, сачувана дјечица и њихове мајке, иако невјешти и са мало снаге, приступили су оживљавању дијела козарачких огњишта: на мјесто попаљених или уништених кућа прављене су бајте, дјелимично оштећене куће су поправљане, чишћене и припремане за ново живљење у њима.⁴¹¹

Трауме и патње у душама преживјеле козарачке нејачи биле су дубоке, и да буде још теже - у новим насртајима фашиста поново су продубљиване и отворане нове ране. Петри Лешић из Доњих Кијеваца погинуо је у офанзиви муж. Најстарије дијете су јој усташе убиле у Јасеновцу. За вријеме боравка у Јабланцу неколико седмица травама и коровом је хранила четворо нејаче дјеце да би их одржала у животу. У групи гдје је преживљавала ове дане пакла на земљи дневно је од разних патњи умирало око 20 дјеце. Ваљано је радила код породица у селима Славонске Пожеге, гдје се народ топло и братски односио према интернирцима, само са једном бригом, да спаси своју дјецу. Крајем 1942, у вријеме када су усташе због све чешћих повратака Козарчана почеле у Босанској Градишци да заустављају читаве групе повратника, враћају их преко Саве и масовно убијају у барама око ријеке Струга, она је успјела да преброди ову баријеру и да се врати на опустјело кућиште. Међутим, усташе су јој приликом упада из логора преко Саве на очи уморили још троје дјеце. Пребољела је ране и са таквим стравичним губицима и преживљавањима осјетила зрчак

⁴¹⁰ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.д. стр. 89-99; Д. Д. Самарџија, *Једанаеста крајишка НОУ дивизија*, Београд 1987, 15-17, 3б. НОР IV/11, бр. 30, 79, стр. 58, 138; IV/12, бр. 138, стр. 301.

⁴¹¹ Г. Ђирић Беук, *Формирање и рад НО одбора у Горњим Подградцима*, Козара у НОР V, 149-152; С. Средојевић, *Обнављање организације Скоја у Горњим Подградцима*, Козара у НОР V, 460-466.

сунца када је видјела да јој је једно дијете преживјело. Тако и толико израђавана, ова Козарчанка је наставила свом снагом да ради за партизане и за слободу оних који су преживјели.⁴¹²

Група патриота која је стицајем прилика радила у котарској управи у Градишци, у којој су били Милан Ракас, Мојсије Демић, Милош Мирјанић, Антон Думбовић, Иван Шуркић, Сафет Капетановић и још неки, уз помоћ пријатеља у редовима домобранства, спасила је на стотине дјеце и жена, извлачећи их из колоне или из логора у Јабланцу.

Рачуна се да је само она организовала и помогла повратак око 1560 грађана општине Бистрица, око 600 из општине Подградци и око 400 из општине Турјак, као и око 1200 жена и дјеце са подручја Дубице и осталих општина. Коришћена је могућност издавања пропусница за путовање оним избјеглицама чија су села била поново доведена под усташку власт. Пошто би се дошло помоћу пропусница до села у Лијевчу, прешло би се уз мање напора у своје село на територији која је и даље била под утицајем партизана. Усташе су ово дознале па је почело све чешће хватање колона жена и дјеце, њихово враћање у логоре и убијање. Само у децембру 1942. је сакупљена група повратника који су најчешће пресретани на мосту у Босанској Градишци, њих око 1200 дјеце и жена задржани су кратко у логору Стара Градишка, затим су једне вечери упућени према Јасеновцу и у опустошеном српском насељу Ускоци сви поубијани. Главни организатори овог злочина су били фратар Мирослав Филиповић, звани Мајсторовић или „Фра Сатана“, који је тада био један од шефова логора у Старој Градишци и котарски предстојник Маркан Мостарчић. Поткрај године ова двојица су похватили и усмртили у барама између Градишке и Јабланца још око 360 жена и дјеце са Козаре.⁴¹³

Народ је ову опасност уочио па су поједине групе ишле својим селима заобилазно, чак преко Босанског Новог и Приједора. Иако су све похватане повратнике водили на стратиште, нису могли отклонити жељу овог живља да крене на ризични пут према својим родним селима.⁴¹⁴

⁴¹² Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. 46.106, свједочења у МНО Доњи Кијевци, 11 јуна 1945.

⁴¹³ Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. бр. 19, Б/Ш, свједочење о злочинима 13. марта 1944.

⁴¹⁴ Архив ВИИ, НДХ, К-195, бр. рег. 3/15-1, Извјештај Велике жупе Ливац и Запоље бр. 3441 од 5. октобра 1942.

Већи дио повратника, поред свих недаћа и пријетњи, стизао је на своја огњишта која су почела поново да се диме. Сусрети овога народа са својим борцима у Козари били су нови тренуци среће ове дјеце и жена, још више онда када би борца срела његова дјеца, жена, браћа и сестре. Дијелило се све што се могло наћи у резерви и при руци, пазећи по традиционалној навици старих ратника да се прво збрину, утопле и нахране дјеца, па болесни, стари и нејаки. Одмах је слиједило организовање живота у позадини и у најтежим условима, када су бројне посаде по Козари и њеној околини крстариле тереном и свугдје су могле да бану, у било које насеље. На поменутом окружном савјетовању КПЈ за Козару, 21. септембра 1942, констатовано је да је најсуровије уништена позадина на раније ослобођеном дијелу босанскоградишког среза, на коме није остала нити једна партијска нити скојевска организација.⁴¹⁵ За ово би можда требало тражити разлоге, на примјер, у одлуци у октобру 1942, да се заједно са бригадом са терена повуку у Подгрмеч и преживјели кадрови, што ће једно вријеме оставити народ усамљен и изолован.⁴¹⁶

Темељитије обнављање рада омладине на Козари почело је тек од јануара 1943. те је до краја фебруара већ радило 27 актива Скоја у срезу Босански Нови, са 241 чланом, десет у босанскодубичком срезу, са 102 члана и 13 активиста, у приједорском срезу са 92 члана Скоја, док се не говори ни о једном активу на подручју среза Босанска Градишка.⁴¹⁷ Среска и општинска руководства Скоја формирана су у свим срезима, изузев среза Босанска Градишка у којем немамо ни једно руководство.⁴¹⁸

Као један од главних разлога спором оживљавању политичког рада у појединим регионима козарачког подручја Обласни комитет Скоја у Босанској Крајини види у недовољној безбједности позадине и њеној сигурности. Наиме, наводи се да је у прољеће 1943. било мало ослобођених или полуослобођених села која непријатељ није могао да узнемири својом изненадном појавом у свако доба.⁴¹⁹ Непријатељу је то

⁴¹⁵ Зб. НОР IX/2, бр. 13, стр. 91-92.

⁴¹⁶ Архив ВИИ, мем. гр. К-1994, бр. рег. 4-1/9; Зб. НОР X/2, бр. 19, стр. 131.

⁴¹⁷ Записник са Треће окружне конференције Скоја за Козару одржане 27. маја 1943, примјерак код аутора.

⁴¹⁸ Исто.

⁴¹⁹ Архив ВИИ, ИРП, 4/172, извјештај Обласног комитета Скоја за Козару од 1. јула 1943, 3.

било могуће јер су на Козари последице офанзиве остајале само мање снаге, а остале су ратовале по другим предјелима Крајине, гдје је и мања појава непријатељских снага дочекивана скоро увијек са далеко бројнијим партизанским јединицама.

Већ од априла 1943. присуство и војне и политичке активности V КНОУ бригаде, новоформираног Козарачког НОП одреда и окружних руководстава НОП-а, доприносе јачању сигурности у ослобођеним селима на подручју Козаре. Зато се козарачко становништво враћало на своја огњишта. Нови импулси подстакнути су и великим успјесима на свјетским фронтима. Крајем прољећа 1943. долази до распламсавања НОП-а на Козари.⁴²⁰

ОД ПРОЉЕЋА 1943. ДО ПОБЈЕДЕ

Нијемци су по преузимању управе над полицијом у НДХ марта 1943. формирали три полицијске области, а једна од њих је била у Лијевчу пољу. Располагала је са два полицијска батаљона од по 600 људи, смјештена у Бањалуци и Горњој Тополи.⁴²¹

Пета козарачка је без проблема пребродила нову непријатељску офанзиву на Козару у првој половини маја и 30. маја вјешто и брзо се пребацила преко Врбаса код Клашница, уништила непријатељску посаду у том мјесту и ступила у везу са својом новом дивизијом, Једанаестом крајишком, која је три мјесеца по формирању носила назив XII КНОУ дивизија. Уз садејство са другим снагама 11. КНОУ дивизија је очистила знатнији дио територије централне Босне од усташа и четника, што је 10. јула крунисано ослобођењем Прњавора.⁴²²

Козара је од љета 1941. до прољећа 1943. на својих око 110.000 житеља на ослобођеном подручју ангажовала у партизанским јединицама и у разним видовима организованог рада на ослобођеној територији око 35.000 житеља, рачунајући ту радно способна лица. Многи су пали

⁴²⁰ Г. Ђирић-Беук, н.дј. 149-152; М. Ђирић, *Народ Горњих Подградаца по повратку из фашистичких логора и формирању НОО у јесен 1942*, Козара у НОР V, 153-155; С. Средојевић, н.дј. 460-463; Г. Скоко, н.дј. 160.

⁴²¹ Лакташи у *Народноослободилачкој борби и револуцији*, 263.

⁴²² Д. Д. Самарџија, *Једанаеста НОУ дивизија*, Београд 1987, 15-21; 36. НОР IV/15, бр. 55, стр. 108, бр. 101, стр. 197 и бр. 102, стр. 198.

у борбама или касније у прогонима и фашистичким логорима, нарочито после Козарачке велике офанзиве у љето 1942. Прва, друга, пета, једанаеста и дванаеста КНОУ бригада биле су претежно састављене од Козарчана. И у таквим условима, на козарачкој ослобођеној територији, која је по ангажованости у борби против фашизма у самом врху, не само у Југославији, већ и у Европи, наставила се добровољна мобилизација, највећим дијелом женске омладине – дјевојака и преосталих мушкараца који су тек стасавали. У то вријеме извор нових борачких снага даваће полуослобођени регион Козаре и њена околина, нарочито Лијевче поље.

ОБНОВЉЕНИ КОЗАРАЧКИ ОДРЕД

Непосредно по преласку нове мајске непријатељске офанзиве кроз Козару, Штаб Првог босанског НОУ корпуса је већ 27. априла одредио својој четвртој КНОУ дивизији да у свој састав укључи обновљени Козарачки НОП одред.⁴²³

Овај одред се нарочито брзо бројно ојачавао према лијевчанском подручју одакле је дотицала најјача матица добровољаца. Буковичкој чети убрзо се придружила и чета у Грбавцима. Половином јуна 1943. одред је имао три батаљона. Први штаб батаљона су чинили: командант Милан Врховац, комесар Љубан Црнобрња и чланови штаба Драган Марин и Васо Петровић. Сједиште штаба одреда је било у засеоку Ресановци код Горњих Подградаца.

И овог пута на подручју среза Босанска Градишка оперисао је трећи батаљон, чији први штаб су чинили: командант Ђуро Вученовић-Бусен, политички комесар Милан Калинић, замјеник команданта Милан Новковић и замјеник комесара Павле Марин, са сједиштем у засеоку Бараји, Горњи Подградци. Батаљон је штитио дио бањалучког среза од Клашница, затим кроз Лијевче до Петнаестог километра, захватајући и дио дубичког среза, све до прилаза Дубици.⁴²⁴

Прва чета је држала средишњи дио територије према Петнаестом километру и Босанској Градишци; друга простор на десном крилу пре-

⁴²³ Зб. НОР IV/12, бр. 138, стр. 301.

⁴²⁴ М. Касабашић, *Формирање козарског одреда*, Једанаеста крајишка (козарска) бригада, Београд 1987, 32-36; Д. Д. Самарџија, *Босанскодубичко подручје у НОР-у и Социјалистичкој револуцији 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 237.

ма Драгељима, Машићима, Турјаку и Шимићима, а трећа на лијевом крилу према Сави, посебно према Орахови, Јабланцу, Млаки, Градини и Босанској Дубици.⁴²⁵ Трећи батаљон Козарачког НОП одреда, у коме је било највише омладине из Лијевча поља, по својим резултатима на војном пољу и у политичком раду брзо је стасао у ред примјерних јединица.⁴²⁶ Одред је прогонио непријатеља, омогућавао је рад политичким позадинским радницима, спречавао пљачку од стране непријатеља и настојао да спаси приспјелу жетву.⁴²⁷ О зрелости људства, које је већ било дијелом мобилисано у неослобођеним лијевчанским селима, говори податак да су у одреду од 15. јула 1943. била два случаја дезертерства, кад су два мобилисана борца прешла у четнике.⁴²⁸

Снаге III батаљона водиле су борбе против непријатеља: 26. јуна око Грбаваца, 27. јула у Машићима, 29. јула на Петнаестом километру, 30. јула у Романовцима, 6. августа на ширем фронту од Тополе до Дубрава, 25. августа у Вилусима.⁴²⁹ У нападу јачих партизанских снага ноћу 27/28. августа ликвидирана је непријатељска посада у Турјаку. Дијелови жандармеријске посаде која се успјела извући формирали су ново упориште у сусједном селу Челиновац.⁴³⁰

У насељима око пута, посебно од Горње Тополе до Босанске Градишке и на исток до Врбаса, фолксдојчери су имали изграђену мрежу својих сарадника, вјешто су користили унутрашње противрјечности и сталну нетрпељивост, па и сукобе усташа и четника.⁴³¹ Снажни удари 11. КНОУ дивизије крајем септембра 1943. ослабили су четничке једи-

⁴²⁵ Ђ. Вученовић - Бусен, *Формирање 3. батаљона Козарског одреда*, Козара V, 887-891; М. Суботић, *Формирање партизанске чете у Грбавцима у прољеће 1943.*, Козара V, 892-894; *Формирање I. чете трећег батаљона Козарског одреда 1943. у Ресановцима*, Козара V, 877-882; Ђ. Милиновић, *Формирање трећег батаљона*, Козара VI, 331-338.

⁴²⁶ Ђ. Милиновић, *Добили смо прелазну заставу Петог корпуса*, Козара VI, 339-343.

⁴²⁷ Зб. НОР IV/15, бр. 85, стр. 165.

⁴²⁸ Исто, 166.

⁴²⁹ Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег. 57/12-1, 6/13-1, 54/13-1, 19/14-1, усташко-домобрански извјештаји од 30. и 31. јула и 18 и 28. августа 1943. Такође Зб. НОР IV/16, бр. 100 стр. 292-295, и бр. 108, стр. 309-310

⁴³⁰ Зб. НОР IV/16, бр. 100, стр. 295.

⁴³¹ О активностима дивизије подаци у Зб. НОР IV/15, стр. 22, 61, 77, 139, 161, 198, 244, 249, 277, 291, 298, 303, 315, IV/16, стр. 12, 19, 30, 32, 49, 84, 117, 120, 250 и 327; Д. Д. Самарџија, *Једанаеста крајишка НОУ дивизија*, 15-53.

нице.⁴³² Њихове најбројније групе, усмјерене према доњем току Врбаса, одржавале су се на овом простору, углавном ослањајући се на подршку Нијемаца у Тополи па и органа НДХ у Босанској Градишци.⁴³³ Офанзива јединица НОВ и ПОЈ крајем септембра присилила је све четнике са подручја Мотајице да бјеже дубље у Лијевче.⁴³⁴

Пета КНОУ бригада је 24. септембра ослободила Карајзовце и комплекс насеља око њих и избила на пут Бањалука – Босанска Градишка.⁴³⁵ У непријатељском извјештају писало је да су партизани заузели више села у Лијевчу у којима су дотад имали власт органи НДХ или фолксдојчери.⁴³⁶ Први упад у лијевчанска села између Врбаса и пута Бањалука – Босанска Градишка једне снажне јединице НОВ (дотад су то радиле мање партизанске јединице) дочекало је с одушевљењем становништво у овим селима. Уз најразноврсније дарове, у јединице бригаде се за два дана, колико је бригада боравила у Лијевчу, јавило око 200 омладинаца.⁴³⁷ Непријатељ је у Разбоју обновио посаду али је жандармеријску станицу из Кукуља повукао у Тополу, а из Косјерова у Александровац.⁴³⁸

Продор V КНОУ бригаде у Лијевче поље, разбијање посаде у Босанској Дубици и њено ослобођење 12. октобра, уплашили су фолксдојчере у Лијевчу пољу и усташке главаре у Босанској Градишци.⁴³⁹ Котарски предстојник у Босанској Градишци, Маркан Мостарчић, иначе познати усташки зликовац, јављао је надлежним о опасности скорог напада снага НОВ и на гарнизон у Босанској Градишци.⁴⁴⁰

Штаб XI КНОУ дивизије, сада са три бригаде и неколико одреда, издао је 30. октобра 1943. заповијест својим јединицама да у акцијама

⁴³² Д. Д. Самарџија, *Једанаеста КНОУ дивизија*, 53.

⁴³³ Извјештај котарске области Босанска Градишка, бр. 143, од 23. августа 1943.

⁴³⁴ Зб. НОР IV/17, бр. 128, стр. 287-290. Такође, стр. 11, 50, 77, 87, 98, 108, 143, 209, 231, 253, 254, 255, 259, 260, 269, 315.

⁴³⁵ Архив ВИИ, НДХ, К-150, бр. рег. 44/5-1. Извјештај оружничтва бр. 1146, од 2. октобра 1943. Извјештај Котарске области Босанска Градишка бр. 345 од 29. септембра 1943.

⁴³⁶ Исто.

⁴³⁷ Љ. Боројевић, Д. Самарџија и Р. Башић, н.дј. 130.

⁴³⁸ Исто; Зб. НОР IV/18, бр. 18 и 75, стр. 48 и 189; Архив VII, НДХ, К-150, бр. рег. 44/5-1, Извјештај оружничтва бр. 1146 од 2. октобра 1943.

⁴³⁹ Зб. НОР IV/18, бр. 209, стр. 529-530.

⁴⁴⁰ Архив ВИИ, НДХ, Писмо предстојника Котарске области из Босанске Градишке бр. 28 од 15. октобра 1943.

уништавања преосталих четничких одреда и усташких посада усмјере дио својих снага преко Врбаса у Лијевче поље.⁴⁴¹ Продор према путу није успио јер су Нијемци ангажовали надмоћне снаге које су имале јаку подршку оклопних снага, авијације и артиљерије.⁴⁴²

И поред још надмоћнијих снага, Нијемци су се и даље прибојавали јачих напора јединица НОВ и настојали да подстакну четничке снаге у борбама против партизана. Очекујући напад партизана, Нијемци су уступили четницима Разбој да га они штите од напада. Послије жалбе предстојника из Градишке Мостарчића, њемачки командант је морао наредити четницима да испразне Разбој и да га уступе на чување усташама.⁴⁴³

НОВО ОЖИВЉАВАЊЕ НОП-а НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕЗА

Један од основних предуслова за обнављање рада и живота породица, најчешће њених дијелова који су се вратили из изгнанства или из сусједних крајева, било је протјеривање посада које је непријатељ оставио унутар ослобођене територије.⁴⁴⁴ Потпунија сигурност која је остваривана дубље у партизанској територији, на примјер у Подгрмечу и неким другим регионима, није могла бити остварена на овом подручју због одласка раније формираних оперативних јединица на задатке ван Козаре. Зато се нису могле трајније чувати ни оне обновљене општине на раније ослобођеној територији јер су често неупоредиво надмоћније снаге непријатеља потискивале снаге Козарачког одреда и убијале становништво. Само три партизанске општине *непријатељ не контролише, а на које кад и кад врши испаде*.⁴⁴⁵ Такви упади, нарочито усташких јединица, били су увијек праћени општом пљачком и убијањем ухваћеног живља.

⁴⁴¹ Архив ВИИ, НОБ, К-865, бр. рег. 23/1-1.

⁴⁴² Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег. 47/15-1, усташки извјештај бр. 4757 од 6. новембра 1943. К-196, бр. рег. 35/16-1, усташки извјештај бр. 5085 од 4. децембра 1943; 36. НОР IV/18, стр. 386 и 394, IV/19, стр. 233, 259 и 299.

⁴⁴³ Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег. 44/16-1, 50/16-1, усташки извјештаји од 10. и 14. децембра 1943.

⁴⁴⁴ 36. НОР IX/4, бр. 5, стр. 27.

⁴⁴⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-457А, бр. рег. 33/1-2, Извјештај команде козарачког подручја (ККП) бр. 51, од 3. новембра 1943.

У нешто бољим и дјелимично сигурнијим приликама, у прољеће 1943, у ослобођеним селима су радиле три партизанске општине: Горњи Подградци, Бистрица и Турјак. Живнуо је рад илегалног НОП-а у двије трећине среза које су биле дјелимично ослобођене или неослобођене. У Лијевчу је почело обнављање веза с илегалним НОП-ом у Босанској Градишци и у Бањалуци, што је од јесени 1943. било све редовније и сигурније.⁴⁴⁶

У записнику Треће окружне конференције Скоја за Козару, истиче се: *Формирана су општинска као и среска руководства, изузев за градишки срез у којем нема ни једно руководство.*⁴⁴⁷ Мрежа народноослободилачких одбора и друштвено-политичких организација била је у току прољећа и љета 1943. у потпуности обновљена и на босанскоградишком срезу. Крајем маја 1943. формиран је и нови срески комитет КПЈ – секретар Неђо Маџура (од септембра Лазо Вукота), чланови: Ђурађ Павић, Мира Шиник, Момчило Шушњар, а нешто касније и Пиљо Станишљевић.⁴⁴⁸

Обновљени су општински комитети у Горњим Подградцима, Турјаку и Бистрици. Исто тако, у току јесени 1943, формиран су општински комитети и на дјелимично ослобођеним и неослобођеним подручјима у Романовцима, Церовљанима, затим за Бањалучку Козару, која се од септембра 1943. привремено укључила у босанскоградишки срез, називан и Лакташки или Појас. У извјештају Обласног комитета о стању партијске организације 12. новембра 1943. наводи се да на округу Козаре има 96 ћелија у позадини, са 528 чланова КПЈ, од којих 122 жене, кандидата 270, од којих 153 жене и 1012 чланова Скоја. Око једне четвртине од овог броја било је са подручја босанскоградишког среза.⁴⁴⁹

У току 1943, непосредно последије офанзиве на подручју Лијевча, између пута и Врбаса, дјеловало је Повјереништво КПЈ за Лијевче, које је називано и Општинским комитетом.⁴⁵⁰ У ово вријеме формирана је у оквиру Команде козарачког подручја и команда мјеста за Босанску Градишку, која је бринула о реду и сигурности становништва на ослобо-

⁴⁴⁶ Исто.

⁴⁴⁷ Записник са треће Окружне конференције СКОЈ-а за Козару одржан 27. маја 1943, 4-7.

⁴⁴⁸ Упореди сјећања о НОО, Козара V, 149, и даље.

⁴⁴⁹ *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 279-288.

⁴⁵⁰ Исто, 282-283.

ђеној територији.⁴⁵¹ Избором Среског НО одбора Босанска Градишка, 12. септембра 1943, довршена је и дограђена мрежа народне власти у срезу.⁴⁵²

У извјештају Команде козарачког подручја од 31. децембра 1943. речено је да срески одбори на терену Козаре раде доста добро, изузев СНО-а за Босанску Градишку.⁴⁵³ Као разлог за овакву оцјену узима се политика „компромисне сарадње“ мањег дијела лијевчанских домаћина са окупатором и квислинзима који нису још дотад чинили масовне злочине над становништвом у овим селима већ се обрачунавали само селективно са сарадницима и активистима илегалног НОП-а који су откривени и ухапшени. Наиме, окупатор је покушао да у Лијевчу ослаби интересовање за НОП, дијелећи под пријетњом мањем броју циљано одабраних домаћина извјестан број пушака за наводну самоодбрану од партизанских и четничких патрола које су крстарили Лијевчем. Тачно је да је један број домаћина узео те пушке, али су их партизанске патроле уз помоћ илегалних сарадника НОП-а у лијевчанској позадини убрзо покупиле. Објективну оцјену доприноса НОП-у лијевчанског дијела босанскоградишког среза неопходно је везати за чињеницу да је Лијевче у току рата дало више од хиљаду партизанских добровољаца.⁴⁵⁴

У току љета обновљен је и срески комитет Скоја чији секретар је била Мира Шиник, а чланови Душан Вујановић, Веселко Баврлић, Милорад Кос, Милка Буква и Раде Јерић. Сва села на ослобођеној територији била су обухваћена радом скојевских актива и знатнији дио дјелимично ослобођених села. На територији Општинског комитета у Ламинцима, гдје је био први секретар Михаило Вуковић, радили су бројнији активи Скоја у Дубравама, Сређанима, Брестовчини и Јаружанима. Ској је успјешно дјеловао у Кочићеву, Разбоју, Косјерову, Кукуљама,

⁴⁵¹ Исто, стр. 282; М. Ситничкић, *Формирање Среског НО одбора за Босанску Градишку*, Козара V, 141-143; В. Радић, *У СНО за Босанску Градишку*, јесен 1943, Козара V, 144-145; Г. Стоко, *Наш рад на подручју општине Ламинци под окупацијом*, Козара V, 160-161; М. Ситничкић, *Формирање СНО и злочини Черкеза, Путеви побједе, без пагинације*.

⁴⁵² Исто; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 282-283; Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 9/1, Извјештај ККП бр. 294 од 31. децембра 1943.

⁴⁵³ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 9/1, Извјештај ККП бр. 294 од 31. децембра 1943.

⁴⁵⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-457 А бр. рег. 33/1-2. Извјештај ККП бр. 51 од 3. новембра 1943.

Доњем Вакуфу, Мрчевцима, Сеферовцима и Петровом Пољу. Први секретар овог комитета је била Зора Шушњар.⁴⁵⁵

Организација омладине – УСАОБиХ, нешто спорије је изграђивала своју мрежу одбора и актива на цијелој Козари, а најспорије на подручју среза Босанска Градишка.⁴⁵⁶ Са око 2500 окупљених чланова УСАОБиХ на територији среза омладина је и у позадинском раду представљала основну снагу и ослонац НОП-а и у овом срезу.⁴⁵⁷

Но и поред оваквих успјеха омладинско руководство Козаре није било задовољно радом омладинских руководстава на босанскоградишком срезу.⁴⁵⁸ Да је ова критика била преоштра, доказују примјери да се у појединим селима на позив руководиоца илегалног НОП-а у разне акције јавља и по 50 младих људи и дјевојака.⁴⁵⁹ Само за два дана, у току боравка 5. КНОУ бригаде у Лијевчу пољу од 24. до 26. септембра, добровољно се у њене редове пријавило око 200 нових бораца, највећим дијелом омладине.⁴⁶⁰ Свакако да за овакво држање омладине на подручју среза Босанска Градишка имају највеће заслуге око 250 чланова Скоја који су у то вријеме дјеловали на територији овог среза.⁴⁶¹

Половином 1943, у сплету општинских успјеха, приступило се оснивању и Антифашистичког фронта жена. Окружна конференција АФЖ је одржана 26. септембра у вријеме интензивне изградње ове организације на цијелом подручју Козаре.⁴⁶² До краја 1943. на цијелом подручју среза формиран су срески одбор АФЖ, општински одбори у већ формираним партизанским општинама, као основна форма рада сеоских одбора у свим ослобођеним и неослобођеним селима.⁴⁶³

⁴⁵⁵ М. Шиник-Станков, Омладина босанскоградишког среза 1943, Козара, књ. V, 467-477; М. Перовић-Дакић, Са омладином општине Турјак, Козара V, 278-482; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 282-284.

⁴⁵⁶ Архив ВИИ, ИРП БиХ, 4/172, Извјештај Обласног комитета СКОЈ-а за Босанску Крајину од 1. јула 1943.

⁴⁵⁷ Извјештај окружног комитета СКОЈ-а за Козару Обласном комитету од 3. децембра 1943, 8.

⁴⁵⁸ Исто, 4-6.

⁴⁵⁹ Исто, 2.

⁴⁶⁰ Љ. Боројевић, Д. Самарија и Р. Башић, н.дј. 200.

⁴⁶¹ Зб. НОР, IV/19, бр. 50, 174.

⁴⁶² Н. Митрашевић, *Формирање иницијативних одбора АФЖ-а и њихов рад на Козари*, Козара у НОБ, 495-500; Б. Батос-Мијић, *Антифашистички фронт жена на Козари 1943*, Козара V, 511-513.

⁴⁶³ Д. Топић-Малбашић, *Жене Поткозарја у борби*, Козара, књ. V, 542-543; Исти аутор, *Судбина жена Поткозарја*, Путеви побједе, непагинирано; М. Шиник-Стан-

Од половине августа 1942. Козара је била сва у ранама које јој је нанијела офанзива. Села попаљена и опљачкана пала су у пустош, плодови обрани, а оно што је требало обрадити остало је незасијано. Први повратници крајем 1942, нешто масовније почетком 1943, остали су без хране. У таквим условима дошла је до изражаја солидарност преживјелих Козарчана: дијељено је све што се имало, до килограма жита, литре млијека умузене од тешко сачуване кравице, дајући предност у свему оним породицама и појединцима који су били у тежем стању, самохраним мајкама, инвалидима и женама са много дјече. Високи облици солидарности, помоћи и узајамности подстакли су формирање радних чета у свим ослобођеним селима.

Проблем радне снаге у вријеме прољетне сјетве ријешен је управо ангажовањем радних чета, а несташница вучне стоке, плугова и других пољопривредних оруђа, доласком орача из лијевчанских села који су уза се носили најчешће храну па и сјеме. На примјер, Косјерово је илегално пренијело или на коњским колима превезло у села према Козари, пробијајући се између непријатељских упоришта и сталних патрола на путу, 3000 кг пшенице и 7000 кг других житарица.

Други важан пут доласка до хране била је жетва не само сопствених поља које су породице или радне чете успјеле засијати у прољеће 1943, већ и жетва са њива у међупросторима према непријатељским посадама, које је, користећи заробљену радну снагу, непријатељ засијао за себе. Већ у љетној жетви 1943. дошла је до пуног изражаја предност радних чета које су под заштитом јединица Козарачког НОП одреда ишле у жетву према упориштима око пута кроз Лијевче, према Шимићима и Мичијама, Босанској Градишци и Орахови.⁴⁶⁴ Радни батаљони и радне бригаде показали су пуну ефикасност у вријеме јесење бербе кукуруза у Дубичкој равни према Јасеновцу, Лијевчу пољу и другим крајевима.⁴⁶⁵

Обимни радни задаци нису умањили активности одбора на другим важним пословима: бриге о безбједности и заштити становништва од фашистичких прогона, информисање становништва о збивањима на

ков, *Омладина босанско-градишког среза*, Козара V, 476; В. Радић, *У СНО за Босанску Градишку*, Козара V, 144-146; 283; Г. Стоко, 161.

⁴⁶⁴ З. Пулић-Ивановић, *Жене Подградаца у органима народне власти*, Жене Босне и Херцеговине у НОБ, Свјетлост, Сарајево 1977, 178-179.

⁴⁶⁵ С. Средојевић, *Обнављање организације СКОЈ-а у Горњим Подградцима*, Козара V, 463; М. Шиник-Станков, *Омладина босанскоградшког среза*, Козара V, 476-477.

свјетским фронтовима, дјеловање у области идејнополитичког рада, образовање и просвјетивање. Крајем 1943, у овом дијелу Козаре читани су *Козарски вјесник*, *Непобједива Козара*, *Вијести слободне Југославије*.⁴⁶⁶ Све шире су коришћене тзв. зидне новине. Крајем године предузети су кораци да се ова форма шире примјењује и у народним одборима и форумима УСАОБиХ-а.⁴⁶⁷ Његована је пракса идејнополитичких или васпитних састанака, краћих или дужих курсева.⁴⁶⁸

Посебна пажња у политичком раду посвећивана је његовању повјерења и ширењу братства и јединства. Муслимански живаљ нашао се под сличним ударцима, када су у питању породице које су сарађивале са НОП-ом као и српске. Страх од репресалија успорили су послјије офанзиве процес укључивања муслиманског живља у НОВ и НОП. Мали број муслимана се усуђивао да се активно укључи у борбу.⁴⁶⁹ Са хрватским живљем, које је од почетка масовније мобилисано у домобранство и милицију, било је још теже радити и успјеси на његовом укључивању у активну борбу били су још незнатни.⁴⁷⁰

Културно-забавни живот одвијао се у раније примјењиваним и коришћеним облицима, али са нешто више приручних материјала и на вишем стручном нивоу.⁴⁷¹ У области најелементарнијег образовања за неписмене, најмасовнији облик рада су били алфабетски курсеви. Крајем године почеле су припреме за оснивање првих основних школа у срезу.⁴⁷²

У границама могућности водила се брига о здрављу и хигијени становништва и бораца. Због слабе исхране и тешких животних услова заразне болести су нападале борце и народ, посебно трбушни и пјегави тифус. Све више су се јављали случајеви венеричиних болести које су

⁴⁶⁶ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 9/1, извјештај ККП, бр. 294 од 31. децембра 1943.

⁴⁶⁷ Извјештај окружног комитета СКОЈ-а за Козару Обласном комитету од 3. децембра 1943, 9.

⁴⁶⁸ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 9/1, цитирани Извјештај ККП бр. 294, од 31. децембра 1943.

⁴⁶⁹ Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр.рег. 1/3, Извјештај ККП, бр.51 од 3. новембра 1943. такође К-457 А бр.рег 33/1-2, Извјештај ККП бр. 279 од 15. децембра 1943.

⁴⁷⁰ Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр. рег. 28/2, Извјештај ККП, бр. 227 од 30. новембра 1943.

⁴⁷¹ Извјештај Окружног комитета СКОЈ-а од 3. децембра 1943, 9; Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр. рег. 1/3, Извјештај ККП бр. 279 од 15. децембра 1943.

⁴⁷² Извјештај Окружног комитета СКОЈ-а од 3. децембра 1943, 9; Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 9/1, Извјештај ККП бр. 294, од 31 децембра 1943.

биле директна посљедица насиља фашиста над женама, а неријетко и над малољетном женском дјецом, нарочито у току офанзива и послје њих. При оскудици лијекова највећа пажња је посвећивана превентиви и хигијени народа. Узрочници тифуса су уништавани организованим запаривањем одјеће у такозваним „партизанским бурадима“⁴⁷³

С обзиром на нарасле потребе НО војске, у ово вријеме добијају све већи значај кампање прикупљања добровољних прилога од становништва за потребе бораца, рањеника и избјеглица.⁴⁷⁴ У Горњим Подградцима је обновљена пилања која је резала даску и грађу за потребе оправке и обнављања попаљених кућа. Уз пилану је организовано низ занатских радионица. Послове је претежно обављала женска радна снага, јер су мушкарци углавном били укључени у јединице НОВ,⁴⁷⁵ или су одведени у заробљеништво.

ФОРМИРАЊЕ НОВИХ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА НА КОЗАРИ

У непријатељској пропаганди говорило се да је Козара заувјек „умирена“ и да је постала гроб партизана, али командант њемачких трупа у НДХ фон Литерс у извјештају од јула 1943. примјећује да је на Козари само у току прољећа број партизана удвостручен.⁴⁷⁶

Од обновљеног Козарачког НОП одреда формирана је 11. КНОУ бригада. Први њен штаб је именован 15. септембра 1943, а сачињавали су га: командант Милош Шиљеговић, политички комесар Милан Врховац, замјеник команданта Драган Марин и замјеник политичког комесара Васо Петровић. Прва смотра новоформиране 11. КНОУ козарске бригаде извршена је на народном збору у Јабланици а у строју бригаде је тада стајало око 1160 добро наоружаних и обучених бораца.

⁴⁷³ Исто. Такође, Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр. рег. 1/3, Извјештај ККП бр. 279 од 15. децембра 1943, 3.

⁴⁷⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр. рег. 1/3, Извјештај ККП, бр. 279 од 15. децембра 1943.

⁴⁷⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр. рег. 28/2, Извјештај ККП бр. 227 од 30. новембра 1943. стр. 4. Такође, 36. НОР XII/3, бр. 105, стр. 438.

⁴⁷⁶ Ђ. Милиновић, *Борбени пут 11 КНОУ Козарске бригаде* VI, 207-210; 36. НОР IV/18, бр. 104, стр. 265, IV/20, бр. 97. стр. 324 и бр. 170, стр. 541-543.

И овог пута је трећи батаљон, сада у саставу 11. КНОУ бригаде, остао везан за босанскоградишки срез, из разлога што је већи дио борачког састава тога батаљона био одавде. Његове активности биле су усмјерене према Сави од Орахове до Петнаестог километра и даље на југ кроз Лијевче према посадама на комуникацији Босанска Градишка – Клашнице, све до познатих усташких упоришта у Шимићима и Мичијама. Први штаб батаљона су сачињавали Ђуро Вученовић - Бусен, командант, Милан Калинић, политички комесар, Стеван Јањетовић, замјеник команданта и Јовица Кос, замјеник политичког комесара. Трећи батаљон је водио борбе и у другим крајевима. Тек пред крај године батаљон је, заједно са цијелом бригадом, учествовао у крупним операцијама на подручју босанскоградишког среза.⁴⁷⁷

У току формирања 11. КНОУ бригаде, у духу наредбе штаба корпуса, издвојена је јединица од 168 бораца из састава Козарачког НОП одреда (другог по реду) и од ње је 8. септембра формиран нови, трећи по реду Козарачки НОП одред.⁴⁷⁸

Захваљујући и даље масовном приливу нових бораца из новоослобођених села Козаре, Поткозарја и околине нови одред је брзо израстао у добру јединицу, која је крајем октобра имала око 260 бораца, међу њима 64 члана КПЈ, 12 кандидата и већи број скојеваца.⁴⁷⁹

Стицајем потреба и овај одред је био усмјерен углавном према стратегијски важном правцу за Нијемце, долином Уне и око Сане, гдје је водио низ веома успјелих акција.⁴⁸⁰

Дошло је до несвакидашње појаве, да простор који је слао у групама на стотине бораца директно у оперативне јединице, које су дејствовале на другим теренима, остане веома слабо заштићен и брањен, а понекад потпуно отворен. Почетком септембра непријатељ је одлучио да учини злочиначки испад на ослобођену територију, у Драгеље и Кијевце.⁴⁸¹

⁴⁷⁷ У Извјештају Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину о стању у крајишким јединицама 12. новембра 1943. 1 КНОУ козарска бригада је добила врло добре оцјене; Зб. НОР, IV/19, бр. 50 стр. 186; Ћ. Милиновић, *Формирање 3. батаљона*, Једанаеста крајишка (козарачка) бригада, 172-180; М. Томић, *Од Јабланице на Козари до Криког у Словенији*, Једанаеста крајишка (козарачка) бригада, 11-14.

⁴⁷⁸ Зб. НОР IV/18, бр. 94, стр. 246-247 и 105, стр. 266; IV/19, бр. 11 и 69

⁴⁷⁹ Архив ВИИ, НОБ, К-1625, бр. рег. 5/1-1, Извјештај штаба одреда од 15. октобра 1943. Такође, Зб. НОР IV/19, бр. 50, стр. 188 и IV/20, бр. 76, стр. 232.

⁴⁸⁰ Зб. НОР IV/19, бр. 68 и 104, стр. 243 и 353; IV/20, бр. 52 и 97, стр. 173 и 328.

⁴⁸¹ С. Суботић и Д. Карасијевић, *Њемачко-усташки злочини у селима Драгељи и Кијевци*, Једанаеста крајишка (козарска) бригада, 206-216.

Уз пуну асистенцију нациста из редова фолксдојчера превезено је ноћу између 9. и 10. септембра 1943. из усташког логора у Старој Градишци око 200 у крви огрезлих усташких кољача, под командом управника логора Стјепана Босака. Усташе су почеле палити и клати све житељство које је успјело да преживи многе покоље и страдања у Козарачкој офанзиви и у логорима. Ухваћено је и уморено најстрашнијом смрћу 86 лица, највећим дијелом жена и дјеце и најчешће из породица у којима су то били ријетки преживјели који су требали да очувају огњишта да се не угасе. Усташе из Фојнице - Мато Абаб и Никола Мишковић, силовали су на сеоском мостићу наочиглед мајке њене двије још нестасале кћери, затим мајку наочиглед унесрећених кћери а онда их све три исјекли ножевима. Кољачи сатника Маринка Полића, из Херцеговине, уморили су страшном смрћу домаћина Стеву Марковића, његову супругу и петоро нејаке дјеце. Повезали су их жицом око пласта сијена и онда га запалили. Младу мајку Гроздану Ацић су заједно са двоје дјечице боли ножевима а онда их у ранама бацили живе у кречану. Кољачима је помагао сусјед, домаћин фашиста из тога краја, Емил Гамбаровски.⁴⁸²

Због страдања становника Кијеваца и Драгеља и слабо заштићеног градишког и лијевчанског правца новембра 1943. приступило се формирању новог Градишколијевчанског одреда. Први његов штаб је регрутован углавном из састава штаба трећег батаљона 11. КНОУ козарачке бригаде. Први командант је био Ђуро Вученовић - Бусен, политички комесар Милан Станић. Групи руководилаца који су се окупљали у Подградцима и Турјаку већ почетком новембра пришло је око 30 добровољаца из лијевчанских села. Прво је формирана прва чета у Турјаку, с командиром Љубаном Котараном и политичким комесаром Душком Ленардићем. Ускоро је почело формирање и друге чете у Милошевом Брду, са првим командиром Душаном Кукриком.⁴⁸³

Градишколијевчански одред, на подручју гдје је и даље вршена жива мобилизација нових добровољаца за јединице НОВ и ПОЈ, задржао је до краја 1943. само двије чете, са око 180 војника.⁴⁸⁴ И са овим снагама Градишколијевчански одред је већ до краја 1943. одиграо веома

⁴⁸² Исто; Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. бр. 46112, свједочење од 13. јуна 1945.

⁴⁸³ Ђ. Вученовић-Бусен, *Формирање Градишколијевчанског НОП одреда*, Козара VI, 495-495. 36. НОР IV/19, бр. 50, стр. 188.

⁴⁸⁴ Исто; Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 3/1-16, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 29. новембра 1943; 36. НОР IV/20, бр. 76, стр. 232.

важну улогу у заштити широког простора ослобођених села босанско-градишког среза.⁴⁸⁵ Одред је фактички стално, дању и ноћу, морао да буде ангажован на патролирању, извиђању и одвраћању непријатеља уколико крене на тако широком простору. Својим отпором омогућавао је да се благовремено припреми и извуче становништво са дијелом покретне имовине и тако спасе многи животи.⁴⁸⁶ Разумљиво је да је при таквом односу снага Одред могао рјеђе да изводи нападе на непријатеља. Тако је до краја године напао на непријатеље и водио с њима само двије веће борбе, половином новембра између Берека и Вилуса и у децембру 1943. у Крнетама.⁴⁸⁷

НАПАД НА ГАРНИЗОНЕ У БАЊАЛУЦИ И БОСАНСКОЈ ГРАДИШЦИ

У циљу ометања оперативних подухвата Вермахта, јединице НОВ и Партизанских одреда Југославије (ПОЈ) су припремиле и извеле једну од својих дотад највећих операција, напад на бањалучки гарнизон и околна упоришта до Босанске Градишке.⁴⁸⁸ Операција је припремљена и изведена у ноћи између 31. децембра 1943. и 1. јануара 1944. године. Док је главнина снага V КНОУ корпуса, подијељена у три борбене групе, нападала Бањалуку и околину, четврта група, састављена од 11. КНОУ козарачке бригаде, једног батаљона 8. КНОУ бригаде, Градишколијевчанског одреда и батерије топова, укупне јачине око 1500 бораца, нападала је гарнизон у Босанској Градишци и упоришта око пута Босанска Градишка – Бањалука. Непријатељ је у упориштима од Градишке до Александровца имао око 1600 војника.⁴⁸⁹

Предуслов за успјех напада на гарнизон у Босанској Градишци било је брзо продирање у центар града и уништавање понтонског мо-

⁴⁸⁵ Зб. НОР IV/20, бр. 52, стр. 173. Такође, бр. 50, стр. 168; XII/2, бр. 105, стр. 442.

⁴⁸⁶ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 3/1-16, Извјештај Градишколијевчанског одреда од 29. новембра 1943.

⁴⁸⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 8/1-16, Извјештај Штаба Градишколијевчанског одреда од 25. децембра 1943; Фонд НДХ, К-196, бр. рег. 25/16-1, усташки извјештај бр. 5001, од 26 новембра 1943.

⁴⁸⁸ Зб. НОР XII/2, бр. 171, 178, 180 и 183, стр. 689, 717, 726 и 732.

⁴⁸⁹ Зб. НОР IV/20, бр. 137, стр. 455-466; Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, 295-320; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 295-299; Архив ВИИ, НОБ, К-457 А бр. рег. 4/1-5, извјештај бр. 120 од 18. децембра 1943.

ста преко ријеке Саве. Послије савладавања спољних линија одбране батаљони су кренули сваки својим правцем: први низ ријеку Саву кроз центар града према мосту, четврти до њега, продирући простором око пута Подградци – Градишка, други правцем око пута од Бањалуке према центру града с југа и трећи уза Саву, са циљем да се са источне стране пробије према мосту и да се он уништи, због чега му је била придодата минерска група са потребним прибором и експлозивом.⁴⁹⁰

Градишколијевчански одред нападао је на посаде око пута и истовремено штитио евентуални покушај пробоја посаде из ових упоришта према Градишци. Са правца Орахове и Босанске Дубице заштиту је држао Козарачки НОП одред. Почетак напада развијао се успјешно, разбијена је и потиснута спољна одбрана непријатеља и борбе су пренесене на градски насип и у сам град. Разоружана је цијела домобранска посада на Петнаестом километру.

Међутим, непријатељ је у центру Босанске Градишке припремио успјешну одбрану тако што је простор око моста ојачао системом бункера и жичаних препрека.⁴⁹¹ Иако су борци упорно нападали и добрим дијелом успјели савладати отпор усташа у линијама утврђења око моста, његово минирање је било веома отежано све масовнијим нападима непријатеља са друге стране ријеке, који је дејствовао аутоматским оружјем и артиљеријом. По сванућу још теже је било допријети до моста јер је непријатељ тај правац држао под контролом убитачном ватром из аутоматског оружја. Борба је настављена у центру града и у току дана. Освајана је кућа по кућа. Послије подне, када су већ постојали изгледи да непријатељ неће успјети да се одржи, појавила се моторизована колона од Доње Тополе, која је пробила одбрану Градишколијевчанског одреда, хитајући у помоћ гарнизону у Градишци. Око 15 часова други и четврти батаљон вратили су ову колону, уништивши четири возила. Међутим, извиђачи су јавили да иде још моћнија моторизована групација према граду са југа, па је у циљу избјегавања да јединице бригаде буду разбијене и опкољене, штаб бригаде наредио

⁴⁹⁰ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 10-12/9.

⁴⁹¹ Архив ВИИ, НОБ, К-776 А, бр. рег. 9-4, Извјештај Штаба 11. КНОУ козарске бригаде, бр. 121 од 15. јануара 1944; Љ. Бера, *Напад на Босанску Градишку*, Једанаеста крајишка бригада, 275; О. Лагић, *Напад на Босанску Градишку и нова офанзива на Козару*, Једанаеста крајишка бригада, 269-271; Р. Кукољ, *У 11. козарској бригади*, Једанаеста крајишка бригада, 337-344.

око 18 часова 1. јануара повлачење на линију одбране западно од града и пута Босанска Градишка – Бањалука. Обје стране су имале знатне губитке. Заробљено је 90 домобрана, на бојишту је остало око 70 мртвих непријатељских војника а још већи број их је био рањен.⁴⁹²

Бањалука није била потпуно ослобођена, али су снаге једног од највећих гарнизона у Босни биле разбијене и дијелом уништене. У току ових борби непријатељ је, рачунајући и борбе у Босанској Градишци, имао губитке од око 2500 војника. Партизани су дошли до значајног плијена у наоружању, муницији и другој опреми потребној за војску или ослобођену територију. И јединице V КНОУ корпуса имале су знатне губитке, близу 900 бораца, од којих око 450 погинулих и 420 рањених, рачунајући ту и губитке на бојишту око Босанске Градишке.⁴⁹³

Напад на крупне гарнизоне у Бањалуци и у Босанској Градишци имао је силан морални ефекат у даљној мобилизацији бораца за јединице НОВ уопште, посебно у околини – селима Лијевча поља. Да би застрашили становништво, усташе су поново прибјегле свом старом и опробаном методу злочина над грађанима свих националних и вјерских припадности који су сарађивали са НОП-ом, а прије свега над свим ухваћеним Србима. Знајући да је у борачком саставу јединица које су учествовале у нападу било преко 90% Срба, одлучили су да побију све у граду преживјеле Србе. У хајци за хватањем ових несрећника, највећим дијелом жена и дјеце, нашле су се стотине усташких злочинаца из логора Стара Градишка, под командом сатника Стјепана Босака, натпоручника Недељка Арпадовића, из логора у Јабланцу, затим усташа из других испостава Јасеновачког логора, са поручником Стојчићем и са групом усташких првака и већ овијаних злочинаца: предстојника Маркана Мостарчића, логорника, иначе месара из Градишке, Јосипа Катушића, затим Звонимира Сукића, студента, Мате Терзића из села Долине, Мирка Рањуша, Јозе Вуковића, Славка Ленчека, Мирка Вонића, Јозе Ћустића, Паве Уремовић. Ухватили су око 80 грађана, већином Срба, међу којима је било и пет муслимана и три Словенца, који су активно сарађивали са партизанима. Најсвирепије их мучећи, клали су

⁴⁹² Ђ. Милиновић, н.д.ј. 216; М. Суботић, *У борбама за ослобођење Босанске Градишке*, Козара VI, 344-345; Љ. Зец, *Први батаљон у нападу на Градишку*, Једанаеста крајишка бригада, 265-269; Архив ВИИ, НОБ, К-776 А, рег. бр. 9-4, Извјештај Штаба 11. КНОУ бригаде бр. 12 од 15. јануара 1944; Зб. НОР, IV/21, бр. 89, стр. 290-295.

⁴⁹³ Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, 295-320.

их и вјешали по мосту, улицама и парковима.⁴⁹⁴ Само мањи број Срба успио се сакрити уз помоћ својих комшија муслимана и Хравта, или у разним забитима града и преживјети овај покољ. Пошто је покушај продора усташких јединица према селима Козаре био одбијен од партизанских јединица, усташки кољачи су кренули у недјељу преко Саве у Доњу Варош и Ускоке и тамо похватали још 143 преживјела Србина и све их у барама преко Саве поклали.⁴⁹⁵

НОВА ОФАНЗИВА НА КОЗАРУ И НОВИ ЗЛОЧИНИ

Напад јединица V крајишког НОУ корпуса присилио је окупатора да са других подручја упуту дијелове својих јединица према Бањалуци, Босанској Градишци и просторима сјеверозападне Босне. Нову окупаторско-квислиншку јануарску офанзиву на Козару изводиле су уз усташе и домобране углавном черкеске јединице. Офанзивни поход на Козару под називом „Буктиња“ (Brandfakel) из правца Босанске Градишке и Лијевча поља са пута према Тополи, отпочела је коњичка бригада са пратећим јединицама из састава 187. њемачке дивизије са око 2500-3000 војника у зору 10. јануара 1944, надирући према Бистрици, Милошеву Брду и Подградцима.⁴⁹⁶ Други дио 187. дивизије распоређен је на простору око пруге Бањалука – Козарац. Већ 7. јануара 11. КНОУ бригада кренула је преко Горњих Подградаца и Козаре на подручје гдје је раније изводила операције. У таквим приликама читаву ову непријатељску групацију морале су да заустављају већ преморене и малобројне снаге из састава Градишколијевчанског одреда, који је имао око 250 бораца и три партизанске страже у општинама: у Горњим Подградцима 12 бораца, у Бистрици десет, и у Турјаку осам бораца.⁴⁹⁷ Морало се

⁴⁹⁴ 74 Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 5-7/9; Архив БиХ ЗЕМКОМ, ин. бр. 46143, од 25. маја 1945, 55682 од 13. јула 1946, 46140, од 25. маја 1945, 40091 од 4. маја 1945, 58025, од 22. октобра 1944., 46146 од 30. маја 1945.

⁴⁹⁵ М. Крагуљ, *Усташки злочини послје напада бригаде на Босанску Градишку*, Једанаеста крајишка бригада, 276-277.

⁴⁹⁶ 36. НОР, XII/4, бр. 10, стр. 56. и 57; Шире и 36. НОР, IV/21, бр. документа, 81, 83, 84, 89, 107 и 188.

⁴⁹⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 3/1-17, Извјештај ККП, бр. 205 од 27. фебруара 1944. К-1626, бр. рег. 3/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 25. јануара 1944.

прибјећи формирању избјегличке колоне и вјештом маневрисању и избјегавању сусрета са непријатељским стрељачким линијама.

Уз стална припуцавања на черкеске коњичке извиднице и већа одјељења, непријатељ је задржаван, тако да је у Горње Подградце успио да стигне послије 24 часа, тек у подне 11. јануара. Ово вријеме су одлично искористили активисти НОП-а и заједничким снагама покренули све становништво са покретним иметком у Козару. Само колона која је кретала из Горњих Подградаца уз Буковицу, коју је уз остале активисте предводио предсједник Среског НО одбора, Мирко Ситничкић, бројала је око 6.000 жена и дјеце.⁴⁹⁸ Народ је знао да непријатељ све што ухвати уништава и убија. Евакуација болнице у Буковици *извршена је балоговременно тако да су сви рањени и болесни смјештени на сигурна мјеста.*⁴⁹⁹

Избјегличка колона, уз стална осматрања и заштиту бораца, кретала се из Буковице према Моштаници, да би се по проласку непријатељске војске вратила према Подградцима и разишла у своја села. Предводник поменуте колоне и предсједник СНО Мирко Ситничкић, заузет пословима око обавјештавања народа, није имао времена да се јави својој породици која је становала даље од сједишта одбора у Горњим Подградцима и када се вратио, сазнао је да су му породицу побили фашисти прије него што је успјела да умакне у шуму.⁵⁰⁰

Черкеске јединице су ухватиле 13 омладинки из села Грбаваца, које су носиле храну рањеницима у партизанску болницу у Буковици, а нису биле обавијештене о почетку офанзиве, силовали их, мучили на разне начине, неким изрезивали петокраке на челима и грудима и онда их побили.⁵⁰¹

Други дио 187. њемачке дивизије, који је нападао са јужне стране⁵⁰² од правца Ивањске, послије спајања са првом групацијом на западним обронцима Козаре, нападан је од снага 11. КНОУ и 8. КНОУ бригаде које су оперисале на западним подручјима козарачког подруч-

⁴⁹⁸ Д. Топић-Малбашић, *Судбина жена Поткозарја*, Путеви побједе, непагинирано.

⁴⁹⁹ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр.рег. 43/1, Извјештај ККП, бр. 59 од 19. јануара 1944,1.

⁵⁰⁰ М. Ситничкић, *Формирање Среског НО одбора и злочини Черкеза*, Путеви побједе, непагинирано.

⁵⁰¹ М. Змијанац, *Тринаест скојевки*, Путеви слободе, непагинирано.

⁵⁰² Зб. НОР, XII/4, бр. 10, стр. 57. Више о овом, Зб. НОР IV/21 док. бр. 81, 83, 84, 89, 107 и 108.

ја.⁵⁰³ Непосредно послије сусрета ових двију групација непријатељ се у току 15. и 16. јануара 1944. повукао у гарнизоне у Босанском Новом и Босанској Костајници.⁵⁰⁴

И овдје је непријатељ на правцу свог продора све опљачкао, палио и убијао све који су му пали у шаке.⁵⁰⁵ У извјештају Окружног комитета послије офанзиве, уз остало стоји: *Окупатор и његове усташке, четничке и бјелогардејске слуге починиле су многобројна силовања дјевојчица од 9 година, дјевојака, жена па и старица од 60 до 80 година.*⁵⁰⁶

Утврђено је да је силовано око 205 жена, од дјевојчица до старица. Запаљено је 839 кућа и опљачкане су велике количине хране, стоке и осталог, много сијена и зоби за коње. Ионако симболичан фонд стоке још више је умањен, јер су фашисти успјели да ухвате 109 коња, 113 волова, 90 крава музара.⁵⁰⁷

Свакако да би обим пљачке био мањи да се на овом простору задржала 11. КНОУ бригада, или да је ту била нека друга оперативна јединица. Зато је народ показивао своје незадовољство због слабе обезбијеђености овог региона од непријатеља и своју критику упућивао на адресе народноослободилачких одбора.⁵⁰⁸ Тешко да се може наћи оправданост критике одборника, бораца одреда, или партизанских стража при ослобођеним општинама Подградци, Бистрица и Турјак, јер су ти људи, обезбјеђујући огроман простор са малим снагама према вишеструко бројнијим непријатељем, давали, посебно у јануарској офанзиви 1943, све од себе. Признања овим људима је одала непосредно по завршетку офанзиве Команда козарачког подручја.⁵⁰⁹

⁵⁰³ Архив ВИИ, Ноб, К-768, бр. рег. 29-11, Извјештај Штаба 4. НОУ дивизије бр. 48 од 15. јануара 1944.

⁵⁰⁴ Д. Д. Самарџија, *Босанскодубичко подручје у НОР*, 250. О. Латић, *Напад на Босанску Градишку и нова офанзива на Козару*, Једанаеста крајишка бригада, 274-275; Архив ВИИ, НОБ, К-776 А, бр. рег. 3/4, Извјештај Штаба 11 НОУ козарске бригаде бр. 12 од 15. јануара 1944.

⁵⁰⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 43/1, Извјештај ККП, бр. 959 од 19. јануара 1944.

⁵⁰⁶ Архив ВИИ, ИРП БиХ, 6/265, Извјештај Окружног комитета КПЈ за Козару од 9. фебруара 1944.

⁵⁰⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 55/1, Извјештај ККП, бр. 90 од 30. јануара 1944.

⁵⁰⁸ Исто, 3.

⁵⁰⁹ Исто, 5.

БОРБЕ И ДЈЕЛОВАЊЕ ГРАДИШКОЛИЈЕВЧАНСКОГ ОДРЕДА У 1944. ГОДИНИ

Због потреба ангажовања козарачких јединица на стратегијски важнијим просторима и у 1944, све до краја љета, основну снагу у борбама против окупатора и његових сарадника на градишколијевчанском подручју представљао је, заједно са партизанским стражама, Градишколијевчански НОП одред. Свакако да су успјеси 11. КНОУ козарачке бригаде и других јединица у сусједним дијеловима Козаре имали позитивног одраза и на успјех НОП-а на подручју босанскоградишког среза, а посебно операције у којима је непријатељ доживио велике поразе и губитке код Добрљина, на подручју Приједора, Санског Моста и Љубије.⁵¹⁰

Према низу извјештаја партизанских обавјештајних центара и података самог непријатеља, у првој половини 1944. на подручју Бањалуке и Босанске Градишке и на линији упоришта која их повезују, било је трајније стационирано најмање око 12.000 војника.⁵¹¹ У оваквим околностима и при оваквом односу снага Градишколијевчански одред је морао највећу пажњу посветити сталном патролирању, даноноћном осматрању непријатеља.

Уза све друге послове Одред и партизанске страже прикупљали су добровољце. Секретар Округног комитета КПЈ за Козару, Хајро Капетановић, указао је на неопходност што шире и што организованije мобилизације нових бораца у селима Лијевча, под влашћу режима НДХ или фолксдојчера. На овом послу посебно се ангажовала прва чета Одред, коју је предводио првоборац из Лијевча, Васо Боројевић.⁵¹²

Једна од значајнијих олакшавајућих околности и подстицајних чинилаца у даљнем успону НОП-а у градишком срезу, посебно у Лијевчу пољу, био је све јачи развој НОП-а у централној Босни.⁵¹³ Четничке јединице, без ослонаца у народу, биле су присиљене да се повуку према јачим непријатељским упориштима.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Архив ВИИ, НОБ, К-776 А, бр. рег. 13-4, Извјештај Штаба 11 КНОУ козарске бригаде бр. 37 од 27. фебруара 1941; М. Станић, *У Градишколијевчанском НОП одреду*, Козара VI, 499-509; М. Томић, *Од Јабланице на Козари до Кришког у Словенији*, Једанаеста крајишка бригада, 17-21.

⁵¹¹ Архив ВИИ, НОБ, К-460 А, бр. рег. 7/1-10, ОЦ V корпуса НОВ и ПОЈ, бр. 392 од 4. априла 1944. Такође, К-460 А, бр. рег. 33/1-10, бр. 435 од 24. априла 1944.

⁵¹² *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 310-311.

⁵¹³ Исто, 315-318.

⁵¹⁴ Исто, 310-318.

Снаге Одрета су 18. јануара нападе усташку милицију у Шимићима, а вођене су борбе против усташа који су прешли из Славоније код Орахове. Ухваћен је покатоличени Србин из Турјака, Васкрсија Лалош, који је због својих злочина као усташа над сарадницима НОП-а осуђен на смрт од народног суда.⁵¹⁵

У Крнетама је постављена засједа једној СС чети која је натјерана натраг уз губитке. Зауостављене су јаче концентрације фолксдојчера, усташа и жандарма, које су кренуле од Босанске Градишке и лијевчанског пута у три колоне преко ослобођених села.⁵¹⁶ У другој половини фебруара Одред је већу пажњу посветио дефинитивној ликвидацији усташких упоришта у селима Шимићи и Мичије. У борби је убијено 13 легионара, док су тројица заробљена и на лицу мјеста, због тешких злочина које су раније учинили над српским живљем у сусједним селима, осуђени на смрт.⁵¹⁷

Од друге половине фебруара 1944. највећа пажња је посвећивана мобилизацији нових бораца. Мобилизација је била корисна за родбину која је овдје остајала на неослобођеној територији, јер је обично правдана насилним одвођењем од старне партизанских патрола.⁵¹⁸ Иако је највећи број мобилисаних бораца индиректно упућиван у оперативне јединице, најчешће у попуну 11. КНОУ бригаде у западним предјелима козарачког подручја или 5. КНОУ козарачку бригаду у централној Босни, ојачавале су и јединице Градишколијевчанског НОП одреда.⁵¹⁹ У марту је извршена мобилизација у дјелимично ослобођеним селима Бањалучке Козаре, у којима је веома успјешно радио НОП у Јаблану, Гламочанима, Јакуповцима, Лакташима, Маглајанима, Кобатовцима, Крнетама и Бакинцима⁵²⁰

Половином марта поново је вршено чишћење групе села у којима је имала своја упоришта усташка легија од Шимића па даље до Ивањ-

⁵¹⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 3/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 25. јануара 1944; 36. НОР, IV/22, бр. 37, 508-509.

⁵¹⁶ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 8/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 11. фебруара 1944.

⁵¹⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 27/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 24. фебруара 1944.

⁵¹⁸ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 12/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда, бр. 3 од 1. марта 1944.

⁵¹⁹ Архив ВИИ, НОБ К-1626, бр. рег. 11/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 8. марта 1944.

⁵²⁰ *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 310.

ске и Крњина. Покушај двију фолксдојчерских чета да помогну усташкој милицији довео је до борби. Усташка милиција и Нијемци имали су 12 погинулих, а осам их је заробљено, које је народни суд због раније извршених злочина осудио на смрт.⁵²¹ Поново су двије чете Одрета кренуле 19. марта у Лијевче поље у циљу мобилизације, али их је непријатељ при преласку пута у Козару напао из засједе. Партизани су успјели да потисну непријатеља који је оставио на бојишту око 25 мртвих и рањених, али је приликом борбе од 63 мобилисана пометњу искористило девет људи и побјегло својим кућама.⁵²²

Непријатељ је 7. априла 1944. напао од Босанске Градишке и са пута у Лијевчу на ослобођену територију, али су га снаге Одрета вратиле у његова упоришта.⁵²³ Да би помогао Градишколијевчанском одреду половином априла, четврти батаљон 11. КНОУ бригаде је оперисао на подручју Бањалучке Козаре. Борбе су вођене и са усташама који су из логора у Јабланцу прелазили на козарачку страну Саве.⁵²⁴

Све немоћнији да се на бојном пољу обрачунају са НОП-ом, шефови усташког режима у Босанској Градишци покушавали су да ојачају своје позиције и удруживањем проусташких милиција у хрватским селима у најсјевернијем дијелу Лијевча и четника који су имали утицај у српским селима на том подручју. Заједно са Нијемцима овдје су усташе из Градишке почеле да подстичу сарадњу између проусташких предидејљених сељака у хрватским селима и прочетнички предидејљених у српским селима.⁵²⁵ Усташки идеолози су покушали да забораве на хиљаде козарачке дјеце и жена, који се никад нису вратили из Јасеновачког логора.⁵²⁶ У овим селима је веома тешко обављана мобилизација за јединице НОВ и ПОЈ.⁵²⁷

⁵²¹ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 15/1-17, Извјештај Штаба Градишколијевчанског НОП одреда бр. 21 од 26. марта 1944.

⁵²² Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 16/1-17, бр. 22 од 26. марта 1944.

⁵²³ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 18/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда, бр. 11 од 12 априла 1944.

⁵²⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-768 А, бр. рег. 28/2, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда бр. 15 од 26. априла 1944.

⁵²⁵ Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег. 20/21-2, усташки извјештај бр. 26374 од 16. маја 1944.

⁵²⁶ Архив ВИИ, БиХ V 12412, четнички штаб, писмо бр. 314 од 22. маја 1944.

⁵²⁷ Ж. Вујичић, Лијевчанска чета Команде мјеста Босанска Градишка, Козара V, 165-167.

У прољеће 1944. формирана је посебна лијевчанска чета команде мјеста Босанска Градишка, називана и Ударна чета. Чета је под командом Петра Ратковића, из Трошеља, попуњена искусним борцима, углавном из лијевчанских села. Била се специјализовала за задатке око мобилизације, прикупљања прилога и њихово пребацивање у Козару. Утицај непријатеља у Лијевчу рапидно је слабио. Непријатељ је и сам признао да се његов стварни утицај још једино задржао у уском појасу око комуникације.⁵²⁸ Тако је трећа чета Градишколијевчанског одреда ступила у борбу против Нијемаца и усташа на пољима између Нове Тополе и Берека усред дана 14. јуна 1944. и након три часа успјела преотети од Нијемаца и усташа пет савезничких авијатичара.⁵²⁹ У току јуна снаге Одред, заједно са партизанским четима, уз редовна осматрања и патролирања, водиле су борбе са мањим групама непријатеља.⁵³⁰

Дијелови Градишколијевчанског НОП одреда нападали су непријатељске предстраже према Босанској Дубици.⁵³¹ Усташе су 3. јуна прешле Саву, упале у Орахову и потискујући партизанску старжу од десет бораца, допрли до села Гашнице и попалили 23 дотад непопаљене куће. Пред Гашницом су их пристигле јединице Одред и натјерале преко Саве.⁵³² Поново су дијелови Одред водили борбе против усташа према Босанској Дубици 12. јуна и према Шимићима 13. јуна 1944, док је диверзантска чета минирала пруге у долини Уне и Сане.⁵³³

У јулу 1944, са приближавањем жетве, непријатељ је појачао чување својих упоришта дуж пута и поштрио контролу прелаза према Козари. У извјештају Градишколијевчанског НОП одреда од 16. јуна у вези са овим писало је: *Приближује се жетва и непријатељ настоји по сваку цијену Лијевче придобити за себе и добити битку за жетву.*⁵³⁴

⁵²⁸ *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 312.

⁵²⁹ Зб. НОР, IV/26, бр. 108 и IV/27, бр. 9, стр. 52-53.

⁵³⁰ Архив ВИИ, НОБ, К-1626, бр. рег. 23/1-17, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 20. маја 1944; К-770 А, бр. рег.3-5, Извјешатај Градишколијевчанског НОП одреда од 14. јуна 1944.

⁵³¹ Архив ВИИ, НОБ, К-768 А, бр. рег. 38/3, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 16. јуна 1944. Такође, Архив ВИИ, УДБ-а Загреб, 31/133, усташки извјештај бр. 734 од 12. јуна 1944.

⁵³² Архив ВИИ, НОБ, К-768 А, бр. рег. 10/3, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда бр. 21 од 4. јуна 1944.

⁵³³ Архив ВИИ, НОБ, К-768 А, бр. рег. 39-3, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 16. јуна 1944.

⁵³⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-768 А, бр. рег. 39-3, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда од 16. јуна 1944.

Захваљујући бројном порасту снага Одрета и потреби да се располаже већим бројем бораца, у вријеме битке за лијевчанску жетву у току јула 1944. приступило се формирању двају батаљона. Први штаб 1. батаљона Градишколијевчанског НОП одреда чинили су: Милан Ђукановић, командант, Душан Стакић, политички комесар, Душан Кукрика, замјеник команданта и Милош Зец, замјеник политичког комесара. Први штаб другог батаљона сачињавали су: Милан Качавенда, командант, Душан Лендрић, политички комесар, Љубан Котаран, замјеник команданта и Обрад Јокић, замјеник политичког комесара.

Према сачуваним извјештајима за јул и август 1944. јединице Одрета из дана у дан су, уз послове око жетве, биле ангажоване у патролирањима, осматрањима непријатеља, стварању запрека и засједа његовим нападним колонама и борбама са већим или мањим групацијама непријатеља.⁵³⁵ У циљу још ефикаснијег и сврсисходнијег коришћења јединица Одрета, наредбом Штаба V НОУ корпуса од 28. јула 1944. Градишколијевчански НОП одред је са својих преко 300 бораца ушао заједно са Козарачким НОП одредом, са око 330 бораца и Тимарским НОП одредом са око 230 бораца, у групу козарачких НОП одреда који ће ускоро прерасти у нову, 20. КНОУ козарачку бригаду.⁵³⁶

НОВИ ПОКУШАЈИ ОСЛОБАЂАЊА БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ

Крајем августа и почетком септембра 1944. године, у вријеме продирања групе дивизија НОВ и Партизанских одреда Југославије (ПОЈ) према Београду, вршене су припреме за нови напад јединица Петог НОУ корпуса на Бањалуку и Босанску Градишку у циљу ослобођења ових мјеста са околином и Лијевчем пољем.

И овог пута је 11. КНОУ козарачка бригада добила задатак да ликвидира гарнизон у Босанској Градишци, и да, што је могуће прије

⁵³⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-769, бр. рег. 10-2, Извјештај Градишколијевчанског НОП одреда бр. 38 од 2. августа 1944; НОБ К-770, бр. рег. 3-6, Извјештај Градишколијевчанског одреда, бр. 35 од 7. јула 1944.

⁵³⁶ 36. НОР, IV/28, бр. 125 и 27, стр. 148 и 500; Архив ВИИ, 1625, бр. рег. 3/1-2 и 6/1-2, Извјештај Козарске групе НОП одреда од 4. и 17. септембра 1944.

уништи или онеспособи за рад понтонски мост преко Саве.⁵³⁷ Задатак је био отежан темељитим припремама утврђења за одбрану које је непријатељ годинама дограђивао и проширивао. Препреке су биле посебно пажљиво постављене на прилазима понтонском мосту у Босанској Градишци, чије је брзо и ефикасно рушење било један од важнијих кључева успјеха цијеле операције.⁵³⁸ Већ сам почетак операције показивао је веће успјехе на главном задатку – нападу на бањалучки гарнизон, него на споредном правцу – према Босанској Градишци.⁵³⁹

У циљу што бољег коришћења искуства из претходног напада на градишки гарнизон, распоред батаљона остао је као у првом нападу. Улажући крајње напоре и примјерну одважност, борци првог и трећег батаљона савладали су отпоре на улазу у град и већ иза поноћи почели борбе за поједине утврђене тачке у граду. Међутим, прилаз мосту је био као и први пут, због читавог система утврда скоро немогућ, уз то ватра са супротне стране је била све убитачнија. Јединице које су нападале са југа успјеле су иза поноћи савладати отпоре на насипу и продријети у град. Почела је жестока борба прса у прса за сваки угао куће или изграђеног утврђења и када је требало очекивати да се нешто оствари од планираног задатка, око четири сата је почела пристизати помоћ непријатељу. Појачања која су пристизала од Окучана, из Јасеновца и других мјеста из Славоније вршила су све жешће нападе, уз масовну употребу артиљерије. У исто вријеме са југа лијевчанским путем су се појавиле колоне непријатељских возила, јединица које су биле у упориштима према Бањалуци и послеје продора снага Петог корпуса почеле се повлачити према Босанској Градишци. Штаб 11. КНОУ бригаде одабрао је једини могући излаз из опасности – повлачење у току 19. септембра према ослобођеној територији под Козаром и формирање фронта одбране на линији од Мокрица до Ровина.⁵⁴⁰

Оперативна група снага Петог корпуса, којом је командовао Јосип Мажар Шоша, у тешким бојевима од 23. до 26. покушавала је да разбије одбрану непријатеља, али се он захваљујући сталном пристизању нових појачања, чак из Загреба, Славонског Брода и других удаљених

⁵³⁷ Зб. НОР, IV/29, бр. 83, стр. 370-371.

⁵³⁸ Архив ВИИ, НОБ, К-1625, бр. рег. 1/1-2, Извјештај Групе козарских одреда, бр. 189 од 15. августа 1944.

⁵³⁹ Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, 348-355; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 10-12/9, 10-13/9 и 10-14/9.

⁵⁴⁰ *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 339.

гарнизона, успио одржати. У то вријеме 11. КНОУ бригада успјела је да чврсто држи свој дио лијевог крила фронта недалеко од Босанске Градишке према путу све до Дубрава и Доње Тополе. Јединице под командом Јосипа Мажара Шоше успјеле су најдубље потиснути непријатеља у току 25. септембра, на свега око 7-8 километара од Босанске Градишке.⁵⁴¹

Исход битке је ријешио продор двију, не тако бројних, али технички изванредно опремљених моторизованих непријатељских група, потпомогнутих јачим одредима тенкова. У току наредног дана ове групе се пробијају у Бањалуку, деблокирајући опкољену групу усташа и Нидемаца која се још успјела одржати само у тврђави Кастел.⁵⁴² Један од одлучујућих разлога да Босанска Градишка није била ослобођена, а са њом, на нешто дужи временски рок и читаво нападнуто подручје, био је неуспјех у брзом и изненадном рушењу понтонског моста на Сави.⁵⁴³

Ипак, ова крупна операција потресла је остатке окупационог режима окупатора и квислинга на овом подручју и нанијела непријатељу нове губитке. Скоро у цјелини му је уништен један од већих гарнизона у Југославији – бањалучки, са цијелом опремом. Заплијењено је 29 топова, осам бацача, три тенка и пет исправних авиона. Непријатељ је имао укупне губитке од 6360 бораца, од којих се већи дио предао партизанима. Њих око 3360, укључило се у партизанске јединице. Партизански корпус је изгубио око 736 бораца.⁵⁴⁴

И 11. КНОУ козарачка бригада је, у збиру укупних успјеха Корпуса, имала знатне жртве али је нанијела и велике губитке непријатељу. Она је у свим овим борбама око Босанске Градишке и пута према Тополи имала 15 погинулих и 88 рањених, али је непријатељу нанијела укупне губитке од 318 војника и официра.⁵⁴⁵

У току борби скоро сви фолксдојчери су се нашли у ратом захваћеном подручју и били су присиљени да са покретним пртљагом у избјегличким колонама потраже свој спас у бјежању. Прије почетка напада,

⁵⁴¹ Зб. НОР, IV/29, бр. 112 и 113, стр. 460 и 461; Архив VII, НОБ, К-1421, бр. рег. 10/5, Извјештај 18 НОУ бригаде од 25. септембра 1944.

⁵⁴² Зб. НОР, IV/29, бр. 119, 120, 123, 127, 151, 170, 173, 177, 178, 179 и 180, стр. 476, 480, 490, 507, 642, 738, 740 и 743; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 340.

⁵⁴³ Ђ. Милиновић, Са Трећим батаљоном 11 КНОУ козарске бригаде у 1944, Козара VI, 346-355.

⁵⁴⁴ Д. Лукач, *Бања Лука и околица*, 358.

⁵⁴⁵ Ђ. Милиновић, *Борбени пут 11 КНОУ козарске бригаде*, Козара VI, 229.

Штаб 69. армијског њемачког корпуса им је наложио припреме за напуштање лијевчанских равница, обећавајући да је то привремено иселјавање, до скоре и коначне „побједе“ Вермахта. Према њемачком извјештају, само из Александровца, Тополе и Трошеља иселила су се тих дана 2.384 Нијемца. У току операције иселили су се сви осим неколицине симпатизера и сарадника НОП.⁵⁴⁶

Одмах по добијању наредбе за повлачење штабови јединице Петог корпуса су позвали становништво да бјежи из својих кућа са покретном имовином на ослобођену територију.⁵⁴⁷ Међутим, због изненадног преокрета ситуације и брзог продора непријатељских моторизованих колона, многи мјештани нису се стигли укључити у избјегличке колоне. И догодило се оно што се и претпостављало, усташке јединице, нарочито оне из Јасеновачког логора, са својим командантом Максом Лубурићем на челу, почеле су убијати све оне који нису успјели побјећи. Убијено је у Мрчевцима око 100 жена и дјеце, у Косјерову 14, у Маглајанима 120, у Петошевцима 131, у Лакташима 46, у Јакуповцима 49, затим на десетине у Ламинцима, Сеферовцима, Вакуфу и другим селима. Из Лијевча је отјерано у логоре око 600 одраслих грађана који се никад нису вратили својим кућама.⁵⁴⁸

Усташе су покушале убијање недужних грађана и у граду Босанска Градишка. Уз мали број још преосталих Срба, које су иначе одреда и без икакве провјере убијали само зато што су Срби, почели су да хапсе муслимане и неколицину Хрвата за које су сумњали да су сарађивали са НОП-ом. Кад су спремили покољ ухапшене групе у подруму једне од зграда, за то су дознали домобрани и заједно са једним својим официром растјерали усташке кољаче и ове грађане узели под своју заштиту.⁵⁴⁹ Да би угасили своју сулуду жеђ за убијањем, отишли су у логор Стару Градишку, наредили наступ свих логораша, издвојили све Србе и поубијали их.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Архив ВИИ, НАВ, Т-313, рол. 200/7; исто Лондон 4 X Рол. 29/9231; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 340-341.

⁵⁴⁷ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 10-10/9; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 342.

⁵⁴⁸ Архив БиХ, ЗЕМКОМ, ин. бр. 58025, Извјештај Команде мјеста Босанска Градишка бр. 299, од 22. октобра 1944; Ин. бр. 57059, свједочење о злочинима од 23. јула 1946; Ин. бр. 60344, свједочење о злочинима од 31. јула 1946.

⁵⁴⁹ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 5-7/9.

⁵⁵⁰ *Отпор у жицама I*, сјећања заточеника, Београд 1969, 531.

Мушкарци и већине породица које су избјегле из села око пута на ослобођену територију, кренули су одмах у јединице НОВ и ПОЈ. Повлачење фолксдојчера довело је до слабљења интереса Нијемаца за политичко присуство у овом крају. Међу слугама њемачких окупатора долазило је и даље до несугласица, свађа па и најоштријих обрачуна. Један черкески официр, за кога је, наводно, утврђено да је био убачени агент, са својим војницима заклао је тројицу усташа у Босанској Градишци због тога што су се хвалисали да су клали православне Србе.⁵⁵¹

Масован прилив нових бораца довео је до бројног пораста партизанских јединица па и НОП одреда. Наредбом Штаба Петог НОУ корпуса од 1. октобра 1944. од Градишколијевчанског, Козарачког и Тимарског НОП одреда формирана је 20. КНОУ бригада. Она је умјесто 11. КНОУ бригаде, која је по налогу штаба корпуса кренула у завршне операције на исток, преузела као своје оперативно подручје простор Козаре и њене околине, а тиме и подручје босанскоградишког среза.⁵⁵²

ПОЗАДИНА У ЗАВРШНОМ РАЗДОБЉУ РАТА

У Среском народноослободилачком одбору за Босанску Градишку, са привременим сједиштем у Горњим Подградцима, извршене су потребне допуне. Састав овог одбора чинили су предсједник Мирко Ситничкић, секретар Момчило Шушњар и чланови Милош Карапетровић, Војо Радић, Јово Крагуљ, Мирјана Шиник и Милош Поповић.⁵⁵³ У другој половини године највише се ширила ослобођена територија партизанске општине Турјак, којој се уз једанаест ранијих села са сеоским НОО прикључују и Мичије, насеље са хрватским живљем, у коме је у прво вријеме радио илегални сеоски НО одбор а затим и легални са активистима: Антић Куртовић као предсједник и чланови Јанко Павић, Пиљо Ђорковић и Иво Ђорковић.⁵⁵⁴ На дјелимично ослобођеној тери-

⁵⁵¹ Архив ВИИ, НДХ, К-196, бр. рег.12/22-1, усташки извјештај бр. 314 од 5. децембра 1944, *Лакташи у НОБ*, 345.

⁵⁵² И. Чаушевић, *Борбени пут 20 КНОУ бригаде*, Козара, књ. VI, 532-533; Архив ВИИ, НОБ, К-1625, бр. рег. 9/1-2, Извјештај Штаба групе козарских одреда бр. 67 од 25. септембра 1944.

⁵⁵³ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 10-8/9; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 329.

⁵⁵⁴ Д. Ђурић, *Рад НО општине Турјак*, Козара V, 156-158; М. Грубешкић, *На подручју општине Турјак 1944*, Козара V, 168-169.

торији радила су три илегална НО одбора: Општински одбор за комплекс ослобођених и неослобођених села у сјевероисточном дијелу среза, са сједиштем у Ламинцима; Општински НО одбор Мрчевци; Општински НО одбор за дио Бањалучке Козаре у Бакинцима.⁵⁵⁵

У завршној фази рата најтеже је било организовати и упутити у континуирани рад народне одборе у подручјима која су више пута ослобађана и поново освајана од окупатора и квислинга, јер су ту одборници, као јавни радници, били излагани по поновном доласку непријатеља ригорозним мјерама окупатора.⁵⁵⁶

Војнопозадинске послове, посебно оне везане за службу заштите и безбједности становништва, водила је Команда мјеста Босанска Градишка, такође са сједиштем у Горњим Подградцима и партизанске страже при општинама на ослобођеној територији у Горњим Подградцима, Бистрици и Турјаку.⁵⁵⁷ У мају је Команда подручја обновила овај предлог тражећи страже и према Лијевчу, гдје непријатељ користи малобројност наших снага и стално врши испаде у села и пљачка, пали и убија становништво.⁵⁵⁸

Стална несигурност и неизвјесност и све већа суровост према народу, нарочито у ослобођеним селима недалеко од непријатељских упоришта, условили су стални страх и колебања *те су неки колебљивци чак и пребјегли са наше територије непријатељу*.⁵⁵⁹ У наведеном извјештају од 26. маја 1944. Команда козарачког подручја посебно указује на необезбијеђеност насеља према Сави од усташа који често упадају из својих посада у комплексу Јасеновачког логора.⁵⁶⁰

Крајем прољећа 1944. дошло је до повећања бораца у партизанским стражама и до формирања специјализованих чета за поједине службе и

⁵⁵⁵ Извјештај Окружног НО одбора за Козару бр. 275 од 31. марта 1944. *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 329; Г. Стоко, *Наш рад на подручју општине Ламинци*, Козара, књ. V, 159-164; М. Шиник-Станков, *Омладина Босанскоградишког среза*, Козара, књ. 5, 467-476.

⁵⁵⁶ Извјештај Окружног НОО Козара бр. 275 од 31. марта 1944; Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 9/3, Извјештај ККП бр. 356 од 1. априла 1944.

⁵⁵⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1762 бр. рег. 38/2, Извјештај ККП, бр.205 од 27. фебруара 1944.

⁵⁵⁸ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 20/2, Извјештај ККП, бр.174 од 16. фебруара 1944, Такође, рег. бр. 11/4, Извјештај ККП бр. 595 од 26. маја 1944.

⁵⁵⁹ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 45/2, Извјештај ККП, бр. 229, од 2. марта 1944.

⁵⁶⁰ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 11/5, Извјештај ККП, бр. 595 од 26. маја 1944.

дјелатности: за обезбјеђење служби команде подручја, патролирање, извиђање и курирску службу.⁵⁶¹ Подручје среза Босанска Градишка, с обзиром да је већим дијелом било потпуно неослобођено, имало је само двије релејне станице, са сједиштем у Горњим Подградцима и Јабланици, са по три курира, док су ове послове на дјелимично ослобођеној територији обављале углавом илегалне строго повјерљиве службе.⁵⁶²

Недовољна обезбијеђеност Лијевча, односно већег дијела босанскоградишког среза, родила је већ у августу идеју о формирању посебне, боље организоване и наоружане, лако покретне јединице за извршавање све већег броја послова који су искрсавали на дјелимично ослобођеном подручју.⁵⁶³ Ове мјере су остварене тек 19. децембра 1944. када је формирана Лијевчанска теренска чета Команде мјеста Босанска Градишка, јачине око 40 добро наоружаних бораца.⁵⁶⁴

Почетком 1944. извршене су одређене допуне и измјене и у Среском комитету КПЈ за Босанску Градишку. Од прољећа 1944. састав комитета је био: секретар Перо Гајић, чланови Момчило Шушњар, Бранко Суручић, Милорад Ђурин, Живко Мастало, Саво Лисица, Душан Босиочић, а нешто касније у комитет су ушли и Милка Буква, Душанка Глигић, Радојка Поповић, Мићо Радоњић, Милутин Бабић и Јоја Карапетровић. Успјешно су наставили да раде општински комитети на ослобођеној територији у Горњим Подградцима, Бистрици и Турјаку, са најпотребнијим кадровским допуњавањима и промјенама према захтјевима борбе. Сва села у ослобођеним општинама имала су партијске ћелије.⁵⁶⁵

Најефикаснији облик заједничког радног организовања представљале су радне јединице: Тринаеста омладинска радна бригада „Народни херој Стојан Грујичић Јаруга“, састављена из трију општинских ба-

⁵⁶¹ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 11/5, Извјештај ККП, бр. 1046, од 7. августа 1944.

⁵⁶² Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр. рег. 38/5, Извјештај ККП, бр.108 од 5. октобра 1944.

⁵⁶³ Само у току једног мјесеца ова група је заробила или убила 14 усташа, вид. Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 24/5, Извјештај ККП, бр. 88, од 31. августа 1944, стр. 2.

⁵⁶⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-1765, бр. рег. 35/7, Извјештај ККП, бр. 2931 од 31. децембра 1944. стр. 1.

⁵⁶⁵ Извјештај окружног НО за Козару бр. 275 од 31. марта 1944; М. Шиник-Станков, *Омладина босанско-градишког среза*, Козара, књ. V, 467-476; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 329; Г. Стоко, н.дј. 159-164.

таљона за Подградце, Бистрицу и Турјак и четврти батаљон, попуњен омладином из дјелимично ослобођених села Лијевча.⁵⁶⁶

У јесен 1944. на терену Босанске Градишке, као и на цијелом подручју Козаре, формирана је организација Народног фронта. Октобра 1944. на среској конференцији изабран је Срески одбор народног фронта за Босанску Градишку, чије је сједиште било такође у Горњим Подградцима.⁵⁶⁷

Један од основних предуслова успјешног дјеловања у селима на ослобођеној територији, такозваној позадини, било је масовно, или стопостотно, опредјељење народа за Народноослободилачку борбу у устаничким дијеловима среза. Око 90 одсто становништва у дјелимично ослобођеним дијеловима среза, Лијевчу пољу, радило је за НОП, док се отприлике једна десетина у полуослобођеним дијеловима колебала, а само појединци су јавно или тајно сарађивали са окупатором.⁵⁶⁸ Једна од највећих потешкоћа у раду НОП-а у позадини, нарочито при крају рата, и у овом срезу била је оскудица образованих и политички израслијих кадрова.⁵⁶⁹ Кадрови који су носили терет позадинског рада и у босанскоградишком срезу у 1944. били су или старији борци, или млађа женска омладина, у огромном проценту полуписмена или неписмена.⁵⁷⁰ Слаб образовни, посебно политички ниво, пропусти, чак и међу политички водећим кадровима, потврђују критике упућене Команди мјеста Босанска Градишка.⁵⁷¹

Од краја 1944. на подручју Лијевча веома је успјешно дјеловао Резервни обавјештајни центар за Босанску Градишку, у оквиру Под-

⁵⁶⁶ Архив ВИИ, ИРП, БиХ, 8/692, Извјештај Среског комитета СКОЈ-а за Босанску Градишку, од 30. јула 1944. Такође, Архив VII, ИРП, БиХ, 9/159, Извјештај Среског комитета СКОЈ-а од 16. августа 1944; Д. Топић-Малбашић, *Жене Поткозарја у борби*, Козара 5, 542-546.

⁵⁶⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1765, бр. рег. 35/7, Извјештај ККП, бр. 2931 од 31. децембра 1944; У. Недимовић, *Прилог изучавању развјетка НОФ за Козару*, Козара, 365-361.

⁵⁶⁸ Архив ВИИ, НОБ, К-1765, бр. рег. 35/7, Извјештај ККП бр. 2931 од 31. децембра 1944, К-1762, бр. рег. 38/5, Извјештај ККП бр. 108 од 5. октобра 1944, К-1765, бр. рег. 23/7, Извјештај ККП бр. 46 од 27. јануара 1945.

⁵⁶⁹ Архив ВИИ, ИРП БиХ, 9/199, Извјештај Среског комитета СКОЈ-а за Босанску Градишку од 19. августа 1944.

⁵⁷⁰ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 38/5, Извјештај ККП, бр.108 од 5. октобра 1944.

⁵⁷¹ Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр.рег. 36/6, Примједбе Војне области V НОУ корпуса бр. 126, од 3. јула 1944.

ручног обавјештајног центра Козара (ПОЦ). Нијемци су своје агентске центре на овом подручју држали све до краја рата.⁵⁷² Они су проводили перфидну политику, искоришћавајући унутрашње политичке и међунационалне противрјечности.⁵⁷³

У извјештају Команде козарачког подручја од 7. августа 1944. сликовито је представљена сложена ситуација у Лијевчу, гдје је НОП, ипак, сваким даном доживљавао све изразитију афирмацију.⁵⁷⁴

У Бањалуци и Босанској Градишци остваривана је сарадња са највећим дијелом домобранских јединица и њихових официра. Преко ових веза и центара у Лијевчу и на подручју Бањалучке Козаре извожене су велике количине потребних материјала из Бањалуке и Градишке и спровођене на стотине нових бораца у НОБ. Преко њих је безбједно ушла у Бањалуку на илегални рад дјевојка, јунакиња са Козаре – Анђа Кнежевић.⁵⁷⁵

СМЈЕШТАЈ, СНАБДИЈЕВАЊЕ И СИГУРНОСТ СТАНОВНИШТВА У ЗАВРШНОЈ ФАЗИ РАТА

Већи дио избјеглог становништва морао је трајније да остане и борави у ослобођеним насељима, најчешће голорук, остајући без свега свога иметка. *Овај народ, бјежећи оставио је своју имовину коју је непријатељ опљачкао и уништио.*⁵⁷⁶

Користећи искуства из 1942. велика пажња је посвећивана формирању и ускладиштењу што већих резерви хране и других прехранбених артикала и потреба, што се називало Народноослободилачки фонд. У рукама Среског НО одбора било је не само прикупљање већ и подјела хране за потребе јединица и становништва које није имало сопствене резерве за исхрану.⁵⁷⁷ У вези са кампањом прикупљања прилога у извјештају Команде козарачког подручја од 2. марта 1944. пише: *Поред*

⁵⁷² Архив ВИИ, НОБ, К-1625, бр. рег. 3/1-2, Извјештај Козарске групе одреда од 4. септембра 1944.

⁵⁷³ Извјештај Округног НО одбора за Козару, бр. 275 од 31. марта 1944, стр. 2-3.

⁵⁷⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 18/5, Извјештај ККП од 7. августа 1944.

⁵⁷⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 38/2, Извјештај ККП бр. 205 од 27. фебруара 1944; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 318-326.

⁵⁷⁶ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 38/5, Извјештај ККП, бр. 108 од 5. октобра 1944.

⁵⁷⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 11/5, Извјештај бр. 1046 од 7. августа 1944.

горе изнијетих зборова у току ових 15 дана на цијелом овом терену, у сваком селу и општини одржане су конференције у циљу организовања и спровођења кампање за сакупљање прилога за НОФ.⁵⁷⁸

Приликом другог напада снага Петог НОУ корпуса на Бањалуку, Босанску Градишку и Лијевче поље, уз заплијењену ратну опрему, извезену на ослобођену територију, биле су и знатне количине кућних потрештина, артикала исхране, све до иначе ријетких сировина на ослобођеној територији – соли, нафте, бензина.⁵⁷⁹

На територији ратног среза за Босанску Градишку, од 25. марта до 15. априла 1944. године сакупљено је, поред осталог, и 23.000 кг кукуруза, 6500 кг пшенице, 200 кг пасуља, 2250 кг кромпира итд.⁵⁸⁰ У наставку ове кампање до 18. јуна 1944. на територији среза је сакупљено 60.225 кг кукуруза, 11.011 кг пшенице, 5835 кг зоби, 4.336 кг пасуља, 17.222 кг кромпира, 50.100 кг меса у живој стоци итд.⁵⁸¹ Знатан дио прикупљених прилога са босанскоградишког среза потицао је из дјелимично ослобођених или неослобођених села у Лијевчу.

Један од значајнијих извора резерви потицао је из прикупљене љетине коју су сабирале радне јединице из међупростора према непријатељу па и из неослобођених дијелова и поља.⁵⁸² Радне јединице су у октобру 1944. обрале кукурузе у пољима поред пута које су засијали фолксдојчери, надомак непријатељских упоришта.⁵⁸³ У периодима када је било сувише опасно превозити кукурузе и друге прилоге колима, формирале су се колоне омладине, односно радне чете, које су ваљано радиле и у овим селима, и у колонама са 100 до 150 носача, са торбама на леђима, пуним жита, уз пратњу бораца прелазиле пут, најчешће на правцу Дубрава, Берека, Церовљана, Елезагића према Грбавцима или Турјаку и даље. Нешто јужније, другим правцем, кретале су колоне из средњег Лијевча па преко Вилуса и Машића даље према Козари.⁵⁸⁴

⁵⁷⁸ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 45/2, Извјештај ККП бр. 229 од 2. марта 1944.

⁵⁷⁹ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 58/8, Извјештај ККП бр. 116 од 31. октобра 1944.

⁵⁸⁰ Лакташи у Народноослободилачком рату, 330.

⁵⁸¹ Исто, 330.

⁵⁸² М. Перовић-Дакић, *Са омладином општине Турјак*, Козара V, 479-482; М. Шиник-Станков, н.дј. Козара V, 477.

⁵⁸³ Т. Гаковић, *Омладинска радна бригада „Народни херој Стојан Грујичић Јаруга“*, Козара, књ. V, 499.

⁵⁸⁴ М. Вуковић, н.дј. Козара V, 492-494; Б. Батос-Мијић, *Антифашистички фронт жена на Козари 1943*, Козара V, 516; М. Шиник-Станков, н.дј. Козара V,

У току два мјесеца на терену Босанске Градишке је прикупљено, уз остало и 39.725 кг разних житарица и 20.834 кг пасуља и кромпира. У новембру сакупљено је 1299 кг пасуља, 2519 кг кромпира, 10.025 кг меса, али је то било испод плана све већих потреба. План је подбачен и за децембар 1944. због свеопште пљачке коју су овдје изводиле војске окупатора и квислинга. Масовну пљачку, нарочито у Лијевчу, вршиле су бројне козачке јединице.⁵⁸⁵ Као посљедица ове вишеструке пљачке дошло је до рапидног опадања сточног фонда на лијевчанском подручју, односно на цијелом подручју босанскоградишког среза.⁵⁸⁶

Смањивању обима прилога из Лијевча допринијела је и концентрација бројних снага окупатора, усташа и четника почетком 1945, у фази завршних операција, када су се оне повлачиле из централних дијелова земље према сјеверозападу.⁵⁸⁷

Да би се дошло до све већих количина жита и других пољопривредних продуката, тежило се већим приносима који су, међутим, били условљени обрадом што већих површина и примјеном, у датим околностима, што бољих видова обраде земље. Гаранција њеног успеха била је у то вријеме стасала Омладинска радна бригада „Народни херој Стојан Грујичић Јаруга“ са своја четири батаљона, десетинама чета и око 1648 пари руку. Уз бригаду и у бригади радиле су и специјализоване чете и сви они који су могли допринијети успјешном завршетку велике радне акције народа.⁵⁸⁸ Из лијевчанских села је дошла помоћ у плуговима и осталом оруђу потребном за сјетву.⁵⁸⁹ Оснивањем ковачке радионице у комплексу занатских дјелатности у центру тадашње осло-

483-485; М. Качавенда, *Формирање 1. чете трећег батаљона Козарског НОП одреда*, Козара V, 877-878; Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 9/3, Извјештај ККП бр. 356 и К-1765, бр. рег. 35/7, Извјештај ККП бр. 2931.

⁵⁸⁵ Архив Босанске Крајине, К-2/3, Окружни НОО Козара 1944, Извјештај од 30. децембра 1944.

⁵⁸⁶ Табеларни преглед Окружног НО одбора о стању сточног фонда на Козари крајем 1944. Копија код аутора.

⁵⁸⁷ Т. Гаковић, н.дј. Козара V, 500-501.

⁵⁸⁸ Брошура *Омладина Козаре*, Приједор 1944, 10 и 16; С. Средојевић, Козара, 5, 464-465. М. Шиник-Станков, Козара, књ. 5, 476; М. Перовић-Дакић, Козара, књ. V, 479-480; Т. Гаковић, Козара V, 495-498.

⁵⁸⁹ Записник са конференције НОО за Босанску Крајину која је посвећена прољетној сјетви, одржана 14. марта 1944, 6-7; Преглед броја стоке на Козарском округу из краја 1944. године.

бођене територије, у Горњим Подградцима, поправљен је или искован потребан број пољопривредних алатки.⁵⁹⁰

Жито је засијано на већим површинама него у ранијим сјетвама. Кукурузи и друге културе су на вријеме окопани. Услиједила је косидба коју су због малог броја радно способних мушкараца који нису били још отишли у оперативне јединице, обављале углавном жене.⁵⁹¹ Жетва пшенице је обављена брзо и организовано – она на ослобођеној територији и она на такозваној ничијој земљи, према непријатељским упористима.⁵⁹²

На цијелом босанскоградишком срезу биле су свега двије вршалице и то са малим резервама горива и уља. Главну снагу у вршидби су одиграли коњи, а на неким мјестима и људи, избијајући жито из класја ручно.⁵⁹³ Штаб Петог корпуса издао је 14. августа специјалну наредбу јединицама корпуса да помогну и убрзају вршидбу давањем коња радним јединицама.⁵⁹⁴

Пребацивање вишкова жита из дјелимично ослобођених села Лијевча текло је током цијеле јесени и зиме.⁵⁹⁵

ИНФОРМАТИВНА И ИДЕЈНОПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ

Чињеница да је најчитанији *Козарски вјесник*, званични лист Округног одбора, излазио свака три дана и да је имао тираж од 1500 примјерака, потврђује могућност брзог и ефикасног информисања народа и бораца о свим текућим збивањима. На располагању су били и други

⁵⁹⁰ Извјештај Округног НО одбора за Козару бр. 275, од 31. марта 1944; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 10/10-9.

⁵⁹¹ Извјештај Среског НО одбора за Босанску Градишку, бр. 499 од 25. јула 1944; М. Шиник-Станков, Козара, књ. V, 486; Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 19/6, Извјештај бр. 138 ККП, од 1. децембра 1944.

⁵⁹² М. Шиник-Станков, Козара, књ. V, 478-482.

⁵⁹³ Извјештај Среског НО одбора Босанска Градишка, бр. 499, од 25. јула 1944.

⁵⁹⁴ Штаб козарске групе одреда, пропратни акт бр. 15 од 18. августа којим просљеђује Наредбу Петог корпуса бр. 988.

⁵⁹⁵ Брошура *Омладина Козаре*, 10 и 16; М. Ивановић, *Незаборавне омладинске радне акције*, Путевима побједе, непагинирано; Т. Гаковић, Козара V, 498-499; Архив ВИИ, НОБ, К-1761, бр. рег. 8/6, Извјештај ККП, бр. 252 и К-1762 бр. рег. 24/5, Извјештај ККП бр. 886.

листови: *Ослобођење, Са фронта слободе, Глас* (босанскохерцеговачка гласила) и *Напријед* и *Вијести* (из Хрватске).⁵⁹⁶ Информативни и идејнополитички рад и у дјелимично ослобођеним, па чак и у неослобођеним селима Лијевча поља, који је, у складу са тамошњим приликама, обављан је често и преко илегалних органа и оквира рада.⁵⁹⁷ Овај рад у дјелимично ослобођеним селима био је често везан и за велике опасности и ризике.⁵⁹⁸

У настојањима да се одржи континуитет са познатом народном традицијом, знатан дио великих скупова и зборова је организован на дан појединих вјерских празника. Један од највећих и најмасовнијих козарачких зборова одржан је 2. августа 1944. године – на Илиндан, у Матавуљевом гају у Грбавцима. На овом збору о збивањима у свијету и Југославији говорили су предсједник ЗАВНОБиХ-а Војислав Кеџмановић и секретар ЗАВНОБиХ-а Хасан Бркић.⁵⁹⁹

Једна од честих тема била је везана за јачање политичког разумевања и сарадње између појединих народа. Током рата био је веома запажен успјех у погледу укључивања муслиманског становништва у НОП. Тај процес у хрватским селима и даље је био доста спор, али је у првој половини 1944. било успјеха и у селима настањеним хрватским сељачким живљем, Шимићима и Мичијама, гдје су дуго имале одлучујући утицај снаге НДХ. И код њих почело се јављати интересовање за сарадњу са НОП-ом.⁶⁰⁰

Појавили су се резултати и у раду са националним мањинама: Украјинцима, Чесима и Пољацима у Петровом Селу, Трошељима и Доњим Карајзовцима, као и са појединим Нијемцима у Тополи. Из редова мањи-

⁵⁹⁶ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 20/2, Извјештај ККП, бр. 174 од 16. фебруара 1944.

⁵⁹⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1625, бр. рег. 3/1-2, Извјештај групе козарских одреда од 4. септембра 1944; бр. рег. 10/1-2, Извјештај групе козарских одреда од 30. септембра 1944; К-1762, бр. рег. 9/3, Извјештај ККП од 1. априла 1944; бр. рег. 38/5, Извјештај ККП од 5. октобра 1944.

⁵⁹⁸ М. Станић, *У Градишколијевчанском НОП одреду*, Козара, књ. VI, 505.

⁵⁹⁹ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 45/2, Извјештај ККП, бр. 229, од 2. марта 1944; бр. рег. 9/3, Извјештај ККП, бр.356 од 1.априла 1944; *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 328.

⁶⁰⁰ Архив ВИИ, НОБ, К-1765, бр. рег. 35/7, Извјештај ККП, К-1762, бр. рег. 9/3, Извјештај ККП, К-1625, бр. рег. 3/1-2, Извјештај Козарске групе одреда, бр. рег. 10/1-2, Извјештај козарске групе одреда и К-1282, бр. рег. 8-3, Извјештај 20 КНОУ бригаде од 25. октобра 1944.

на придобијено је низ омладинаца за Ској, на примјер, сестре Кохут – Матилда и Франциска, троје скојеваца из породице Бјела, фолксдојчер Лане, Пољаци Иво Селемба и његова супруга Дефка.⁶⁰¹

ОБРАЗОВНО-ВАСПИТНИ И КУЛТУРНО-ЗАБАВНИ РАД

У зимској и прољећној кампањи 1943/1944. курсеви су радили на цијелом ослобођеном подручју Козаре. Скоро свако ослобођено село, или група мањих села, имало је свој курс. При Среском НО одбору већ је радило стручно лице, бавећи се питањем народног просвјеђивања. Курсеве је похађало око 5500 омладинаца и омладинки изнад 12 година јер млађима, за које је предвиђено скоро отварање школа, није био дозвољен упис на алфаветске курсеве. Међу онима који су подучавали ову масу неписмених на Козари само неколико је имало по неки разред средње школе, неколико их је било са првог учитељског курса, завршеног у ослобођеном Мркоњић Граду, док су сви остали били само са завршеном основном школом.⁶⁰² На цијелој ослобођеној и неослобођеној територији радили су алфаветски курсеви у току 1944, у неким случајевима један курс и за неколико села.⁶⁰³ Отворене су три основне школе: у Подградцима, Грбавцима и Совјаку, са око 260 ученика. Први народни учитељи у овом срезу су били: Милан Наранџић, Гојко Бјелајац и Мирослава Шипка.⁶⁰⁴

На највишем гласу су биле специјалне глумачке екипе јединица или органа НОП-а, које су повремено долазиле у госте, затим окружна екипа, па среска и општинска. Највећи проблем свих ових група и екипа био је недостатак спремних и образованих кадрова.⁶⁰⁵ Присутна омладина у највећем броју била је тек описмењена или у процесу описмењавања. Но то не значи да ни оваква омладина, захваљујући својој безграничној вољи да ради и да успије, није давала резултате и у области културно-

⁶⁰¹ М. Шиник-Станков, Козара V, 484-485.

⁶⁰² Извјештај Културно-просвјетног одсјека Окружног НО одбора Козара, бр. 223 од 16. марта 1944.

⁶⁰³ Архив ВИИ, Мем. гр. К-2000, бр. рег. 10-9/9.

⁶⁰⁴ Извјештај Културно-просвјетног одсјека Окружног НО одбора бр.223, од 16. марта 1944: Брошура *Омладина Козаре*, 8; Извјештај Среског НО одбора за Босанску Градишку бр. 499, од 25. јула 1944; М. Шиник-Станков, Козара, књ. 5, 48; Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, бр. рег. 10-9/9.

⁶⁰⁵ Извјештај Окружног НО одбора за Козару, бр. 275 од 31. марта 1944.

-забавног рада.⁶⁰⁶ О достигнућима козарачке омладине и у другим облицима информативно-васпитног, образовног и културно-забавног рада говори конференција дописника, одржана у Дому културе у Горњим Подградцима 10. децембра 1944, којој је присуствовало преко 150 младих дописника.

За лијечење народа формиране су среске амбуланте а у циљу подизања хигијене у иначе тешким материјалним условима установљена је мрежа хигијенских секција – група и екипа од среза до села. Вођена је борба и против најопаснијих заразних болести – туберкулозе, тифуса, свраба и других.⁶⁰⁷

У Горњим Подградцима су проширене раније основане радионице и осниване нове: ковачке, кројачке, обућарске, столарске, коларске, поткивачке и друге. Нешто већа сигурност и скоро ишчекивање краја фашизма доводи до ширења потреба за појединим радионицама као што су пилане за резање грађе за оправку порушених кућа, столарске радње, затим пекаре, млинови, прве народне кухиње, па и прве бријачнице. Све је то најављивало скори повратак мирнодопском стандарду и крај суровог ратног времена.⁶⁰⁸

Све веће потребе превоза робе и становништва налагале су бригу о путевима на ослобођеној територији, оправку и одржавање мостова, одржавање шумске пруге која је скоро цијелом дужином, до на десетак километара према Босанској Градишци, радила превозећи разне материјале, дрво и грађу из Козаре у села или по потреби други материјал из села у Козару.⁶⁰⁹ На ријечи Врбашка оспособљен је млин који је подмиривао потребе цијеле околине.⁶¹⁰

Козарачка омладина је у другој половини 1944. године обавила и слједеће послове: усјекла 5063 кубна метра огревног и грађевинског дрвета у Козари, оправила 24 километра шумске пруге и 105 км сеоских и

⁶⁰⁶ Брошура *Омладина Козаре*, 18 и 19; М. Шиник-Станков, *Козара*, књ. V, 488-489.

⁶⁰⁷ Брошура *Омладина Козаре*, 20-21; Извјештај Округног НО одбора Козара, бр. 275 од 31. марта 1944; Архив ВИИ, НОБ, Извјештај Команде козарског подручја К-1762, бр. рег. 45/2, 9/3, К-466, бр. рег. 25-1/3, 15-1/16 и 43-1/6; Извјештај одсјека за народно здравље Округног НО Козара бр. 84, од 3. новембра 1944.

⁶⁰⁸ Архив ВИИ, мем. гр. К-2000, рег. бр. 10-10/9; Извјештај Округног НО одбора за Козару, бр. 275 од 31. марта 1944.

⁶⁰⁹ Архив ВИИ, НОБ, К-1765, бр. рег. 35/7, Извјештај ККП бр. 2931 од 31. децембра 1944.

⁶¹⁰ М. Шиник-Станков, *Козара V*, 487.

општинских путева, 30 сеоских мостова, произвела 4856 кг дрвеног угља, 17.000 кг негашеног креча за потребе оправке кућа и кречење, оплела 1163 сепета, порушила и затрпала 1570 непријатељских напуштених бункера итд.⁶¹¹

Постоји читав низ дивних примјера залагања и рада жена Градишке, Лијевча и Поткозарја. Тако су својим примјером већ у току рата постале признате и познате: Јованка Ацић из Турјака, Воја Шестић из Грбаваца, Сава Кеџман из Српског Вакуфа, Вида Поповић из Вилуса, Јока Самарцић из Јазовца, Стана Кутлача из Машића, Стевка Раковић из Нове Тополе, Вида Кеџман из Карајзоваца, Вида Пеуљић из Рогоља, Јела Васиљевић из Рогоља и још десетине других. Многе од њих изгубиле су своје најдраже, као на примјер Јованка Шпановић из Јабланице, којој су погинула у борби три сина, или Анка Грабовац, којој је погинуло пет синова, заједно са мужем. Многе од Козарчанки дале су свој живот да би сачувале животе других, као што је то учинила, у Козарачкој офанзиви Стоја Гогих из Грбаваца. Када је њено дијете освојио плач у тренутку наиласка непријатељског строја, преко земунице у којој су биле и њене комшије, пошто покушај смиривања дјетета није успио, излетјела је напоље са ријечима да је боље да умре она и њено дијете него сви заједно. Фашисти су је ухватили и тражили од ње да ради за њих као издајник. Запријетили су јој да ће јој убити дијете ако не пристане. Није пристала. Извадили су дјетету срце и ставили га у винску чашу на столу. И њу су исјекли али она није поклекла пред овим злочинцима.⁶¹²

ЗБИВАЊА КРАЈЕМ 1944. И ПОЧЕТКОМ 1945. ГОДИНЕ

Насупрот малобројним снагама Команде мјеста Босанска Градишка, било је цијело вријеме у граду најмање око 1200 војника, снажне артиљеријске снаге и моторизовани и оклопни одреди. Према Сави у упориштима испоставе Јасеновачког логора било је 2000-3000 војника који су у свако вријеме могли покушати пребацивање преко Саве, што су уосталом и чинили. Око Босанске Градишке биле су домаће милиције у Долини и Дубравама, у Доњој Тополи посада од најмање око 400 усташа

⁶¹¹ Архив музеја Босанске Крајине, К, II С 8/62, Брошура *Омладина Козаре* чланак, Цјелокупни резултати рада омладине од II конгреса до 1. децембра 1944.

⁶¹² Д. Топић-Малбашић, *Жене Поткозарја у борби*, Козара V, 545-546.

и домобрана. У Горњој Тополи око 200 војника, у Маглајанима и околини око 300. Према овој бројној оружаном сили могао је бити употријебљен само понекад један батаљон 20. КНОУ бригаде, око 350 војника и око стотину бораца из састава команде мјеста Босанска Градишка.⁶¹³

Непријатељ је овај бројни несразмјер користио и крајем 1944. и почетком 1945. вршио свеопшту пљачку Лијевча. Истовремено је, користећи премоћ, вршио насиља и одводио групе становника у логоре из којих се нису враћали. Тако су партизански обавјештајци, пратећи колоне возила која су свакодневно одлазила пуна ка Славонији, Загребу и другим мјестима, а враћала се празна, забиљежили само у времену од 1. до 10. новембра три транспорта жена и дјеце које су усташе одводиле, а 4. и 7. новембра - још око хиљаду.⁶¹⁴

Подручне јединице на ослобођеном дијелу среза нису имале већих проблема на бојном пољу са четницима око Врбаса.⁶¹⁵

Командант Мотајичке четничке бригаде Винчић писао је 21. октобра 1944. да су му Нијемци понудили сарадњу против снага НОВ и ПОЈ.⁶¹⁶ Он је ову сарадњу спремно дочекао јер му је опстанак на подручју Мотајице био све неизвјеснији, па је чак издао и наредбу својим јединицама да се припреме и снабдију за дужи покрет.⁶¹⁷ Главни ослонац угроженој Винчићевој четничкој бригади чинила је лијевчанска четничка група, настала крајем 1944, а формирао ју је мајор Марко Мрђеновић, који је одраније сарађивао са свим противницима НОП-а па и са Нијемцима и усташама у Босанској Градишци. Крајем године он је успио у сјевероисточном дијелу Лијевча, уз Саву од Градишке до ушћа Врбаса, да окупи око 60 четника, међу њима и један број дезертера из НОВ и ПОЈ, узимајући за себе помпезну титулу команданта Лијевча. Ова група са Мрђеновићем најчешће се задржавала у селима Гају и Бајинцима, гдје је имала своју четничку болницу и магацине.⁶¹⁸

⁶¹³ Архив ВИИ, НОБ, К-1282, бр. рег. 2-2, К-460, бр. рег. 13/1-3, К-1282, бр. рег. 4-2, 5-2, К-772, бр. рег. 2-1/5, К-1283, бр. рег. 3-4, 13-4 и 14-4 извјештаји установа НОП и НОВ и ПОЈ, крај 1944. и почетком 1945.

⁶¹⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-460, бр. рег. 8/1-4, Извјештај 20 КНОУ бригаде бр. 244 од 16. новембра 1944.

⁶¹⁵ 36. НОР, IV/31, бр. 143, стр. 697-700; Архив ВИИ, Ч.а. К-217, бр. рег. 2/3, Наредба од 1. децембра 1944.

¹⁹⁶ Архив ВИИ, Ч.а. БиХ, V, бр. 323 од 21. октобра 1944.

⁶¹⁷ Исто, IV/12438, Наредба 36 од 25. октобра 1944.

⁶¹⁸ 36. НОР, IV/31, бр. 143, стр. 698-699.

Лијевчански четнички одред под командом Михаила Чуковића и идејним вођством мајора Мрђеновића, бројно је ојачао и нарастао крајем 1944. и почетком 1945. на око 120 бораца. Изложен сталним ударима јединица НОВ и ПОЈ и опасности да буде изненађен и уништен, заједно са дијеловима Мотајичке четничке бригаде, помјерао се према југу ближе Бањалуци, око чијег се гарнизона окупљао остатак четничких корпуса у средњој Босни.⁶¹⁹

При оваквом односу снага, према бројним јединицама Нијемаца, Черкеза, усташа, четника, усташке милиције, домобрана и жандарма, дио снага 20. КНОУ козарачке бригаде, заједно са подручним јединицама и стражама, могао је да посвети пажњу само мјерама чувања ослобођене територије босанскоградишког среза и очува становништво у тим селима, разумљиво, уз изненадне и повремене препаде на непријатељске патроле и мање снаге на путевима и пролазима као и војно-политичке акције краћег обима у Лијевчу.

Послије формирања 20. КНОУ бригаде, њен трећи батаљон је упућен на подручје босанскоградишког среза и водио је борбе са већом групацијом непријатеља која је покушавала да попали и опљачка села према Козари. Иако многобројније, снаге непријатеља задржаване су од јединица трећег батаљона и партизанских снага команде мјеста Босанска Градишка и враћане на полазна упоришта.⁶²⁰

У одсуству већих јединица, што се овдје иначе често дешавало, спас за дио становништва биле су малобројне партизанске страже са по десетак бораца, најчешће израђаваних ветерана, или недораслих омладинаца. Те страже су заваравале усташе досјетљивим варкама, припуцавањима, пребацивањем са чуке на чуку, изазивале код њих забуну и успоравале њихово надирање. Заштиту ослобођеног дијела среза су вршиле партизанске страже Команде мјеста Босанска Градишка и имале су у томе успјеха. У току новембра оне су четири пута дочекале нападе непријатеља и вратиле га у његове гарнизоне и упоришта, наносећи му губитке од 15 погинулих.⁶²¹

⁶¹⁹ *Лакташи у Народноослободилачкој борби...*353. Такође, Зб. НОР, IV/34, бр. 102, стр. 556.

⁶²⁰ Архив ВИИ, НОБ, К-1282, бр. рег. 9-1, Извјештај 20 КНОУ бригаде бр. 104 од 30. октобра 1944.

⁶²¹ Архив ВИИ, НОБ, К-1762, бр. рег. 14/6, Извјештај ККП бр. 138 од 1. децембра 1944. При овој оцјени треба имати на уму да је у ово вријеме поред поменутих упоришта на подручју Лијевча поља стационаирао знатнији дио снага козачке (черке-

У децембру су партизанским снагама команде мјеста, у одбрани нарочито средњег Лијевча, помогле једна чета четвртог батаљона и извиђачка чета 20. КНОУ козарачке бригаде. Ове снаге су удружене одбиле испаде непријатеља према ослобођеној територији 12. децембра код Александровца и 18. децембра код села Грбаваца.⁶²² У ово вријеме остварена је замисао о формирању посебне чете команде мјеста за Лијевче поље, званично основане 19. децембра 1944.⁶²³

Партизанске страже команде мјеста и Лијевчанске ударне чете углавном су бринуле о заштити и безбједности ослобођеног дијела босанскоградишког среза од пљачке, али су оне извеле и неколико напада на мање непријатељске посаде и групе, на примјер 24. јануара у Романовцима и у селу Мокрицама, на свега око 4 км од Босанске Градишке, 24. јануара 1945. заједно су са дијеловима 20 бригаде чистиле усташка села Мичије и Шимиће,⁶²⁴ а крајем јануара, приликом мобилизације у Лијевчу пољу, вођене су борбе са усташама и четницима у сјевероисточним дијеловима среза и око Турских Дубрава. Том приликом је у Лијевчу пољу за потребе 39. дивизије мобилисано или откупљено око 70 теглећих коња. Крајем јануара одбијен је испад усташа преко Саве код Орахове.⁶²⁵

Лијевчанска ударна чета и партизанске страже при Команди мјеста Босанска Градишка водиле су борбе 1. и 2. фебруара 1945. на више мјеста у Босанској Посавини – око Орахове, гдје је одбијен усташки пљачкашки напад преко Саве, затим против усташке милиције у Орубици и сусједним селима источно од Босанске Градишке. У току 9. фебруара јаке снаге из Босанске Градишке су покушале да продру према Ламинцима, али су их јединице НОВ и ПОЈ сузбиле и вратиле у град. То враћање непријатеља из села које се налази, такорећи, на периферији Босан-

ске) дивизије Вермахта која је имала око 18.000 војника. Стога су успјеси партизана у заштити ослобођеног подручја још значајнији.

⁶²² Архив ВИИ, НОБ, К-1282, бр. рег. 10/1, Извјештај Штаба 20 КНОУ бригаде бр. 194 од 23. децембра 1944.

⁶²³ Архив ВИИ, НОБ, К-1765, бр. рег. 35/7, Извјештај ККП бр. 2931 од 31. децембра 1944.

⁶²⁴ Архив ВИИ, УДБ-а Загреб, 31/37, 31/40 и 31/28, усташки извјештаји бр. 33 од 27. јануара 1945, 34 од 31. јануара 1945. и 133 од 31. јануара 1945.

⁶²⁵ Архив ВИИ, УДБ-а Загреб, 31/63, Извјештај Котарске области у Босанској Градишци бр. 45 од 3. фебруара 1945; Архив ВИИ, НОБ, К-1765, бр. рег. 23/7, Извјештај ККП, бр. 46 од 27. јануара 1945.

ске Градишке, показивало је његову немоћ и предсказивало му скори крај.⁶²⁶

Овакво стање и остварени војни и политички успјеси подстакли су Штаб 39. НОУ дивизије да поново припреми и покуша акцију за ликвидацију непријатељских упоришта на путу кроз Лијевче и пресијецање једине везе између изолованог бањалучког гарнизона и гарнизона у Босанској Градишци.

Напад је почео тачно у поноћ између 17. и 18. фебруара 1944, али се од самог почетка наишло на упорну одбрану непријатеља из вјешто припремљених утврђења. Други батаљон је наишао у Дубравама на жестоки отпор сатније домобрана, а око 150 бораца муслиманске милиције и жандарма, који су потиснути из упоришта али у току ноћи нису савладани, што је као услов успјеха уопште требало да буде завршено у почетку напада. Упориште у Горњој Тополи су ликвидирали дијелови четвртог батаљона 20. бригаде, а затим уз помоћ одважних бомбаша из Лијевчанске ударне чете и у Средњој Тополи. Међутим, није се успјело савладати утврђење у Доњој Тополи. Продор моторизоване колоне са тенковима од Босанске Градишке подигао је морал усташкој одбрани у Доњој Тополи и партизанске јединице су, последице обавјештења да је и 15. КНОУ бригада на фронту према Бањалуци наишла на неочекивано снажан отпор непријатеља који је из града добио појачање, почеле са задобијеним плијеном да се повлаче према ослобођеној територији. Други батаљон 20. КНОУ бригаде, заједно са Лијевчанском ударном четом и партизанским стражама, имали су губитке од 12 погинулих и 16 рањених. Уз знатну војну опрему и други плијен доведено је 55 заробљених домобрана и жандарма а убијено је 105 непријатељских војника.⁶²⁷

Послије ове операције јединице 20. КНОУ бригаде су поново усмјерене према Унској долини и Босанском Новом, а на овом подручју су, уз једну чету ове бригаде, смјештену у Јабланици, заштиту и одбрану ослобођене територије преузеле партизанске страже команде мјеста Босанска Градишка и Лијевчанска ударна чета.⁶²⁸ Прије завршних опе-

⁶²⁶ Архив ВИИ, УДБ-а Загреб, 31/60, 31/63, 31/49, 31/47, 31/53 и 31/59, усташки извјештаји бр. 45 од 3, 49 од 5, 109 од 7, 157 од 8 и 69 од 12. фебруара 1945.

⁶²⁷ Архив ВИИ, НОБ, К-1283, бр. рег. 4-1, Извјештај 19 КНОУ бригаде бр. 145 од 23. фебруара 1945. Такође, Архив ВИИ, УДБ-а Загреб, 31/66, 31/69, 31/74, 31/78, 31/80 и 31/83, усташки извјештаји од 19, 20, 21, 23 и 24. фебруара 1945.

⁶²⁸ Архив ВИИ, НОБ, К-1283, бр. рег. 4-1, Извјештај штаба 20 КНОУ козарске бригаде бр. 145 од 23. фебруара 1945.

рација још једном је на ова упоришта изведен напад 15. марта 1945, али Топола ни овог пута није ослобођена.⁶²⁹

РАЗБИЈАЊЕ ДИЈЕЛА ГЛАВНИНЕ ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА У ЛИЈЕВЧУ У ПРОЉЕЋЕ 1945.

У прољеће 1945. кретале су се четничке јединице према доњем току ријеке Босне, и даље преко централне Босне према Лијевчу пољу. Од октобра 1944. до марта 1945. трајала је операција пробијања према савезничким трупама. Била је то групација око 18.000 - 20.000 четника, од којих је око 8000 било у колони из Црне Горе и Херцеговине, коју је предводио војвода Павле Ђуришић.

Нијемци у Загребу, а преко њих и усташе, знали су за неслагања међу четничким вођама па су из тих центара вршени и различити утицаји. Понуда усташа и Нијемаца, упућена Ђуришићу, да црногорска група пређе Саву и да уз сарадњу са органима НДХ продужи према сјеверозападу није прихваћена, али је прихваћено да се дио рањеника пребаци преко Саве и упути преко Загреба према Словеначком приморју. Наслућујући игру Ђуришића, Дража је већ на прагу Лијевча све мање био присталица наставка продора према сјеверозападу. Међутим, заговорник тога правца, Ђуришић, придобио је низ најближих сарадника око Драже, међу њима и Драгишу Васића и Захарија Остојића.

Видјевши да је већ успио у стварању раздора међу четничким главарима, Секула Дрљевић ишао је корак даље: 22. марта издао је проглас Црногорцима, у коме црногорске четнике проглашава црногорском војском под својом командом, што је директно значило одбацивање Драже Михаиловића и српства, а превођење четника у службу усташама којима је он дотад највјерније служио.⁶³⁰ Овај корак Секуле Дрљевића постигао је погодак: ионако лоши односи између Михаиловића и Ђуришића пали су на најнижу тачку, пријетећи расколом у четничкој групацији.

Павле Ђуришић, трудећи се да покаже како је он газда и како води своју политику, повукао је компромисне потезе који му нису давали ни минималне шансе у надмудривању својих супарника. Да би доказао Дражи да је остао Србин, Ђуришић је одуговлачио са слањем рањеника уз помоћ усташа камионима према Загребу. Одлучио је да не чекајући

⁶²⁹ Зб. НОР, IV/34, док. 94, стр. 517.

⁶³⁰ Р. Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941-1945*, Титоград, 536-549.

више и не губећи вријеме крене босанском страном Посавине преко Лијевча, па преко Козаре према сјеверозападу.

Партизански обавјештајци открили су већ у ноћи између 30. и 31. марта пребацивање чамцима на лијеву обалу Врбаса црногорских и херцеговачких четника на цијелој дужини од Српца до Ножичког и јавили да их је већ у првом таласу пребачено у Лијевче око 3000 до 4000.⁶³¹

Да би избјегла нове нападе јединица НОВ и ПОЈ, четничка колона је кренула даље према југозападу и ненападана од Нијемаца и усташа прешла пут према Машићима, Вилусима и Романовцима, гдје их је у току 4. априла дочекала 15. КНОУ бригада и натјерала натраг уз губитке на објема странама. Бригада је имала 13 погинулих бораца, а четници око 40 и око 30 заробљених. Сљедећег дана, 5. априла, напали су заједно снаге 15. бригаде четници, усташе и Нијемци и њене јединице су морале одступити према Бакинцима, нанијевши непријатељу губитке.

По завршетку борбе на простору између Тополе и Босанске Градишке догодило се оно што се могло и очекивати с обзиром на политички састав црногорских и херцеговачких четника, међу којима је незнатан број био присталица зеленаша Секуле Дрљевића, а већина српски предијељена. Сукоб је почео међу рањеницима, а онда је почео изненадни обрачун, односно напад усташа, јер су изненађени четници имали велике губитке. Заробљени су одведени у Стару Градишку и друге испоставе Јасеновачког логора, гдје су заједно са првацима поклани од стране усташа.

Бјежећи од Тополе на исток, преко Карајзоваца и Вакуфа, остаци разбијене Ђуришићеве групе наишли су на припремљену засједу јединица 19. средњобосанске НОУ бригаде и 6. априла разбијени. На бојишту је остао велики број погинулих а заробљено је 266 четника. Остаци ове групе су скренули према југу, гдје су их јединице НОВ и ПОЈ дочекале 8. априла у засједи у Милосавцима и уз нове велике губитке натјерали поново на Врбас. Прешавши Врбас упутили су се преко Бањалучке Козаре гдје су их разбиле јединице 15. КНОУ бригаде и у селима Крнетама, Бакинцима и Ријечанима заробили разбијене групе. Мањи дијелови, који су успјели да се извуку са овог бојишта и поново се упутили према лијевчанском путу, дочекани су од усташа и Нијемаца и заробљени, а потом отјерани у концентрациони логор и тамо убијени. Само мањи дио четника из групације Павла Ђуришића, који су пали у усташко и њемачко ропство, а били су присталице Секуле Дрљевића и изјашња-

⁶³¹ 36. НОР IV/34, бр. 102, стр. 556.

вали се против Срба, поштеђен је и касније укључен у борбу против НОВ и ПОЈ, док су сви остали побијени.⁶³²

Са поразом Ђуришићевих четника у Лијевчу и одласком Дражине групе према југоистоку почиње брз крах и средњобосанских и крајишких четника. У наредби команданта Средњобосанског четничког корпуса, Лазе Тешановића, од 10. априла, у којој је једини спас сагледаван у повлачењу четника у веће планинске масиве и њихово дјеловање по мањим герилским групама и званично је признат крај четништва у овом крају.⁶³³

ОСЛОБОЂЕЊЕ БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ

Према подацима партизанских обавјештајаца у то вријеме бањалучки гарнизон је био бројно слабији него икада раније. Имао је око 3000 претежно усташа и нешто Нијемаца. У упориштима око пута припремљеним и утврђеним за дуге борбе, биле су углавном усташе: у Залужанима око 330, у Клашницама око 300, у Лакташима око 150 усташа и жандарма, у Маховљанима и Кобатовцима око 290 усташа, у Горњој Тополи око 250 усташа, у Доњој Тополи око 350 усташа, и у гарнизону Босанска Градишка око 1.350 претежно усташа.⁶³⁴ Овога пута снаге НОВ и ПОЈ у околини ових упоришта биле су по први пут вишеструко бројније од непријатељских снага. Истовремено су јединице НОВ и ПОЈ биле супериорније у свим видовима, укључујући и авијацију која је претходних дана успјешно бомбардовала Босанску Градишку.

Команда Четврте усташке дивизије у Бањалуци је извршила у највећој тајности припреме за извлачење јединица гарнизона према Славонији, са што мање борбе, што је успјешно извршено у ноћи између 21. и 22. априла. У току 22. априла гоњене су зачелне снаге бањалучког гарнизона на лијевчанском путу код Тополе. У току сљедеће ноћи, 22/23. априла, непријатељске зачелне колоне су под борбом стигле до Босанске Градишке.⁶³⁵

⁶³² Д. Лукач, *Трећи Рајх*, 769-770.

⁶³³ Архив ВИИ, Ч.а. БиХ, V, 12713; К-218, бр. рег. 50/1, Заповијест Средњобосанског корпуса Ј. В. за 10. април 1945.

⁶³⁴ Архив ВИИ, НОБ, К-1140, бр. рег. 19-1/4, Бојна релација бродске бригаде 28 НОУ дивизије април-мај 1945; К-1283, бр. рег. 14-4, Извјештај 20 КНОУ бригаде.

⁶³⁵ *Лакташи у Народноослободилачкој борби*, 365; Извјештај Главног равнатељства за јавни ред и сигурност НДХ, бр. 4375 од 31. марта 1945. Архив ВИИ, НОБ, К-1333, бр. рег. 3-1/2, Извјештај 45 НОУ дивизије од 23. априла 1945.



Док су трајале борбе за ослобођење Босанске Градишке, посљедња преостала група логораша у усташком логору Јасеновац, која је знала да ће бити ликвидирана, одлучила се на пробој. Више од 1000 логораша – живих костура, насрнуло је голим прсима на бодљикаву жицу и разјарене усташке кољаче, 22. априла 1945. Већина је изгинула, али се неколико десетина њих, ипак, успјело пробити и спасити. Међу њима су и логораша са слике (слијева надесно): Десимир Бајић из Машића, Миле Ристић из Миљевића, Рајко Стојаковић из Врбаике, Раде Кесић из Машића и Љубо Врађеиш из Романоваца. Остаће запамћен херојски подвиг Миле Ристића који је успио да се успентра на осматрачницу, ликвидира усташу и отме пушкомитраљез којим је спасио многе животе сапатника – логораша.

Снаге НОВ и ПОЈ просто су се утркивале према комуникацији да непријатељу што прије пресијеку одступницу преко Лијевча и преко понтонског моста у Босанској Градишци.⁶³⁶ Исто тако журиле су се јединице 39. дивизије са козарачке стране, да што прије стигну до Босанске Градишке и да уништавањем моста на Сави онемогуће пребацивање непријатеља у Славонију. Штаб 39. дивизије, такоређи у ходу, издао је заповијест својим јединицама да крену у напад на непријатеља у ноћи 22. априла око 20 часова. Двадесета КНОУ бригада, чији је један ба-

⁶³⁶ 36. НОР, IX/2, бр. 67, стр. 346-348; Архив ВИИ, НОБ, Л-1332, бр. рег. 29-1/2, Извјештај 45 НОУ дивизије.

таљон остао у заштити према Босанској Дубици и Јасеновцу, добила је најважнији задатак, да са другим, трећим и четвртим батаљоном у брзом налету разбије одбрану у Босанској Градишци, која се процјењивала на око 1300 усташа, и да уништи понтонски мост. Тринаеста бригада је нападала на град са истока, а петнаеста бригада ове дивизије нападала је упоришта на лијевчанском путу и координирала акције са јединицама које су ишле на Бањалуку.⁶³⁷

У току пресудне ноћи, између 22. и 23. априла, јединице 45. и 28. дивизије обрачунавале су се са издвојеним групама усташа и четника у источним предјелима Лијевча поља и у Посавини, на неколико километара источно од Босанске Градишке, док је други батаљон 20. КНОУ бригаде водио тешке борбе у циљу уништења моста, по сваку цијену.

Мјесном гарнизону ускоро су пристигле у помоћ усташке јединице из Старе Градишке а затим и снаге које су се успјеле пробити из Бањалуке и оне око лијевчанског пута. У исто вријеме снаге трећег и четвртог батаљона 20. КНОУ бригаде и јединице 13. бригаде сукобљавале су се са све већим и већим снагама непријатеља који је извирао са свих страна, не знајући у прво вријеме откуда долазе. Једино су јединице 15. бригаде приликом покушаја ликвидације доста јаким снагама у упориштима на лијевчанском путу брзо сазнале да су снаге које упорно теже према Сави у ствари бањалучки гарнизон који се са мало борбе извукао из Бањалуке и стигао у Лијевче, а затим, захваљујући надмоћи, нарочито у моторизацији, брзо продро и до Босанске Градишке.⁶³⁸

Други батаљон 20. бригаде, предвођен ратницима који су стекли велика искуства у изненадном продирању у окупиране градове, не претпостављајући против какве бројне силе се бори, уништио је на свом путу бројне препреке и након сат и нешто више продро кроз град све до моста и онеспособио га. Упорно чувајући ту значајну освојену тачку у граду, у порушеним утврдама и освојеним бункерима, ови борци су, очекујући улазак осталих јединица и борећи се са све већом масом усташа који су извирали са свих страна, издржали усамљени скоро пуних пет часова. Тек када су се увјерили да се неће ниједна јединица више успјети пробити у градски осиањак и да се овдје не бије битка само за Градишку, већ и против бањалучког гарнизона, а да би избјегли опкољавање и

⁶³⁷ Зб. НОР IV/34, бр. 155, стр. 859-860.

⁶³⁸ И. Чаушевић, *Борбени пут 20 КНОУ бригаде*, Козара VI, 536-537; Зб. НОР, IV/34, бр. 155, стр. 859-860; Архив ВИИ, НОБ, К-1267, бр. рег. 1-3, Бојна релација 39 НОУ дивизије за напад на Босанску Градишку бр. 818 од априла 1945.

уништавање, поново су кренули на силовит јуриш и уз веће губитке пробили се из града на периферију.⁶³⁹

Снаге 13. бригаде и трећи и четврти батаљон 20. бригаде су јуришале, освојиле поједине дијелове утврда и пред зору, када се могао очекивати успјех видјели су да им пријети опасност иза леђа од јединица из Бањалуке, које су се повлачиле према Градишци. Послије извлачења другог батаљона из центра града, у зору, настављене су борбе свих јединица 39. дивизије против непријатеља у граду и оног који је напао са југа дуж лијевчанског пута, од Бањалуке. Због бројне премоћи шесте усташке дивизије, посебно њене предности у моторизованим јединицама и подршке тенкова, снаге 39. дивизије су потиснуте и негдје око подне су се морале извући према ослобођеној територији.

Велики губици су наношени непријатељу, али су знатне губитке имале и јединице НОВ и ПОЈ. Снаге 20. КНОУ бригаде су заробиле, убиле или раниле 505 непријатељских војника, уз сопствене губитке од 77 рањених и погинулих.⁶⁴⁰ Снаге 39. дивизије имале су губитке од 161 борца, али су непријатељу нанијеле губитке од 976 војника.

Изгледа да је тек у току дана, 23. априла, када је већ била пропуштена шанса да се шеста усташка дивизија уништи, било јасно штабовима трију дивизија, које су оперисле у околини Босанске Градишке и према Лијевчу, шта се то све догађа. Тек када је координација и сарадња између њих дошла до пуног изражаја, снаге 39. дивизије су повучене из битке и упућене преко Козаре према западном правцу, гдје је требало започети борбе за прво и посљедње ослобођење Босанског Новог у току НОР-а.⁶⁴¹

Довршетак већ започете битке за Босанску Градишку, у којој се нашао и бањалучки гарнизон, препуштен је двјема дивизијама друге армије које су уздуж Саве, послије пробоја Сремског фронта, ослободиле низ непријатељских градова и упоришта.

Јединице 45. и 28. НОУ дивизије преузеле су положаје од јединица 39. дивизије у току 23. априла. Суровост коју су усташе показале у

⁶³⁹ Зб. НОР IV/34, бр. 155, стр. 859-860.

⁶⁴⁰ Исто, стр. 860.

⁶⁴¹ Архив ВИИ, НОБ, К-1140, бр. рег. 19-1/4, Бојна релација бродске бригаде 28 НОУ дивизије; Н. Бајић, *У борбама за ослобођење Босанске Градишке*, Козара, књ. VI, 566-575; И. Месић, Козара VI, 558-563; И. Чаушевић, Козара VI, 536-543; Архив ВИИ, НОБ, К-1333, бр. рег. 8-1/3, Бојна релација 45 НОУ дивизије за април и мај 1945.

самртничком ропцу њихове црне државе превазилазила је крволоштво свих хорди које су пролазиле лијевчанским пољима кроз историју. У тим безумним тренуцима они су убијали све живо на што су наишли на путу и поред пута.⁶⁴²

Користећи предах који је услиједио смјенама јединица, усташе су у току 23. априла уз дјелимично оспособљени понтонски мост и друга превозна средства користиле све могућности за пребацивање преко Саве. У току ноћи 23/24. потискиване су снаге Четврте усташке дивизије и уништавани њени дијелови. До зоре је био ослобођен цијели град али није могло бити настављено гоњење разбијеног непријатеља лијевом обалом уза Саву од рушевина логора у Старој Градишци јер је тај дио територије још држао непријатељ до око подне 25. априла.⁶⁴³ Истовремено је главнина снага 45. и 28. НОУ дивизије продужила покрет преко ослобођеног дијела среза Босанска Градишка према западу, са циљем да се што прије стигне до Унске долине и Босанске Дубице.⁶⁴⁴

Јединице 28. и 45. дивизије су имале знатне губитке у борбама за Босанску Градишку али су непријатељске јединице имале још веће. Највеће губитке су имале бригаде које су директно нападале на центар града – Бродска бригада 28. дивизије и 24. бригада 45. дивизије. Бродска бригада је уз сопствене губитке од 18 погинулих и 35 рањених нанијела непријатељу губитке од 155 убијених и 73 заробљена,⁶⁴⁵ а 24. српска бригада уз сопствене губитке од шест погинулих и 21 рањеног нанијела је губитке непријатељу од 127 погинулих и 34 заробљена.⁶⁴⁶

Ујутро, 24. априла 1945. године, град Босанска Градишка је, након четворогодишњег суровог владања усташког режима, дочекао први дан у слободи. Иако је и даље пуцало са славонске стране, гдје ће усташка тиранија владати још један дан, преживјело становништво у граду и околини спонтано је прослављало уништење најсрамнијег и најцрњег поретка који је икада владао у овом крају.

⁶⁴² *Лакташи у Народноослободилачком рату*, 365.

⁶⁴³ *Отпор у жицама*, 531.

⁶⁴⁴ Д. Душко Мирчетић, *Двадесета српска бригада*, Београд 1986, 264-265; 36. НОР, XI/2, бр. 68, стр. 349-352; Архив ВИИ, НОБ, К-1332, бр. рег. 27-2, Извјештај 20 бригаде од 25. априла 1945.

⁶⁴⁵ Архив ВИИ, НОБ, К-1140, бр. рег. 19-1/4, Бојна релација Бродске бригаде 28 НОУ дивизије од 18-23. априла 1945.

⁶⁴⁶ 36. НОР, XI/2, бр. 83, стр. 438; Архив ВИИ, НОБ, К-1339, бр. рег. 27-1/1, Извјештај 45. НОУ дивизије од 25. априла 1945; бр. рег. 8-1/6, Бојна релација 24 српске бригаде од 18. априла до 2. маја 1945.



У ослобођеној Босанској Градишци, 24. априла 1945. године, завијорила се застава дуго чекане и крваво плаћене слободе

Слобода је донијела са собом уз радост, и тугу за херојски и невино палим родољубима. Са подручја општине Босанска Градишка у садашњим административним границама (које се мало разликују од граница бившег среза) погинула су 1542 борца, ратујући против окупатора и његових сарадника, а 11.206 житеља као жртве фашистичког терора, међу којима и 4792 дјеце млађе од 14 година. Број цивилних жртава рата, нажалост, није коначан. Разлог је чињеница да су стотине породица босанскоградишког среза комплетно ликвидирани, да су потпуно уништени читави засеоци и насеља, те све страдале није имао ко прецизно исказати. Отежавајућа околност је и то што су црквене и матичне књиге у многим мјестима паљене и уништене. У НОР-у и НОП-у је учествовало око 80% становника: од пионирског узраста до најстаријих лица, односно сви они који су могли допринијети ослобо-дилачкој борби и покрету. Срез је дао 632 првоборца.

Херој народ имао је и своје појединце – хероје. Са босанскоградишког среза тим најузвишенијим народним именом почаствовани су: Стеван Дукић, Лепа Радић и Енвер Шилак.



Стеван Дукић, син Миланов, рођ. 1920. у Рогољима. Текстилни радник. Скојевац и активни синдикални радник од 1937. године у Београду. Члан КПЈ од 1938. Учесник демонстрација 27. марта 1941. у Београду. Био је члан Мјесног комитета КПЈ за Београд од љета 1941. По задатку ПК КПЈ за Србију одлази у Земун на дужност секретара Среског комитета КПЈ, марта 1942. организује саботаже и диверзантске акције од којих је најпознатија отмица из руку Гестапоа у болници члана ПК КПЈ за Србију и члана Политбироа ЦК КПЈ Александра Ранковића, 29. јула 1941. Јула 1942. ухапшен је од усташа у Земуну уз помоћ издајника. Ликвидиран је у усташком затвору 1942. За народног хероја проглашен је 6. јула 1953.



Лепа Радић, кћи Светозарева, рођ. 1925. у Гашници. Учествовала је у организовању напредне омладине и припремама за подизање устанка. После краћег боравка у затвору са комплетном породицом, бива пуштена, након чега је отишла у партизанске јединице где је обављала сложене и одговорне функције. На извршавању задатака је ухапшена и након мучења у Босанској Крупи осуђена на смрт вјешањем, 11. фебруара 1943. Народним херојем проглашена је 20. децембра 1951.



Енвер Шиљак, син Салихов, рођ. 1918. у Босанској Градишци. Окупација земље га је затекла у Тузли гдје је радио у руднику Крека. Организатор устанка у тузланској области, члан обласног војног руководства. Поред осталог, учествовао је у извођењу хусинских рудара у партизанске јединице. По завршетку овог задатка био је издан, ухапшен и након мучења у тузланском затвору, стријељан. Народним херојем проглашен је 20. децембра 1951.

Са тешким ратним ранама преживјело становништво није узимало ни дана одмора и предаха, већ је право са побједничког славља кренуло на посао, на обнову и изградњу порушене домовине.

Рајко Кузмановић

НАРОДНА ВЛАСТ И ДРУШТВЕНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ У ВРИЈЕМЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ИЗГРАДЊЕ

ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ

Босанскоградишко подручје је везано за устанак 1941. и стварање нове народне власти. У ратним и поратним збивањима и промјенама народ Лијевча, Поткозарја и Козаре је активно учествовао. Народно-ослободилачка борба у Југославији имала је од самог почетка револуционарни карактер јер је Комунистичка партија Југославије водећи Народноослободилачки рат поставила у први план „освајање политичке власти и стварање нове државе.“¹ Политика КПЈ, ратни успјеси и масовно учешће народа омогућили су да се већ 1941. године формирају народноослободилачки одбори као револуционарни органи власти. У почетку су имали карактер политичких органа, да би убрзо превазишли почетну фазу и добили државно-правне елементе.

Изградња народне власти од почетка револуције заснивала се на основној идеји да власт произлази из народа и да је он мора вршити, да је народ суверен. Зато стари органи власти нису се могли задржати пошто нису одговарали основној идеји ни по форми ни по садржају. Међу првим документима нове народне власти јесте и онај који је издала Команда Посавског партизанског одреда, а који је већ у јесен 1941. године доспио у Поткозарје.²

Правно-политичка основа народне власти налази се у документима донесеним у ратним условима и послеријатној социјалистичкој изградњи. Неки од тих докумената су незаобилазни за цјелокупну пирамиду власти и у ратним условима – од сеоског народноослободилачког одбо-

¹ Војислав Симовић, *АВНОЈ* – правно-политичка студија, Култура, Београд 1958, 16.

² Зборник НОР-а, број 1, Војно дело, Београд 1949, 68.

ра као најнижег, до Авноја као највишег органа власти, а у послеријатном периоду од мјесног народног одбора до Савезне скупштине.

У периоду револуције правно-политичку основу народне власти чине (углавном) сљедеће одлуке и други документи:

а) Одлуке војно-политичког савјетовања у Столицама од 26. септембра 1941. године.³

б) Директивни чланак Едварда Кардеља у „Борби“ 19. октобра 1941. године.⁴

в) Фочански прописи представљају прву кодификацију прописа револуционарне власти.⁵

г) Септембарски или Крајишки прописи 1942. и два документа: *Наредба о изборима народноослободилачких одбора* и *Наредба о образовању позадинских војних власти*. Народноослободилачки одбори постају стални органи власти.⁶

д) Два документа Првог засједања Авноја у Бихаћу, новембра 1942: *Резолуција о оснивању Авноја* и *Проглас о циљевима борбе и револуције*.

ђ) Документи Другог засједања Авноја новембра 1943, од којих је најзначајнија одлука о изградњи Југославије на федералном принципу.⁷

е) Документи земаљских антифашистичких вијећа донесени током 1944. и до љета 1946. године.

Од маја 1945. па до 1985. године донесено је много значајних правно-политичких докумената на којима се изграђивала организација и дјеловање органа народне власти. Најзначајнији су сљедећи документи:

а) Документи Трећег засједања Авноја августа 1945. и документи Привремене народне скупштине ДФЈ, августа исте године.⁸

б) Документи о проглашењу Федеративне Народне Републике Југославије 29. новембра 1945. године.

в) Устав ФНРЈ из 1946, те устави СФРЈ из 1953, 1963. и 1974. године.

г) Уставни амандмани из 1988. и 1989.

³ Јосип Броз Тито, *Пети конгрес КПЈ*, Култура, Београд 1948, 82.

⁴ Едвард Кардељ, *Пут нове Југославије*, Култура, Београд 1946, 234.

⁵ Леон Гершковић-Ходимир Сиротковић, *Документи о развоју народне власти*, Први свезак, Правни факултет, Загреб 1983, 11-15.

⁶ Леон Гершковић-Ходимир Сиротковић, н. дј. 16-29.

⁷ Друго засједање АВНОЈ-а, Култура, Београд, 1953.

⁸ Рајко Кузмановић, *Привремена народна скупштина, ДФЈ*, Савремена администрација, Београд 1981.

д) Резолуције конгреса КПЈ/СКЈ, посебно Петог, Шестог и Седмог конгреса.

ђ) Статути општина и срезова.

Након завршетка рата, половином маја 1945, народи Југославије улазе у мирнодопску фазу у којој је требало учврстити и легализовати организацију народне власти, али створити услове за њен даљи развој.



*Прва предизборна послеријатна кампања: говор посланичког кандидата
Љубе Бабића у Босанској Градишци 1946. године*

Наставили су са радом у рату формирану органи народне власти. Њихова структура и мрежа била је богата. Затечена је структура народних одбора: сеоских, рејонских, градских, општинских, среских, окружних, обласних, па до земаљских антифашистичких вијећа и Авноја, као највишег народноослободилачког одбора.⁹ Дакле, била је изграђена пирамида власти од дна до врха. Таква организација била је и на подручју Босанске Градишке.

Од 15. маја 1945. па до краја јануара 1946. године (до новог Устава) и доношења Општег закона о народним одборима, у прољеће 1946,

⁹ Леон Гершковић, *Историја народне власти*, Правни факултет, Загреб 1947, 37.

на подручју данашње општине Босанска Градишка дјеловали су одговарајући органи власти. Одмах по ослобођењу успостављени су на овом подручју сеоски народни одбори, народне општине и Срески народни одбор. Сеоски народни одбори имали су оперативно-политички статус, без администрације, па и сједишта одбора. Срески народни одбор још у јуну 1945. године примио је од Окружног народног одбора Бањалука директиву да се у свим селима успоставе сједишта сеоских народних одбора.¹⁰ Рад се одвијао преко одборника и сеоског збора. Таквих одбора било је осамдесет.¹¹



Обраћање бирачима Десе Топић, председнице АФЖ-а на збору у Босанској Градишци, 6. октобра 1946.

Општине су обједињавале више села. Имале су председника, секретара и одређен број одборника, те по једног или два административна радника. Нису биле чврсто територијално подијељене, па је од ослобођења до доношења устава било десетине промјена. Срески одбор је

¹⁰ Архив Босанске Крајине, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Босанска Градишка за мај 1945. год., Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 424.

¹¹ Архив Босанске Крајине, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Босанска Градишка, Фонд Окружни народни одбор, кутија 424.

имао надлежност да може испунити жељу једног или више села да се припоје овој или оној сусједној општини. Такве промјене су биле у општинама Елезагићи, Бистрица, Трошељи, Церовљани, Орахова итд. Иако су општине покривале цијели срез (21 до њиховог укидања у јесен 1945) било је ипак много потешкоћа у њиховом раду. Према извјештајима из општина и среза у Окружном народном одбору у Бањалуци види се на шта се сведе потешкоће. Ево неких:

а) Организација власти (срески и општински одбори) је слабо проведена. Нису извршени избори у свим селима и општинама, нису обезбијеђени ни елементарни услови за рад, нису добили упутства за рад у мирнодопским условима, не ангажују се у раду сви одборници, само секретар и предсједник, итд.

б) Велики број људи је долазио из заробљеништва, а који нису познавали настале промјене, па су правили сметње народној власти. У извјештају Среског народног одбора за Босанску Градишку у љето 1945. стоји и ово: *Народна власт наилази на тешкоће још из тих разлога што већина оних који су дошли из Њемачке, било да су били у ропству или на раду, постају сметња и кочница народним одборима, а између осталог не признају другарице у народној власти, нити су задовољни народним одборима.*¹²

в) На терену је током 1945. било још остатака оних који нису прихватили нову власт у општинама. Појављивали су се у групама, нарочито у селима Мрчевци, Цимироти, Јабланица, Миљевичка Козара, Бистрица, Турјак и Подградци. Народ им се супротстављао, а често је и милиција имала оружане окршаје. Тако их је концем маја 1945. убијено десетак, а неки су ухваћени и предати редовном суду. Тих дана су бацили бомбу у собу општинске зграде у Мрчевцима, када је погинуло дијете, а жена рањена.¹³ Сличних случајева било је све до краја 1945, кад се више нису појављивали.

г) Потешкоће су биле и у томе што је становништво било осиромашено. Од 45.000 становника, колико се процјењивало да их има на подручју среза, било је око 18.000 оних који су тражили помоћ у храни и одјећи. Власти нису могле толико обезбиједити хране, што је стварало револт становништва.

¹² Архив Босанске Крајине (даље АБК), Бањалука, Извјештај Среског народног одбора, Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 424.

¹³ АБК, Бањалука. Исти извјештај.

д) Људи који су радили у органима власти нису били образовани за тако сложене послове. Водили су их људи са четири разреда основне школе, па чак и са мање.

Градски народни одбор дјеловао је у граду Босанска Градишка. Имао је овлашћење и дужности општине са развијенијом организационом структуром органа управе. Имао је и више запослених и стручних људи. Било је и више проблема, па се стварао утисак да је Градски народни одбор био раван Среском одбору, што није било тачно.

Због бројних потешкоћа у организацији и функционисању органа власти, пришло се већ у јуну 1945. изradi Одлуке о новој територијалној подјели среза на мјесне одборе. О новој подјели донесен је закључак на сједници пленума Среског народног одбора 19. јула 1945. године. *Након овог закључка о подјели Среза на мјесне одборе, осјетила се велика лабавост у раду општина и незадовољство чланова општина... Усљед тога потребно је хитно формирати мјесне одборе и донијети прописе по којима ће они радити, те им предати упуте за рад.*¹⁴ Овако је писао Окружном народном одбору Бањалука председник тадашњег Среског народног одбора из Босанске Градишке. На бази наведене одлуке општине су се постепено расформирале током јесени 1945. године и формиран мјесни народни одбори.

Када је 31. јануара 1946. донесен Устав ФНРЈ, тиме је завршено конституисање нове Југославије кодексом који је био резултат социјалистичке револуције. Одмах иза тога пришло се доношењу Основног закона о народним одборима.¹⁵ Закон је утврдио тростепену структуру локалних органа народне власти: мјесне, среске и окружне народне власти. У пракси су се појавили и градски народни одбори, али са правима и дужностима мјесних народних одбора. Тако су од 1946. године на подручју општине Босанска Градишка дјеловали мјесни народни одбори, Градски народни одбор и Срески народни одбор Босанска Градишка. Срески народни одбор био је укључен у Окружни народни одбор Бањалука.

Мјесни народни одбори су добили прецизна овлашћења, тако да није било дилема у томе каква им је улога. Они су били највиши органи државне власти на свом подручју.¹⁶ У духу централизма, мјесни народ-

¹⁴ АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Босанска Градишка за јул 1945, Фонд Окружни народни одбор Бањалука, кутија 424.

¹⁵ Службени лист ФНРЈ, број 43 из 1946. године.

¹⁶ Члан 2 Општег закона о народним одборима из 1946. године.

ни одбори су били потчињени среским, а ови окружним народним одборима.

У првој половини 1946. године на подручју среза Босанска Градишка био је 21 мјесни народни одбор. Неки од њих били су и даље релативно слабо организовани, као нпр. у Јурковици, Елезагићима, Бистрици и Трошељима.¹⁷

Народ је прихватио мјесне народне одборе као своје органе власти. Уведена је посебна форма по којој мјесни народни одбори полагају рачун народу на масовним скуповима–зборовима бирача. На подручју босанскоградишког среза такво полагање рачуна народу мјесни народни одбори вршили су по једанпут мјесечно. Срески народни одбор је строго контролисао како се полаже рачун, па су упозоравани они мјесни народни одбори који то нису вршили редовно. На зборове одлазили су чланови Среског народног одбора. У Извјештају Среског народног одбора Босанска Градишка, стоји и ово: *Мјесни народни одбори подносе рачун – извјештај збору бирача о раду Одбора. Приликом подношења извјештаја не припрема се довољно унапријед, те извјештаји нису потпуни нити правилно написани... Код мјесних одбора су веће тешкоће око овога рада усљед тога што су они сами на ниском степену своје изградње... а ни збор бирача није правилно схватио значај подношења извјештаја, па послје извјештаја настане дискусија о личним стварима, мјесто да се води дискусија о извјештају...*¹⁸

Мјесни народни одбори имали су 7-12 чланова, са предсједником и секретаром. Рад им је морао бити колективан. Обично су радили предсједник и секретар са једним или два службеника, а остали чланови су били пасивни, нису се осјећали одговорним као бирача лица. Административни радници су били полуписмени па нису могли правилно извршавати захтјеве грађана у складу са прописима, што је изазвало оштре критике, па и захтјеве да се смјењују одборници. Сједишта мјесних народних одбора нису се током 1946. и 1947. године битно промијенила. И даље су били смјештени, углавном, у приватне куће, у једну или двије собице. Све је то отежавало рад мјесних народних одбора. Мјесни народни одбори су прве двије-три године своју дјелатност оријентисали на стварање сношљивих услова живота становништва. Посебна пажња

¹⁷ АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Босанска Градишка за април 1946, Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 424.

¹⁸ АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора, Бањалука, Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 424.

поклањала се сјетви, жетви, обнови порушених кућа, градњи локалних путева, оспособљавању сеоских школа, здравственом просвјетивању, организацији радних акција, откупу житарица и меса, те низу других послова од интереса за народ и нову власт. И мјесни народни одбори су се укључивали у извршавање задатака од општег интереса који су долазили „одозго“ по линији виших органа власти.

У 1949. години долази до доношења Општег закона о народним одборима.¹⁹ Према овом закону остала је иста структура органа власти, с тим што су још 1947. године укинута окружни, а 1949. године уведе се обласни народни одбори као трећи степен локалне (регионалне) управе. Године 1951. укидају се и обласни одбори.²⁰

Мјесни народни одбори су у периоду од 1949. до 1952. године добили своју физиономију и постали стабилни органи народне власти. Тада је на подручју среза дјеловало 17 мјесних одбора: Босанска Градишка (као Градски одбор), Чатрња, Бистрица, Драгељи, Лисковац, Греда, Ламинци, Карајзовци, Машићи, Подградци, Нова Топола, Романовци, Турјак, Требовљани, Церовљани, Јабланица и Јурковица.²¹

Градски народни одбор Босанска Градишка дјеловао је од ослобођења до 1952. године, када је, према Закону о народним одборима, постао Народни одбор општине. За период од седам година свога постојања Градски одбор је обављао све оне послове који су били од интереса за становништво, али и за више државне органе.

Градски народни одбор имао је скупштину од 17 чланова. У првим годинама у сједишту Одбора били су стално предсједник, секретар и 4-5 службеника. Од 1947. године Градски одбор имао је свој Извршни одбор са пет чланова. То су били уједно и повјереници за поједине области (пољопривреду, привреду, комуналне послове, социјалну заштиту и здравство и образовање). Њихови послови били су строго везани за срез као први виши и претпостављени државни орган. Радило се по систему административног управљања познатог као револуционарни етатизам.

Смјештај Градског одбора био је добар пошто је био у добро очуваној згради предратне општине. Била је и релативно добра опрема. За-

¹⁹ Службени лист ФНРЈ број 49. из 1949. године.

²⁰ Мићо Царевић, *Општина у друштвено-политичком уређењу СФРЈ*, „Глас“, Бањалука 1980, 53.

²¹ АБК, Бањалука, Одлука о средствима за мјесне народне одборе среза Бос. Градишка, Фасцикл 108.

послени су имали одговарајућу школску спрему (то је углавном била основна и средња школска спрема).

Запослени у Градском одбору имали су чак и неке погодности у платама. По одлуци надлежног министарства много боље су плаћени него запослени у осталим мјесним одборима, чак и од оних у срезу.²²



По завршетку рата прво се кренуло са обновом кућа, школа, здравствених установа, зграда администрације, те санацијом инфраструктуре

Срески народни одбор имао је најзначајнију улогу у структури локалне самоуправе. Он је био спона са мјесним народним одборима (а касније и општинама) и са Окружним, касније Обласним народним одбором Бањалука. Срез Босанска Градишка конституисао се у љето 1945. године, када је дио раније територије (Орахова и Разбој) припао другим срезовима (Босанској Дубици и Српцу). Отада па до свога расформирања 1955. године, пуних десет година, обављао је своју функцију.

²² АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора за септембар 1945. Окружни народни одбор Бањалука, кутија 424.



Реконструкција пилане у Горњим Подградцима

Срески народни одбор био је главни покретач привредног, културног, просвјетног и осталог живота и рада на својој територији. Био је основни облик и главни носилац локалне самоуправе. У своме развоју босанскоградишки срез је имао двије фазе: од 1945. до 1952. и од 1952. до 1955. године. У првој фази срез је дјеловао строго по систему вертикалне организације. Издавао је наредбе или их преносио од виших органа на мјесне народне одборе и тражио њихово извршење, наравно, у складу са законом. Створен је систем строге субординације. Постојећа хијерархија органа власти морала се поштовати. Мјесни народни одбори су подносили сваког мјесеца писмени извјештај срезу, а овај, такође сваког мјесеца, подносио је извјештај Окружном или Обласном народном одбору о стању на својој територији и степену извршења задатака. Није занемарен рад и по хоризонталној линији. То значи да је сваки народни одбор био основна власт на свом подручју а извршни органи су подносили извјештај одборничкој скупштини.

Срез је имао своју Скупштину. Била је до 1953. године једнодомна, а затим, до свога расформирања, дводомна. Среска скупштина била је састављена од одборника изабраних на општим изборима на период од четири године. Скупштина среза Босанска Градишка имала је у првом четворогодишњем мандатном периоду 50, а у другом, средином 1949. године, 70 одборника. Бирала је свој Извршни одбор од осам чланова: председник, секретар и шест чланова који су били повјереници ресорних органа управе.²³ Тај број се мијењао порастом броја ресора, па је у септембру 1949. године Извршни одбор имао 16 чланова.



*Заједнички снимак одборника Скупштине општине Босанска Градишка,
1963. године*

Среска управна служба имала је шест одјељења и то за привреду, просвјету, социјалну политику, шумарство, грађевине, финансије и здравство. Поред шест одјељења постојао је и посебан секретеријат.²⁴ Било је одвојено одјељење за унутрашње послове и државну безбједност. Привредно одјељење је имало највише послова пошто је у свом саставу

²³ АБК, Бањалука. Писмо Среског народног одбора Босанска Градишка, број 227, из 1946. год., Фонд Окружни народни одбор, кутија 424.

²⁴ АБК, Бањалука, исто.

имало послове пољопривреде, индустрије, водопривреде, занатства, трговине, снабдијевања, цијена, ветеринарске послове итд. Среска управа запошљавала је 1945. свега 18 службеника, а 1952. имала је 141, из чега се види како је нагло растао административни апарат.

При срезу су радиле посебне комисије: Планска, Контролна, Комисија за ратну штету, Комисија за ратну добит, Комисија за утврђивање ратних злочина, Комисија за аграр и колонизацију и Комисија за жалбе и молбе. Све комисије су биле извршна тијела Скупштине среза и Извршног одбора среза.²⁵

Послови среза били су усмјерени на обнову привредних и друштвених објеката, изградњу путева, водообјеката, описмењавање становништва, здравствену заштиту, изградњу власти, преображај села, развој задругарства. Ентузијазам маса побиједио је многобројне потешкоће, па чак и оне политичког карактера – 1948. године.

Промјене на основу Оштег закона о народним одборима из 1949. године нису се много односиле на срез. Једино је наглашена улога среза пошто је он и даље остао централни носилац народне власти и спона између мјесних народних одбора и области које су тада формиране. Дошло је до повећаног броја одборника у Среској купштини, па их је изабрано 75, од којих је 60 земљорадника. Извршни одбор имао је 16 чланова.²⁶

У Југославији су се десиле крупне друштвено-економске промјене у периоду од 1950. до 1955. године. Најбитније су оне 1950, када је уведено радничко управљање у привреди, затим 1952. године, када су реорганизовани локални органи власти и донесен Општи закон о народним одборима,²⁷ и најзад оне 1953, када је донесен Уставни закон.

Промјене у организацији власти 1952. битно се разликују од свих дотадашњих. Оне су захватиле и форму и садржај. Отворен је процес децентрализације и деетатизације, што се видно испољава у раду локалних органа власти. Дошло је до рационализације у организацији власти. У Босни и Херцеговини су укинута окружни (1947), затим обласни (1951), те мјесни народни одбори (1952), а битно се смањује број срезова и градских одбора. На подручју Босанске Градишке остаје и даље

²⁵ АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Бос. Градишка, Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 424.

²⁶ АБК, Бањалука, Извјештај о раду Среског народног одбора Бос. Градишка, Фонд Обласни народни одбор, кутија 112.

²⁷ Служб. лист ФНРЈ, број 22, 1952. год.

срез подијељен на општине.²⁸ Народни одбор среза Босанска Градишка се територијално не смањује нити проширује. Међутим, промјене настају у суштини и огледају се у сљедећем:

а) Промјене у унутрашњој територијалној подјели, па је територија среза подијељена на народне одборе општина, умјесто на мјесне народне одборе.

б) Промјене у организацији Скупштине и органа управе, па се уводе два вијећа (од 1953), оснивају се савјети као политичко-извршни органи и неки нови органи управе. Скупштина среза Босанска Градишка имала је Среско вијеће које је сачињавало 40 одборника (пет из сваке општине. Срез је имао 39 одборника Вијећа произвођача.²⁹ Одлуком Народног одбора среза Вијеће произвођача имало је 20 одборника из пољопривреде, а остали су били из других дјелатности. Тај састав одговарао је привредној и социјалној структури среза. Одлуком Среске скупштине 1953. формирано је пет савјета: Савјет за привреду (11 чланова), Савјет за комуналне послове (седам чланова), Савјет за просвјету и културу (пет чланова), Савјет за народно здравље и социјалну политику (седам чланова) и Савјет за унутрашње послове (седам чланова).³⁰

в) Промјене у овлашћењима огледају се у томе да се она смањују, нарочито у тзв. типичним пословима комуналне самоуправе, без обзира на то што је и даље срез остао основни народни одбор локалне самоуправе. Његове одлуке су се беспоговорно проводиле у општинама као одлуке органа „одозго“.

Умјесто мјесних одбора и Градског одбора Босанска Градишка, основане су општине као основне територијалне јединице. Народни одбори општина нису више оно што су били мјесни народни одбори. Нису само политичке институције, већ и друштвене заједнице, тј. они су и званично (правно) постали основни органи власти.

Скупштина среза је утврдила нову територијалну подјелу. Претходила је расправа и предлози зборовна бирача. На подручју среза Босанска Градишка формирано је осам народних одбора општина: Босанска Градишка, Подградци, Турјак, Церовљани, Бистрица, Романовци, Нова Топола и Ламинци.³¹

²⁸ Закон о народним одборима срезова у НР БиХ, Сл. лист 18/52.

²⁹ АБК, Бањалука, Одлука о утврђивању броја одборника Вијећа произвођача среза Бос. Градишка из 1953, Фасцикл 108.

³⁰ Закон о народним одборима општина, НР БиХ, Сл. лист 18/52.

³¹ АБК, Бањалука, Попис општина на срезу Босанска Градишка, Друштвени план за 1953., Фонд Обласни народни одбор, Фасцикл 108.

Народни одбори општина имали су једнодомне скупштине од 30 до 50 одборника. Бирали су их грађани на основу општег и једнаког бирачког права. Организација управе и других органа у општинама била је слична оној у срезу, само је била неразвијенија и са мање запослених службеника.

Народни одбори општина имали су бројне дужности и овлашћења која су подизала ауторитет општина. Нов модел општине отворио је широм врата изградњи савремене локалне самоуправе комуналног типа. На бази Уставног закона из 1953. године,³² Закон о народним одборима општина у НР БиХ је предвидио да народни одбори општина могу доносити допунске прописе којима су уређивали послове из своје надлежности, с тим што нису смјели бити у супротности са законом. Народни одбори општина су се све више окретали стварним проблемима грађана, па се убрзо показало оправданим што су уведене општине у систем локалних територијалних јединица. Општине су и даље остале ускраћене на право прикупљања властитих прихода. Њихове потребе финансиране су прерасподјелом путем Народног одбора среза. Једино су народни одбори општина могли заводити мјесне самодоприносе за потребе изградње комуналних и других објеката широке употребе.

Од 1950. почеле су радикалне промјене у цјелокупном друштвено-економском и политичком систему које су кулминирале увођењем комуналног система 1955. године. Он је најпогоднија форма децентрализације у којој грађани долазе до пуног изражаја и стављају своју цјелокупну енергију у службу својих интереса и интереса заједнице. На демократско-политичку сцену ступа нови тип општине која има све карактеристике комуне. Тако се комуна испољава као основна политичко-територијална организација самоуправљања и основна друштвено-економска заједница становника одређеног подручја,³³ а општина постаје правни израз и оквир за комунални систем.

Почетком 1955. године Савезна народна скупштина ФНРЈ донијела је Општи закон о уређењу општина и срезова,³⁴ а затим је Народна скупштина БиХ донијела Закон о подручју срезова и општина у НР БиХ.³⁵ Законом је у БиХ формирано 15 срезова и 191 општина.

³² Члан 3. Уставног закона ФНРЈ из 1953, Служб. лист ФНРЈ, број 3/53.

³³ Програм СКЈ из 1958. године

³⁴ Закон је објављен у Сл. листу ФНРЈ бр. 25/55

³⁵ Закон је објављен у Сл. листу НР БиХ бр. 17/55.

Укинут је срез Босанска Градишка и свих осам општина. Формирана је само општина Босанска Градишка за цијелу територију бивших општина, односно, бившег среза Босанска Градишка. Општини је припојена и Орахова. Тако је формирана општина која је представљала заокружену друштвено-економску цјелину у којој су се остваривали различити облици друштвеног самоуправљања и вршила власт. Законом о надлежности општина и срезова дата су широка права општинама.³⁶ Први Статут општине Босанска Градишка предвидио је да општина усаглашава интересе појединаца с општим друштвеним интересима, стара се о остваривању личних и политичких права грађана, о обржем развоју производних снага, побољшању животних услова, усмјерава развој привреде, расподјелу дохотка за привредне, културне и социјалне потребе, усклађује интересе радних организација са општедруштвеним интересима, самостално организује општинску самоуправу, врши избор народног одбора, организује комуналне и друге општинске службе, врши законитост рада радних и других организација.³⁷

Нова општина је монотипског карактера, тако да се нису разликовале градске и сеоске општине, развијене и неразвијене. Грађани су имали иста права и обавезе без обзира гдје живјели на територији републике. Статут општине предвидио је да се могу на подручју општине формирати мјесни одбори, али не као органи власти, већ као друштвени органи у насељеним мјестима. Такође су формиран и мјесни уреди.

Народни одбор општине имао је два вијећа: Општинско вијеће (60) и Вијеће произвођача (59 одборника). Општина је имала предсједника и два потпредсједника. За Општинско вијеће одборници су бирани по изборним јединицама на цијелој територији општине на основу општег и једнаког права гласа свих пунољетних лица. Одборници Вијећа произвођача бирани су у двије групације: у пољопривреди 40, а у индустрији, комуналним и друштвеним дјелатностима 19 одборника.

Формирано је седам савјета: Савјет за привреду, затим за комуналне послове, за пољопривреду и водопривреду, за просвјету и културу, за народно здравље, за социјално старање и запошљавање и за унутрашње послове. У савјете је бирано од седам до 15 чланова, од којих су најмање два члана, у сваком савјету, морала бити из реда одборника било кога вијећа. Савјети су вршили значајне извршне и управне послове за на-

³⁶ Закон у НР БиХ објављен је у Сл. листу НР БиХ број 18/55.

³⁷ Статут општине Бос. Градишка из 1955. године.

родни одбор општине. Они су се углавном старали о извршењу прописа општине, али су могли и да издају самосталне наредбе и управна упутства за извршавање закона и других аката виших државних органа.

Током 1955, 1956. и 1957. године донесено је неколико закона којима је утврђена организација и рад органа управе, као и Закон о јавним службеницима, па је Народни одбор општине Босанска Градишка утврдио акт о организацији и систематизацији у органима управе и посебним органима на свом подручју.³⁸ Организација државне управе била је сљедећа: секретар Народног одбора био је на челу организације управе. Целокупна организација била је подијељена на одјељења, одсјеке, бирое, мјесне уреде и суд за прекршаје. Формирано је Одјељење за општу управу и унутрашње послове, затим одјељења за финансије, за привреду и комуналне послове, за здравље и социјално старање. У оквиру одјељења било је више одсјека. Формирано је 11 мјесних уреда и то у: Бистрици, Церовљанима, Ламинцима, Долини, Орахови, Горњим Подградцима, Јабланици, Турјаку, Доњој Јурковици, Машићима и Новој Тополи. У свим наведеним органима била су запослена 83 радника, а само два су била са факултетском спремом.

У периоду од 1956. до 1963. општина Босанска Градишка је брзо израстала у снажну друштвенополитичку и економску цјелину. Први друштвени план развоја у новом комуналном систему за период 1957-1961. годину врло амбициозно предвиђа развој, а који се у основи и остварио.³⁹

Тек новим уставним промјенама 1963. године општина Босанска Градишка добија свој коначан облик који се одржао и развијао пуних 25 година. У тој фази долази до побољшања у организацији и у раду Народног одбора општине. У ствари, од Устава 1963. године губи се назив „Народни одбор“, а уводи се нови назив „Скупштина општине“. Скупштина општине задржава и даље два вијећа, с тим што у Вијећу произвођача нису више двије групације, већ четири: индустрија; пољопривреда; здравство и социјална заштита; култура и просвјета. Свака групација имала је одређени број одборника у Вијећу произвођача. Савјети су и даље остали као и одговарајући органи управе. Општина је уставом добила још веће надлежности, нарочито у области привредне дјелатности, инспекцијских служби, властитих прихода и друго.⁴⁰

³⁸ Сл. гласник среза Бања Лука бр. 2 из 1958. и бр.5 из 1959. године.

³⁹ Сл. гласник среза Бања Лука бр. 3 из 1959. године.

⁴⁰ Члан 96-104 Устава СФРЈ из 1963. године.



*Легендарног „Ђиру“ и ускотрачну пругу према Подградцима и Козари
замјениће ускоро асфалтни путеви*



*Са отварања асфалтног пута Градишка – Горњи Подградци, 1968. Слијева надесно:
Бранко Микулић, Љубо Бабић, Хајра Капетановић, Слободан Реметић и други.*



*Савремени мост преко ријеке Саве у Босанској Градишци,
пуштен у саобраћај 1956. године*



Водоторањ у Босанској Градишци пуштен у рад 1966. године



Сеоско становништво је радним акцијама, уз помоћ друштвене заједнице и ресорног предузећа, почело електрификацију села



Почеци изградње данашње Видовданске улице у Босанској Градишци. Становништво је вапило за новим стамбеним јединицама



*Савремена привреда захтијевала је квалитетне везе са свијетом:
зграда поште у Босанској Градици у изградњи, пуштена у рад 1975. године*



Дочек првог аутобуса у Турјаку 1968. године

Општина се формирала као основна друштвенополитичка заједница. Она добија такве карактеристике након укидања среза Бањалука 1966. године, коме је припадала општина Босанска Градишка. Тако се губи „виши степен“ комуналне самоуправе у оквиру среза, па општина остаје једини облик локалне самоуправе. То омогућује да се непосредније и суштински остварује друштвено самоуправљање преко зборових бирача, референдума, рада савјета и других самоуправних органа и форми. Међутим, последице десетак година комуналног система и новог типа општине јавиле су се и неке негативне појаве, као што су затварање већине дјелатности у границе општине. То се негативно одразило на развој привреде која не трпи аутархичност и затвореност. Такође, испољавала се локална бирократија која ју је спутавала.

Устав из 1974. године задржао је исти тип општине, с тим што су њиме унесени неки нови елементи. Општина се сад дефинише као самоуправна и основна друштвенополитичка заједница, заснована на власти и самоуправљању радничке класе и радних људи.⁴¹ Статут општине Босанска Градишка прихвата такво одређење општине, али конкретизује и садржај тих права, истичући да се у општини обезбјеђују услови за слободно национално испољавање и равноправност свих грађана. *Успоставља се и развија такво друштвено уређење које се заснива на односима међу радним људима и грађанима као слободним и равноправним произвођачима и ствараоцима чији рад служи искључиво задовољењу њихових личних, заједничких и општих друштвених потреба.*⁴²

У таквим политички уређеним односима општина Босанска Градишка се снажно развила, тако да је омогућен висок домет производње. Развијен је систем друштвених дјелатности – школства, здравства, културе, физичке културе. Убрзано се развија систем мале привреде и других облика привређивања и друштвеног дјеловања.

Општина Босанска Градишка у 1985. години обухвата 70 насељених мјеста: Ацићи, Берек, Бистрица, Бок Јанковац, Босанска Градишка, Брестовчина, Буковац, Вакуф, Вилуси, Врбашка Гашица, Горња Долина, Горња Јурковица, Горња Липовача, Горњи Карајзовци, Горњи Подградци, Грета, Грбавци, Доња Долина, Доња Јурковица, Доњи Карајзовци, Доњи Подградци, Драгељи, Дубраве, Елезагићи, Жеравица, Јабланица, Јазовац, Кијевци, Козара, Козинци, Кочићево, Крајишник,

⁴¹ Чл. 116 Устава СФРЈ из 1974. године

⁴² Статут општине Босанска Градишка од 5. маја 1982. године.

Крушкик, Ламинци-Брезици, Ламинци-Дубраве, Ламинци-Јаружани, Ламинци-Сређани, Лисковац, Лужани, Мачковац, Машићи, Мичије, Миљевићи, Милошево Брдо, Мокрице, Насип, Нова Топола, Ново Село, Орахова, Орубица, Петрово Село, Ровине, Рогољи, Романовци, Самарције, Сеферовци, Совјак, Средња Јурковица, Требовљани, Трошељи, Трновац, Турјак, Церовљани, Цимироти, Чатрња, Ћелиновац, Чикуле и Шашкиновци.

Грађани свих насељених мјеста имају иста права и дужности и остварују их путем демократских форми: зборови грађана, референдуми, политичко организовање, петиције, народна иницијатива и други облици.

Највиши орган власти је скупштина општине, састављена од трију вијећа: Вијеће удруженог рада, Вијеће мјесних заједница и Друштвено-политичко вијеће. Вијеће удруженог рада има 60 делегата, а сачињавају га делегати из удруженог рада и других самоуправних организација и заједница. Вијеће мјесних заједница има 30 делегата и сачињавају га делегати грађана у мјесним заједницама. Друштвено-политичко вијеће сачињавају делегати радника и других грађана организованих у друштвено-политичке организације удружене у Социјалистички савез радног народа.⁴³ Делегати у сва три вијећа бирају се на четири године. Дјело-круг рада вијећа подијељен је тако да највише овлашћења има вијеће удруженог рада, с тим што се сва питања разматрају у надлежности појединих вијећа самостално, било на појединим вијећима равноправно, било у надлежности скупштине на заједничкој сједници сва три вијећа. Скупштина општине има своје предсједништво од седам чланова, укључујући предсједника и потпредсједника Скупштине општине.

Скупштина општине има извршни одбор од 13 чланова као колективни извршни орган. Одговоран је скупштини за стање у свим областима живота. Пракса је показала да је извршни одбор преузео превелика овлашћења и мимо статута и закона, па се у неким елементима издигао изнад Скупштине и органа управе Скупштине општине. Његова права и обавезе дају му ознаке општинске владе.

У општинама су образовани друштвени савјети као посебна демократска форма размјене и усклађивања мишљења и консултација о начелним питањима ради утврђивања и спровођења политике у општини.

⁴³ Члан 231-237. Статут општине Босанска Градишка из 1982. год.

Формирани су савјети за друштвено-економске односе и савјети за политички систем.

Посебни органи општине су Савјет за народну одбрану и Савјет за питање безбједности и друштвене самозаштите.

Скупштина општине Босанска Градишка има и разне комисије као што су: за избор; именовање и кадрове; за прописе; за представке и притужбе; за питања бораца и ратних војних инвалида; за одликовања и признања и Комисија за односе са вјерским заједницама. Оне имају од пет до 13 чланова.

На територији општине дјелују 53 мјесне заједнице. Права и дужности мјесних заједница су у оквиру потреба остваривања привредних, културних, образовних, политичких и осталих интереса грађана.

Скупштина општине има органе управе који раде за потребе грађана, обезбјеђују провођење закона и прописа, контролишу и надзиру, те обављају друге послове.

Органи управе општине Босанска Градишка организовани су сагласно законима и актима општине и сачињавају: секретеријате, и то: за народну одбрану, за унутрашње послове и за општу управу; управе: за друштвене приходе; за геодетско-катастарске и имовинско-правне послове; комисије: општинска комисија за привреду и друштвене дјелатности; стручне службе: Стручна служба Општине и Извршног одбора, те Служба правне помоћи; мјесни уреди су: Бистрица, Церовљани, Доња Долина, Дубраве, Горњи Подградци, Ламинци-Сређани, Машићи, Нова Топола, Орахова, Романовци и Турјак.⁴⁴

Општина има организоване правосудне и остале посебне органе:

1. Основни суд у Босанској Градишци, основан још 1945. године, прво као Срески суд, затим као Општински суд и на крају Основни суд који је овај назив добио 1986. године.⁴⁵ Он дјелује на спречавању друштвено опасних и штетних појава, штити и учвршћује законитост, друштвену одговорност и социјалистички морал.

2. Општинско јавно тужилаштво дјелује од 1945, прво као Среско јавно тужилаштво. Оно предузима низ мјера ради јединствене примјене закона и прописа.⁴⁶

3. Општински суд за прекршаје је посебан орган Скупштине општине чији је задатак вођење прекршајног поступка на подручју општи-

⁴⁴ Службени гласник општине Бос. Градишка број 8/84.

⁴⁵ Закон о редовним судовима, Сл. лист СР БиХ 19/86 и 25/88.

⁴⁶ Закон о јавном тужилаштву, Сл. лист СР БиХ 19/86.

не. Почео је да ради 1955. као Судија за прекршаје а од 1977. као Суд за прекршаје.⁴⁷

4. Општинско јавно правобранилаштво је посебан орган општине. До 1977. послове јавног првобраниоца вршило је Међуопштинско јавно правобранилаштво Бањалука.⁴⁸

5. Општински друштвени правобранилац самоуправљања је орган друштвене заједнице и предузима мјере и правна средства, а врши и друга законом утврђена права и дужности у остваривању друштвене заштите самоуправних права радних људи и друштвене својине.⁴⁹

Општина Босанска Градишка је постала стабилан фактор у систему органа власти. Има законом утврђене везе и односе са Регионалном заједницом општина Бањалука па је тако општина Босанска Градишка директно везана за СР БиХ као вишу друштвено-политичку заједницу.

ПОЛИТИЧКО ОРГАНИЗОВАЊЕ

Комунистичка партија Југославије, организујући народни устанак и водећи револуцију, посвећивала је посебну пажњу властитом организовању, али и развијању осталих политичких организација. Поред КПЈ дјеловали су СКОЈ, УСАОЈ, НОФ, АФЖ, а касније синдикат и СУБ-НОР. До новембра 1945. задржале су се и неке грађанске политичке странке, као нпр. Земљорадничка странка, Демократска странка, лијево крило Хрватске сељачке странке и др. Након избора 1945. те политичке странке су нестале са југословенске политичке сцене.⁵⁰

На подручју општине Босанска Градишка, посебно на дијелу према Козари, током рата дјеловале су револуционарне политичке организације. Што се више ближио крај рата, њихов утицај се проширивао на цијело подручје општине, да би након рата сав друштвени, економски, културни и остали садржај рада био усмјераван стратегијским и оперативним програмом политичких организација, а посебно КПЈ.

Пред Среским комитетом КПЈ за Босанску Градишку био је изузетан задатак, нарочито у љето 1945, да организује широку идеолошко-

⁴⁷ Закон о прекршајима, Сл. лист СР БиХ, 29/77.

⁴⁸ Закон о јавном правобранилаштву, Сл. лист СР БиХ, 2/89.

⁴⁹ Закон о друштвеном правобраниоцу самоуправљања, Сл. лист СР БиХ 15/84.

⁵⁰ Р. Кузмановић, *Привремена народна скупштина ДФЈ*, Савремена администрација, Београд 1981, 148.

-политичку и пропагандну дјелатност. Дјеловао је специјални орган – Комисија за агитпроп Среског комитета КПЈ, која је водила основне активности. Идеолошка и акциона смјерница послје ослобођења била је Титова изјава на Оснивачком конгресу КПЈ Србије, 12. маја 1945. године, која гласи: „Тим више и јаче, задаци који се у пуној оштрини постављају пред нас, морају бити сматрани као заповијест коју сваки члан Партије мора извршавати. А који су то задаци? То су: 1) учвршћивати народну власт, 2) учвршћивати братство и јединство народа Југославије стечено са толико крви и напора, и 3) уложити све своје снаге у изградњу наше разорене земље“.⁵¹

Током љета 1945. године на подручју среза Босанска Градишка дјеловао је Срески комитет КПЈ са осам општинских комитета, са 37 партијских ћелија и 325 чланова КПЈ. Општински комитети били су у Церовљанима, Мрчевцима, Турјаку, Подградцима, Ламинцима, Бистрици, Новој Тополи и Босанској Градишци.

Општински комитети (касније мјесни) били су повезани са Среским комитетом КПЈ Босанска Градишка као првом вишом инстанцом а Срески комитет био је у саставу Окружног комитета КПЈ.

Политичка ситуација 1945. и почетком 1946. постајала је сваким даном све стабилнија. Било је врло оштрих расправа са људима старих схватања, са повратницима из Њемачке и других земаља (заробљеници), али и са једним бројем демобилисаних бораца. *Поједини демобилисани борци иступају пред народом критизерски говорећи да им није учињено оно што им је у току рата обећано, а да данас имају иста или већа права они који нису учествовали у НОБ-у... Они потежу и то да су друге националности осим српске, дале борби врло мало, а да су сада једнаки... Негативно утиче на братство и јединство и то што се јавно отварају масовне гробнице и ваде лешеви у Старој Градишци, гдје присуствује стално огромна маса људи. Реакционарни елементи користе ову прилику да хушкају против Хрвата и Муслимана говорећи народу да су то они учинили, а не усташе. Требало би забранити убудуће приступ народу код ископавања лешева, јер то штетно утиче на братство и јединство.*⁵²

Рад партијске организације среза Босанска Градишка се стално одвијао у напору да се рјешавају политички и економски проблеми,

⁵¹ Ј. Броз Тито, *Оснивачки конгрес КПЈ Србије*, Култура, Београд 1972, 86.

⁵² АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Босанска Градишка за април 1946. год. Фонд Окружни народни одбор Бањалука, кутија 424.

произашли из промјена и конкретне ситуације. Организовани су масовни скупови народа на којима је објашњавано шта треба радити, за шта се треба борити. Тако је садржај рада КПЈ од 1945. до 1952. године био усмјерен на све области друштвеног живота. КПЈ је имала одлучујућу улогу у обнови порушених села и насеља, организацији пољопривредне и индустријске производње, припреми и провођењу избора за органе власти, провођењу првог петогодишњег плана, описмењавању и просвјештавању. Посебно је била борба са остацима стаљинистичког и информбировског дјеловања и схватања. Од средине 1949. године почела је борба за деетатизацију и радничку самоуправу.

На подручју Среског комитета КПЈ Босанска Градишка у јануару 1947. било је 508 комуниста и 52 кандидата. Од тога је било 465 сељака, а по националности била су 484 Србина, шест Хрвата, 15 Муслимана и троје осталих. Од 508 чланова само је један имао средњу школу а два високу. Остали су били са четири разреда основне школе или без тога. Број ћелија се смањило на укупно 23.⁵³

Након 1948. године стање чланства у Партији је стагнирало. У почетку 1949. била су свега 532 члана. Поред Мјесног комитета КПЈ у Босанској Градишци формирају се мјесни комитети КПЈ на ширем подручју среза. Повећан је број чланова КПЈ 1950. на 926.⁵⁴ Губи се назив „ћелија“, а уводи се појам „основна партијска организација“.

Период између 1948. и 1952. био је изузетно важан због сукоба са Информбироом и одвајања од идејног концепта вођства КП СССР. Партија је морала очистити своје редове од оних који су подржавали стаљинистички концепт развоја државе и партије. Било је оштрих сукоба у организацијама КПЈ на терену Босанске Градишке. У идејним разграничењима велики број чланова је искључен из КПЈ.⁵⁵

Партија је у том периоду имала велике задатке на организацији привредног опоравка становништва, али и на организовању откупа вишка житарица. Систем откупа био је наметнут као друштвена потреба, на чему су се, поред Партије, ангажовале и остале политичке организације. КПЈ је имала бројне компликоване послове око примјене Закона о аграр-

⁵³ АБК, Бањалука. Статистички мјесечни подаци, Фонд Срески комитет КПЈ Бос. Градишка, кутија бр. 2.

⁵⁴ АБК, Бањалука. Мјесечни извјештаји, Фонд Срески комитет КПЈ Бос. Градишка, кутија бр. 8.

⁵⁵ Међу онима који су морали напустити КПЈ били су и неки руководиоци, као што је нпр. први послеријатни предсједник Народног одбора среза Бос. Градишка.

ној реформи и колонизацији. Требало је увјерити оне који немају довољно земље да им је то доста, а они који имају мало више да морају предати вишак задрузи. Један број породица требало је преселити у Војводину. Одабирање које су то породице вршиле су партијске организације.

Било је потребно организовати учешће омладинаца на савезним акцијама, изградњи омладинских пруга и других објеката. Тако је током љета и јесени 1946. године учествовало у свакој смјени по 150 омладинаца на изградњи Омладинске пруге Шамац-Сарајево. Међу омладинцима увијек су морали бити и чланови КПЈ и СКОЈ-а.⁵⁶

Комисија за агитпроп организовала је акцију идејног оспособљавања и просвјетљивања. О томе Срески комитет Бос. Градишка обавјештава Партијски комитет КПЈ за БиХ писмом: *На срезу има 15 мјесних актива и 1 среска. Мјесни активи имају 15 до 20 агитатора, а срески 27 агитатора. Актив предавача постоји при Среском комитету – има 16 чланова. На терену Среза ради 48 кружока са 851 учесником... Имамо 34 читалачке групе марксистичких кружока, а за непартијце још немамо.*⁵⁷

Важан политички фактор био је СКОЈ (Савез комунистичке омладине Југославије). Током 1945. омладинска организација дијелила се на СКОЈ и УСАОЈ. *Скојевци су били организовани, дисциплиновани и упорни борци за нови поредак. Чланови УСАОЈ-а били су у основи сви омладинци. Од 1946. године УСАОЈ се трансформисао у Народну омладину, а СКОЈ је и даље остао.*⁵⁸ Од 1948. године СКОЈ и Народна омладина се уједињују под називом Народна омладина Југославије.

У 1947. години у срезу Босанска Градишка била су 554 члана СКОЈ-а.⁵⁹ Организације СКОЈ-а биле су из 20 мјесних подручја. Скојевска организација имала је свој Срески комитет од пет до седам чланова. На терену је било 38 актива Народне омладине са 2240 чланова.⁶⁰ Омладинска организација стално се бројно повећавала, па је до половине

⁵⁶ АБК, Бањалука, Допис Окружног комитета КПЈ Бањалука у вези са учешћем чланова КПЈ и СКОЈ-а на изградњи пруге, Фонд Среског комитета КПЈ Бос. Градишка, кутија 1.

⁵⁷ АБК, Бањалука, Писмо Покрајинског комитета КПЈ Бањалука од 28. октобра 1948. Фонд Срески комитет КПЈ Бос. Градишка, кутија 8.

⁵⁸ *Трећи конгрес УСАОЈ-а и СКОЈ-а*, Загреб 1946.

⁵⁹ АБК, Бањалука, Извјештај упућен Окружном комитету КПЈ Бањалука, Фонд Срески комитет КПЈ, Бос. Градишка, кутија 8.

⁶⁰ АБК, Бањалука, Извјештај о стању организације СКОЈ-а од 26. марта 1947. Срески комитет КПЈ Бос. Градишка, кутија 4.

љета 1947. године било већ 2670 чланова. Били су то организовани одреди младих људи, спремних да пођу у сваку акцију коју је организовала нова народна власт и КПЈ. Посебно су се истицали на организовању радних акција. *Скојевској и омладинској организацији се врло мало посвећује пажње од стране Партијског комитета... Рад са омладином и скојевцима вођен је по старом начину тако да се нису проналазили нови начини рада са истим. Скојевцима и омладини обично су давани привредни задаци и позивани на добровољне радове, омладинску пругу и сл, док је остали рад био занемарен...*⁶¹

Организације Народног фронта биле су формиране у свим насељеним мјестима среза Босанска Градишка. Народни фронт слиједио је организацију (и реорганизације) власти, што је омогућавало његов ефикаснији рад. Сви мјесни одбори Народног фронта били су укључени у Срески одбор Народног фронта. На нивоу Среског одбора формиран су одговарајући органи међу којима су били: Одјељење за агитацију, Актив агитатора, Финансијски одбор, Управа за изградњу задружних домова и Комисија за извршавање фронтовског плана. У 1949. години дошло је до реорганизације у Народног фронту, па су стари органи распуштени и формиран нови. Нови органи били су Пленум Среског одбора Народног фронта, Извршни одбор и Секретеријат, Комисија за идеолошко-васпитни рад, Комисија за агитацију и штампу, Комисија за народну инспекцију, Комисија за план и евиденцију, Комисија за организациона питања, Комисија за социјално-здравствена питања, Комисија за надзор, Привредна комисија, Управа за радне бригаде, Управа за изградњу домова и осталих објеката, Срески савез културно-просвјетних друштава и Одбор народне технике.

Активности Народног фронта биле су врло широке. Он је први пут ушао у редовне изборне активности у јесен 1945. и био је главни носилац провођења избора. Руководство и народ су били суочени са чињеницом да се и поред побједи револуције у предизборној кампањи појавила опозиција, тј. неке предратне политичке странке. То је довело и до увођења друге кутије на изборним мјестима, тзв. кутије без листе. То је, у ствари, била кутија оних који нису били за демократске промјене у Југославији. На подручју среза Босанска Градишка било је група које су биле за одржавање монархистичког система. На предизборним

⁶¹ АБК, Бањалука, Извјештај за јануар 1948. Срески комитет КПЈ Бос. Градишка, кутија 4.

конференцијама у септембру 1945. народ је масовно учествовао. У извјештају Среског комитета КПЈ за Бос. Градишку, упућеном Окружном комитету КПЈ Бањалука стоји и ово: *Реакционарне групе којих има на нашем Срезу покушале су да омету предизборне конференције служећи се приговорима да иступа само једна политичка странка и да би јој требала опозиција... Приликом избора кандидата опћенито, не осврћући се на поједине случајеве, може се рећи да је маса носила оно мишљење које је имало руководство НОФ-а... Било је случајева гдје су се противили нама непожељни елементи, као што је случај у Дубравама и Драгељима...*⁶² Тада је у бирачки списак уписано око 16.000 бирача, а 549 су они који су брисани из бирачких спискова, сагласно Закону о бирачким списковима.

Синдикат је био такође организован. Истина, био је млада организација пошто је тек основан по ослобођењу цијеле земље. Број запослених радника био је мали, то је била релативно мала синдикална организација. Већ 1945. године основано је Мјесно синдикално вијеће (Одбор) Босанска Градишка.

Почетком 1947. године Мјесно синдикално вијеће имало је 20 подружница са 1235 чланова синдиката. На подручју среза је било укупно запослено 1535 радника, од којих је било око 150 сезонских. Према оцјенама тадашњег Среског комитета КПЈ рад синдиката је био слаб.⁶³ Тек 1948. године Мјесно синдикално вијеће прераста у Среско синдикално вијеће Бос. Градишка, а боље се организују и подружнице. Рад се видно побољшава, па је у прољеће 1948. године било синдикално организовано свих 1800 запослених. Нарочито се осјетила активност у подружници дрвне индустрије у Подградцима и у подружници Државног пољопривредног добра у Новој Тополи.⁶⁴

Организација АФЖ (Антифашистички фронт жена) дјеловала је на подручју среза Босанска Градишка од самог ослобођења. Њихова активност чак је сметала неким схватањима. Тражили су у неким мјесним подручјима да жене не улазе у руководне органе власти и политичких организација (Дубраве, Орахова, па и Совјак). Ипак, то су била

⁶² АБК, Бањалука, Извјештај о предизборној активности од 8. септембра 1945. Срески комитет КПЈ Бос. Градишка, кутија 1.

⁶³ АБК, Бањалука, Извјештај о раду политичких организација од 25. фебруара 1947. Срески комитет КПЈ Бос. Градишка, кутија 4.

⁶⁴ АБК, Бањалука, Мјесечни извјештај о раду Среског комитета КПЈ, Срески комитет КПЈ, Бос. Градишка, кутија 4.

спорадична схватања па је организација жена дала изузетан допринос рјешавању бројних питања у првим годинама након рата. Посебан је био њихов допринос у здравственом просвједивању, културно-просвјетном раду, организацији читалачких група, забавно-фолклорним и драмским групама.

Половином 1947. године одржана је Среска скупштина жена на којој су постављени чврсти задаци и стабилна организациона форма.⁶⁵ Након тога одржане су мјесне конференције жена на којима су прихваћени дугорочни задаци.

Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије основан је на Првом конгресу у септембру 1947. године, а почетком 1948. године и СУБНОР Босне и Херцеговине. У Бос. Градишци је у марту 1948. године основан Срески одбор Савеза бораца и седам мјесних (касније општинских) одбора на подручју среза. Било је укупно око 3000 учесника НОР-а. Била је то организована снага која се супротстављала негативним појавама. У свим конкретним акцијама које је предузимала власт и КПЈ борци су дали свој допринос.



Јосип Броз Тито приликом посјете Босанској Градишци 1966. године

⁶⁵ АБК, Бањалука, Писмо Окружног комитета КПЈ Бањалука од 21. маја 1946, Срески комитет КПЈ, Бос. Градишка, кутија 1.

Све политичке организације усмјеравао је и давао им инструкције Срески комитет КПЈ. То је било вријеме јаког централизма и снажног спајања државе и Партије. У ствари, то је био систем партијске државе.

Период од око 22 године (1952-1974) је у много чему специфичан за политички живот у Југославији, па и за подручје Босанске Градишке. У другој половини 1950. наступиле су крупне промјене у систему управљања у привреди увођењем радничког самоуправљања. Долази до промјене у локалним органима власти 1952. године, доношења Уставног закона 1953. и увођења комуналног система 1955. године. Промјене су ушле у суштину цјелокупног система, а иницирала их је КПЈ. При томе је и сама морала ући у властиту реформу.

Комунистичка партија Југославије започела је своју реформу на свом Шестом конгресу 1952. године.⁶⁶ Први потез је био да је промијенила своје име и умјесто КПЈ организује се као СКЈ. Савез комуниста више није преузимао руководећу улогу у свим сферама рада, већ је остао на позицијама идејне водеће и усмјеравајуће снаге у друштву. Наступила је реорганизација у Партији од врха до дна.

Прекретница у раду Среске партијске организације Босанска Градишка почела је одржавањем Десете среске конференције КПЈ/СКЈ 4. октобра 1952. На конференцији су утврђени задаци сагласно платформи (материјалу) за Шести конгрес КПЈ. Срески комитет је имао 27 чланова а Биро седам. Било је укупно 1248 чланова КПЈ. Национални састав чланства: 1124 Србина, 64 Хрвата, 54 муслимана и шест осталих. По социјалном саставу било је 947 сељака, 155 службеника и 146 радника.⁶⁷

Рад у новим условима отворио је и низ проблема који су се огледали у несхватању нове улоге СК. Зато је дошло у 1952. и 1953. години до унутарпартијске диференцијације. Почетком 1953. године Савез комуниста среза Босанска Градишка био је организован у 64 основне организације: 57 сеоских, четири градске и три предузетне.⁶⁸ Број чланова СК се нагло смањио. Током 1952. и у првој половини 1953. године искључено је 468 чланова СКЈ, а 100 је примљено. Било их је свега око 890, једнако броју из 1949. године. Опадање броја чланова

⁶⁶ *Шести конгрес КПЈ*, Реферат Јосипа Броза Тита, Култура, Београд 1952.

⁶⁷ АБК, Бањалука, Статистички подаци, Срески комитет СК Бос. Градишка, кутија 8.

⁶⁸ АБК, Бањалука, Допис централног комитета СК БиХ из 1953. Срески комитет СК Бос. Градишка, кутија 8.

Савеза комуниста односило се углавном на сељаке и жене, док је број службеника растао, без обзира на укупно смањење.

Нова организација у Савезу комуниста наступила је 1955. године укидањем среза, а довршена 1958. године. Укида се Срески комитет СК Босанска Градишка и општински комитети у свих осам укинутих општина. На територији већ бившег среза Босанска Градишка формира се Општински комитет СК Босанска Градишка.

Структура општинске организације довршена је након Седмог конгреса СКЈ. Темељна организациона форма била је основна организација Савеза комуниста. Број основних организација је варирао, али је број чланова СК постепено растао. Тако су 1960. године биле 83 основне организације са 1520 чланова. Десет година касније, 1970. године, број основних организација СК се смањио на 62, а број чланова се незнатно повећао, па их је било 1639. Уочи Десетог конгреса СКЈ, 1974. године, било је 75 основних организација у којима су била 2164 члана.

Комунисти су водили врло сложене идејно-политичке активности против негативних појава у СК и друштву у цјелини. Прво је била врло дуга идејна борба у разбијању бирократизма. Врхунац је био Четврти (Брионски) пленум 1966. године и обрачун са Александром Ранковићем. Друго је била идејна борба, нарочито 1967. до 1970, на сузбијању технократских форми управљања и руковођења. Треће је 1971. година, сукоб са национализмом који је био набујао у многим срединама, а осјетио се и на подручју Босанске Градишке. И бројно стање у Савезу комуниста тих година показује тенденцију смањења. То указује да је у редовима СК било рашчишћавање и довођење опште ситуације у стање које одговара вишенационалној заједници.

У овом периоду се трансформисао и Народни фронт у Социјалистички савез радног народа. Трансформација ове организације усклађена је са новим концептом развоја друштва.

Почетком 1960. године изабран је нови Општински одбор ССРН који је имао 75 чланова а Секретеријат 15. Формирано је пет комисија при Општинском одбору ССРН: за рад са женама, за рад са омладином, за идеолошко-политички рад, за друштвено управљање и Комисија за пољопривреду и задругарство. Расформиране су 73 основне организације, а умјесто њих формирано је 20 мјесних организација ССРН: Босанска Градишка, Нова Топола, Бистрица, Кочићево, Горњи Подградци, Турјак, Церовљани, Драгељи, Требовљани, Чатрња, Дубраве, Долина,

Ламинци, Петрово Село, Козинци, Романовци, Јурковица, Машићи, Грбавци и Орахова.

Народна омладина је слиједила остале друштвенополитичке организације. Промијенила је назив, па је од 1963. Савез омладине Југославије. Свој рад усмјерила је на свакодневну друштвену проблематику.

Савез синдиката је у овом периоду бројчано јачао, али је све мање имао утицаја на стварне прилике међу радницима. Од 1960. године па све до 1974. синдикалне организације су своју активност свеле на споредна питања (одмор, рекреација, излети, зимница, годишњице, прославе и сл.), а битна радничко-класна, производна, планска и друга питања била су изван њиховог домета. Општинско синдикално вијеће и његово Предсједништво указивали су с времена на вријеме на проблеме синдиката и на путеве превазилажења стагнације у раду. Све је то имало краткотрајно дејство. Најављене су корјените промјене које су изведене тек после 1974. године.

Антифашистички фронт жена мијења назив, па се формирају организације и активи жена. Највиши орган ове организације била је Општинска конференција жена, која је дјеловала самостално до 1971. године, а отада дјелује у саставу Општинске конференције ССРН. Активност ове организације усмјерава се према новим садржајима који су све више били везани за чисто организациона и дјелимично социјално-здравствена и друга питања положаја жена у друштву, а све мање се организација бавила виталним друштвеним питањима.

Савез удружења бораца НОР-а је и после укидања малих општина и среза Босанска Градишка остао компактна организација. Од 1955. године дјеловао је Општински одбор СУБНОР-а, а удружења формирана у осам дотадашњих општинских мјеста. Тада је на подручју општине дјеловало око 2370 бораца НОР-а. Они су се истицали у свим преломним и кризним ситуацијама, нарочито у вријеме поплаве национализма, почетком седамдесетих година, чему су се одупирали.

Доношење Устава СФРЈ 1974. године означава нову етапу у развоју југословенског друштва. Међутим, убрзо ће се показати да је значај почетак растакања Југославије као јединствене државе. Показаће се да је Устав из 1974. године био уступак сепаратистичким снагама, које ће кренути разбијању земље.

У таквим условима Савез комуниста Босанске Градишке је своје дјеловање усмјерио на даљу демократизацију цјелокупног система, како је то тражио његов Десети конгрес. Отворен је процес конституисања

удруженог рада на бази размјене рада и средстава. Радничка класа је добила Закон о удруженом раду 1976. године, а који су популарно звали „Раднички устав“. Конституисане су основне, радне и сложене организације удруженог рада.⁶⁹ Уведен је и нови изборни систем, по коме се напушта одборнички систем, а уводи се делегатски.

Од 1974. до 1983. године нагло се повећао број чланова Савеза комуниста и основних организација. Босанска Градишка је 1974. имала 75 основних организација СКЈ, са 2164, а 1983. била је чак 191 основна организација са 6111 чланова.

Иако је Савез комуниста био бројан, он је почео губити своју оштрицу. Бројност је умањивала његов квалитет, јављале су се видне примјесе опортунизма и друге негативне појаве. Савез комуниста је тражио излаз из ситуације у којој се друштво нашло. Покушај властите диференцијације није дао резултат.

Социјалистички савез радног народа организовао се као масовна организација. Иако је то прокламовано, он у пракси није успијевао превазићи своју дотадашњу потчињену улогу у односу на Савез комуниста Све друштвенополитичке организације биле су колективни чланови ССРН. Тако је ССРН постао средиште и оквир за рад друштвенополитичких организација, а у неким елементима и органа власти. Није било ниједног озбиљнијег друштвено-економског и политичког питања да ССРН о њему не заузима своје ставове. Широак је круг питања о којима је у општини ССРН давао своју ријеч. Нека од њих су: избори за делегатске скупштине, кадровска питања ширег значаја, о промјенама у политичком систему, о уставним амандманима, расправе о привредним и друштвеним плановима општине и заједнице, активности на упису зајма за запошљавање, завођење мјесног самодоприноса, рад друштвених организација и удружења, просвјетних, здравствених, културних и других институција.

Општинска организација Савеза синдиката Босанска Градишка обухвата око 15.000 чланова. Највиши орган синдиката је Општинско вијеће. Оно има своје Предсједништво, те разне комисије: за општенародну одбрану, за кадровска питања, за животни стандард, за жалбе и материјалну помоћ, за информисање и Комисију иноватора и рационализатора.

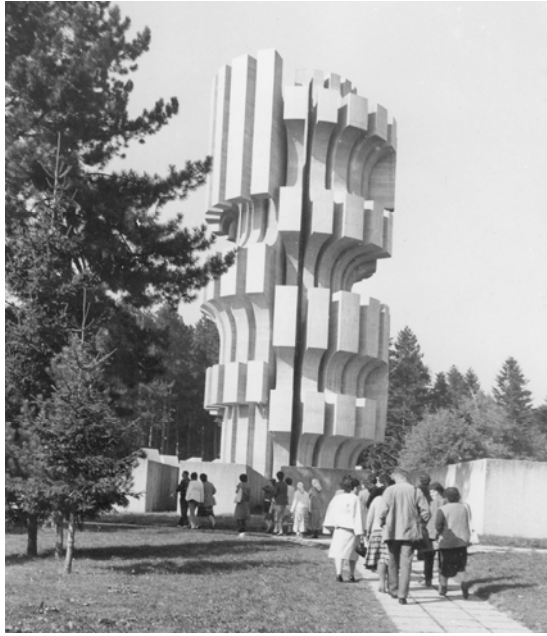
⁶⁹ Закон о удруженом раду из 1976.године.



Изложбу сталне музејске поставке „Путеви побједе“ у Босанској Градишци отворио је 1970. године Џемал Биједић



Са свечаности поводом 35. годишњице оснивања Пете козарачке народноослободилачке ударне бригаде у Милића Гају: народ је даривао своје борце и заиграо са њима козарачко коло. У овој легендарној бригади било је много бораца са подручја босанскоградшког среза



Козара је виша за споменик на Мраковици, подигнут 1972. године палим борцима Козаре 1941-1945. године



Са комеморативног скупа пред „Каменим цвијетом“. У јасеновачком логору страдао је велики број становника босанскоградичког подручја.



Обнављајући порушену земљу народ босанскоградшког Поткозарја није заборавио оне који су за слободу дали највише – своје животе: споменик палим борцима и жртвама усташког терора 1941-1945. године у Бистрици, подигнут 1984. године



Село Жеравица код Босанске Градишке, 27. јула 1985: откривање првог споменика у СФРЈ Ромима погинулим у Другом свјетском рату



Љетна школа Рома у Жеравици, код споменика погинулим Ромима из босанскоградшког краја: учење матерњег језика



Друштво за његовање традиција српских ослободилачких ратова полаже вијенце на српском војничком гробљу Зејтинлик у Солуну. Четврти слијева, Павле Гвоић из Босанске Градишке.

Савез социјалистичке омладине носи овај назив од 1974. године. Управо се омладинска организација енергично супротставља разним девијантним појавама у друштву. Она стално захтијева нов начин кадровске политике и обнове на свим нивоима, другачији приступ привредним, културним, образовним и другим дјелатностима, тражи већа права и слободе у друштвеном и политичком ангажовању, инсистира на другачијој политици запошљавања и уопште социјалној и друштвеној политици.

Савез удружења бораца НОР-а је и у осамдесетим годинама још врло активна организација и са свјежим методама рада. Највиши орган је Општински одбор, који има своје Предсједништво. Он има и сталне комисије и то: за борачко-инвалидску заштиту, за општенародну одбрану, за његовање традиције НОР-а, за жалбе и притужбе и Комисију за интернирце, депортирце и ратне војне заробљенике. Без обзира на одлазак бораца у друге крајеве, биолошко смањење и друге начине осипања, на подручју општине живи 2250 бораца.⁷⁰

РАЗВОЈ И ОБЛИЦИ ОБРАЗОВАЊА

Образовање је уставом утврђено као област од посебног друштвеног интереса. Такав третман образовања је општеприхваћен и на подручју општине Босанска Градишка, без обзира на осцилације у погледу материјалних услова који нису били увијек у складу са потребама и значајем ове области. У развоју образовања на подручју општине истичу се три фазе. Прва је она када је требало описменити огроман број људи (око 75% било је неписмених). Друга је означена као борба за обухватање осмогодишњим школовањем свих дораслих и отварање средњих школа. Трећа обухвата борбу за квалитет образовања и васпитања, остваривање педагошких стандарда у школству – од предшколских установа, преко основног, до средњег образовања.

Године 1971. организована је прва ванпородична институција за дјецу до седам година. Била је то предшколска установа Дјечји вртић „Лепа Радић“. Зграда дјечјег вртића изграђена је у центру града (у градском парку) и пројектована је за намјенску употребу. Капацитет вртића

⁷⁰ Извјештај Општинског одбора СУБНОР-а Босанска Градишка од 12. октобра 1987.

био је у почетку за 80 дјеце. Интересовање грађана за смјештај дјеце био је велики, па је 1974. године вртић проширен. Наиме, те године је изграђен још један објект у Хисетама на Сењаку. Капацитет овог објекта био је за 150 дјеце за јаслички и вртички узраст.

Од 1975. до 1978. радило је мјешовито одјељење вртичке дјеце у Горњим Подградцима (истурено одјељење вртића из Босанске Градишке). Због смањења броја дјеце и других услова одјељење је угашено. Од 1981. године ради једно мјешовито подручно одјељење вртичке дјеце у Новој Тополи. Одјељење је смјештено у закупљеним просторијама Ловачког дома.

Средином осамдесетих година Дјечји вртић дјелује као самостална установа и знатно је обновљен и проширен. На Хисетама су просторије дограђене (четири просторије и фискултурна дворана), тако да је укупан капацитет Дјечјег вртића за око 460 дјеце. Запослено је 45 радника, од којих је 20 васпитача, седам медицинских сестара, а остало је административно и техничко особље.

У посљедње вријеме су изражени захтјеви радних организација да се оснује одјељење у њиховој близини или у кругу фабрике, како би запосленим било што лакше одгајати дјецу. То се нарочито односи на организације гдје је претежно женска радна снага (посебно „Трико“). Постоје и специфична предшколска одјељења при основним школама (у ОШ „Браћа Рибар“ у Босанској Градишци, у Орахови и Дубравама).

Дјечји вртић се финансира преко фонда општине, Самоуправне интересне заједнице дјечје заштите и партиципацијом родитеља чија су дјеца смјештена у вртић.

Босанска Градишка имала је релативно добро развијено основно образовање још прије Другог свјетског рата. У 1939. години радило је 28 четвороразредних основних школа и Нижа гимназија, са око 2750 ученика и 52 учитеља, наставника и професора. Било је око 72,6% неписменог становништва.⁷¹ У току НОР-а отворене су прве партизанске школе у неким селима испод Козаре, као што су Горњи Подградци, Доњи Подградци, Јабланица, Драгељи, Грбавци, Турјак. Била је то добра основа за почетак једне нове образовне револуције. Наиме, након ослобођења 1945. године описмењавање и просвјетивање се вршило у сваком селу и засеоку, било путем аналфабетских курсева, било путем скраће-

⁷¹ Жарко Видовић, *Реферат поводом 100-годишњице учитељства у БиХ*, поднесен 19. јуна 1987. у Босанској Градишци.

ног или потпуног основног четвороразредног школовања. Био је то образовни покрет који је дао одличне резултате.

Први боље организовани рад на даљем развоју основних школа почео је у мају 1945. године. Срески народни одбор Босанска Градишка сазива прву Среску учитељску конференцију 18. маја 1945. године. На конференцији је учествовало 19 учитеља и три представника просвјетне власти.⁷² Било је присутно осам учитеља из Босанске Градишке, два из Дубрава и по један из Јабланице, Јурковице, Грбаваца, Косјерова, Ламинаца, Миљевића, Доњих Подградаца, Горњих Подградаца и Рогоља. Расправљало се о отварању нових школа, о новом наставном плану и програму, о дисциплини ученика, те о положају и потешкоћама учитеља. Друга конференција учитеља одржана је 29. јуна 1945. године. На њој су говорили истакнути учитељи Салко Крвавац, Милан Наранџић, Никола Матавуљ, Мустафа Чамџић, Василија Вулин и други.⁷³ Договорено је да се и даље убрзано ради на развоју основног образовања и новог начина васпитања.

У јуну 1945. године, само мјесец дана након ослобођења, на подручју среза Босанска Градишка радило је 16 основних школа и то у Босанској Градишци, Орахови, Брезик-Ламинцима, Турским Дубравама, Косјерову, Миљевићима, Мрчевцима, Јунузовцима, Рогољима, Горњим Подградцима, Доњим Подградцима, Јабланице, Грбавцима, Турјаку и Разбоју.⁷⁴ Школе је похађало 2428 ученика сврстаних у 42 одјељења, а наставу су изводила 24 учитеља.⁷⁵

Просвјетни одсјек среза је прикупио податке у септембру 1945. године из којих се види да су током љета завршила четврте разреде свега 173 ученика и да ће их око 100 поћи у неку од средњих или занатских школа, а остали ће остати код куће. За основну школу пристигло је око 4590 ученика, а обухваћено свега 2428.⁷⁶ Најављује се још већи прилив дјеце у школу па се очекује да ће у први разред школске

⁷² АБК, Бањалука, Записник са Среске учитељске конференције Бос. Градишка, Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 420.

⁷³ АБК, Бањалука, Записник Друге среске учитељске конференције, Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 420.

⁷⁴ Како се види нека мјеста су у оквиру данашњих општина Србац и Лакташи, а тада су била дио општине Бос. Градишка.

⁷⁵ АБК, Бањалука, Сумарни извјештај за јун 1945. Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 426.

⁷⁶ АБК, Бањалука, Извјештај о раду школа у Бос. Градишци, Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 426.

1945/46. године доспјети за упис око 1000 нових ученика. Настава се изводила у оштећеним школским зградама и махом су то биле приватне зграде. Клупе и остали намјештај били су дотрајали, а већина је израђена од обичне тесане даске.

Ни послје годину дана стање се није битно промијенило. И даље је било 15 школа са 23 учионице. Сва четири разреда похађало је 2212 ученика, а наставу је изводило 27 учитеља.⁷⁷ Број ученика се чак смањило, а једино је број наставника повећан. Свега три школе су већ добиле нови наставни план и програм.⁷⁸ У току љета 1946. године покренута је велика офанзива укључивања доспјеле дјеце у школу. Тако извјештај у септембру 1946. године даје нову слику. У 16 школа уписано је 3446 ученика, више за трећину него што је било у јулу те исте године. И број учитеља се повећао на тридесет и један.⁷⁹

Формирана је 1946. године Управа удружења учитеља, чији је предсједник био Едхем Бекић, директор Гимназије. Удружење је имало пет комисија: Комисију за организацију и развој, за образовни и производни сектор, за културно-масовни рад, Комисију за социјално-економски сектор и Комисију за радне односе.⁸⁰

У периоду од 1945. до 1947. проведена је широка акција на елементарном описмењавању. Аналфабетски курсеви су организовани у сваком селу и засеоку. Током јесени и зиме 1945/46. на подручју среза Босанска Градишка одржано је око 100 аналфабетских курсева. У јесен 1945. године регистровано је 6126 неписмених до 30. године живота, а стварно их је било најмање трипут толико. Само при школама током 1945. године одржана су 42 курса, 1946. године 35 и 1947. године 59 курсева.⁸¹ У децембру 1947. курсеве су похађала 1272 полазника, а како су трајали мјесец до два, годишње је завршавало курс више од 6000

⁷⁷ АБК, Бањалука, Сумарни извјештај за јул 1946. Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 426.

⁷⁸ АБК, Бањалука, Записник са Среске учитељске конференције, Фонд Окружни народни одбор Бањалука, кутија 420.

⁷⁹ АБК, Бањалука, Сумарни извјештај за септембар 1946. Фонд окружни народни одбор, Бањалука, кутија 426.

⁸⁰ АБК Бањалука, Записник са среске учитељске конференције Бос. Градишка, Фонд окружни народни одбор Бањалука, кутија 420.

⁸¹ АБК Бањалука, План описмењавања на подручју Бос. Градишке, Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, књига 32, 2-47.

полазника.⁸² Према плану требало је до 1951. године ликвидирати неписменост. У току 1949. године просвјетне власти процјењивале су да има свега око 1500 оних које би требало описменити, па би до 1951. ликвидирана неписменост.⁸³

Међутим, 1961. године исказује се 12.078 неписмених од 50.134 становника општине Босанска Градишка. Године 1971. појављује се број од 10.557 неписмених од 53.581 становника, 1981. године 7924 неписмена или 13% од 58.095 становника општине Бос. Градишка.⁸⁴ Очигледно је да су занемарени они који су били неписмени, а и они који су одмах послѣ рата описмењени алфаветским курсевима. Изгледа да је и методологија одређивања појма неписмености другачија, па се неписменим сматра сваки онај који нема барем четири разреда основне школе.

Почетком 1948. године број основних школа се повећао на 25 и то: Босанска Градишка, Бистрица, Буквик, Брезик-Ламинци, Церовљани, Доњи Подградци, Горњи Подградци, Доња Долина, Грбавци, Елезагићи, Јазовац, Јунузовци, Карајзовци, Машићи, Муслиманске Дубраве, Сеферовци, Трошељи, Сређани Ламинци, Топола, Турјак, Вилуси, Рогољи, Романовци, Берек и Јабланица. Наставу је похађало 4846 ученика у 75 одјељења, а изводило ју је 40 учитеља.⁸⁵

Органи власти и становништво улагали су много труда да оспособе постојеће школске зграде и изграде нове, поготово тамо гдје су школе биле смјештене у приватне зграде (Бистрици, Подградцима, Елезагићима, Јазовцу, Машићима, Сређанима, Тополи, Вилусима, Рогољима и др.). До краја 1947. године изграђене су нове зграде за школе у Горњим Подградцима, Доњим Подградцима, Јабланици и Брезеку.⁸⁶ Планом изградње основних школа утврђена је динамика изградње и то у 1948. години у Турјаку, Д. Јурковици, Кијевцима, Вилусима, Милошевом Брду, Грбавцима, Козинцима и Обрадовцу. У 1949. у Драгељима, Мрчевцима, Вр-

⁸² АБК Бањалука, Мјесечни извјештај о раду на народном просвјетивању из 1947. Окружни НО, Бањалука, књига 32,2-47.

⁸³ АБК Бањалука, Извјештај Среског одбора Бос. Градишка од 12. септембра 1949. Обласни НО, Бањалука, кутија 112.

⁸⁴ Статистички годишњак из 1981. те Информација Заједнице за основно образовање Бос. Градишка, из јануара 1986.

⁸⁵ АБК Бањалука, Табеларни преглед школа, Окружни НО Бањалука, књига 32, 2-47.

⁸⁶ АБК Бањалука, Табеларни попис школа на срезу. Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, фасцикл 41-47.

башкој, Церовљанима, Рогољима, Гашници, Романовцима и Машићима. У 1950. у Бистрици, Елезагићима, Тополи, Јазовцу и Трошељима, а у 1951. у Јурковици, Дубраве Ламинцима, Горњој Јурковици, те у Сређанима.⁸⁷ План изградње и обнове школских објеката постепено се извршавао.

У 1950. години број основних школа повећао се на 30, а број ученика на 5200, док су наставу изводила 52 учитеља.⁸⁸ Од 1951. године јављају се виши разреди основне школе, па су те године радиле двије осмогодишње школе. У свим школама настава се изводила у 60 чистих и 35 комбинованих одјељења са око 5400 ученика.⁸⁹

Тај нагли скок осјетио се двадесетак година касније. Тако је 1971. године на подручју општине Босанска Градишка радило 36 четвороразредних и десет осморазредних школа. Школске 1975/76. године долази до обједињавања постојеће 44 основне школе у Радну организацију Центар за основно образовање и васпитање. Све школе су имале статус основне организације удруженог рада и њихова самоуправна права нису била отуђена.

Пуне осморазредне основне школе 1975/76. године биле су ОШ „Авдо Ђук“ у Орахови, са 559 ученика, ОШ „Атиф Топић“ у Бос. Градишци са 820 ученика, ОШ „Браћа Рибар“ у Бос. Градишци са 1657 ученика, ОШ „Братство и јединство“ у Дубравама са 874 ученика, ОШ „Јосип Мажар“ у Турјаку са 784 ученика, ОШ „Лепа Радић“ у Врбашкој са 579 ученика, ОШ „Мирко Кочић“ у Вилусима са 475 ученика, ОШ „Младен Стојановић“ у Горњим Подградцима са 608 ученика, ОШ „Петар Кочић“ у Новој Тополи са 1206 ученика, ОШ „Стево Совиљ“ у Ламинцима са 444 ученика. Укупно у свим школама обухваћено је 7966 ученика, а наставу изводи 381 учитељ, наставник и професор.⁹⁰

⁸⁷ АБК Бањалука, Извод из петогодишњег плана развоја основних школа до 1951. године, Архивска ознака – књига 32, 2-47.

⁸⁸ АБК Бањалука, Извјештај о раду Извршног одбора среза Бос. Градишка. Фонд Обласни НО, Бањалука, кутија 112.

⁸⁹ АБК Бањалука, Извјештај о раду школа, 22. јун 1951. Фонд Обласни одбор, Бањалука, кутија 118.

⁹⁰ План развоја основног образовања и васпитања за период 1976 -1980. СИЗ основног образовања и васпитања, Бањалука, јун 1976.



*Др Иван Рибар (по чијим синовима носи име централна основна школа)
у посјети Босанској Градици, 1962. године*



Хор ОШ „Браћа Рибар“ у Босанској Градици са наставником Стевом Ђуком

Школе су организовале као посебан вид оспособљавања оних који немају основну или пуну осмогодишњу школу. Сачињен је и план даљег описмењавања који проводе не само просвјетни органи и организације, већ и омладинска организација и синдикат. Школски објекти су релативно добри, а саграђена је модерна основна школа у Босанској Градишци, („Данило Борковић“). У школе се уводи и нова компјутерска техника, па у неколико централних школа постоје рачунари на којима се ученици обучавају. Једино је лични (материјални) положај просвјетних радника на релативно ниском нивоу, што ће се, према наговјештају одговорних за финансирање школа, убрзо морати ријешити.

Све централне школе имају своје библиотеке и професионалног библиотекара. У основи, основно школство је савремено организовано.

У Босанској Градишци постојала је средња школа још прије Другог свјетског рата. Била је то Нижа гимназија са око 75 ученика и девет професора.⁹¹ Током рата је школа престала са радом. У јесен 1945. године оснива се Државна нижа реална гимназија. Исте године оснива се и Државна стручна продужна школа за ученике у занатству, да би се 1946. године ова школа трансформисла у три школе ученика у привреди и то: у Босанској Градишци, Новој Тополи и Горњим Подградцима.

Државна нижа реална гимназија основана је рјешењем Министарства за просвјету у августу 1945. године.⁹² Школа је смјештена у добру и намјенски грађену школску зграду (предратну Гимназију) у центру града. Школске 1945/46. године уписана су свега 34 ученика. Први директор био је Едхем Бекић и остао је до 1947. године, да би затим био директор до 1954. године проф. Стјепан Габриловац. Школа је била трогодишња и усмјерена у два правца, и то општи смјер и смјер припрема за учитеље. Школа је за све вријеме свога постојања уписивала сваке године по 50 до 60 ученика. Обично је било једно одјелење општег смјера и једно одјелење припремног, учитељског смјера. Школа је у 1949. години била прекапацитирана, па је у све три године, са официрским и директорским курсом било око 600 ученика.⁹³ Отада се постепено смањивао тај број.

⁹¹ Према стручној класификацији ниже гимназије и школе ученика у привреди су сматране средњим све до 1952. год. када се укидају, а формирају се осмогодишње школе, па ниже гимназије постају виши разреди осмогодишње школе.

⁹² Р. Цвијановић, *Народна влада Народне Републике Босне и Херцеговине 1945 - 1948*. Архив БиХ, Сарајево 1985, 14 и 63.

⁹³ АБК Бањалука, Извјештај о раду Среског НО Бос. Градишка IX, Обласни НО, Бањалука, кутија 112.

За цијели период свога трајања школа је уживала велики углед у мјесту, чему су допринијели изузетно добри професори. Међу њима нарочито су се истицали Стјепан Габриловац, Викторија Габриловац, Милан Ћирић, Василије Вучковић, Деса Поповић, Добрила Скуин и Невенка Војиновић.⁹⁴

Уз редовну школу основан је Официрски курс који је у ствари био вечерња официрска школа (неки су је звали Партизанска школа). Они су за двије године добијали диплому Државне ниже реалне гимназије. Било је шест таквих генерација са око 120 полазника. Такође су била два двогодишња курса за руководиоце и то 1949/50. и 1950/51. школске године. За то вријеме курс је завршило око 60 полазника. У непосредној близини школе постојао је Средњошколски ђачки дом у коме је живио и радио велики број ученика Гимназије.

Када је 1952. године донесен пропис о продужењу четворогодишњег школовања на седам, а затим и на осам година, то је значило да из система школства нестају ниже реалне гимназије и постају саставни дио осмогодишње школе. Тако је једна угледна и друштву корисна образовна институција завршила своју функцију 1954. године.

Државна стручна продужна школа за ученике у занатству основана је у јесен 1945. године. Била је то све до 1948. године Женска стручна школа.⁹⁵ Она је постепено добијала елементе мјешовите занатске школе, односно школе ученика у привреди. Њен директор била је Драгица Радуловић. Мали број наставника био је у сталном радном односу – свега два, а остало су били наставници из Ниже реалне гимназије и мајстори – занатлије из праксе. Била је смјештена у непосредној близини зграде Ниже реалне гимназије. Школа је 1948. године прерасла у Школу ученика у привреди.

Школа ученика у привреди мјешовитог смјера у Босанској Градишци основана је 1948. године након укидања окружних народних одбора и након стварања најнужнијих услова за рад ових школа.⁹⁶ Петогодишњи план развоја – индустријализација и електрификација, тражили су овакав тип школе. Школа је смјештена у просторије дотадашње Државне

⁹⁴ Архив Средњошколског центра у Босанској Градишци, дио који се односи на Нижу реалну гимназију.

⁹⁵ АБК Бањалука, Извјештај о раду окружног НО Бањалука за 1945. и март 1946. Фонд Окружни НО, Бањалука, кутија 123.

⁹⁶ АБК Бањалука, Допис Министарства индустрије и рударства НР БиХ у вези са стручним школама у привреди од 13. августа 1947. Архивска књига 32, 2-47.

стручне продужне школе. За директора те школе именована је Драгица Радуловић. Школа је основана као двогодишња. Од самог почетка школа се сукобљавала са проблемом смјештаја, недостатком наставника и материјалним проблемима.

У 1949. години у школи су била свега три стална наставника, а остали су били у хонорарном односу.⁹⁷ Наставни предмети у школи били су народни језик, историја, географија, хигијена, Устав ФНРЈ, рачун са геометријом, физика, хемија, калкулације, организација производње, цртање и технологија.⁹⁸ У школској 1949/50. години школу је похађао 91 ученик и то у два прва и два друга разреда. Школовали су се бравари, ковачи, металостругари, механичари, електричари, лимари, аутомеханичари, столари, колари, трговци, угоститељи, обућари, ременари, кројачи, ужари, зидари, фотографи и бријачи.

Једно вријеме недостајали су уџбеници, а опрема је била врло лоша, просторије без гријања, чак и у децембру.

Од 1950/51. школске године школа прераста у трогодишњу и постепено добија на квалитету. Поред школе ученика у привреди у Босанској Градишци основане су још двије такве школе и то: у Новој Тополи и у Горњим Подградцима. Ове школе радиле су до 1953. године, када су укинуте, односно фузионисане са Школом ученика у привреди у Босанској Градишци.

Школа ученика у привреди у Новој Тополи није имала ниједног сталног наставника, а и директор је био техничар, недовољно обучен за овај посао. У школској 1949/50. години у први разред је било уписано 45 ученика у смјерове: десет браварски, 14 механичарски, шест токарски, пет хобларски, четири столарска, по један бријач, трговац, колар и три стројобравара.⁹⁹

Школа ученика у привреди у Горњим Подградцима имала је четири струке: металска, дрвопрерађивачка, текстилна и трговачка.

Инспектор Министарства просвјете је прегледао рад школа ученика у привреди у марту 1951, па између осталог констатује сљедеће: „Школа ученика у привреди у Новој Тополи је прегледана два пута.

⁹⁷ АБК Бањалука, Бројно стање наставника – табела 3. Фонд Обласни НО, Бањалука, кутија 118.

⁹⁸ АБК Бањалука, План у настави за јесен 1949, табела 5, Обласни народни одбор, Бањалука, кутија 118.

⁹⁹ АБК Бањалука, Табеларни извјештај Школе ученика у привреди из Нове Тополе од 4. априла 1950. Фонд Обласни НО, Бањалука, кутија 118.

Први пут преглед је обухватио наставу у оба одјељења и констатовано је да се приближно настава одвија према програму. Стручни предмети имају више успјеха... Други преглед је обухватио углавном рад управника. Управника ове школе је потребно смијенити и управу школе дати једном учитељу...“

Исти инспектор је прегледао Школу ученика у привреди у Горњим Подградцима, па у извјештају пише и ово: „Школа ученика у привреди у Горњим Подградцима је сведена на мањи број ученика тако да су дата упутства тој школи да два одјељења која раде у тој школи раде од 1. априла као комбиновано одјељење, јер не може испод 15 ученика да сачињава одјељење које би радило самостално.“¹⁰⁰

Школа ученика у привреди у Босанској Градишци постепено јача (остале двије школе се гасе), о чему потврђују чињенице из записника о прегледу који је извршио проф. Стјепан Габриловац, овлашћен од Просвјетног одсјека среза Босанска Градишка. Он пише: „Прегледао сам школу ученика у привреди у Босанској Градишци 21. и 22. маја 1952. године. Услови у којима школа ради посве задовољавају... Сви су предавачи или професори, или наставници, или учитељи с дугом праксом... па је квалитет рада задовољавајући... Ученици радо долазе у школу...“¹⁰¹

Број ученика је растао, па су 1953. године у школи била 194 ученика разврстани по струкама и то бравара 22, механичара 19, електричара три, лимара један, аутомеханичара три, столара 19, колара 22, трговаца 40, угоститеља два, обућара 20, ременара седам, кројача 22, и по једа ужар, зидар, фотограф и бријач.¹⁰² Овај број ученика нагло је порастао због фузије школа ученика у привреди из Нове Тополе и Горњих Подградаца са школом у Босанској Градишци.

Школа ученика у привреди се прилагођавала потребама привреде, па су се и смјерови мијењали. Поред тога, стабилизовао се потребан број сталних и стручних наставника. Повећавао се и број ученика. Тако је 1963. године школу похађало 250 ученика у све три године. Школа је у јуну 1973. године заједно са Гимназијом ушла у Средњошколски центар. Затим се постепено трансформисала у двије школе: Машинско-дрво-

¹⁰⁰ АБК Бањалука, Извјештај о прегледу Школе ученика у привреди у срезу Бос. Градишка, 1951. Обласни НО, Бањалука, кутија 118.

¹⁰¹ АБК, Бањалука, Извјештај о прегледу Школе ученика у привреди у Бос. Градишци од 28. маја 1952. Фонд Обласни НО, Бањалука, књига 32, 2-47.

¹⁰² АБК, Бањалука, Табеларни преглед Среског народног одбора Бос. Градишка. Фонд Обласни НО, Бањалука, кутија 118.

прерађивачку школу и Текстилно-пољопривредну школу. У њих је ушла и бивша Школа ученика у привреди.

Гимназија представља наставак традиције да Босанска Градишка има институцију овог типа. Нестала је Државна нижа гимназија (пред-ратна и она у новој Југославији) па је требало прићи школовању у духу новог времена, оснивању савремене гимназије. Зато је Скупштина општине Босанска Градишка својим рјешењем формирала Гимназију која је почела са радом септембра 1958. године.

У школу је уписано у први разред 37 ученика. Конституисан је колегијум од осам наставника, а први директор био је Стјепан Габриловац. Гимназија је брзо израстала у добро организовану и модерну средњу школу. За четири године Гимназија је била потпуна и са око 160 ученика. Први матуранти Гимназије примили су дипломе 1962. године. Првих 26 гимназијалаца из Босанске Градишке су њена прва генерација потпуне средње школе. Гимназија је добила име „Енвер Шиљак“.¹⁰³



Нова зграда Гимназије „Енвер Шиљак“ у Босанској Градишци (пред усељење, 1971)

¹⁰³ Лѐтопис Гимназије Бос. Градишка, 1958-1973.

Школа је била позната по успјешном раду ученика у слободним и ваншколским активностима. То су: хор Гимназије, мандолински оркестар, фото секција, гимнастичка, драмска, фолклорна, шаховска и стонотениска секција.

Ученици су развили активност ван школе: приредбе, игранке, такмичења, посјете другим школама. Од 1961. сваке године су били посебно свечани матурантски дани и њихове забаве. Биле су то праве културне свечаности у граду.¹⁰⁴

Промјене у организацији средњег образовања у Босни и Херцеговини имале су одјека у Босанској Градишци, па се радни колектив Гимназије 12. јуна 1973. године референдумом изјаснио за формирање Школског центра. Тиме је угашена Гимназија као самостална средња школа, пошто се фузионисала са Школом ученика у привреди и Економском школом у Школски центар. У том часу Гимназија је имала 254 ученика.

Економска школа је формирана у септембру 1959. године. Била је смјештена у неколико просторија Гимназије, а у априлу 1962. године добила је своју зграду. Зграда је била пријашња основна школа, стара, али је колико-толико омогућавала извођење наставе. Највећи домет школе био је школске 1963/64. године, када је било уписано око 360 ученика у сва четири разреда. Школа је од 1973. године такође ушла у састав Школског центра. У периоду од 1973/74. године до 1983/84. постепено се смањивао број ученика, па је престао упис у школу економског смјера.

Школски центар настао је у љето 1973. године као јединствена организација за тадашње три средње школе: Гимназију, Економску школу и Школу ученика у привреди. За првог директора Школског центра изабран је Раде Десанчић. Од почетка школске 1973/74. године Школски центар се почео убрзано развијати. Било је то шест школа: Гимназија, Економска, Машинско-техничка, Пољопривредна, Медицинска и Грађевинска. Школовало се преко 30 занимања у трогодишњем и четворогодишњем трајању: зидари, столари, тесари, бравари, металостругари, водоинсталатери, текстилни механичари, заваривачи, металоглодачи, машински техничари, аутомеханичари, повртлари, воћари, кувари, конобари, пољопривредни техничари, техничари прераде дрвета, електро-

¹⁰⁴ „Глас“, Бањалука, 22. јун 1964.

техничари, медицински техничари, медицинске сестре, преводиоци, библиотекари, аниматори културе, хемијски техничари, чувари шума, пластичари, сточарски техничари, комерцијални техничари, финансијски техничари итд.¹⁰⁵

Школски центар је достигао свој плафон у школској 1983/84. години, када је школовао 2646 ученика и то у 23 одјељења првог разреда са 354 ученика, 22 одјељења другог разреда са 760 ученика, 21 одјељење трећег разреда са 703 ученика и 11 одјељења четвртог разреда са 329 ученика.

Даљи развој центра ишао је ка смањењу занимања и школа. У прољеће 1987. године је одржан референдум о новој организацији Центра.¹⁰⁶ Нова организација има Гимназију, у којој се изучава математичко-физичко-рачунарска струка, те преводилачка, просвјетно-културолошка и медицинска струка; Машинско-дрвопрерађивачко-шумарску школу, у којој се изучава машинска струка: бравари, стругари, водоинсталатери и машински техничари, те у шумарско-дрвопрерађивачкој струци радници за финалну обраду дрвета, столари и техничари; Пољопривредно-прехрамбену и текстилну школу у којој се изучава пољопривредно-прехрамбена струка за звање: ратари, воћари, техничари општег смјера и воћарско-виноградарски техничари, те у текстилној струци конфекционари текстила и текстилни техничари. Школске године 1986/87. Центар је имао 66 одјељења са 2173 ученика и 82 наставника теоријске наставе, те 14 наставника практичне наставе. Смјештен је у три одвојене зграде и то у згради Гимназије, гдје се изводи настава за просвјетно-преводилачку, математичко-физичку, медицинску и електро струку, згради ШУП-а гдје се изводи настава Пољопривредне и текстилне школе, те у згради новог практикума, гдје се изводи настава за Машинску и дрвопрерађивачку школу.

У Босанској Градишци је одмах по ослобођењу, крајем 1945. године, формиран Средњошколски ђачки дом.¹⁰⁷ Градишка је имала и прије Другог свјетског рата такав дом, који се звао Канвикт. Зграда је

¹⁰⁵ Школски центар Бос. Градишка, Летопис Центра за период 1983-1988, 14-17.

¹⁰⁶ Референдум је одржан 27. марта 1987. и са 90% прихваћен је предлог нове организације.

¹⁰⁷ Уредба о средњошколским ђачким домовима у НР БиХ, усвојена на сједници Народне владе НР БиХ 11. јануара 1946.

била власништво Ђорђа и Стојке Ковачевић. Ђорђе је био трговачки шегрт код познатог Градишчанина, Васе Видовића, а касније и његов ортак. Није имао насљеднике, па су он и његова супруга Стојка кућу поклонили Српском просвјетном и културном друштву „Просвјета“, намијењену ученицима Гимназије која је основана 1921. године. Вриједан је помена племенити гест ових људи. Поред овог Дома формиран је 1945. године и Државни дјечји дом. Ђачки дом је у непосредној близини Гимназије, са почетним капацитетом од 120 мјеста. Први његов управник био је уједно и директор Гимназије Едхем Бекић. Касније (1948 године) уз постојећу зграду дозидани су кухиња и двије спаваонице за ученике, те претворене неке канцеларије у спаваонице, па је капацитет Дома повећан и до 300 ученика (с тим што су млађи ученици били смјештени и по два у један кревет).

У Дому су били смјештени питомци трију категорија. То су била ратна сирочад – старији од 14 година, сиромашни ученици који су имали бесплатан смјештај и исхрану од мјесних одбора и срезова и ученици за које су родитељи плаћали смјештај и исхрану. Стално је било више ученика него што је то био нормалан капацитет. У периоду од 1947. до 1950. године било је смјештено од 200 до 300 ученика годишње.

Живот ученика у Дому је био организован по утврђеном кућном реду. Све је било подређено учењу. Неке намирнице је било тешко добити (нпр. млијеко). Велика помоћ била је од Међународног црвеног крста као и позната помоћ УНРЕ.

У Дому се поклањала пажња индивидуалном и групном учењу. Дом је имао васпитаче који су пружали помоћ ученицима. Васпитни рад је био битна компонента у раду са питомцима. Идеолошко-политичко васпитање (читање штампе, састанци, рад омладинске организације и организације КПЈ) било је у складу са тим временом.

У каснијем периоду Дом је доживио трансформацију, добио је назив Средњошколски ђачки дом „Лепа Радић“. И услови рада се битно мијењају. Послије 1960. долази до низа неповољних околности везаних за Дом (смањен број питомаца, неријешен начин финансирања, смањен број стручних кадрова и сл.), па је престао са радом 1965. године. Накратко је поново оживио школске 1969/70. године, након земљотреса, када је примио ученике Учитељске школе из Бањалуке. Дом је иза тога поново угашен.

КУЛТУРНА ДЈЕЛАТНОСТ

Босанска Градишка нема дугу традицију културно-просвјетне дјелатности која у вријеме турске управе готово и не постоји. Прве кораке на том плану чини аустроугарска управа, а озбиљније их проширује Краљевина Југославије. Иако је Други свјетски рат прекинуо сваку културну дјелатност, још у току НОБ-а ослобођена подручја Босанске Градишке развила су елементарне облике културно-забавног и просвјетног рада.

Након ослобођења 1945. године покренут је дотад невиђени културно-забавни и просвјетни рад. Већ у јесен 1945. године на подручју среза Босанска Градишка формирано је осам културно-просвјетних одбора (у Бос. Градишци, Церовљанима, Лисковцу, Ламинцима, Трошељима, Турјаку, Подградцима и Карајзовцима). Дјеловало је седам дилетантских група и пет хора.¹⁰⁸

У току 1948. године на подручју среза Босанска Градишка долазио је релативно велики број дневних и недјељних листова. У октобру те године долази 600 бројева *Борбе*, 508 бројева *Ослобођења*, 115 бројева *Сељачке борбе*, 300 бројева *Задругара*, 150 бројева *Омладинске ријечи*, 400 бројева *Нове жене*, 300 бројева *Видика*, 350 бројева *Политике*, 60 бројева *Гласа*, 200 бројева *Омладине*, 130 бројева *Републике*, 20 бројева *Књижевних новина* и 10 бројева часописа *Југославија-СССР*.¹⁰⁹

Послије ослобођења (до 1949) постојала су (са незнатном активношћу) културно-просвјетна друштва „Препород“, „Просвјета“, „Хрватска слога“ и „Друштво за културну сарадњу са СССР-ом“.¹¹⁰

У прољеће 1949. године формирано је културно-умјетничко друштво у Босанској Градишци под називом „Козара“. Имало је хор, фолклор и драмску секцију. Истицао се хор са око 60 чланова. Рад културно-умјетничког друштва одвијао се у Радничком, а повремено и Фискултурном дому. КУД се убрзо афирмисао, па је имао значајне наступе на среском фестивалу у Бањалуци и републичком у Сарајеву.¹¹¹ У јануару

¹⁰⁸ АБК, Бањалука, Статистички извјештај о народном просвјешћивању за срез Бос. Градишка, децембар 1945. Фонд Окружни НО, Бањалука, кутија 441.

¹⁰⁹ АБК, Бањалука, Извјештај Среског комитета КПЈ од 28.октобра 1948. Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 8.

¹¹⁰ Исто, кутија 8.

¹¹¹ АБК, Бањалука, Извјештај о раду Среског НО Бос. Градишка. Обласни НО, Бањалука, кутија 112.

1950. године културно-умјетничко друштво у Новој Тополи основали су радници Државног пољопривредног добра.¹¹²

КУД „Козара“ је након видног успјеха до 1951. године нагло престао са радом. Средином 1954. године формира се КУД под називом „Браћа Рибар“. То друштво окупља велики број омладине и осталих ентузијаста и успијева да се трајно одржи. Друштво је 1963. године промијенило назив у КУД „Лепа Радић“.

Од 1970. а посебно од 1977. године почињу се формирати нова културно-умјетничка друштва. То су: „Омладинац“ из Врбашке, „Орахова“ из Орахове, „Братство-јединство“ из Дубрава, „Младост“ из Кочићева, „И. Г. Ковачић“ из Долине, „Але Обић“ из Липоваче, „Петар Кочић“ из Нове Тополе, „Козара“ из Горњих Подградаца и „Метал“ из Бос. Градишке. Услови за њихов рад су побољшани, пошто свака мјесна заједница има неки друштвени објекат у коме је сједиште друштва.



Пјевачка изворна група „Сноп“ из Нове Тополе

¹¹² АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Бос. Градишка, маја 1950. Фонд Обласни НО, Бањалука, кутија 112.

И материјални услови су све бољи. Поједина друштва постају гости у многим градовима Југославије, па и иностранству. Тако су од 1985. до 1987. године КУД „Лепа Радић“ из Бос. Градишке, „Козара“ из Горњих Подградаца, „Братство-јединство“ из Дубрава, „Омладинац“ из Врбашке, „Петар Кочић“ из Тополе, те „Метал“ из Бос. Градишке, гостовали у иностранству (Аустрија, СР Њемачка и Швајцарска).¹¹³

При осмогодишњим и средњим школама постоје културно-просвјетне и забавне секције (фолклорне, драмске, рецитаторске, тамбурашке и друге) из којих се касније регрутују талентовани чланови културно-умјетничких друштава.

У Босанској Градишци је почела са радом Градска библиотека у октобру 1945. године. На дан отварања имала је свега 300 до 400 примјерака књига, да би се током јесени 1945. године тај број удвостручио. Мјесечно је читано просјечно око 100 књига, не рачунајући стручне и пропагандне брошуре за народ.¹¹⁴

Током 1946. године посвећује се нарочита пажња народном просвјећивању. Тако је у децембру 1946. на подручју Босанске Градишке било 19 малих књижница (библиотека) са 2107 књига. Библиотеке су осниване при сваком мјесном народном одбору, а биле су смјештене у приватне или друштвене просторије, нарочито у школе. На терену је дјеловало 40 организованих читалачких група.¹¹⁵

Током 1947. године одржале су се патуљасте библиотеке, с тим што су се три видно развиле и то у Бос. Градишци, Новој Тополи и Горњим Подградцима. У Бос. Градишци отворена је и читаоница.¹¹⁶ Током 1948. године повећан је број читаоница (двје су у Градишци, по једна у Тополи, Подградцима, Ламинцима и Врбашкој).

Од 1954. године Библиотека у Градишци се релативно споро развијала. Била је смјештена у Фискултурном дому у свега 65 м², са малом читаоницом са око 30 сједишта. Радила је у саставу Народног универзитета до 1977. године, када улази у састав дјелатности Дома културе. Од 1977. Библиотека има функцију централне библиотеке у односу на

¹¹³ СИЗ културе Бос. Градишка, Извјештај о раду за 1987, 8.

¹¹⁴ АБК, Бањалука, Статистички подаци. Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 441.

¹¹⁵ АБК, Бањалука, Статистички подаци за децембар 1946. Среског народног одбора, Бос. Градишка. Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутије 426 и 441.

¹¹⁶ АБК, Бањалука, Мјесечни извјештај о народном просвјећивању среза Бос. Градишка за новембар 1947. Књига 32, 2-47.

теренске библиотеке у Новој Тополи, Дубравама, Горњим Подградцима и Орахови. Годишње има око 2300 читалаца, са око 42.000 прочитаних књига. Библиотека прима десетак дневних листова у читаоници.

Први послижератни биоскоп почео је радити у септембру 1945. у згради Калафатића, да би се затим преселио у зграду Павла Гвоића. Све до 1950. године приказивано је мјесечно највише четири до шест филмова. У децембру 1945. приказана су два филма, а у децембру 1946. пет филмова.¹¹⁷ Период од 1950. до 1980. није донио много промјена у осавремењавању биоскопа у граду. Једини градски биоскоп „Босна“ остао је исти, са малом адаптацијом. Пуно је урађено на кинофикацији села захваљујући активностима Народног универзитета. Прво су била покретна кина, а затим су уређене кино-дворане у Новој Тополи и Горњим Подградцима.

Од 1980. године биоскоп улази у састав Дома културе. Добија модерну кино-дворану са 520 сједишта. Само у 1987. години приказана су 154 филма на 353 представе којима је присуствовало 80.785 посетилаца. На подручју општине успјешно раде још три биоскопа: у Новој Тополи, Орахови и Горњим Подградцима. Самостални су, а финансирају се из властите дјелатности.

Одмах по ослобођењу јавиле су се потребе за отварањем домова културе који би били центри културно-забавног и образовног рада грађана, посебно омладине. У почетку су то били омладински домови у сваком мјесном народном одбору. За то су адаптиране друштвене или приватне зграде. Од 1947. године почињу се градити задружни домови у Новој Тополи, Ламинцима, Турјаку, Горњим Подградцима и другим селима. У Босанској Градишци постоји Раднички дом, коришћен је и Фискултурни дом. Још 1945. године и 1946. дјеловало је седам домова културе – два у Градишци и по један у Подградцима, Турјаку, Рогољима, Машићима и Лисковцу.¹¹⁸

Од 1977. до 1982. године свака мјесна заједница оспособила је неке просторије које имају улогу дома културе. Истичу се својом организацијом и функцијом домови културе у Босанској Градишци, Новој Тополи, Дубравама, Кочићеву, Горњим Подградцима и Орахови.

¹¹⁷ АБК, Бањалука, Статистички извјештај СНО Бос. Градишка од децембра 1946. Фонд Окружни НО, Бањалука, кутија 441.

¹¹⁸ АБК, Бањалука, Статистички подаци СНО Бос. Градишка из 1945. и 1946. Фонд Окружни народни одбор, Бањалука, кутија 426.



*Зграда Соколског дома (до Другог свјетског рата),
а касније – Фискултурног дома (послије Другог свјетског рата)*

Схватајући да нарасле културне потребе становништва, прије свих – дјеце, школске и радничке омладине, постају лимит даљег развоја општине, пришло се изградњи модерног објекта Дома културе који је званично отворен 24. априла 1980. године. Савремено здање архитектуре, корисне површине 2.800 м², намјенски је грађено и пројектовано. Ова установа културе у својој дјелатности обухвата: библиотечку, музејско-археолошку, музичко-сценску, позоришну, ликовну, књижевну, културно-образовну и биоскопску дјелатност, са модерном биоскопском двораном. Пружа стручне услуге аматерским културно-умјетничким друштвима, омладинским и другим организацијама.

Стављањем у функцију Дома културе, Градишка је доживјела прави културни препород. Грађанима су постали доступни најквалитетнији културни програми и садржаји музичког, позоришног, ликовног и књижевног стваралаштва. Библиотечки фонд је попуњен савременим књижевним издањима, а његов саставни дио постала је и драгоцену Спомен-библиотека „Виде Чубриловић - Копривица“, коју је свом родном

мјесту даривао академик Васа Чубриловић. Археолошко-музејска дјелатност је добила савремену опрему и адекватан простор за уређење сталне музејске поставке.



Академик Васа Чубриловић (у средини) приликом посјете Босанској Градишци и свом родном крају, 1985. године

Културно-умјетничко и забавно стваралаштво, ослоњено на савремену инфраструктуру Дома културе, постепено се уграђивало у свакодневни живот људи. У Босанској Градишци се формира један посебан културни миље који овај град претвара у субрегионални културни центар.

Културни посленици Босанске Градишке чувају и даље истражују археолошку прошлост овог краја која је богата (Доња Долина, Ламинци и др.). Музејско-археолошка дјелатност остварује се на разне начине, а посебно преко сталне поставке изложбе „Путеви побједе“. Ту се излажу експонати из Другог свјетског рата – из НОБ-а и то дио везан за херојска дјела бораца и народа Козаре и Поткозарја, али се документовано говори о злочинима фашиста.



*Обновљени српски православни храм у Босанској Градишци
на темељима цркве коју су усташе срушиле 1941. године*

Археолошко богатство још није истражено, па се посебно обављају радови у оквиру републичког пројекта *Бронзано доба сјеверне Босне*. Ријеч је о томе да се врше ископавања и даља истраживања на локалитету Ламинаца. Таква истраживања ће се проширити и на остала археолошки интересантна и већ означена мјеста на подручју општине Босанска Градишка. У Доњој Долини чува се мала етнографска збирка чија је вриједност велика. Она је у саставу КУД „Иван Горан Ковачић“. Кул-

турно-археолошко и остало историјско благо подручја Босанске Градишке чува се и у музејима у Бањалуци, Загребу, Сарајеву и другим мјестима.

Босанска Градишка развија и специфичан однос према књижевности. Основан је Књижевни клуб „24. април“ који врло успјешно ради. Посљедњих десетак година Клуб је окупио око 80 активних и више придружених чланова. Они годишње припреме по 20 до 30 књижевних вечери у граду, радним колективима, школама и у мјесним заједницама. Посвећују посебну пажњу промоцији литерарних остварења. У томе имају подршку културне политике града.

У Босанској Градишци се подржавају и одржавају разне културне манифестације ширег карактера, као нпр. активно учешће на „Књижевним сусретима на Козари“, подржава се манифестација „Братимљење пјесме и ријеке“, манифестација „Дјеца пјевају слободи“, манифестација „Гораново прољеће“ и низ других. Постепено се формира и први зачетак градске галерије, па се скупљају (у Дому културе) умјетничка дјела.

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ

Током 1955. године дошло је до крупних промјена у комуналном систему. Формиране су јаке општине које су преузеле бројна привредна, културна, образовна и друга питања од срезова у своју надлежност. Послови образовања и просвјетивања одраслих постали су искључиво брига општине. Пошто редовне просвјетне институције нису могле преузети на себе и овај посао, требало је пронаћи најбољи начин његовог обављања. У ту сврху у Босанској Градишци формиран је Народни универзитет.

Народни универзитет је почео са радом 20. октобра 1955. године као аматерска организација под окриљем Социјалистичког савеза и Синдиката, а на основу одлуке Савјета за просвјету Народног одбора општине Босанска Градишка.¹¹⁹ Утврђени су његови задаци који су се односили на народно просвјетивање у најширем смислу ријечи. Друштвени орган Народног универзитета био је Савјет Универзитета (председ-

¹¹⁹ Извјештај о раду Народног универзитета у Бос. Градишци упућен Савезу радничких и народних универзитета НР БиХ, 19. април 1958.

ник Мирко Крагуљ). Обављао је сав посао без професионалних лица, на аматерској основи.

Главни облик дјеловања био је предавачки рад. Поред чланова Савјета, који су били најчешћи предавачи, формиран је актив од 15 предавача из разних области (љекари, ветеринари, професори, правници, инжењери и др.). Поред домаћих ангажовани су и предавачи из Бањалуке и других средина. Предавања су била из области културе, здравства и привредног живота.

Универзитет није имао своје просторије за рад, па је предавачку и осталу активност организовао у просторијама Фискултурног дома (раније Соколски дом) и Радничког дома, као и у просторијама основних школа на подручју општине.

У фази аматерског дјеловања Универзитет је годишње добијао из буџета општине скромна средства, што није било довољно ни за елементарне, техничке услуге. Таква финансијска ситуација је условила да је Народни универзитет прве четири године био аматерска организација, иако је било очигледно да обим послова захтијева професионалан рад и организацију.

Општински одбор ССРН Босанска Градишка формирао је 1959. иницијативни одбор (предсједник Жарко Видовић) да припреми оснивачку скупштину Народног универзитета. Скупштина је одржана 23. новембра 1959. године. Закључено је да се оснује Народни универзитет као професионална културно-просвјетна и образовна институција. Савјет за просвјету и културу Народног одбора општине Босанска Градишка 14. децембра 1959. године донио је рјешење о оснивању Народног универзитета у Босанској Градишци.¹²⁰

Рјешењем у његов састав ушли су Градска библиотека и биоскоп „Босна“. Тако је дјелатност Универзитета проширена и комплетирана на цијелу област образовања одраслих и ширења културе. Од 1968. године Универзитет је користио зграду бившег Ћачког дома „Лепа Радић“. Од јесени 1971. године добија зграду бивше Гимназије у Босанској Градишци, чиме је трајно ријешено питање смјештаја.

Универзитет усмјерава своју дјелатност на образовање одраслих путем предавања, курсева, вечерњих школа, преквалификација и других облика. Други смјер дјеловања био је подизање квалитета биоскопских

¹²⁰ Рјешење Народног одбора Бос. Градишка од 14. децембра 1959, бр. 1589.

услуга и кинофикација села. Трећи смјер дјелатности био је библиотекарство.

У периоду од 1959. до 1969. завршава осмогодишњу школу 1730 одраслих. Организована је и вечерња Средња управна школа, са 179 полазника. Образовне активности су се прошириле и на давање квалификација радницима из металске, столарске и зидарске струке. Кроз те облике школовања прошло је преко 150 полазника. Универзитет је организовао и више курсева и семинара за остала занимања. Организована је инструктивна настава за разне струке и полазнике и то: за Економску школу, ВК електричаре, ВК металце, дактилографе, трикотајере, трактористе, кројење и шивање, за курсеве страних језика итд. Најзначајнији је курс шивања гдје се окупљала женска омладина. У току 1967, 1968. и 1969. године такав курс је завршило око 350 омладинки које су се касније укључиле у текстилну индустрију.¹²¹ Универзитет је организовао и ауто-школу за припремање грађана за полагање возачких испита.

Зграда биоскопа „Босна“ је поправљена, а избор филмова је постао разноврснији. Годишње је приказивано просјечно 150 филмова, што значи да је скоро сваки други дан долазио нови филм. Годишње је одржано просјечно 420 представа, што значи да су у неким данима даване и по двије представе. Посебно је посвећена пажња кинофикацији села, па је поред биоскопа у Горњим Подградцима и Новој Тополи у већину села долазио покретни биоскоп приказујући представе на 16 мм траци.

Универзитет је организовао концерте и друге приредбе. Гостују позоришта из Бањалуке, Зенице и Сарајева. Значајна активност огледала се у организовању двију изложби и то: стална изложба „Путеви побједе“ у Бос. Градишци и „Револуционарна прошлост“ у Горњим Подградцима. Кроз разне облике културно-образовних и других услуга Универзитета пролазило је током године око 100.000 грађана свих узраста.

Народни универзитет од 1972. до 1978. године имао је разгранату дјелатност. Било је запослено 20 радника, међу којима је било осам професора и наставника.

Скоро десетогодишњи период карактеристичан је за постепено опадање неких активности. Наиме, дошло је у овом периоду до одвајања

¹²¹ Реферат поводом десете годишњице рада Народног универзитета Бос. Градишке, децембар 1969.

од Универзитета Библиотеке, биоскопа, сталних изложби и музеологије. Народни универзитет остао је (као и прије 1959. год.) на подручју специфичних образовних облика који су изван редовних облика образовања. Рад се одвијао преко два центра и то: Центар за опште и стручно образовање и Центар за марксистичко образовање.

Центар за опште и стручно образовање организовао је разна предавања, семинаре, курсеве, инструктивну наставу од другог до петог степена стручности, па чак и консултативну наставу за неке више школе друштвених дјелатности. Тако је само у 1983. години радило десет разних облика општег и стручног образовања и то: инструктивна настава за вишу економску школу, за заједничке основе средњих школа, за преквалификацију, за возаче, за пети степен (ВК) металске струке, за курс кројења и шивања, курс лијепог веза, ратарско-тракторски курс, курс за чуваре и портуре, дактилографски курс, семинар за руководиоце заштите запаљивих течности и гасова, курс за заштиту на раду и од пожара.

Укупно је само за једну годину похађало око 2200 полазника разних облика општег и стручног образовања.¹²²

Центар за марксистичко образовање бавио се идеолошко-политичким и друштвено-економским образовањем чланова политичких организација. Народни универзитет својом тридесетогодишњом праксом, квалитетом и друштвено корисним радом постао је позната и призната институција.

ЗДРАВСТВЕНА ЗАШТИТА

Здравствена заштита становништва спада у ред трајних задатака свих друштвених фактора. Посебна се пажња посвећује очувању и заштити здравља и укупне биолошке снаге одговарајућих група становништва, а у првом реду здравља дјете, жена, омладине, те заштита здравља радноактивног становништва. Активности у здравственој области увијек су имале два основна правца и то: рад на лијечењу разних болести и рад на предузимању превентивних мјера ради спречавања појава болести.

¹²² Извјештај о раду Народног универзитета Бос. Градишка за 1983, јануар 1984.

Након ослобођења 1945. године здравствена заштита становништва почела се постепено развијати. Прво је становништву пружала здравствене услуге Војна амбуланта Команде мјеста. Била је смјештена у посебан објекат, изграђен 1939. године за потребе здравствених служби, тј. за отварање општинске болнице.¹²³ Озбиљнија обољења лијечена су у Бањалуци и Загребу. Типична послеријатна обољења становништва била су: туберкулоза, жутица, тифус, те разна обољења урогениталних органа (бубрежне болести, полне болести и др.), као и стомачна обољења. Значајно су се појављивала и нервна обољења.

Одласком 1946. године Војне амбуланте формира се Среска амбуланта са болничким одјељењем у коме је било 15 болничких кревета. Од 1947. године формирају се и двије мјесне амбуланте и то у Горњим Подградцима и Новој Тополи. Први љекар у Босанској Градишци и организатор здравствене службе би је др Есад Прачић, са свега три здравствена радника. Органи Окружног и Среског народног одбора захтијевали су да се на терену спроводи здравствено просвјешћавање путем курсева, предавања и практичног рада хигијеничара.¹²⁴ И поред свих мјера резултати су били врло скромни. Стање у здравству се врло споро мијењало и напредовало. То илустративно потврђују подаци Среског народног одбора Босанска Градишка из 1949. године: *Организација здравствене службе на подручју Среза је спроведена тако да поред Повјереништва за народно здравље као његов орган функционише и Среска амбуланта. Повјереништво за народно здравље било је све до 1949. године у заједници са Повјереништом за социјално старање. Од издвајања Повјереништва за социјално старање на челу је остао једино повјереник, док уопште није било службеника. Од ослобођења сва здравствена служба, како и административна, тако и санитарска, одвијала се преко Среске амбуланте, чији су службеници вршили статистичку и административну службу овог Повјереништва... Здравствена служба из године у годину се повећава... За потребе болесника постоји и болничко одјељење у коме је смјештено 15 постеља. Осим Среске амбуланте на подручју среза постоје двије мјесне здравствене станице и то у индустријским мјестима Горњим Подградцима и Новој Тополи. У свакој... је по један стални болничар... У ове амбуланте љекари излазе једном седмично... Половином 1947. годи-*

¹²³ Програм за Генерални урбанистички план Бос. Градишке, 1963, 182.

¹²⁴ АБК, Бањалука, Извјештај Одјељења за народно здравље Окружног народног одбора из марта 1946. Фонд Окружни народни одбор, кутија 123.

не Среска амбуланта пресељена је у зграду бившег Дома народног здравља, а у њену зграду смјештен је Државни дјечији дом... Данашња зграда не одговара потребама Среске амбуланте...

У току 1947. године у Среској амбуланти, као и у мјесним амбулантама прегледано је и лијечено 12.000 болесника, а за то вријеме у болничком одјељењу лежало је укупно 337 болесника... Од масовних акција на терену у току 1947. године извршено је прскање маларичних жарихита на цијелом подручју среза са ДДТ емулзијом... У току 1947. године цијењено је против великих богиња 3630 дјеце, а у току 1948. године 3114. У антималяричној кампањи у 1948. години поново је извршено прскање маларичних терена... Заразних болести за цијело вријеме није било у епидемијском подручју, већ се је углавном појављивало у спорадичним подручјима трбушни тифус, дифтерија и у 1948. години неколико случајева пјегавог тифуса.

За лијечење венеричних болести у Среској амбуланти постоји венерични одјел гдје се лијече полне болести и то луес и гонореја. Систематска акција на сузбијању ендемијског сифилиса, кога на подручју среза има расијаног по појединим мјесним подручјима, није вршено. Укупно је у току 1947. године лијечено 696 случајева сифилиса и 140 случајева гонореје, у 1948. години 791 случај сифилиса и 110 случајева гонореје...

За заштиту дјеце и мајки при Среској амбуланти постоји Савјетовалиште за дјецу и мајке као и труднице у коме ради бабица са љекаром..¹²⁵

У 1950. години осјећају се први наговјештаји бржег развоја здравствене заштите. Повећава се број постеља на 20, што је на број становника и број болесника који су се јавили и даље било веома мало.¹²⁶

Зубна амбуланта почела је са радом 1949. године са једним љекаром и једним зуботехничаром.

У периоду од 1945. до 1956. године здравствена служба била је очигледно неразвијена и недовољна. Тек 1956. године долази до промјена.

Године 1955. дошло је до промјена у друштвено-економском и политичком систему. Економска основа постаје снажнија, па се ства-

¹²⁵ АБК, Бањалука, Извјештај о раду Среског народног одбора Бос. Градишка од 12. септембра 1949. Фонд Обласни народни одбор, Бањалука, кутија 112.

¹²⁶ АБК, Бањалука, Извјештај Среског народног одбора Бос. Градишка, од 15. маја 1950. Фонд Обласни НО, кутија 112.

рају реалне могућности да се боље организује и брже развија здравствена заштита. Тако се у 1956. години укида Среска амбуланта и формира Дом здравља.

Значајан елемент био је и прилив младог и школованог медицинског кадра, у првом реду медицинских техничара. Они су покренули (заједно са љекарима) механизам промјена у здравству како у болничком дијелу, тако и општој медицини, а организовали су разне акције здравственог просвјешћивања становништва, те развили прве лабораторијске службе. Млади кадрови предузимали су низ мјера на сузбијању епидемија и других обољења, нарочито код дјеце (велики кашаљ, туберкулоза, дјечја парализа, цријевне болести, итд.).

Дом здравља има двије ординације опште медицине, савјетовалиште за дјецу и труднице, лабораторију и стационар. У оквиру Дома здравља радила је Градска апотека и здравствене станице у Новој Тополи и Горњим Подградцима.

У периоду од 1960. до 1966. године Дом здравља се развија у модернију здравствену установу. О развоју Дома здравља у документима (архиви) здравствене службе Бос. Градишке стоји и ово: *Дом здравља почео је развијати поред основне и диференцирану заштиту, као што су: диспанзери за заштиту мајке и дјетета, диспанзери за жене, антитуберкулозни диспансер, школска служба, специјалистичка служба, клиничка лабораторија, хигијенско-епидемиолошко одјељење са цијепним центром итд. Са отварањем ових служби потпомогнут је и рад опште медицине. Међутим, од посебног значаја у раду свих служби мало је формирање Општинског здравственог центра при Дому здравља. Приоритет у раду дат је заштити мајке и дјетета и први корак био је отварање шест савјетовалишта на подручју општине. Ово отварање савјетовалишта било је од посебног значаја, јер су она утицала на смањење морталитета дојенчади, који је опао само за три године за око 60%, што значи да је од 1000 живо рођене дјеце у 1962. години умирало свако десето дијете, а у 1965. години свако двадесет пето дијете. Од укупно умрле дојенчади свега је 48,7% затражило љекарску помоћ, док је 51,3% умирало без те помоћи. Ови подаци говоре да се здравствена служба морала усмјерити ка патронажи дојенчади, те проналажењу обољеле дјеце и њихово лијечење.*

Исто тако морало се радити на подизању свијести и здравствене културе мајки како би оне код првих знакова обољења доводиле

дјецу на преглед. Требало је створити навику да труднице долазе да рађају у родилишта, или под стручним надзором.

Упоредо са развојем ванболничке заштите развијао се стационар Дома здравља који је имао око 100 кревета и у њему су формирана два одјељења (интерно и дјечје), са сталним љекарима и специјалистима...¹²⁷

Развој здравствене службе текао је брзо и успјешно. Постигнути успјеси навели су на размишљање о потреби подизања здравствене службе у Бос. Градишци на ниво Медицинског центра. Са 142 радника у Дому здравља, од чега је било десет љекара, 67 осталог медицинског особља и 65 других запослених радника, могао се покренути поступак да Дом здравља прерасте у Медицински центар. Први кораци ка модерној здравственој установи учињени су 1966. године, када је Општински сабор општине Босанска Градишка одлучио да Дом здравља прерасте у Медицински центар и када су предузете све мјере како би се кадровски ојачао и опремио савременом опремом.



*Панорама Босанске Градишке, 1978. године.
У првом плану: комплекс Медицинског центра на обали Саве*

¹²⁷ Информација о развоју, планираним задацима и потреби доградње капацитета у Медицинском центру Бос. Градишка, фебруара 1973, 3.

За само пет година изграђена је стамбено-пословна зграда са апотеком, подигнут монтажни објекат за смјештај хигијенско-епидемиолошке службе и диспанзера за жене, изграђен објекат у Турјаку за тим љекара опште медицине, подигнут монтажни објекат у Босанској Градишци за тим љекара опште медицине, са превијалиштем, картотеком, патронажном службом, зубном службом, купљена и адаптирана зграда за грудни одјел, адаптирана зграда за рендген и антитуберкулозни диспанзер, адаптирана зграда за клиничку лабораторију, уређен простор хирушке сале, адаптиран порођајно-гинеколошки одјел, отворено савјетовалиште у Кочићеву, осавремене пратеће просторије, те за све службе набављена одговарајућа опрема. Посебно је повећан број здравственог и осталог особља. За пет година број запослених повећан је са 142 на 245, од тога од десет на 20 љекара, од којих су седморо били специјалисти, те примљено 45 осталих здравствених радника.

Од 1981. године Медицински центар у Босанској Градишци обухватио је и здравствене институције у Босанској Дубици и Српцу. Медицински центар укључен је у услужну организацију Медицинско-факултетски центар у Бањалуци.

На подручју општине Бос. Градишка пружа се примарна здравствена заштита у 28 сталних амбуланти и шест амбуланти са повременим радом. Здравствена заштита уста и зуба пружа се у десет амбуланти са сталним и двјема амбулантама са повременим радом. Лијекови се обезбјеђују у двије апотеке и три депоа лијекова.¹²⁸

Истурене ординације са сталним љекаром и осталим особљем раде у Орахови, Горњим Подградцима, Турјаку и Новој Тополи, а повремене налазе се у Јабланици, Грбавцима, Доњој Јурковици, Вилусима, Дубравама и Доњој Долини.

Половином 1987. била су запослена 432 радника, од чега 64 љекара, 17 стоматолога, осам фармацеута, два са високом спремом, седам са вишом, 246 са средњом медицинском и пет са нижом спремом, те 85 других радника.¹²⁹

Смртност становништва на подручју Општине Босанска Градишка износи 7,5 промила (што је годишње око 450 становника). Најчешће смртност проузрокују обољења циркулаторног система (око 43%), недовољно дефинисана стања (14%), малигне болести (9%), болести рес-

¹²⁸ Анализа о здравственом стању становништва... на подручју РО Медицински центар Бос. Градишка из јуна 1987, 59.

¹²⁹ Исто, додатак-табеларни преглед, табела 14 и 15.

пираторних органа (4%), повреде и тровања (4%) итд. Смртност се постепено смањује и тежња је да се смањи барем за још два промила.

СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

Социјална заштита била је послерије рата битан вид друштвене заштите становништва одређених категорија, с тим што се мијењала по обиму и по структури.

По завршетку Другог свјетског рата власт се нашла у бројним тешкоћама. Земља је била опустошена, објекти порушени, пољопривредна производња сведена на најнижи ниво, народ је био осиромашен, много дјеце без родитеља, много инвалида и незапослених, као и неспособних за рад. Такво стање се најбоље осликавало на подручју среза Босанска Градишка. Преко тога подручја прешла је козарачка офанзива, а многи становници настрадали су у логорима смрти, па је остао и дочекао крај рата велики број дјеце без родитеља и велики број инвалида. Требало је пружити елементарну помоћ свима који су је тражили. Према подацима Среског народног одбора Босанска Градишка помоћ су тражиле око 2/3 становништва (18 до 20 хиљада људи).

Током 1945. године предузето је низ мјера да би се пружила најнужнија социјална заштита најугроженијим. У Среском одбору Босанска Градишка формирано је Повјереништво за социјалну заштиту, а у Градском народном одбору реферат за социјалну заштиту, док су на подручју мјесних одбора радиле посебне комисије на утврђивању евиденције. Утврђене су категорије којима је требало помоћи: дјеца без родитеља, нарочито она чији су родитељи учесници НОР-а или жртве усташког терора, затим неспособни за рад (ратни војни инвалиди, инвалиди, болесни, стари, изнемогли, напуштени, итд.).

Извори помоћи за угрожено становништво били су у почетку разни савезни и међународни фондови. Знатну помоћ пружала је УНРА као и Међународни дјечји фонд. Касније се храна обезбјеђивала из властитих извора.

Знатна пажња поклањана је дјеци – ратној сирочади. За њихову заштиту био је најбољи вид домски смјештај. Дјеца су смјештена у домове у Бањалуци, Сарајеву и другим мјестима, али и у породице ближе родбине или лица која су жељела прихватити дјецу, бесплатно, или уз одговарајућу надокнаду. Један вид дјечје заштите била је тзв. колонијација ратне сирочади. Тако је са округа Бањалука 1945. и 1946. године

колонизовано 6592, од тога око 200 дјеце са подручја Босанске Градишке.¹³⁰

У јесен 1945. године формиран је Државни дјечји дом у Босанској Градишци (познат као Дом ратне сирочади). Био је смјештен у згради бивше болнице. У децембру 1945. године било је смјештено 110 дјеце различитог узраста. Сва дјеца полазила су основну школу од првог до трећег разреда. Управник Дома била је Јованка Радић,¹³¹ затим Милан Тодоран, инвалид који је с великим напором обављао посао.

Како су дјеца одрастала, тако се број дјеце у Дому смањивао. Одлазила су у школу и на занате, па је Дом престао са радом 1965. године.¹³²

Остала социјална заштита у овом периоду односила се на заштиту одраслих. Почетком 1947. године на подручју среза Босанска Градишка су била 843 корисника помоћи – породице жртава фашистичког терора, погинулих и живих бораца. Пружана је и помоћ породицама чији су храниоци у ЈНА, а таквих је било 204. У школским кухињама те године хранило се око 1460 дјеце. Пружана је помоћ за 189 личних и 708 породичних инвалида. Под старатељством су била 792 малољетна и 20 одраслих лица. Значајна брига органа за социјалну заштиту била је како укључити дјецу на похађање школа, заната и у радни однос.¹³³

Период од 1955. до 1975. карактерише нешто другачији приступ социјалној заштити, а другачија је и структура заштите. Друштвено-економски развој за десет година по завршетку рата донио је побољшање општег благостања људи, што је утицало да се број корисника социјалних помоћи смањи. Неке категорије потпуно нестају (као што су помоћи ратној сирочади). Масовно сиромаштво људи је ишчезло, а развој пољопривреде, индустрије, занатства, трговине и других дјелатности се развија па људи обезбјеђују егзистенцију својим радом. Међутим, остају и даље неке категорије социјалне заштите које су неизбјежне и у развијеним друштвима. Нормативно-правно ову област су регулисале општине својим статутима. У општинама се формирају одјељења

¹³⁰ АБК, Бањалука, Извјештај о раду Одјељења за народно здравље и социјално старање Окружног народног одбора, Бањалука, из 1947. Фонд Окружни НО, Бањалука, кутија 123.

¹³¹ АБК, Бањалука, Мјесечни извјештај Дјечјег дома за децембар 1946. Фонд Окружни НО, Бањалука, кутија 133.

¹³² Не треба мијешати Средњошколски ђачки дом са Дјечјим домом у Бос. Градишци. То су двије различите институције.

¹³³ АБК, Бањалука, Извјештај о раду Среског народног одбора, Бос. Градишка. Фонд Обласни НО, Бањалука, кутија 112.

за социјалну заштиту, а на нивоу републике Секретеријат за здравље и социјалну политику. Нешто касније се доносе први потпуни републички прописи који регулишу подручје социјалне заштите. Међу њима је Закон о смјештају дјеце у друге породице из 1964. и Закон о социјалној заштити из 1971. године.¹³⁴

У Босанској Градишци је 1955. године формирано Одјељење за здравље и социјално старање. Појавила су се три основна вида заштите: сталне социјалне помоћи, смјештај незбринуте дјеце и одраслих лица у домове и породице и повремене помоћи лицима која су се нашао у ситуацији социјалне потребе. Народни одбор општине Босанска Градишка донио је двије значајне одлуке из ове области, и то: Одлуку о додјељивању помоћи дјецци жртава фашистичког терора за вријеме школовања и Одлуку о давању помоћи материјално незбринутим лицима.¹³⁵

Право по одлуци о додјељивању помоћи дјецци жртава фашистичког терора за вријеме школовања изводи се из чињенице да су им родитељи погинули, умрли или нестали у току НОР-а. Дјеца су користила ову помоћ и док су била на студијама.

Од 1962. године почиње функционисати Одјељење за друштвене службе у општини у чијем је саставу била Служба за социјално старање. Формиран је и Савјет за социјално старање. Те године долази и први социјални радник у орган управе. У овом периоду су престали са радом Државни дјечји дом, као и Средњошколски ђачки дом.

Средином седамдесетих година формира се Самоуправна интересна заједница социјалне заштите за подручје општине. Савремени вид друштвеног организовања захтијевао је бољу и стручнију управну организацију за послове заштите, па се 1977. године формира Центар за социјални рад као специфична управна организација. Једнократне социјалне помоћи примала су 142 лица. Тада се први пут обухватају здравственом заштитом сва социјално угрожена лица.

Центар за социјални рад се афирмише као добро организована институција путем које се остварују сва права социјалне заштите, а од 1982. године и дио права из Породичног закона. Услови за рад Центра су добри, поготово од 1981. године, када је добио нову и намјенски грађену зграду. Кадровски је релативно добро попуњен (шест социјалних радника, педагог, социолог, економиста и девет осталих радника).¹³⁶

¹³⁴ Закон о социјалној заштити, Сл. лист СР БиХ, број 31/71.

¹³⁵ Службени гласник среза Бањалука, број 5 од 25. септембра 1960.

¹³⁶ Писмо Центра за социјални рад, Бос. Градишка, упућено Институту за историју у Бањалуци 19. октобра 1987. године.



Социјална заштита становништва босанскоградичке општине одиграла је значајну улогу и у санирању крупних елементарних непогода које су задесиле овај крај: приликом разорног земљотреса 1969. године ...



... и великих поплава 1970. године.

У 1977. години пружена је помоћ за дјечју заштиту: породични смјештај за 31 лице, домски и заводски смјештај за 29 лица, помоћ за школовање за 72 лица, туђа нега и помоћ за 17 лица, натуралне помоћи за 56 лица, здравствена заштита за 11 лица и обављена је категоризација инвалидне дјеце за 45 лица. За пунољетна лица пружена је у истој години помоћ и то: сталне социјалне помоћи за 322 лица, породични додатак за 18 лица, додатак за негу и помоћ за четири лица, једнократне помоћи за 962 лица, породични смјештај за 37 лица, заводски и домски смјештај за 35 лица, здравствена заштита за 184 лица и погребни трошкови за 23 лица.

У 1987. години помоћ цивилним жртвама рата давана је и то за 44 лична инвалида и 358 породичних.

ФИЗИЧКА КУЛТУРА

Босанска Градишка спада у ред градова у којима се физичка култура почела врло рано развијати. Забиљежена су прва такмичења на Сави у пливању и веслању малим чамцима још пред Први свјетски рат. У то вријеме омладина је са изузетним занимањем пратила развој фудбалске игре. Тако долази до формирања првог фудбалског клуба 1916. године под називом „Бербир“.¹³⁷ Неколико година након формирања добија стадион на „Мераји“ поред пута који води према Бањалуци. Када се завршио Први свјетски рат, у Бос. Градишку је дошло неколико студената и трговаца из европских градова гдје се организовано играо фудбал. Под њиховим утицајем фудбал у Босанској Градишци добија нови замах. Клуб мијења назив и добија нови – Лоптачки клуб (ЛК) „Вихор“, а убрзо поново мијења назив у ЛК „Сава“, а стадион се сели на „Урије“, гдје је и данашњи стадион „Козаре“.

Између два свјетска рата физичка култура се и даље шири, али не тако значајним интензитетом. Основан је Пливачки клуб „Делфин“, који је дјеловао само 1925. и 1926. године, а затим нестао, да би спорт на Сави остао само за индивидуалне заљубљенике. У Ровинама једно вријеме је уз ергелу дјеловао Коњички клуб.

Ипак, фудбалска игра је била најмасовнија и најомиљенија. Лоптачки спортски клуб „Сава“ у периоду од 1936. године био је познат

¹³⁷ Сјећање Адема Плетилића, једног од првих организатора и фудбалера у Бос. Градишци двадесетих година XX вијека.

широј јавности. Под утицајем студентске, средњошколске и радничке омладине ЛСК „Сава“ у августу 1936. године постаје Раднички спортски клуб „Сава“. У то вријеме формиран је и Спортски клуб у Драгељима. РСК „Сава“ 1938. године мијења свој назив у СД „Раднички“. У то вријеме дјеловало је и Соколско друштво које је његовало гимнастику и друге спортове.

Одмах по ослобођењу, 1945. године, формирана су два друштва и то Фискултурно друштво „Козара“ и Спортско друштво „Радник“. Од љета 1946. године ова два друштва су се спојила у једно под називом Радничко спортско друштво „Козара“ у коме оквиру је дјеловао и ФК „Козара“.

Првих послјератних година рад у области физичке културе одвијао се организовано. Организовано се развијао фудбал (секцију водио Драгомир Бунцалић), гимнастику (Паула Кезић), стони тенис (Хамдија Хамзић), шах (Милорад Васић), пливање (Нада Милошевић), веслање (Милан Матошевић). Велику помоћ спортским радницима и спорту пружала је омладинска организација. Све значајније активности биле су везане за Фискултурни дом.

На подручју среза Босанска Градишка током 1947. године формиран је ФК „Лијевче“ у Новој Тополи и ФК „Слога“ у Горњим Подградцима. Спортске активности одвијале су се и у осталим мјесним подручјима, нарочито у Дубравама, Орахови, Драгељима и Церовљанима. Од 1948. године уз РСД „Козара“ формира се и Друштво тјелесног васпитања (ДТВ) „Партизан“, са задатком да организовано и масовно развија спорт и рекреацију. ДТВ „Партизан“ је поред гимнастичког спорта његовао и остале спортове. Из његових секција су се развили рукометни клубови: мушки РК „Козара“ и женски РК „Трико“, те одбојка, кошарка, атлетика, спортови на води и др.

Најмасовнији и најпопуларнији спорт је и даље био фудбал. У љето 1952. године РСД „Козара“ добија први пут уређен стадион са око 800 сједишта, са оградом око стадиона. На преуређеном стадиону прве утакмице одиграла је „Козара“ са „Борцем“ из Бањалуке, „Борцем“ из Бос. Дубице и „Динамом“ из Загреба. Од 1955. године РСК „Козара“ добија назив ФК „Козара“. Многи љубитељи фудбала везали су се за ФК „Козару“, која је била носилац развоја квалитетног фудбала на подручју општине. У својој богатој историји „Козара“ се такмичила у разним ранговима – од зонске лиге, па до друге савезне, у којој се у два наврата такмичила и постизала запажене резултате.

Када се 1971/72. године ФК „Козара“ почео такмичити у другој савезној лиги, покренута је акција за изградњу новог стадиона. За кратко вријеме је изграђен. На свечаности 13. августа 1972. године стадион је отворен. Његов капацитет био је 15.000 гледалаца, од којих се око 5000 могло да смјести испод бетонског крова. Тада су средства информисања објавила да је то „стадион какав би пожељели многи градови.“¹³⁸ На турниру поводом отварања стадиона учествовали су ФК „Челик“ и ФК „Љубија“. У 1988. години је стадион био још модернији и налази се у саставу Спортско-рекреационог центра „25. мај“. Располаже бетонском трибином за 5000 гледалаца, атлетским борилиштем, а под трибином је велики затворени простор у коме се налазе канцеларије, свлачионице са санитарјама, четворостазна куглана, бифе, велики ресторан и други помоћни складишни простор, стадион малих игара са трибином за 1500 гледалаца, а у близини су и два помоћна фудбалска игралишта.¹³⁹



Градски фудбалски стадион изграђен 1972. године

¹³⁸ „Глас“, Бањалука, 12. и 13. августа 1972.

¹³⁹ Информација Савеза организација физичке културе Бос. Градишка од 9. јануара 1988, упућена Извршном одбору СО Бос. Градишка.

Од 1972. до 1988. године физичка култура у Босанској Градишци добија неслућен развој. Развијају се нови спортови и клубови, а нарочито: фудбал, одбојка, рукомет, кошарка, атлетика, шах, стрељаштво, куглање, цудо, карате, стони тенис, спортови на води. Физичка култура се развија у три правца и то: такмичарски спорт, спортска рекреација и школска физичка култура. Све те три групације обједињене су у Савез организација физичке културе (СОФК) Босанска Градишка гдје је учлањено око 6000 активних чланова. Постоје и остале организације које окупљају поједине спортове, као што су Општински фудбалски савез, Општински шаховски савез, Друштво педагога физичке културе, ДТВ „Партизан“, итд.

Такмичарски спорт обухвата 57 организација (клубова) физичке културе које упражњавају девет различитих спортских дисциплина и то: фудбал 35 клубова, рукомет два клуба (жене и мушкарци), кошарка (мушкарци и жене) три клуба, шах седам клубова (жене и мушкарци), куглање један клуб, одбојка шест клубова, карате клуб (жене и мушкарци), спортски риболов једна организација (жене и мушкарци), и аеро-спорт један клуб (жене и мушкарци).



Екипа ФК „Козара“ такмичила се 1973. године у Другој савезној лиги – група Запад

Фудбалски клубови такмиче се у републичком рангу: ФК „Козара“, Бос. Градишка, и ФК „Слога“, Горњи Подградци. У међуопштинском рангу: ФК „Обрадовац“, Бос. Градишка, ФК „Лијевче“, Нова Топола, ФК „Јединство“, Жеравица, ФК „Дубраве“, Дубраве и ФК „Ратар“, Стара Топола. У групној лиги Лијевче, ФК „Бисери“, Чатрња, ФК „Братство“, Орахова и ФК „Вихор“, Ровине. У општинском рангу такмичења: ФК „Ветерани“, Бок Јанковац, ФК „Напредак“, Карајзовци, ФК „Омладинац“, Брестовчина, ФК „Гранд шампион“, Јабланица, ФК „Братство“, Козинци, ФК „Романовци“, Романовци, ФК „Мачковац“, Мачковац, ФК „Босна“, Вилуси, ФК „13. скојевки“ Грбавци, ФК „Поткозарје“, Драгељи, ФК „Машински сервис“, Нова Топола, ФК „Врбашка“, Врбашка, ФК „Плантаже-калеми“, Требовљани, ФК „Торпедо“, Церовљани, ФК „Задругар“ Кочићево, ФК „Јединство“, Долина, ФК „Ламинци“, Ламинци, ФК „Борац“, Машићи, ФК „Слобода“, Доњи Подградци, ФК „Борац“, Цимироти, ФК „Просара“, Бистрица, ФК „Плантаже“, Јурковица, ФК „Стеван Дукић“, Рогољи и ФК „Младост“, Сеферовци.



*Женски рукометни клуб „Трико“, 1978. године,
када се такмичио у Другој републичкој лиги – група Запад*

Рукометни клубови: У републичком рангу такмичи се РК „Трико“, а у регионалном РК „Козара“.

Кошаркашки клубови: У међуопштинском рангу такмичи се КК „Козара“ (мушкарци) из Босанске Градишке и КК „Лијевче“ из Нове Тополе, а у регионалном рангу КК „Козара“ (жене).

Сви одбојкашки клубови такмиче се у општинском рангу и то: ОК „Просара“, Бистрица, ОК „Братство“, Орахова, ОК „Јединство“, Бос. Градишка, ОК „Младост“, Крушкик, ОК „Лужани“, Лужани и ОК „Босна“, Вилуси.

Шаховски клубови: У регионалном рангу такмиче се ШК „Козара“, а у општинском ШК „13. скојевки“, Грбавци, ШК „Слобода“, Доњи Подградци, ШК „Братство“, Орахова, ШК „Бисери“, Чатрња, ШК „Лужани“, Лужани и ШК „Лијевче“, Нова Топола.

Куглашки клуб „Козара“ такмичи се у регионалном рангу.

У Клубу борилачке вјештине „Козара“ такмиче се каратисти у међуопштинском рангу.

Спортско риболовачко удружење „Амур“ је у међуопштинском рангу такмичења.

Аероклуб „Мишо Јазбец“ у Новој Тополи је у међуопштинском рангу такмичења.

Програм спортске рекреације реализује се током цијеле године. Најчешће су спортске дисциплине: кошарка, куглање, фудбал, мали фудбал, стрељаштво, одбојка, стони тенис, шах, навлачење конопца и атлетика. Најмасовнији вид спортске рекреације су кросови у којима учествују ученици основних и средњих школа.

*СОФК иницира и предлаже да се при школама формирају школска спортска друштва која би у организационој форми била ученичка (да они сами праве програме, организују вјежбање и такмичења) што би било својеврсна школа омладинског спорта, а нарочито средњошколске омладине.*¹⁴⁰

Објекти за спорт и рекреацију су бројни и добро уређени. На подручју општине Босанска Градишка постоји: 38 фудбалских игралишта, од којих су три комплетна, 12 асфалтних рукометних игралишта од којих је једно са свим уређајима, десет асфалтних одбојкашких игралишта, девет асфалтних кошаркашких игралишта, једно комплетно борилиште

¹⁴⁰ Информација о стању организација физичке културе Бос. Градишка, СИЗ физичке културе, новембар 1988.

за атлетику, једно затворено стрелиште за ваздушну пушку, десет физичких спортских дворана, једна аутоматска куглана и двије спортске дворане у граду.

Отворени уређени објекти имају 320.402 м² и покривени 2950 м². Цјелокупни рад и развој физичке културе финансира Заједница физичке културе.

ДРУШТВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Друштвене организације и удружења грађана оснивају се ради остваривања заједничких циљева, потреба и интереса. Потребе и интереси грађана су стручног, културног, научног, умјетничког, социјалног, спортског, хуманог и другог карактера. На подручју општине Босанска Градишка постоји двадесетак таквих организација и удружења.

Информативна дјелатност је увијек представљала битан елемент демократизације. Становништво је информисано о свим битним политичким, економским, културним, образовним, здравственим и другим питањима путем разних форми. Још у доба НОР-а људи су информисани на зборовима, конференцијама, путем летака, партизанских новина и сл. Послије ослобођења грађанство је информисано путем штампе, радија, а касније и телевизије, те путем бројних информација, конференција и безброј других облика.

Из Босанске Градишке објављиване су вијести у *Ослобођењу*, *Гласу*, *Крајшким новинама*, *Политици*, *Борби*, *Вјеснику*. Забиљежени су значајни догађаји привредног и културног садржаја. У потписима извјештача са подручја Босанске Градишке најчешће се налазе имена Гојка Шербуле, Витомира Лукића, Цвјетка Буловића, Ђорђа Лекића, Жарка Видовића, Мирка Крагуља и Драге Малешевића.

Најстарија организована информативна служба почела је са радом 1960. године када је при Народном одбору општине Босанска Градишка уведен реферат за информисање. Информативна дјелатност се шири не само путем званичних листова и радија, већ се почиње развијати и у радним колективима. Тако се 1955. године покреће фабрички раднички лист у Фабрици намјештаја „Радник“. Излази мјесечно или двомјесечно. Исте године почео је са излажењем и лист Пољопривредно-индустријског комбината „Младен Стојановић“. Послије десет година лист је престао са излажењем због интеграције комбината са АИПК Босанска

Крајина. Почетком 1966. године појавио се и лист *Трико*, који спада у ред бољих фабричких листова. Излази мјесечно, а само понекад дво-мјесечно. Већина осталих предузећа има своје интерне билтене.

На нивоу општине формиран је Центар за информисање у септембру 1979. године. Центар је конституисан као организација у којој ће се прикупљати и емитовати сви битнији подаци о животу и раду грађана, њихових организација и институција. Центар је посветио посебну пажњу и раду Радио станице која званично ради од 22. априла 1980. године. Радио-станица је опремљена потребним уређајима, а програм емитује преко средњоталасног предајника снаге 1 KW и УКТ предајника од 300 W.¹⁴¹ Радио станица ради свакодневно (јутарњи и поподневни програм) 4-5 сати. Стручно-техничке и остале послове обавља 15 запослених. Први директор, главни и одговорни уредник био је Гојко Шербула, затим Ненад Трифуновић.

Млади књижевници су 1975. године основали Књижевни клуб „24. април“. Клуб ради успјешно и има петнаестак младих књижевника. До 1988. године издао је 13 наслова (књига). Организује књижевне вечери и представљање дјела својих чланова у мјесним заједницама, школама и на градској културној трибини. Осим издавачке дјелатности и књижевних вечери Клуб учествује у осталим манифестацијама, како на подручју општине тако и шире. Сарађује са подружницом Удружења књижевника у Бањалуци и Удружењем у Сарајеву.

Развој науке, технике и технологије подстиче посредно и непосредно на све веће интересовање људи, а посебно младих, да се баве техничким питањима, да подижу властито техничко знање и интересовање и да његују радно ставаралаштво. Тако се задовољавају лични, али и заједнички друштвени интереси. Схватајући значај организованог и стваралачког рада, нарочито с младима, формирана је Општинска конференција народне технике половином 1985. године. За кратко вријеме формирано је и регистровано неколико клубова и секција. Почетком 1988. године било је 38 секција и клубова са 870 чланова. Радио-клуб „М. Стојановић“ из Бос. Градишке, Ваздухопловни клуб „Мишо Јазбец“ из Нове Тополе, Заједница актива иноватора (у РО „УНИС“ „Стандард“, РО „Метал“, РО „Радник“, РО „Трико“, РО „ПТТ“, РО „Прехрана“ и РО „Јелшинград“, Бос. Градишка), те три секције у Средњошколском

¹⁴¹ Извјештај РО Центар за информисање, упућен СО Бос. Градишка 9. јануара 1989.

центру „Енвер Шиљак“, као и 32 секције у осмогодишњим школама (шест у ОШ „Атиф Топић“, три у ОШ „Авдо Ђук“, шест у ОШ „Браћа Рибар“, три у ОШ „Братство и јединство“, три у ОШ „Данило Борковић“, три у ОШ „Ј. М. Шоша“, двије у ОШ „М. Стојановић“ и шест у ОШ „Петар Кочић“.¹⁴²

Народна техника добија обиљежја покрета, што се најбоље види кроз двије значајне манифестације које се одржавају сваке године и то Дани радничког стваралаштва и Дани пионирског и омладинског стваралаштва.

С првим данима ослобођења формиран је Градски одбор Црвеног крста у Бос. Градишци, а убрзо и Срески одбор Црвеног крста. Он је преузео на себе велике послове хуманитарног карактера. Пружао је помоћ гладним и болесним којих је тада било много. Вршио је расподјелу помоћи која је долазила од Међународног црвеног крста или Полумјесеца. Формирани су активни у свим мјесним одборима, а сачињавали су их активисти-ентузијастичари. Уз њихову помоћ формиране су школске кухиње у селима, те додјелјивана храна и одјећа сиромашном становништву.

Од 1949. године у Среском одбору Црвеног крста Бос. Градишка ради једно лице професионално. Од 1955. године формира се Општински одбор Црвеног крста, почињу радити два лица професионално са преко 50 актива и преко 1500 активиста. Организују се курсеви кућне његе, одржавају се курсеви Црвеног крста са сеоском женском омладином, формирају се омладински и пионирски активни Црвеног крста. Покреће се активност на добровољном прикупљању крви.

У 1988. години рад Општинског одбора Црвеног крста је достигао завидан ниво, пошто је организација Црвеног крста окупљала бројно активно чланство, а евидентирано је 1700 добровољних давалаца крви. Редовно се организују разне сабирне акције и Недјеља Црвеног крста.

Савез слијепих формиран је 1953. године за подручје трију општина: Босанску Градишку, Србац и Лакташе. Године 1955. Лакташи се издвајају и припадају Бањалуци. Бос. Градишка и Србац су јединствена организација, са двије подружнице. Организација слијепих има 131 члана, 78 мушкараца и 53 жене.

Рад организације слијепих одвија се путем разних облика, а неки од њих су: секција за друштвену активност жена, спортска секција, ко-

¹⁴² Извјештај и програм рада Општинске конференције народне технике, Бос. Градишка, за период 1988-1990, јун 1988.

мисија за запошљавање, за културно-просвјетну активност и комисија за информативну дјелатност.

Овој организацији пружају организациону и финансијску подршку друштвене организације и заједнице, као и тзв. придружени чланови којих има око 4790.¹⁴³

Организација цивилних инвалида рата је основана 1971. године. Члан организације постаје грађанин који је тјелесно оштећен и постао жртва ратних догађаја, заосталог ратног материјала, фашистичког терора и непријатељских акција.

Основна организација Савеза цивилних инвалида рата Бос. Градишка има своје подружнице у Бистрици, Горњим Подградцима, Турјаку, Церовљанима, Вилусима, Новој Тополи и Бос. Градишци. Организација броји око 900 чланова, а редовних и активних чланова је 507.¹⁴⁴

Инвалиди остварују своја лична права по закону, а за рад организације добијају минимална средства од Скупштине општине и од властите чланарине.

Савез пензионера је бројна организација са око 4500 лица, од којих је учлањено у организацију око 2000. Организовани су у 13 мјесних организација, од којих су три у граду. Веће мјесне организације (Нова Топола, Горњи Подградци) имају и повјереништва у селима гдје постоји већи број пензионера. Општинска конференција Савеза пензионера има три комисије и то: за нормативну дјелатност и кадровска питања, за стандард пензионера и комисију за здравствену заштиту.

Општински ватрогасни савез Бос. Градишка је стручна друштвена организација у области заштите од пожара. У Савез се добровољно удружују индустријска и територијална ватрогасна друштва, те професионалне ватрогасне јединице. Чланови Општинског ватрогасног савеза Бос. Градишка су: Професионална ватрогасна јединица, Бос. Градишка, ИВД „Стандард“, Бос. Градишка, ИВД „Пилана“, Горњи Подградци, Ватрогасно друштво, Бос. Градишка, Ватрогасно друштво, Орахова, ИВД „Радник“, Бос. Градишка, и Професионална јединица „Трико“, Бос. Градишка.¹⁴⁵

¹⁴³ Извјештај о раду Основне организације Савеза слијепих, Бос. Градишка, за 1987.

¹⁴⁴ Информација и годишњи извјештај за 1987. Основне организације цивилних инвалида рата, Бос. Градишка, 24. август 1988.

¹⁴⁵ Извјештај о раду Општинског ватрогасног савеза, Бос. Градишка, 24. август 1988.

На подручју општине има око 200 ватрогасаца, од којих је мали број оперативаца, тј. оних који брзо и енергично гасе пожар.

Формиран је Општински савез возача и аутомеханичара у Бос. Градишци. Савез има 11 основних организација са око 450 чланова и то: основне организације „Центар I“, Бос. Градишка, „Центар II“, Бос. Градишка, „Козара“, Бос. Градишка, „Металац“, Бос. Градишка, „Левита“, Бос. Градишка, „Аутопревоз“, Бос. Градишка, „15. јануар“, Бос. Градишка, „Велетрговина“, Бос. Градишка, ДИ „Подградци“, Горњи Подградци, „Машински сервис“, Нова Топола и „Превозник“, Бос. Градишка. Радна организација „15. јануар“ бави се професионалном обуком возача, што је раније било организовано при Народном универзитету.

Савез ради на унапређењу безбједности у саобраћају, јачању саобраћајне превентиве и подизању саобраћајне културе. Велику помоћ пружа Општински секретеријат унутрашњих послова. Организује се такмичење ученика основних школа из познавања саобраћајних прописа и општинско такмичење возача и аутомеханичара. Учествовали су и на републичком такмичењу. Сваке године обиљежавају Дан возача – 15 јануар.

Бајо Кривокапић

ПРИВРЕДА

I. ПРИМАРНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ

1. ПОЉОПРИВРЕДА

Укупне пољопривредне површине по катастру износе 51.084 ha (1985), или 67,1% укупне површине општине. Од те површине отпада на индивидуални сектор 38.771 ha, или 3/4, а на друштвени 12.313 ha, или 1/4.

Релативан удио друштвеног производа од пољопривреде опадао је од 17,9% (1967) до 8,9% (1981), да би касније са промјењивим интензитетом нагло растао до 18,5% (1984). У току развоја запажају се осцилације тренда, што се може објаснити релативно великом зависношћу вриједности пољопривредне производње од промјењивих природних и друштвених услова за њен развој.

Уколико се посматра тренд развоја удјела запослених у друштвеном сектору пољопривреде, показује се да је нижи од тренда друштвеног производа. Овакав тренд релативних односа показује рентабилност овог сектора пољопривредне производње. У години најуспјешнијег пословања (1984) друштвени сектор пољопривреде је остварио удио од 18,5% у укупном друштвеном производу привреде, уз удио запослености 12,1%. Тако ефективну производњу није остварила ниједна привредна дјелатност на подручју општине.

2. РАТАРСТВО

Природну базу за ратарство чине обрадиве површине (оранице, воћњаци и виногради) које према катастру износе 39.993 ha, или 52,5% у односу на укупну површину општине. Од тих површина 3/4 користи индивидуални, а око 1/4 друштвени сектор.

На основу података запажамо да су се укупне засијане површине повећале у периоду од 1964. до 1965. године за 5%, површине под индустријским биљем за 274%, површине под поврћем за 48% и површине под сточним и крмним биљем за 77%. Површине под житарицама су се смањиле за 14%. То смањење надокнађено је повећаним приносом по јединици површине, нарочито у друштвеном сектору.



Панорама Нове Тополе са комплексом погона млинске индустрије, фабриком сточне хране и силосима за складиштење жита

Запажамо да се доминантне житарице, пшеница, кукуруз и јечам, узгајају и на друштвеном и на индивидуалном сектору. Међутим, скоро искључиво се узгајају на друштвеном сектору уљана репица и соја, а на индивидуалном кромпир, зоб и дјетелина.

У 1985. години, која се сматра просјечно родном, запажене су осјетне разлике у приносу појединих култура. Тако, на примјер, принос пшенице је био на индивидуалном 30, а на друштвеном сектору 46 тс/ха, кукуруза на индивидуалном 30, а на друштвеном, 53 тс/ха.

На узгој доминантних култура подстицајно дјелују, поред природних услова, изграђени властити прехранбени капацитети за њихову прераду.

У периоду 1981. до 1985. године произведено је у просјеку годишње 88.017 t житарица, или 1515 kg по становнику (1981). Највише је произведено кукуруза, у годишњем просјеку 48.780 t, или 839 kg по становнику општине. Пшенице је произведено просјечно годишње 31.540 t, или 542 kg по становнику. Од укупне производње на друштвени сектор је отпадало 85% производње кукуруза и 66% производње пшенице (претежно меркатилне и сјеменских врста).

У производњи индустријског биља доминира уљана репица и соја. У периоду од 1981. до 1985. године просјечна годишња производња је износила 2761 t уљане репице, што је око 85% укупне производње индустријског биља.

У годишњем просјеку (1981–1985) је произведено 31.302 t поврћа, или 539 kg по становнику. Од те производње на кромпир отпада 18.082 t, или 311 kg по становнику општине. У времену од 1981. до 1985. године кромпир се искључиво производио у индивидуалном сектору.

Произведено је у годишњем просјеку од 1981. до 1985. године 68.310 t крмног биља. На друштвени сектор је отпадало 45%, а на индивидуални 55% укупне производње.

Носилац савремене ратарско-сточарске производње је фирма Ратарско-сточарска производња, која на овом подручју дјелује у разним организационим облицима још од 1946. године.

Сметњу организацији савремене пољопривредне производње чини уситњен посјед и релативно велика аграрна густина (1981) у оним предјелима гдје су природни услови бољи.

У катастарским општинама са великом аграрном густином постоје велике резерве активне радне снаге у пољопривреди која се може ослободити за непољопривредне дјелатности, ако се за њихов развој укаже прилика. Према резултатима пописа 1981. године долазило је 0,6 пољопривредних становника по 1 ha обрадиве површине (поред ораница укључене су у обрадиву површину и ливаде). Овако израчуната пољопривредна густина била је једнака у општини и у БиХ. Међутим, удио пољопривредног у укупном становништву био је скоро двоструко већи у општини него у БиХ (30,3% : 16,6%).

3. ВОЋАРСТВО

Терасасто и брежуљкасто земљиште сјеверног Поткозарја, квалитет тла и климатске прилике, пружају релативно повољне услове за воћарство, нарочито за узгој јабука, крушака и шљива. Ова грана пољопривредне производње релативно је највише зависна од климатских прилика.



Први плантажни воћњаци у босанскоградшкоом крају засађени су у Горњим Подградцима 1961. године. Након тога засађени су воћњаци у Јабланици и Јурковици

Развој воћарства од 1964. до 1985. године

(а - 1964. године, б - 1985. године, в - индекс – 1964 = 100)

Сектор	Број стабала Ј а б у к е			Број стабала К р у ш к е			Број стабала Ш љ и в е		
	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Укупно	16481	278001	1686	13276	246462	1856	151794	174990	11
Друштв.	-	225065	-	-	203338	-	-	-	-
Индивид.	-	52936	-	-	43123	-	-	174990	-

Број стабала јабука од 1964. до 1985. године повећао се за 17 пута, крушака за 18,5 и шљива за 1,2 пута.

У годишњем просјеку од 1981. до 1985. године произведено је 15.103 t воћа, или 256 кг по становнику општине. Од тога је 49% отпадало на производњу јабука, 24% крушака и 27% осталог воћа, највише шљива и малина.

4. СТОЧАРСТВО

Базу сточарске производње чини површина под ливадама и пашњацима од 10.770 ha и ратарска производња. Од површине под ливадама и пашњацима 71% отпада на индивидуални, 29% на друштвени сектор. Носилац савремене сточарске производње је друштвени сектор. Истичу се Ратарско-сточарска производња, Земљорадничка задруга у Босанској Градишци и Земљорадничка задруга у Романовцима. Ратарско-сточарска производња се бави производњом, а задруге разним облицима кооперације са индивидуалним сектором, откупом и прометом пољопривредних производа. Према подацима за 1985. годину обје задружне организације су оствариле сарадњу са 6.500 индивидуалних произвођача.



Говедарска фарма у Новој Тополи, 1981. године

Кретање сточног фонда од 1971. до 1981. године према пописима

Врста стоке	1971	1981	индекс	<u>1981</u> 1971
Говеда	18.925	22.663		120
Свиње	29.016	34.096		118
Овце	7741	5394		70
Коњи	6592	3530		53

За десет година (1971 – 1981) број говеда је порастао за 20% и свиња за 18%. Број оваца је опао за 30%, а коња чак за 47%.

Више од 87 грла говеда на 100 становника узгаја се у Кочићеву, Рогољима и Орубици, од 87 до 47 у 42 катастарске општине и мање од 47 грла на 100 становника у 20 преосталих катастарских општина.

Напросјечни степен узгоја свиња забиљежен је у 12 катастарских општина, у којима долази више од 124 грла свиња на 100 становника.

Број оваца изнад 38 грла на 100 становника забиљежен је само у шест к. општина Поткозарја.

Перадарство је било развијено (1981) само у двије катастарске општине: у Кочићеву и Ламинцима Јаружанима, просјечно у 36 и испод просјека у 27 катастарских општина.

Географски размјештај узгоја свиња и говеда се знатно измијенио послје 1981. године, након проширења капацитета Свињогојске и Говедарске фарме у Новој Тополи. Тако је Свињогојска фарма произвела 1985. године 7.863 t меса живе ваге, а то је око 62% укупне производње свињског меса у општини.

Од 1981. до 1985. године произведено је у годишњем просјеку 13.619 t меса, или по становнику – 234 kg (1981). Од тога отпада на свињско месо 71%, говеђе 20% и 9% на остале врсте меса.

У годишњем просјеку произведено је (1981-1985) 304.392 хектолитра млијека, или 521 l по становнику општине (рачунајући број становника по попису 1981). На индивидуални сектор отпада 82% производње и на друштвени – 18%.

II. ШУМАРСТВО

Према шумарским критеријумима, који су строжи од оних који се примјењују у катастру, површина под шумом износи 19.302 ha, што је за 1.397 ha мање него по катастру.

Највеће залихе шуме су сачуване на падинама Поткозарја. То су претежно високе шуме у друштвеној својини. У тим предјелима су еколошки и антропогени фактори омогућили њихов најоптималнији развој.

Бројни топографски називи у низијском дијелу подручја и остаци у луговима, нарочито у инудационој равни, показују да је високе шуме и у овим крајевима било више него данас. Гушћа насељеност у нижим предјелима и већа експлоатација земљишта у аграрне сврхе, условили су да су високе шуме претежно искрчене. Остале су скоро искључиво ниске шуме и шикаре, и то у грађанској својини.

Стање шумског фонда 1985. године

Врста шуме и својина	Површина		Живе залихе		Годишња сјеча		Годишњи прираст	
	ha	%	000 m ³	%	000 m ³	%	000 m ³	%
УКУПНО	19302	100,0	4599,8	100,0	99,8	100,0	132,0	100,0
Високе шуме:								
Друштвени с.	12100	62,7	3460,8	75,2	68,3	76,1	101,5	76,9
Грађанска с.	2537	13,1	585,5	12,7	8,8	9,8	11,5	8,7
Ниске шуме и шикаре:								
Друштвена с.	502	2,6	52,3	1,2	0,0	0,0	1,6	1,2
Грађанска с.	4163	21,6	501,2	10,9	12,7	14,1	17,4	13,2



Радови у експлоатацији шуме све више се механизују



Шумско газдинство „Посавина“ са сједиштем у Босанској Градици велику пажњу поклања планском пошумљавању

Удио је високих шума, које претежно припадају друштвеном сектору, у површини 75,8%, залихама 87,9%, годишњој сјечи 85,9% и годишњем прирасту 85,6%. Просјечан годишњи прираст је већи за 47% од сјече. У друштвеном сектору је прираст већи од сјече за 51%, а у грађанској својини за 34%. Подаци показују да је боље газдовање шумом у друштвеном сектору. То омогућује рационално и планско искоришћавање шуме у индустријске сврхе, која се заснива на релативно дугој традицији. Прва пилана подигнута је 1855. у Горњим Подградцима, прва у Босни и Херцеговини.

Удио запослених у друштвеном сектору шумарстава (1985), у односу на укупан број запослених у привреди, износио је 3,4%, а удио у друштвеном производу 6,4%.

III. ИНДУСТРИЈА

Индустрија је 1985. године заузимала друго мјесто у укупном друштвеном производу привреде, са учешћем од 37,3% долазила је одмах иза пољопривреде која је предњачила, ако се узму у обзир оба сектора. Међутим, ако се упореди учешће у друштвеном производу само друштвеног сектора, онда индустрија долази на прво мјесто са удјелом од 56%.

Најважније индустријске гране су: дрвна, текстилна и металска индустрија, машиноградња, електроиндустрија и прехранбена индустрија.

1. ДРВНА ИНДУСТРИЈА

Производња у овој области обавља се у оквиру трију фабрика. То су: Фабрика тапацираног намјештаја у Босанској Градишци, Фабрика фурнира у Босанској Градишци и Дрвна индустрија у Подградцима. Најважнији производи су: УО-УО мадраци, тапацирани намјештај, фурнирни намјештај, разне гарнитуре квалитетног намјештаја, те резана грађа од храста, букве и меких лишћара. Најважнији дио производње се ослања на властите дрвне сировине.



Погони ДИ „Радник“ у Босанској Градици



Панорама обновљеног комплекса ДИ Подградци, 1978. године

У структури индустријског извоза општине ова је грана учествовала 1985. године са 31,9%, а у структури индустријског увоза са 9,2%. Вриједност властитог извоза је била за 4,6 пута већа од вриједности увоза.

2. ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА

На подручју општине постоје три текстилне фабрике: Трикотажа, Фабрика спортске опреме и Фабрика „Жерсеј“.

Текстилна индустрија је произвела у 1985. години: 1200 m² жерсеј плетива, 2.000.000 комада одјевних предмета и 750.000 комата спортске одјеће.

Извоз ове индустријске гране 1985. године учествовао је у укупном индустријском извозу општине са 44,5%, а увоз са 6,5%. Вриједност извоза је била 9,1 пута већа од увоза. По извозу је предњачила Фабрика спортске опреме, која је на девизно тржиште пласирала око 50% своје укупне производње. Сировину за репродукцију је претежно набављала на ширем домаћем тржишту, користећи при производњи обиље домаће радне снаге.

3. МЕТАЛСКА ИНДУСТРИЈА

Послује у оквиру фирме „Метал“. Ова је индустрија у 1985. години произвела 6524 t хладно обликованих цијеви, 6741 t окова и прибора за намјештај, 1011 t лимених цијеви за димњаке, 2442 t дијелова за пећи, штедњаке и друго.

Удио ове индустријске гране у укупном индустријском извозу општине износио је (1985) 20,2%, а у увозу 51,4%. Покривеност увоза извозом износила је свега 52%.

4. МАШИНОГРАДЊА

У овој индустријској грани произведено је 1985. године 230 t вибратора, 71 t осталих машина за сјечење лима, 112 t разних машина за савијање лима, 212 t дијелова за разне грађевинске машине и друго. Ова

индустрија је учествовала у укупном индустријском извозу општине 1985. године 3,1%, а у увозу 3,7%.



Поглед на савремену босанскоградичку индустријску зону: погони „Метала“, „Трикоа“, „Левите“, „Хладњаче“, „Јелинграда“ и Градске топлане (у средини)

5. ЕЛЕКТРОИНДУСТРИЈА

Производња се одвија у оквиру фабрике „Стандард“. Запошљава око 570 радника.

У 1985. години је произвела 588 t тоалетних ормарића, 376 t техничког прибора од пластике, 213 t електричних апарата за возила, 183 t амбалажног материјала, 41 t кутија за утичнице, 40 t инсталационих прекидача и друго.

Ова индустрија је своје производе пласирала углавном на домаћем тржишту.



Фабрика електроинсталационог материјала „Стандард“ у Босанској Градици

6. ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА

Индустријска производња се одвија у оквиру фирме „Левита“, која је организована у три засебне цјелине: „Протеинка“ (прерада меса), „Прехрана“ (тјестенине и зачини) и „Фабрика месно-коштаног брашна“, те у оквиру организације „Млинарство Лијевче поље“, Нова Топола (производња брашна). Већи дио производње ослања се на властиту пољопривредну производњу. Подигнути капацитети у прехранбеној индустрији су (1985) недовољно искоришћени (у месној индустрији 35-40%, у млинској - 70%).

7. ГРАЂЕВИНАРСТВО

Ослања се добрим дијелом на сировине из непосредне околине. Лежишта мермера се налазе у Гашници (Забрђани) са утврђеним резервама од три милиона m^3 . У сливном подручју Јабланице постоје резерве габра и дијабаза које се користе за производњу, а у долинској равни Саве и њених притока наслаге пијеска, шљунка и глине.



*Квалитетна сировинска основа за развој грађевинарства:
каменолом комунално-стамбеног предузећа „Јединство“ из Босанске Градишке*



Основна функција Водопривредног предузећа „Сава“ је одбрана од поплава, али и експлоатација грађевинског материјала у оквиру регулесања корита ријеке Саве

Грађевинарством и производњом грађевинског материјала на подручју општине бави се фирма „Јединство“ са три засебне цјелине: „Циглана“, „Високоградња“ и „Нискоградња“. Сложеним хидролошким проблемима овог подручја, одводњавањем и заштитом од поплава, највише се бави фирма „Сава“. Питања водопривреде, заједно са наводњавањем, од изузетног су значаја за интензиван и хармоничан развој свих дјелатности овог краја.

Удио грађевинарства у друштвеном производу привреде (друштвени сектор) се кретао од 18,6% 1966. до 7,8% 1985. године, а удио запослености од 13,7% до 10,1%.

По релативном кретању удјела друштвеног производа и запослености грађевинарства у укупној привреди запажамо опадање развоја и економичности пословања. Удио броја запослених у друштвеном сектору осјетно надмашује удио у друштвеном производу, а то је поуздан индикатор неекономичног пословања, што се испољава у облику непродуктивног запошљавања.

8. ЗАНАТСТВО

Производно занатство је у опадању, јер га потискује индустрија која се ослања на некадашњу занатску производњу.

Удио занатства у укупном друштвеном производу привреде износио је 1985. године 3,8%. У томе је судјеловао друштвени сектор са 1,2%, и индивидуални са 2,6%.

Ако посматрамо развој удјела друштвеног сектора занатства од 1966. до 1985. године у укупном друштвеном производу, видимо да је његов релативан удио опао од 5,9% на 1,2% у друштвеном производу и од 4,33% (1966) на 2,0% (1985) у запослености.



Стари занати изумиру, али се не предају: један од посљедњих градишких опанчара, Јово Шиник у својој радњи

Развој занатства, нарочито услужног, осјетно заостаје у односу на задовољавање потреба грађана. Није онда чудо што грађани са овог подручја траже занатске услуге у другим, развијенијим центрима.

III. ТЕРЦИЈАРНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ

1. САОБРАЋАЈ

Повољан саобраћајно-географски положај подручја и смјештај у равничарско-бреговитом простору између планинског залеђа на југу и низијског дијела на сјеверу допринио је изградњи релативно густе мреже друмских комуникација. То је и био предуслов за интензивнији економски преображај у поратном периоду, поготово ако имамо у виду да ово подручје нема директног прикључка на жељезничку мрежу Југославије.

Природно повољна за саобраћај, ријека Сава још није довољно искоришћена за економски просперитет овог подручја.

На подручју општине изграђено је око 198 км друмских комуникација. Већина је асфалтирана. Највећи значај има транзитни пут који повезује Градишку са Бањалуком и аутопут Загреб - Београд. Од осталих друмских праваца најважнији повезује Градишку са Козарском Дубицом на западу, и Српцем на истоку, те правац према Мраковици, преко Горњих Подградаца.

Поред друмског развијен је релативно добро и поштански саобраћај. Новоизграђена поштанска централа има 3968 прикључака (бројева), тако да је ППТ саобраћај успостављен са свим већим насељима општине.

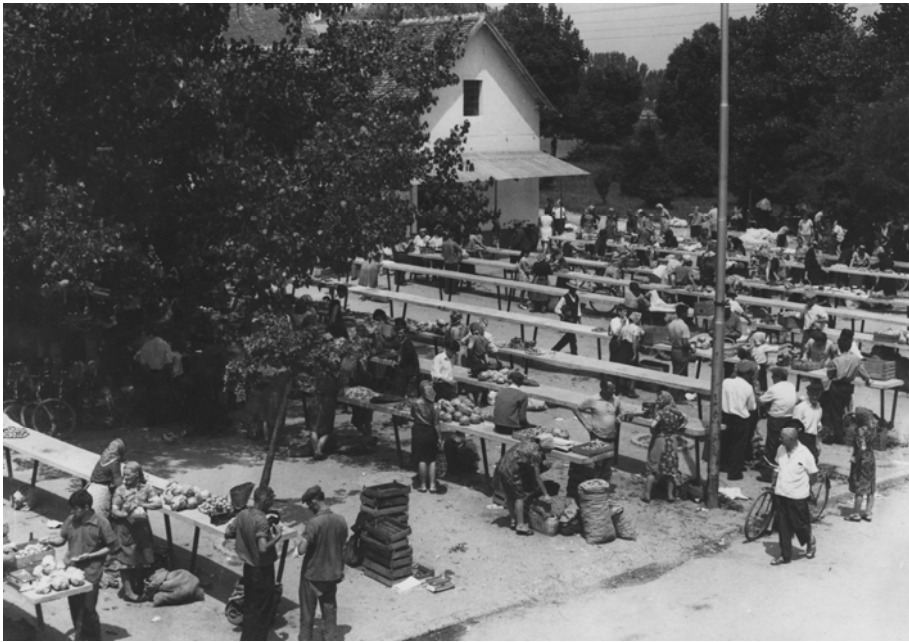
Путнички и теретни саобраћај је организован преко фирме „Приградски саобраћај“.

Удио саобраћаја у укупном друштвеном производу привреде износио је 1985. године 2,3%. У томе учествује друштвени сектор 1,3% и индивидуални 1,0%.

2. ТРГОВИНА

У оквиру терцијарних дјелатности трговина има највећи удио (5,6%) у укупном друштвеном производу привреде (1985).

Уколико посматрамо развој удјела друштвеног сектора трговине у друштвеном производу привреде, запажамо да је опао од 18,6% (1966), до 8,4% (1985) и удио запослених од 10,3% на 10,0%.



Босанскоградска трговина се модернизовала у оквиру великих трговачких организација „Поткозарја“ и „Велетрговине“, али у народу ништа није могло да замијени стару, добру „зелену пијацу“



Робна кућа трговачког предузећа „Поткозарје“, Градишка

Основни носилац развоја трговачке мреже је фирма „Поткозарје“ која остварује преко 70% укупног промета. Има развијену продајну мрежу на територији читаве општине. Њу сачињава 130 продаваоница са 16.000 м² складишног простора и три робне куће са складишним простором од 15.300 м². Прометом на велико се бави „Велетрговина“, а откупом пољопривредних производа Земљорадничка задруга у Босанској Градишци, у чијем је саставу осам испостава дислоцираних у већим насељима општине.

3. УГОСТИТЕЉСТВО И ТУРИЗАМ

Транзитни саобраћајни положај општине и локални услови досад нису у довољној мјери искоришћени за развој угоститељства и туризма.



Са процватом босанскоградишке привреде напредовало је и угоститељство: атрактивна љетна башта на обали Саве код старог хотела

У укупном броју ноћења 1985. године домаћи гости су учествовали око 92%. У развојном периоду од 1964. до 1985. године укупан број ноћења се повећао за 3,4 пута, и то: домаћих за 3,9 и страних за 1,5 пута. У Градишци постоји само један хотел Б категорије, са 82 лежаја.

Угоститељство је 1985. године учествовало у укупном друштвеном производу привреде са 1,9%. Од тога отпада на друштвени сектор 0,8% а на индивидуални 1,2%.

4. КОМУНАЛНА ДЈЕЛАТНОСТ

Ова дјелатност одржава постојећи стамбени фонд у друштвеном власништву, водовод и канализацију, као и остале комуналне објекте.

Стамбени фонд је 1985. године располагао са 21.296 станова. Од тога је отпадало на Градишку 28% стамбеног фонда, а 72% на околину. Стамбена површина је износила 20,8 m² по једном становнику општине (1981).

У периоду од 1981. до 1985. године укупна стамбена површина се повећала у општини за 15%, односно у градском центру 35% и околини за 8%.

Комунална дјелатност је учествовала у друштвеном производу привреде са свега 0,8% (1985).

IV. ЕКОНОМСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА ПОСЛИЈЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Ако посматрамо промјену структуре активног становништва општине по секторима дјелатности од 1953. до 1981. године, утврђену пописима, запажамо релативно велике разлике. Промјене у општини у односу на БиХ показују веома динамичну, али и неуједначену и специфичну трансформацију структуре активног становништва.

Промјене структуре активног становништва општине Босанска
Градишка (а) и БиХ (б) од 1953. до 1981. године у %

Сектори	Подручје	1953	1981	Разлика у процентним поенима (1981 – 1953)
УКУПНО АКТИВНО		100,0	100,0	-
Примарни	а	81,6	46,0	-35,6
	б	68,4	27,2	-41,2
Секундарни	а	6,0	34,6	28,6
	б	14,9	34,1	19,2
Терцијарни	а	2,8	8,1	5,3
	б	5,5	14,4	9,9

Удио активног становништва примарног сектора је опао у односу на укупно активно становништво од 81,6% (1953) на 46,0% (1981), или за 35,6 процентних поена. За исто вријеме опао је удио примарног сектора у БиХ нешто више, за 41,2 процентна поена. То показује да је процес деаграризације, ипак, нешто брже текао у БиХ.

Удио активног становништва секундарног сектора је порастао у општини Градишка од 6% (1953) на 34,6% (1981), или за 28,6 процентних поена, што је више за 9,4 процентна поена од пораста у БиХ. Процес индустријализације у току 28 година релативно је брже текао у општини него у Републици. На почетку овог развојног пута достигнути ниво индустријализације је био у општини нижи више него дупло, да би на крају периода био на нешто већем нивоу од онога у републици. Подаци за секундарни сектор у цјелини показују за општину да је у секундарним дјелатностима био активно укључен сваки 17. активни становник 1953, а 1981. скоро сваки трећи. Захваљујући овако брзом развоју секундарних дјелатности на подручју Градишке и притиску трансфера из примарног сектора, долазило је и до екстензивног запошљавања у појединим гранама.

Достигнути ниво терцијаризације 1981. године је у општини на скоро дупло нижем нивоу од нивоа у републици.

*
* *
*

Општина Босанска Градишка спада у општине које су у периоду од 1945. до 1985. године учиниле најјачи искорак на подручју развоја у Босни и Херцеговини. Била је међу најнеразвијенијим општинама, да би у 1973. години достигла 55. мјесто, а 1975. године од 16. до 9. мјеста, међу 109 општина.

У многим областима привређивања, предузећа из Босанске Градишке су имала водећу улогу на подручју бивше СФРЈ ("Трико" – текстилна индустрија, "Радник" - дрвна индустрија, ПИК "Младен Стојановић"-аграр).

Основни показатељи интензитета достигнутог развоја општине у односу на СР БиХ, дати су на сљедећој страни.

Презентовани подаци указују на врло интензиван развој општине у појединим периодима од 1963. до 1975. године.

Најинтензивнији економски раст забиљежен је у периоду 1963-1973. година.

У том периоду друштвени производ и народни доходак по становнику су у односу на БиХ повећани за 82%, а друштвена средства по запосленом за 99%. Стопа запослености је имала континуирани раст, да би 1980. године била већа него у БиХ за 36%.

Посебно је значајно истаћи да су на релативно нижој опремљености него у БиХ остваривани знатно већи економски резултати (у 1973. години чак за 62% више), што значи да је ефективност привреде била на високом нивоу.

Након 1973. године привредни раст општине је у односу на БиХ, која је у међувремену биљежила интензиван развој, постепено успораван, али је релативна предност задржана све до 1985. године, односно у посматраном периоду.

Може се констатовати да је период послје Другог свјетског рата био најуспјешнији у историји Босанске Градишке.

Захваљујући политичком амбијенту и стваралачком расположењу народа створен је снажан покретачки ентузијазам на ком основу су концентрисани скоро сви властити интелектуални и кадровски потенцијали и стављени у функцију развоја.

РЕЛАТИВНИ НИВО РАЗВИЈЕНОСТИ
ОПШТИНЕ БОСАНСКА ГРАДИШКА
(СР БИХ = 100)

- %

Година	БиХ=100				
	Друштвени производ по становнику	Народни доходак по становнику	Друштвена средства по запосленом	Друштвени производ по запосленом у привреди	Стопа запослености становника
1963.	68,2	71,4	40,3	-	73,6
1964.	81,6	84,7	64,7	-	77,6
1965.	81,8	85,2	48,9	-	83,2
1966.	94,9	98,2	52,3	-	81,8
1967.	95,7	99,3	59,8	-	78,8
1968.	91,1	94,9	80,1	-	75,7
1969.	104,1	107,9	77,4	-	81,0
1970.	119,7	127,6	79,5	145,7	85,4
1971.	117,1	123,9	80,2	126,8	89,0
1972.	114,1	119,7	77,2	116,2	94,3
1973.	124,5	130,5	80,1	128,6	93,2
1974.	122,7	128,6	-	129,7	91,8
1975.	108,3	110,4	89,5	115,2	91,4
1976.	111,9	114,8	84,0	118,2	92,2
1977.	120,5	124,2	80,2	126,3	92,6
1978.	115,7	108,4	75,2	112,8	98,4
1979.	115,4	117,6	76,0	109,4	100,4
1980.	112,9	115,6	71,4	105,9	100,8
1981.	112,2	114,1	80,4	104,8	101,5
1982.	106,9	109,6	78,9	102,4	99,1
1983.	108,7	112,1	79,9	106,4	97,9
1984.	109,4	113,4	78,8	109,1	96,6
1985.	102,9	107,8	-	108,1	95,4

То је, уз општи технолошки напредак у свијету, обезбиједило да се у релативно кратком периоду направи огроман напредак у животу становништва општине, што ће остати забиљежено као незаобилазна чињеница у историји Градишке.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

I. Bošnjović, *Tercijarne djelatnosti na nedovoljno razvijenom području*, Sarajevo 1971.

B. Krivokapić, *Tercijarne djelatnosti kao indikator društvenoekonomskog razvoja SR BiH*, Geografski pregled XXIII, Sarajevo 1984.

I. Marinčić i I. Kovačević, *Izveštaj o pedološkim istraživanjima melioracionog područja Milava – Podgradci* (elaborat), Zagreb 1958.

Društveni planovi opštine Bosanska Gradiška od 1976. do 1990.

Analiza ostvarivanja društvenih planova opštine Bosanska Gradiška od 1976. do 1985.

Dugoročni razvoj opštine Bosanska Gradiška u periodu od 1960. do 1985. godine.

Podaci Republičkog zavoda za statistiku BiH Sarajevo, Odjeljenje u Banjaluci. Dokumentaciona osnova Ekonomskog instituta u Banjaluci.

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

Абаб Мато – 470.
Абди-ага Душић – 175.
Абдул Азиз Хан – 196.
Абдул Мецид, султан – 176.
Абдул Хамид, султан – 187.
Абдул-ага – 180.
Абдурахим-паша – 173.
Абубекир – 170.
Аграмовић Гојко – 392, 450.
Азис-ефендија – 203.
Акиф-паша – 200.
Алагић Адил – 360.
Алагић Салко – 220.
Алагић Февзи Ибрахим – 271, 316.
Алај-бег – 145.
Албрехт – 189.
Александар, дворски судија – 104.
Александар, краљ – 321.
Алексић Д. – 321.
Али Делић – 171, 173, 174.
Али Риза-паша – 189, 190.
Али-бег Џинић – 165, 175, 178-180.
Али-ефендија Алијагић – 203.
Алија – 141, 146.
Аличич А.С. – 188.
Алтер Карл – 259, 260.
Алфонс Георг – 297.
Alföldy G. – 71.
Андраши, гроф – 198, 199.
Андрија III, угарски краљ – 106,
107, 115.
Анђелић Иво – 236.
Антић Остоја – 280.
Антић Фрањо – 236.
Апел, шеф владе – 218.
Аполоније Рађанин – 69.

Арбаш Аган – 356.
Аркадије, цар – 79.
Арпадовић Недељко – 473.
Арсенијевић Невенка – 326.
Арсенијевић Петар – 325, 326.
Арсенић Борко – 407, 415, 419.
Арслан – 139.
Арслан Мехмед-паша – 154, 163.
Арсовски М. – 45.
Аргуковић Андрија – 440.
Асим-паша – 199.
Атанасковић Бранислав – 323, 330.
Атанасковић Димитрије – 179, 181,
183.
Атанацковић М. – 45.
Athalarih – 87.
Аћимовић Љубан – 398, 404, 418,
419.
Аугуст, цар – 74, 75, 79.
Ахмед Муфтић – 149.
Ахмед, ефендија – 188.
Ахмед-ага – 145, 147.
Ахмед-бег – 148.
Ахмедовић Мехмед – 184.
Ахметовић Ахмет – 322.
Аџић Гроздана – 470.
Аџић Јованка – 496.

Б

Бабић А. – 105, 109.
Бабић Дедо – 396.
Бабић Ђорђе – 253, 254.
Бабић Ђуро – 214.
Бабић Илија – 229, 364.
Бабић Љубо – 9, 355, 515, 529.
Бабић Милан – 396.
Бабић Милутин – 487.

- Бабић Михаило – 215.
 Бабић Нико – 371.
 Бабић Паво – 371.
 Бабић Раде – 371.
 Бабић Радоја – 371.
 Бабић Тето – 191.
 Бабич Бранко-Словенац – 350, 375,
 416, 417, 443, 444.
 Бабичић Драгољуб – 369.
 Бабонић, кнез – 102.
 Баврлић Веселко – 464.
 Баврлић Лазар – 255, 321.
 Баврлић Спасоја – 320.
 Баврлић Стево – 234.
 Багнетић Станко – 215.
 Бајић Десимир – 504.
 Бајић Јаков – 214.
 Бајић Мирко – 238, 241.
 Бајић Н. – 506.
 Бајић Петар – 331.
 Бајрић Дервиш – 79.
 Бакић Саво – 320.
 Бакулић Елза – 335.
 Балабан Лазар – 314.
 Балабан Милорад – 350.
 Балабан Саво – 331.
 Балабан Стојан – 201.
 Балвановић Фрањо – 236.
 Балтазар Баћањи – 125.
 Бањац Раде – 351.
 Бараковић Милан – 331.
 Барон Владислав – 225.
 Баруџија Але – 255.
 Барушић Илија – 255.
 Басало Илија – 393.
 Баслер Б. – 50, 62, 77, 136.
 Батоз Радоја – 384, 444, 450.
 Батон Бреучки – 74.
 Батон Деситијатски – 74.
 Батос-Мијић Б. – 490.
 Баут Антун – 425.
 Баут Јохан – 425.
 Бахтијаревић Мустафа – 319.
 Башагић С. – 155.
 Башић Мирко – 398, 408, 418.
 Башић Раде – 375, 379, 383, 402,
 439, 445, 447, 452-455, 461, 465.
 Башкот Б. – 404.
 Башкот П. – 415.
 Баштинац Душан-Милукин – 366.
 Бегановић Харе – 355.
 Беговић Б. – 289, 290.
 Бекић Едхем – 554, 558, 565.
 Бекл – 380.
 Бела IV, краљ – 100, 101, 103-105,
 118.
 Белина А. Анте – 326.
 Белина А. Ева – 326.
 Белић Б. – 52, 62.
 Бенац Алојз – 136.
 Бенковић А. – 112.
 Бера Љ. – 472.
 Берберовић Реџеп – 327.
 Берић Живко – 308, 332.
 Берић Јован – 366.
 Берковић Р – 326.
 Бернардски Коста – 229.
 Бесаровић Војислав – 319.
 Бећиревић Хасан – 306.
 Бећир-паша – 163.
 Биједић Џемал – 547.
 Бијелић Бранко – 366.
 Билал Арнаут – 219.
 Биланџић Иван – 298.
 Билбија Владо – 309, 332.
 Билбија Војо – 361.
 Билбија Десанка – 337.
 Билбија Илија – 191, 192, 198, 221.
 Билбија Јово – 191, 197.
 Билић хаџи Ибрахим – 184.
 Билогривић Н. – 98, 102, 103, 107,
 112, 327.
 Бјеѓојевић Томо – 308.
 Бјелајац Божо – 371.

- Бјелајац Гојко – 494.
Бјелајац Душан – 371.
Бјелајац Ђурађ – 371.
Бјелајац Јован – 371.
Бјелајац Никола – 434.
Бјелајац С. – 316.
Бјелајац Стојан – 191.
Бјелановић Момчило – 239.
Бјеловук Бранка – 369.
Бјеловук Петар – 364.
Бјелошевић Невенка – 326.
Благојевић Милош – 101, 119, 120, 122, 126.
Блаж – 108, 115.
Блажевић Иван – 314.
Блажевић Павао – 298.
Блажевић Петар – 298.
Блажић Загорка-Зага-Бијела – 451.
Блесић Бранко – 434.
Бобан Љ. – 313, 316-318, 322.
Богдановић Лука – 331.
Богдановић фра Мијо – 153.
Богићевић В. – 232.
Богуновић Томо – 395.
Bodestein Gustav – 150.
Бојанић Душко – 392, 450.
Бојанић Ђоко – 366.
Бојановски Иво – 65, 70, 71, 79, 84-86.
Бојић Јаков – 198.
Бокан П. – 419.
Бокоњић Стака – 213, 256, 260.
Борић, бан – 95.
Борјановић – 419.
Борјановић Душан – 371.
Борјановић Ђуро – 371.
Борјановић Миле – 371.
Борјановић Милорад – 371.
Борјановић Милутин – 371.
Борјановић Никола – 370.
Борјановић Павле – 371.
Борјановић Перо – 356.
Борјановић Раде – 371.
Борјановић Спасоја – 371.
Борјановић Стево – 254.
Борковић Војислав – 355, 362.
Борковић Данило – 356, 366, 367, 398, 408.
Борковић Мирко – 361.
Борковић Михајло – 320.
Боровчанин Д. – 387, 388.
Боројевић – 159.
Боројевић Васо – 477.
Боројевић Љ. – 445, 447, 452-455, 464, 465.
Боројевић Р. – 349, 374.
Бороцкиј В. – 99.
Босак Стјепан – 470, 473.
Босанчић Ђорђија – 191.
Босанчић Замфо – 191.
Bösendorfer J. – 99.
Босиочић Душан – 487.
Боснић Божо – 366.
Бошковић Богдан – 308.
Бошњак Азем – 319.
Бошњак Азиз – 320, 322.
Бошњак Мујо – 184.
Бошњовић И. – 619.
Брабец Макс – 229, 230.
Брабец Осман Егон – 288.
Бралић Душан – 332.
Бралић Лука – 224, 238, 310, 312.
Бралић Милорад – 361.
Бралић Никола – 280.
Бранковић Светозар – 311.
Бркановић Светозар – 338.
Бркић Васо – 318.
Бркић Јово – 214.
Бркић Хасан – 493.
Брковић Лејла – 332, 335.
Броз Јосип Тито – 514, 537, 542, 543.
Брозовић Станислава – 322.
Брсић Дарко – 214.

Брусина С. – 45.
 Бубњевић Рувим – 253, 254, 319, 321.
 Бугарски Ђорђе – 308.
 Бузалько Авдо – 312.
 Бузелько Р. – 47.
 Бујић Олга – 330.
 Буква Милка – 464, 487.
 Буковица Стеван – 280.
 Булајић Милан – 426, 439, 440.
 Буловић Цвјетко – 9, 592.
 Бундало Голуб – 364.
 Бундало Љубо – 393.
 Бунџалић Драгомир – 587.
 Бурда Виктор – 213.
 Бутирић Мирела – 127.
 Буторац Стипан – 425.
 Бутурац Ј. – 111, 112.
 Бухајић М. – 349, 351.
 Бушатлија Буда – 393.

В

Валенс, цар – 79, 85.
 Валентијан I цар – 79, 85.
 Валентић Илија – 255.
 Вандел фон Фридрих – 405.
 Вандлинг Адам – 281.
 Ваничек Фр. – 150.
 Варићак Д. – 46.
 Василић Душан – 259.
 Васиљевић Душан – 229.
 Васиљевић Јела – 496.
 Васиљевић Стојан – 357.
 Васиљевић Урош – 361.
 Васић Видосава – 326.
 Васић Драгиша – 501.
 Васић Душан – 332.
 Васић К. – 326.
 Васић Коста – 227.
 Васић Милан – 138, 225.
 Васић Милорад – 587.

Васић Р. – 69.
 Васић Саво – 399.
 Вего Марко – 88, 93, 97-99, 108, 112.
 Везилић Десанка – 325.
 Вејсил-бег – 203.
 Велагић Мухарем-ага – 184.
 Велединовић Чедо – 393.
 Вељић Бошко – 280.
 Wenzel G. – 101, 104, 105.
 Верчевић Миленко – 393.
 Веселиновић Катарина – 356.
 Веспазијан, цар – 74, 75.
 Вигњевевић Бранко – 408, 412, 418, 444, 445.
 Вигњевевић Милорад – 359, 363, 364, 370, 371, 373, 382, 383, 385-388, 390, 395, 397-399, 401-406, 408, 410, 411, 418, 419, 439, 440, 444-446.
 Вид Херак – 139.
 Видовић Богдан – 213, 238, 239, 321.
 Видовић Васо – 191, 192, 198, 200-202, 213-215, 225-228, 234, 238, 253.
 Видовић Данило – 393.
 Видовић Драгољуб – 356.
 Видовић Душан-Дуле – 356, 357, 376, 385, 386, 388-391.
 Видовић Жарко – 552, 574, 592.
 Видовић Игњатија – 263.
 Видовић Лазар – 215.
 Видовић Љубомир – 371.
 Видовић Маријан – 298.
 Видовић Пане – 200, 201.
 Видовић Стево – 356.
 Видовић Стоја – 388.
 Викало Михајло – 364.
 Виловски С. – 46, 47.
 Вински-Гаспарини К. – 53, 63.

Винчић, четнички командант – 497.
Витигес – 87.
Владислав II Јагелонац – 126.
Владислав Павловић – 119.
Влаинац Милан – 103.
Влатко Вукославић – 119.
Влашић Иван – 327.
Војиновић Невенка – 559.
Војиновић П. – 317, 322.
Војновић Никола – 309.
Вонић Мирко – 473.
Вортман Херман – 331.
Вранић Мирко – 393.
Вранчић Рајко – 366.
Врањеш Љубо – 504.
Врбица Марко – 331.
Врховац Милан – 360, 376, 405, 417, 421, 422, 459, 468.
Вујановић Душан – 464.
Вујасин Тедо – 392.
Вујиновић Моша – 326.
Вујић Алекса – 184, 191.
Вујић Љубомир – 371.
Вујић Милутин – 9.
Вујић Михајло – 371.
Вујичић Ж. – 479.
Вујчић Бранко – 366.
Вујчић Мирко – 366.
Вукадин Јосип – 353.
Вукановић Миле – 226.
Вукановић Српко – 322.
Вукашиновић Станко – 392.
Вукић Стево – 254.
Вукићевић Вељо – 318, 319, 321.
Вукмановић Милан – 265, 279, 318.
Вуковић Илија – 331.
Вуковић Јозо – 473.
Вуковић М. – 490.
Вуковић Михајло – 464.
Вукодруг – 102.

Вукосављевић Ђорђе – 325.
Вукота Лазо – 463.
Вукотић Бошко – 371.
Вукотић Лазар – 371.
Вукотић Урош – 371.
Вукушић Максим – 327, 328, 330.
Вукчић Драгиша – 120.
Вулетић Вукосава – 325.
Вулин Василија – 553.
Вулин Нино – 317, 318.
Вулин Радован – 297, 355-357, 360, 361, 366.
Вулин Стојан – 320.
Вулић Александар – 340.
Вученовић Ђуро-Бусен – 459, 460, 469, 470.
Вученовић Симо – 191.
Вученовић Стојан – 191.
Вученовић Теофил – 214, 253.
Вучић Саво – 238.
Вучковић Василије – 327, 328, 559.

Г

Габриловац Викторија – 559.
Габриловац Стјепан – 558, 559, 561, 562.
Гавриловић С. – 166.
Гагић Станко – 260.
Гајић В. – 274.
Гајић Јово – 385.
Гајић К. Војислав – 321.
Гајић Милан – 254.
Гајић Мира – 435.
Гајић Нико – 331.
Гајић Перо – 487.
Гајић Стојанка – 238.
Гаковић Г. – 313, 314, 490.
Гаковић М. – 316, 318, 322.
Гаковић П. – 97, 98.
Гаковић Танасије (Тане) – 392, 491, 492.

- Галић Остоја – 254.
 Гамбаровски Емил – 470.
 Ганић Марко – 425.
 Гвозден Миле – 361.
 Гвозденац Ђорђица – 281.
 Гвозденовић Вид – 226.
 Гвозденовић Драгиња – 335.
 Гвојић Павле – 550, 569.
 Гергез Габриел – 296.
 Гергез Јохан – 280.
 Гершковић Леон – 514, 515.
 Гидеон Лаудан – 155.
 Глигић Душан – 487.
 Глигић Душанка – 487.
 Глигић Илија – 370.
 Глигић Лазо – 371.
 Глигић Никола – 371.
 Глигић Пантелија – 371.
 Глигоријевић Б. – 319.
 Глишић Анка – 260.
 Глушац Митар Црни – 221, 222.
 Ѓњатић Јово – 355.
 Гогић Стоја – 496.
 Гојићи – 569.
 Гојковић Драгутин – 371.
 Гојковић Илија – 371.
 Гојковић Миле – 371.
 Гојковић Михаило – 371.
 Гојковић Никола – 371.
 Гојковић Никола (без имена оца) – 371.
 Гојковић Остоја – 371.
 Гојковић Симеун – 371.
 Гојковић Срђан – 371.
 Голешевић Иван – 298.
 Голић Божо – 361.
 Голић Томо – 281.
 Голуб Ђурађ – 352, 353.
 Голуб Љ. – 46.
 Гончин Благоја – 371.
 Гончин Душан – 371.
 Гончин Живко – 371.
 Гончин Илија – 371.
 Гончин Милован – 364, 393, 394, 405, 407.
 Гончин Милорад – 371.
 Гончин Пејо – 371.
 Гончин Спасоја – 371.
 Горички Иван – 111, 112.
 Грабовац Анка – 496.
 Граљук Б. – 50, 62.
 Грандић Б. – 373.
 Грандић Савка – 260.
 Гранов Јусуф – 326.
 Грасел Георг – 248.
 Гргић Душан – 388.
 Гргичевић Јерко – 330.
 Гргур Павловић – 119.
 Гргур, архиђакон – 106.
 Грђић Шћепан – 248.
 Гребенар Небојша – 392.
 Грозданић Бато – 184.
 Грозданић Мујага – 184.
 Грозданић Салко – 184.
 Грозданић Суљо – 184.
 Грубић А. – 47.
 Грујичић Стојан-Јаруга – 487, 491.
 Губић Винко – 364.
 Гужић Ремзија – 281.
 Гутић Виктор – 291, 347, 349, 350.
 Гутман Лепа – 337.
 Гушић Хаци Мустафа – 233.
- Д
- Давидовић Д.И. – 383.
 Давидовић Љубо – 316, 318.
 Дадасовић Невенка – 451.
 Даниловић Милован – 371.
 Даниловић Мићо – 387.
 Дардић Илија – 356.
 Дардић Миле – 322.
 Дардић Саво – 356, 450, 451.
 Дауд-паша – 175.

Дачић Живојин – 241, 243.
 Де Арнал – 163.
 Девид Милан – 400.
 Дедијер Владимир – 346, 349.
 Дели Хасан-паша – 144.
 Демић Мојсије – 456.
 Денеци Салихдар Мехмед-паша – 153.
 Дервиш – 139.
 Дервиш Салих-ага – 184.
 Дервиш-ага Смаилагић – 175.
 Десанчић Ђорђија – 214.
 Десанчић Милан – 364.
 Десанчић Михајло – 356, 395, 396.
 Десанчић Раде – 563.
 Десница Бошко – 147.
 Дивић Матија – 327.
 Димитријевић М. Д. – 45.
 Димитријевић Раде – 9.
 Димитријевић С. – 51, 62.
 Добромир – 102.
 Додиг Даница – 325.
 Дојч Игњац – 293.
 Дојчиновић Милан – 399.
 Дојчиновић Михајло – 366.
 Дојчиновић С. – 370, 418, 419.
 Дојчиновић Стојан – 364.
 Дончић Василије – 399.
 Дошеновић Петар – 310.
 Драганчић Станислав – 188, 198.
 Драгешкић Аница – 260.
 Драгишић Јован – 371.
 Драгишић Мирко – 370.
 Драгишић Радоја – 371.
 Драгишић Цвијо – 371.
 Драгишићи – 125.
 Драгомановић Звонко – 451.
 Драгосављевић Петар – 399.
 Драгошевић Ђорђо – 366.
 Драгутин, краљ – 118.
 Дреновић Урош – 383.
 Дреца Шаћир – 330.

Дринић Мара – 9.
 Дрљевић Секула – 501, 502.
 Дроздек Станко – 425.
 Дрочић Махмут – 355-357, 395, 396.
 Дрочић Мехо – 395, 396.
 Дугоњић Рато – 389.
 Дудило Фрањо – 184.
 Дуиловић Анто – 353.
 Дуиловић Иван – 298.
 Дујић Маријан – 257.
 Дујловић Фрањо – 298.
 Дукић Д. – 36, 116.
 Дукић Стеван – 508, 509.
 Думбовић Антон – 456.

Ђ

Ђаковић Ђуро – 289.
 Ђерковић Б. – 47.
 Ђокић Срђо – 235.
 Ђорђевић Д. – 47.
 Ђорђевић Ђорђе – 186.
 Ђорђевић П. М. – 263, 313, 322.
 Ђукановић Милан – 481.
 Ђукарић Мирко – 392.
 Ђуловић Анто – 353.
 Ђумишић Демирача Мустафа – 233.
 Ђунић М. – 423, 426, 444.
 Ђуран М. – 241.
 Ђурашиновић Јован 214.
 Ђурђевић Мартин – 203.
 Ђурђевић Милан – 9, 50, 51, 62, 67, 77, 79, 80, 82-85, 89, 129, 136, 203.
 Ђурђевић Рајко – 331.
 Ђуретић В. – 387, 388.
 Ђурин Милорад – 487.
 Ђурић Антун – 298.
 Ђурић Бранко – 309.
 Ђурић Д. – 485.
 Ђурић Ђорђе – 308.

Ђурић М. – 418, 419.
 Ђурић Р. Ђорђе – 212, 214, 227,
 235, 236, 245, 246, 254.
 Ђурић Станко – 364.
 Ђуришић Павле – 501-503.
 Ђурковечки Емерих – 296.
 Ђурковечки Крешимир – 288, 297,
 309, 321, 339.
 Ђурковечки Мирко – 76, 79, 82, 84,
 217, 222, 229, 230, 236, 244, 246,
 248, 249, 288, 296, 297.

Е

Егић Милан – 385, 398, 444, 445.
 Екмечић Милорад – 201, 202.
 Елигабал, цар – 68.
 Елемар В. – 106, 108.
 Емерик, угарски краљ – 96.
 Еминефендић – 315, 316, 322.
 Ерић Иван – 336.
 Ерцег Ђуро – 255.
 Еуген Савојски – 148.

Ж

Жагар Павао – 298.
 Жакула С. – 261.
 Жарковић Петар – 309.
 Ждраловић Мухамед – 156, 157.
 Жезник Јања – 425.
 Жезник Станко – 425.
 Жеравица Зденко – 59, 62, 63, 76,
 80, 82-84, 89,, 95, 112, 126.
 Жеравица Лидија – 63, 76, 80, 82-
 84, 89, 95, 112, 126.
 Живков Сава – 279.
 Жмирић Јован – 192, 193.
 Жувела Иво – 326.
 Жупанчић Бранимир – 347, 351,
 363.
 Жупанчић Бранко – 330.

Жупанчић Емануел – 298.
 Жути Јово – 215.

З

Завршник М. – 274.
 Заплата Р. – 209.
 Звијерац Бранко – 362.
 Згоњанин Жарко – 363, 309, 410,
 415, 417.
 Зељковић Бранко – 356.
 Зељковић Душан – 331.
 Зељковић Рада – 391.
 Зец Б. – 410.
 Зец Мирко – 364.
 Зечевић Будимир – 298.
 Зечевић Драгољуб – 325, 335.
 Зита Душан – 253, 331.
 Зита Мица – 253, 254, 331.
 Зита Ристо – 255.
 Златар Бехија – 139.
 Змијанац М. – 475.
 Змијанац Марко – 371, 475.
 Зор Александар – 294.
 Зорић Јово – 262.
 Зорић Саво – 260.
 Зрилић Јован – 280.
 Зрнић Васо – 370.
 Зрнић Јозо – 366.
 Зрнић Славко – 364, 370.
 Зубовић Јован – 279.
 Зукан Илија – 425.
 Зукановић Илија – 298.

И

Ибрахим – 146, 153.
 Ибрахим Халим-паша – 166.
 Ибрахим-ага – 142, 165.
 Ибрахим-ага Граховић – 177.
 Ибрахим-ага Грозданић – 173.
 Ибрахим-бег – 152, 153, 167.

Ибрахимовић Алија – 328.
Ибрахим-паша Пазарац – 155.
Ибро Кобић – 177.
Иван – 110, 113.
Иван Бабонић – 109, 110.
Иван Бебек – 125.
Иван Благајски – 109.
Иван, кнез – 108, 109.
Иваниш Драгишић – 120.
Ивановић М. – 492.
Ивановић Марија – 391.
Ивановић Миле – 320, 322, 364.
Иваштанин Небојша – 8.
Ивић А. – 166-169, 171, 202.
Игнације Гавран – 138.
Изет-паша – 177.
Илибашић Драго – 392, 450.
Илибашић Драгутин – 393.
Илија Ловрин – 106.
Илијић Н. – 236.
Илинчић Јово – 214.
Илисић Веселка – 391.
Илић Јово – 255.
Иловар Фрањо – 432.
Исмаиловић Мујага – 173, 174.

Ј

Јагар Анто – 298.
Јагодић Бошко – 392.
Јазбец Мишо – 393, 591, 593.
Јакелић Павле – 425.
Јакшић В. – 36.
Јакшић Гргур – 197.
Јамаковић О. – 50.
Јанковић Анка – 391.
Јанковић Љубо – 391.
Јанковић Милош – 365, 393.
Јанковић Стојан – 365.
Јанчић Јово – 168, 169.
Јањетовић Душан – 351.
Јањетовић Стеван – 469.

Јањић Драгутин – 314.
Јањић Марко – 340.
Јарак Н. – 209, 237, 246.
Јарић Јовица – 198.
Јеген Мехмед-паша – 151.
Јеген Осман-паша – 152.
Јејинић Столе – 331.
Јеласка В. – 45.
Јелачић Даница – 241.
Јелисавета – 106.
Јелић Ф. – 348.
Јелић-Марјановић Сида – 360.
Јеремић Јошо – 331.
Јеремић Р. – 209.
Јерић Раде – 464.
Јефто, поп – 176.
Јиречек Константин – 105.
Јован Кинам – 95.
Јовановић Десанка – 331.
Јовановић Ј. Јован – 317, 319.
Јовановић Милан – 351.
Јовановић Н. – 316.
Јовановић Р. – 46.
Јовановић С. – 36.
Јовановић Стефан – 188.
Јовановић Ч. – 46, 47.
Јовић Наталија – 327, 330.
Јовић Стојан – 381.
Јозефсфелд Франц – 221.
Јокић Алекса – 400.
Јокић Обрад – 481.
Јолција Јованка – 450.
Јолцић Митар – 325.
Јолцић Петар – 326.
Јосиф II, цар – 160.
Јотић Остоја – 366.
Југовић Живко – 381.
Јукић Иван Франо (Фрањо) – 11, 117.
Јунгић – 221.
Јунгић Милена – 337.
Јунгић Р. – 392.

Јункистр, професор – 250.
 Јурај Сиглштрафер – 139.
 Јурић М. – 47.
 Јуришић Иво – 425.
 Јуришић Мијо – 425.
 Јуришић Миро – 364, 365, 367.
 Јуришић Стипо – 425.
 Јуришић Фрањо – 425.
 Јусуф – 156.
 Јусуф-ага Биоградлија – 146.

К

Кајсер Макс – 211.
 Калабић Брана – 297, 298.
 Калафатићи – 569.
 Календар Миле – 371.
 Калинић Милан – 459, 469.
 Кантар Р. – 415, 416.
 Капетановић Мусај-бег – 320.
 Капетановић Сафет – 456.
 Капетановић Хајра – 529.
 Капетановић Хајро – 477.
 Капетановићи – 357.
 Капицић Х. – 189, 207, 230, 247, 248.
 Капор Саво – 331.
 Кара Мустафа-паша – 147.
 Карабеговић Осман – 360, 375, 383.
 Карађорђевић Петар I, краљ – 338.
 Карамата С. – 47.
 Каран Илија – 280.
 Каран Љубомир – 371.
 Карапетровић Јоја – 392, 487.
 Карапетровић Милош – 392, 393, 485.
 Карасијевић Д. – 377, 469.
 Карач Петар – 361.
 Кардељ Едвард – 514.
 Карло Роберт, краљ – 108, 110.
 Касабашић М. – 459.
 Касагић Саво – 392.
 Касиер Ст. Љ. – 236, 237.
 Касић Јово – 331.
 Касумовић Алија – 184.
 Касумовић Хасан – 184.
 Касум-паша – 139.
 Катанчић М.П. – 83.
 Katzer F. – 46.
 Катићић – 69.
 Катушић Илија – 236.
 Катушић Јосип – 473.
 Катушић Никола – 236.
 Качавенда Милан – 356, 481, 491.
 Качавенда П. – 389.
 Качавенда Симо – 255.
 Кевећ Мирко – 370.
 Кевећ Ристан – 332.
 Кезић Паула – 587.
 Келечевећ Влајко – 331.
 Келечевећ Милан – 331.
 Kellner I. – 76.
 Кемура С. – 168.
 Кергић Хасан – 184.
 Керим-бег – 188.
 Кесар С. – 363.
 Кесић Драгољуб – 249.
 Кесић Раде – 366, 504.
 Кесић Чедо – 388.
 Кецман Вида – 496.
 Кецман Ђурађ – 356, 450.
 Кецман Илија – 392, 450.
 Кецман Сава – 496.
 Кецман Саво – 451.
 Кецмановић Војислав – 493.
 Кецмановић И. – 201, 202.
 Киеперт Х. – 76.
 Клаић Вјекослав – 65, 96, 98, 99, 101, 103, 108-110.
 Клаић Нада – 87, 95, 99, 101, 104-109, 113.
 Клаудије II, цар – 85.

- Клинцов Васо – 255.
Клинцов Милан – 254.
Клуз Фрањо – 393, 403.
Кљајић Милан – 330.
Кмезић Перо – 356, 395, 396.
Кнежевић Анђа – 489.
Кнежевић Бошко – 319.
Кнежевић Ђорђе – 336.
Кнежевић Љубан – 385.
Кнежевић М. – 47.
Кобасица С. – 319, 322.
Ковачевић Адем – 297, 355,
356, 357, 362, 365, 374, 385.
Ковачевић Бране – 398, 418, 419,
445.
Ковачевић Десанка – 325.
Ковачевић Ђорђе – 238, 565.
Ковачевић Ешреф – 141, 147.
Ковачевић Ј. – 36.
Ковачевић Јово – 320.
Ковачевић Мирко – 332.
Ковачевић Стојка – 565.
Ковачевић Чедо – 355.
Ковачевић-Којић Десанка – 95,
105, 106, 109.
Ковачић Ђорђо – 320.
Ковачић Иван Горан – 567, 572.
Ковић Ђурађ – 371.
Ковић Ђуро – 371.
Ковић Пантелија – 371.
Ковић Стево – 371.
Козић Паво – 221, 222.
Којић Васо – 308.
Којић Небојша – 352, 353, 356.
Којић Симеун – 198.
Којић Симо – 308, 310.
Којунчић Богољуб – 322.
Коларевић Јефто – 322, 323.
Коларевић Јулијана – 323, 337.
Коларевић Нада – 308.
Coles J. M. – 50, 62.
Колић Симо – 214.
Коломан, херцег – 100.
Колони Илза Сарк – 326.
Кољевић Светозар – 9.
Комадина Душан – 351.
Кондић Саво – 227.
Копреновић Нико – 254.
Копривица Вида – 256.
Корманош Остоја – 201-203.
Корошец Антон – 266, 289.
Корошец-Врачко П. – 91.
Кос Бошко – 364.
Кос Јовица – 469.
Кос Милорад – 464.
Косановић Илија – 331.
Костић Видосав – 224.
Костић Владо – 224.
Костић Милош – 224, 227.
Костић, трговац – 247.
Котаран Љубан – 470, 481.
Котур Симо – 254.
Кохут Матилда – 494.
Кохут Франциска – 494.
Кочић Маријан – 371.
Кочић Мирко – 556.
Кочић Петар – 229.
Koch F. – 46.
Крагуљ Јово – 355, 485.
Крагуљ Мирко – 474, 574, 592.
Крагуљ Никола – 8.
Крагуљ Панте – 392.
Крајиновић Здравко – 331.
Краљачић Томислав – 314, 319.
Краљевић Бенедикт – 168.
Краљевић Г. – 79, 85.
Крвавац Салко – 553.
Крвавац Славко – 325.
Крек Миха – 278.
Крешевљаковић Х. – 98, 137-140,
142, 144, 146-148, 150-153, 155,
166, 187.
Кржишник-Букић В. – 383.

Кривокапић Бајо – 16, 18, 20, 22,
28, 30, 34, 36, 37, 597, 619.
Крижан Стјепан – 341.
Кризман Б. – 320.
Крнета Војо – 356.
Крнета Л. – 415.
Крнета Стево – 221.
Крнетић Ђуро – 201.
Крстић Ђ. – 246, 320.
Крчелић А. – 111.
Кудра Јово – 331.
Кузмановић Рајко – 513, 514, 536.
Кукавица Стоко – 371.
Кукавичић Јован – 191.
Кукило Томо – 331.
Кукрика Душан – 470, 481.
Кукуљевић Сакцински Иван – 11,
97, 100, 115, 117.
Куленовић Мехмед – 328.
Куленовић Мухарем – 339.
Куленовић Скендер – 445.
Кулин, бан – 96.
Кулунџић Звонимир – 291, 293,
294.
Кунић Бећо – 184.
Купрешанин Војо – 356.
Купрешанин Јово – 253, 259.
Купрешанин Мирослав – 326.
Куртагић М. – 36.
Куртовић Антић – 348, 485.
Курузовић Младен – 351.
Кусић Васо – 184.
Кутлача Стана – 496.
Кучера, адлатаус – 218, 219.
Кушмић Мујо – 451.
Кушмић Стана – 451.
Кшан Антун – 425.
Кшан Станко – 425.

Л

Ладислав де Кобол – 113.

Ладислав Кањижаи – 125.
Лазаревић Ђуро – 192.
Лазарини – 218, 220.
Лазић М. – 326, 335.
Лајић Бранко – 399.
Лајић Милан – 332.
Лајић Остоја – 260.
Лајош Анжујски – 119, 120.
Лакић Милош – 393.
Лакић Мирко – 361.
Лалош Васкрсија – 478.
Ламерс Бернхард – 297.
Ламерс Вилхелм – 280, 361.
Ламерс Јозеф – 297.
Ламерс Јохан – 297.
Ламерс Лео – 297.
Ламерс Мирко – 361.
Ламерс Ото – 280.
Ламерс Стефан – 297.
Лане, фолксдојчер – 494.
Латић О. – 472, 476.
Лаудон, генерал – 163, 164.
Лекић Ђорђе – 592.
Ленардић Душко – 470.
Лендрић Душан – 481.
Ленчек Славко – 473.
Лепир Јово – 254.
Лер Адам – 281.
Лешић Петра – 455.
Либрић, поручник – 170.
Лисица Саво – 392, 487.
Ловро, кнез – 104,
Лојић Ђорђо – 331.
Лојић Љубомир – 326.
Лолић Ахмет – 361.
Лолић Хусо – 361.
Лопар Драго-Дуца – 355, 366, 367,
398, 399.
Лончаревић Веселко – 425.
Лончаревић Ивица – 425.
Лубурић Макс – 438, 484.
Лувајац Глиго – 259.

Лукач Душан – 343, 348-350, 355,
360, 375, 384, 393, 451, 453, 473,
482, 483, 503.
Лукић Андрија – 298.
Лукић Витомир – 592.
Лукић Драгоје – 8, 426, 427, 439.
Лукић Јован – 221.
Лукић Никола – 260.
Лукић Р. – 36.
Лукић Станко – 336.
Лутви-бег – 150.

Љ

Љевар Јово – 371.
Љепојевић Глиго – 370.
Љотић Димитрије – 322.
Љубибратић Драгослав – 305.
Љубић Шиме – 101, 118.
Љубоја Јово – 184.
Љубојевић Божо – 215, 226.
Љубојевић Јово – 192, 193.
Љубојевић Милева – 308.
Љубојевић Петар – 255.
Љубомир – 371.

М

Магистер Никола – 113.
Магош Н. – 47.
Мажар Глиго – 388.
Мажар Јосип-Шоша – 360,421,482,
483.
Мажуранић В. – 103.
Маибаум Ловро – 298.
Мајетић, пуковник – 363.
Максимилијан Петраш – 149, 150.
Малешевић Драго – 592.
Малешевић Живко – 399.
Малешевић Јован – 255.
Малешевић Нико – 364.
Малешевић Пане – 255.

Малинић Лабуд – 331.
Малинић Савка – 331.
Малић Владимир – 238, 254, 255,
319, 323, 338.
Малић Даринка – 261.
Малић Ђорђе – 227, 228, 243, 250.
Малић Јован – 224, 228, 234, 238,
241, 243, 253, 263, 308, 313, 317,
320, 338.
Малић Симо – 222, 224-227.
Малићан Ђорђо – 322, 361.
Малкоч-бег – 139-141.
Мандић Д. – 96, 109, 111, 113.
Мандић Јово – 366.
Мандић Љубо – 366.
Мандић Симо – 322.
Мандић Славко – 360.
Мандић, митрополит – 224, 227.
Манојло Комнен – 95.
Маријановић Б. – 51, 63, 84.
Маријановић Симо – 221.
Марин Драган – 459, 468.
Марин Павле – 459.
Маринковић Ђорђе – 399.
Маринковић Мато – 425.
Маринковић Светислав – 318, 319.
Мариновић Ђуро – 201.
Маринчић И. – 619.
Марић Данило – 356.
Марић З. – 54, 57-59, 61-63, 70, 71,
77, 84, 136.
Марић Лука – 356.
Марић Милан – 356, 395.
Марић У. – 71.
Маричић Милан – 396.
Марјановић Јоцо – 383, 384, 398,
408, 417, 422, 444, 445, 454.
Марко Аргипа – 74.
Марковић Б. – 385, 391.
Марковић Светозар – 241, 243.
Марковић Симеун – 320.
Марковић фра Маријан – 257.

- Маркоти Луиђи – 293.
 Маркотић Винко – 393.
 Маркули, чиновник – 220.
 Мартин Гала – 139.
 Мастало Живко – 450, 487.
 Матавуљ Драгоја – 260.
 Матавуљ Никола – 553.
 Матавуљ С. – 450.
 Матаруга Бранко – 361.
 Матаруга Илија – 308, 309, 318, 320.
 Матаруга Нада – 297, 361.
 Матерић Илија – 407.
 Матија Корвин – 126.
 Матић Стипо – 425.
 Mahlberg Jozef – 218.
 Махмуд – 139.
 Махмуд-бег – 139.
 Махмут-ага Ћатић – 171.
 Махмутовић Ибрахим – 184.
 Мацура Неђо – 463.
 Мачек Влатко – 347, 348.
 Маџар Божо – 224, 225, 239, 333.
 Машић Заим – 296.
 Машић Омер – 296.
 Машић Тахир – 296.
 Машовић Мустафа – 353.
 Медакова Љубица – 325.
 Медаковић Јовица – 393.
 Медаковић Милка – 393.
 Мељник Миховил – 298.
 Мердановић Саид – 425.
 Месаревић Смиља – 327, 330.
 Месић И. – 506.
 Метуди Р. – 246.
 Међава Петар – 444, 445, 454.
 Мехмед Исхакефендић – 149.
 Мехмед Тахир – 154.
 Мехмед-ага Табаковић – 179.
 Мехмед-бег – 145-148, 172.
 Миздрак Саво – 331.
 Мијатовић Лазар – 306.
 Мијатовић Милорад – 364, 372, 376.
 Мијатовић Стеван – 330.
 Микановић Стево – 191.
 Микић Ђорђе – 207, 215, 216, 235, 244, 246, 313, 320, 321.
 Миклошић Франц – 120, 122.
 Микулић Бранко – 529.
 Миладиновић Игњо – 308.
 Миладиновић М. – 46.
 Милановић В. – 361.
 Миленковић, капетан – 181-184.
 Милетић А. – 362, 422, 438, 439.
 Милетић Добрица – 335.
 Милетић Доброслав – 328.
 Милетић Нада – 13, 77, 83, 87-89, 91.
 Милетић Фрањо – 425.
 Миливојевић Десанка – 328.
 Миливојевић Лазар – 308.
 Милиновић Ђуро – 415, 419, 444, 445, 460, 468, 469, 473, 483.
 Милиновић Марија – 326.
 Милић Ристо – 191.
 Милић Станко – 437.
 Милићевић Ђурађ – 331.
 Миловановић Д. – 47.
 Милојковић М. – 46.
 Милосављевић Светислав-Тиса – 321, 333.
 Милошевић Јаков – 371.
 Милошевић Љубомир – 371.
 Милошевић Милош – 371.
 Милошевић Нада – 587.
 Милошевић П. – 274.
 Милошевић Раде – 371.
 Милошевић Радован – 371.
 Милошевић Стево – 331.
 Милошевић Стојан – 371.
 Милутин Симеун – 366.
 Миљевић Драгиша – 346.
 Миљуш П. – 46.

- Миљушић Јово – 191.
Minichreiter К. – 63.
Мирић Милош – 371.
Мирић Станко – 371.
Мирјанић Милош – 450.
Мирковић Јован – 191.
Мирчетић Д. Душко – 507.
Мисимовић Петар – 356, 364, 367,
384, 386.
Мисирача Душан – 399.
Митесер – 165, 167.
Митраковић – 255.
Митраковић Лепа – 256.
Митрачић Ивица – 393.
Митрашевић Н. – 465.
Митрашиновић Бранко – 419.
Митров Данко – 394, 395.
Митровић Бранко – 361.
Митровић Влајко – 366.
Митровић П. – 187.
Митровић Ратко – 312.
Михаиловић Драгољуб-Дража –
501, 503.
Михаиловић Мирко – 352, 353.
Михаиловић Драго – 353.
Михаљчић Раде – 7, 8, 9, 13.
Мицић Алија – 326.
Мишковић Никола – 470.
Мосу А. – 71, 73, 75.
Мојдруг – 102.
Мојичевић М. – 47.
Mommсен Th. – 76.
Мослић Лазар – 184.
Мостарчић Маркан – 347, 363, 365,
425, 456, 461, 462, 473.
Мостић Јован – 191, 214, 227.
Мостић Милка – 337.
Мочерад – 265.
Мразовић Карло – 393.
Мргић Јелена – 13, 115, 118-120,
122, 126, 127.
Мрђеновић Марко – 497, 498.
Мрзлић Стојан – 255.
Мудрички Душан – 333.
Муиновић Алија – 184.
Мујановић Мехо – 216.
Мула Мустафа Шевки Башескија –
153, 154.
Мулалић Мехмед-Мехо – 306.
Мулалић Смаил – 322.
Мулалић Хакија – 357, 362.
Мулалић Хилмија – 362.
Мулдини-Мамужић С. – 46.
Мурат-бег Беширевић – 171, 175.
Мурићи – 357.
Мусић Дмитар – 381.
Мустај-бег Церић – 167.
Мустафа – 156, 176.
Мустафа-ага – 144, 147.
Мустафа-бег – 150, 151.
Мустафа-паша Бабић – 177.
Мухамед-бег Абдулахагић – 147.
Мухамед-бег Тагић – 172.
Мухарем – 156.
Мухсинзаде Мехмед-паша – 152.
- Н
- Наранцић Д. Милан – 326.
Наранцић Милан – 553.
Небесни Грегор – 361.
Недељковић Милица – 327.
Недимовић У. – 488.
Немет Владимир-Брацо – 388, 389.
Нестланг Рудолф – 275, 284.
Нидерхелц Стефан – 298.
Никић Никола – 294.
Никола, син Десиславов – 107.
Никола Лашванин – 138, 143.
Никола Велички – 125.
Никола Микац – 142.
Николајевић Војислав – 328.
Николајевић Ђорђе, митрополит –
223.

Николић Голуб – 326.
 Николић Јово – 222.
 Николић Марко – 254.
 Николић Н. – 439.
 Николић Никола – 325.
 Николић Радмила – 326.
 Нинковић Стефан – 320.
 Нишанци Мустафа-паша – 154.
 Новак Иван – 314.
 Новаковић Жарко – 332, 335.
 Новаковић Иво – 330.
 Новаковић Марко – 317.
 Новаковић Новак – 330.
 Новак-Полић Нада – 330.
 Новковић Савка – 260.
 Нојлшлос Карло – 293.

Њ

Њежић Живко – 314.
 Њежић Стево – 351.

О

Обић Але – 567.
 Обрадовић Божана – 9.
 Обрадовић Бранко – 332.
 Обрадовић Јово – 9.
 Обрадовић Љубо – 393, 450.
 Обрадовић Милан – 281.
 Обрадовић Млађо – 419.
 Оглић Десанка – 327.
 Одић Иван – 347, 429.
 Одић Јелена – 330.
 Октавијан – 74, 75.
 Омановић Рашид – 286.
 Омер Летић – 177.
 Омер, капетан – 152.
 Омер, кириција – 11, 116.
 Омер-ага – 167.
 Омер-паша Латас – 180, 181.

Опачић Илија – 331.
 Опачић Милан – 331.
 Осман-бег Чекић – 184.
 Остојић Захарија – 501.
 Остојић Јованка – 308.
 Остојић Ристо – 184.
 Остојић Стево – 243.
 Оштролучанин Никола – 361.

П

Павао Хрватинић – 109.
 Павић Васо – 201.
 Павић Ђурађ – 392, 463.
 Павић Јанко – 485.
 Павић Никола – 226.
 Павичић С. – 125.
 Павка Јакуп – 425.
 Павка Јохан – 425.
 Павле – 110.
 Павле Шубић – 108.
 Павловић С. Анка – 337.
 Павловић Симо – 308.
 Пајовић Р. – 501.
 Панић Ј. – 45.
 Панић Теодор – 255.
 Панић Цвијо – 201.
 Паспаљ Михајло – 364.
 Патић М. – 223.
 Патронов Александар – 280.
 Patsch К. – 68, 76, 79, 81, 82, 84.
 Пашалић Драгоја – 361.
 Пашалић Е. – 76, 78-80, 82, 83, 86, 99.
 Пашалић Стево – 320.
 Пашић Муслија – 326.
 Пашић Никола – 318.
 Пашквалин В. – 79.
 Пејановић Ђ. – 207, 241, 327.
 Пејановић Ђорђе – 333, 345.
 Пејачевић, гроф – 291, 293.

- Пекић Мирко – 360, 383, 398, 403, 404, 408, 411, 412, 415, 416, 418, 419, 426, 439.
Пелидија Енес – 137, 149.
Пелић Живко – 354.
Пелцер Фрањо – 298.
Пепрић Војо – 366.
Перван-ага – 141.
Перић Ћиро – 191.
Перишић Василије – 326.
Перковић Миле – 389.
Перовић Андрија – 331.
Перовић Васо – 331, 361.
Перовић Гајо – 331.
Перовић Драго – 361.
Перовић Јован – 317.
Перовић Јово – 331.
Перовић Мишо – 356, 388.
Перовић Новица – 331.
Перовић-Дакић М. – 465, 490, 491.
Pesty F. – 93.
Петар Гебер – 125.
Петар Ердеди – 138, 139.
Петар, кнез – 104.
Петковић К. – 46.
Петковић Милан – 361.
Петковић Миле – 193, 225.
Петковић Мирослава – 337.
Петковић Симо – 330.
Петковић Стојан – 191.
Петковић Тешо, поп – 202.
Петраки, ефендија – 190.
Петронов Александар – 336.
Петровић Васо – 459, 468.
Петровић Гавро – 310.
Петровић Госпава – 323, 331.
Петровић Дионисије – 224.
Петровић Јово – 221.
Петровић Лазар – 253, 254.
Петровић М. Душко – 9.
Петровић Раде – 253.
Петровић Стојић – 214.
Пећанац Вицо – 331.
Пећанац Гојко – 399.
Пећанац Јован – 331.
Пећанац Марко – 331.
Пећанац Мирко – 364.
Пеуљић Вида – 496.
Пеција Петар – 201-203, 241.
Пилар Ђ. – 46.
Пилиповић Миленко – 364.
Пирија – 142.
Пиштелић Алекса – 331.
Пиштелић Васо – 331.
Пиштелић Јово – 197.
Пиштелић Марија – 331.
Пиштелић Симо – 191.
Пјанић Ђурађ – 322.
Плавшић Светислав – 327.
Плакић Ј. – 36.
Платон, епископ бањалучки (Миливоје Јовановић) – 351.
Плетилић Адем – 586.
Плетилићи – 357.
Плохл Марија – 330.
Побједински Николај – 310.
Политео Иво – 294.
Полић Маринко – 470.
Поповац Исмет – 327, 340.
Поповић Данијел – 255.
Поповић Данило – 254.
Поповић Даринка – 255.
Поповић Деса – 559.
Поповић Драго – 391.
Поповић Ђорђе – 224.
Поповић Јелена – 335.
Поповић Јелка – 241.
Поповић Јован – 201.
Поповић Јово – 386.
Поповић Јосиф – 318.
Поповић Лазар – 253.
Поповић Лазо – 365, 373.
Поповић Марко – 253, 254.
Поповић Миливоје – 243.

Поповић Милош – 241, 485.
 Поповић Михајло – 338.
 Поповић Никола – 280.
 Поповић Петар – 214, 227.
 Поповић Радојка – 487.
 Поповић Стеван, поп – 192.
 Поповић Тодор – 250.
 Потроцки Ђоко – 393.
 Прачић Есад – 577.
 Прелог М. – 142.
 Пријезда, босански бан – 106, 109.
 Пролић Богдан – 371.
 Пролић Јефто – 371.
 Пролић Милан – 371.
 Пролић Милош – 371.
 Пролић Остоја – 371.
 Пролић Петар – 371.
 Пролић Станоја – 371.
 Пролић Урош – 371.
 Прохаска Ј. – 274.
 Прпош Лазо – 371.
 Прпош Љубомир – 371.
 Прпош Моника – 158, 204, 206.
 Прпош Остоја – 371.
 Прпош Стево – 371.
 Прчић Љуба – 337.
 Прчић Тешо – 214, 308.
 Птоломеј, географ – 75, 78.
 Публије Корнелије Долабела – 85.
 Пупић-Ивановић З. – 466.
 Пуриватра А. – 316.
 Пуцар Ђуро-Стари – 354, 375, 397.
 Пушкар Манојло – 253, 254.

Р

Рагиб-ефендија – 190.
 Радаковић Станко – 364.
 Радетић Јован – 331.
 Radimslu V. – 76.
 Радивој Остојић – 125.
 Радивојац Васо – 368.

Радивојац Влајко – 320, 322.
 Радивојевић Никола – 260.
 Радић В. – 464, 466, 485.
 Радић Владета – 356, 368.
 Радић Илија – 353.
 Радић Јованка – 583.
 Радић Лепа – 508, 510, 551, 565,
 567, 568, 574.
 Радић Милош – 224, 253, 254, 399.
 Радић Петар – 222.
 Радић Стојан – 263.
 Радишић Павле – 332.
 Радман Милан – 425.
 Радмановић Н. – 275, 315.
 Радовановић Миле – 331.
 Радовановић Миодраг – 78.
 Радоичић Р. – 47.
 Радонић Ацо – 365.
 Радонић Симо – 450.
 Радоњић Мићо – 350, 353, 354,
 356, 361, 362, 392, 393, 450, 451,
 487.
 Радоњић Смиља – 356, 393, 450.
 Радослав Бабонић – 106-110, 115,
 118.
 Радулашки Катица – 256.
 Радуловић Драгица – 330, 335, 559.
 Раиф-ефендија – 198.
 Рајић Ђурађ – 320.
 Рајфеншвајлер Дионизија – 325.
 Рак Марија – 337.
 Ракас Милан – 322, 379, 456.
 Ракић Владимир – 308, 332.
 Ракић Душан – 326.
 Ракић Р. – 99, 107, 207.
 Раковић Десимир – 366.
 Раковић Н. – 47.
 Раковић Стевка – 496.
 Раниловић Раде – 398, 445.
 Ранковић Александар – 509, 544.
 Рањуш Мирко – 473.
 Рапајић Д. – 393, 394, 347.

Ратковић Петар – 480.
Раубег – 186.
Рауш Арсен – 330.
Рауш С. – 407.
Раца Душан – 361.
Раца Ђурађ – 331.
Раца Марко – 371.
Раца Обрад – 371.
Раца Остоја – 371.
Раца Стево – 371.
Рачић Ђурађ – 319.
Рачки Ф. – 111, 118, 119, 126.
Регварт – 380.
Реис Каралић – 146.
Ремер Хајнрих – 320.
Реметић Бодо – 529.
Реметић Симо – 308.
Реуфбеговић Хакиб-бег – 258, 272, 296, 314.
Рехак Алфред – 333.
Рецеповић Ахмед – 233.
Рецеповић Јусиф – 361.
Рибар Иван – 557.
Рибарић Борис – 450.
Ристић Гојко – 373.
Ристић Дмитар – 201.
Ристић Јово – 198, 201.
Ристић Миле – 504.
Рогољић Ђурађ – 254.
Романдић С. – 36.
Рончевић Мирко – 356.
Рончевић Никола – 364, 365.
Ружић Елза – 391.
Ружић Зденко – 393.

С

Сабљић Давид – 214, 224, 225.
Сабљић Милан – 238, 381.
Сабљић Милка – 239.
Сабо Ђ. – 98, 100.
Саванцић Остоја – 262.

Саватић Јован – 193.
Савић Бошко – 371.
Савић Васо – 191.
Савић Драгутин – 371.
Савић Јован – 356.
Савић Лука – 191, 214.
Савић Максим – 253.
Савић Миљивој – 285, 296.
Савић Станоја – 371.
Саиб, ефендија – 186.
Сајић Лакон – 254.
Салих-ага – 161.
Салих-бег – 165, 166, 169, 170, 172, 173, 175.
Салих-бег Џинић – 174.
Салих-капетан – 154.
Салчин Е. – 42-44.
Самарџија Д. Д. – 371, 375, 376, 381, 397, 400-402, 413, 415, 420, 422, 423, 439, 445, 447, 452-455, 458-461, 465, 476.
Самарџија Милош – 366.
Самарџић Глигорије – 337.
Самарџић Јока – 496.
Самарџић Мумин – 171.
Самарџић Тане – 259.
Сарајлија Јово – 168.
Сарач Иво – 451.
Сариа Балдуин – 73.
Сафвет-бег Башагић Реџепаша – 137.
Сафвет-паша – 190, 195.
Седић Г. – 98, 126.
Секи Золтан – 294-296, 351.
Секулић Јован – 226.
Селак Жарко – 371.
Селемба Дефка – 494.
Селемба Иво – 494.
Селим III, султан – 163.
Селић Омер – 322.
Сембер Симо – 201.
Семиз Коста – 445.

- Сергејевски Д. – 81.
 Сердар Драган – 364.
 Сеферовић Узеир – 396.
 Силбер В. – 274.
 Симатовић Б. – 315.
 Симић Мићо – 331.
 Симовић Војислав – 513.
 Сиротковић Владимир – 514.
 Siyunc M. – 46.
 Ситница Станоје – 280.
 Ситнички Мирко – 464, 475, 485.
 Скаркић В. – 73, 76, 148, 154, 189.
 Скарнео Миховил – 327, 330.
 Скуин Добрила – 559.
 Славиковски Антун – 437.
 Сладојевић Вид – 368.
 Сладојевић Јован – 254.
 Слијепчевић И. – 326, 350, 352.
 Слијепчевић П. – 254.
 Смаил-ага – 152.
 Смаилагић Заим – 184.
 Смаилагић Мујага – 184, 214.
 Смаилагић Смаил-ага – 245.
 Смичиклас Т. – 93, 97, 101, 103-108, 118, 119.
 Совиљ Ђуро – 336, 365.
 Совиљ Михајло – 322.
 Совиљ Стево – 355, 362, 369, 408, 556.
 Соловјев Александар – 109.
 Софтић Зекија – 450.
 Софтић Нијаз – 450.
 Софтић Осман, ефендија – 218-220.
 Спасенић Нада – 9.
 Спасојевић Симо – 239, 308.
 Spitzer Albert – 255.
 Спицер Адолф – 361.
 Средојевић Милан – 373.
 Средојевић С. – 466, 491.
 Средојевић Саво – 320.
 Сремец Рудолф – 330.
 Стајић Бранко – 371.
 Стајић Драгомир – 371.
 Стајић Милан – 371.
 Стајић Михаило – 371.
 Стајић Остоја – 371.
 Стајић Стево – 371.
 Стакић Душан – 481.
 Стакић, жупан – 318.
 Станић М. – 372, 477, 493.
 Станић Милан – 470.
 Станишљевић Васо – 351.
 Станишљевић Драган-Шецо – 366.
 Станишљевић Душан – 399.
 Станишљевић Јован – 366.
 Станишљевић Миле – 253.
 Станишљевић Пиљо – 365, 463.
 Станковић Лука – 308.
 Станојевић Н. – 94.
 Станчић Бранко – 366.
 Станчулов Даринка – 327, 330.
 Стеван Бериславић – 137.
 Стевановић П. – 46.
 Стевановић Симо – 197.
 Стевић Зекан – 260.
 Стефан Драгутин – 106, 108.
 Стефан Твртко – 120.
 Стефановић Симо – 215.
 Стијак Миле – 260.
 Стијак Остоја – 260.
 Стијак Станко – 260.
 Стишовић О. – 364, 372, 411, 416, 417.
 Стјењанин Мехо – 184.
 Стјепан – 101, 105.
 Стјепан I Котроманић – 106, 108.
 Стјепан II Котроманић – 109, 119.
 Стјепан Томаш – 120, 125.
 Стоисављевић Б. – 317.
 Стојаковић В. – 363, 370, 372.
 Стојаковић Г. – 370, 373, 419.
 Стојаковић Рајко – 504.
 Стојанковић Петар – 298.

Стојановић Илија – 392, 450.
Стојановић Лазар – 308.
Стојановић Младен – 359, 360,
364, 375, 383, 398, 556, 592, 593,
617.
Стојановић Никола – 230, 234, 235,
241, 245-247.
Стојковић Глиго – 348, 366.
Стојнић Гавро – 161.
Стојнић Стојан – 239.
Стојчић, поручник – 473.
Стоко Г. – 486, 487.
Страбон – 69, 71.
Стразбергер Александар – 361.
Стрилић Миле – 425.
Ступар Војо – 392, 394, 449.
Суботић Анка – 337.
Суботић Васо – 254.
Суботић Вујо – 254.
Суботић Душан, прото – 236, 249,
254, 272, 294, 313-320, 322, 323,
327.
Суботић Душан – 371.
Суботић Миле – 371.
Суботић Мирко – 274, 332, 340.
Суботић Михаило – 371.
Суботић Остоја – 366.
Суботић Петар – 308, 323.
Суботић Светозар – 253.
Суботић Светомир – 238.
Суботић Стеван – 371, 469.
Суботић Тане – 371.
Суботић Тихомир – 236, 241, 253.
Судар Мартин – 425.
Сукић Звонимир – 473.
Сулејман – 157.
Сулејман Законодавац – 143.
Сулејман, султан – 137.
Сулејманпашаић Караца Салко –
233.
Суручић Бранко – 360, 390, 487.
Сухоњићи – 357.

Суша Саво – 197.

Т

Тодић Димитрије – 193.
Тодић Јако – 331.
Талибеговић Осман – 184.
Танасић Јово – 184.
Татић Душан – 381.
Татић Лазар – 381.
Тафра Дервиш – 328.
Тахир-паша – 178, 179.
Тврдислав – 108, 115.
Твртко, бан – 119.
Тељиговић – 357.
Темел – 221.
Тенецерић Миле – 364.
Тенцерић Пејо – 255.
Тенцерић Стојан – 254.
Теодорик Велики – 87.
Теодоровић – 198, 199, 226.
Теремановић Славка – 337.
Терзи Ибрахим – 152.
Терзић В. – 343.
Терзић Ивица – 347.
Терзић Мате – 473.
Тешановић Лазо – 383, 503.
Тиберије – 85.
Ткалчић И. – 97, 99-101, 104, 105,
111, 113.
Тодић – 314.
Тодић Мирко – 338.
Тодоровић Милош – 322.
Тодоровић Михаило – 308.
Тодоровић Раде – 388.
Тодоровић Тодор-Тошо – 308.
Тома, архиђакон – 101.
Томасина Морсини – 107, 108, 115.
Тomaschek W. – 76.
Томић Мирко – 356, 477.
Томић Теодор – 260.
Томовић Софија – 224.

- Топал Хусеин-паша – 147.
 Топал Шериф Осман-паша – 211.
 Топић Адем – 396.
 Топић Атиф – 355, 362, 365, 366, 566, 594.
 Топић Вујо – 356.
 Топић Деса – 516.
 Топић Јусуф – 395, 396.
 Топић Салих – 348, 355, 356, 395.
 Топић Хамдија – 355, 356, 395, 396.
 Топић-Малбашић Д. – 465, 475, 496.
 Трап Лука – 265.
 Трбић Т. – 116.
 Тривић Љубомир – 327, 328.
 Трика Лазо – 177.
 Трикић С. – 393, 394, 447.
 Трифковић Марко – 318.
 Тркуља Сава – 392.
 Тркуља Саво – 450.
 Трнинић Стево – 239.
 Трстењак Фрањо – 442.
 Трубелја Ф. – 46.
 Трухелка Ћиро – 56, 63, 77, 84.
 Трушковски Александар – 281, 327.
 Thalloczy L. – 93, 97, 98, 102-112, 115, 120, 122, 125, 126.
 Theiner A. – 113.
 Theodahard – 87.
 Турина – 443.
 Турудија Богдан – 318, 320.
 Турудија Остоја – 250.
 Тутић Панто – 184.
 Тутић Пиљо – 425.
 Туцић Анто – 298.
- Ћ
- Ћамил-бег – 198.
 Ћамил-паша – 177, 193.
- Ћатић Шаћир – 320.
 Ћатић Шериф – 396.
 Ћемаловић Никола – 184.
 Ћеранић Јово – 9.
 Ћерим-бег – 187.
 Ћехајић Мујо – 184.
 Ћирилић Милан – 253, 254.
 Ћирић Беук Г. – 455, 458.
 Ћирић М. – 458.
 Ћирић Миладин – 254.
 Ћирић Милан – 399, 559.
 Ћирић Мићо – 365.
 Ћирковић Сима – 95, 96, 101, 106.
 Ћиро – 393.
 Ћопић Бранко – 390.
 Ћорић Никола – 327.
 Ћорковић Иво – 485.
 Ћорковић Јосип – 425.
 Ћорковић Љубомир – 298.
 Ћорковић Пиљо – 485.
 Ћоровић Владимир – 95, 96, 108, 109, 261.
 Ћосе Халил-паша – 148.
 Ћошковић Пејо – 13, 93, 97.
 Ћук Авдо – 556, 594.
 Ћук Стево – 557.
 Ћулибрк С. – 237.
 Ћургуз Драгутин – 359, 360, 363, 364, 370, 371, 373, 382, 383, 385-388, 390, 397-399, 401-406, 408, 410, 411, 418, 419, 426, 439, 440, 444-446.
 Ћустић Јозо – 473.
- Х
- Хадим Хусрев-паша – 143.
 Хадријан, цар – 71.
 Хајдарагић Лутво – 393.
 Хајнрих Лудвик – 297.
 Халил-бег – 167.
 Халиловић Хасан – 233.

- Халил-паша – 149.
Хамзић Мехмед Хоџа – 228.
Хамзић Хамдија – 587.
Ханџић Адем – 140, 143-145, 150.
Харбаш Аган – 356, 357, 395, 396.
Хардинг А. Ф. – 50, 62.
Хасан, лимар – 154.
Хасан-ага – 197.
Хасан-ага Пећки – 171, 173.
Хасан-паша Предојевић – 142, 144, 169.
Хауптман Ф. – 209.
Хаџи Дедо – 190.
Хаџи Селим – 259.
Хаџи Смаил-бег Ибрахимпашић – 216.
Хаџи Хамид Хусеиновић – 228.
Хаџиалапић Хусреф – 9.
Хаџиалић – 357.
Хаџибеговић И. – 209, 211.
Хаџијусуфовићи – 357.
Хаџић Лука – 253, 254.
Хаџић Ђирил – 215.
Хегелгрис Јосип – 298.
Хек Вилхелм – 281.
Хек Јакоб – 281.
Хелер Г. – 98, 99, 107.
Херак Вид – 139.
Херберштајн, генерал – 139.
Хергић Мустафа – 219.
Херман Ото – 333.
Херодот – 71.
Хетинк – 103, 104.
Хилдбургхаузен, генерал – 150.
Хингзберг Ото – 356, 361.
Хоман Б. – 96, 99-101, 109.
Хорват С. – 125, 126.
Hoffer А. – 99.
Hoffiller V. – 73.
Хофман А – 274
Хоџић Зухди Мустафа – 322.
Хоџић Мухарем – 219.
Хоџић Хаџи Хафиз – 218, 220.
Хоџић, начелник – 247.
Храбак Богумил – 142, 143, 145, 262, 315, 321.
Хрватин, кнез – 108.
Хрваћанин Милан – 356.
Хрваћанин Милован – 361.
Хрваћанин Нико – 361.
Хрвоје Вукчић – 120.
Хусеин – 139, 140, 146.
Хусеин Стијењанин – 173, 177.
Хусеин-ага Прачо – 177-179.
Хусеин-бег Градашчевић – 174.
Хусеин-ефендија – 145, 146.
Хусеин-паша – 147, 148.
Хусеиновић Атиф – 320.
Хусрев-бег – 137.
- У
- Угреновић Божо – 168.
Угреновић Бошко (без имена оца) – 371.
Угреновић Бошко – 371.
Угреновић Душан – 371.
Угреновић Ђорђо – 371.
Угреновић Илија – 371.
Угреновић Јефто – 371.
Угреновић Јован – 371.
Угреновић Јован (без имена оца) – 371.
Угреновић Коста – 371.
Угреновић Марко – 371.
Угреновић Михаило – 371.
Угреновић Остоја – 371.
Угреновић Стојан – 371.
Угреновић Филип – 192.
Ugriša de Tolzconth – 103.
Умићевић Загорка-Зага – 393, 394, 449.
Уремовић Дане – 425.
Уремовић Павле – 473.
Уремовић Петар – 298.

Ф

Фазли-паша – 146.
 Фазли-паша Шерифовић – 177.
 Фаик-бег – 200.
 Фаик-ефендија – 198.
 Фајковић Авдо – 233.
 Фаркаш Ружа – 327.
 Фејер Г. – 101, 102, 104, 110.
 Фердинанд Фрањо – 252.
 Ферменцин Е. – 108.
 Ферхад Соколовић – 141, 142.
 Феслер И. – 96, 101.
 Филиповић С. М. – 167.
 Филиповић фра Мирослав Сатана – 456.
 Фон Рувро – 163.
 Форкапа Никола – 448, 452.
 Француз Драгиња – 260.
 Француз Стојан – 260.
 Фрањић Алојз – 298.
 Фрањић Миле – 298.
 Фрида Едо – 361.
 Фрида Исо – 361.
 Фучић Б. – 91.

Ц

Царевих Мићо – 520.
 Цвијановић Р. – 558.
 Цвијић Никола – 198, 214.
 Цвијић Петар – 320, 332.
 Цвијић Ранко – 39, 40, 42-44, 47.
 Цвијић Симо – 254, 331.
 Церић Дервиш-бег – 248.
 Церовац Лазо – 332.
 Цимерман Јохан – 298.
 Цимерман Цецилија – 325.
 Црнобрња Љубан – 459.
 Црномарковић Симо – 364.
 Црнчевић Марко – 352, 353.
 Csaka – 104.

Ч

Чајавец Драго – 393.
 Чајавец Руди – 393.
 Чамић Мустафа – 553.
 Чамџић Зијад – 356, 395, 396.
 Чар Хатица – 151.
 Чаушевић Изудин – 351, 385, 439, 440, 485, 505, 506.
 Чворовић Љ. – 47.
 Чекић Коса – 435.
 Чекић Остоја – 366.
 Чекић Раде – 400, 404, 418, 444, 445.
 Чекић Симо – 371.
 Чекић Славко – 371.
 Чекић Стојан – 371.
 Челеби Евлија – 137, 138, 146.
 Челебија Осман – 149.
 Чремошник Грегор – 105.
 Чешљук Адам – 425.
 Чикић Марко – 260.
 Чикић Миле-Стари – 254.
 Чиркинагић Омер – 230.
 Чичић Чедо – 351.
 Човић Боривој – 12, 49, 50, 52, 54, 56, 58-60, 62, 64, 69, 84, 85, 136, 571.
 Човић Јованка-Жута – 360.
 Човичковић Јован – 331.
 Чолић, заставник – 164.
 Чубелић Т. – 113.
 Чубриловић Бранко – 202, 203, 241, 242, 255, 256, 260, 282, 317, 318, 320, 322.
 Чубриловић Васо – 7, 8, 169, 242, 250, 255, 256.
 Чубриловић Вељко – 240, 251, 252, 256, 260, 338.
 Чубриловић Јованка – 252.
 Чубриловић Милорад – 256.
 Чубриловић Нада – 252.

Чубриловић Стака – 239.
Чубриловић-Копривица Вида – 570.
Чуковић Михаило – 498.
Чулиновић Фердо – 291, 348.

Џ

Џабић Али-Фехми – 228.
Џаја Мато – 117.
Џафер-бег – 139, 141.
Џафер-бег Церић – 167.
Џепина Вид – 317.
Џидовић Милорад – 326.
Џина Капетановић – 151, 152.
Џинић Рагиб-бег – 233.
Џинић Хамди-бег – 258.
Џојић Марија – 325.

Ш

Шабановић Х. – 126, 137-139, 155.
Шалиндрија Милан – 322.
Шантић Перо – 229.
Шаранлија-паша – 163.
Шарић Јулија – 326.
Шарић Милан – 352, 353.
Шарић Перса – 337.
Шаувекер Јакоб – 281.
Шаула Васо – 352, 353.
Швајгер, барон – 247.
Шегота Т. – 50, 63.
Шен Розина – 396.
Шербетић А. – 290.
Шербула Гојко – 8, 9, 592.
Шербула Стојан – 200.
Шерић Х. – 97, 100, 102, 103, 112.
Шестић Воја – 496.
Шестић Глиго – 233.
Шестић Михајло – 386.
Шехић Н. – 316.
Шибих Ариф – 209.

Шијак Драган – 320.
Шиљак Енвер – 508, 511, 562, 594.
Шиљак Омер – 184.
Шиљеговић Бошко – 356, 416.
Шиљеговић Милош – 468.
Шимунић Бранимир – 347.
Шиник Бранко – 388.
Шиник Јово – 611.
Шиник Крсто – 399.
Шиник Милован – 399.
Шиник Мира – 356, 388-390, 463, 464, 485.
Шиник Славко – 388.
Шиник Смиља – 369.
Шиник-Станков М. – 465, 466, 486, 487, 490-492, 494, 495.
Шипка Васо – 327, 332.
Шипка Драган – 386.
Шипка Жарко – 323.
Шипка Мане – 262.
Шипка Мирослава – 325, 494.
Шипка Петар – 253, 254.
Шишић Фердо – 98, 99, 105, 106, 109, 112.
Школник Јово – 238, 241.
Шкорић Васо – 331.
Шкорић Глиго – 331.
Шкорић Новица – 326.
Шлезингер Адолф – 294.
Шљиво Галиб – 159, 169, 174, 178, 179, 185, 190.
Шмит Жарко – 293.
Шмитран Богдан – 366, 399, 400.
Шмитран Глигорије – 260.
Шмитран Илија – 371.
Шмитран Јован – 260, 297, 315.
Шмитран Љубица – 388.
Шмитран Рајко – 366.
Шмуцер Карло – 288.
Шобот С. – 37.
Шогоров Стево – 323, 332, 333.

Шокчевић Борислав – 9, 273, 292,
300, 374, 328.
Шпазијер Вили – 380.
Шпановић Јованка – 496.
Шпановић Томица – 444, 445.
Шпарица М. – 47.
Шпирко Симеун – 330, 333.
Штадлер Јосип – 210.
Штал Фридрих, генерал – 403, 412.
Штиблер Милош – 282.
Шувак Јово – 200.

Шукало Дамјан – 322.
Шукић Звонко – 347, 352.
Шуркић Иван – 272, 456.
Šufflay Milan. – 122.
Шушњар Бранко – 392, 450.
Шушњар Ђуро – 352, 366.
Шушњар Зора – 392, 465.
Шушњар Момчило – 392, 463, 485,
487.
Шушњар Триво – 320, 352.

Издавач
Општина Градишка

За издавача
Никола Крагуљ

Лектор и коректор
Милутин Вујић

Регистар имена
Мирко Топић

Компјутерска обрада
Наташа Мијић

Штампа


ГРАФОМАРК
ЛАКТАШИ

За штампарију
Светозар Теркета

Тираж
1500 примјерака

ЦИП